Helvetius

AZ EMBERRŐL

értelmi képességeiről és neveltetéséről

TANKÖNYVKIADÓ

HELVETIUS

AZ EMBERRŐL

ÉRTELMI KÉPESSÉGEIRŐL ÉS NEVELTETÉSÉRŐL

Szégyen: énemről nem tudom a lényeget.
Igyekszem hát ezért kutatni lényemet.

(Voltaire : Disc. 6. de la nature de l'homme)

TANKÖNYVKIADÓ, BUDAPEST

1962

A mű eredeti címe:

DE L'HOMME,
DE SES FACULTÉS INTELLECTUELLES
ET DE SON ÉDUCATION

Az „Aux Deux-Ponts, chez Sanson & Compagnie, 1784" jelzésű kiadásból fordította:

GYŐRY JÁNOS

A fordítást az eredetivel egybevetette:

DÉNES MAGDA

A kísérő tanulmányt írta:

PATAKI FERENC

Az emberek és az igazság szeretete ösztönzött e mű megírására. Hadd ismerjék meg önmagukat, s legyenek végre világos eszméik az erkölcsről! Így lesznek boldogok és erényesek.

Szándékaimmal szemben jogtalan minden gyanakvás. Ha még életemben adom ki e könyvet, üldöztetésnek teszem ki magam, és ráadásul még kincseket vagy új méltóságokat sem halmoztam volna.

Jottányit sem engedek azokból az elvekből, melyeket *Az elméről* című könyvben leszögeztem. Csak ezeket tartom ésszerűeknek, és könyvem megjelenése óta a felvilágosult emberek csak ezeket tették nagy általánosságban magukévá.

Ezek az elvek szélesebb és elmélyültebb kifejezést nyernek a jelen munkában, mintsem az elméről írottban. Könyvem fogalmazása közben bizonyos számú gondolat ébredt bennem. Azok a gondolatok, melyek kevésbé szorosan fűződnek tárgyamhoz, jegyzet formájában az egyes szakaszok végére kerültek. A szöveg mellé csupán oly jegyzeteket iktattam, melyek magát a szöveget világítják meg, vagy pedig olyan ellenvetésekre válaszolnak, melyeknek cáfolata mondanivalómat terjengőssé és botladozóvá tenné.

Leginkább a második szakasz hemzseg az ilyen jegyzetektől. Itt ugyanis a nagyobb mértékben vitatott elvek megkövetelték, hogy nagyobb számú bizonyítékot hordjak össze.

Midőn a közönség kezébe adom ezt a művet, meg kell jegyeznem, hogy a közönség vagy azért néz megvetéssel egy írásra, mert szerzője nem vette magának a kellő fáradságot ahhoz, hogy jól megalkossa, vagy azért, mert gondolatszegény, vagy pedig mert nem őszinte önmagához. Ebben az utóbbi tekintetben nincs miért szemrehányást tennem önmagamnak. Manapság már csak a tiltott könyvekben lelünk az igazságra. A többi megannyi hazugságot tartalmaz. A legtöbb író azt teszi írásban, amit a világfi a társalgásban: csak azzal törődik, hogy tetszést arasson, és nem nagyon tartja fontosnak, vajon hazugsággal vagy igazsággal éri-e el ezt.

Minden író, aki a hatalmasok kegyeit és a pillanatnyi megbecsülést kívánja, kénytelen a hatalmasok és a pillanat eszméit tenni magáévá. A mához kell idomítania szellemét, semmit se vehet önmagából, mindent csak másokból; és csak az ő útmutatásuk szerint írhat. Innen van, hogy

az írásművek zöme oly kevéssé eredeti. Eredeti könyveket imitt-amott találunk, szétszórtan, az ősidők homályában. Olyanok ezek, akár a napok, melyek a sivatagszerű világűrben vannak hivatva megvilágítani a sötétséget. Az ilyen könyvek korszakalkotóak az emberi szellem történetében, és az ő elveikből lendülünk fel újabb felfedezések felé.

Korántsem leszek művem magasztalója. Biztosítanom kell azonban a közönséget, hogy mindig őszinte vagyok önmagamhoz, és hogy nem mondtam soha olyat, amit igaznak ne hittem volna, és nem írtam semmit, amit nem gondoltam volna.

Lehetséges, hogy túl elnéző voltam bizonyos előítéletek iránt. Úgy bántam ezekkel, ahogy a fiatalember kezeli az éltes asszonyt, akivel szemben nem durva, de nem is hízelgő. A legfőbb tisztelettel az igazságnak adóztam, és kétségtelen, hogy ez a tisztelet bizonyos értéket ad írásomnak. Az igaz szeretete a legkedvezőbb készség arra, hogy meg is találjuk az igazat.

Igyekeztem világosan kifejteni gondolataimat. Fogalmazás közben egyáltalán nem kívántam a nagy urak kegyeit. Ha rossz ez a könyv, annak a jele, hogy ostoba vagyok, és nem annak, hogy csaló vagyok. Ily tanúvallomással kevés ember szolgálhat önmagának.

Ez az írásmű merésznek fog tűnni a félénk emberek szemében. Minden nemzet életében vannak pillanatok, amikor az *óvatos* szó rokon értelmű a *hitvánnyal;* s amikor csak a szolgai módon megírt mű számít bölcsen elgondoltnak.

Álnév alatt akartam a közönség kezébe adni ezt a könyvet. Szerintem ez lett volna az egyetlen módja annak, hogy elkerüljem az üldöztetést, s hogy egyben hasznára is lehessek honfitársaimnak. Ám a mű fogalmazása közben a kormányzat és a bajok, melyek polgártársaimra nehezednek, megváltoztak. A betegség, amely ellen azt hittem, hogy gyógyszert nyújthatok, gyógyíthatatlanná vált. Reményem, hogy hasznukra lehetek, szertefoszlott; és könyvem kiadását a halálom utáni időre halasztom.

Hazám most már nyakába kapta a zsarnokság igáját. Nem fog többé híres írókat létrehozni. Az önkényuralom sajátos vonása, hogy megfojtja a gondolatot az elmékben, az erényt a lelkekben.

Francia néven ez a nép nem fog tudni többé újabb hírnevet szerezni.[1] Ez a megalázott nemzet ma Európa megvetését kapja. Semmiféle üdvös válság sem adja vissza szabadságát. Sorvadásban fog elpusztulni. Nyomorúságára az egyetlen gyógyszer a hódítás. Ily gyógyír hatásos voltát azonban a véletlen körülmények döntik el.

[1] Nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy a szerző ezt az előszót egy esztendővel halála előtt írta, olyan időszakban, amidőn a monarchiában sok változás történt. *(A francia kiadó jegyzete.)*

Minden nemzet életében vannak pillanatok, amidőn a honpolgárok bizonytalanok benne, hogy milyen álláspontot foglaljanak el; és mivel jó meg rossz kormányzat között lebegnek, szomjazzák a művelődést. Ilyenkor – ha szabad mondanom – az előkészített és felszántott elméket könnyen áthathatja az igazság harmata. Ha ilyen pillanatban egy jó munka jelenik meg, szerencsés reformokat kezdeményezhet. Ám ha elmúlt ez a pillanat, akkor a polgártársakat, akik érzéketlenek a dicsőség iránt, ellenállhatatlanul magával ragadja kormányformájuk a tudatlanságba és az elbutultságba. Az elmék ilyenkor olyanok, mint a megkeményedett föld. Az igazság vize ráhull, ráfolyik ugyan, de nem termékenyíti meg. Így fest ma Franciaország.

Napról napra mind kevesebbet törődnek majd a felvilágosodással, mert ez napról napra mind kevésbé lesz hasznos, hiszen felvilágosítja a franciákat az önkényuralom okozta nyomorról, anélkül, hogy megadná a módját, hogy megszabaduljanak tőle.

A boldogság, mint mondják, vándorol a földön, akárcsak a tudományok. Mostanában észak felé irányítja lépteit. Nagy fejedelmek szólongatják oda a lángelmét, a lángelme pedig a boldogságot.

Mi sem különbözik manapság jobban, mint Európa déli fele az északi felétől. A déli égboltozat mindinkább elködösödik a babona meg az ázsiai zsarnokság homályától. Az északi égboltozat viszont nap mint nap világosodik és tisztul. A II. Katalinok, a Frigyesek kedvében akarnak járni az emberiségnek. Átérzik az igazság értékét. Biztatják az embereket az igazság kimondására. Még az erőfeszítéseket is méltányolják, melyek az igazság felfedésére irányulnak. Ezt a munkát én ilyen uralkodóknak ajánlom. Ő általuk kell a mindenségnek megvilágosodnia.

A déli nap kialszik, de az északi hajnal csillog és ragyog. Most északról indulnak el azok a sugarak, melyek egészen Ausztriáig hatolnak. Nagy változásra készülődik itt minden. A gondoskodás, melyet kifejt ott a császár, hogy enyhítse az adók terheit, és hogy fegyelmezze hadseregét, bizonyítja, hogy alattvalói szívébe akar férkőzni, boldoggá akarja őket tenni határaikon belül, és tiszteletet szerezni nekik határaikon kívül. Megbecsülése a porosz király iránt már zsenge ifjúságától fogva jelezte, hogy milyen is lesz majd ő egyszer. Megbecsülést csak a hozzánk hasonlók iránt érzünk.

Az emberről szóló tudomány, ha teljes egészében nézzük, kimeríthetetlen. Tanulmányozása hosszadalmas és fáradságos. Modell az ember, melyet odahelyeztek a különböző művészek tekintete elé: egynémely arculatát szemléli mindenik. Egyik sem járta még körül.

A festő és a muzsikus ismeri az embert, de a szineknek és a hangoknak a szemre, illetve a fülre gyakorolt hatásával kapcsolatban.

Corneille, Racine és Voltaire is tanulmányozza, de azokkal a benyomásokkal kapcsolatban, melyeket a nagyságból, a gyengédségből, a szánalomból, a dühből stb. eredő tettek keltenek benne. A Molière-ek meg a La Fontaine-ek ismét más-más szempontból vették vizsgálat alá az embereket.

Amikor a filozófus tanulmányozza őket, célja az emberek boldogsága. Ez a boldogság függvénye a törvényeknek, melyek uralma alatt élünk, és az oktatásnak, melyet kapunk. A tökéletes törvények és a tökéletes oktatás előre feltételezi a szív, az emberi elme, valamint különböző műveleteik ismeretét, végül pedig az akadályokét, melyek az erkölcsről, a politikáról és a nevelésről szóló tudomány haladásának állnak útjában. Enélkül az ismeret nélkül nincs mód arra, hogy az embereket jobbá és boldogabbá tegyük. A filozófusnak fel kell tehát emelkednie addig az egyszerű és termékeny elvig, mely az értelmi képességekből és a szenvedélyekből kiolvasható. Csak ez az elv képes felfedni előtte a tökéletességnek azt a fokát, melyet a törvények és az oktatás elérhetnek, és csak ez tudja szeme elé tárni azt, hogy mi a nevelés hatása az emberekre.

Én az emberben az elmét, az erényt és a tehetséget a nevelés termékének tekintettem. Ez az eszme, melyet *Az elméről* című könyvben bemutattam, ma is igaznak látszik előttem. De talán nem nyert kellő bizonyítást. Abban egyetértettek velem, hogy a nevelésnek az emberek és a népek tehetségére és jellemére nagyobb hatása van, mintsem annak előtte hitték. De mindössze ennyi az, amit elfogadtak tőlem.

Ennek a nézetnek a vizsgálata lesz munkám első pontja. Ahhoz, hogy az embert felneveljük, oktassuk és boldoggá tegyük, tudnunk kell, hogy milyen oktatás és milyen boldogság iránt fogékony. Mielőtt tár-

gyamba kezdenék, egy szót fogok szólni 1. ennek a kérdésnek a fontosságáról, 2. az általudományról, melynek még mindig a nevelés nevet adják, 3. a téma kietlen voltáról és tárgyalásának nehézségéről.

A kérdés fontossága

Ha igaz az, hogy a képességek és az erények biztosítják valamely nép hatalmát és boldogságát, akkor nincs ennél fontosabb kérdés. *Tudniillik: vajon az egyes egyénekben a képességek és az erények alkatuk következményei-e, vagy pedig az oktatásból erednek, melyben részesítik őket.* En ezen az utóbbi véleményen vagyok, és föltett szándékom, hogy bebizonyítsam itt, amit *Az elméről* című könyvben talán csak előlegeztem.

Ha bebizonyítanám, hogy az ember csak neveltetésének terméke, kétségkívül nagy igazságot nyilatkoztatnék ki a nemzeteknek. Megtudnák ebből, hogy nagyságuk és boldogságuk eszköze a kezükben van, s hogy ahhoz, hogy boldogok és hatalmasok legyenek, egyebet sem kell tenni, mint tökéletesíteni a neveléstudományt.

Milyen módon lehet rájönni arra, vajon az ember tényleg neveltetésének terméke? A kérdés elmélyült vizsgálata révén. Ha ez a vizsgálat nem vezet megoldáshoz, akkor is el kell végezni, mert hasznos, és önmagunk tanulmányozására kényszerít. Az ember sokszor úgyszólván ismeretlen annak számára, aki kormányozza őt. Pedig hát ahhoz, hogy az emberi bábú mozdulatait irányítsuk, ismerni kell a mozgató zsinórokat. Ha híjával vagyunk ennek az ismeretnek, cseppet se csodálkozzunk azon, hogy a mozdulatok gyakran oly ellentétesek azokkal a mozdulatokkal, melyeket a törvényhozó vár tőle.

Bármely munka, amely az emberről szól, mindig becses, még akkor is, ha némi tévedés csúszik bele. Mekkora fényt áraszt az ember ismerete az államigazgatás különböző részeire! A lovász ügyessége abból áll, hogy tudja, mi mindent bír végrehajtani az általa idomított állattal. A miniszter ügyessége abból áll, hogy tudja, mi mindent hajtathat végre a néppel, melyet kormányoz.

Az emberről szóló tudomány*[1] a kormányzás tudományának egy részét alkotja. A miniszter feladata, hogy ehhez csatolja az ügyintézés tudományát.*[2] Ekkor lesz képes jó törvényeket hozni.

Hatoljanak be hát a filozófusok mindinkább az emberi szív feneketlen mélységébe, kutassák ottan mozgásának valamennyi elvét, a miniszter pedig okuljon felfedezéseikből, és alkalmazza azokat találóan az idő, a hely és a körülmények szerint.

*[1] A csillaggal jelzett jegyzeteket lásd az egyes szakaszok végén.

Ha úgy tekintjük az ember ismeretét, mint feltétlenül szükségeset a törvényhozó számára, akkor mi sem fontosabb, mint oly kérdés vizsgálata, amely erre az ismeretre épül.

Ha azok az emberek, akik személy szerint közömbösek e kérdéssel szemben, azt csak a közérdek szempontjából vizsgálják meg, érezni fogják, hogy a tökéletes nevelés valamennyi akadálya közül a legnagyobb abban áll, ha a képességeket és az erényeket az alkat következményének tekintjük. Leginkább ez a nézet szoktatja a nevelőt a restségre és hanyagságra. Ha az alkat csaknem teljes egészében azonos azzal, ami vagyunk, akkor milyen címen vetjük a tanító szemére tanítványai tudatlanságát és ostobaságát? Hiszen joggal kérdezheti, hogy miért rójuk fel a nevelésnek a természet fogyatékosságait? Mit válaszoljunk neki? Hiszen ha elfogadunk egy elvet, hogyan tagadhatjuk közvetlen következményét? Ám ha bebizonyítjuk, hogy a képességek és az erények szerzett tulajdonságok, akkor buzgalmat ébresztünk fel ugyanabban a tanítóban, és elejét vesszük hanyagságának. Gondosabban fog ügyelni, hogy elfojtsa a rossz hajlamokat, és hogy tanítványai erényeit kiművelje. A tehetséges ember, aki ég a vágytól, hogy tökéletesítse a nevelés eszközeit, észre fogja talán venni egy sereg, részletekre irányuló figyelmességben, melyeket mostanában haszontalannak tekintenek, rossz hajlamaink, erényeink, képességeink és ostobaságunk rejtett csíráit. Márpedig ki tudná megmondani, vajon a tehetség milyen messzire tudná ilyenkor vinni felfedezéseit?*[3] Amiben biztosak lehetünk, nem más, mint az, hogy jelenleg nem ismerjük a nevelés igazi elveit, és hogy mind a mai napig ügyszólván teljes egészében néhány áltudomány tanulmányozására szorítkozik, amelynél még a tudatlanság is kívánatosabb.

Az áltudományról vagy a szerzett tudatlanságról

Az ember tudatlannak születik, de korántsem születik ostobának, s méghozzá nem minden erőfeszítés nélkül válik azzá. Ahhoz, hogy ostobává váljék, s hogy odáig jusson, hogy még a természetes világosságot is kioltsa önmagából, fortélyra és módszerre van szükség. A nevelés ilyenkor nyilván tévedést tévedésre halmoz bennünk. A sokfajta olvasmány megsokszorozza előítéleteinket is.

Ha a civilizált népek között az ostobaság az emberek közös állapota, akkor ez fertőző nevelésnek az eredménye: áltudósok adják a nevelést, s az emberek ostoba könyveket olvasnak. Márpedig a könyvek között, csakúgy, mint az emberek közt, egyaránt van jó és rossz társaság. Csaknem mindenütt a jó könyv a tiltott könyv.*[4] A szellem és az ész követeli a kiadását, az elvakultság szembehelyezkedik vele. Ez akar

parancsolni a világegyetemnek. Érdeke tehát, hogy az ostobaságot terjessze. Az ő célja az, hogy elvakítsa az embereket, hogy eltévedjenek egy áltudomány útvesztőjében. Még hagyján, ha az ember tudatlan. A tudatlanság a közbülső pont az igaz és a hamis ismeret között. A tudatlan ember ugyanannyira áll az áltudós felett, mint amennyire az értelmes ember alatt. A babonás ember azt kívánja, hogy értelmetlenek legyünk, és attól fél, hogy az emberi elme megvilágosodik. Kire bízza tehát az elbutítás gondját? Skolasztikusokra. Ádám valamennyi fia közül ezek a legostobábbak és a leggőgösebbek.*[5] „Az igazi skolasztikus – Rabelais szerint – azt a helyet foglalja el az emberek között, melyet az állatok között az foglal el, amely nem szánt, mint az ökör, nem hordja a málhanyerget, mint az öszvér, nem ugatja meg a tolvajt, mint a kutya, hanem hasonlatos a majomhoz: mindent bepiszkít, mindent összetör, megmarja a járókelőt, és ártalmára van mindenkinek."

Hatalmas a skolasztikus a szavak dolgában, de gyenge a gondolkodásban. Milyen lényt képes hát kialakítani? Tudósan értelmetlen embereket*[6] és gőgösen ostobákat. Már említettem, hogy ostobaság dolgában kétféle változat lehetséges. Természetes az egyik, a másik a szerzett. Az előbbi a tudatlanság eredménye, a másik a tanulásé. És vajon e kétfajta tudatlanság vagy ostobaság közül melyik a leginkább gyógyíthatatlan? Az utóbbi. Hiszen az az ember, aki semmit se tud, még tanulhat. Több sem kell, mint felébreszteni benne a vágyat. De az, aki rosszul tud valamit, és fokozatosan vesztette el eszét abban a hitben, hogy tökéletesítette, túlságosan drágán vásárolta az ostobaságot, semhogy lemondhatna róla.[2] Ha az elme telerakta magát egy tudós tudatlanság terheivel, nem tud többé felemelkedni az igazsághoz. Megszűnt a törekvése, mely e felé terelte őt. Annak az ismerete, amit tudott, részben elválaszthatatlan attól, hogy elfelejtse, amit tud. Ahhoz, hogy bizonyos számú igazságot helyezzen el emlékezetében, gyakran szükséges, hogy ugyanannyi számú tévedést távolítson el. Márpedig ehhez az eltávolításhoz időre van szüksége, s ha végül rászánja ezt az időt, akkor már késő emberré válnia. Mindenki csodálkozik, hogy a görögök és a rómaiak milyen korban váltak emberré. Mennyi minden képességet mutattak fel már ifjúkoruk óta! Nagy Sándor már húsz éves korában művelt ember és nagy hadvezér volt, és nekilátott a Kelet meghódításának. A Scipiók és a Hannibálok ebben az életkorban a legnagyobb terveket szőtték, és a legnagyobb vállalkozásokat hajtották végre. Pompeius még nem is volt érett ember, és már győzött Európában, Ázsiában, Afrikában, és dicsősége betöltötte a világegyetemet.

[2] Egy fiatal festő, aki mestere rossz modorában festett képeket, egy napon elment Raphaelhez, és így szólt neki: Mi a véleménye erről a képről? – A véleményem – felelte Raphael –, hogy *ha semmit sem tudna, hova-tovább némi tudásra tehetne szert.*

Márpedig hogyan lehetséges, hogy ezek a görögök és ezek a rómaiak, akik nemcsak művelt emberek, hanem szónokok, hadvezérek és államférfiak voltak, meg tudtak felelni államuk legkülönbözőbb beosztásában, gyakorolták azt, és gyakran már le is mondtak olyan életkorban, amikor egy mai állampolgár még arra sem lenne képes, hogy betöltse? Vajon a hajdani emberek másfélék voltak, mint a maiak? Vajon alkatuk tökéletesebb volt? Kétségkívül nem. Hiszen tudjuk, hogy a hajózás, a fizika, az óragyártás, a matematika stb. tudományában és művészetében a maiak elviszik a pálmát az ókoriak elöl.

A magasabbrendűséget tehát, melyet ez utóbbiak oly hosszú időn át megőriztek erkölcsben, politikában és törvényhozásban, neveltetésük eredményeként kell tekintenünk. Az idő tájt nem skolasztikusokra, hanem filozófusokra bízták az ifjúság oktatását. E filozófusok célja az volt, hogy hősöket és nagy állampolgárokat formáljanak. A tanítvány dicsőségének fénye visszaverődött a tanítóra: ez volt az ő jutalma.

A tanító célja ma már nem ugyanez. Mi érdeke lehet neki abban, hogy tanítványai lelkét és szellemét hevítse? Semmiféle érdeke sem lehet. Mit kíván tehát? Azt, hogy gyengítse jellemüket, hogy babonássá tegye őket, hogy megnyirbálja – hogy úgy mondjam – tehetségük szárnyait, s hogy elméjükben megfojtson minden igaz ismeretet,*[7] szívükben minden hazafiúi erényt.

A skolasztikusok aranyszázadai a tudatlanságnak ama századai voltak, amidőn – Luther és Kálvin előtt – vakhomály borította a földet. Ez idő tájt – mondja egy angol filozófus – minden népnek a babona parancsolt. „Az emberek, akárcsak Nabukodonozor, bamba öszvérekké változtak, nyerget, kantárt raktak rájuk, súlyos terheket, s a babona járma alatt nyögtek. Végül aztán néhány öszvér megbokrosodott, ledobta málháját, sőt lovasát is."

Semmilyen reform sem remélhető a nevelés terén addig, amíg skolasztikusokra bízzák. Ilyen tanítók kezeiben az oktatott tudomány mindig csak a tévedések tudománya lehet. S az ókori ember a mai emberrel szemben mind az erkölcs, mind a politika és a törvényhozás terén olyan felsőbbrendűséggel fog büszkélkedni, mely nem alkatának felsőbbrendűségéből ered, hanem – mint mondottam – felsőbbrendű nevelésből.

A téma kietlenségéről, tárgyalásának nehéz voltáról

Az általam kitűzött kérdés vizsgálata finom és elmélyedő megvitatást követel. Minden másfajta megvitatás unalmas.

Ha olyan ember olvassa undor nélkül ezt a könyvet, aki valóban barátja az emberiségnek, és már hozzászokott a figyelem keltette fá-

radtsághoz, akkor nem leszek meglepve. Kétségtelen, hogy az ő megbecsülése elegendő nekem, csakhogy én a munkámat – hasznossága érdekében – szerettem volna kellemessé is tenni. Márpedig miféle virágokkal díszítsek egy ilyen súlyos és komoly kérdést? A köznapi embert szeretném felvilágosítani, holott az ilyenfajta ember – példa erre csaknem valamennyi nemzet – képtelen a figyelésre. Ami igénybe veszi őt, egyben el is riasztja. Főleg Franciaországban igen gyakoriak az ilyen emberek.

Ami a világfiakat illeti, ők mindinkább közömbössé válnak a gondolatébresztő munkák iránt. Őket semmi sem izgatja, csupán a félszegség rajza,*[8] mert ez kielégíti rosszmájúságukat, anélkül, hogy felrázná őket restségükből. Lemondok hát a reményről, hogy az ő körükben tetszést arassak. Bármennyire igyekszem is, sohasem fogom tudni kellőképpen tetszetőssé tenni ezt a témát, amely ennyire kietlen, ennyire komoly.

Meg kell azonban jegyeznem, hogy ha a franciákat műveikről ítéljük meg, akkor el kell ismernünk, hogy ez a nép kevésbé könnyed és kevésbé felszínes,*[9] mint hisszük, vagy pedig tudósainak a szelleme nagyon különbözik a nemzet szellemétől. Tudósainak gondolatait nagynak és emelkedettnek érzem. Írjanak hát, s a nemzeti pártoskodás ellenére biztosak lehetnek benne, hogy érdemeiket mindenütt igazságosan fogják méltányolni. Mindössze egy dolgot ajánlok figyelmükbe, azt, hogy vessék meg néha merészen egyetlenegy nemzet elismerését, és vessék emlékezetükbe, hogy egy valóban tág szellem csak olyan témákhoz ragaszkodik, melyek minden népet érdekelnek.

Az a téma, melyet én tárgyalok, ebbe a műfajba tartozik. *Az elméről* című munka elveit csak azért fogom felidézni, hogy még jobban elmélyítsem. Új szempontból mutatom majd be őket, és újszerű következtetéseket fogok levonni belőlük. A mértanban minden probléma, melyet nem oldottunk meg kellő pontossággal, újabb bizonyítás tárgya lehet. Ugyanígy állunk az erkölccsel és a politikával. Ne utasítsuk hát vissza ilyen fontos kérdés vizsgálatát, hiszen megoldása mind ez ideig kevéssé ismert igazságok kifejtését követeli.

Vajon az elmék közötti különbség az alkatbeli vagy a nevelésbeli különbség eredménye-e? Ez a tárgya az én kutatásomnak.

I. szakasz

Lehetséges, hogy a nevelés – amely szükségképpen különböző a különböző embereknél – az oka annak az egyenlőtlenségnek, mely az elmékben megnyilvánul, s amelyet mind a mai napig a szervek egyenlőtlen fejlettségének tulajdonítottak.

Senki sem részesül ugyanabban a nevelésben

Közlöm még ezt is: az oktatás, melyben részesülök, még koránt-sem fejeződött be. Mikor fog hát befejeződni? Amikor már képtelen leszek rá, hogy oktassanak: a halálomkor. Életem folyása tehát alap-jában véve nem más, mint hosszú nevelés.

Vajon mi szükséges ahhoz, hogy két egyén pontosan ugyanabban az oktatásban részesüljön? Nem más, mint az, hogy mindketten pon-tosan ugyanabban az állapotban legyenek, ugyanazon körülmények között. Ilyesfajta feltevés azonban lehetetlen. Nyilvánvaló tehát, hogy nincs két ember, aki ugyanazt az oktatást kapná.

De akkor miért kell nevelésünk határát életünk szélső határáig hátráltatni? Miért nem rögzíthetjük arra az időre, melyet a tanulásnak szokás szentelni, azaz a gyermekkor és az ifjúkor idejére? Én hajlom arra, hogy ebbe az időközbe zárkózzam be. Hasonlóképpen bizonyítani fogom, mennyire lehetetlen az, hogy két ember ugyanazoknak az esz-méknek a birtokába jusson.

Az időpontról, amidőn a nevelés kezdődik

A gyermek abban a pillanatban kapja az első ismereteket, amidőn birtokába jut a mozgásnak és az életnek. Előfordul néha, hogy már az ágyékban, ahol fogantatott, megismeri a betegség és az egészség állapotát. Az anya azonban szül, a gyermek mozdulni kezd, kiáltásokat hallat, az éhség tűzbe hozza, szükségérzete van, ez a szükségérzet arra készteti, hogy kinyissa száját, s hogy megragadja és mohón szopja a tápláló keblet. Néhány hónap telik el, szemei kitisztulnak, szervei meg-erősödnek: lassan-lassan alkalmassá válnak minden benyomás befoga-dására. Ekkor aztán a látási érzéke, a hallása, ízlelése, tapintása, szag-

lása, azaz lelkének mindenik kapuja nyitva áll. És ekkor a természet minden tárgya tömegesen ront rá, s a képzetek végtelen sorozatát vési emlékezetébe.[3] Vajon kik lehetnek ezekben az első pillanatokban a gyermek igazi tanítói? Maguk a különböző érzetek, melyeket felfog. Megannyi ismeret ez, mely tulajdonává válik.

Előfordul, hogy két gyermek mellé ugyanazt a nevelőt adják, aki megtanítja őket a betűk megkülönböztetésére, az olvasásra, a katekizmus felmondására stb., ezek után azt hisszük, hogy mindketten ugyanazt a nevelést kapták. A filozófus azonban ezt másként ítéli meg. Őszerinte a gyermek igazi nevelői azok a tárgyak, amelyek körülveszik. Ezeknek a tanítóknak köszöni ő úgyszólván minden képzetét.

HARMADIK FEJEZET

A gyermekkor tanítóiról

Az ember gyermekkorának rövid története megismertet bennünket az emberrel. Alighogy meglátta a napvilágot, ezerféle hang üti meg a fülét, és egyebet se hall, mint zavaros lármát. Ezerféle test bukkan fel szeme előtt, de csak homályosan tagolt tárgyak formájában. A gyermek alig észrevehetően tanul meg hallani, látni, érzékelni és helyesbíteni egyik érzékének a tévedéseit egy másik érzékével.[4]

Mivel ugyanazoknak a tárgyaknak a jelenléte mindig ugyanazokat az érzeteket kelti benne, olyan emlékképet szerez ebből, mely annál tisztább, minél gyakrabban ismétlődik a tárgyak ugyanazon hatása őreá. Ezek hatását neveltetése legjelentősebb részének kell tekintenünk.

Közben a gyermek növekedik: jár, méghozzá egyedül jár. Ekkor aztán egy csomó esés megtanítja arra, hogy testét egyensúlyban tartsa, s hogy szilárdan álljon lábán. Minél fájdalmasabbak az esések, annál többet tanul belőlük. Minél többet járkál, annál ügyesebbé, figyelmesebbé és óvatosabbá válik.

Aztán megerősödik a gyermek. Futásnak ered. Már olyan állapotban van, hogy át tudja ugorni a kis csatornákat, melyek egy kert cserjéit keresztezik és öntözgetik. Ekkor történik, hogy megismételt pró-

[3] Lásd Buffon úr ragyogó értekezését az emberről.

[4] Érzékeink sohasem vezetnek félre bennünket. A tárgyak mindig azt a benyomást keltik bennünk, melyet kelteniük kell. Ha egy szögletes torony bizonyos távolságról nekem henger alakúnak látszik, az azért van, mert erről a távolságról a torony által visszavert sugarak összekeverednek, és a tornyot ilyen formájúnak mutatják. Annak a jele ez, hogy vannak esetek, amidőn a tárgyak valóságos alakját csupán több érzék egybehangzó tanúsága révén állapíthatjuk meg.

bálkozások és esések révén megtanulja hozzámérni lendületét a csatornák szélességéhez. Előfordul, hogy egy kődarab esik le a mellvédről. Látja, amint a víz mélyére merül, miközben azt is látja, hogy egy fadarab a felszínen marad. Ebben a pillanatban szerzi meg a nehézkedés első fogalmát. Ha kihalássza a csatornákból ezt a kődarabot meg azt a könnyű fadarabot, s ha véletlenül vagy ügyetlensége folytán az előbbi is és az utóbbi is a lábára esik, akkor a fájdalom különböző foka, melyet e két test esése okozott, még mélyebben vési emlékezetébe súlyosságuk és különböző keménységük fogalmát. Ha ugyanazt a kődarabot rádobja az egyik virágcseréprе vagy az egyik narancsládára, mely ugyanezeknek a csatornáknak a mentén van elhelyezve, akkor megtanulja, hogy bizonyos testek eltörnek az ütéstől, mások viszont ellenállnak neki.

Nincs a világon olyan felvilágosult ember, aki ne látna mindezekben a tárgyakban megannyi tanítómestert, kinek rendeltetése, hogy gyermekkorunkat nevelje.[5]

De vajon ezek a tanítók nem ugyanazok-e mindenki számára? Nem, hiszen a véletlen sem pontosan ugyanaz senki számára. Ha feltételezem is, hogy két gyermek az esésüknek köszönheti ügyességét a járásban, a futásban és az ugrásban, ki kell jelentenem: lehetetlen, hogy a véletlen mindkettőjüknek pontosan ugyanakkora számú és egyaránt fájdalmas esést okozzon, és így ugyanazt az ismeretet adja.

Vigyünk magunkkal két gyermeket egy sík vidékre, egy erdőbe, egy színházba, egy gyülekezetbe és végül egy boltba. A két gyermeknek már a térbeli helyzete sem azonos, s így nem fognak rájuk ugyanazok a tárgyak hatni, benyomásaik sem lesznek azonosak. Pedig hát mennyi különböző látvány tárul szüntelenül ugyanezen gyermekek szeme elé a nap különböző eseményei révén!

Két fivér a szüleivel utazgat, és ahhoz, hogy otthonukba érjenek, hosszú hegyláncokon kell keresztülmenniük. Az idősebbik az atyját követi lerövidített meredek utakon. Mit lát ez a gyermek? A természetet, megannyi ijesztő formájával. Jéggel borított hegységeket, melyek a felhők ködébe vesznek, meredő sziklatömböket, melyek az utazó feje fölött bukkannak ki, feneketlen szakadékokat, végül terméketlen sziklacsúcsokat, ahonnan zuhatagok rohannak lefelé ijesztő zajjal. A kisebbik gyermek az anyját követte, látogatottabb utakon keresztül, ahol a természet a lehető legkellemesebb formákat ölti magára. Vajon ő előtte milyen tárgyak merülnek fel? Mindenütt szőlővel és gyümölcsfákkal beültetett lankák, mindenütt apró völgyek, melyeken patakok

[5] Azért írom le ily röviden a gyermekkor különböző szakaszait, mert tartok tőle, hogy untatom az olvasót. Neki nem fontos, hogy meddig tart az az idő, ami alatt a gyermek végigjárja ezeket a különböző szakaszokat. Elegendő, ha tényleg végigjárja. Nem szükséges, hogy mesém ugyanolyan hosszú legyen, mint az ember gyermekkora.

kigyóznak, s ahol a patakok elágazásai állatokkal benépesített legelőket ölelnek át.

Ez a két fivér ugyanazon utazás folyamán képeket lát maga előtt, de igen különböző benyomásokat kap. Márpedig számtalan véletlen esemény hasonló módon ugyanazokat a hatásokat keltheti. Életünk úgyszólván nem más, mint hasonló véletlenek hosszú szövedéke. Nehogy abban az ábrándban ringassuk magunkat, hogy valaha is ugyanazt az oktatást adhatjuk két gyermeknek.

De milyen befolyással lehet az elmékre, ha más-más oktatásban részesülnek, olyanban, amidőn az eltérést a környező tárgyak között észlelhető csekély különbség okozza? Aki ilyen kérdést tesz föl, még mindig szemet húny afölött, hogy kisszámú, egymástól különböző eszmék, melyek összekapcsolhatók olyan eszmékkel, amelyek két emberben már közösek, gyökeres eltérést hozhatnak létre abban a módban, ahogyan az illetők gyökeresen másként látnak és ítélnek.

Megengedem egyébként, hogy a véletlen két embernek mindig ugyanazokat a tárgyakat mutatja. De vajon abban a pillanatban fogja-e eléjük tárni, amikor lelkük pontosan ugyanabban az állapotban van, és amikor következésképpen ezeknek a tárgyaknak ugyanazt a benyomást kell tenniük reájuk?

NEGYEDIK FEJEZET

A tárgyak eltérő benyomása reánk

Elismert tény, hogy a különböző tárgyak eltérő érzéki benyomásokat váltanak ki belőlünk. A tapasztalás azonban még másra is megtanít, nevezetesen arra, hogy ugyanazok a tárgyak különböző benyomásokat keltenek bennünk aszerint, hogy milyen időpontban merülnek fel előttünk. És talán főként ebben a benyomásban megnyilvánuló különbségre kell visszavezetnünk mind az eltérést, mind a nagy egyenlőtlenséget, mely az emberi elmék között tapasztalható, amelyek ugyanabban az országban nevelkedtek, ugyanazon szokások és erkölcsök között, és így szemük elé is körülbelül ugyanazok a tárgyak kerültek.

A léleknek vannak nyugalmas percei és pihenői, amikor még a felszínét sem zavarja meg a szenvedélyek legapróbb megmozdulása. Azok a tárgyak, melyeket ilyenkor rak elénk a véletlen, néha magukra vonják teljes figyelmünket. Ilyenkor valóban kedvünkre vizsgálhatjuk különböző ábrázatait, és a bevésett kép, mely emlékezetünkben marad, még tisztább és mélyebb lesz.

Az ilyenfajta véletlenek mindennapiak, főként az ifjúkor kezdeti szakaszában. Egy gyermek hibát követ el, s mivel meg akarják büntetni, bezárják egy szobába, ahol egyedül marad. Most aztán mit csináljon? Virágcserepeket lát az ablakban. Szedni kezdi a virágokat. Színüket vizsgálgatja, megfigyeli az árnyalataikat, s mivel tétlenségre ítélték, látási érzéke, úgy látszik, finomabban működik. Ugyanaz áll ilyenkor a gyermekre, ami a vak emberre. Tudjuk, hogy a vak hallási érzéke és tapintása finomabb, mint a többi embereké. Onnan van ez, hogy a fénynek az ő szemére gyakorolt hatása nem tereli el figyelmét. Még figyelmesebb tud tehát lenni, még inkább önmagába tud mélyedni, és végül, ahhoz, hogy pótolja hiányzó érzékét, mint ahogy Diderot úr megjegyzi, elsőrendű érdeke, hogy megmaradt érzékeit tökéletesítse.

A tárgyak reánk gyakorolt benyomása legfőként attól a pillanattól függ, amidőn e tárgyak felbukkannak előttünk. A fentebb idézett példában a tanulót maga a figyelem – melyet mintegy kénytelen felajzani a szeme elé kerülő tárgyak iránt – a virágok színeiben és formájában finom eltérések felfedezésére készteti. Szórakozott tekintet vagy felületes szempillantás nem tenné lehetővé, hogy ilyeneket észrevegyen. Gyakran egy büntetés vagy valami hasonló véletlen dönti el egy fiatalember ízlését, és virágfestőt csinál belőle, úgyhogy először némi ismerettel látja el a virágok szépségét illetően, azután pedig az ilyenfajta képek szeretetére neveli. Joggal kérdezhetjük, vajon a véletlen és a nem várt körülmények hány ilyen fajtájának alávetettje a gyermekkori nevelés? S vajon elképzelhető-e, hogy ez a nevelés azonos lehet két egyén számára? És aztán mennyi minden ok gátolja még azt, hogy a gyermekek akár a kollégiumokban, akár a szülői házban ugyanabban az oktatásban részesülhessenek!

ÖTÖDIK FEJEZET

A kollégiumi nevelésről

Azt mondják, hogy a gyermekek ugyanazt az oktatást kapják, ha ugyanazokban a kollégiumokban nevelkednek. De hát hány éves korukban fogadják be őket oda? Hét vagy nyolc éves korukban. Márpedig ebben az életkorban ők már megterhelték emlékezetüket olyan fogalmakkal, amelyek részben a véletlennek köszönhetők, részben a szülői házban szerzett fogalmak, és így függvényei szüleik társadalmi körülményeinek, jellemének, vagyonának, gazdagságának. Kell-e tehát csodálkoznunk, ha a gyermekek gyakran oly különböző fogalmakkal lépnek

be a kollégiumba, s így több-kevesebb buzgalmat tanúsítanak a tanulás iránt, több-kevesebb hajlamot bizonyos tudományfajtákkal szemben, s ha a már megszerzett fogalmak összekeverednek ilyenkor azokkal, melyeket az iskolában együttesen kapnak, minek következtében ezek megváltoztatják, és eredeti mivoltukból kiforgatják őket? Az ilyen módon kiforgatott fogalmak ismét új kapcsolatokat létesítenek egymás közt, s aztán váratlan eredményekre vezetnek. Innen van az elmék közti különbözőség és az ízlésbeli eltérés, melyet ugyanazon kollégium tanulói között lehet megfigyelni.[6]

Vajon ugyanez áll-e az otthoni nevelésre is?

HATODIK FEJEZET

Az otthoni nevelésről

A nevelésnek ez a fajtája kétségkívül a leginkább egyöntetű. Sőt, mondhatnám, ugyanaz. Két fivérnek, akiket szüleiknél nevelnek, ugyanaz a tanítójuk. Körülbelül ugyanazokat a tárgyakat látják maguk előtt, ugyanazokat a könyveket olvassák. Az életkorbeli különbség az egyetlen, amely úgy látszik, különbséget csempész oktatásukba. Ha valaki el akarja tüntetni ezt a különbséget, például ha e célból két ikertestvér nevelését feltételezi, akkor is felmerül a kérdés, vajon ugyanaz a dajka fogja-e őket táplálni. Azt mondjátok, ez lényegtelen kérdés. Pedig nagyon is lényeges. Vajon lehet-e kételkedni a dajka jellemének hatásában a csecsemő jellemére? Legalábbis Görögországban nem kételkedtek ebben, ezért alkalmaztak oly előszeretettel spártai dajkákat.

Valóban, mondja Plutarkhosz, ha a spártai, aki még az emlőn csüng, egyáltalán nem jajveszékel, ha a félelem számára hozzáférhetetlen, és már tűri a fájdalmat, annak a jele az, hogy dajkája tette ilyenné. Nos, Franciaországban – csakúgy mint Görögországban – a dajka kiválasztása nem lehet közömbös dolog.

Feltételezem azonban, hogy ugyanaz a dajka táplálta a két ikertestvért, és ugyanazzal a gondossággal nevelte. Vajon elképzelhető-e, hogy miután visszaadta őket szüleiknek, az apa is meg az anya is

[6] Meg kell egyébként jegyeznem, hogy ismereteink törzsökös részét a véletlennek köszönhetjük, vagyis annak, amit nem tanít a tanító. Akinek tudása olyan igazságokra korlátozódnék, melyet nevelőnőjétől vagy nevelőjétől kapott, valamint olyan tényekre, melyeket az iskolában használt kisszámú könyvek tartalmaznak, kétségtelenul a legostobább gyermek volna a világon.

pontosan ugyanolyan fokú gyengédséget érez a két gyermek iránt, hogy az egyiknek előnyben részesítése – anélkül, hogy ezt észrevennék – ne lenne semmi hatással nevelésére? Vagy pedig ha feltételezzük, hogy az apa meg az anya egyenlő mértékben szereti mind a kettőt, fennáll-e majd ugyanez a cselédség részéről? Aztán a tanítónak nem lesz-e egy kedvence a kettő közül? És a barátság, melynek tanújelét adja majd az egyik gyermek iránt, ismeretlen marad-e hosszú ideig a másik előtt? Vajon a tanító rossz hangulata vagy türelme, szelídsége vagy szigorúsága a leckék folyamán semmi hatással se lesz rájuk? S végül ugyanannak az egészségnek fog-e örvendeni a két ikertestvér?

Művészi és tudományos pályájukon, melyet kezdetben mindketten egyenlő lépesekkel járnak be, előfordulhat, hogy az egyiket megakasztja valami betegség, azaz az egyik túlságos előnyt ad a másiknak önmaga rovására, s a tanulás ezzel gyűlöletessé válik számára. És mi lesz akkor, ha a gyermek reményét veszti az iránt, hogy kitűnő eredményt érhet el? Vagy ha egy bizonyos területen kénytelen beismerni, hogy néhányan fölötte állanak? Ilyenkor ezen a területen képtelen lesz a munkára és az állandó szorgalomra. Még a fenyítéstől való félelem is tehetetlen ilyenkor. Ez a félelem a figyelem szokását kényszeríti rá a gyermekre, megtanítja őt olvasni, és végrehajtatja vele mindazt amit parancsolnak. A tanulmány buzgalmát azonban, mely egyedüli záloga a nagy sikereknek, nem fogja lelkébe oltani. A lángelméket a versengés hozza létre, a tehetségeket pedig az a vágy teremti, hogy hírnevet szerezzenek. Az ember szellemi haladását attól a pillanattól kell keltezni, amikor a dicsőség szeretetét átérzi, és amikor ez kifejlődik benne. Mindig is az volt az elképzelésem, hogy a nevelés tudománya talán nem egyéb, mint azoknak az eszközöknek a tudománya, melyekkel versengésre ösztönzünk. Egyetlen szó elég ahhoz, hogy kioltsa vagy lángra lobbantsa. A dicséret, melyet azért a gondosságért adtunk, mellyel egy gyermek valamely tárgyat megvizsgált, valamint az erről adott pontos beszámolójáért, elegendő volt néha ahhoz, hogy a figyelemnek azt a fajtáját felkeltsük benne, amelynek a továbbiakban szellemi felsőbbrendűségét köszönhette. A nevelés tehát – akár a kollégiumoktól, akár a szülői háztól kapta – sohasem ugyanaz két egyén esetében.

Térjünk most át a gyermeknevelésről az ifjúkori nevelésre. Nehogy azt higgyük, hogy az ilyenfajta vizsgálat hiábavaló. Ez a második nevelés a legfontosabb. Az embernek ilyenkor mások a tanítói, akiket hasznos dolog megismertetnünk. Egyébként az ifjúkor az az időszak, amidőn eldől, hogy milyenek a hajlamaink és a képességeink. Ez a második nevelés a legkevésbé egyöntetű, és a leginkább van kiszolgáltatva a véletlennek, s így egyben leginkább alátámasztja nézetem igaz voltát.

Az ifjúkori nevelésről

Az ifjúkori nevelés akkor kezdődik, midőn kilépünk a kollégiumból, vagyis amikor belépünk a világba. Korántsem ugyanaz, sőt változatosabb, mint a gyermekkori nevelés, de nagyobb mértékben függ a véletlentől, és kétségkívül fontosabb. Az embert ilyenkor nagyobb számú benyomás ostromolja. Hirtelen hatással van rá minden, ami körülötte látható, és mindez erőteljesen hat rá.

A természet valamennyi tárgya akkor hat és nehezedik a legerőteljesebben reá, amikor abban az életkorban van, ahol bizonyos szenvedélyek ébredeznek. Ilyenkor kapja a leghatásosabb oktatást, ilyenkor rögzítődik hajlama és jelleme, s végül, mivel szabadabb és nagyobb mértékben önmaga, a szívében fellobbant szenvedélyek meghatározzák szokásait és gyakran életének egész menetét.

A gyermekekben az elme és a jellem tekintetében észlelhető különbség nem mindig érezhető túlságosan. Azonos fajta tanulmányokkal foglalkoznak, ugyanannak a szabálynak, ugyanannak a fegyelemnek engedelmeskednek, s mivel ráadásul szenvedélymentesek, külsejük is úgyszólván azonos. A csíra, melynek kifejlődése egyszer majd annyi különbséget visz hajlamaikba, vagy nem fejlődött még ki, vagy pedig láthatatlan még. Összehasonlítok most két gyermeket két felnőtt férfiúval, akik ugyanazon a dombon ülnek, de különböző irányba néznek. Mihelyt felállnak, és menet közben abba az irányba tartanak, amely felé néztek, észrevétlenül eltávolodtak egymástól, csakhamar szem elől tévesztik egymást, feltéve ha nem változtatnak ismét irányt, s így holmi váratlan körülmény ismét össze nem tereli őket.

Az a tény, hogy a kollégiumokban a gyermekek egymáshoz hasonlítanak, a kényszer eredménye. Mihelyt otthagyják a kollégiumot, megszűnik a kényszer. Ekkor kezdődik, mint mondottam, az ember második nevelése. Ez a nevelés még inkább ki van szolgáltatva a véletlennek, mert még nagyobb számú tárgy közé kerül az ifjú, amint belép a világba. Márpedig minél többféle és minél változatosabb a környező tárgy, az apa vagy a tanító annál kevésbé képes megbizonyosodni a benyomások eredményéről, azaz annál kevésbé van egyiknek is, másiknak is része a fiatalember nevelésében.

A fiatalember új és legfőbb tanítója az a kormányzati forma, amelyben él, és azok a szokások, melyeket ez a kormányzati forma ad egy nemzetnek. Ezeknek a tanítóknak rendelődik alá minden, a tanító éppúgy, mint a tanítvány. Ezek az elsődlegesek, de nem az egyetlen nevelők az ifjúkor folyamán. E tanítók sorába számítom azt a rangot

is, melyet a fiatalember elfoglal a társadalomban. Szegénységét vagy gazdagságát, a társaságokat, melyekkel kapcsolatba kerül,[7] végül barátait, olvasmányait és szeretőit. Lám, ő a véletlentől szerzi azt a körülményt, hogy bőségben vagy szegénységben él. A véletlen dönti el, hogy milyen társaságot választ magának,*[10] hogy kik a barátai és a szeretői, és mik az olvasmányai. Ez jelöli ki tehát legtöbb tanítóját. És ráadásul a véletlen, amely ilyen vagy olyan helyzetbe juttatta őt, lángra lobbantja, kioltja vagy módosítja hajlamait és szenvedélyeit, s így neki van a legnagyobb része még jelleme kialakulásában is. Az emberben a jellem a szenvedélyek közvetlen következménye, szenvedélyei pedig gyakran azoknak a helyzeteknek a közvetlen következményei, melyekben él.

A leginkább kijegecesedett jellemek gyakran végtelen sok váratlan körülmény termékei. A legvastagabb sodrott zsinórok végtelenül sok kenderfonálból tevődnek össze.*[11] Nincs oly változás, melyet a véletlen ne lenne képes létrehozni az ember jellemében. Ám honnan van, hogy ezek a változások úgyszólván mindig az ő tudtán kívül történnek? Onnan, hogy ahhoz, hogy észrevegye őket, önmagába kellene néznie a lehető legszigorúbb megfigyelő módján. Márpedig a kedvtelés, a könnyed életmód, a becsvágy, a szegénység stb. egyaránt eltérítik őt az ilyen megfigyeléstől. Minden eltereli őt önmagától. Az emberben egyébként annyi tisztelet van önmagával szemben, oly nagy becsben tartja saját viselkedését, annyira bölcs és mély megfontolások termékeként tekinti ezt, hogy ritkán engedi meg magának a vizsgálódást. A gőg állja útját ennek, s az ember a gőgnek engedelmeskedik.

A véletlennek tehát szükséges és jelentős hatása van neveltetésünkre. Életünk eseményei gyakran a legkisebb véletlenek termékei. Jól tudom, hogy ez a beismerés nem nagyon legyezgeti hiúságunkat. Feltételezi ugyanis, hogy az okozatoknak mindig nagy okuk van, és az okozatokat is nagynak tartja. Én azonban le akarom rombolni a gőg okozta káprázatot, a tényeket hívom segítségül, hogy bebizonyítsam: képességeiket néha a legnevezetesebb államplgárok is a legapróbb véletlen eseményeknek köszönhették. Azt következtetem ebből, hogy ha a véletlennek – bár ugyanazon a módon befolyásolja az emberek összességét – hatása a középszerű szellemekre kevésbé figyelhető meg, akkor ez egyedül onnan van, hogy az ilyenfajta szellemek kevésbé méltók a figyelemre.

[7] Ha művelt emberek társaságát keressük, és ha szokásunkká válik, hogy nálunk magasabbrendű szellemek között élünk, akkor felvilágosulttá válunk. Gyenge képességeimet – mondta nekem egyszer egy híres szerző – annak a vágynak köszönhetem, melyet az ilyen emberekkel való társalgás iránt mindig éreztem.

A véletlenekről, melyeknek gyakran a híres emberek köszönhetők

Első példaként Vaucanson urat idézhetném. Vallásos anyjának volt egy lelki vezetője. Az illető egy cellácskában lakott, melynek előszobája az óraterem volt. Az anya gyakran látogatta ezt a lelki nevelőt. Fia ilyenkor el szokta kísérni egészen az előszobáig. Itt aztán a fiú magányosan és tétlenül sírdogált az unalomtól, míg az anya a bűnbánat könnyeit hullatta. Mivel azonban az ember igyekszik a lehető legkevesebbet sírni és a legkevésbé unatkozni, s mivel még a tétlenség állapotában sincsenek közömbös benyomásaink, az ifjú Vaucanson figyelme csakhamar ráterelődik egy inga egyenletes mozgására, s ennek meg akarja tudni az okát. Felébred benne a kíváncsiság. Hogy ezt kielégítse, odalép a szekrényhez, mely a faliórát zárja magába. A nyílásokon keresztül látja a kerekek játékát, felfedezi a gépezet egy részét, kitalálja a másik részét, tervezgetni kezd egy hasonló gépezetet, aztán hasonlót farag fából bicskájával, s végül sikerül neki többé-kevésbé tökéletes faliórát létrehoznia. Ettől az első sikertől megjön a kedve, és nyilvánvalóvá válik hajlama a gépi szerkezetek iránt. Képességei kifejlődnek, és ugyanaz a tehetség, melynek jóvoltából egy fából készített faliórát tudott létrehozni, képzeletében megjelenít egy fuvolázó gépembert.

Hasonló jellegű volt az a véletlen, amely Milton lángelméjét lobbantotta fel. Cromwell halála után fia lépett az örökébe, őt azonban elűzték Angliából. Milton osztozik az ő balsorsában, és elveszti a protektoránál viselt titkári állását. Bebörtönzik, aztán szabadon bocsátják, majd kénytelen száműzetésbe vonulni. Végül visszavonul falura, és itt a magány és a kegyvesztettség pihenőóráiban megalkotja azt a költeményt, melyet már ifjúkorában tervezett, s amely aztán a legnagyobb emberek soraiba juttatta őt.

Ha Shakespeare is mindig gyapjúkereskedő lett volna, mint atyja, és ha rossz magatartása nem kényszerítette volna arra, hogy otthagyja az üzletet és a vidéket, ahol működött, ha nem elegyedett volna kicsapongó emberek közé, akkor nem lopott volna dámvadakat egy lordnak a parkjában, nem üldözték volna ezért a lopásért, nem lett volna kénytelen Londonba menekülni, valamint felcsapni komédiásnak egy társulatban, és végül bosszúságában, hogy csak középszerű színész lehet,*[12] nem vált volna szerzővé, vagyis a józan Shakespeare-ből nem lett volna sohasem a híres Shakespeare, és bármilyen ügyességgel intézte volna is a gyapjúkereskedést, neve korántsem vált volna díszére Angliának.

Körülbelül hasonló véletlen volt az, amely eldöntötte Molière hajlamát a színház iránt. Nagyatyja szerette a színpadi játékot, gyakran elvitte őt oda; az atya, kinek fia züllött életet élt, rádöbbent erre a tényre, s egy napon haragjában azt kérdezte, vajon komédiást akarnak-e csinálni az ő fiából. *Adná az Isten* – válaszolt a nagyapa –, *hogy olyan jó színész legyen belőle, amilyen Montrose!* Ezek a szavak megdöbbentették a fiatal Molière-t. Máris utálatot érez mestersége iránt, és legnagyobb komikus szerzőjét ennek a véletlenül elejtett feleletnek köszönheti Franciaország. Molière-t, az ügyes kárpitost sohasem emlegették volna nemzetének nagyjai között.

Corneille szerelmes. Verseket ír imádottjához, költővé lesz, megírja a *Mélite*-et, aztán a *Cinnát*, a *Rodogune*-t stb., hazájának büszkesége és versengés tárgya az utókor szemében.*[13] A bölcs Corneille mindig is ügyvéd maradt volna. Feledésbe merült periratokat fogalmazott volna, olyanokat, mint maguk a perek, melyeket védelmezett volna. És így történt, hogy egy anyai vallásosság, Cromwell halála, a dámvadak ellopása, egy aggastyán felkiáltása és egy női szépség különböző módon öt híres embert adott Európának.[8]

Nem jutnék soha a végére, ha névsorba akarnám foglalni minden híres írónak a nevét, akiket tehetsége tett híressé, de akik ezt a tehetséget hasonló véletleneknek köszönhették. Nem egy filozófusunk osztja nézetemet ebben a tekintetben. Bonnet úr,[9] akárcsak én, a lángelmét a nagyítóüveghez hasonlítja, amely általában csak egy ponton éget. Miszerintünk a lángelme csak erős és elmélyült figyelem terméke lehet egyetlen művészetben vagy tudományban. De vajon mivel kell kapcsolatba hoznunk ezt a figyelmet? Azzal az erőteljes hajlammal, melyet az illető művészet vagy tudomány iránt érzünk. Márpedig ez a hajlam nem pusztán a természet adománya.[10] Ha eszmék nélkül születünk, hajlamok nélkül születünk. Úgy kell tehát ezeket tekintenünk, mint amelyek szerzett tulajdonságok,[11] s azoknak a különböző állapotoknak köszönhetők, amelyekben élünk. A lángelme tehát távoli terméke olyan eseményeknek vagy olyan véletleneknek, melyek nagyjából az általam idézettekhez hasonlítanak.*[14]

[8] Kétségkívül felhozzák majd ellenem, hogy hasonló véletlenek ilyen erővel csak bizonyos alkatú emberekre hatnak. Erre az ellenvetésre a következő szakaszban fogok válaszolni.

[9] Lásd az ő *Elemző tanulmány a lélek képességeiről* című művét.

[10] Ha a gyermekeknek ritkán van hajlamuk arra, amit sugallni akarnak nekik, akkor ez a tanítójuk hibája és nem az alkatuké.

[11] Az egyetlen hajlam, melyet az ember születésekor hoz magával a tudomány iránt, az összehasonlítás és a kombinálás képessége. Valóban, elméjének valamennyi művelete nem áll egyébből, mint azoknak a kapcsolatoknak szükségképpeni megfigyeléséből, melyek a tárgyak között, valamint a tárgyak és ő közötte vannak. A következő szakaszban meg fogom vizsgálni, miből áll ez a képességünk.

Rousseau úr nincs ezen a véleményen. Pedig hát ő maga is példa arra, hogy milyen hatalmas a véletlen.

Alighogy belépett a világba, a szerencse egy nagykövettel hozta össze. Valami civódás támadt ezzel a miniszterrel, és ez rábírta, hogy otthagyja a politikai pályát.*[15] A művészetekre és a tudományokra adta magát. Az ékesszólás és a muzsika között választhatott. Mivel megvolt minden képessége ahhoz, hogy ebben a kétfajta művészetben egyaránt érvényesüljön, hajlama bizonyos ideig ingadozott. A körülmények sajátos összejátszása végül az ékesszóláshoz terelte őt. Ha másfajta összejátszás áll elő, muzsikus lehetett volna belőle. Ki tudja, vajon nem ide jut-e, ha egy szép énekesnő elhalmozza kegyeivel?*[16] Mindenesetre senkisem állíthatja, hogy Franciaország Platónjából a szerelem nem csinálta volna Franciaország Orpheuszát. Mi volt hát az a sajátos véletlen, amely Rousseau urat az ékesszólás pályájára terelte? Sejtelmem sincs róla, ez az ő titka. Mindössze annyit mondhatok, hogy ebben a műfajban elég volt neki egy első siker ahhoz, hogy végleg választása mellett döntsön.

A dijoni akadémia pályadíjat tűzött ki ékesszólásból. A témája furcsa volt.[12] Arra a kérdésre kellett felelni, vajon a tudomány*ok ártottak-e vagy használtak a társadalomnak.* Ezt a kérdést izgalmas módon csak úgy lehetett tárgyalni, ha az illető a tudományok ellen foglal állást. Rousseau úr tudta ezt. Ékesszóló értekezést alkotott erről a témáról, valóban megérdemelt dicséretet aratott, és elnyerte a pályadíjat. Ez a siker korszakalkotó volt az ő életében. Innen ered dicsősége, sok szerencsétlensége és paradox állítása.

Saját értekezésének szép vonásai annyira meghatották őt, hogy a szónok maximái*[17] csakhamar a filozófus maximáivá lettek, és ettől a pillanattól fogva beleszeretett a paradoxonokba, melyeknek most már semmi sem állta útját. Ha nézete védelmében azt kell állítani, hogy a teljesen faragatlan ember, a művészeteket és mesterségeket nélkülöző ember mindenfajta vadembernél alacsonyabb rendű, ám ugyanakkor erényesebb és boldogabb, mint a londoni vagy az amszterdami polgár, akkor ő hajlandó ezt is állítani.

Rászedi őt a saját ékesszólása, boldog, hogy a szónok címet viselheti, lemond tehát a filozófus címről, és tévedései első sikerének következményeivé válnak. De még kisszerűbb okok is hoztak gyakran létre nagyobb okozatokat. Elkeserítette később Rousseau urat az ellentmondás, vagy pedig túlságosan beleszeretett a különcködésbe, s ezért otthagyta Párizst és barátait. Visszavonult Montmorencyba.*[18] Itt írja és adja ki *Emil* című művét, és üldözi őt az irigység, a tudatlanság meg a képmutatás. Egész Európa becsüli őt ékesszólásáért, de Franciaországban

[12] Aki ezt a pályadíjat javasolta, nyilvánvalóan azt hitte: az egyetlen módja annak, hogy olyan megbecsülésben legyen részünk, mint bárki másnak, abban áll, hogy mindenki más éppolyan tudatlan legyen, mint ő.

üldöztetés tárgya. Őreá alkalmazzák ezt a kitételt: *Cruciatur ubi est, laudatur ubi non est.*[13] Kénytelen végül félrevonulni Svájcba, mindinkább erőt vesz rajta az elkeseredés üldözői iránt, s itt írja azt a híres levelet a párizsi érsekhez. Így van az, amikor egy ember valamennyi ötlete, minden dicsősége és szerencsétlensége gyakran egy első élmény láthatatlan hatalma jóvoltából rendeződik egyetlen láncolattá. Rousseau urat tehát és vele együtt egy sereg híres embert a véletlen egyik műremekének lehet tekintenünk.

Ne vessék, kérem, szememre, hogy ennyit időztem azon okok vizsgálatánál, melyeknek a nagy emberek oly gyakran köszönhették tehetségüket. Témám kényszerített erre. Korántsem ragadtam bele a részletekbe. Jól tudom, hogy a közönség imádja a nagy tehetségeket, és így nem is nagyon érdeklik őt azok a kisebb okok, melyek létrehozzák. Örömmel nézek végig egy folyón, amint méltóságteljesen hömpölygeti hullámait a sík vidéken keresztül. Erőfeszítést kell azonban tennem, hogy képzeletem visszamenjen mindama forrásokig, ahol a szükséges vízmennyiséget felveszi. A tárgyak tömegével jelennek meg előttünk. Csak nagy fáradság árán adjuk rá magunkat arra, hogy szétbontsuk őket. Nehezen tudom elhitetni magammal, hogy az üstökös, mely fektelenül járja be és pusztulással fenyegeti világegyetemünket, nem lenne egyéb, mint láthatatlan atomok kisebb-nagyobb összetétele.

Mind a szellemi, mind a fizikai dolgok terén csak a nagy dolgok kapnak meg bennünket. A nagy okozatokhoz mindig nagy okokat képzelünk. Az emberek ragaszkodnak ahhoz az elképzeléshez, hogy az égi jelek birodalmak bukását vagy felfordulását jelzik. Pedig hát hány keresztes hadjáratot indítottak vagy hagytak abba, hány forradalmat robbantottak ki vagy előztek meg, hány háborút lobbantottak lángra vagy fojtottak el egy pap, egy asszony vagy egy miniszter intrikái következtében. Bizonyára emlékiratok vagy titkos anekdoták hiánya miatt van, hogy nem bukkannak rá mindenütt Marlborough hercegnő kesztyűjére.[14]

Alkalmazzuk csak az egyszerű állampolgárra azt, amit a birodalmakról mondottam. Ugyancsak látni fogjuk, hogy felemelkedésük vagy bukásuk, szerencséjük vagy balsorsuk bizonyos körülmények, egy sereg előre nem látott és látszólag meddő véletlen összejátszásának terméke. Az apró eseményeket, melyek életünk nagy fordulatait készítik elő, egy gyökér bolyhos részéhez hasonlítom, mely láthatatlanul belopja

[13] Ez a bölcs kijelentés úgyszólván valamennyi filozófusra alkalmazható, akiknek írásai elnyerték a közmegbecsülést.

[14] A rendkívüli nemzőképesség lobbantotta fel – mondják az orvosok – VIII. Henrik heves szenvedélyét a nők iránt. Ennek köszönhette Anglia a pápistaság letörését. A történelem veszítene talán nemes és méltóságteljes jellegéből, ha szüntelenül bogozni igyekeznénk a nagy események titkos okait. Viszont annál tanulságosabb lenne.

magát egy kőszikla hasadékaiba, s ott megduzzad, hogy egy szép napon szétfeszítse a sziklát.

A véletlennek[15] része van tehát, és mindig is része lesz neveltetésünkben és főként a nagytehetségű emberekében. Akarjuk-e, hogy számuk egy nemzeten belül növekedjék? Figyeljük meg azokat az eszközöket, melyeket a véletlen alkalmaz, s akkor majd sugalmazhatjuk az embereknek a vágyat, hogy híressé tegyék magukat. Ha megtettük ezt a megfigyelést, tegyük őket szántszándékkal és gyakran ugyanazokba a helyzetekbe, ahová a véletlen ritkán helyezi őket: ez az egyetlen módja annak, hogy számuk sokszorozódjék.

Az ember lelki nevelése manapság csaknem teljesen a véletlenre marad. Hogy tökéletesíthessük, tervszerűen kell irányítanunk, tekintettel a társadalom javára, egyszerű és változatlan elvek alapján. Ez az egyetlen módja annak, hogy csökkentsük a véletlen hatását a nevelésre, és hogy megszüntessük a jelenlegi nevelés különböző előírásai között szükségképpen található ellentmondásokat.

KILENCEDIK FEJEZET

A nevelési előírásokban megnyilvánuló ellentmondás alapvető okairól

A nevelést illető előírások Európában és legkivált a katolikus országokban ellentmondóak. Onnan van ez, hogy a közoktatás ügyét itt két hatalomra bízták, melyeknek ellentétesek az érdekeik, miáltal előírásaik is szükségképpen ellentétesek és különbözőek.

Az egyik az egyházi hatalom.

A másik a világi hatalom.

Ennek az utóbbinak az ereje és nagysága egyenesen annak a birodalomnak az erejétől és nagyságától függ, amelynek parancsol. A fejedelem csak nemzete erejének jóvoltából lehet igazán erős. Mihelyt megszűnik az iránta való tisztelet, megszűnik a hatalma is. Azt kívánja ő, és kell is, hogy kívánja, hogy alattvalói derekasak, szorgalmasak, felvilágosultak és erényesek legyenek. Vajon ugyanez áll-e az egyházi hatalomra? Nem. Az ő érdeke más természetű. A pap hatalma szorosan összefügg a babonával és a népek ostoba hiszékenységével. A papnak cseppet sem fontos, hogy a népek felvilágosultak legyenek. Minél keve-

[15] Felhívom az olvasó figyelmét, hogy e szón: véletlen, olyan sajátos okok ki nem fürkészett kapcsolódását értem, melyek alkalmasak ilyen vagy amolyan okozat létrehozására. Más jelentésben sohasem használom e szót.

sebb a világosság elméjükben, annál inkább engedelmeskednek előírásainak. Az egyházi hatalom érdeke nincs közös pórázra fűzve egy nemzet érdekével, hanem csak egy szekta érdekével.

Két nép háborúban áll egymással. Törődik is vele a pápa, hogy a kettő közül melyikből lesz rabszolga, és melyikből lesz uralkodó, föltéve, ha a győztes éppúgy behódol neki, mint a legyőzött. Hadd bukjanak el a franciák a portugálokkal való versengésben. Hadd lépjen a Braganzaház a Bourbonok trónjára. A pápa nem lát ebben az eseményben mást, mint tekintélye növekedését. Mit kíván tehát a papság egy nemzettől? Azt, hogy vakon alávesse magát, hogy határtalanul hiszékeny legyen, hogy gyermeteg és páni félelem töltse el. Ha ráadásul ez a nemzet még hírnévre is tesz szert képességei vagy hazafiúi erényei jóvoltából, a papság ilyesmivel alig foglalkozik. A nagy tehetségek és a nagy erények úgyszólván ismeretlenek Spanyolországban, Portugáliában, valamint mindenütt, ahol az egyház igen nagy mértékben rettegett hatalom.

Igaz ugyan, hogy a becsvágy közös vonása mind a két hatalomnak. De a kielégítésükre fordított eszközök bizony különbözőek. Az egyik felfokozza, a másik lerombolja az emberben a szenvedélyeket ahhoz, hogy a nagyság legmagasabb pontjára feljusson.

A világi hatalom a közjó, az igazságosság, a gazdagság és a dicsőség szeretetének köszönheti harcosait, tisztviselőit, kereskedőit és tudósait, a fejedelem városai kereskedelmével, csapatai bátorságával, szenátusa megfontoltságával, tudósai lángelméjével szerez nemzetének tiszteletet a többi nemzetek szemében. Nagysága alapját tehát a közjóra fordított erős szenvedélyek alkotják.

Az egyházi testület viszont a maga nagyságát – éppen ellenkezőleg – ugyanezen szenvedélyek lerombolására építi. A pap ugyan becsvágyó, de a világi emberben gyűlöli a becsvágyat. Az ő szándékaival ellenkezik ez. A papnak az a szándéka, hogy kioltson az emberben minden vágyat, hogy megutáltassa vele a gazdagságot, a hatalmat, s hogy kihasználja ezt az undort a célból, hogy mind a kettőt kisajátítsa.*[19] A vallási rendszer mindig ilyen alapokon nyugodott.

Mit is prédikált a kereszténység abban a pillanatban, amidőn berendezkedett? *A vagyonközösséget.* És ki jelentkezett akkor, hogy a közössé tett javak őrzője legyen? A pap. Ki gyalázta meg a közkincset, és tette magát annak tulajdonosává? A pap. Amidőn a világ végének híre szárnyra kelt, ki adott hitelt neki? A pap. Ez a hír kedvezett az ő szándékainak. Abban reménykedett, hogy az embereket páni ijedelem döbbenti meg, s nem ismernek majd mást, csak egyetlen ügyet (valóban fontos ügyet), az üdvösségük ügyét. Az élet – mondották nekik – csak átmenet. Az ég az ember igazi hazája, miért engedjünk hát földi vonzalmaknak? Ha ilyen szóbeszéd nem is ingatta meg teljesen a világi embert, de legalább lehűtötte benne a szeretetet a rokoni kapcsolatok,

a dicsőség, a közjó és a haza iránt. A hősök ettől kezdve megritkultak. Az uralkodók pedig, akiket megdöbbentett ily nagy hatalomnak a reménye odafönt az egekben, néha beleegyeztek abba, hogy átadják a papságnak földi tekintélyük egy részét. A pap ezt magához kaparintotta, s hogy megtarthassa magának, megfosztotta hitelétől az igazi dicsőséget és az igazi erényt. Nem tűrte többé, hogy tiszteljék a Minoszokat, a Lükurgoszokat, a Kodroszokat, az Ariszteidészeket, a Timoleónokat, egyszóval a haza megannyi védelmezőjét és jótevőjét. Másmilyen mintaképeket tárt eléjük. Másmilyen neveket iktatott a kalendáriumba. Így történt, hogy a régi hősök helyére odakerült egy szent Antal, egy szent Krispin, egy szent Klára, egy szent Fiáker, egy szent Ferenc, vagyis az összes remetének a neve, akik miután ostoba erényeikkel veszélyes példát mutattak a társadalomnak, kolostorokba meg pusztaságokba vonultak vissza, hogy ott haszontalan módon tengessék életüket, leljék halálukat.*[20]

Ilyen mintaképek segítségével a papság abban tetszelgett, hogy rászoktassa az embereket: tekintsék az életet rövid utazásnak. Azt hitte, hogy ekkor majd – földi javak iránti vágyakozás nélkül, barátság nélkül azokkal szemben, akikkel majd utazásuk közben összetalálkoznak – a saját boldogságuk iránt ugyancsak közömbössé válnak, és nem kevésbé az utódaik boldogsága iránt. Mert hát ha az élet csak éjjeli szállás, akkor minek tartsuk fontosnak a földi dolgokat? Az utas sem tataroztatja a kocsma falait, ahol csak egyetlen éjszakát kell töltenie.

Az egyházi és a világi hatalmak kénytelenek voltak tehát minden országban igen különböző eszközökhöz folyamodni, hogy biztosítsák nagyságukat, és kielégítsék becsvágyukat. A közoktatás ügye közös feladatukká vált, így aztán sohasem voltak képesek a szívekbe és az elmékbe vésni mást, mint ellentmondó elveket, melyek az ő érdekeikre vonatkoztak. Az egyiknek az volt az érdeke, hogy lángra lobbantsa, a másiknak, hogy kioltsa a szenvedélyeket.[16]

Mindazonáltal ez a két hatalom egyaránt a becsületességet prédikálja. Elismerem, hogy így van. De sem az egyik, sem a másik nem képes ugyanazt a jelentést fűzni ehhez a szóhoz. Kétségtelen, hogy a pápa kormányzása alatti mai Rómának az erényről való fogalma nem azonos az első Brutus konzulsága alatti ókori Rómáéval.*[21]

Mily messze vagyunk tehát még a jó oktatási tervtől! A szülő és a tanító közt oly gyenge még az összhang, hogy egyik sem tudja, mit kell a gyermeknek tanítania. A nevelésről csak zavaros gondolataik vannak, és innen van az a felháborító ellentmondás valamennyi előírásukban.

[16] Aki le akarja rombolni az emberekben a szenvedélyeket, az a cselekvést akarja lerombolni bennük. Amikor a teológus becsmérli a szenvedélyeket, olyan ez, mintha az ingaóra gúnyolná a rugót, vagy az okozat félreismerné az okot.

Példa az ellentmondó eszmékre vagy előírásokra, amilyeneket ifjúságunk kezdetén kapunk

Bocsássanak meg nekem, ha annak érdekében, hogy élénkebben érzékeltessem nevelési előírásaink valamennyi ellentmondását, kénytelen vagyok kevésbé nemes hangnemet használni. Témám követeli így. Ezek az ellentmondások a leányok oktatására rendelt vallásos intézményekben a legkiáltóbbak. Belépek tehát a zárdába. Reggeli nyolc óra van. Az oktatás időpontja ez, amidőn a főnöknő beszédet tart a szemérmességről, és bizonyítja, hogy egy bentlakó lánynak sohasem szabad tekintetét egy férfiúra vetni. Kilencet üt az óra. A tánctanár már kint vár a társalgóban. „Szép kecsesen lépkedni – mondja tanítványának –, emelje csak föl azt a fejet, és nézzen mindig a táncosára." Nos hát, kinek higgyünk, a táncmesternek vagy a főnöknőnek? A bentlakó lánykának sejtelme sincs róla, s így nem fogja elsajátítani sem a kecsességet, melyet az előbbi akar adni neki, sem a tartózkodó modort, melyet az utóbbi prédikál. Mivel hozzuk hát kapcsolatba ezeket az ellentmondásokat az oktatás terén, ha nem a szülők ellentmondó óhajaival: azt szeretnék, hogy a lányuk kellemes is legyen, de tartózkodó is, s hogy a kolostori szemérmeskedést színpadi bájjal egyesítse. A kibékíthetetlent akarják kibékíteni.[17]

A török nevelés talán az egyedül következetes abban a tekintetben, amit a nőktől ebben az országban kívánnak.*[22]

A nevelési előírások mindaddig bizonytalanok és határozatlanok maradnak, amíg nem vonatkoztatjuk őket egyetlen célra. És lehet-e más ez a cél, mint a legnagyobb közjó, azaz az állampolgárok többségének legnagyobb megelégedettsége és legnagyobb boldogsága.

Mihelyt a szülők szem elől tévesztik ezt a célt, az oktatás útvesztőin csupán bolyongani fognak. Egyetlen kalauzuk a divat. A divat pedig azt tanítja nekik, hogy leányukból muzsikust csináljanak, s hogy ehhez egy zenemestert kell fizetniük. Azt azonban már nem tudják, hogy ahhoz, hogy tiszta fogalmakat adjanak nekik az erényről, egy erkölcsmestert ugyancsak fizetniük kell.

Egy anya, aki magára vállalta leánya nevelését, reggel, miközben kirúzsozza magát, azt mondja neki, hogy a szépség semmi, és hogy

[17] Azt kívánják, hogy egy leány igaz szívű és naiv legyen. Bemutatják neki a választott férjet. A férj nem tetszik neki. A leány ezt meg is mondja, de kijelentését helytelenítik. A szülők tehát azt kívánják, hogy igazmondó vagy hamis legyen, aszerint, hogy érdekük ezt vagy amazt kívánja.

minden a jóság meg a tehetség.[18] Ebben a pillanatban belépünk anyja öltözőszobájába. Mindenki csak azt mondogatja a lánykának, hogy milyen csinos, de még csak kivételesen sem fordult elő, hogy képességeit,[19] vagy jóságát dicsérnék. Szorgalmáért és erényeiért jutalmul csak ékszereket ígérnek. Mindazonáltal úgy akarják, hogy a kislány közömbös legyen a szépség iránt. Képzeljük csak, micsoda zűrzavart okoz gondolataiban az ilyen magatartás!

A fiatalember nevelése sem következetesebb. Az első kötelesség, melyet előírnak neki: a törvény tisztelete. A második viszont a törvény megsértése abban az esetben, ha őt bántalmazzák. Hiszen sértés esetén meg kell verekednie az illetővel, különben becstelenné válik! Hát ha még azt bizonyítják neki, hogy a hazának tett szolgálatokkal nyeri el a társadalom megbecsülését, valamint a dicsőséget fenn az égben. Vajon milyen mintát ajánlanak neki utánzásra? Egy szerzetest, egy vakbuzgó és tétlen dervist, akinek világnézeti türelmetlensége zűrzavart és pusztítást idézett elő nem egy birodalomban.

Egy apa most éppen azzal foglalkozik, hogy az adott szó iránti hűséget ajánlja fia figyelmébe. Közbelép azonban egy teológus, és azt mondja a fiúnak, hogy az Isten ellenségeivel szemben ilyesmire nem kötelezhető az ember. Hiszen XIV. Lajos ebből az okból helyezte hatályon kívül a nantes-i ediktumot, melyet ősei rendeltek el. A pápa is így döntött ebben a kérdésben, amidőn semmisnek nyilvánította mindazokat a szerződéseket, amelyeket eretnek és katolikus fejedelmek kötnek egymás közt, miközben megadta az utóbbinak a jogot arra, hogy ilyesmiket megsértsenek abban az esetben, ha ők az erősebbek.

Egy prédikátor szószékről bizonyítja, hogy a keresztények istene az igaz Isten, és hogy az ő imádóit a hazugság iránti gyűlöletükről lehet felismerni.*[23] Mihelyt leszáll azonban a szószékről, beismeri, hogy tanácsos dolog elhallgatni az igazságot,*[24] s hogy ő maga, miközben dicsőíti, óvakodik a kimondásától.*[25] Az az ember, aki katolikus országokban írná meg korának igaz történetét, önmaga ellen lázítaná ennek az igaz Istennek valamennyi imádóját.*[26] Az ilyen országokban az az ember, aki védve van az üldöztetéstől, nem más, mint éppen a néma, az ostoba vagy a hazug.

Ha megtörténik, hogy egy tanító gondoskodás árán eléri végül, hogy tanítványának szelídséget és emberiességet sugalmaz, közbelép a

[18] Hiába bizonygatják egy lánynak, hogy képességek nélkül pártában marad. Másnap már rájön, hogy legostobább társa kitűnő házasságot kötött, mert olyan nagy volt a hozománya, s hogy most már csak a hozományt szokás feleségül venni.

[19] Egy leánynak általában a szépségét szokás dicsérni. Ennek az oka abban áll, hogy a szépség valóban a legérdekesebb, a legkívánatosabb tulajdonság abban a lányban, akit látogatni szoktunk, s akinek sem férje, sem barátja nem vagyunk. Márpedig a nőknél a férfiak mindig is csak látogatóban vannak.

lelkiatya, és kijelenti ennek a tanítványnak, hogy a vétkek megbocsáthatók az embereknek, a tévedések azonban nem. Ebben az utóbbi esetben ugyanis bűnnek számít az elnéző magatartás, és meg kell égetni mindenkit, aki nem úgy gondolkodik, ahogyan ő.

Oly nagyarányú a teológus tudatlansága és ellentmondásossága, hogy még akkor is szaval a szenvedélyek ellen, amikor tanítványát versengésre akarja buzdítani. Ilyenkor elfelejti, hogy a versengés is szenvedély, mégpedig hatásuk után ítélve igen erőteljes szenvedély.

Mindenütt ellentmondást látunk tehát a nevelésben. Vajon mi az oka ennek? Nem egyéb, mint a tudatlanság, e tudomány igazi elveinek a nemismerése. Csak zavaros fogalmaink vannak róluk. Föl kellene világosítanunk az embereket, de utunkat állja a pap. És ha az igazság megvilágosítja egy pillanatra az embereket, akkor a pap elnyeleti ezeket a fénysugarakat a skolasztika vallásos vakhomályával. A tévedés és a bűn egyaránt a sötétséget keresi. Az előbbi a szavak,*[27] az utóbbi az éjszaka sötétjét. Ne tulajdonítsunk egyébként minden olyan ellentmondást, amely nevelésünket kíséri, egyedül a teológiának. Vannak olyanok is, amelyek a kormányzatok fogyatékosságának köszönhetők. Miképpen beszélhetjük rá a fiatalembert, hogy legyen hűséges, hogy legyen biztonságérzete a társadalomban, és hogy tisztelje ott másnak a titkait, amidőn Angliában maga a kormányzat a legfelszínesebb ürügygyel bontja fel a magánosok leveleit, és él vissza a nép bizalmával? Vajon ringathatjuk-e magunkat abban az ábrándban, hogy valaha is irtózni fog a besúgástól meg a kémkedéstől, amikor látja, hogy kitüntetik, kegydíjjal látják el, és jótéteményekkel halmozzák el a kémeket?

Általános szándék, hogy a fiatalember, ha elhagyta a kollégiumot, járjon társaságba, tegye ott kellemessé magát, s éljen ott tiszta életet. Márpedig lehetséges-e, hogy egy fiatalember vágyakozás nélkül élhessen a nők körében, éppen abban a pillanatban, amidőn a szerelem szükségességét a legerőteljesebben érzi? Lehet-e ilyenkor érzéketlen a nők bájai iránt?[20] Úgy képzeli talán az apai ostobaság, hogy amidőn maga a kormányzat építtet operaházakat, s amidőn szokássá válik, hogy az ifjúságot is beengedik oda, a szűzességére féltékeny ifjú szüntelenül közömbös szemmel nézi majd egy színielőadást, ahol a szerelem ömlengési, gyönyörei és hatalma a legélénkebb színekkel festve jelennek

[20] Tegyük fel, hogy a fiatalemberekben valóban le akarjuk lohasztani a szerelem keltette vágyakozást. Mi a teendő? Erőteljes testgyakorlást vezetni be s az ifjúság kedvtelésévé tenni. Ebben a nemben a testgyakorlás a leghatásosabb prédikáció. Minél többet izzadunk, annál több fluidumot veszítünk, és annál kevesebb energia marad a szerelemnek. A kanadai vademberek hideg és közömbös természete a hosszadalmas és kínos vadászatok nyomán előálló fáradtságból és kimerültségből ered.

meg előtte, s ahol ez a szenvedély valamennyi érzékszerven át hatol a lelkekbe?[21]

Soha nem érnék a végére, ha a nevelés valamennyi ellentmondásának listáját akarnám összeállítani. Az európai nevelésre gondolok itt és legkivált a pápista nevelésre. Előírásai ködében hogyan ismerhetnők fel az erény ösvényét? A katolikus persze gyakran le is tér róla. Mivel ebben a tekintetben nincsenek megállapodott elvei, ezért környezetének – ahol éppen van –, a könyveknek, a barátoknak s végül a szeretőknek – akikhez a véletlen juttatja – köszöni bűneit avagy erényeit. Van-e hát módja annak, hogy nagyobb mértékben függetleníthessük az ember neveltetését a véletlentől, és mit tegyünk ennek elérése érdekében?

Csak az igazat oktatni! A tévedés mindig ellentmond önmagának, az igazság soha.

A világért se engedjük át az állampolgárok neveltetését két hatalomnak, mert ezek érdekei megoszlanak, és így mindig két egymásnak ellentmondó erkölcsöt*[28] fognak tanítani.

Itt az ideje, hogy a világi elöljárók felvegyék az erkölcs szent minisztere címet, és hogy ezt az erkölcsöt a közérdeknek megfelelő egyszerű elvekre alapozzák, amelyekről valamennyi állampolgár egyaránt helytálló és szabatos fogalmakat alkothat. Kérdéses azonban, hogy ezeknek az elveknek az egyszerűsége és egyöntetűsége megfelelne-e az emberek különböző szenvedélyeinek?

Vágyaik lehetnek különbözőek. Látásmódjuk azonban lényegében ugyanaz. Helytelenül cselekszenek, de helyesen látnak. Valamennyien jól ítélő elmével születnek, mindnyájan meg tudják ragadni az igazságot, ha világosan tárják eléjük. Ami az ifjúságot illeti, annál mohóbban kívánja ezt az igazságot, minél kevésbé vált szokásává, hogy félremagyarázza, és minél kevésbé érdeke, hogy különbözőnek lássa a tárgyakat való lényegüktől. Nem minden fáradozás nélkül jut el az ember oda, hogy meghamisítsa az ifjak lelkét. Ennek eléréséhez a jelenlegi nevelés minden türelme és minden fortélya szükséges. Időnként még így is átlátják a fiatalok a természetes ész világánál, hogy mennyire hamisak a nézetek, melyekkel megterhelték emlékezetüket. Mikor lesznek egészséges nézeteik? Akkor, amikor a vallásos rendszer egybeolvad majd a nemzeti jólét rendszerével. Amikor a vallások a papi becsvágy szokásos eszközeiből a nép boldogságának megszokott eszközeivé válnak.

[21] Nehogy ebből a szövegből arra következtessünk, mintha én le akarnám rombolni az operaházakat és a színháztermeket. Én csak azt ítélem el, ami ellentmondás erkölcsünk jelenlegi előírásai és szokásaink között. Nem vagyok a látványosságok ellensége, és ebben a kérdésben nem osztom Rousseau úr nézetét sem. Kétségtelen, hogy a színház élvezetet okoz. Márpedig nincs olyan élvezet, amely – bölcs kormányzat kezében – ne válhatnék az erény tápláló elvévé, olyankor persze, ha az erény jutalmazására fordítják.

A hamis vallásokról

Hobbes véleménye szerint *minden vallás, amely egy láthatatlan hatalomtól való félelmen alapul, nem egyéb, mint mese, amely, ha egy nemzet magáénak vallja, a vallás nevet viseli, viszont ha ugyanaz a nemzet megtagadja, a babona nevet viseli.* Visnu kilencszeri megtestesülése Indiában vallás, Nürnbergben mese.

Nem azért hivatkozom erre a meghatározásra, hogy tagadjam a vallás igaz voltát. Ha hiszek a dajkámnak és a nevelőmnek, akkor minden egyéb vallás hamis, és csak az enyém az igazi.[22] De vajon ilyennek ismeri-e el a világmindenség? Nem. A föld ma is nyögi még azt a számtalan vallást, melyet a tévedésnek szenteltek. Nincs oly téveszme, amely ne lenne vallás valamelyik vidéken.

A Numák, a Zarathustrák, a Mohamedek történetéből, valamint annyi modern vallásalapítóéból megtudjuk, hogy minden vallás politikai intézménynek tekinthető, s hogy nagy hatásuk van a nemzetek boldogságára. Mivel az emberi szellem időnként még ma is termel új vallásokat, úgy vélem, fontos dolog ezeket a lehető legkevésbé ártalmassá tenni, s így fel kell tüntetnünk, hogy milyen alapon jönnek létre.

Valamennyi vallás hamis, kivéve a keresztény vallást. Ezt azonban nem tévesztem össze a pápistasággal.

A pápistaság emberi intézmény

A józan eszű ember szemében a pápistaság nem más, mint puszta bálványimádás.*[29] Kétségtelen, hogy a római egyház csupán emberi intézményt látott benne, amidőn oly botrányos hasznot húzott ebből a vallásból, melyet kapzsisága és nagysága eszközévé tett. Arra volt jó neki, hogy elősegítse a pápák bűnös terveit, szentesítse mohóságukat és

[22] Lehetséges, hogy ez az állítás képtelennek fog majd feltűnni. Ez a képtelenség egyébként nemcsak bennem, de mindenkiben megvan. Ez a nevetséges vonzás énbennem – csakúgy mint őbennük – a gőg következménye. Mindenki azért hiszi a maga vallását a legjobbnak, mert mindenki így véli: *Aki nem úgy gondolkodik, mint én, annak nincs igaza.* Úgy mondom tehát ezt, akárcsak a többiek.

becsvágyukat. Ezek a ráfogások azonban – mondják a pápisták – merő rágalmak.

Hogy igaz voltukat bizonyítsam, felteszem a kérdést, vajon helyénvaló volt-e, hogy a szerzetesrendek vezetői a vallást isteninek tekintették, amidőn a maguk és kolostoraik gazdagodása érdekében megtiltották a szerzeteseknek, hogy bárkit is szentelt földbe temessenek, ha meghalt, és nem hagyott rájuk semmit. Vajon őket is rászedte-e egy nyilvánosan hirdetett hiedelem, amidőn tulajdonosaivá váltak*[30] olyan javaknak, melyeket mint a szegények anyagi ügyei intézőinek szét kellett volna osztaniuk közöttük? Vajon a pápák valóban azt hitték-e, hogy az igazságosságot és az alázatosságot gyakorolják, amidőn magukat az amerikai királyságok felosztóinak nyilvánították, holott semmi joguk se volt ehhez? Amidőn választóvonalat húztak e világrész tájain*[31] a spanyolok és a portugálok között? És amidőn végül igényt tartottak arra, hogy fejedelmeknek parancsoljanak, hogy világi ügyeikben rendelkezzenek, s hogy önkényesen osztogassanak koronákat?

O, pápisták, vizsgáljátok csak meg, hogyan viselkedett a ti egyházatok az évszázadok folyamán! Érdeke volt-e római helyőrséget tartani az összes birodalmakban, és oly nagyszámú embert magához láncolni? (Ez az érdeke egyébként minden becsvágyó szektának.) Nagyszámú szerzetesrendet alapított. Nagyszámú monostort építtetett, és látott el évi járandósággal. Megvolt végül benne a szemfülesség, hogy ennek az egyházi milíciának a zsoldját egyenesen azokra a nemzetekre hárítsa, ahol ezt a milíciát létrehozta.

Ugyanez az ok tette szükségessé számára, hogy megsokszorozza a világi papságot, amiért aztán megsokszorozta a szentségeket. A nép pedig, hogy részesüljön bennük, kénytelen volt papjai számát emelni. Ez a szám csakhamar utolérte az egyiptomi sáskákét. Akárcsak ezek, ők is felfalták a termést, s a világi papok, valamint a szerzetesek a katolikus nemzetek terhére éltek. Az egyház még szorosabban akarta érdekeihez fűzni a papokat, szeretetüket kizárólagosan akarta élvezni, s ezért elrendelte a kényszerű nőtlenséget, azaz hogy asszony és gyermek nélkül éljenek, de egyébként olyan fényűzésben és olyan jólétben, amely hivatásukat napról napra költségesebbé tette. De még nem értünk a végére. Hogy még inkább növelje gazdagságát és hatalmát, megkísérelte a római egyház, hogy Péter-fillér néven vagy más címen adókat szedjen valamennyi királyságban. Ebből a célból bankot nyitott az ég és a föld között, és búcsúlevelek néven, készpénz ellenében még idelenn váltókat vásároltatott, melyek egyenesen a mennyországban voltak leszámítolhatók.

Bizony, ha minden évszázadban azt látjuk, hogy a papság szüntelenül feláldozza az erényt a hatalomvágy és a gazdagodás oltárán, s amidőn a pápák történetét tanulmányozzuk, valamint politikájukét,

becsvágyukét, erkölcsükét s végül magatartásukét, rájövünk, mennyire különbözik ez attól, amit az Evangélium előír. Elképzelhető-e, hogy e vallás vezetői egyebet is láttak vallásukban, mint a földi hatalom és a föld kincsei kézrekerítésének eszközét?*[32] A szerzetesek, a klérus és a pápák erkölcsei és viselkedése alapján egy református ember, azt hiszem, megállapíthatja – a maga hitének igazolására és a nemzetek javára –, hogy a pápistaság sohasem volt más, mint emberi intézmény. Ám miért van az, hogy a vallások mind a mai napig csak helyi jellegűek voltak? Elképzelhető-e olyan vallás, mely egyetemessé válhat?

TIZENHARMADIK FEJEZET

Az egyetemes vallásról

Egyetemes vallás csak örök és változhatatlan elvekre épülhet, melyek, akárcsak a mértan tételei, a legszigorúbb bizonyítást is kibírják, mivel az ember és a dolgok természetéből fakadnak. Vajon vannak-e ilyen elvek? S vajon ezek az ismeretes elvek egyértelműen megfelelnek-e az összes nemzeteknek? Kétségtelen, hogy vannak ilyen elvek. És ha van is közöttük eltérés, csak egynémely alkalmazásukban nyilvánul az meg, a különböző vidékek szerint, ahová a különféle népeket a véletlen helyezte.

Melyik azonban az első és a legszentebb azok közül az elvek és törvények közül, melyek minden társadalomnak megfelelnek? Nyilvánvalóan az, mely minden egyes embernek javai, élete és szabadsága tulajdonjogát ígéri.

Ha az ember csak bizonytalan tulajdonosa földjének, akkor nem szántja fel mezejét, nem ápolgatja gyümölcsösét. A nemzetet ilyenkor csakhamar feldúlja és tönkreteszi az éhínség. Ha az ember bizonytalan tulajdonosa életének és szabadságának, akkor állandó félelemben él, nincs kedve semmihez, szorgalma csődöt mond. Nem foglalkoztatja más, csak egyéni létének fenntartása, s mivel így bezárkózik önmagába, tekintetét nem veti kifelé, a közjó alig érdekli, az emberrel foglalkozó tudománnyal mit sem törődik, nem figyeli meg az ember vágyait, szenvedélyeit. Pedig csak ebből az alapvető ismeretből meríthető ama törvények ismerete, melyek legkivált a közjóra irányulnak.

A sorsnak micsoda rendelése révén történt, hogy az ilyenfajta törvények, melyek oly szükségesek a társadalomnak, még mindig ismeretlenek számára? Vajon az ég miért nem nyilatkoztatta ki ezeket? Erre én azt válaszolom, hogy az ég úgy akarta, hogy az ember a maga

eszével járuljon hozzá boldogságához, s hogy a népes társadalmakban*[33] a remekbe illő törvényhozás a tapasztalás meg a lángelme terméke legyen éppúgy, mint a tudományok alkotta többi műremek.

Isten így szólt az emberhez: megteremtettelek téged, öt érzéket adtam neked, elláttalak emlékezőképességgel, azaz ésszel. Úgy akartam, hogy eszed, melyet először a szükséglet élesít, s amelyet felvilágosít azután a tapasztalat, vezessen táplálékod megszerzésében, megtanítson a föld termékennyé tételére, a földművelés, a mezőgazdaság eszközeinek tökéletesítésére, azaz mindazokra a tudományokra, melyek elsőrendű szükségleteid. Úgy akartam, hogy eszed művelése közben eljuss az én erkölcsi parancsaim ismeretéhez, azaz megismerd kötelességeidet a társadalom iránt, valamint azokat az eszközöket, melyekkel fenntarthatod ott a rendet, s végül a lehető legjobb törvényhozás ismeretének jutsz birtokába.

Íme az egyetlen vallás, ahová – szerintem – az embernek el kell jutnia, az egyetlen, mely egyetemessé válhat, az egyetlen, amely méltó egy Istenhez, s amelyet ő és az igazság fémjeleznek. Minden egyéb vallás az ember bélyegét hordja, vagyis a csalását meg a hazugságét. Az igazságos és jóságos Isten akarata azt kívánja, hogy a föld fiai boldogok legyenek, s hogy élvezzék mindazokat a gyönyöröket, melyek a közjóval összeegyeztethetők.

Íme az igazi vallás, mely a filozófiától várja, hogy kinyilatkoztassák a nemzeteknek. Ilyen vallásban nem lehetnek másféle szentek, csak az emberiség jótevői, csak Lükurgoszok, Szolónok és Sidneyk, csak bizonyos új mesterségek feltalálói, holmi új kedvtelés bevezetői, melyek a közérdekre irányulnak. Kárhozottnak viszont csak a gonosztevőt fogják tekinteni, meg aztán az epekórost, a társadalom kedvteléseinek ellenségét.

Vajon a papok lehetnek-e valamikor ilyen vallás apostolai? Érdekük tiltja ezt. A köd, amely ott terjeng az erkölcstudomány és a törvényhozás (a kettő lényegében ugyanaz a tudomány) alapelvein, az ő politikájuk révén még sűrűbbé vált. Ettől fogva most már csak a vallások zömének lerombolása árán lehet megvetni a birodalmakban egy egészséges erkölcs alapjait. Adná az Isten, hogy azok a papok, akiket nemesebb becsvágy hevít, az alapvető emberi elvekben olyan változhatatlan törvényeket keressenek, melyekre a természet és az ég akarata szerint kell építeni a társadalmak boldogságát! Adná az Isten, hogy a vallásos rendszerek a közös boldogság oltalmává válhassanak. Ebben az esetben a papokra lehetne bízni az őr szerepét. Oly dicsőség és oly nagyság lenne osztályrészük, mely a közös hálára épülne. Naponta elmondhatnák: általunk lettek boldoggá a halandók. Az ilyen nagyság s az ilyen tartós dicsőség azonban az ő szemükben silánynak és megvetendőnek látszik. Pedig ti lehetnétek, oltárok kiszolgálói, a fel-

világosult és erényes emberek bálványai! Ti azonban jobban szerettek babonás embereknek és rabszolgáknak parancsolni. A derék állampolgárokkal meggyűlöltettétek magatokat, mert ti vagytok a nemzetek szégyene, szerencsétlenségük eszköze és az igaz erkölcs rombolói.

Az egyedül igaz vallás nem más, mint az igaz elveken épülő erkölcs. Ha volnának mégis emberek, akiknek mohó hiszékenysége*[34] csak titokzatos vallásban nyerne kielégülést, akkor tudják meg a csoda hívei, legalábbis az ilyenfajta valláshoz tartozók, hogy melyik az a vallás, melynek intézményessé tétele a legkevésbé volna gyászos a nemzetekre.

TIZENNEGYEDIK FEJEZET

A feltételekről, melyek nélkül a vallás a nemzet boldogságát rombolja

Vitathatatlan, hogy a türelmetlen vallás, valamint az, amely tetemes költségeket emészt fel, ártalmas vallás. Világnézeti türelmetlensége előbb-utóbb szükségképpen néptelenné teszi a birodalmat, túl költséges szertartása pedig romlásba dönti.*[35] Vannak olyan katolikus királyságok, ahol mintegy tizenötezer kolostor, tizenkétezer rendház, tizenötezer kápolna, ezerháromszáz apátság számlálható. Kilencvenezer pap látja el negyvenötezer plébánia teendőit. Ezenkívül apátok, szeminaristák és mindenféle egyházi férfiak végtelen sokasága található még ottan. Összes létszámuk legalább háromszázezer főre rúg. Az eltartásukra fordított költség[23] elég lenne egy flotta, valamint egy roppant szárazföldi

[23] Minden egyes országban, ahol háromszázezer a száma a plébánosoknak, püspököknek, prelátusoknak, szerzeteseknek, papoknak, kanonokoknak stb., a lakás, a fűtés, a táplálék, a ruházkodás stb. minden egyes pap után naponta legalább egy tallérjába kerül az államnak. Márpedig ezen ellátás költségeinek a fedezésére a papság mesébe illő összegeket csal ki egy nemzetből földjáradék, egyéb járadékok, dézsma, kegydíjak, misepénzek, templomépítés, plébániák és kápolnák javítása, kertjáradék, plébániai és gyülekezeti kincstár, templomdíszítés, ezüstnemű, alamizsna, székek bérbeadása, keresztelők, adományok, esküvők, temetések, sekrestyepénz, gyűjtések, diszpenzációk, prédikációk díjazása, missziók stb. címén.

Csupán dézsma címén a papság egy királyság megművelt földjeiből csaknem ugyanannyi terményt sajtol ki, mint az összes tulajdonosok. Franciaországban a hat vagy hét frankra bérbe adott holdnyi megművelhető föld körülbelül húsz vagy huszonkét félköbölnyi gabonát hoz. A pap a maga tizede fejében ebből kettőt takarít be. E két félköbölnek az ára – aszerint, hogy jó vagy rossz-e a termés – kilenc-tíz frankra becsülhető. A pap betakarít ezenkívül ötven kéve szalmát, melyet hat frankra becsülnek. Ezenfelül a zab- és a szalmatizedet, melyet negyven-ötven sou-ra becsülnek.

hadsereg fenntartására. Az a vallás, mely ennyire terhére van egy államnak,*[36] nem lehet tartós vallása egy felvilágosult és civilizált birodalomnak.*[37] Az a nép, mely ilyesminek aláveti magát, nem dolgozik már másért, mint a papok fényűzése és jóléte érdekében, és minden egyes állampolgár a papság jobbágya.

Ahhoz, hogy egy vallás jó legyen, nem szabad költségesnek*[38] lennie, s a világnézeti türelem alapján kell állnia. Nem szabad, hogy papságának hatalma legyen a polgár felett. A paptól való félelem lealjasítja a szellemet és a lelket, durvává teszi az előbbit, silánnyá az utóbbit. Meddig lesz még pallos a pap fegyvere? Szemet hunyunk-e továbbra is a vakbuzgóságukban elkövetett barbárságok fölött? Pedig mennyi vér ömlött emiatt! Még most is piroslik tőle a föld. Ha a nemzetek békéjét biztosítani akarjuk, nem elég csak a polgári türelemmel élnünk. Az egyházi férfiúnak ugyanerre a célra kell törnie. Márpedig minden egyes dogma a viszály és a gaztett csíráját hinti szét az emberek között. Melyik hát a valóban türelmes vallás? Az a vallás, amelynek – mint a pogány vallásnak – egyetlen dogmája sincsen, vagy pedig az, amely – mint a filozófusok vallása – egészséges és emelkedett erkölcsben merül ki, s amely egy napon bizonyára a világegyetem vallása lesz.

A végösszeg tizenhét frankot és tíz sou-t tesz ki, s ezt a pap három év alatt sajtolja ki ugyanabból a holdnyi földből, melynek tulajdonosa csak tizennyolc-huszonegy frankot nyer. A tulajdonos ráadásul ebből az összegből köteles kifizetni a dézsmát, karbantartani a majorságot, átvészelni a parlagon hevertetést, a bérlő csődbejutását, ellátni a robotot.

Ítéljük meg ezen számvetés alapján a papok mérhetetlen gazdagságát. Még akkor is, ha számukat kétszázezerre csökkentjük, eltartási költségük naponta hatszázezer frankot tesz ki, azaz évente kétszáztíz milliót. Micsoda szárazföldi hadsereg és mekkora flotta zsoldját lehetne kifizetni ebből az összegből! A bölcs kormányzatnak nem lehet tehát érdeke, hogy fenntartson egy vallást, amely ennyire költséges, s amely ennyire terhére van az alattvalóknak. Ausztriában, Spanyolországban, Bajorországban, sőt talán még Franciaországban is a papok (még a földjáradékként fizetett kamatok levonása után is) gazdagabbak, mint az uralkodók.

Mi a gyógyszer erre a visszaélésre? Csak egy gyógyszer lehetséges: csökkenteni a papok számát. Csakhogy vannak vallások (és ilyen a katolikus vallás), melyeknek szertartása nagyszámú papságot igényel. Ebben az esetben változtatni kell a szertartáson vagy legalább csökkenteni a szentségek számát. Minél kevesebb lesz a pap, annál kisebb járadék kell majd eltartásukra. Csakhogy ez a járadék szent dolog. Miért? Azért talán, mert részben a szegényektől bitorolják? A papság csak letéteményese ennek a járadéknak, ebből a vagyonból tehát csak azokat a béreket vonhatja le, melyek feltétlenül szükségesek az ügyintézők eltartására. Meg kell még jegyeznem erre vonatkozóan, hogy a világi hatalom különleges feladata: őrködni a népek világi jóléte fölött, joga van tehát magára vállalni a nincstelenek számára hagyományozott javak intézését és beleszólni mindazon járadékok intézésébe, melyeket a szerzetesek elloptak a szegényektől. De milyen célra fordítja mindezt? Minden egyes fillért a nyomorultak támogatására – akár alamizsna formájában, akár adócsökkentés, akár kisbirtokok megszerzése formájában. E vagyon, ha szétosztanák azoknak, akiket nyomoruk megfosztott tőle, állampolgárrá tenné őket azáltal, hogy tulajdonossá teszi.

A vallásnak ezenfelül szelídnek és emberségesnek kell lennie. Szertartásaiban ne legyen semmi szomorúság, semmi zordság. Mindenütt pompás látványosságokat és kellemes ünnepségeket*[39] mutogasson. Szertartása szenvedélyt keltő legyen, de úgy, hogy ezek a szenvedélyek a közjóra irányuljanak. Az a vallás, mely elnyomja a szenvedélyeket, boncokat, brahmanokat és szemforgatókat hoz létre, de sohasem hősöket, sem híres embereket, sem nagy honpolgárokat.

Amikor egy vallás derűs, derűje mögött a legfőbb lény jóságába vetett nemes bizalom sejthető. Miért csinálnánk a legfőbb lényből keleti zsarnokot, aki az apró hibákat örök megtorlással bünteti? Minek az istenség nevét ilyen módon az ördög arcképe alá írni? Minek gyömöszölnénk a lelkeket a félelem súlya alá, bénítanánk meg lendületüket, hogy ilyen módon abból, aki Jézust imádja, silány és kishitű rabszolgát csináljunk? Csak a gonosz emberek ábrázolják Istent gonosznak. Miből áll az ő áhitatuk? Fátyolból, melyet gonosztetteikre borítanak.

A vallás akkor tér el a maga elé tűzött politikai céltól, amidőn az igaz, az embertársai iránt emberséges, a képességei és erényei tekintetében kitűnő embernek nincs többé biztonságérzete az ég kegyeivel szemben. Akkor tehát, amidőn egy pillanatnyi kívánság, egy haragos indulat vagy egy misemulasztás az embert örökre megfoszthatja tőle.

Az égi jutalmak korántse legyenek egy vallásban bizonyos apró tényked̈ések jutalmai, melyek oly kisszerű eszméket keltenek az örökkévalóról és hamisakat az erényről. Nem szabad, hogy ilyen jutalmakat böjtöléssel, vezeklőövvel, vak engedelmességgel és fegyelemmel lehessen elnyerni.

Aki az ilyen tényked̈éseket az erények sorába emeli, ugyanily joggal helyezheti oda a kötélugrás, a kötéltáncolás, az egyensúlyozás művészetét. Oly mindegy a nemzeteknek, vajon korbácsolja magát a fiatalember, vagy pedig halálugrást végez.

Valamikor isteni rangra emelték a mániát. Miért nem emelték még mindeddig isteni rangra a közjót? Miért nincs ennek az Istennek még mindig szertartása, temploma, papsága?*[40] Milyen okból csinálnak magasztos erényt az önmegtagadásból? Az emberben az egyetlen valóban magasztos erény az emberiesség. Ez az első és talán az egyetlen erény, melyet a vallásoknak el kell ültetniük az emberekben, hiszen csaknem valamennyi erényt magában foglalja.

Lám, a kolostorban tiszteletnek örvend az alázatosság. Így is van rendjén, hiszen a hitványságot meg a szerzetesi restséget táplálja.*[41] Úgy volna-e hát rendjén, hogy egy egész nép erényévé váljék? Nem. Egy híres nemzet erénye mindig is a nemes gőg volt. A görögök és a

rómaiak megvetése a rabszolga népek iránt, erejük és bátorságuk jogos és büszke tudata – ez hajtotta igájuk alá, akárcsak törvényeik, a világegyetemet. Csakhogy a gőg – mondják majd nekem – röghöz köti az embert. Annál jobb: a gőgnek is megvan tehát a maga haszna. A vallásnak nem gátolnia, hanem erősítenie kell az emberben a földi dolgokhoz való ragaszkodást. Hazája boldogságával, dicsőségével és hatalmával törődjék minden polgár. A vallás, melynek a többség javát szolgáló mindenfajta cselekedetet dicsőítenie kell, szentesítsen minden hasznos intézményt, de ne tegyen tönkre ilyent sohase! Az egyházi és a világi hatalmak érdeke mindig egy és ugyanaz legyen. A világi elöljárók kezén egyesítsék ezt a két hatalmat, éppúgy, mint Rómában.*[42] Az égi szózat ezentúl a közjó szava legyen, az isteni jóslatok pedig szentesítsenek minden törvényt, mely a nép javát szolgálja.

TIZENÖTÖDIK FEJEZET

Vajon az álvallások közül melyek voltak a legkevésbé ártalmasak a társadalmak boldogságára?

Elsőként a pogány vallást idézem. Kialakulása idején azonban ez az állítólagos vallás alapjában véve nem volt más, mint a természet allegorikusan ábrázolt rendszere. Saturnus volt az idő, Ceres az anyag, Jupiter pedig a nemző szellem.*[43] A mitológia valamennyi meséje csupán a természet egynémely elvének képszerűsítése volt. Mivel a természetet vallásos rendszernek tekintették, egyáltalán nem volt képtelenség[24] az istenség megkülönböztető jeleit különféle neveken tisztelni.

Vajon kit imádtak Minerva, Venus, Mars, Apollo és Fortuna templomaiban? Jupitert, akit hol bölcsnek, hol szépnek, hol erősnek, hol a mindenség felvilágosítójának és megtermékenyítőjének tekintettek. Ésszerűbb dolog-e hát szent Eustachius, szent Márton vagy Rókus néven emelni templomokat a legfőbb lénynek? Csakhogy a pogányok térdre borultak a fa- vagy kőszobrok előtt. A katolikusok ugyanígy cselekszenek, s a külső jelek alapján ítélve gyakran nagyobb tisztelettel adóznak szentjeiknek, mint az Örökkévalónak.

Elismerem egyébként, hogy a pogány vallás valóban a legképtelenebb volt. Egy vallásnak sem válik javára, ha képtelen. Képtelenségé-

[24] Megdöbbent bennünket, mennyi képtelenség van a pogány vallásban. A pápista vallás képtelensége még inkább megdöbbenti majd egy napon az utókort.

nek gyászos következményei lehetnek. Ez a fogyatékosság azonban nem a legnagyobb a fogyatékosságok között. Ha azok az elvek, melyeken nyugszik, nem teszik tönkre teljes egészében a közjólétet, és ha előírásai összehangolhatók a törvényekkel és a társadalom hasznával, akkor ez a vallás a legkevésbé rossz valamennyi közül.

Ilyen volt a pogány vallás. Sohasem állt útjába a hazáját szerető törvényhozó terveinek. Nem voltak dogmái, következésképpen emberséges és türelmes volt. Hívei közt sohasem támadt olyan vita vagy háború, melynek ne tudta volna elejét venni a legkisebb éberség a világi elöljárók részéről. Szertartásai egyébként nem kívántak nagyszámú papságot, és nem voltak szükségképpen az állam terhére.

A házi istenek kellőképpen kielégítették a magánosok mindennapos áhítatát. Néhány templom, melyet a nagyvárosokban építettek, néhány papi gyülekezet, néhány pompás ünnepség kielégítette a nemzeti áhítatot. Ezek az ünnepek, melyeket olyan időpontban ültek, amidőn a mezei munkák befejezte megengedi a lakosságnak, hogy a városba menjen, valóságos kedvtelésükké váltak. Noha pompásak voltak ünnepeik, ritkán került rájuk sor, s ezért kevés költséggel jártak. A pogány vallásban tehát lényegénél fogva nem volt meg egyetlen egy sem a pápistaság kellemetlenségei közül.

Az érzékek vallása volt ez, a legnagyobb mértékben az ember alakjára szabva, a leginkább alkalmas arra, hogy erős benyomásokat keltsen, mert néha szükséges, hogy a törvényhozó ily eszközökkel éljen. Ennek a vallásnak köszönhető, hogy a képzelet mindig működésben volt, a költészet uralma alá hajtotta az egész természetet, megelevenítette a világegyetem minden porcikáját, átlelkesített mindent. A hegycsúcsokat, a mérhetetlen síkságokat, az áthatolhatatlan erdőket, a patakok forrásait és a tenger mélyét ő népesítette be oreaszokkal, faunokkal, nimfákkal, hamadrüaszokkal, tritónokkal, néréiszekkel. Az istenek és az istennők egy társadalomban éltek a halandókkal, részt vettek ünnepségeiken, háborúikban, szerelmeikben. Neptunus Etiópia királyánál vendégeskedett. A szépségek és a hősök az istenek közt foglaltak helyet. Latonának oltárai voltak. A megistenült Héraklész Hébét vette feleségül. A kevésbé híres hősök az elysiumi mezőkön és ligetekben laktak. Ezek a mezők, melyeket azóta megszépített ama próféta lángoló képzelete, aki idehelyezte a hurikat, voltak tartózkodási helyei a harcosoknak és a mindenféle híres embereknek. Itt folytatta tovább harcos tevékenységét Akhilleusz, Patroklosz, Aiasz, Agamemnón és mindazok a harcosok, akik Trója falai alatt vitézkedtek. Itt történt, hogy a Pindaroszok és a Homéroszok továbbra is magasztalták az olimpiai játékokat és a görögök hősi tetteit.

A testgyakorlásnak és az éneknek az a fajtája, mely a hősök és a költők foglalatossága volt a földön, egyszóval mindazok a hajlamok, melyekre idelenn tettek szert, követték őket még a pokolba is. Haláluk nem volt úgyszólván egyéb, mint életük meghosszabbítása.

Ilyen vallás adottságai között vajon mi lehetett a pogányok legerősebb vágya és leghatalmasabb érdeke? Az, hogy hazájukat szolgálják képességeikkel, bátorságukkal, becsületességükkel, nagylelkűségükkel és erényeikkel. Szemükben fontos volt, hogy megkedveltessék magukat azokkal, akikkel a pokolban továbbra is együtt kell majd élniük haláluk után. Ez a vallás távol volt attól, hogy elfojtsa azt a lelkesedést, mellyel a bölcs törvényhozás jutalmazza az erényt és a képességeket. Sőt, még inkább feltüzelte azt. Az ókori törvényhozók meg voltak győződve afelől, hogy a szenvedélyek hasznosak, s így korántsem volt szándékuk elfojtani őket. Kik azok, akik egy nép körében vágyakozásmentesen élnek? Talán a kereskedők, a hadvezérek, a katonák, az íróemberek, az ügyes miniszterek? Nem. Ezek a szerzetesek.

Az a nép, mely híjával van a szorgalomnak, a bátorságnak, a gazdagságnak és a tudománynak, született rabszolgája minden oly szomszédjának, mely elég vakmerő ahhoz, hogy bilincseket rakjon reá. Az embereknek szükségük van a szenvedélyekre. Márpedig a pogány vallás cseppet sem oltotta el bennük a szent és éltető lángot. Talán csak a skandinávok vallása – mely alig különbözik a görögökétől és a rómaiakétól – késztette még hatásosabban az embereket arra, hogy erényesek legyenek. E népek istene a jó hírnév volt. A polgártársak egyedül ettől az Istentől várták jutalmukat. Mindegyik azon volt, hogy a jó hírnév fia lehessen. A bárdokban mindegyikük a dicsőség osztogatóját és a jó hírnév templomának papját tisztelte.[25] A bárdok hallgatag viselkedése félelmet keltett a harcosokban, sőt a fejedelmekben is. Megvetés jutott osztályrészül mindazoknak, akik nem voltak a jó hírnév fiai. A hízelgés nyelvét akkor még nem ismerték a költők. Szabad ország szigorú és megronthatatlan lakói voltak. Még nem züllesztette le őket az aljas tömjénezés. Senkisem merészelt volna oly nevet dicsőíteni, melyet a közös megbecsülés előzőleg ne fogadtatott volna el velük. Ennek a megbecsülésnek az elnyeréséért a hazának kellett szolgálatokat tenni. A halhatatlan hírnév vallásos és erőteljes vágya sarkallta tehát a férfiakat arra, hogy kitüntessék magukat képességeik-

[25] Ennek a vallásnak az előnye a többivel szemben felbecsülhetetlen. Csak azokat a képességeket és cselekedeteket jutalmazza, melyekből a haza hasznot húz. A többi vallásokban azonban a paradicsom a böjtölés, a magánybavonulás, az önsanyargatás és a társadalomra nézve haszontalan s egyben ostoba erények jutalma.

kel és erényeikkel. Mennyi minden előnyt szerezhetett valamely nemzetnek az ilyen vallás, amely egyébként makulátlanabb volt, mint a pogányok vallása!

Miképpen volna lehetséges azonban létrehozni ezt a vallást egy már kialakult társadalomban? Ismeretes, mennyire ragaszkodik a nép a maga hitvallásához, jelenlegi isteneihez, és mennyire visszaborzad egy újfajta szertartástól. Milyen módon lehetne hát megváltoztatni a begyökerezett nézeteket?

Talán sokkal egyszerűbb ennek a módja, mintsem gondolnánk. Nem kell más, mint megtűrni egy nép körében az észt, s akkor ez a jó hírnév vallását iktatja majd valamennyi vallás helyébe. Ha csak a deizmust iktatná a helyébe, micsoda nagy jótétemény lenne ez az emberiségnek! De vajon a vallás, mellyel az istenségnek adózunk, megmaradna-e hosszú időn át tiszta formájában? Durva a nép: az ő vallása a babona. A templomokat, melyeket kezdetben az Örökkévalónak emelnének, hamarosan az ő különböző tulajdonságainak szentelnék: a tudatlanság megannyi Istent alkotna ezekből. Ám legyen, s az se baj, ha eddig a pontig tűri is a világi elöljáró. Mihelyt azonban eddig a határig jut a tudatlanság, nehogy szem elöl tévessze ugyanez az elöljáró, aki éberen tereli a tudatlanság és főleg a babona lépteit. Fel kell ismernie, bármily formában is jelentkezik, szembe kell szegülnie minden dogmával és minden elvvel, mely ellenkezik a jó erkölccsel, azaz a társadalom hasznával.

Minden ember féltékeny a maga dicsőségére. Ha egy világi elöljáró, mint például Rómában, egyesíti személyében a szenátor és a pap kettős hivatását,*[44] akkor a pap mindig alárendelődik benne a szenátornak, a vallás pedig mindig alárendelődik a közösség jólétének.

Saint-Pierre apát mondotta: a pap csak úgy lehet igazán hasznos, ha az erkölcs őrének tisztét viseli. Márpedig ki tudná jobban ellátni ezt a nemes tisztséget, mint a világi elöljáró. Ki tudja nála jobban megértetni a közérdek indítékait, melyekre az egyes egyéneket érintő törvények épülnek, valamint annak a köteléknek megbonthatatlan voltát, mely az egyéni boldogságot a köz jólétével egyesíti?

Mily nagy hatalma volna a lelkekre annak az erkölcsi oktatásnak, melyet valamely szenátus adna! Mily nagy tisztelettel fogadnák a népek e szenátus döntéseit! Csak a törvényhozó testülettől várható olyan vallás, amely csupa jótétemény, s amely egyébként alig költséges, de türelmes, az istenségről csak magasztos és nemes eszméket közvetítene, a lelkekben csak a képességek és az erények szeretetét lobbantaná lángra, és – akár a törvényhozás – csak a népek boldogulását tűzné ki célul.

Mihelyt a felvilágosult elöljárókat felruházzák mind a világi, mind az egyházi hatalommal, minden ellentmondás eltűnik a vallásos és a hazát érintő előírások között. Mindegyik honpolgár ugyanazokat az

erkölcsi elveket teszi magáévá, és ugyanazt az eszmét alakítja ki önmagában egy olyan tudományról, mellyel mindenkinek egyenlő mértékben kell tisztában lennie.

Lehetséges, hogy több évszázad fog elmúlni, mielőtt még az álvallásokban végrehajthatók lesznek azok a változások, melyeket az emberiség jóléte követel. Mi történik azonban eddig az időpontig? Csupán annyi, hogy az embereknek zavaros fogalmaik lesznek az erkölcsről. Olyan fogalmaik, melyeket különböző társadalmi helyzetüknek, valamint a véletlennek köszönhetnek, annak a véletlennek, amely sohasem helyez két embert ugyanazon körülmények útkereszteződésére, s így nem teszi számukra sohasem lehetővé, hogy ugyanazokban az ismeretekben részesülhessenek, azonos eszméknek juthassanak birtokába. Ebből következtetem, hogy a jelenlegi egyenlőtlenség, mely az egyes emberek szelleme között észlelhető, nem tekinthető bizonyítéknak arra, mintha a szellem birtoklására való készségük is egyenlőtlen lenne.

*1 Az emberről szóló tudomány a bölcsek tudománya. A fondorlatos emberek e tekintetben jóval magasabbrendűnek hiszik magukat a filozófusnál. Valóban, a miniszter klikkjét jobban ismerik, mint ő. Saját érdemükről ennélfogva a lehető legnagyobb véleménnyel vannak. Nos, ha igényt tartanak rá, hogy mások is becsüljék ezt, írjanak akkor könyvet az emberről, és tegyék közzé gondolataikat. Abból, hogy a közönség mekkora ügyet csinál majd belőle, megtudhatják majd, hogy mekkora ügyet kell csinálniuk önmagukból.

*2 Az államügyek részleteit a miniszter jobban ismeri, mint a filozófus. Az ő ismeretei ezen a téren kiterjedtebbek. Ám a filozófusnak több a ráérő ideje, hogy az emberi szívet tanulmányozza, s jobban ismeri azt, mint a miniszter. Mindkettőnek – éppen elütő tanulmányuknál fogva – az a hivatása, hogy kölcsönösen felvilágosítsák egymást. A magas hivatalt betöltő embernek, aki mások javát akarja, kedvelnie és támogatnia kellene az irodalmat. Mielőtt elrendelték volna Párizsban a tilalmat, mely szerint a továbbiakban csak katekizmusokat és almanachokat szabad kinyomtatni, Franciaország művelt emberek nagy példányszámú füzeteinek köszönhette gabonakivitelből eredő gazdagságát. Tudós emberek mutatták ki ennek az előnyeit. A miniszter pedig, aki akkor a pénzügyek élén állt, magáévá tette okos gondolataikat.

*3 A tökéletességnek bármily magas fokára fejlesztjük is a nevelést, ne képzeljük azért, hogy lángelmét faraghatunk mindenkiből, aki ily nevelésben részesülhet. A nevelés segítségével szíthatjuk a versengést a honpolgárok között, rászoktathatjuk őket a figyelmes magatartásra, megnyithatjuk szívüket az emberiesség előtt, szellemüket az igazság előtt, s végül, ha nem is csinálunk valamennyi állampolgárból lángelmét, de legalább értelmes és józan ítéletű emberekké válhatnak. Mindössze ennyi az – mint ahogy munkám következő részében bizonyítani fogom –, amire a nevelés tökéletesített tudománya képes, és ez bizony elegendő. Az a nemzet, melyet nagy átlagában ilyen emberek alkotnának, kétségtelenül a legelső lenne a világon.

*4 Bécsben, Párizsban, Lisszabonban és valamennyi katolikus országban engedélyezik az operák, a színjátékok, a regények és még néhány jó mértani és orvostudományi könyv áruba bocsátását. Minden másfajta mű, még akkor is, ha Európa többi részében magasrendűnek tartják, tiltott műnek számít. Ilyen művek a Voltaire-ek, a Marmontelek, a Rousseau-k, a Montesquieu-k stb. munkái. Franciaországban a cenzor jóváhagyása csaknem mindig ostobasági bizonyítvány a szerzőnek. Azt jelenti

ez a jóváhagyás, hogy az illető könyvnek nincsenek ellenségei. Eleinte majd jót mondanak róla, hiszen nem ébreszt gondolatokat, nem kelti fel az irigységet, és nem sérti senkinek a gőgjét. Elismétli ugyanazt, amit mindenki tud. Az általános és pillanatnyi dicséret úgyszólván mindig kizárja azt a dicséretet, melyet a jövendő ad.

*5 A skolasztikus – mondja az angol közmondás – nem egyéb, mint olyan szamár, akiben nincs meg sem az igazi keresztény szelídsége, sem a filozófus esze, sem az udvaronc nyájassága, s ezért nevetség tárgya az illető.

*6 Miből áll a skolasztikusok tudománya? Abból, hogy visszaélnek a szavakkal, melyeknek jelentését bizonytalanná teszik. Bizonyos barbár szavak erejének volt köszönhető, hogy a hajdani varázslók bűvös kastélyokat – vagy legalábbis ezeknek a látszólagos képét – építették és rombolták. A skolasztikusok, akik a régi varázslók hatalmának örökösei, az érthetetlen szavak erejénél fogva a tudomány látszatát ruházták rá a legképtelenebb ábrándokra. Ha van egyáltalán módja annak, hogy varázslatukat megszüntethessük, akkor ez abból áll, hogy megkérdezzük az általuk használt szavak pontos értelmét. Mihelyt kénytelenek világos fogalmakat fűzni ezekhez, a varázslat megszűnik, s a tudomány tekintélye elpárolog. Legyünk tehát bizalmatlanok minden írással szemben, amelyben túlságosan gyakran használják az iskolás nyelvet. A mindennapi nyelv úgyszólván mindig elegendő mindenkinek ahhoz, hogy világos gondolatokat fejezzen ki. Aki oktatni és nem rászedni akarja az embereket, annak az emberek nyelvén kell beszélnie.

*7 Az erkölcs meg a politika tudományát kevés országban tanulmányozzák. Ritkán engedik meg a fiataloknak, hogy elméjüket ilyenfajta témákon eddzék. A papság nem akarja, hogy rászokjanak a következtető gondolkodásra. Ez a szó: *ésszerű* – ma már rokonértelmű a *hitetlen* szóval. Nyilvánvalóan sejti a papság, hogy a hit indítékai – akárcsak a Merkurra illesztett kis szárnyak – túlságosan gyengék ahhoz, hogy a hitet támogassák. *Ahhoz, hogy filozófusok lehessünk* – mondja Malebranche – *látnunk kell, de nyilvánvaló módon, míg ahhoz, hogy hívők lehessünk, hinnünk kell, mégpedig vakon.* Malebranche észre sem veszi, hogy hívő emberéből ő maga ostobát csinál. Mert miből is áll az ostobaság? Abból, hogy hiszünk, de elégséges ok nélkül. Idézik majd nekem ezzel kapcsolatban a szénégető ember hitét. Az ő esete azonban sajátos eset volt. Istenhez beszélt, Isten pedig belülről világította meg őt. Mindenki, aki nem azonos ezzel a szénégetővel, de vak hitével büszkélkedik, és *hallomásból* származó hiedelmét emlegeti, olyan ember, akit ostobasága tett gógössé.

*8 Mulassunk csak egy pillanatig, amikor nevetséges vonás ábrázolásával találkozunk. Nincs is jobb ennél. Ha egy ilyenfajta kép kiváló, annak jele az, hogy a festőben, aki létrehozta, sok elmésség lakozik. Mivel tartozik neki a társadalom? Hálával és dicsérő elismeréssel, mely arányban van azzal a félszegséggel, melytől a fogyatékosságok ilyen módon való kinevetése szabadítja meg a társadalmat. Az a nemzet, amely túl nagy fontosságot tulajdonítana ilyen szolgálatnak, önmagát is nevetségessé tenné. „Mit számít – mondotta egy angol –, ha ez vagy az a polgár különc

a hangulataiban, ha ez vagy az a ficsúr választékos az öltözködésében, ha ez vagy az a kacér nő finnyáskodó. Az utóbbi kenheti festékkel az arcát, rizsporozhatja, szépségtapaszokat rakhat rá, és szeretkezhet a szeretőjével, csak ne bántsa magántulajdonomat, és ne csökkentse kereskedői hasznomat. Egy legyező unott suhanása, amint szüntelenül kinyílik és becsukódik, korántsem ingatja meg a mi alkotmányunkat." Ha egy nemzetet túlságosan foglalkoztat egy asszony kacérsága vagy egy ficsúr fennhéjázása, akkor az a nemzet felszínes.

*9 Valamennyi nemzet szemére vetette a franciáknak felszínességüket. „A francia – mondotta valaha De Saville úr – felszínes, a spanyol méltóságteljes és babonás, az angol komoly és mély lelkületű, márpedig mindez kormányzatuk különböző formájának következménye. Párizsban kell letelepednie annak, akinek mindene az ékszer, s aki szeret úgy beszélni, hogy semmit se mondjon. Madridban és Lisszabonban kell laknia annak, aki szereti korbácsolni magát, s látni, mint égetik meg embertársait. Ám Londonban kell élnie annak, aki gondolkodni akar, s azt a képességét kívánja használni, mely legkivált különbözteti meg az embert az állattól. Mindössze három dolog méltó arra, hogy elmélkedjünk rajta: a természet, a vallás és a kormányzat."

*10 A jezsuiták meglepően példázzák a nevelés hatalmát. Az ő rendjük kevés lángelmét termelt a művészetek és tudományok területén. Nekik nem volt Newtonjuk a fizikában, Racine-juk a tragikus műfajban, Huyghens-ük a csillagászatban, Pott-juk a kémiában, valamint nem volt Locke-juk, Bacon-juk, Voltaire-jük, La Fontaine-jük stb. Nem mintha ezek a szerzetesek nem toboroztak volna kollégiumaik számára olyan tanulókat, akikből leendő lángelme volt kiolvasható. Tudjuk egyébként azt is, hogy a jezsuitákat otthonaik csendjében nem térítette el tanulmányaiktól semmiféle gond. Életmódjuk a legnagyobb mértékben kedvezett a képességek megszerzésének. Akkor hát miért adtak oly kevés híres embert Európának? Azért, mert a jezsuitát vakbuzgó és babonás emberek veszik körül, és így csak fölöttesei szájaíze szerint mer beszélni. Azért, mert kénytelen néhány esztendőt a kazuisták és a teológia tanulmányozásával tölteni, márpedig ez a tanulmány nem fér össze az egészséges ésszel, s azt szükségképpen meg is rontja benne. Miképpen őrizhető meg a padokban a józan ész épsége? Az a szokás, hogy nyakatekerten okoskodnak, az elmét is nyakatekertté teszi.

*11 Bizonyos tekintetben valamennyi szavojainak ugyanaz a jelleme. Onnan van ez, hogy a véletlen úgyszólván hasonló körülmények közé helyezi őket, és hogy körülbelül ugyanazt a nevelést kapják mindnyájan. Miért utazó mindegyikük? Azért, mert a megélhetéshez pénzre van szükség, hazájuk pedig pénztelen. Miért olyan dolgosak? Azért, mert mindnyájan nincstelenek. Azért, mert abban az országban, ahová átköltöznek, segítség és védelem nélkül vannak, éheznek, kenyeret pedig csak munka árán lehet szerezni. Miért hűségesek és tevékenyek? Azért, mert a bennszülöttekkel szemben előnyben kell részesülniük mint munkavállalóknak, s ezért túl kell szárnyal-

niuk őket tevékenység és hűség dolgában. S végül miért takarékosak valamennyien? Azért, mert ragaszkodnak – akárcsak a többi emberek – hazájukhoz, ahonnan koldusként indulnak el, s aztán gazdagon térnek vissza. Megtakarított pénzükből folytatják itt életüket. Tegyük fel, hogy igen fontos dolog beoltani a fiatalemberbe a szavojai ember erényeit. Mi szükséges ehhez? Az, hogy ugyanabba a társadalmi környezetbe helyezzük. Neveltetését bizonyos időn keresztül a balsorsra és a nincstelenségre kell bízni. Valamennyi tanító közül a szükség és a nélkülözés az a két nevelő, akiknek a leckéit mindig meghallgatják, s akiknek tanácsai mindenkor hatásosak. Ám ha a nemzeti erkölcsök semmiképpen sem engedik meg, hogy hasonló nevelésben részesítsük őket, vajon milyen neveléssel pótoljuk ezt? Sejtelmem sincs róla, hiszen egyik nevelés sem olyan biztos, mint ez. Nem kell tehát csodálkoznunk, ha nem sajátítja el egyiket sem azon erények közül, melyekre számítottunk. Ki is lepődhetnék meg, ha az elégtelen nevelés csekély sikerrel jár?

*[12] Shakespeare mindössze egyetlenegy szerepet játszott jól, a szellemet a *Hamlet*ben.

*[13] Lásd erre vonatkozólag a Moreri-lexikon különnyomatát az írótársadalomról (1685. január). Ebben az utóbbi munkában a következő mondat olvasható: „Franciaország a nagy Corneille-t egy hölgynek köszönheti, akit Rouen városában Mélite néven ismertek." Úgyszintén a szerelemnek köszönheti Anglia az ő híres Hogarth-át.

*[14] A legtöbb tehetség azt állítja, hogy már zsenge ifjúságától fogva elárulta, mivé kell válnia: ez az ő rögeszméjük. Azt tartják talán az illetők, hogy a többi emberek fölött levő felsőbbrendű fajból származnak? Rendben van! Nehogy vitába szálljunk e kérdés tekintetében az ő hiúságukkal. Megsértenénk őket. Ám ha szavukat adják is, akkor se higgyünk nekik: félrevezetnek. Mi sem csalókább, mi sem bizonytalanabb, mint ezek az első kijelentések. Newton és Fontenelle mindössze középszerű diákok voltak. Az iskolák tele vannak kedves kisgyermekekkel, a társadalom viszont ostoba emberekkel.

*[15] Hivatásunkat és foglalkozásunkat gyakran egy pártfogó élete vagy halála dönti el, vagy a kegy, illetve a kegyvesztettség, amelyben részesít. Hány tehetség köszönhető ilyenfajta baleseteknek! Képzeljük el, hogy egy udvarban a hazugság, az aljasság és a feslett életmód uralkodik. Nem tisztelik ott az igazságot, az emberiességet és az utókort. És lám, mily üdvös lehet néha a kegyvesztettség vagy a méltánytalanság az udvaroncra. A száműzetés ráébreszti, hogy mivel tartozik az ember önmagának, kiragadja a feslett életű udvarból, üres társalgásaiból, s rákényszeríti végül a tanulmányra meg az elmélkedésre. Megesik ilyenkor, hogy a legnagyobb képességek fejlődnek ki benne.

*[16] Rousseau úr egyáltalán nem érzéketlen. Bizonyítéka ennek az a sok szidalom, melyekkel a nőket illeti. Bármelyik nő alkalmazhatná őreá ezt a verssort:

Még megvetésed is mutatta, hogy szeretsz.

*[17] Nekem mindig úgy tűnt fel, hogy Rousseau úr az ő műveiben inkább el-

bűvölni akarja az olvasót, mintsem oktatni. Mindig szónokol, de ritkán gondolkodik, s megfeledkezik arról, hogy ha filozófiai fejtegetésekben szabad is néha ékesszólással élnünk, csak akkor tehetjük, ha igen erőteljesen akarjuk megértetni valamely már igaznak elismert nézet fontosságát. Ha például arról van szó, hogy kiránts uk az athénieket tespedésükből, és fegyverbe szólítsuk őket Fülöp ellen, ilyenkor Démoszthenésznek kötelessége kibontakoztatnia ékesszólása teljes erejét. Ám ha új nézetről van szó, akkor a vizsgálat már a megvitatás körébe tartozik. Aki ilyenkor akar ékesszóló lenni, tévútra jut. Tessék tudomásul venni, hogy az angol alsóházban mindig kellőképpen ügyelnek arra, hogy megkülönböztessék az ékesszólást a megvitatás szellemétől.

*[18] Rousseau úr Montmorency-ban megismerte Luxembourg tábornagyot. Ez a nagyúr megszerette őt, tisztelte benne képességeit, pártfogolta, és pártfogó szerepe jóvoltából jogot szerzett minden íróember hálájára. Nehogy szégyenkezzenek a tudósok, amiért dicsérnek egy nagyurat. Miért kellene megtagadni tőle a megérdemelt dicséretet? Helytelen volna elfelejteni, hogy a nemzeteknek bölcsességre, a tudósoknak viszont pártfogóra van szükségük. Igaz ugyan, hogy Luxembourg úr barátsága nem tudta megmenteni Rousseau urat az üldöztetéstől. Lehetséges azonban, hogy ennek a nagyúrnak a jelleme gyenge volt. Lehetséges, hogy a gonosz emberek képmutatása nagyobb hatalom, mint a jók és a hatalmasok pártfogása. Luxembourg úr dicséretére hozzáfűzhetjük, hogy sohasem tékozolta jótéteményeit az irodalom ama férgeire, akik szégyent hoznak pártfogójukra. Szokványos kegyekkel elhalmozni az ilyen középszerű és silány írókat, akik aljasságuk útján csempészik be magukat egy előkelő ember bizalmába, semmiképpen sem bizonyítéka az illető irodalomszeretetének. Láttam magas állású embereket, akik a tudósok pártfogóinak nyilvánították ki magukat, és *az írói rend nagymestere* címet juttatták maguknak. Az ő jótéteményeik, melyeket túlságosan gyakran pazaroltak a középszerűségre, többet ártottak a tudományoknak, mint amennyit közönyükkel ártottak volna. A rossz helyre hullatott jutalmak kedvét szegik az igazi tehetségnek. Hiába mondják, hogy a magas állású emberek nem ismerhetik meg az írói érdemet, hiszen megvan bennük a szeretet és az érdeklődés iránta. A művelt közönség mindig is fel fogja hívni figyelmüket arra az emberre, akit meg kell tisztelniük kegyeikkel. Az érdem sohasem szenved, és koránt sincs *incognito* kirakva sem a nyomor szalmazsákjára, sem a babona hóhérbárdja alá. A nagyuraknak meg kell tisztelniük kegyeikkel. Az érdem sohasem szenved, és koránt sincs *incognito* legtudósabb és legfelvilágosultabb részének hálájára és megbecsülésére.

*[19] A tizenkét vagy tizenöt millió, melyet Spanyolországban koboztak el két paraguay-i jezsuita számtartótól, bizonyítja, hogy a jezsuiták, miközben a gazdagságról való lemondást prédikálták, nem váltak sohasem prédikációik áldozatává.

*[20] Azok a mesék a legnevetségesebbek, melyeket a szerzetesek találnak ki alapítóikról. Azt állítják például, „hogy szent Lomer, amidőn egy farkasok által űzött nőstényszarvast megpillantott, megállást parancsolt nekik, s az illetők tüstént engedel-

meskedtek. Szent Flórián pásztor híján egy szembejövő medvének parancsolta meg, hogy vigye legelni az ő bárányait, s a medve naponta legelni vitte őket. Szent Ferenc a madarakat üdvözölte, beszélt hozzájuk, megparancsolta nekik, hogy az Isten szavára hallgassanak, s ezek a madarak, midőn Szent Ferenc szavát hallották, csodálatos módon felvidultak, előrenyújtották nyakukat, és csőrüket nyitogatni kezdték. Azt is mondják, hogy ugyanez a Szent Ferenc egy álló hetet töltött el egy tücsökkel, egy egész napon át egy csalogánnyal együtt énekelt, meggyógyított egy veszett farkast, és így szólt hozzá: *Atyámfia, farkas, ígérd meg most nekem, hogy a jövőben nem leszel többé oly ragadozó, mint amilyen eddig voltál.* És a farkas meg is ígérte ezt fejbólintással, majd így szólt Szent Ferenc: *Szavadat add rá!* S odanyújtotta kezét, hogy fogadalmát vegye a farkasnak, a farkas pedig szelíden felemelte jobb mancsát, s azt Szent Ferenc kezébe rakta." Több szentnek a történetében még az is olvasható, hogy oktalan állatokkal való csevegésben tetszelegtek.

*[21] Aki a szenvedélyeket ártalmasaknak tartja, bizonyára nem kapcsol világos fogalmat ehhez a szóhoz. Valóságos játék ez a szavakkal. Még a teológusok sem mondták sohasem, hogy az istenszeretet tüzes szenvedélye bűn lenne. Korántsem ítélték el Deciust, amiért a csatamezőn az alvilág isteneinek áldozta fel magát. Egyáltalán nem vetették szemére Pelopidasznak azt a tüzes hazaszeretetet, amely fegyvert adott kezébe a zsarnokok ellen, s a legveszélyesebb vállalkozásra késztette. A vágyaink a mi indítékaink, erejük szabja meg vétkeink és erényeink erejét. A vágy nélküli ember, akinek szükségletei síncsenek, szellemtelen és ész nélküli ember. Nincs indítéka, mely arra késztetné, hogy eszméit kombinálja és összevesse. A keleti uralkodók általában azért oly kevéssé felvilágosultak, mert a szellem a vágy és a szükségérzet szülötte. Bölcsességet követelni egy zsarnoktól annyi, mint okozatot kívánni ok nélkül. Őrültséget követ el az, aki egy önkénykormányzatban a trónon született egyeduralkodó szellemére számít. Innen van az, hogy alig található korlátlan uralkodó, aki egyben felvilágosult, ha csak nem részesült véletlenül kivételes nevelésben. A fejedelmek közül a történelem csak azokat emeli a nagy királyok sorába, akik szigorú neveltetésben részesültek, s akiknek ráadásul meg kellett birkózniuk a sorssal, és számtalan akadályt kellett legyőzniük. A zsarnoki kormányzatok sajátos vonása, hogy gyengítik az emberben a hullámzó szenvedélyeket. Innen van, hogy ezekre a birodalmakra az elsorvadás méri a halálos csapást. Innen van, hogy azokból a népekből, amelyek ilyen kormányformának vannak alávetve, hiányzik általában a republikánusok bátor elszántsága. Ezek az utóbbiak is csak olyankor keltették fel csodálkozásunkat, amikor válságos pillanatok közepette szenvedélyeik teljes forrongásban voltak. Vajon a hollandok és a svájciak mikor hajtottak végre emberfeletti tetteket? Amikor két erős szenvedély lelkesítette őket: egyik a bosszú, a másik pedig a zsarnokgyűlölet volt. A népnek szenvedélyekre van szüksége. Oly igazság ez, melyről ma már csak a kapucinusok házfőnökének nincs tudomása.

*[22] A török ember abban a hiedelemben él, hogy az asszonyt a férfi kedv-

telésére teremtették, hogy vágyait felkorbácsolja. Azt állítja, hogy a természetnek határozott szándéka ez. Márpedig ha Törökországban lehetővé teszik, hogy a művészet hozzájáruljon a nők szépségéhez, sőt, ha még el is rendelik nekik, hogy tökéletesítsék azokat az eszközöket, melyekkel elbűvölik a férfiakat, mi sem egyszerűbb ennél. Lehet-e visszaélni a szépséggel, ha szerájba zárják? Képzeljünk el – ha tetszik – egy országot, ahol a nők közös életet élnek. Minél több módját találják ki ők ebben az országban a csábításnak, annál nagyobb mértékben sokszorozzák meg a férfiak gyönyöreit. Elmondhatjuk, hogy bármily magas fokát érik el a tökéletességnek ebben a nemben, kacérságuk semmiben sem fog ellenkezni a társadalom boldogságával. Mindaz, ami megkívánható tőlük, nem más, mint hogy olyan mértékben tiszteljek saját szépségüket és kegyeiket, hogy azokban csak a kiváló tehetségű, bátor vagy becsületes férfiakat részesítsék. Kegyeik ilyen módon ösztönzőleg fognak hatni a képességekre és az erényekre. Törökországban a nők akadály nélkül kiművelhetik a gyönyörkeltés minden művészetét, de vajon lehetséges-e ugyanez olyan országban, ahol, mint például Európában, nem zárják be őket, és közös életet sem élnek, vagy például Franciaországban, ahol a házak mind nyitva állnak. Elképzelhető-e, hogy abban az esetben, ha megsokszorozzuk a nőkben a tetszés eszközeit, vajon lényegesen növeljük-e a férjek boldogságát is? Én kételkedem benne, s ha csak nem visznek némi reformot a házassági törvényekbe, mindaz, amit a művészet adna hozzá a női nem természetes szépségéhez, talán ellentmondana annak, ahogyan ez a nem a szépségét használja az európai törvények értelmében.

*[23] Vannak olyan emberek, akik igaznak hiszik magukat, pedig csak rosszmájúak. Mi sem elütőbb egymástól, mint az igazság és a rosszmájúság. Az előbbi mindig elnéző, ezt tehát az emberiesség sugallja. Az utóbbi mindig rideg, ez tehát a gőg, a gyűlölet, a kedvetlenség és az irigység gyermeke. A rosszmájúsággal együttjáró hanghordozás és taglejtés mindig elárulja szülőatyját.

*[24] Hiszen ha bűntett számba megy elhallgatni az igazságot a népek és az uralkodók előtt, akkor van-e, aki mindig igaz és gáncstalan volt e tekintetben.

*[25] Előfordul, hogy egy itáliai fiatalember az egyháztörténet olvasása közben méltatlankodni kezd a pápák bűntettein és gazságán. Kételkedik csalhatatlanságukban. – Micsoda istentelen kétely ez! – kiált fel a nevelője. – Pedig én – válaszol a tanítvány – azt mondom, amit gondolok. Hát nem ön tiltotta meg mindig nekem, hogy hazudjak? – Igen, mindennapos esetekben. Csakhogy az egyház érdekében hazudni: kötelesség. – De hát oly fontosnak tartja ön a pápákat? – Bizony fontosnak – válaszolja majd a tanító. – Ha egyszer elismert dolog a pápa csalatkozhatatlansága, akkor senkinek sincs joga ellenszegülni döntéseinek. A népeknek vakon kell engedelmeskedniük. Márpedig ez a tisztelet a pápa iránt tekintélyt kölcsönöz az egész egyházi testületnek, következésképpen énnekem is.

*[26] Rossz állampolgár az, bárki legyen is, aki történelmet ír, és megváltoztatja a tényeket. Becsapja a közönséget, és megfosztja attól a felbecsülhetetlen haszontól, melyet a történelem olvasásából meríthet. Csakhogy melyik birodalomban található

igaz történész, aki valóban imádja az igazság istenét? Talán Franciaországban, Portugáliában, Spanyolországban? Nem, ilyen csak szabad és reformált országban található.

*[27] Vajon miért végeláthatatlanok a teológiai viták? Azért, mert a két vitázó fél közül egyiknek sincsenek világos fogalmai arról, amiről beszél, s ez a szerencséje. Duperron bíboros, miután egy beszédében Isten létét bizonyította III. Henriknek, így szólt: Ha felséged óhajtja, épp ilyen bizonyossággal fogom kimutatni nemlétezését.

*[28] Miért van az, hogy a legtöbb felvilágosult ember minden vallást összeegyeztethetetlennek tart a jó erkölccsel? Azért, mert minden vallásnak a papjai magukat játsszák ki az emberi cselekedetek jósága vagy gonoszsága egyedüli bírájául. Azért, mert azt kívánják, hogy az emberek a teológiai döntéseket tekintsék az erkölcs igazi törvénykönyvének. Márpedig az egyház döntései éppoly változékonyak, mint az érdekei, s ezért mindig tele vannak zűrzavarral, homállyal, ellentmondással. Vajon mit iktat az egyház az igazságosság igazi elvei helyébe? Kötelező szabályokat és nevetséges ceremóniákat. Innen van az, hogy Liviustól szóló értekezésében Machiavelli a olaszok végletes gonoszságát a katolikus vallás hamis és ellentmondó erkölcsi előírásainak tulajdonítja.

*[29] Fontenelle mondotta, hogy az ember a maga képére teremtette Istent, és hogy nem is tehette volna másként. A szerzetesek a mennyei udvart a keleti udvarok mintájára alkották. A keleti fejedelem alattvalói számára láthatatlan, és csupán udvaroncai számára hozzáférhető. A nép panaszai csak kegyencei közvetítésével jutnak el hozzá. A szerzetesek a világmindenség uralkodójának trónját hasonlóképpen kegyencekkel vették körül, szentek nevét adták nekik, és úgy képzelték, hogy az égi kegyeket csak ezeknek a szenteknek a közbenjárása révén lehet elnyerni. Mi a teendő azonban ahhoz, hogy kegyeik elnyerhetők legyenek? Az ebből a célból összegyűlt papok elhatározták, hogy képeket helyeznek el a templomokban faragott vagy faragatlan fából, s hogy az emberek majd letérdelnek előttük mint a Magasságbeli képmásai előtt. Úgy döntöttek, hogy az imádat külső jelei azonosak lesznek az Örökkévaló és az ő kegyencei számára, és hogy végül például Szent Miklós Oroszországban, vagy Szent Januarius Nápolyban – akiket a keresztények úgy tisztelnek, mint a pogányok és a vademberek a házi isteneiket, illetve fétiseiket – nagyobb tekintélynek fognak örvendeni, és több tiszteletet fognak kivívni, mint maga az Isten. Ezekre a tényekre alapulnak a vádak, melyekkel a görög és a latin egyházat illették. Főleg ennek az utóbbinak tulajdonítható a fétisizmus helyreállítása. Ilyeténképpen van nemzeti fétise Franciaországnak Szent Dénes személyében, míg Szent Genovéva személyében főváros-fétise. S nincs oly közösség, nincs oly állampolgár, akinek ne lenne meg a saját fétise Péter, Kolozs vagy Márton néven.

*[30] Nincs oly ármánykodás, oly hazugság, oly bűvészkedés, oly visszaélés a bizalommal, azaz nincs oly silány és aljas eszköz, amit ne használtak volna a papok meggazdagodásuk érdekében. A kapitulárék, melyeket Baluze második kötetében

gyűjtött össze, felvilágosítanak bennünket arról, hogy annakidején az egyháziak milyen módon csikarták ki a népből a dézsmát Franciaországban. „Az égből Jézus Krisztusnak egy levelét eregették le. Az Üdvözítő ebben a levélben megfenyegeti a pogányokat, a boszorkányokat és mindazokat, akik nem fizetnek dézsmát, hogy mezeiket terméketlenné teszi, házaikba szárnyas kígyókat küld, hogy asszonyaik emlőit harapdálják". Minekutána ez az első levél nem járt sikerrel, az egyháziak az ördöghöz folyamodtak: egy nemzetgyűlésen rendezték ezt a mutatványt (lásd ugyanazokat a kapitulárékat az első kötetben), ahol az ördög egyszerre csak apostollá és hittérítővé vedlett, és szívére vette a franciák üdvösségét. Igyekszik kötelességükre emlékeztetni őket üdvös fenyítésekkel. „Nyíljon ki végre a szemetek – szólt a papság –, hiszen maga az ördög a szerzője a legutóbbi éhínségnek: ő maga rágta ki a magvakat a kalászból. Reszkessetek dühétől. Szörnyű üvöltözéssel jelentette ki a mezők kellős közepén, hogy a legkegyetlenebb megtorlást fogja alkalmazni a megátalkodott keresztényekkel szemben, akik nem hajlandók nekünk dézsmát fizetni." Ennyi fondorlat a papság részéről bizonyítja, hogy Nagy Károly idejében csak a kegyes emberek fizették a dézsmát. Amikor csalással elérte a klérus, hogy joga lett dézsmát szedni, nem folyamodott többé hol az Istenhez, hol az ördöghöz. Ez a tény egy másik, de hasonló tényt idéz emlékezetembe, egy plébános szentbeszédét ugyanerről a témáról: „Kedves híveim – mondotta –, sohase kövessétek annak a nyomorult Káinnak a példáját, hanem mindig a jóságos Ábelét. Káin sohasem akart dézsmát fizetni, sohasem akart misére járni. Ábel ellenben fizette a dézsmát, mégpedig mindig pontosan és búsásan. Egy napot se mulasztott el, hogy misét ne hallgasson." Grotius említi ezekkel a dézsmákkal és adományokkal kapcsolatban, hogy Tiberius aggálya aziránt, hogy elfogadjon-e hasonló adományokat, pirulásra kellene, hogy késztesse a szerzeteseket.

*[31] A pápák nevetséges igényeket tápláltak Amerika földjére. Ily módon adtak példát a jogtalanságra, és törvényesítették mindazt az igazságtalanságot, melyet ott a keresztények műveltek. Egy napon, amidőn az alsóházban azt vitatták, vajon a kanadai határon levő valamelyik járás Franciaországhoz tartozzék-e, az alsóház egyik tagja szólásra emelkedett, és ezt mondta: „Ez a kérdés, uraim, rendkívül kényes, mivelhogy a franciák, akárcsak mi, teljesen meg vannak győződve afelől, hogy ez a terület korántsem tartozik az ország bennszülötteihez."

*[32] Ha ezek után a tények után még dicsekednek a pápisták azzal a tőkéllyel, melyre az ő vallásuk emeli az erkölcsöket, joggal felmerül a kérdés, vajon mi az erkölcstudomány tárgya. Látni fogjuk, hogy az csak *a társadalom boldogsága* lehet. Ha az egyes egyéntől erényt követelünk, akkor nyilvánvaló, hogy a tagok erényeiből jön létre az egésznek a boldogsága. Látjuk, hogy az egyetlen eszköz ahhoz, hogy a népek felvilágosultak, de egyben erényesek és boldogok is legyenek, nem más, mint az, ha az állampolgárok tulajdonát jó törvényekkel biztosítjuk. Fel kell ébreszteni tehát szorgalmukat, meg kell engedni nekik a gondolkodást, s hogy gondolataikat közölhessék. Márpedig a pápista vallás vajon a legkedvezőbb-e ilyen törvények számára?

Vajon az emberek Itáliában és Portugáliában nagyobb biztonságban vannak-e életük és javaik felől, mint Angliában? Vajon nagyobb-e itt a gondolatszabadságuk? Vajon erkölcsösebb-e a kormányzatuk? Kevésbé szigorú-e, azaz nagyobb tiszteletnek örvend-e? A tapasztalat ennek az ellenkezőjét bizonyítja, nevezetesen a luteránusok és a kálvinisták Németországban jobb kormányzatnak örvendenek, és boldogabbak, mint a katolikusok. Svájc protestáns kantonjai gazdagabbak és hatalmasabbak, mint a pápista kantonok. A református vallás tehát közvetlenebbül irányul a társadalom boldogságára, mint a katolikus vallás. Nagyobb mértékben kedvez tehát annak a célnak, melyet az erkölcs tűz ki maga elé. Jobb erkölcsöket sugall az embereknek, és ennek az erkölcsnek maga a népek boldogsága az egyedüli mértéke.

*33 Vannak nagy és vannak kis társadalmak. Ez utóbbiak törvényei egyszerűek, mert érdekeik is egyszerűek: a többség érdekeivel állnak összhangban, mert az összesség helyeslésében erednek. Igen pontosan betartják ezeket, mert betartásukhoz fűződik minden egyes egyén boldogsága. A kis társadalmak törvényeit a józan ész diktálja. A nagy társadalmakét a lángelme diktálja. De vajon mi bírhatta rá az embereket arra, hogy ily népes társadalmakat alapítsanak? A véletlen, az akadályok nem ismerése, melyek ilyen társadalmak velejárói. Végül a hódításvágy, a leigazástól való félelem stb.

*34 Shaftesbury a lelkesedésről szóló értekezésében beszél egy püspökről, aki miután nem találta meg a katolikus katekizmusban azt, amivel olthatatlan hiszékenységét kielégíthette volna, odáig vitte, hogy a tündérmesékben kezdett hinni.

*35 A pápistasággal úgy állunk, mint a zsarnoksággal. Egyik is, másik is felfalja azt az országot, ahol berendezkedik. Anglia és Hollandia hatalmának meggyengítéséhez a legbiztosabb eszköz az lenne, ha bevezetnék a katolikus vallást.

*36 A mi vallásunk – mondják a pápisták – azért költséges, mert nevelési intézményeink igen nagyszámúak. Megengedem, hogy úgy van. De mi az eredménye ezeknek az intézményeknek? Jobbá teszik talán az embereket? Szó sincs róla. Mi a teendő ahhoz, hogy jobbá tegyük őket? Felosztani minden egyes plébánia dézsmáját olyan parasztok között, akik a legjobban művelik földjeiket. E tettnek rendkívüli erkölcsi hatása lesz. Ennek a dézsmának a szétosztása több dolgozót és tisztességes embert fog alakítani, mint az összes plébánosok szentbeszédei.

*37 Írország történetéből megtudhatjuk (I. kötet, 303. lap), hogy hajdan ez a sziget egy igen népes klérus falánkságának volt mindenkori martaléka. A költők, akik az ország papjai voltak, a katolikus papok valamennyi kedvezményét, adómentességét és kiváltságát élvezték. Valamint ez utóbbiakat, őket is a társadalom rovására tartották el. Ennek következményeképpen a költők annyira elszaporodtak, hogy Hugh, aki akkor Írország királya volt, belátta, mennyire szükséges, hogy levegye alattvalói válláról egy ilyen eltartás súlyos terhét. Ez a fejedelem szerette népeit. Bátor volt, és nekilátott, hogy letörje a papokat, vagy hogy legalább jócskán csökkentse a számukat. Sikerült is neki. Pensylvaniában egyetlen vallás sincsen, melyet a kormányzat léte-

sített volna. Itt mindenki ahhoz a valláshoz csatlakozik, amelyikhez akar. A pap itt semmibe sem kerül az államnak. A lakosság szerez magának papot, és szükséglete szerint pénzt ad össze erre a célra. A papot tehát, akárcsak a kereskedőt, a fogyasztó terhére tartják el. Akinek nincs papja, azaz aki semmit sem fogyaszt ebből az áruból, egy fillért sem fizet. Oly minta tehát Pensylvania, melyet tanácsos volna lemásolni.

*33 Még Numa is csak négy vesztaszűzet és igen kisszámú papságot intézményesített.

*39 A pogány és a pápista vallás között – mondotta egy angol – ugyanazt a különbséget észlelem, amit Albani és Callot között. Az előbbi a Venus születését ábrázoló bájos képet juttatja eszembe, az utóbbi a szent Antal megkísértését ábrázoló groteszk képet.

*40 A rómaiak Numa uralkodása idején templomot szenteltek a jóhiszeműségnek. E templom felszentelése révén bizonyos ideig hűségesen megtartották szerződéseiket.

*41 Aki ennyi alázatosságot színlel, és már jókorán zarándokútnak tekinti az életet, mindig is csak szerzetes lesz, és sohasem járul hozzá az emberi nem boldogságához.

*42 Az egyházi és a világi hatalom egyesítése egyetlen zsarnok kezén veszedelmes lenne – mondják –, s én is ezen a véleményen vagyok. Általában az a helyzet, hogy minden zsatnok, aki csak saját szeszélyei kielégítésével törődik, nem nagyon foglalkozik a nemzet boldogságával. Alattvalóinak boldogsága közömbös neki. Gyakran arra fogja felhasználni egyházi hatalmát, hogy saját szeszélyeit és kegyetlenkedéseit törvényesítse. Ám nem ez lenne a helyzet akkor, ha ezt a hatalmat egyedül a hivatalnoki testületre bíznák.

*43 Vajon miért volt Jupiter Saturnus utószülött gyermeke? Azért, mert a rend és a nemzés, melyek a káosz és a meddőség nyomába lépnek, a filozófusok szerint az idő utolsó termékei voltak. Miért van az, hogy Jupiter nemző minőségében a levegő istene volt? Azért – mondják ugyanezek a filozófusok –, mert a növények, a kövületek, az ásványok, az állatok, azaz minden, ami létezik: izzad, illan, romlik, és illó alapanyagokkal tölti meg a levegőt. Mihelyt a nap tüze áthevíti és működésbe hozza ezeket az alapanyagokat, a levegő szükségképpen újabb nemzésekre fordítja a rothadásból eredő sókat és fluidumokat. A levegő tehát – mint a nemzés és a pusztulás egyetlen alapanyaga – az ő szemükben hatalmas óceánnak tűnt fel, melyet számtalan és különböző alapanyagok korbácsolnak. Szerintük valamennyi lény magvai a levegő ben úsztak, és mindig készen arra, hogy továbbtenyésszenek, ennek megvalósulásához azt a pillanatot várták, hogy a véletlen megfelelő anyaméhben helyezze el őket. A légkör az ő szemükben, hogy úgy mondjam, mindig eleven volt, mindig tele savval és csírákkal. Az előbbi mar, az utóbbiak nemzenek. Ez volt az élet valamennyi alapanyagának nagyterjedelmű tartálya. Az ókoriak szerint a titánok és Janus egyaránt a káoszt jelképezték. Venus avagy Ámor a vonzás jelképei voltak, amely a rend és a világmindenség harmóniájának termékeny kútfeje.

*44 A világi és egyházi hatalom egy kézen való egyesítése elengedhetetlen. Semmit sem teszünk a papi testület ellen akkor, ha pusztán megalázzuk. Aki nem

semmisíti meg, az felfüggeszti tekintélyét, de nem rombolja le. Ha valamely testület halhatatlan, egy kedvező körülmény, egy fejedelem bizalma, egy megmozdulás az államban elegendő ahhoz, hogy visszaadja neki eredeti hatalmát. Újra előtűnik ilyenkor, és oly hatalom van fegyverként a kezén, amely annál félelmetesebb, minél inkább igyekszik lerombolni bukásának okait, melyek időközben tudomására jutnak. Anglia papságának ma már nincs hatalma, de korántsem semmisült meg. Márpedig ki felelhet érte, hogy ha eredeti hitelét visszakapja, nem fogja-e eredeti vakságát is visszaszerezni, és nem fog-e egy szép napon ugyanannyi vért ontani, mint amennyit már előzőleg ontott. Egyik legnagyobb szolgálat, amelyet Franciaországnak tehetnénk, az lenne, hogyha klérusának túlságosan tekintélyes vagyonából egy részt a nemzeti adósság eltüntetésére fordítanánk. Mit szólnának az egyháziak, ha – velük szemben egyébként méltányosan cselekedve – életük tartamára meghagynánk nekik javaik haszonélvezetét, és csak halálukkor rendelkeznénk azokkal? Vajon káros volna-e, ha ekkora vagyont ismét bekapcsolnánk a körforgásba?

II. szakasz

Az átlagosan jó szervezetű emberek
mindnyájan azonos szellemi rátermettségűek

Valamennyi eszménk érzékeink útján jut birtokunkba. Ennek következtében a szellemet úgy tekintették, mint amely a szervezet többé-kevésbé finom minőségének következménye

Amidőn Locke felvilágosítása nyomán tudomásunkra jut, hogy az érzékelés szerveinek köszönhetjük fogalmainkat, következésképpen gondolkodásunkat, továbbá amidőn különbségeket észlelünk más-más emberek szerveiben és elméjében, egyhangúlag következtethetjük ebből, hogy az elmék közötti egyenlőtlenség az emberi érzékek egyenlőtlen finomságának következménye.

Az embereknek ezt az oly valószínű és a tényekkel annyira egyező nézetet[1] általánosan el kell fogadniuk, annál inkább, mert kedvez az emberi restségnek, és megkímél egy haszontalan kutatás fáradalmaitól.

Ám ha az ellenkező tapasztalások azt bizonyítanák, hogy a szellemi felsőbbrendűség koránt sincs arányban az öt érzék fejlettebb vagy fejletlenebb voltával, akkor kénytelenek lennénk e jelenség magyarázatát más okban keresni.

A nézetek e tárgyban a tudósokat két táborra osztják. Egyesek azt mondják: *a szellem egy bizonyos fajta vérmérséklet és belső alkat következménye.* Ámde sorozatos megfigyelésekkel még senkisem határozta meg, hogy milyen fajta szerv, vérmérséklet vagy táplálék az, amely a szellemet létrehozza.[2] Ez a határozatlan és bizonyítékok híján levő

[1] Néha analógiák segítségével jutunk el a legnagyobb felfedezésekhez. Milyen esetben érhetjük be azonban az analógiák adta bizonyítékokkal? Olyankor, ha lehetetlen másféle bizonyítékokat szereznünk. A bizonyítéknak ez a fajtája gyakran félrevezet. Ha az ember mindig úgy látja, hogy az állatok a hímek és a nőstények párosodása útján szaporodnak, akkor azt következteti ebből, hogy ez az egyetlen módja a faj fenntartásának. Hogy tévedésünktől megszabaduljunk, elég, ha pontos és gondos megfigyelők levéltetűt zárnak üvegtartályba, polipokat vágnak ketté, és megismételt példákkal bizonyítják, hogy az állatok szaporodásának egyéb módjai is vannak a természetben.

[2] Néhány orvos, többek közt Lansel de Magny úr mondotta, hogy a legerősebb vérmérsékletű és legbátrabb emberek a legszellemesebbek. Pedig hát Racine-t, Boileau-t, Pascalt, Hobbest, Toland-t, Fontenelle-t stb. még sohasem emlegették az erős és bátor emberek sorában. Mások azt állították, hogy az epések és a vérmesek

állítás tehát így foglalható össze: *A szellem egy ismeretlen ok vagy rejtett tulajdonság következménye, amelynek én a vérmérséklet vagy az alkat nevet adom.*

Quintilianus, Locke és jómagam ezen a véleményen vagyunk:

Az elmék közti egyenlőtlenség ismert oknak a következménye, ez az ok pedig nem egyéb, mint a nevelés különböző volta.

E nézetek közül az előbbinek igazolására be kellett volna bizonyítani többszörös megfigyelésekkel, hogy a szellemi felsőbbrendűség valójában csak bizonyos fajta szerv és vérmérséklet függvénye. Nos, az idevágó tapasztalatokra csak ezután fogunk szert tenni. Nyilvánvaló tehát, hogy ha az általam elismert elvekből világosan levezethető az elmék közötti egyenlőtlenség oka, akkor ezt az utóbbi nézetet kell előnyben részesíteni.

Ha egy ismeretes ok kellőképpen feltár egy tényt, akkor minek azt ismeretlen okra visszavezetni, rejtélyes tulajdonságra, melynek létezése mindig bizonytalan, és semmi olyat sem magyaráz meg, mely nélküle ne volna megmagyarázható.

Ahhoz, hogy bebizonyítsuk, hogy *az átlagosan jó alkatú embereknek egyenlő a szellemi képességük,*[3] arra az elvre kell visszatérnünk, mely a szellemi képességet létrehozza. Vajon melyik ez az elv?

a leginkább leleményesek, s ugyanakkor a legkevésbé képesek állandó figyelésre. Lehetséges-e azonban, hogy valaki képtelen figyelni, és ugyanakkor nagy képességekkel van megáldva? Elhihető-e, hogy akár Locke, akár Newton valaha is eljut pompás felfedezéseihez, ha a szorgalom hiányzik belőlük?

Egyesek azt az észrevételt tették, hogy az elmélkedő és a szellemes ember általában búskomor. Nem vették azonban észre, hogy felcserélték az okot az okozattal. A szellemes ember nem azért szellemes, mert búskomor, hanem azért búskomor, mert az elmélkedés szokása teszi ilyenné.

Végül többen állították, hogy a szellem az idegek mozgékonyságától függ. Csakhogy a nők hangulata erősen befolyásolható: idegeik mozgékonyságánál fogva tehát nagymértékben felsőbbrendűeknek kellene lenniük a férfiakkal szemben. S vajon ennek következtében több szellemnek vannak-e birtokában? Szó sincs róla. Egyébként alkotnak-e maguknak világos fogalmat az idegek eme többé-kevésbé nagy mozgékonyságáról?

[3] Locke úr kétségkívül átlátta ezt az igazságot, amidőn az elmék egyenlőtlen képességéről beszélt, és kevesebb különbséget vélt észrevenni közöttük, mint képzeljük: „Azt hiszem – mondja a nevelésről szóló könyvének 2. lapján –, állíthatom, hogy száz ember közül több mint kilencven a kapott nevelésnek köszönheti, hogy azzá lett, amivé lett: jó vagy rossz, hasznos vagy haszontalan tagja a társadalomnak. Az emberek közt észlelhető nagy különbség a neveléstől függ. A gyermekkorunkban kapott legkisebb és legkevésbé érezhető benyomásoknak igen fontos és igen sokáig tartó következményei vannak. Úgy vagyunk ezekkel az első benyomásokkal, mint a folyóval, melynek vizét könnyűszerrel vezethetjük el különböző csatornákba, a legellentétesebb irányú útvonalakon keresztül. A forrásánál még bizonytalan irányánál fogva a víz legkülönbözőbb irányok felé terelődik, s aztán egymástól igen távollevő helyekre jut el. Úgy gondolom, ugyanilyen könnyedséggel lehet a gyermekek elméjét arrafelé terelni, amerre csak akarjuk." Igaz ugyan, hogy Locke ebben a részletben korántsem állítja kifejezetten, hogy az egyébként jó alkatú embereknek azonos kész-

Az emberben fizikai érzékelés minden. Talán nem fejtettem ki kellőképpen ezt az igazságot az elméről szóló könyvben. Milyen célt kell tehát most magam elé tűznöm? Nyilvánvaló, hogy szigorúan ki kell mutatnom azt, amire talán csak utaltam, és be kell bizonyítanom, hogy az elme valamennyi művelete alapjában véve érzékelés. Csupán ez az elv magyarázza meg nekünk, miképpen lehetséges, hogy eszméinket érzékeinknek köszönhetjük, és hogy mégsem igaz az – mint ahogy a tapasztalás bizonyítja –, hogy ugyanezen érzékek nagy fejlettségének köszönhető elménk többé-kevésbé nagy befogadóképessége.

Ha ez az elv látszólag két ellentmondó tényt békít össze, azt a következtetést kell levonnom belőle, hogy a szellemi felsőbbrendűség nem származik sem a vérmérsékletből, sem az érzékek kisebb vagy nagyobb finomságából, sem valamely rejtett tulajdonságból, hanem a nevelésnek mint oknak az okozata, és hogy végül a határozatlan és oly gyakran ismételt állítások e tárgyban igen pontos fogalmakkal helyettesíthetők.

Mielőtt a kérdés részletes vizsgálatába fognánk, azt hiszem, ahhoz, hogy nagyobb fényt vethessünk rá, és hogy ne kerüljünk összeütközésbe a teológusokkal, meg kell mindenekelőtt különböztetnünk a szellemet attól, amit léleknek nevezünk.

ségük van a szellem birtoklására. Azt állítja azonban, aminek – hogy úgy mondjam – tanúja volt, vagyis azt, amit a mindennapos tapasztalásból tanult. Ez a filozófus korántsem vezette vissza a szellem valamennyi képességét az érzékelőképességre, vagyis arra a forrásra, ahol a kérdés megoldásának egyedüli lehetősége keresendő.

Quintilianusnak, kire oly hosszú időn át bízták az ifjúság oktatását, még ebben a tárgyban is több gyakorlati ismerete volt, mint Locke-nak. Nyilatkozataiban is merészebb. *Ins. Orat.* című művének I. könyvében kijelenti: „Tévedés azt hinni, mintha kevés ember születnék azzal a képességgel, hogy helyesen fogja fel az eléje tárt eszméket, és téves dolog azt képzelni, hogy a legtöbben hiába töltik az időt, és hiába erőlködnek, hogy szellemük vele született restségét legyőzzék. Ezzel szemben a többség, úgy látszik, azonos alkattal rendelkezik, s így egyaránt képes gyorsan és könnyen gondolkodni és emlékezetben tartani. Éppoly természetes képessége ez az embernek, mint a repülés a madárnak, a vágtatás a lónak, a kegyetlenség a vadállatoknak. A lélek élete tevékenységében és iparkodásában nyilvánul. Ezért tulajdonítottak neki mennyei eredetet. A nehézkes szellemek, melyek alkalmatlanok a tudomány befogadására, a természet rendjét nem követik nagyobb mértékben, mint a szörnyek és a rendkívüli jelenségek. Ez utóbbiak pedig igen ritkák. Azt következtetem én ebből, hogy a gyermekben igen nagy lehetőségek szunnyadnak, melyeket növekedése folyamán hagyunk füstbe menni. Nyilvánvaló tehát, hogy nem a természetet kell vádolnunk, hanem saját hanyagságunkat."

Quintilianus, valamint Locke nézete értelmében – ők mindketten egyaránt a tapasztalásra és a megfigyelésre támaszkodnak –, valamint azon érvek értelmében, melyek segítségével ugyanezt bizonyítottam az olvasónak, gondolom, fel kell függesztenie e tárgyra vonatkozó túlságosan elhamarkodott ítéletét.

Különbség a szellem és a lélek között

Nincs két szó, mely tökéletesen rokonértelmű lenne. Ennek az egyesek előtt ismeretlen, mások által elfelejtett igazságnak köszönhető a szellemnek a lélekkel való összetévesztése. De miként különítsük el őket egymástól, és vajon mi a lélek? Vajon az ókoriak és az első egyházatyák szemével kell-e néznünk mint rendkívül finom és testetlen anyagot s mint elektromos tüzet, amely lelkesít bennünket? Felidézzem-e itt mindazt, amit a különböző népek és a különböző filozófus szekták gondoltak róla? Mert ők erről csak határozatlan, homályos és kisszerű fogalmakat alkottak. Ebben a tárgyban egyedül a párszik fejezték ki magukat magasztos módon. Amidőn gyászbeszédet tartottak valamely nagy ember sírja fölött, így kiáltottak fel: „Óh föld, te közös anyja az embereknek, vedd vissza ennek a hősnek a testéből azt, ami a te tulajdonod. Hadd párologjanak szét a levegőben az ereibe zárt nedves részek, hulljanak ismét vissza esőként a hegységekre, duzzasszák meg a patakokat, termékenyítsék a mezőket, és gördüljenek a feneketlen tengerbe, ahonnan származnak! Térjen vissza a tűz, mely ebbe a testbe szorult, a csillagzatba, amely forrása a fénynek és a tűznek! A végtagjaiba préselt levegő feszítse szét börtönét! Hadd szórják szét a szelek az űrben! És végül te, életlehelet, ha sajátságos lény vagy, ami lehetetlen ugyan, egyesülj azzal az ismeretlen anyaggal, amely létrehozott! Ám ha csupán látható elemek keveréke vagy, szóródj szét a mindenségben, aztán szedd össze ismét szétszóródott részeidet, hogy ismételten ilyen erényes honpolgárt hozhass létre!"

Íme, ilyen nemes képekkel és magasztos kifejezésekkel éltek a lelkendező párszik, s ezzel fejezték ki a lélekre vonatkozó eszméiket. A filozófia kevésbé merész a maga feltevéseiben, s így nem meri leírni a lélek természetét, sem megoldani ezt a kérdést. A filozófus lépeget, de a tapasztalás botjára támaszkodva. A filozófus halad, de mindig csak megfigyelésről megfigyelésre. *Ahol híján van a megfigyelésnek, ott megáll.* Mindössze annyit tud, hogy az ember érzékel, bizonyos életelv van benne, és hogy a teológia szárnyai nélkül korántsem képes felemelkedni ennek az elvnek az ismeretéig és természetéig.

Mindaz, ami a megfigyeléstől függ, a filozófiai metafizika hatáskörébe tartozik. Ezen túl minden a teológia tulajdona,[4] vagy a skolasztikus metafizikáé.

[4] Egyesek kételkednek abban, hogy az Istenről szóló tudomány vagyis a teológia valóban tudomány lenne. Azt mondják az illetők, hogy minden tudomány megfigyelések sorozatát tételezi fel. Márpedig lehet-e megfigyeléseket tennünk olyan

De honnan van az, hogy a megfigyeléstől felvilágosult emberi ész mind a mai napig nem tudott világos meghatározást, azaz – hogy pontosabban fejezzük ki magunkat – tiszta és részletes leírást adni az élet alapvető elvéről? Onnan van ez, hogy ez az elv még a legfinomabb megfigyelést is kijátssza. Sikeresebben jár el az emberi ész azon a területen, melyet szellemnek nevezünk. Megvizsgálhatjuk egyébként ezt az elvet, és elmélkedhetünk is erről a tárgyról anélkül, hogy rettegnünk kellene a szemforgatók tudatlanságától és vakbuzgóságától. Megvizsgálok tehát most néhányat a szellem és a lélek közötti feltűnőbb különbségek közül.

Az első különbség

A gyerekben – csakúgy, mint az ifjúban – a lélek teljes egészében létezik. A gyermek – éppúgy, mint a felnőtt – érzékeny a testi gyönyör és fájdalom iránt. Csakhogy nincs neki annyi eszméje, következésképpen annyi szellem sincs benne, mint a felnőttben. Márpedig ha a gyermeknek ugyanakkora lelke van, anélkül, hogy ugyanakkora szelleme lenne, akkor a lélek nem azonos a szellemmel.[5] És valóban, ha a lélek és a szellem egy és ugyanaz a dolog volna, akkor ahhoz, hogy a felnőtt felsőbbrendűségét a gyermekkel szemben megmagyarázhassuk, több lelket kellene feltételeznünk a felnőttben, és el kellene ismernünk, hogy lelke testével arányosan növekedett. Teljességgel felelőtlen és szükségtelen feltételezés ez, ha a szellemet megkülönböztetjük a lélektől vagy az életelvtől.

tényre vonatkozóan, amely láthatatlan és felfoghatatlan? A teológia tehát egyáltalán nem tudomány. Mit is jelöl valójában az *Isten* szó? A rend és a mozgás mindeddig ismeretlen okát. Márpedig mit állítsunk egy ismeretlen okról? Ha más eszméket fűzünk az *Isten* szóhoz, akkor – miként Robinet úr bizonyítja – egy sereg ellentmondásba esünk. Ha egy teológus megfigyeli a csillagzatok által leírt görbéket, és ebből arra a következtetésre jut, hogy van egy erő, amely mozgatja őket: „Caeli enarrant gloriam Dei!" – akkor ez a teológus csupán fizikus vagy pedig csillagász. „Semmi kétség – mondják a művelt kínaiak –, hogy a természetben van *egy hatalmas ősforrás, melyet a létező nem ismer.* Mihelyt azonban ezt az ismeretlen ősforrást Istenné léptetjük elő, *akkor egy Istennek a megteremtése mindössze az emberi tudatlanság istenítésévé válik.*" Én nem osztom a művelt kínaiak nézetét, noha kénytelen vagyok velük együtt elismerni, hogy a teológia, azaz az Istenről vagy a felfoghatatlanról szóló tudomány korántsem sajátos tudomány. Mi tehát a teológia? Sejtelmem sincs róla.

[5] Az emberek tagadják azt, hogy a gyermek képes lenne hét esztendős kora előtt bűnözni. Vajon miért? Azért, mert ezen életkora előtt állítólag nincs semmilyen tiszta fogalma a jóról és a rosszról. Ha túlhaladt ezen a koron, és bűnösnek nyilvánítják, akkor, úgy látszik, már elegendő fogalomra tett szert az igazságos és az igazságtalant illetően. Lám, még az egyház is szerzett dolognak tartja a szellemet, vagyis olyasminek, ami a lélektől nagymértékben különbözik.

Lelkünk csak halálunkkor hagy el bennünket. Ameddig élek, léleknek vagyok a birtokában. Vajon ugyanez áll-e a szellemre? Korántsem, hiszen néha még életemben elveszíthetem. mert életemben elveszíthetem emlékezőképességemet, a szellem pedig csaknem teljes egészében ennek a képességnek a következménye. A görögök azért adták a Mnémoszüné nevet a múzsák anyjának, mert mint az ember figyelmes vizsgálói észrevették, hogy az ember ítélőképessége, szelleme stb. nagyrészt az emlékezőképesség terméke.[6]

Vajon miből képes az ember ítélni akkor, ha megfosztják őt ettől a szervétől? Talán múltbeli érzéki benyomásaiból? Ezekből nem ítélhet, hiszen elfelejtette őket. Talán jelenlegi érzékleteiből? Csakhogy ahhoz, hogy két jelenlevő érzéklet közt ítélni tudjon, az emlékezőképesség szervének meg kell hosszabbítania a két érzék tartamát legalább annyira, hogy kellő időt nyerjen a kettő összehasonlítására, azaz váltogatva megfigyelhesse a különböző benyomást, melyet a két tárgy jelenlétekor érez. Márpedig lehetséges-e, hogy a kapott benyomásokat elraktározó emlékezet segítsége nélkül észrevegye a különbségeket akárcsak a jelenlevő benyomások között is, amelyeket minden egyes pillanatban érzékel, de ismét elfelejt. Emlékezet nélkül nincs tehát ítélőképesség, sem eszme, sem szellem. Az agyalágyult ember, akit ajtaja küszöbére ültetnek, olyan ember csupán, kinek alig van, vagy egyáltalán nincs emlékezőképessége. A kérdésekre, melyeket feltesznek neki, nem válaszol, mert a különböző nyelvbeli kifejezések nem emlékeztetik többé szabatos fogalmakra, vagy pedig miközben egy mondat utolsó szavaira figyel, elfelejti az előzőleg kiejtett szavakat. Nézzük meg, mit mutat a tapasztalás. Rá fogunk jönni, hogy az ember az emlékezőképességnek (melynek a létezése az érzékelőképességet feltételezi) köszönheti eszméit és szellemét. Lélek nélkül nincs összehasonlítás a tárgyak között, nincsenek fogalmaink. És így az ember ugyanaz lenne öregkorában, ami gyermekkorában volt.[7]

[6] A szellem vagy az intelligencia az állatokban is emlékezetük következménye. A kutya azért hallgat hívó szavamra, mert visszaemlékszik nevére. Ha engedelmeskedik nekem, amidőn ezeket a szavakat ejtem ki: *csak lassan, vigyázz, ne nyúlj hozzá,* azért teszi, mert emlékszik rá, hogy erős vagyok, s hogy már megvertem. Vajon mi magyarázza azt, hogy a vásáron az állatok oly sok ügyességi teljesítményt tudnak bemutatni? Nem más, mint a félelem a korbácstól, melyre gazdája mozdulata, tekintete és beszéde emlékezteti. A kutyám azért mered rám, mert ki akarja olvasni szemeimből, hogy haragszom, vagy hogy megelégedett vagyok, s következésképpen tudni akarja, vajon közelednie kell-e hozzám, vagy menekülnie tőlem. Kutyám tehát emlékezetének köszönheti értelmét.

[7] A teológusok egyetértenek abban, hogy a gyermek és az agyalágyult nem követ el bűnt, viszont lelke van mind a kettőnek. Ebből tehát az következnék, hogy a bűn nem lényeges tartozéka az ember lelkének.

Agyalágyultnak tartják azt, aki tudatlan. Ámde valóságosan agyalágyult az, akinek emlékezőszerve nem működik többé.[8] Márpedig emlékezetünket elveszíthetjük anélkül is, hogy lelkünket elveszítenők. Elegendő ehhez egy esés, egy szélütés vagy egyéb hasonló baleset. A szellem tehát lényegesen különbözik a lélektől, amennyiben az egyik már életünkben elveszíthető, míg a másikat csak életünkkel együtt veszíthetjük el.

A harmadik különbség

Azt mondottam tehát, hogy az ember szelleme eszméinek vegyüléséből tevődik össze. Nincs szellem eszmék nélkül.

Vajon ugyanez áll-e a lélekre? Nem, mert sem a gondolkodás, sem a szellem nem szükséges ahhoz, hogy a lélek létezzék. Addig van lelke az embernek, ameddig érzőképes. A lélek lényegét tehát az érzékelés képessége adja. Vajon ha a lelket megfosztják attól, ami nem tartozik lényegéhez, azaz az emlékezés fizikai szervétől, milyen képessége marad meg? Nem más, mint az érzékelőképessége. Ilyenkor még csak létezésének a tudata sem marad meg benne, mert ez a tudat eszmék kapcsolódását, következésképpen az emlékezőképességet feltételezi. Így fest a lélek állapota, amidőn még egyáltalán nem használta az emlékezés fizikai szervét.

Képzeljük el, hogy valaki elveszti emlékezetét egy ütés, egy esés, egy betegség következtében. Mivel a lélek nélkülözi ekkor ezt a szervet, szükségképpen – hacsak valamilyen csoda vagy Isten kifejezett akarata közre nem játszik – a gyengeelméjűségnek ugyanabba az állapotába jut, amely a magzat lelkét jellemzi. A gondolkodás tehát nem feltétlenül szükséges ahhoz, hogy a lélek létezzék. A lélek tehát nem más mibennünk, mint az érzékelés képessége. Ez az oka annak, amiért – mint ahogy Locke és a tapasztalás bizonyítja – valamennyi eszménknek érzékeink útján jutunk birtokába.

Emlékezőképességemnek köszönhetem eszméim összehasonlítását, ítéleteimet, de lelkemnek köszönhetem érzékeléseimet. Alapjában véve tehát[9] nem gondolataim – mint ahogy Descartes állítja – hanem érzéki

[8] A híres Ernand úr, a süketnémák oktatója említi egyik emlékiratában, melyet Párizsban a Természettudományok Akadémiájának nyújtott be, hogy a süketnémáknak csak rövid időközönként van ítélőképességük, keveset gondolkodnak, szellemük gyenge, értelmi működésük pillanatnyi, mert emlékezetük úgyszólván mindig kába, minek folytán gondolataik és tetteik mindig következetlenek.

[9] Marion úr, a Navarra-kollégium filozófiatanára, s az ő példájára több tanár azt állította, hogy a szellem valamennyi működését kellőképpen megmagyarázza az életszellemek mozgása, valamint az emlékezetbe vésett sokféle nyom. Ebből következik, hogy a külső tárgyak által mozgásba hozott életszellemek olyan eszméket hoz-

benyomásaim bizonyítják nekem lelkem létezését. Dehát micsoda mibennünk az érzékelés képessége? Vajon halhatatlan és anyagtalan? Az emberi észnek nincs erről tudomása, de a kinyilatkoztatás tudomásunkra hozza. Lehetséges, hogy felhozzák majd ellenem ellenvetésként, hogy ha a lélek nem más, mint az érzékelés képessége, akkor működése – akárcsak egy más testbe ütköző test működése – mindig szükségképpeni, és hogy a lelket ebben az értelemben teljesen passzívnak kell tekinteni. Ezért hitte a lelket passzívnak Malebranche,[10] kinek rendszerét nyilvánosan tanították. Ha manapság a teológusok elítélik ezt a rendszert, akkor önmagukkal kerülnek ellentmondásba, amely ugyan nem nagyon feszélyezi őket. Egyébként amíg az emberek a bűn, az erény stb. eszméi nélkül fognak születni, a teológusok – bármilyen rendszert tesznek is magukévá – sohasem fogják nekem bebizonyítani, hogy a gondolkodás a lélek lényege, és hogy a lélek vagy az érzékelőképesség nem létezhet mibennünk anélkül, hogy ez a képesség működésbe ne jönne, vagyis anélkül, hogy ne lennének eszméink vagy érzéki benyomásaink.

Az orgona akkor is létezik, amikor nem ad hangot. Az ember az orgona állapotában van, amikor anyja hasában van, vagy amikor elcsigázta a fáradtság, semmi álom sem zavarja, és mély alvásba merül. Egyébként ha valamennyi eszménket besorolhatjuk ismereteink egyikmásik ágába, és ha képesek vagyunk matematikai, fizikai, erkölcsi, óragyártási stb. fogalmak nélkül élni, akkor metafizikai szempontból nem lehetetlen az, hogy léleknek vagyunk birtokában anélkül, hogy fogalmaink lennének.

A vadembereknek kevés a lelkük, de azért mégis van nekik. Olyanok is vannak közöttük, akiknek nincsenek fogalmaik az igazságosságról, sőt még szavaik sem ennek a fogalomnak a kifejezésére. Mesélik, hogy egy süketnéma ember hirtelen visszanyerte hallását és beszédkészségét, és bevallotta, hogy gyógyulása előtt sem Istenről, sem a halálról nem voltak fogalmai.

Sem a porosz királynak, sem Henrik hercegnek, Hume-nak vagy Voltaire-nek stb. nem volt több lelke, mint Bertier-nek, Lignac-nak, Séguy-nek vagy Gauchat-nak stb. Az előbbiek mégis éppúgy magasabbrendűek szellem dolgában az utóbbiaknál, amennyire az utóbbiak magasabbrendűek a majmoknál és a többi állatoknál, melyeket a vásáron mutogatnak. Kétségtelen, hogy Chaumeix-nak, Caveirac-nak stb. csekély a szelleme. Mégis el lehet mondani róluk bármikor: beszélnek, írnak,

hatnának létre bennünk, melyek függetlenek attól, amit léleknek neveznek. E tanárok szerint tehát a szellem nagyon is különbözik a lélektől.

[10] Malebranche szerint maga Isten nyilvánul meg értelmünkben. Minden eszménket neki köszönhetjük. Malebranche nem hitt tehát abban, hogy a lélek önmagától is létrehozhatja ezeket. A lelket tehát teljességgel passzívnak hitte. A katolikus egyház nem ítélte el ezt a tantételt.

sőt lelkük is van. Ha a csekély szellemű embernek mégis van lelke, akkor az eszmék nem tartoznak a lélekhez, létezésének nem lényeges feltételei. A lélek létezhet tehát függetlenül minden eszmétől, minden szellemtől.

Foglaljuk össze itt e fejezet végén a legszembetűnőbb különbségeket lélek és szellem között. Az első abból áll, hogy az ember teljes lélekkel születik, de nem születik együtt teljes szellemével. A második, hogy elveszíthetjük szellemünket még életünkben, lelkünket azonban csak az élettel együtt veszíthetjük el. A harmadik abban áll, hogy a gondolkodás nem szükséges ahhoz, hogy a lélek létezzék.

Kétségtelenül ez volt a teológusok nézete, amidőn Arisztotelész nyomán azt bizonyították, hogy a lélek az érzékeknek köszönheti eszméit. Nehogy ennek következményeként azt képzeljük, hogy a szellem úgy tekinthető, mint ami teljességgel független a lélektől. Érzékelőképesség nélkül a szellemünket létrehozó emlékezet képtelen volna működni. A semmivel lenne egyenlő. Eszméink és szellemünk létezése érzékelőképességünk létezését feltételezi. Ez a képesség maga a lélek. Azt következtetem én ebből, hogy ha a lélek nem is azonos a szellemmel, a szellem a lélek vagy az érzékelőképesség következménye.[11]

[11] Talán felveti majd olvasóm a kérdést, vajon miből áll az érzékelőképesség, és mi hozza létre bennünk ezt a jelenséget. Nézzük csak, mit gondolt az állatok lelkével kapcsolatban egy híres angol vegyész. A testekben – mondja – kétfajta tulajdonság ismerhető fel. Az egyik fajta létezése állandó és megváltozhatatlan. Ilyen tulajdonságok az áthatolhatatlanság, a nehézség, mozgékonyság stb. Ezek a tulajdonságok az általános fizika tárgyát alkotják. Ugyanezekben a testekben egyéb tulajdonságok is vannak, melyeknek rövid életű és átmeneti létezését bizonyos kombinációk, elemzések és mozgások okozzák, majd rombolják a belső részekben. Az ebbe a fajtába tartozó tulajdonságok alkotják a természetrajz, a vegytan stb. különböző ágazatait. Ezek a részleges fizika körébe tartoznak. A vas például a flogiszton és egy sajátos föld keveréke. Ebben az összetett állapotban alá van vetve a mágnes vonzó hatásának. A mágnesnak semmi hatása sincs olyan vastartalmú földre, mely nélkülözi a flogisztont. Ha ezt a fémet egy másik anyaggal keverjük, amilyen például a vitriolsav, akkor ez az egyesülés hasonlóképpen lerontja a vasnak azt a képességét, melynél fogva a mágnes magához vonzza. Az alkáli sónak és a nitrát-savnak, mindkettőnek külön-kulon hasonlóképpen egy sereg különböző tulajdonsága van. Ám semmi nyoma sem marad e tulajdonságoknak, mihelyt egyesítjük őket, és mindkettő salétromot hoz létre. A nitrát-sav a légkör normális melegében minden egyéb testtől kulönválik, és alkáli sóval egyesul. Ha olyan fokú melegre helyezzük ezt a vegyuletet, amely a nitrátot vörös olvadásra készteti, s ha valamilyen gyúlékony anyagot teszünk hozzá, a nitrát-sav elválik az alkáli sótól, és a gyúlékony anyaggal egyesül. Ezen egyesülés folyamán jön létre az a rugalmas erő, melynek oly meglepő hatását mutatja a lőpor.

Az alkáli só valamennyi tulajdonságát megszüntetjük akkor, ha homokkal keverjük, és üveget gyártunk belőle, melynek átlátszó és feloldhatatlan volta, elektromossága stb. – hogy úgy mondjam – megannyi új teremtmények, melyeket ez a keverék hoz létre, s az üveg bomlása megsemmisít.

Vajon az alkat miért ne hozhatná hasonlóképpen létre az állatvilágban is ezt a különös tulajdonságot, melyet érzékelőképességnek mondunk? Az orvostudomány és a természetrajz valamennyi jelensége nyilvánvalóan bizonyítja, hogy ez a képesség az

A tárgyakról, melyekre a szellem hatást fejt ki

Miből áll a természet? Valamennyi lénynek az összességéből. Miből állhat a szellem működése a világmindenségben? Abból, hogy megfigyeli a kapcsolatokat maguk között a tárgyak között, valamint a tárgyak és miközöttünk. A tárgyak velem való kapcsolatai kisszámúak. Elém adnak egy rózsát: színe, formája és illata vagy tetszik nekem, vagy nem tetszik. Ezek az ő kapcsolatai énvelem. Minden ilyenfajta kapcsolat abban a módban összegeződik, ahogyan valamely tárgy hat reám, kellemesen vagy kellemetlenül. Ilyen kapcsolatok finom megfigyelése alkotja az ízlést és szabályait.

Ami a tárgyak egymásközti kapcsolatait illeti, ezek éppoly nagyszámúak, mint amennyi például a különféle tárgy, amelyekhez az én rózsám formáját, színét vagy illatát hasonlítom. Az ebbe a fajtába tartozó kapcsolatok száma kimeríthetetlen, és a rájuk vonatkozó megfigyelések már közelebbről tartoznak a tudományok területére.

Miképpen működik az elme?

Az elme valamennyi működése a hasonlatosságok, a különbözőségek, a megfelelések és a megnemfelelések megfigyelésében összegeződik, melyek maguk között a tárgyak között, valamint a tárgyak és mi közöttünk észlelhetők. Az elme működésének helyessége attól a kisebb-nagyobb figyelemtől függ, amellyel ezeket a megfigyeléseket végezzük.

Ha bizonyos tárgyak egymásközti kapcsolatait akarom megismerni, mi a teendőm? Több vagy legalább két ilyen tárgyat magam elé helyezek, vagy emlékezetembe idézem, s aztán összehasonlítom őket. Miből áll azonban az összehasonlítás? *Abból, hogy váltogatva és gondosan megfigyelem a különböző benyomást, melyet ez a két jelenlevő vagy*

állatokban mindössze testi alkatuk eredménye. Ez a képesség szerveik kifejlődésével kezdődik. Addig marad meg, amíg szerveik életben vannak, és ugyanezen szervek bomlásával tűnik el.

Ha metafizikusok kérdik tőlem, hogy mivé válik ilyenkor az állatban az érzékelőképesség, azt válaszolom nekik: ugyanazzá, amivé a felbontott vasban az a tulajdonság, hogy a mágnes magához vonzza.

távollevő tárgy tesz reám.[12] Mihelyt e megfigyelést elvégeztem, ítélek, azaz pontosan vonatkoztatom az általam felfogott *benyomást.* Így például ha fontos nekem, hogy ugyanannak a színnek csaknem láthatatlan két árnyalata között tegyek különbséget, hogy megállapítsam, melyik a sötétebb, akkor hosszasan és egymás után megvizsgálom a két árnyalattal színezett posztódarabot. Összehasonlítom őket, azaz váltogatva nézem egyiket-másikat. Figyelmemet alaposan ráirányítom a különböző benyomásra, melyet szememre a két minta visszavert sugarai tesznek, és végül úgy ítélek, hogy az egyik sötétebb, mint a másik, azaz pontosan vonatkoztatom a benyomást, melyet kaptam. Minden egyéb ítélet hibás benne. Az ítélet tehát – bármilyen legyen is –, *nem egyéb, mint két érzékelésről való beszámoló, melyeket vagy pillanatnyilag élek át, vagy elraktároztam emlékezetemben.*[13]

Amidőn a tárgyak velem való kapcsolatait figyelem meg, hasonlóképpen összpontosítom figyelmemet a tőlük kapott benyomásra. Ez a benyomás vagy kellemes, vagy kellemetlen. Nos hát, mit jelent az, hogy *ítélni,* mindkét esetben? *Nem mást, mint kimondani azt, amit érzékelek.* Tegyük fel, hogy fejemet ütés éri, és heves fájdalmat érzek. Az általam átélt érzékelésről adott egyszerű beszámoló alkotja ítéletemet.

Mindössze egy szót csatolok az imént elmondottakhoz, azt, hogy a tárgyak egymás közti vagy velünk való kapcsolatairól hozott ítéletek tekintetében van egy különbség, amely látszólag alig jelentős, de mégis megérdemli, hogy figyelmet szenteljünk neki. Amidőn a tárgyak egymás közti kapcsolatát illető ítéletről van szó, ehhez a művelethez legalább két tárgynak kell lennie előttünk. Viszont ha egy tárgynak velem való kapcsolata fölött ítélek, nyilvánvaló, hogy egyetlen tárgy is elég ahhoz, hogy ítéletet mondjak, hiszen minden egyes tárgy kiválthat belőlem érzéki benyomást.

Ebből a megfigyelésből azt vonom le, hogy minden állítás, amely a tárgyak egymás közti kapcsolatára vonatkozik, összehasonlítást feltételez ezen tárgyak között. Minden összehasonlítás erőfeszítést, minden erőfeszítés erőteljes igényt feltételez az erőfeszítés megtételére. Amidőn viszont egy tárgynak velem való kapcsolatáról van szó, azaz érzékelésről, akkor ez az érzékelés, ha élénk, maga válik azzá az erőteljes igénnyé, mely figyelésre késztet. Minden ilyenfajta érzékelés tehát mindig ítéletet hoz magával. Nincs szándékomban hosszasan időzni ennél a megfigyelés-

[12] A kapott benyomásokat megőrző emlékezet a tárgyak távollétekor körülbelül ugyanazokat az érzéki benyomásokat kelti bennem, melyeket jelenlétükkel keltett. Az általam tárgyalt kérdést illetően tehát közömbös, vajon a tárgyak, melyekről ítéletet alkotok, tekintetem előtt vannak-e vagy pedig csak emlékezetemben.

[13] Mint ahogy az előző fejezetben bizonyítottam: emlékezet nélkül nincs ítélet.

nél, s csupán újra ismétlem a fentiek alapján, hogy *ítélni* minden egyes esetben annyi, mint *érzékelni*.

Ebből a tételből kiindulva megállapíthatjuk, hogy az elmének minden művelete alapjában véve tiszta érzékelésekből áll. Miért is kellene olyan ítélőképességet feltételeznünk, amely különbözik bennünk az érzékelőképességtől? Be kell látnom azonban, hogy ez a nézet általános, és kell is, hogy általános legyen. Az emberek így okoskodnak: érzékelek és összehasonlítok, van tehát bennem egy ítélőképesség, azaz összehasonlító képesség, amely különbözik az érzékelőképességtől. Ez az okoskodás elegendő erővel bír ahhoz, hogy a legtöbb ember elfogadja. Ámde tüstént kitűnik, hogy hamis, mihelyt világos fogalmat kapcsolunk az *összehasonlítani* szóhoz. Mihelyt pontosan meghatároztuk ezt a szót, rá kell jönnünk, hogy az elmének semmilyen valóságos műveletét sem jelöli. Az összehasonlítási művelet ugyanis, mint ahogy már említettem, nem áll másból, *mint abból, hogy figyelem ébred fel bennünk a különböző benyomások iránt, melyeket tárgyak keltenek fel bennünk, szemünk előtt jelenlevő tárgyak vagy olyanok, melyek emlékezetünk számára jelenvalóak.* Ebből következik, hogy semmilyen ítélet sem lehet egyéb, mint *átélt érzéki benyomásokról való nyilatkozat.*

Ám ha a fizikai tárgyak összehasonlítása nyomán alkotott ítéletek nem egyebek, mint puszta érzékelések, akkor elmondható-e ugyanez minden egyéb fajta ítéletről?

ÖTÖDIK FEJEZET

Az ítéletekről, melyek elvont fogalmak, közképzetek stb. összehasonlításából erednek

Ezek a szavak: gyengeség, erő, kicsiség, nagyság, gonosztett stb. semmiféle szubsztanciát sem ábrázolnak, azaz semmiféle testet. Hogyan származtathatjuk tehát puszta érzéki benyomásokból azokat az ítéleteket, melyek hasonló szavak vagy fogalmak összehasonlításából erednek? Válaszom erre az, hogy ezek a szavak nem idéznek fel semmiféle fogalmat, s így lehetetlen bármiféle ítéletet is alkotnunk róluk addig, amíg nem alkalmazzuk őket valamilyen érzékelhető és egyedi tárgyra. Mihelyt meghatározott tárgyra alkalmazzuk őket, akár szántszándékkal, akár észrevétlenül, az alkalmazás művelete után a *nagyság* szó mindjárt kapcsolatot fog kifejezni, azaz bizonyos különbséget vagy hasonlatosságot, mely a szemünk vagy az emlékezetünk számára jelenlevő tárgyak közt észlelhető. Nos, az eme vonatkoztatás révén testivé vált fogalmak-

ról alkotott ítélet nem lesz egyéb, ismétlem, mint *az átélt érzéki benyomások kinyilvánítása.*

Lehet, hogy felvetődik velem szemben az a kérdés, vajon milyen okokból kifolyólag találták ki az emberek, és vezették be a nyelvbe ezeket az – hogy úgy mondjam – algebrai kifejezéseket, melyeknek semmiféle valóságos jelentésük nincsen addig, amíg nem vonatkoztatják őket érzékelhető tárgyakra, és nem jelentenek semmilyen meghatározott fogalmat. Azt kell erre válaszolnom, hogy az emberek úgy képzelték, ilyen módon lesznek képesek könnyebben, gyorsabban, sőt világosabban közölni egymással gondolataikat. Ez az oka annak, amiért az összes nyelvekben oly sok elmosódó,[14] de egyben igen hasznos melléknevet meg főnevet alkottak. Vegyük példának ezek közül a jelentéktelen kifejezések közül a *vonal* szót, melyet a geometriában hosszúságától, szélességétől és vastagságától függetlenül szokás vizsgálni. Ez a szó ebben az értelemben semmilyen fogalmat sem idéz fel a szellem számára. Ilyen vonal nem létezik a természetben. Így tehát fogalmat sem alkothatunk róla. Mi a célja tehát a tanítónak, amikor ezt a kifejezést használja? Egyszerűen az, hogy tanítványa figyelmét teljes egészében arra a testre terelje, melyet hosszúságában tekint, egyéb dimenzióira való tekintet nélkül.

Amidőn ez a tudomány a számítás megkönnyítése végett a meghatározott összegek helyébe az *A* és *B* betűket iktatja, vajon felidéznek-e ezek a betűk bármiféle fogalmat? Vajon valóságos nagyságot jelölnek-e? Nem. Nos hát, amit az algebrai nyelv az *A* és a *B* betűvel jelöl, a mindennapos nyelv ezekkel a szavakkal jelöli: *gyengeség, erő, kicsiség, nagyság* stb. Ezek a szavak csak a dolgok egymás közti elmosódó kapcsolatát jelölik, s csak abban a pillanatban jelentenek számunkra tiszta és valóságos fogalmakat, mihelyt meghatározott tárgyra vonatkoztatjuk őket, s mihelyt ezt a tárgyat másik tárgyhoz hasonlítjuk. Ekkor történik, hogy e szavak, melyeket – ha szabad mondanom –

[14] Valamely civilizált nép nyelvének rendszerében mindig találunk egy sereg névmást, kötőszót, egyszóval olyan szavakat, melyeknek önmagukban nincs értelmük, és különböző jelentésüket csak azoktól a kifejezésektől kölcsönzik, melyekhez kapcsoljuk, vagy azoktól a mondatoktól, melyekben használjuk őket. E szavak kitalálása nagyobbára a népek takarékoskodásának köszönhető (nem akartak túlságosan sok jelet használni nyelvükben), valamint annak a vágynak, hogy könnyebben közölhessék gondolataikat. Valóban, ha az emberek kénytelenek lettek volna ugyanannyi szót alkotni, mint amennyit a dolgok száma megkíván, például a *fehér, erős, vastag* melléknevek esetében ilyenformán: *vastag* kötél, *vastag* ökör, *vastag* fa stb., nyilvánvaló, hogy a gondolataik kifejezéséhez szükséges szólások nagy száma túlterhelte volna emlékezetüket. Úgy gondolták tehát, hogy olyan szavakat kell kitalálniuk, melyek önmagukban nem fejeznek ki semmilyen valóságos eszmét, csak helyi jelentésűek, s csak a tárgyak egymással való kapcsolatát fejezik ki, melyek azonban világos fogalmakat idéznek fel elméjükben abban a pillanatban, amidőn ugyanezek a szavak azokhoz a tárgyakhoz kapcsolódnak, melyeknek viszonylatait jelölik.

egyenletbe foglalunk vagy összehasonlítunk, igen pontosan fejezik ki a tárgyak egymás közti viszonylatát. Eddig a pillanatig például a *nagyság* szó a legkülönbözőbb fogalmakat fogja felidézni elmém számára, aszerint, hogy egy légyre vagy egy bálnára fogom vonatkoztatni. Ugyanez áll arra, amit az emberben fogalomnak vagy gondolatnak nevezünk. Ezek a kifejezések önmagukban véve jelentéktelenek. Mégis mily sok tévedést hoztak a világra. Mily gyakran bizonyították az iskolákban, hogy *a gondolat nem tartozik a kiterjedés és az anyag területéhez,* azaz nyilvánvaló, hogy a lélek szellemi természetű. Megvallom, soha egy szót sem értettem ebből a tudós zagyvaságból. Mert hát mit is jelent az a szó, hogy *gondolkodni?* Ez a szó ugyanis vagy tartalmatlan, vagy pedig – akárcsak a *mozogni* szó – az embernek mindössze valamely létezési módját fejezi ki. Igaz, mi sem világosabb, mint annak a kijelentése, hogy egy létezési mód nem azonos egy testtel, vagy hogy nincs neki kiterjedése. De – szerintem – mi sem képtelenebb, mint ezt a módot lénnyé, sőt szellemi lénnyé avatni.

Van-e még elmosódóbb, mint e szó: *gaztett?* Ahhoz, hogy ez a gyűjtőfogalom tiszta és határozott fogalmat idézzen fel elmém számára, lopásra, gyilkosságra vagy hasonló tettre kell vonatkoztatnom. Az emberek csak azért találták ki az ilyenfajta szavakat, hogy annál könnyebben vagy legalábbis annál gyorsabban közöljék egymással gondolataikat. El tudom képzelni, hogy olyan társadalmat hoznak létre, amelybe csak tisztességes embereket akarnak befogadni. Ha el akarják kerülni azt a fáradságos munkát, mely együttjár azzal, hogy minden mellőzendő cselekményről hosszú listát szerkesztenek, akkor egyetlen egy szóval fogják kifejezni azt, hogy száműzendő onnan mindenki, akit valamilyen gaztett szennyezett be. Milyen világos fogalmat fog azonban jelölni ilyen esetben a *gaztett* szó? Ennek a szónak az lesz az egyedüli rendeltetése, hogy emlékezetébe idézze ennek a társadalomnak azokat az ártalmas cselekedeteket, amelyeknek bűnébe eshetnek az ő tagjai, s így mindössze arra hívja fel a társadalom figyelmét, hogy tartsa szemmel magatartásukat. Végül ez a szó alapjában véve nem más, mint hangok összessége, valamint rövid és összevont módja annak, hogy felhívja ebben a vonatkozásban a társadalom figyelmét.

Mivel kénytelen vagyok a gaztettnek kijáró büntetéseket meghatározni, feltételezem, hogy világos és szabatos fogalmakat kell róla alkotnom. Így tehát egymás után emlékezetembe kell idéznem a különböző gonosztettek képét, melyeket az ember elkövethet. Meg kell vizsgálnom, vajon e gaztettek közül melyek a legártalmasabbak a társadalomra, s végül ítéletet kell hoznom, amely ítélet – mint ahogy már annyiszor mondottam – nem áll majd egyébből, mint *e gaztettek különféle képeinek jelenléte nyomán keltett érzéki benyomások kinyilvánításából.*

Így hát mindenféle eszme, bármilyen legyen is, végelemzésben

fizikai tényekre vagy érzékelésre vezethető vissza. Ha homály uralkodik az ilyenfajta vitákban, akkor ezt a homályt bizonyos számú szó határozatlan és elmosódó jelentése okozza, valamint az erőfeszítés, melyet avégből kell kifejtenünk, hogy a szavakból világos fogalmakat vonhassunk ki. Lehet, hogy éppoly nehéz a kifejezések egyikét-másikát elemezni, s azokat – hogy úgy mondjam – az őket alkotó fogalmakkal kapcsolatba hozni, mint amilyen nehéz bizonyos testeket szétbontani a vegytanban. Mihelyt azonban a megfelelő módszert és figyelmet alkalmazzuk az ilyen szétbontáskor, biztosak lehetünk a sikeres eredményben.

Amit elmondottam, elegendő ahhoz, hogy meggyőzze a felvilágosult olvasót arról: minden fogalom és minden ítélet érzékelésre vezethető vissza. Az elme különböző műveleteinek megmagyarázásához tehát szükségtelen volna olyan ítélő- és összehasonlító képességet feltételezni bennünk, mely különbözik az érzékelőképességtől. Csakhogy – válaszolják majd – melyik az az elv vagy az az ok, amely arra késztet bennünket, hogy a tárgyakat egymással összehasonlítsuk, s amely kapcsolataik megfigyelése végett a szükséges figyelem birtokába juttat? Ez az indítóok nem más, mint az érdeklődés, amely – mint ahogy ki fogom mutatni – nem kevésbé a testi érzékelőképesség következménye.

HATODIK FEJEZET

Érdek nélkül lehetetlen a tárgyakat egymással összehasonlítani

Amidőn a tárgyakat összehasonlítjuk, az összehasonlítás mindig figyelmet feltételez. Minden figyelem erőkifejtést feltételez, az erőkifejtésnek pedig mindenkor kellő okának kell lennie. Ha létezhetnék olyan ember, akinek nincsenek vágyai, az illető nem hasonlítaná össze a tárgyakat egymással, és nem alkotna semmilyen ítéletet. De még ilyen esetben is meg tudná ítélni a tárgyaknak reá gyakorolt közvetlen benyomását, mégpedig olyankor, ha ez a benyomás erős. A benyomás ereje a *figyelem okává* válnék, és *ítéletet* váltana ki. Nem így volna akkor, ha az érzékelés gyenge volna. Nem lenne ilyenkor az illetőnek sem tudta, sem emlékezete az ítéleteiről, melyeket az érzékelés létrehozna. Számtalan tárgy veszi körül az embert. Elkerülhetetlenül számtalan érzéki benyomása támad. Ő tehát számtalan ítéletet alkot, de tudtán kívül alkotja meg ezeket. Vajon miért? Azért, mert ítéleteinek természete érzékeléseinek természetét követi. Ha ezek az érzéki benyomások csak múló nyomot hagynak rajta, amely elenyészik, alighogy keletkezett, akkor az ítéletek, melyeket az ilyenfajta érzéki benyomásokról

alkot, ugyanilyen fajtájúak. Nincs tehát róluk semmiféle tudata. Valóban nincs is olyan ember, aki – bár észrevétlenül – naponta ne végezne megannyi következtetési műveletet, melyről nincs is tudata. Például veszem azokat a gondolkodási műveleteket, melyek megelőzik testünk úgyszólván valamennyi sebes mozdulatát.

Amidőn Vestris a táncjátékban inkább cabriole-t, mint entrechat-t csinál, amidőn Moté a vívóteremben tercet és nem kvartot csinál, nyilvánvaló – amennyiben nincs okozat ok nélkül –, hogy Vestris-t is és Moté-t is gyors következtetés késztette. Túl gyors volt ez ahhoz, hogy észrevehetővé váljék. Ugyanilyen gondolkodási műveletet végzek én, midőn kezemmel fogom fel a testet, mely szememre akar sújtani. A művelet lényege körülbelül a következő.

Tapasztalatból tudom, hogy kezem fájdalom nélkül áll ellent a test ütésének, mely látásomtól fosztana meg. A szemem persze drágább nekem, mint a kezem. Kezemet kell tehát kockára tennem szemem megmentése végett.

Nincs olyan, aki hasonló esetben ne így okoskodnék. Ez az okoskodás azonban oly gyors szokott lenni, hogy kezünket már szemünk elé tettük, amikor még tudatában sem vagyunk a cselekedetnek vagy a gondolati műveletnek, melyet ez a cselekvés vált ki. Pedig mily sok érzéki benyomásunk van ilyenkor, melyek olyan természetűek, mint ezek a szokásos gondolkodási műveletek! Mily sok gyenge érzéki benyomás lép fel, melyek nem rögzítik figyelmünket, s így sem tudatot, sem emlékképet nem hozhatnak létre bennünk!

Vannak pillanatok, amidőn még a legerősebb érzéki benyomások is úgyszólván elenyészőek. Verekszem. Megsebesülök. Folytatom a küzdelmet, de sebemet nem veszem észre. Miért, hogy így van? Azért, mert önszeretetem, mely testi épségemre ügyel, továbbá a harag, az izgalom, mely mozgásba hozza véremet, érzéketlenné tesz az ütés iránt, amely máskor teljes figyelmemet igénybe venné. Vannak ezzel szemben olyan pillanatok, amidőn a leggyengébb érzéki benyomásokról is tudomásom van. Így például, amikor a szenvedélyek – amilyen a félelem, a dicsőségvágy, a fösvénység, az irigység stb. – egyetlen tárgyra összpontosítják egész szellemünket. Ha összeesküvő vagyok, nincs oly taglejtés vagy tekintet, amely elkerülné cinkosaim nyugtalan és gyanakvó tekintetét. Ha festő vagyok, minden különleges fényhatás iránt érzékeny vagyok. Ha ékszerész vagyok, nincs az a hiba egy gyémánton, melyet észre ne vennék. Ha irigy vagyok, nincs oly fogyatékosság, melyet átható szemem fel ne lelne egy nagy emberben. Ugyanezek a szenvedélyek egyébként, amidőn teljes figyelmemet összpontosítják bizonyos tárgyakra, érzékennyé tesznek e tekintetben a legfinomabb érzéki behatások iránt, de ugyanakkor érzéketlenné válok miattuk minden másfajta érzéki behatással szemben.

Szerelmes vagyok, féltékeny, becsvágyó, nyugtalan. Ha ebben a lelkiállapotomban járom be az uralkodók nagyszerű palotáit, hiába tűnnek fel előttem a márványról, a körülöttem levő szobrokról és képekről visszaverődő sugarak. Figyelmem felkeltése végett ismeretlen, újszerű és szemem előtt hirtelen felbukkanó tárgyra van szükség. Erőteljes benyomást kell tennie reám. Ha ez a benyomás elmarad, úgy haladok végig, mint aki nem lát, nem hall, és nincs tudomása az átélt érzéki benyomásokról.

Ha viszont a vágyak szélcsendjében járom be ugyanezeket a palotákat, érzékenyen mindama szépségek iránt, melyekkel a művészet és a természet ékesíti, lelkem megnyílik valamennyi benyomás előtt, s ezek egyaránt magukra terelik. Igaz ugyan, hogy nem lesz meg bennem – úgy mint a szerelmes és a becsvágyó emberben – az az éles és átható tekintet, melyet az őket érdeklő tárgyakra vetnek. Korántsem fogom észrevenni, mint ők, azt, ami – hogy úgy mondjam – csak a szenvedélyek szemével látható. Kevésbé finoman, de átfogóbban leszek érzőképes.

Képzeljük el, hogy egy világfi meg egy botanikus sétál egy csatorna mentén, melyre ódon tölgyfák vetik árnyukat. Cserjék és illatos virágok szegélyezik. A világfit csak az áttetsző víz készteti bámulatra, aztán a tölgyfák magas kora, a cserjék változatossága, a virágok kellemes illata. Az ő szeme képtelen lesz, mint a botanikusé, észrevenni a hasonló meg az eltérő vonásokat a virágok meg a bokrok között. Nincs meg a kellő érdek benne ahhoz, hogy ezeket figyelje, s nincs benne kellő figyelem ahhoz, hogy észrevegye. Érzéki benyomásai keletkeznek, ítéleteket is fog alkotni, de semmisem válik tudatossá benne. Egyedül a botanikus, a hírnevére féltékeny botanikus az, aki nagy gonddal figyeli meg a különböző virágokat és bokrokat, egyedül ő képes figyelmessé válni a megannyi kapott érzéki benyomásra és az általa róluk alkotott különféle ítéletekre.[15]

Egyébként az ilyen benyomások tudata vagy tudathiánya nem változtat a benyomások természetén. Igaz tehát – mint ahogy fentebb mondottam –, hogy valamennyi érzékelésünk ítéletet foglal magában, mely valóban fennáll, noha akkor még nem jutott tudomásunkra, amidőn az érzékelés nem vonta még magára figyelmünket.

Önként következik ebből a fejezetből, hogy mindazok az ítéletek, melyeket a dolgok kölcsönös összehasonlítása révén alkotunk, feltételezik bennünk az érdeket ezeknek az összehasonlításra. Márpedig ez az érdek, amely szükségképpen saját boldogságunk szeretetén alapul, nem

[15] Valóban nincs emlékkép figyelem nélkül, és nincsen figyelem érdek nélkül.

lehet más, mint a testi érzékelőképesség következménye. Hiszen minden fájdalmunk és gyönyörünk ebből a forrásból merít. E kérdés megvizsgálása után levonhatom a következtetést: minden emberi tényked̈snek rejtett alapelve a testi fájdalom és a testi gyönyör.

HETEDIK FEJEZET

A testi érzékelőképesség egyetlen oka cselekedeteinknek, gondolatainknak, szenvedélyeinknek és társas ösztönünknek

A cselekedet

Vajon miért gondolkodik, tervezget és dolgozik a kézműves meg a paraszt? Azért, hogy öltözködjék, hogy felékesítse szeretőjét vagy feleségét, hogy szórakozásban részesítse őket, hogy táplálja magát és családját, s végül hogy élvezze azt a gyönyört, amely a testi szükségletek kielégítésével jár együtt. A testi érzékelőképesség egyetlen mozgatója tehát az embernek.[16] Nem képes másra – s ezt bizonyítani fogom –, csak

[16] Amit szellemi fájdalomnak vagy gyönyörnek neveznek, mindig vonatkozhat valamely fizikai fájdalomra vagy valamely fizikai gyönyörre. Két példával bizonyíthatjuk ezt az igazságot.

Mi az, ami még az apró játékot is megszeretteti velünk? Vajon a kellemes érzéki benyomások, melyeket kivált bennünk? Nem. Azért szeretjük, mert unalom okozta fájdalomtól szabadít meg, és elűzi tőlünk a benyomásoknak azt a hiányát, melyet mindig kellemetlennek, mindig fizikai fájdalomnak érzünk.

Mi az, ami a szerencsejátékot kedvelteti meg velünk? A pénz iránti szeretet. És a pénzt mi szeretteti meg velünk? A kényelem iránti hajlamunk, a szórakozás szükséglete, valamint a vágy, hogy megszabaduljunk a fájdalmaktól, és fizikai gyönyöröket szerezzünk magunknak. Vajon úgy van-e, hogy a szerencsejátékban a bennünk keltett izgalmat is szeretjük? Kétségkívül így van. Csakhogy az izgalom, melyet abban a pillanatban érzünk, amidőn ezer, kétezer, vagy ha tetszik, tízezer aranyat kell nyernünk vagy veszítenünk, vagy abból a félelemből ered, hogy meglevő élvezeteinktől meg leszünk fosztva, vagy pedig abból a reményből, hogy olyan élvezeteknek örülhetünk majd, melyeket vagyonunk gyarapodása teremt. Vajon nem lehetséges-e, hogy bizonyos emberekben ez az izgalom a gőg következménye? Vannak bizonyos fölényes emberek, akik még akkor is megalázva érzik magukat, ha a szerencse cserben hagyja őket egy-egy ártatlan játék közben. Az ilyen gőg azonban ritka. Egyébként ez a gőg, mint ahogy az elméről szóló könyv XIII. fejezetének 3. értekezésében bizonyítottuk, ugyancsak egyik következménye a fizikai érzékelőképességnek. A játékszenvedély kútfeje tehát vagy az unalomtól, következésképpen a fájdalomtól való félelemben, vagy pedig a fizikai gyönyör reményében keresendő.

Elmondható-e ugyanez a belső gyönyörérzetről is, melyet akkor érzünk, ha segítünk egy szerencsétlenen, vagy bőkezű tettet viszünk véghez? Kétségtelen, hogy ez a gyönyörérzet igen erőteljes. Minden ilyenfajta tett általános dícséretben része-

kétfajta gyönyörre és fájdalomra: az egyik csoportba a testi fájdalmak és gyönyörök, a másikba az előrelátásból eredő, illetve az emlékezetbe idézett fájdalmak és gyönyörök tartoznak.

A fájdalom

Csak kétféle fájdalmat ismerek, a jelenlevő fájdalmat és az előrelátásból eredő fájdalmat. Ha éhenhalok, akkor jelenlevő fájdalmat érzek. Ha előre látom, hogy csakhamar éhenhalok, akkor előrelátásból eredő fájdalmat élek át, mely annál erősebb benyomást tesz rám, minél közelibb és minél hevesebb ez a fájdalom. A bűnöző, aki a vesztőhely felé közeledik, még semmiféle kínt sem érez, de az előrelátás jelenvalóvá teszi kínszenvedését, vagyis megkezdi azt.[17]

sítendő, mivelhogy mindenkinek hasznos. Ki az tehát, akit emberies embernek nevezhetünk? Olyan ember, akinek számára mások nyomorának a látványa fájdalmas látvány.

Szerzett tulajdonság az emberben minden, még az emberiesség is, hiszen az ember eszmék nélkül, bűn nélkül és erény nélkül született. Ezt az érzést neveltetésének köszönheti. Felkeltésére a különféle eszközök közül a leghatásosabb, ha a gyermeket egy szerencsétlen ember látásakor már a bölcsőben rászoktatjuk e kérdés feltevésére: micsoda véletlen folytán nem vagyok kitéve, mint ez a szerencsétlen, az időjárás viszontagságainak, a szomjúságnak, az éhségnek, a fájdalomnak stb. Ha a gyermek elsajátította azt a szokást, hogy önmagát a szerencsétlen emberekkel azonosítsa, akkor annál inkább megindítja őt a szerencsétlenek nyomora, minél inkább vonatkoztatja érzéseit általában az emberiségre, következésképpen önmagára, s miközben sajnálja amazokat, elérzékenyül az emberiség és önmaga sorsa felett. Ehhez a kezdeti érzéshez egy sereg különféle érzés keveredik. Vegyülékükből adódik az a teljes gyönyörérzet, melyet a nemes lélek élvez, ha megsegít egy nyomorultat. Oly érzés ez, melyet nem mindig képes elemezni.

Azért segítjük tehát a szerencsétleneket,

1. hogy meneküljünk a fizikai fájdalomból, amidőn szenvedni látjuk őket,

2. hogy olyan hálálkodás látványát élvezzük, amely legalábbis valamilyen távoli hasznosság halvány reményét kelti bennünk,

3. hogy hatalmunkat bizonyító tettet hajtsunk végre, mert e hatalom gyakorlása mindig kellemes nekünk, hiszen a hozzá fűződő gyönyörök képzetét idézi fel lelkünkben,

4. mert a jól nevelt emberben a boldogság eszméje mindig a jótékonyság eszméjével társul, s mert e jótékonyság, miközben az emberek szeretetét és megbecsülését juttatja nekünk, akár a gazdagság, úgy tekinthető, mint hatalom vagy eszköz arra, hogy megszabaduljunk a fájdalmaktól, és gyönyörökben lehessen részünk. Látjuk tehát, milyen sokfajta érzelemből tevődik össze az a teljes gyönyörérzet, melyet a jótékonyság gyakorlása közben élünk át.

[17] Semmi kétség aziránt, hogy az előrelátás ne lenne képes ezekben a szörnyű pillanatokban fizikailag fájdalmas érzékelésben részesíteni bennünket. Miből áll az előrelátás? Nem más ez, mint az emlékezet következménye. Márpedig az emlékezet sajátos vonása, hogy a szerveket csaknem ugyanolyan mértékben összehúzza, mint a kínvallatás, ez utóbbi persze erősebb formában. Nyilvánvaló tehát, hogy mindazok

A lelkifurdalás

A lelkifurdalás nem egyéb, mint előrelátása a testi fájdalmaknak, melyek a gonosztett következményei. A lelkifurdalás tehát a testi érzékelőképesség nyomán lép fel bennünk. Borzongok, ha látom a tüzet, a kereket és a kancsukát, melyet egy tatár számára gyújt, gördít, illetve fon a festő vagy a költő képzelete. Aki nem ismeri a félelmet, vagy aki a törvények fölé emelkedik, megbánás nélkül követi el a tisztességtelen tettet, mely hasznára válik, persze csak abban az esetben, ha az erény még nem vált szokásává. Ha elsajátította ezt a szokást, hiába tér le róla, szorongó érzést és titkos nyugtalanságot fog átélni, amit szintén a lelkifurdalás névvel szokás illetni. Tapasztalatból tudjuk, hogy minden cselekedetünk, melyet nem követ sem törvényes büntetés, sem a becstelenség érzése,[18] általában olyan cselekedet, melyet mindig lelkifurdalás nélkül követünk el. Szolón és Platón szerették a nőket, sőt a fiatalembereket is, s ezt nem is titkolták.[19] A lopást egyáltalán nem büntették Spártában, és a lakedaimoniak lelkiismeretfurdalás nélkül loptak. A keleti fejedelmek büntetlenül terhelik alattvalóikat adókkal, s bizony nem kímélik őket. Az inkvizítor büntetlenül égettethet meg bárkit is, aki bizonyos metafizikai tételek dolgában nem úgy gondolkodik, mint ő, és lelkiismeretfurdalás nélkül bosszulja meg szörnyű kínoztatással azt az enyhe sértést, melyet hiúságán ejt egy zsidó vagy egy hitetlen, aki ellentmond neki. A lelkiismeretfurdalás tehát a kínzástól vagy a szégyenérzettől való félelemnek köszöni létét, amely – mint mondottam – egyértelmű a testi fájdalommal.

A barátság

Ugyancsak a testi érzékelőképességből erednek a könnyek, melyeket barátom hamvvedrére ejtek. Ha a halál ragadta el tőlem, akkor fájlalom benne az embert, akinek velem való társalgása előzte unalmamat, vala-

a kínok és gyönyörök, melyeket belső érzéseknek szokás tekinteni, megannyi fizikai érzékelések, és amidőn kiejtjük e szavakat: *belső* vagy *külső*, olyan benyomásokat kell értenünk rajtuk, melyeket vagy az emlékezet, vagy maga a tárgyak jelenléte kelt bennünk.

[18] A megvetés vagy tiszteletlen viselkedés embertársaink részéről azért elviselhetetlen számukra, mert szerencsétlenségek előjeleként mutatkozik. A becsületét vesztett ember bizonyos mértékben nélkülözi azokat az előnyöket, melyekhez a társadalomban egyesült emberek jutnak. A megvetés pedig azt mutatja, hogy nem nagy igyekezettel próbálnak kedvünkben járni. Ezek nyomán a jövő képe úgy jelenik meg előttünk, mint amely nem tartalmaz többé gyönyöröket, tele van fájdalommal, s ezek a fájdalmak végelemzésben fizikai fájdalmak.

[19] A gallok valamikor egy sereg klubban, azaz privát társaságban csoportosultak. Egy-egy ilyen társaság egy tucatnyi háztartásból állt, melyekben a nők közösek voltak.

mint a léleknek azt a szorongó érzését, amely valójában testi fájdalom. Azt siratom benne, aki életét is, vagyonát is kockára tette volna, hogy kiragadjon a halál meg a fájdalom karmaiból, s akit szüntelenül az én boldogságom foglalkoztatott, mert azt akarta, hogy minél teljesebb legyen jólétem, s ennek érdekében mindenféle kedvtelésről gondoskodott. Szálljunk csak le lelkünk mélyére, és keresgéljünk ottan: mindezekben az érzésekben csak a testi gyönyör és a testi fájdalom megnyilvánulásait fogjuk észrevenni. Mi mindenre képes ez a fájdalom! Neki köszönhető, hogy a bíró láncra veri a bűnt, és lefegyverzi a gyilkost.

A gyönyör

Kétfajta gyönyör van, amiként kétféle a fájdalom is: egyik a testi gyönyör, a másik az előrelátásból eredő gyönyör. Ha az a férfiú, aki szereti a szép rabszolganőket meg a szép képeket, kincsre bukkan, magánkívül van örömében. Mindazonáltal – mondják – még nem érez semmilyen testi gyönyört. Úgy is van, csakhogy ebben a pillanatban megszerzi az eszközöket, melyekkel vágyai tárgyait birtokolhatja. Nos, ez az előrelátása egy közeli gyönyörnek már gyönyörszámba megy. Ha nem szeretné a szép rabszolganőket és a szép képeket, közömbös lett volna a megtalált kincs iránt.

Az előrelátásból eredő gyönyörök tehát mindig feltételezik az érzéki gyönyörök meglétét. Ma attól a reménytől vagyok boldog, hogy holnap barátnőm kegyeiben részesülhetek. Az előrelátás vagy az emlékezet valóságos élvezetté változtatja mindama eszköz megszerzését, amely nekem gyönyöröket biztosíthat. Mert hát milyen okból éltem át kellemes érzést, valahányszor a megbecsülés, a tisztelet, a gazdagság és főleg a hatalom egy-egy újabb fokozatára jutottam? Azért, mert a hatalmat tekintem boldogságom növelése legbiztosabb eszközének.

A hatalom

Az emberek szeretik önmagukat. Mindenki vágyakozik a boldogság után, mindenki azt hiszi, hogy tökéletesen boldog lesz, ha olyan fokú hatalom birtokába jut, mely megszerez neki mindenféle gyönyört. A hatalomvágy forrása tehát a gyönyör szeretetében keresendő.

Képzeljünk el egy teljesen érzéketlen embert. Az ilyen ember – mondaná valaki – eszmék nélküli ember lenne, azaz puszta szobor.

Lelkifurdalás nélkül éltek velük együtt. Semmiképpen sem merészeltek volna egy másik klubbeli nőt szeretni, a törvény is tiltotta ezt, a lelkifurdalás pedig ott kezdődik, ahol a büntetlenség megszűnik.

Megengedem, hogy így van. El kell azonban ismernünk, hogy létezni mégiscsak tud az illető, sőt gondolkozni is. De vajon mit jelenthet neki a királyi hatalom, a királyi joga? Semmit sem jelenthet. Valóban, miféle boldogságot adhat hozzá ez a mérhetetlen hatalom egy szenvtelen ember boldogságához?

A becsvágyó ember azért vágyakozik annyira a hatalomra, mert a gyönyörök megszerzésének eszközét kívánja birtokolni. A hatalom olyan, mint a pénz: váltópénz. A hatalom és a váltólevél vásárló értéke egy és ugyanaz. Ha ilyen levél birtokában vagyok, százezer frankot vagy százezer tallért vehetek fel Londonban vagy Párizsban, következésképpen magaménak tudhatom mindazokat a gyönyöröket, melyeket ez az összeg képvisel. Ha megrendelő- vagy meghatalmazólevél birtokában vagyok, hasonlóképpen felmutatásra sajtolhatok ki honfitársaimból ilyen vagy olyan mennyiségű árut, azaz gyönyört. A gazdagság és a hatalom körülbelül ugyanazt eredményezi, mert a gazdagság hatalom.

Vajon olyan országban, ahol a pénz ismeretlen, milyen módon szednék be az adókat? Természetben, azaz búzában, borban, állatokban, takarmányban, magvakban, vadakban stb. Milyen módon űznék itten a kereskedelmet? Csere formájában. A pénzt tehát hordozható árunak kell tekintenünk, amellyel az összes többi áru kicserélhető, közös megegyezés szerint, a kereskedelem megkönnyítése érdekében. Vajon ugyanez állna-e a méltóságokra és a tisztségekre, melyekkel a hazának tett szolgálatokat jutalmazzák a civilizált népek? Miért ne? Mert miből is áll a tisztség? Szintén pénzdarabból, amely mindenféle árut és gyönyört jelképez. Képzeljünk el egy országot, ahol a tisztségeknek megfelelő pénzegység nincsen forgalomban. Képzeljünk el egy népet, amely nagyon is szabad és nagyon is büszke ahhoz, hogy túlságosan nagy egyenlőtlenséget viseljen el polgárai társadalmi helyzetében, és amely nem hajlandó egyeseknek túl nagy hatalmat juttatni a többiek felett. Vajon ez a nép milyen módon jutalmazná a haza szempontjából nagy és hasznos cselekedeteket? Természetbeni javakkal és gyönyörökkel, azaz ennyi meg ennyi gabona, sör, zab, bor stb. átszállításával egy hős pincéjébe, ennyi meg ennyi hold megművelhető föld vagy ennyi meg ennyi szép rabszolganő adományozásával. A görögök Akhilleusz vitézségét azzal jutalmazták, hogy birtokul adták neki Briszeiszt.[20] Vajon mivel jutalmazták a skandinávok, a szászok, a szkiták, a kelták, a

[20] Rimini szigetén nem házasodhatik olyan ember, aki ne ölt volna meg egy ellenséget, és a fejét be ne mutatta volna. Aki két ellenséget győzött le, joga van két nőt venni feleségül. És így tovább, egészen ötvenig. Milyen oknak tulajdonítsuk az ilyen szokást? E szigetlakók helyzetének. Az illetők ugyanis mindenünnen ellenséges nemzetektől vannak körülvéve. Csak úgy állhatnak ellent nekik, ha honfitársaik bátorságát szüntelenül felcsigázzák azzal, hogy a legnagyobb jutalmakban részesítik őket.

szamnitok és az arabok[21] a bátorságot, a tehetséget, az erényes cselekedeteket? Vagy egy szép nőt adtak ajándékba, vagy vendégül látták az illetőt lakomáikon, ahol a harcosok finom ételekkel táplálkoztak, kellemes italokat ittak, és közben elragadtatással hallgatták a bárdok dalait.

Nyilvánvaló tehát, hogy ha a pénz és a kitüntetés a legtöbb civilizált nép körében erényes cselekedetek jutalmazására szolgál, akkor a szegény és szabad népek is ugyanezen javaknak és ugyanezen gyönyöröknek mintegy jelképeként adnak természetbeni adományokat hőseiknek, akik e jutalmak elnyerése végett életüket tették ki a legnagyobb veszélynek. Innen van, hogy mihelyt feltételezzük, hogy ezek a méltóságok és ezek a kitüntetések nem képviselik többé ezeket az árukat és ezeket a gyönyöröket, azaz mihelyt feltételezzük, hogy ezek a kitüntetések üres címek csupán,[22] akkor a maguk értékére szállítódnak le, és csakhamar nem vágyakozik utánuk senki sem. Ahhoz, hogy a katona hajlandó legyen a futóárokba leereszkedni, szükséges, hogy a tallér, melyet kap, egy pint pálinkát jelképezzen meg egy éjszakát a kantinosnővel. A hajdani katonák ugyanazok, mint a mai katonák.[23] Az ember mit sem változott, és ugyanazokért a jutalmakért körülbelül ugyanazokat a cselekedeteket hajtja végre minden időben. Ha feltételezzük, hogy közömbös a gyönyörrel és a fájdalommal szemben, akkor tétlenné válik. Nem lesz többé érzékeny sem a leliismeretfurdalás, sem a barátság iránt, sem a gazdagság utáni vágy, sem a hatalomvágy iránt. Mihelyt

[21] Az ajándékok közül, melyeket a karavánok még manapság is adnak a sivatagbeli araboknak, az eladó sorban levő lányok a legtetszetősebbek. A győztes szaracénok ugyanilyen hadisarcot szedtek a legyőzöttektől. Spanyolország meghódítása után Abderam évi adóként száz szép leányt követelt Asturia hercegétől.

[22] A zsarnoki országokban mindaz, ami a dicsőségre ösztönzi az embereket, általában igen erőtlen, mert a dicsőség ott semmiféle hatalomhoz sem juttatja az embert. Minden hatalmat kisajátított a zsarnok.

A hős, akit dicsőség övez, ezekben az országokban egyáltalán nem mentesül a legsilányabb udvaronc cselszövésétől. Nem tulajdona neki sem a vagyona, sem a szabadsága. Az uralkodó parancsára börtönbe vetik, megfosztják vagyonától, tisztségeitől, sőt még életét is elvehetik tőle. Honnan van az, hogy az angol ember a legtöbb idegen fejedelemben nem lát egyebet, mint kitüntetett lakájt és koszorúkkal díszített áldozatot? Angliában a paraszt sokkal inkább nagy, mint a magas pozícióban levő ember bármely más országban. Szabad ember ez a paraszt, és büntetlenül lehet erényes. Az ő feje fölött nem lebeg más, csak a törvény. A szegény köztársaságokban a dicsőségvágy szükségképpen leghatalmasabb kútfeje az emberek ténykedésének A zsarnoki országokban a fényűzés imádatára épített pénzvágy a mozgatója és kútfeje annak a tevékenységnek, melyet a leigázott nemzetek fejtenek ki.

[23] Tudjuk, hogy Brennus betörése Itáliába nem az első, hanem az ötödik volt ama betörések közül, melyeket a gallok hajtottak végre. Őelőtte már Bellovesus is átrándult oda. Csakhogy miként bírta rá honfitársait ez a hadvezér, hogy vele menjenek az Alpokon keresztül? Úgy, hogy itáliai bort küldött nekik: „Kóstoljátok meg ezt a bort – írta nekik –, s ha jónak találjátok, gyertek velem, hódítsuk meg az országot, mely termeli."

ugyanis érzéketlenek vagyunk maga a gyönyör iránt, szükségképpen érzéketlenné válunk a gyönyör megszerzéséhez szükséges eszközök iránt. A gazdagságban és a hatalomban azt az eszközt keressük, mellyel kivonhatjuk magunkat a fájdalmak alól, és testi gyönyöröket szerezhetünk magunknak. Ha az arany, valamint a hatalom megszerzése mindig gyönyört jelent, akkor az előrelátás és az emlékezet valóságos gyönyörré változtatja mindazokat az eszközöket, amelyekkel megszerezhetők. Érzékelés az emberben minden. Még a társas ösztön sem egyéb, mint e képesség következménye.

NYOLCADIK FEJEZET

A társas ösztönről

Az ember természeténél fogva növényevő, de húsevő is egyben. Egyébként gyenge lény, fegyverzete hiányos, és ezért ki van téve a nála erősebb állatok falánkságának. Így táplálkozása érdekében, vagy hogy megszabaduljon a tigris meg az oroszlán haragjától, az ember társulni volt kénytelen az emberrel. Ennek az egyességnek az volt a célja, hogy megtámadja és megölje az állatokat:[24] vagy azért, hogy belőlük táplálkozzék, vagy hogy védje ellenük a neki táplálékul szolgáló gyümölcsöt vagy veteményt. Időközben megsokasodott az ember, s hogy fenntarthassa magát, művelnie kellett a földet. A vetés munkájára csak úgy lehetett rávenni, hogy a termésnek a földművelő tulajdonává kellett válnia. A polgárok e célból maguk közt egyezményeket és törvényeket létesítettek. Ezek a törvények szorosabbra vonták a kötelékeit az egyességnek, mely szükségleteiken alapult, és a testi érzékelőképesség közvetlen következménye volt.[25] Kérdés azonban, vajon társas ösztönük nem

[24] Mondják, hogy Afrikában van egy vadkutya-fajta, amely ugyanebből az okból falkában támadja meg a nála erősebb állatokat.

[25] Abból a tényből, hogy az ember társas lény, azt a következtetést vonták le, hogy jó természetű. Pedig tévedtek. A farkasok is társadalmat alkotnak, mégsem nevezhetők jónak. Hozzáfűzhetném még azt is, hogy ha az ember – mint ahogy Fontenelle úr mondja – Istent a maga képére alkotta, akkor az ijesztő arckép, melyet az istenségről alkotott, szükségképpen igen gyanakvóvá tesz bennünket az ember jóságát illetően. Szemére vetik Hobbesnek ezt az életigazságot: *Az erőteljes gyermek gonosz gyermek.* Pedig hát nem tett ő egyebet, mint hogy más szavakkal ismételte Corneille-nek ezt az olyannyira csodált verssorát:

Qui peut tout ce qu'il veut, veut plus que ce qu'il doit,

valamint ezt a La Fontaine-verssort:

Az erősebb joga: jogok legjobbika.

tekinthető-e velük született tulajdonságnak,[26] az erkölcsi szép egy nemének? A tapasztalásból ezen a téren csupán annyit tudhatunk meg, hogy az emberben – csakúgy mint az állatban – a társulási ösztön a szükséglet következménye. Ha az önvédekezési szükséglet nyájba vagy csoportba tereli a legelő állatokat, mint például a szarvasmarhákat, a lovakat stb., a zsákmány megtámadásának, üldözésének és leküzdésének szükséglete hasonlóképpen csoportokban egyesíti a ragadozó állatokat, a rókát, a farkast.

Az érdek és a szükséglet a forrása tehát minden társulási ösztönnek. Ez az alapelv (amelyről kevés írónál találunk tiszta fogalmakat) az egyetlen tehát, mely az embereket egyesülésre bírja. Innen van, hogy az egyességükben megnyilvánuló erő mindig arányban van a megszokással és a szükséglettel. Abban a pillanatban, mihelyt a fiatal vadember[27] és a fiatal vaddisznó abba az állapotba jut, hogy meg tudja szerezni táplálékát, és védekezni képes, elhagyja a kunyhót, illetve a szülői odút.[28] A sas nem ismeri többé a sasfiókákat attól a pillanattól kezdve, mihelyt kellő sebességgel tudnak lecsapni zsákmányukra, és nélkülözhetik segítségét.

Az a kötelék, mely a gyermekeket az atyához, az atyát pedig a gyermekekhez fűzi, kevésbé szilárd, mint ahogy képzeljük. Ha e kötelék túlságosan erős volna, az államok igen nagy veszélyben lennének. A honpolgár legfőbb szenvedélyének a törvényekre és a társadalom jólé-

Akik regényt írnak az emberről, korholják Hobbesnek ezt az életigazságát. Ám akik az ember történelmét írják, megcsodálják azt, s a törvények szükségessége bizonyítja is, hogy igazat mond.

[26] A kíváncsiság, melyet egyes emberek velünk született szenvedélynek tekintenek, annak a vágynak a következménye bennünk, hogy boldogok legyünk, s hogy állapotunk fokról fokra javuljon. Tehát ez is csak a testi érzékelőképesség továbbfejlesztése.

[27] A legtöbb utazó azt állítja, hogy a négereknek a gyermekeik iránti ragaszkodásáról ugyanaz állapítható meg, ami az állatok ragaszkodásáról kölykeik iránt. Ez a ragaszkodás megszűnik, mihelyt a kölykök maguk tudják kielégíteni szükségleteiket. (Lásd az *Érdekességek az Ázsiában, Amerikában stb. tett utazásokról*, I. kötet.) Az anzikok – jegyzi meg erről a témáról afrikai útleírásában Dapper – megeszik rabszolgáikat. Piacaikon az emberi hús éppolyan közönséges dolog, mint a marhahús a mi mészárszékeinkben. Az apa fia húsával táplálkozik. A fiú viszont az apa húsával. Fivérek és nővérek egymást eszik meg, s az anya minden borzongás nélkül újszülött gyermekét falja fel. És a négerek ezenkívül – mondja Labbat atya – semmi hálát és semmi szeretetet sem éreznek szüleik iránt, s így a betegekkel szemben is részvétlenek. Ezek közt a népek közt láthatók – fűzi hozzá – oly embertelen anyák, akik a nyílt mezőn hagyják gyermekeiket, kitéve őket a tigrisek falánkságának.

[28] Mi sem közönségesebb dolog Európában, mint az a fiú, aki otthagyja atyját, amikor már öreg, tehetetlen, munkaképtelen, és már csak alamizsnából él. Falun látható, hogy az apa felneveli hét-nyolc gyermekét, s ez a hét vagy nyolc gyermek képtelen egyetlen apját eltartani. Előfordul, hogy nem minden fiú ily könyörtelen, vannak gyengédek és emberségesek köztük. Ezt a tulajdonságukat azonban a nevelésnek és a példaadásnak köszönhetik. A természet kis vadkanoknak teremtette őket.

tére kell irányulnia. Sajnos, meg kell mondanom, hogy a gyermeki szeretet az emberben alá kell hogy rendelődjék a hazafiúi szeretetnek. Ha ez az utóbbi szeretet nem viszi el a pálmát az összes többi szeretet elől, akkor nincs többé mértéke a bűnnek és az erénynek. Ettől a pillanattól fogva megszűnik e mérték, és minden erkölcs rombadől.

Vajon miért írták elő az embereknek az Isten vagy az igazságosság szeretetét mindenek fölött? Azért, mert zavarosan ugyan, de érezték a veszélyt, melybe a rokonság túlzott szeretete sodorná őket. Mihelyt törvényesítik e túlzást, és az összes szeretetek elsejének nyilvánítják, a fiúnak rögtön jogában áll kifosztani szomszédját vagy meglopni az államkincstárt: vagy azért, hogy enyhítsen atyja szükségletein, vagy hogy növelje a maga jólétét. Valamennyi család megannyi kis nemzetté válik, melyeket érdekeik megosztanak, és minduntalan farkasszemet néznek egymással.*[1]

Mindazok az írók, akik szívük jóságát akarják elhitetni, és ezért a társulási ösztönt más elvre alapozzák, nem pedig a testi és mindennapos szükségletek elvére, félrevezetik a gyengébb szellemeket, és hamis eszméket adnak nekik az erkölcsről.

A természet szándéka volt kétségtelenül, hogy a hála és a megszokás afféle nehézkedési erővé váljék az emberben, amely szülei szeretetére kényszeríti. Ám az is a természet szándéka volt, hogy az ember a függetlenség természetes vágyában egy taszító erőt találjon, amely némileg csökkentheti a nehézkedési erő túlzásait.[29] Innen van, hogy a leány vidáman távozik az anyai házból, hogy férje házába költözzék. Innen van, hogy a fiú szívesen hagyja el a szülői otthont, hogy állást vállaljon Indiában, hogy hivatását gyakorolja vidéken, vagy egyszerűen, hogy utazzon.

A barátság és a megszokás érzésének állítólagos ereje ellenére Párizsban naponta költözködnek egyik negyedből a másikba, naponta váltogatják az ismerősöket és a barátokat. Ha rá akarunk szedni valakit, akkor a barátság érzésének erejét túlozzuk. A társulási ösztönt elnevezzük *szeretetnek vagy velünk született elvnek.* Már pedig, becsülettel szólva, alig húnyhatunk szemet afölött, hogy ennek az érzésnek egyetlen alapelve van: a testi érzékelőképesség.

Egyedül ennek az alapelvnek köszönhető az önszeretet és a függetlenség oly erőteljes szeretete. Ha az embereket – mint ahogy mondják – erőteljes és kölcsönös vonzás terelné egymáshoz, akkor az égi törvényhozó megparancsolta volna-e nekik, hogy szeressék egymást,

[29] Az ember gyűlöli az alárendeltséget. Talán innen származik a gyűlölet az apa meg az anya iránt, s talán egy idevágó mindennapos és állandó jelenség megfigyesén alapul ez a közmondás: *A szülői szeretet lefelé száll, de nem száll vissza.*

és elrendelte volna-e, hogy szeressék atyjukat és anyjukat?[30] Bizonyára a természetre hárította volna ezt a gondot, hiszen a természet minden törvény segítsége nélkül kényszeríti az embert evésre és ivásra, amidőn éhes, illetve szomjas, valamint arra, hogy a világosság felé nyissa ki szemét, s hogy visszarántsa ujját a tűztől.

Az utazók korántsem tanúsítják, mintha az emberek szeretete embertársaik iránt olyan mindennapi dolog lenne, miként állítjuk. A hajótörésből megmenekült hajós, akit ismeretlen partra vetett a tenger, nem tárja ki karját, és nem veti magát az első ember nyakába, akivel összetalálkozik. Ellenkezőleg: meglapul egy bokorban, és onnan tanulmányozza a bennszülöttek erkölcseit, majd reszketve bújik elő, hogy színük előtt megjelenjen.

Erre majd azt feleli olvasóm, hogy amikor egyik európai hajónk kiköt egy ismeretlen szigeten, lám, tömegével futnak a vademberek a hajó felé. Kétségtelen, hogy meglepi őket ez a látvány. A vadembereket bámulatba ejtik újszerű öltözékeink, ékszereink, fegyvereink, szerszámaink. Csodálkozást vált ki belőlük ez a látvány. De miféle vágy lép ennek az első érzésnek a nyomába? Annak a vágya, hogy a tárgyakat, melyeket megbámulnak, kisajátítsák. Ekkor már kevésbé jókedvűek, inkább ábrándozóvá válnak, és azzal foglalatoskodnak, hogy a tárgyakat, melyekre áhítoznak, milyen módon tulajdonítsák el, ügyességgel vagy erőszakkal. Kilesik e célból a legkedvezőbb pillanatot ahhoz, hogy meglopják, kifosszák és lemészárolják az európaiakat, akik egyébként Mexikó és Peru meghódításakor hasonló jogtalanságok és kegyetlenkedések kellő példájával jártak elöl.

Ebből a fejezetből levonhatjuk tanulságként, hogy az erkölcs és a politika elvei – akárcsak a többi tudományok valamennyi elvei – nagyszámú tényre és megfigyelésre alapítandók. Mármost mi következik azokból a megfigyelésekből, melyeket mind a mai napig az erkölcsöt illetően tettek az emberek? Az következik belőlük, hogy az embereknek embertársaik iránt való szeretete következménye csupán a kölcsönös segélynyújtás szükségletének, valamint számtalan egyéb szükségletnek. Függvényei ezek ugyanannak a testi érzékelőképességnek, melyet tetteink, bűneink és erényeink kútfejének tekintek.

Nézetemet továbbra is fenntartom ebben a tárgyban, s úgy vélem, meg kell védenem *Az elméről* című könyvet a szenteskedés meg a tudatlanság gyűlölettől sziporkázó vádjaival szemben.

[30] A parancsolat, melynek értelmében anyánkat és atyánkat szeretnünk kell, bizonyítja, hogy a szülők iránti szeretet inkább a megszokás és a nevelés, mintsem a természet műve.

Az elméről szóló könyv elveinek igazolása

Amidőn az elméről szóló könyv megjelent, a teológusok erkölcsrontónak nevezték. Szememre vetették, hogy Platón, Plutarkhosz és a tapasztalat alapján azt állítottam, hogy a nők iránti szeretet néha erényre sarkallta a férfiakat.

Pedig ez a tény közismert dolog. A szemrehányás tehát merő képtelenség. Azt lehetne válaszolni az illetőknek, hogy ha a kenyér jutalma lehet a munkának és a szorgalomnak, miért ne lehetne a nő is ilyen jutalom?[31] Mindaz, amit megkívánunk, az erényre való buzdítás eszközévé válhat abban az esetben, ha élvezetét csak a hazának tett szolgálatok fejében nyerjük el.

Vajon azokban az évszázadokban, amidőn az északi népek betörései és egy sereg haramia portyázásai szüntelenül fegyverben tartották a polgárokat, és amidőn a nők gyakran ki voltak téve a rabló bántalmainak, azaz folyton folyvást védelmezőkre volt szükségük, vajon melyik volt akkor a leginkább tiszteletben álló erény? A bátorság. Innen van, hogy a legbátrabbak jutalma az a kegy volt, melyben a nők részesítették. És innen van az is, hogy minden férfi, aki féltékeny volt ezekre a kegyekre, elnyerésük végett a bátorságnak arra a magas fokára kellett hogy emelkedjék, amely négy évszázaddal ezelőtt minden vitéz lovagot lelkesített.

A gyönyör szeretete volt tehát ezekben az évszázadokban az egyetlen ismert erény kútfeje, azaz a bátorságé. Amikor aztán megváltoztak az erkölcsök, és a tökéletesített államberendezés menedéket kínált a félénk szűznek a bántalmakkal szemben, a szépség (mert mindennek megvan a maga helye egy kormányzatban) kevésbé volt kitéve a rabló bántalmainak, és így kevésbé részesítette kegyeiben védelmezőit. A nők lelkesedése a bátorság iránt alábbhagyott ekkor, félelmük arányában. A megbecsülés, amely mind a mai napig fennáll a vitézséggel szemben, ma már csak hagyományos megbecsülés. A mi évszázadunkban általában azt a szeretőt részesítik előnyben, aki a legfiatalabb, a legbuzgóbb,

[31] Ha az éhség kielégítésének szükséglete oly sok cselekedet kútfeje, s ha oly nagy hatalma van az ember fölött, akkor hogy is képzelhetnénk, hogy az a szükséglet, melyet a nők keltenek bennünk, ne tartaná hatalmában az embert? Ha az ifjút a szerelem első sugarai hevítik, s mi gyönyöröket ajánlunk fel neki szorgalma jutalmául, s még szeretője karja között is emlékeztetjük, hogy e kegyeket képességeinek és erényeinek köszönheti, akkor ez a tanulékony, szorgalmas és erényes ifjú egészségére, lelkére, szellemére, azaz a közjólétre nézve hasznos módon fogja élvezni ugyanazokat a gyönyöröket, amiket más körülmények között csak úgy élvezne, ha testileg kimerül, lealjasodik, tönkremegy, és kicsapongóvá lesz.

a legnyájasabb és főként a leggazdagabb. Mindezen nem szabad csodálkoznunk. Így van ez rendjén, mert így kellett lennie.

Aszerint, hogy az erkölcsökben és a kormányzatokban milyen változások álltak be, a nők kegyei vagy buzdítanak, vagy nem buzdítanak többé bizonyos erényekre. A szerelem tehát önmagában véve nem tekinthető rossznak. Miért kelljen hát a szerelem nyújtotta gyönyöröket az erkölcsök állami méretekben romboló okának tekinteni? Az embereknek körülbelül minden időben ugyanazok voltak a szükségleteik, és ki is elégítették ezeket minden időben. Azok az évszázadok, amidőn a népek nagyobb mértékben vetették magukat a szerelemre, oly évszázadok voltak, amidőn a férfiak a legizmosabbak és a legszilárdabbak voltak. Az Edda-dalok, az észak-skót költemények, sőt az egész történelem arra tanít bennünket, hogy nem a hős és erkölcsös hírében álló századok voltak a legmértékletesebbek.

Az ifjúságot igen hevesen vonzzák a nők. Jóval mohóbb a gyönyörökre, mint a haladottabb korú ember. Általában mégis emberségesebb és erényesebb. Legalábbis tevékenyebb, a tevékenység pedig már maga is erény.

Nem a szerelem és nem a gyönyörök rontották meg Ázsiát, tették elpuhulttá a médek, az asszírok, az indiaiak stb. erkölcseit. A görögök, a szaracénok, a skandinávok nem voltak sem tartózkodóbbak, sem tisztább életűek, mint ezek a perzsák vagy ezek a médek, és ezeket az első népeket mégsem emlegették sohasem az elpuhult és elasszonyosodott népek között.

A női kegy akkor válhatik a rombolás kútfejévé, amidőn eladó. Akkor tehát, amidőn az élvezet megvásárolható tőlük. Akkor, amidőn a pénz nem az érdemet és a tehetséget jutalmazza többé, hanem a cselszövés és a hízelgés jutalmává válik. Akkor történik ez, amidőn egy szatrapa vagy egy nábob jogtalanságok és gaztettek árán elnyerheti az uralkodótól a jogot arra, hogy kormányzatának népeit zaklathassa és fosztogathassa, a zsákmányt kisajátíthassa.

Ugyanúgy vagyunk a nőkkel, mint a kitüntetésekkel, melyekre az emberek egyöntetűen vágyódnak. Ha a kitüntetés a méltánytalanság jutalma, ha elérése végett a hatalmasoknak kell hízelegni, fel kell áldozni a gyengét az erősnek, egy nemzet érdekét egy szultán érdekének, akkor a kitüntetések, melyeket olyan szerencsés kézzel vezettek be az érdem és a képességek jutalmazására és díszítésére, a romlottság forrásává válnak. A nők is – csakúgy, mint a kitüntetések – a kor és a szokások szerint felváltva válhatnak a bűn avagy az erény ösztökéjévé.

Az erkölcsök állami méretekben való megrontása nem áll tehát másból, mint azoknak az eszközöknek a megrontásából, melyeket a gyönyörök megszerzése végett használunk. A zord moralista, aki szün-

telenül a gyönyörök ellen prédikál, szeretőjének vagy gyóntató atyjának visszhangja csupán. Kioltható-e vajon minden vágy az emberekből anélkül, hogy ne irtanánk ki belőlük a tevékenység minden forrását? Akire nem hat semmiféle érdek, az nem jó semmire, és sületlen minden dologban.

TIZEDIK FEJEZET

Az érzéki gyönyörök leghatalmasabb éltetői a nemzeteknek, akkor is, ha erről nincs tudomásuk

Az ember éltetője a gyönyör meg a testi fájdalom. Miért, hogy az éhség az ő tevékenységének mindennapos forrása? Mert valamennyi szükséglete közül ez újul meg a leggyakrabban, és ez parancsol a legfölényesebben. Az éhség s nemkülönben e szükséglet kielégítésének nehézsége az, ami az erdőben a ragadozó állatokat szellemileg oly felsőbbrendűvé teszi a legelő állatokkal szemben. Az éhség látja el az előbbieket százfajta elmés módjával annak, hogyan kell meglepni és megtámadni a vadat. Az éhség, mialatt hat hónapig tartóztatja a vadembert a tavakon és az erdők mélyén, megtanítja őt íjat hajlítani, hálót fonni, csapdát vetni áldozatának. Még azt is az éhség okozza, hogy a civilizált népek körében minden polgár tevékenységbe kezd, földjét műveli, mesterséget tanul, hivatalt tölt be. E hivatal gyakorlása közben, igaz, mindenki megfeledkezik az indítékról, mely munkára készteti, hiszen elménk nem a szükséglettel törődik, hanem kielégítésének eszközeivel. Nem az evés nehéz, hanem az étel elkészítése.[32] Ha az ég gondoskodott volna az ember minden szükségletéről, ha a testének megfelelő táplálék a természet egyik eleme lett volna, mint a levegő vagy a víz, akkor az ember egyszer s mindenkorra a restség fertőjébe merült volna.

[32] A szükségletek életünk egyedüli rugói. Ezekre a különféle szükségletekre kell visszavezetnünk a különböző mesterségek és tudományok feltalálását. A szükségletnek, melyet az éhség kelt, köszönjük azt a mesterséget, melynek jóvoltából termékennyé tesszük és megműveljük a földet, ekevasat kovácsolunk stb. Az évszakok viszontagságai ellen való védekezés szükségletének köszönjük az építőművészetet, a ruhakészítés mesterségét stb.

Ami a pompás hintókat, kelméket, bútorokat, a muzsikát, a színházakat, vagyis az összes fényűző mesterségeket és művészeteket illeti, feltalálásukat a szerelemre, a tetszésvágyra és az unalomtól való húzódozásra kell együttesen visszavezetnünk. Ha nem lenne szerelem, mennyi mesterség és művészet szunnyadna még az ismeretlenségben! A szükségletek nélküli embert semmi sem sarkallná a cselekvésre. Az ifjúság részben a gyönyörszükségletnek köszönheti cselekvőkészségét s azt a fölényét, mellyel e tekintetben az előrehaladottabb korú egyénekkel szemben rendelkezik.

A szegény ember – vagyis a többség – az éhségből, következésképpen a fájdalomból meríti tevékenységét. A nincstelenségen felülemelkedő, azaz a gazdag ember pedig a gyönyörből meríti tevékenységét. Mármost az a gyönyör, amely az összes gyönyörök közül kétségtelenül a legerőteljesebben hat ránk, és a legtöbb energiát adja át lelkünknek, a nők iránt táplált gyönyörérzet. A természet, amidőn a legnagyobb mámort csatolta ehhez az élvezethez, azzal a szándékkal tette, hogy tevékenységünk egyik legerőteljesebb forrásává tegye.[33]

Nincs oly szenvedély, mely nagyobb változást idézne elő az emberben. Hatalma még az oktalan állatra is kiterjed. A félénk állat, amely még a leggyengébb állat közeledtekor is reszket, bátorságra kap a szerelemtől. A szerelem parancsára megtorpan az állat, leveti minden félelemérzetét, megtámadja és harcra hívja ki a vele egyenrangú, sőt még az erő dolgában felsőbbrendű állatokat is. Nincs az a veszély, nincs az a megpróbáltatás, melytől a szerelem megdöbbenne. Az élet forrása ő. Az ember abban a mértékben, ahogyan vágyai kialszanak, veszti el aktivitását, s fokozatosan keríti őt hatalmába a halál.

Gyönyör és testi fájdalom – íme minden kormányzat egyedüli és igazi rugói. A dicsőséget, a gazdagságot és a rangokat nem önmagukért szeretjük, hanem csakis a gyönyörökért, melyeket ez a dicsőség, ez a gazdagság és ezek a rangok képviselnek. Mondhatnak, amit akarnak,

[33] A tudósok között – mint mondják – vannak, akik félrehúzódnak a világtól, és magányban élik le életüket. Márpedig elhihető-e, hogy az illetőkben a képességek szeretete a testi gyönyörök szeretetén alapul? És alapulhat-e ez a szeretet a nők iránti vonzódáson? Hogyan békítsük ki egymással mindazt, ami kibékíthetetlen? Képzeljük el, hogy ugyanaz áll e tekintetben a tehetséges emberre, ami egy fösvényre. Ez utóbbi ma azért fosztja meg magát a legszükségesebbtől, mert reméli, hogy holnap a fölöslegből élhet. Képzeljük el, hogy egy fösvény ember szép kastély után vágyódik, a tehetséges ember pedig szép nő után. Ha mindkettőnek a megvásárlásához nagy gazdagságra és nagy hírnévre van szükség, ez a két ember azon fog munkálkodni, hogy növelje – előbbi a kincseit, utóbbi a hírnevét. Márpedig ha az illetők azon idő alatt, melyet e pénzösszeg és e hírnév megszerzésére fordítottak, megöregszenek, s közben olyan szokásokat vettek fel, melyeket nem tudnak többé levetkőzni, hiszen életkoruk ily erőfeszítésre már képtelenné tette őket, akkor a fösvény és a tehetséges ember elpusztul, az előbbi anélkül, hogy kastélya, az utóbbi anélkül, hogy szeretője lett volna. De nem csupán e kétfajta ember, hanem a kacér nő és az előbb említett fösvény között is találunk egy sereg hasonlatosságot. Mindketten boldogabbak, mintsem gondolnánk, mégpedig ugyanazon a módon. A fösvény, miközben aranyait számlálja, mindama tárgyak közeli birtoklását élvezi, melyek az arany ellenében megvásárolhatók. A kacér nő pedig, miközben tükrében csodálja magát, hasonlóképpen előre élvezi mindama bókokat, melyeket bájai és szépsége jóvoltából fog megszerezni. A vágyakozás állapota már maga a gyönyör állapota. Kétségtelen, hogy a gazdagsággal, szépséggel és tehetséggel megszerezhető kastély, szerető és nő előrelátásából eredő gyönyör, és mint ilyen kevésbé heves, de tartósabb az igazi testi gyönyörnél. A test kimerül, a képzelet soha. Innen van, hogy az összes gyönyörök közül általában az utóbbiak adják nekünk a legnagyobb mennyiségű boldogságot egész életünk folyamán.

amíg inni adunk a munkásnak ahhoz, hogy munkára ösztönözzük, addig el kell ismernünk azt a hatalmat, melyet az érzéki gyönyörök gyakorolnak felettünk.

Mi következik ebből? Az következik, hogy korántsem e gyönyörök élvezésében áll az erkölcsök állami méretekben történő megromlása. Mert hát valójában mit értünk elpuhult és elzüllött népen? Azt a népet, mely bűnös eszközökkel sajátítja ki azokat a gyönyöröket, melyeket a híres nemzetek erényes eszközökkel szereznek meg.

Gépezet az ember, mely mihelyt a testi érzékenység mozgásba hozza, szükségképpen tesz meg mindent, amit végrehajt. Akár a kerék, melyet zuhatag hoz mozgásba: szivattyúkat emel, a szivattyúk nyomán pedig azt a vízmennyiséget, melynek rendeltetése, hogy a befogadására előkészített medencékbe ömöljön.

Miután megmutattuk, hogy mibennünk végelemzésben minden csak érzékelés és emlékezés, továbbá, hogy csak öt érzékünk segítségével érzékelünk, rá kell most jönnünk arra, vajon a többé-kevésbé nagy szellem a többé-kevésbé tökéletes szervezet következménye-e, s ezért meg kell vizsgálnunk, vajon a szellemi felsőbbrendűség valóban mindig arányban van-e az érzékek finomságával és az emlékezet befogadóképességével. Ha a tapasztalás az ellenkezőjét bizonyítaná, akkor semmi kétség sem lehet aziránt, hogy az elmék közötti állandó egyenlőtlenség más októl függ.

A felvetett kérdés tehát most e tény puszta vizsgálatára szorítkozik.

TIZENEGYEDIK FEJEZET

Az emlékezet egyenlőtlen befogadóképességéről

Ebben a tárgyban csupán ismétlem azt, amit az elméről szóló könyvben elmondottam már, azaz megjegyzem:

1. A Hardouin-eknek, a Longuerue-knek, a Scaligereknek, azaz az emlékezőképesség összes csodagyerekének általában kevés tehetsége volt, és őket sohasem állították oda a Machiavellik, a Newtonok és a Tacitusok mellé.

2. Ahhoz, hogy bármilyen fajta felfedezést tehessünk, s hogy a feltaláló vagy a lángelme címét kiérdemeljük, többet kell – amint Descartes bizonyítja – elmélkednünk, mint tanulnunk, hiszen a nagy emlékezőképesség szükségképpen kizárja a nagy szellemet.[34]

[34] A rendkívüli emlékezőképesség tudósokat termel, az elmélkedés viszont lángelméket hoz létre. Az eredeti elme, az önmagáért való elme összehasonlítást tételez

Aki nagy emlékezőképességre akar szert tenni, annak mindennapos gyakorlattal kell művelnie, erősítenie azt. Aki bizonyos kitartásra akar szert tenni az elmélkedésben, hasonlóképpen mindennapos gyakorlattal kell erősítenie magában ezt a szokást. Márpedig az elmélkedéssel töltött időt sohasem arra fordítjuk, hogy tényeket helyezzünk el emlékezetünkben. Annak az embernek tehát, aki sok összehasonlítást tesz, és sokat elmélkedik, általában annál kevésbé van emlékezőképessége, minél kevésbé használja azt. Egyébként mire jó egy nagy emlékezőképesség? A leghétköznapibb memória kielégíti egy nagy ember szükségletét. Aki anyanyelvét tudja, annak már sok fogalma van. S vajon mi kell ahhoz, hogy az értelmes ember címet kiérdemeljük? Nem kell egyéb, mint összehasonlítani ezeket a fogalmakat egymás közt, és ilyen módon valamilyen újszerű és érdekes eredményre bukkanni, akár hasznosra, akár tetszetősre. Az emlékezőképesség, amelyet valamely nyelv összes szavai, következésképpen valamely nép összes fogalmai terhelnek, azzal a palettával azonos, amelyre bizonyos számú festéket raktak. Ezen a palettán tartja a festő egy kiváló kép nyersanyagát: az ő feladata összekeverni a színeket s aztán szétrakni olyan módon, hogy eredményként valódi árnyalatok jöjjenek elő, nagy erő mutatkozzék a színezésben, azaz szép legyen a kép.

A mindennapos emlékezetnek egyébként nagyobb a teherbíróképessége, mintsem gondolnánk. Németországban és Angliában úgyszólván alig van jól nevelt ember, aki ne beszélne három vagy négy nyelven. Az a tény, hogy ezeknek a nyelveknek a tanulmányozása állandóan ott szerepel az oktatási tervben, nem bizonyít egyebet, mint közös alkatot: a természet tehát minden embert[35] nagyobb emlékezettel látott el, mint

fel a tárgyak között s olyan kapcsolatok észrevételét, melyek a közönséges ember előtt ismeretlenek. A társaságbeli szellemről nem mondható el ugyanez. Ez ugyanis ízlés és emlékezet összetevője. A társalgásban azt az embert tartják a legkellemesebbnek, aki a legtöbb történelmi anekdótát, a legtöbb csattanót és a legtöbb furcsaságot tudja elbeszélni. Newton, Locke és Corneille beszédére kevesen figyeltek. A mély szellem nem a többség hangján beszél. A társaságbeli ember se nem jó költő, se nem jó festő, nem is jó filozófus, nem nagy hadvezér, de legalább igen szeretetreméltó. Hírneve nem terjed túl baráti körén, s ez azért van, mert nem ír, nem munkálkodik egyetlen tudomány tökéletesítésén sem, nem teszi magát hasznossá az emberek számára, s ezért csekély megbecsülésben részesítik.

[35] Mondják, hogy a természet minden nemzetet ellátott valamely sajátos vonással vagy tehetséggel. Nincs oly nemzet Európában, amely ne vezetett volna be a poroszok nyomán változtatásokat a katonai kiképzésbe, a hadgyakorlatokba, és ne ért volna el sikert ezen a téren. A nemzeteket elkábították e csillogó gyakorlatok, de vajon törődtek-e azzal, hogy megtalálják a módját katonáik bátorsága felkeltésének? Kétlem, hogy így volna. Az európaiaknak nincsenek meg ugyanazok az indítóokaik, melyek megvoltak a görögöknek és a rómaiaknak arra, hogy a csatákban kockára tegyék életüket. Innen van, hogy a hadseregek bátorsága nem nyilatkozik meg többé a vakmerő vállalkozásokban, s ez a bátorság talán minden harcosban arra az egyetlen szándékra fog szorítkozni, hogy ne ő legyen az első, aki megfutamodik.

amennyit a legnagyobb igazságok felfedezése követel. Meg kell erre vonatkozóan említenem, hogy ha a szellemi felsőbbrendűség – Hobbes megjegyzése szerint – mindenekelőtt a szavak valódi jelentésének ismeretében áll, és ha nincs olyan ember, aki anyanyelve szavai felett való puszta elmélkedésben ne találna több megvitatandó kérdést, mint amennyit egy hosszú élet folyamán megoldani képes lenne, akkor senki sem panaszkodhat emlékezőképessége felől. Azt mondják, vannak élénk és vannak lassú emlékezőképességek. Valóban, van élénk emlékezés az anyanyelv szavaira, és van lassúbb emlékezés egy idegen nyelv szavaira, főleg ha ezen a nyelven ritkán beszélnek az illetők. Lehet-e azonban más következtetést vonni le ebből, mint azt, hogy az ember frissebben vagy kevésbé frissen emlékezik a tárgyakra aszerint, hogy kapcsolata velük gyakoribb vagy ritkább? Mindössze egyetlen valóságos és figyelemre méltó különbség van a különböző emlékezőképességek között, s ez nem más, mint befogadóképességük egyenlőtlen volta. Nos, ha az egyaránt jó alkatú emberek – mint ahogy bizonyítottam – valamennyien elégséges emlékezettel vannak ellátva ahhoz, hogy a legmagasabb eszméket tehessék magukává, akkor a tehetség nem a nagy emlékezőképesség terméke. Olvassák csak el az elméről szóló könyv III. fejezetének III. értekezését. Ezt a kérdést itt valamennyi oldaláról megvilágítom. A tapasztalás azt bizonyítja, hogy általában nem a memória fogyatékosságára kell visszavezetni a szellemi fogyatékosságot.

Kérdés mármost, vajon nem kell-e azt a többi szerv egyenlőtlen fejlettségének tulajdonítanunk? Tüstént megvizsgálom ezt is.

TIZENKETTEDIK FEJEZET

Az érzékszervek egyenlőtlen fejlettségéről

Ha minden *fizikai érzékelés* az emberekben, akkor nem különböznek egymástól másban, mint érzékeik árnyalatában. Ezeknek szerve az öt érzék: öt kapu, melyen keresztül az eszmék a lélekhez jutnak. De vajon egyenlőképpen nyitva állnak-e ezek a kapuk mindenkiben? S vajon nem kell-e minden egyes embernek különféleképpen éreznie, ízlelnie, tapintania, látnia és hallania, a látás, a hallás,[36] a tapintás, az ízlés és a szaglás szervének különböző szerkezete szerint? És végül, vajon az emberek között nem a legfinomabb alkatúak-e azok, akik szükség-

[36] Csak legalább ne képzeljünk bele az emberek átlagos alkatába túl nagy eltérést. Nincs mindenkinek ugyanaz a füle. Mégis egy hangversenyen, bizonyos áriáknak a ritmusára minden muzsikus, minden operai táncos, egy zászlóalj valamennyi katonája egyaránt taktusra vág be.

képpen a legtöbb szellemmel rendelkeznek,[37] és akik talán egyedül képesek erre szert tenni?

A tapasztalás – válaszolom erre a kérdésre – nem ért egyet ezen a ponton a elmélettel. A tapasztalás, lám, azt bizonyítja, hogy eszméinket érzékeinknek köszönhetjük, de korántsem bizonyítja be, hogy a szellem mibennünk mindig arányban van ugyanezeknek az érzékeknek kisebb-nagyobb finomságával. A nőknek például – kiknek a férfiakénál érzékenyebb bőre finomabb tapintóérzékkel látja el őket – nincs fejlettebb szellemük,[38] mint egy Voltaire-nek.

Homérosz és Milton már korán megvakultak. Ilyen korai vakság azt bizonyítja, hogy látóérzékük bizonyos mértékben fogyatékos volt. Mindazonáltal van-e erőteljesebb és tündöklőbb képzelet, mint az övék! Ugyanez elmondható Buffon úrról. Rövidlátó volt, pedig hát van-e átfogóbb koponya és színesebb stílus, mint az övé![39] Faggathatjuk a tapasztalást, ahogy akarjuk, mindig is azt fogja válaszolni, hogy az elmék kisebb-nagyobb felsőbbrendűsége független az érzékszervek kisebb-nagyobb fejlettségétől, és hogy az átlagosan jó alkatú embereket a természet általában egyaránt ellátta ama finom érzékekkel, melyek a legnagyobb matematikai, vegytani, politikai, fizikai stb. felfedezésekhez szükségesek.[40]

[37] A legtökéletesebb alkatú emberek között igen kevés a szellemes ember. Mint mondják, azért van ez, mert a szellem a finom érzékek és a jó nevelés együttes hatásaként jön létre. Elismerem, hogy így van, ám ha ilyen feltételezéssel élünk, akkor lehetetlen volna legalább az, hogy a jó nevelés rendkívül finom és kivételes érzékek nélkül nagy embereket formálhasson. Ezt a tényt azonban megcáfolja a tapasztalás.

[38] Kétségtelen, hogy a két nem alkata bizonyos vonatkozásokban igen eltérő. De vajon ezt a különbséget úgy kell-e tekintenünk, mint amely oka a női szellem alacsonyabb rendű voltának? Nem így áll a dolog. E tétel ellenkezőjét bizonyítja, hogy egyetlen nő sem azonos alkatú a férfiúval, azaz egyiknek sem lehetne ugyanannyi szelleme, és mégis: mily sok híres nő van, aki tehetség dolgában cseppet sem marad el a férfiak mögött! Igaz, hogy általában alacsonyabb rendűek, ám ez onnan van, hogy általában még rosszabb nevelésben részesítik őket. Hasonlítsunk egymással össze olyan személyeket, akik igen különböző társadalmi állásúak, így pl. hercegnőket szobalányokkal. Állítom, hogy ebben a kétfajta társadalmi állapotban a nőknek átlagosan annyi szellemük van, mint amennyivel a férjeik rendelkeznek. Miért van ez? Azért, mert ugyanazon a társadalmi állapoton belül a kétféle nem ugyanazt a rossz nevelést kapja.

[39] A megfigyelések korántsem bizonyíthatják, hogy a látás érzéke magasabb rendű lenne finomság dolgában a legnagyobb festőkben, mint a többi emberekben.

[40] Ha feltételezzük, hogy a többé-kevésbé fejlett szellem az érzékek többé-kevésbé finom voltától függ, akkor valószínű, hogy a különböző éghajlatoknak, a különböző tájaknak, valamint a táplálkozásnak némi hatása van az elmékre. Ebből következik, hogy az éghajlat szempontjából leginkább kiváltságos vidéknek kell a legértelmesebb lakosságot létrehoznia. Márpedig elképzelhető-e, hogy ez a lakosság ne tett volna szert az idők kezdete óta szellemi fölényre a többi nemzetekkel szemben, ne hozta volna a legjobb törvényeket, ne élt volna a legjobb kormányzat alatt, idők folyamán ne hódította volna meg a többi nemzeteket, s hogy végül ne termelte volna

Ha a magasztos elme a szervek ekkora tökéletességét feltételezi, akkor azt az embert, aki nehéz tanulmányokra szánja magát, és akit például irodalmi vagy politikai pályára terelünk, előzően meg kellene vizsgálni, hogy sasszemű-e, rendelkezik-e a mimóza tapintásával, a róka orrával, a vakondok fülével.

Azt mondják, hogy a kutyákat meg a lovakat aszerint becsülik, hogy ilyen vagy amolyan fajtából származnak. Mielőtt tehát valamire felhasználunk egy embert, meg kellene mindenekelőtt kérdezni tőle, hogy elmés vagy ostoba apának fia-e. Pedig ilyen kérdést nem szokás feltenni. Vajon miért? Azért, mert a legelmésebb apák igen gyakran ostoba fiúkat nemzenek. Azért, mert a legjobb alkatú férfiaknak gyakran hiányos az elméjük, és mert végül is a tapasztalás bizonyítja, hogy hasonló kérdések feleslegesek. A tapasztalás azt tanítja, hogy a tehetséges emberek között mindenféle termetű és vérmérsékletű található, vannak közöttük vérmesek, epések, hidegvérűek, magas és alacsony termetűek, kövérek, soványak, tagbaszakadtak, törékenyek és búskomorak.*[2] Arra is tanít a tapasztalás, hogy a legerősebb és legellenállóbb emberek nem mindig a legelmésebbek.[41]

Tegyük fel azonban, hogy egy embernek rendkívül finom az érzéke. Mi következik ebből? Az, hogy ez az ember olyan érzéki benyomásokat fog átélni, melyek az emberek átlaga előtt ismeretlenek. Érezni fogja azt, amit egy alacsonyabbrendű alkati finomság távoltart a többiektől. Vajon szellem dolgában gazdagabb-e az illető? Korántsem, mert ezek az érzéki benyomások mindig terméketlenek, egészen addig, amíg össze nem hasonlítjuk őket, és mindig megőrzik egymás közt ugyanazokat a kapcsolatokat.[42] Tegyük fel, hogy az elme az érzékek finomságával áll

ki minden nemben a legnagyobb számú híres embert? Mindmáig ismeretlen az éghajlat, mely ilyen népet tud nemzeni. A történelem nem mutatja egy nép állandó szellemi fölényét a többivel szemben. Ellenkezőleg, azt bizonyítja, hogy Delhitől egészen Pétervárig a népek hol ostobák, hol felvilágosultak voltak, s hogy ugyanazon körülmények közt – mint ahogy Robertson úr megjegyzi – minden népnek ugyanazok a törvényei, ugyanaz a szelleme. Ezen oknál fogva látjuk viszont az amerikaiaknál a régi germánok erkölcseit. A földrajzi fekvés és a táplálék különbsége semmilyen hatással sincs tehát az elmére, s talán a testre is kisebb a hatása, mint gondoljuk.

[41] Rousseau úr említi *Emil*jének 300. és 323. lapján, hogy minél erősebb és testesebb egy gyermek, annál nagyobb az értelme és az ítélőképessége. Hogy hasznát vehessük értelmünk szerszámainak, a testnek kell egészségesnek és erőteljesnek lennie. A test jó alkata könnyűvé és biztossá teszi az elme műveleteit. Ám ha Rousseau úr a tapasztaláshoz folyamodott volna tanácsért, láthatná, hogy a betegesek, az érzékeny szervezetűek és a púposak ugyanolyan elmével rendelkeznek, mint az egészséges testűek. Pascal, Pope, Boileau és Scarron példája bizonyítja ezt.

[42] Egy érzéki benyomás az emlékezetben nem egyéb, mint eggyel több tény, mely másik ténnyel helyettesíthető. Márpedig egy tény semmit sem ad hozzá ahhoz a készséghez, mellyel az emberek a szellem iránt rendelkeznek. Ez a készség ugyanis nem egyéb, mint ama kapcsolatok megfigyelési képessége, mely a különböző tárgyak közt észlelhető.

arányban. Bizonyos igazságokat ebben az esetben a Földnek csak tíz vagy tizenkét legjobb alkatú embere lenne képes felfogni. Az emberi szellem tehát egyáltalán nem lenne képes a tökéletesedésre. Hozzá kell még tennem azt is, hogy ezek az oly finom alkatú emberek a tudományok terén szükségképpen olyan eredményekre bukkannának, melyek nem közölhetők az átlagemberekkel. Márpedig az ilyen eredmények ismeretlenek.

Egyetlen egy olyan igazság sincsen a Locke-ok és a Newton-ok műveiben, melyet fel ne tudna fogni manapság minden ember, aki egyébként jó alkatú, de ugyanakkor nem felsőbbrendű sem az ízlése, sem a szaglása, sem a látása, sem a hallása, sem a tapintása.

Hozzátehetném még azt is (miért ne, hiszen úgy sincsen ilyesmi a természetben),[43] hogy a legfinomabb alkatú emberek között bizonyos tekintetben mindenki szükségképpen felsőbbrendű lenne a többinél. Ebből az következik, hogy mindenki szükségképpen élne át érzéki benyomásokat, és szerezne olyan fogalmakat, melyek közölhetetlenek honfitársaival. Márpedig ilyenfajta fogalmak egyáltalán nincsenek. Bárki, akinek világos fogalmai vannak, könnyen adja át a többieknek. Olyan fogalmak tehát egyáltalán nincsenek, amelyeknek az átlagosan jó alkatú emberek ne juthatnának birtokába.

Ha van ok, amely a leghatásosabban befolyásolhatja az elméket, akkor ez az ok kétségtelenül az éghajlatok és a táplálékok különböző fajtáiban keresendő. Márpedig – mint ahogy mondottam – a kövér angol, aki vajjal és hússal táplálkozik ködös éghajlat alatt, nem marad el elme dolgában a sovány spanyoltól, aki csak fokhagymával és vöröshagymával él, igen száraz éghajlaton. Shaw úr, az angol orvos, aki nagyon is megérdemli, hogy higgyünk neki, mert megfigyelései pontosak, mindent híven ad vissza, s mert Berberiában tett utazása nemrégiben zajlott le, a mórokkal kapcsolatban a következőket mondja: „E népek csekély haladottsága a művészetek és a tudományok terén semmiféle alkalmatlansággal vagy természetes ostobasággal nem magyarázható. A mórok éles eszűek, sőt tehetségesek is. A tudományok művelésére azért nem fordítják ezt a képességüket, mert kormányzatuk nem adja

[43] Vajon a lények közötti eltérés már a csírában létezik-e, vagy pedig későbbi fejlődés eredménye? Sejtelmem sincs erről. Mindössze annyi bizonyos, hogy ugyanaz az állatfajta erősödik vagy gyengül, szaporodik vagy kipusztul aszerint, hogy milyen fajta, és milyen bőségű legelőn táplálkozik. Ugyanez áll a tölgyfára. Vannak közöttük kicsik, nagyok, egyenesek, meggörbültek, de egy sincs köztük, mely teljesen hasonló volna a másikhoz. Bizonyára azért, mert egyik sem részesült pontosan ugyanabban az ápolásban. Mindegyiket más helyre ültették, más-más szél járja át őket, s a földnek más-más táplálékát szívják magukba. Látjuk tehát, hogy az élettelen lények kifejlődésének ideje megfelel az ember nevelése idejének, s ez az idő sohasem egyenlő tartamú, mert – mint ahogy az első szakaszban bizonyítottam – senki sem részesülhet ugyanabban az oktatásban.

meg nekik sem a szabadságot, sem a szükséges nyugalmat ahhoz, hogy ápolják ezeket és tökéletesítsék, s így céltalan köztük minden vetélkedés. A mórok rabszolgának születtek, mint a legtöbb keleti nép, s így szükségképpen ellenségei minden munkának, melynek nem a személyes és a pillanatnyi érdek a közvetlen célja."

Csak a szabadság fáklyájával lehet egy nép körében lángralobbantani a dicsőség és a versengés szent tüzét. Vannak évszázadok, amidőn a nagy emberek egy csapásra jelennek meg egy birodalomban, hasonlatosan ama ritka madarakhoz, melyeket szélvihar sodor hozzánk. Ám nem szabad ezt a jelenséget fizikai ok következményének tekintenünk. Oka szellemi téren keresendő. Minden kormányzatban, ahol jutalmazzák a tehetségeket, e jutalmak – mint Kadmosz kígyójának fogai – embereket hoznak létre. Mondhatnak, amit akarnak, a nagy emberek nem tartoznak sem Augustus, sem XIV. Lajos uralmához, hanem ahhoz az uralomhoz, amely támogatja őket.

Téved, aki azt állítja, hogy a nagy emberek legszebb műremekei az ifjúkor első tüzének s – ha szabad mondanom – a friss szerveknek köszönhetők. Racine még nem volt harminc éves, amikor *Nagy Sándor* című drámáját s az *Andromachét* írta. Viszont ötven éves volt, amidőn megalkotta az *Athaliát*, pedig ez az utóbbi darab semmiképpen sem alacsonyabbrendű az előbbi kettőnél. Nem helytálló az a megállapítás sem, amely szerint egy többé-kevésbé törékeny egészség okozta kisebb rosszullétek kiolthatják a tehetséget. Az ember nem örvend minden esztendőben ugyanannak az egészségnek, holott az ügyvéd évente körülbelül azonos számú pert nyer meg, vagy veszít el. Az orvos körülbelül ugyanolyan számú beteget öl vagy gyógyít meg. A tehetséges ember pedig, akit nem von el munkájától sem a hivatal, sem az élvezet, sem a heves szenvedély, sem a súlyos betegség, évente körülbelül ugyanolyan számú alkotást hoz létre.

Bármennyire különböző is az egyes nemzetek táplálkozása, országuk éghajlata[44] s végül a vérmérsékletük, ezek a különbségek nem növelik és nem csökkentik az emberek készségét a szellemi dolgok iránt. Az elme többé-kevésbé felsőbbrendű volta nem függ tehát sem a test erejé-

[44] Mint ahogy tüstént ki fogom mutatni, a készség a szellem befogadására nem egyéb, mint annak a készsége, hogy észrevegyük a hasonlatosságokat és a különbözőségeket, a megfeleléseket és a meg nem feleléseket, melyek a különböző tárgyak közt észlelhetők. Mi sem meglepő abban, hogy a hőmérsékletbeli különbség, az éghajlatban mutatkozó különbség eltérést okoz egy nép erkölcseiben és hajlamaiban. Csak természetes, hogy a vademberek, akik erdős vidéken vadászok, legelővel borított területen pásztorrá válnak. Nem kevésbé igaz azonban, hogy mindenütt, a legkülönbözőbb vidékeken a népek ugyanazokat a kapcsolatokat észlelik a tárgyak között. Innen van, hogy attól a pillanattól fogva, amikor a vándorló emberek nemzetekké egyesültek, és amikor a mocsarakat lecsapolták, az erdőket kiirtották, az éghajlatokban megnyilvánuló különbség nem volt érezhető hatással az elmékre. Svédországban és Dániá-

től,[45] sem a szervek frissességétől, sem az érzékek kisebb vagy nagyobb finomságától. Egyébként nem mindent magyaráz meg az a tény, hogy a tapasztalás maga bizonyítja ennek az igazságát. Bizonyíthatnám még azt is, hogy ha ez a tény valóban fennáll, annak a jele az, hogy másképpen nem állhat fenn. Így tehát számunkra még ismeretlen okban kell keresni az elmék közötti egyenlőtlenség jelenségének magyarázatát.

Azt hiszem, ennek a nézetnek az igazságát úgy tudom szilárdan megalapozni, ha – ama tény bizonyítása után, hogy az emberekben minden: érzékelés – elismerem, hogy a közöttük levő különbség mindig csak érzéki benyomásaik árnyalatában nyilvánul.

TIZENHARMADIK FEJEZET

Az érzékelés különböző módjairól

Az emberek ízlései különbözőek. Ezek az ízlések azonban éppúgy származhatnak eltérő szokásaikból és neveltetésükből, mint alkatuk egyenlőtlen finomságából. A néger emberben például a megszokás következménye, hogy inkább vágyódik egy afrikai szépség fekete arcszíne, mint a mi liliom- és rózsaszínű európai nőink után. A megszokás eredménye az is, hogy az ember – aszerint, hogy milyen országban lakik – többé vagy kevésbé érzékeny ilyen vagy olyan fajta zene iránt, és hogy ennek következtében ilyen vagy olyan benyomásokra válik fogékonnyá. Én itt most nem vizsgálom meg a mesterkélt ízlés valamennyi fajtáját, melyet a különböző nevelési eljárások termelnek ki. Csak azokat az ízlésbeli eltéréseket fogom tárgyalni, melyeket az ugyanazon tárgyak jelenléte által kiváltott érzéki benyomások különböző fajtái okoznak.

ban, lám, ugyancsak jó geométereket, vegyészeket, fizikusokat, moralistákat stb. találunk, akárcsak Görögországban vagy Egyiptomban. Chardin említi, hogy „Perzsia éghajlata a leginkább alkalmas arra, hogy frissen tartsa a testet és az elmét". Pedig hát az éghajlat korántsem adott a perzsának több tehetséget, mint a franciának.

[45] Ha a szellemi felsőbbrendűség független a vérmérséklet többé-kevésbé nagy erejétől, valamint az érzékek többé-kevésbé finom voltától, akkor hol keresendő ennek a felsőbbrendűségnek az oka. Azt felelik erre, hogy a belső alkat fejlettségében. En erre azt válaszolom, hogy ha a gépezet belső fejlettsége az ingaórában abban a pontosságban nyilvánul meg, amellyel az időt jelzi, akkor az emberben is alkatának belső fejlettsége ugyancsak (legalábbis ami a szellemet illeti) öt érzékének fejlettségében nyilvánul, melyeknek valamennyi eszméjét köszönheti. A külső alkat fejlettsége tehát a belső fejlettséget feltételezi. Ha bizonyítani akarjuk, hogy a fejlettség ez utóbbi fajtája teljesen hatástalan az elmékre, elegendő akkor (a tapasztalásnak megfelelően) kimutatni, hogy felsőbbrendűségük teljességgel független az öt érzék többé-kevésbé finom voltától.

Hogy pontosan megtudhassuk, milyen lehet ez a különbség, felváltva kellene azonosulnunk önmagunkkal és a többiekkel. Márpedig az ember mindig csak önmagával azonos. Bizonyos felfedezést csak olyan módon tehetünk, ha rendkívül nagy figyelemmel szemléljük a különböző benyomásokat, melyeket ugyanazon tárgyak látszanak gyakorolni a különböző emberekre. Ha ezen a téren önmagunkat vizsgáljuk, és úgy érezzük, hogy szomszédunk négyszögnek látja azt, ami kereknek látszik, ha a tej fehérnek látszik az egyiknek és vörösnek a másiknak, és ha végül bizonyos emberek csak tövist vesznek észre a rózsában, egy Egmont-beliben és egy Forcalquier-beliben pedig csak két szörnyet, akkor lehetetlenné válnék, hogy az emberek egyetértsenek, s hogy gondolataikat közölhessék egymással. Márpedig ők egyetértenek, és közlik egymással gondolataikat. Ugyanazok a tárgyak tehát körülbelül ugyanazokat a benyomásokat keltik mindannyiunkban.

Nagyobb mértékben meg kell világítanunk ezt a kérdést, nézzük meg tehát ugyanazon a példán, miben különböznek egymástól, és miben hasonlítanak egymáshoz az emberek.

Egy ponton valamennyien hasonlítanak egymáshoz: abban ugyanis, hogy mindnyájan menekülni akarnak az unalomtól. Ebből következik, hogy mindnyájan keresik az izgalmat. Minél hevesebb tehát számukra valamely benyomás, annál kellemesebb az nekik, feltéve, ha ez a benyomás nem éri el a fájdalom határát.

Különböznek pedig a következőkben: abban ugyanis, hogy az izgalomnak az a foka, melyet egyik a gyönyör felső fokának tekint, másnak néha a fájdalom kezdetét jelenti. Barátom szemét esetleg sérti egy olyan fokú világosság, amely az én számomra kellemes, holott mindketten egyetértünk abban, hogy a fény a természet legszebb jelensége. Nos, honnan ered ez az egybehangzó vélemény, szemben az eltérő érzékeléssel? Onnan, hogy ez az eltérés alig jelentékeny, és hogy az érzékeny tekintet gyengébb fokú megvilágítás mellett ugyanazt a gyönyört érzi, melyet az erős látású ember nagyobb fokú megvilágítás mellett érez. Ha a testi dolgokról a szellemiek területére térek át, még kisebb különbséget veszek észre abban a módban, ahogyan az emberekre ugyanazok a tárgyak hatnak, és ennek következtében a kínaiaknál[46] rábukkanhatok a mi Európánk valamennyi közmondására. Azt a következtetést vonom le ebből, hogy a különböző népek alkatában megnyilvánuló csekély eltérések mit sem számítanak. Hiszen ha ugyanazokat a tárgyakat hasonlítom össze, ugyanazt az eredményt észlelhetem az összes népeknél.

Ugyanazon mesterségek feltalálása mindenütt, ahol a szükségletek is ugyanazok voltak, és ahol e mesterségeket egyaránt elősegítette a

[46] Mindazon dolgokra vonatkozóan, melyek nem állnak sajátos és közvetlen kapcsolatban az erkölcsökkel és a keleti kormányzattal, a német és a kínai közmondások teljesen fedik egymást.

kormányzat – újabb bizonyíték az elmék lényegbeli azonossága mellett. Ennek az igazságnak a megerősítésére idézhetném még a különböző népek törvényeiben és kormányzataiban észlelhető hasonlóságot. Ázsiát – mondja Poivre úr –, melyet nagyrészt malájok népesítenek be, a mi régi hűbéri törvényeinkkel kormányozzák. A maláji éppúgy nem földművelő, mint a mi őseink, de akárcsak ez utóbbiak, rendkívül elszánt,[47] sőt igen vakmerő. A bátorság tehát nem az európai alkat sajátos következménye. Az emberek sokkal inkább hasonlítanak egymáshoz, mintsem gondolnánk. A különbség közöttük érzéki benyomásaik árnyalatában nyilvánul. A költészet például úgyszólván mindenkire kellemes benyomást tesz. Úgyszólván azonos lelkesedéssel szavalja mindenki a világossághoz intézett himnuszt, mely az Elveszett paradicsom harmadik énekének bevezetője. Az a tény, hogy ez a mindenki által megcsodált részlet mindenkinek egyaránt tetszik, onnan van, hogy a költő, miközben a fényesség csodálatos hatásait festi, olyan szót használ, amely a fénynek semmilyen sajátos árnyalatát sem fejezi ki, azaz amely lehetővé teszi, hogy a tárgyakat mindenki a maga szemének legkellemesebb fényárnyalatával színezze ki. Tegyük fel, hogy valóban így van. Ám ha a fény nem gyakorolna mindnyájunkra élénk és erőteljes benyomást, vajon lehetséges volna-e, hogy mindenki egyetemlegesen a természet legcsodálatosabb jelenségének tekintse? Az a tűzforgatag, ahova csaknem valamennyi nemzet az istenség trónusát helyezte, vajon nem bizonyítja-e, hogy ugyanazon tárgyak jelenlétekor a benyomások is egyöntetűek.[48] Ha nem lenne meg ez az egyöntetűség, melyet a pontatlan filozófusok

[47] Ha a malájiak – mondja Poivre úr – közelebbi szomszédságban lettek volna Kínával, akkor ezt a birodalmat csakhamar meghódították volna, s kormányzati formája megváltozott volna. Mint ahogy ez a szerző mondja, mi sem ér fel a malájiak hajlamával a rablás és a fosztogatás iránt. De vajon ez-e az egyetlen rabló nép? Aki olvassa a történelmet, megtudhatja belőle, hogy a lopási hajlam, sajnos, közös vonása minden embernek. E hajlam restségükből ered. Általában jobban szeretnek rablásból és betörésből élni, és évente három-négy hónapon keresztül a legnagyobb veszélynek kitenni, mintsem a földművelés mindennapos munkájának alávetni magukat. Miért van azonban, hogy nem mindenik nép rabló? Azért, mert ahhoz, hogy rabolhassunk, szükséges, hogy körülöttünk rabolható nemzetek legyenek. Azaz földművelő és gazdag nemzetek. Ennek híján egy nép csak a földművelés vagy az éhenhalás közt választhat.

Minden országnak megvannak a maga maláji népei. A katolikus országokban a klérus fosztogat, akárcsak a malájiak, amidőn dézsmát szed a termés után. Ugyanazt, amit a maláji erőszakkal vagy fegyveres erővel hajt végre, a pap csellel és páni ijesztéssel intézi.

[48] Annak bizonyítására, hogy ugyanazon tárgyak látása különböző érzéki benyomásokat kelt, a festők példáját szokták idézni, akik sárga vagy szürke árnyalatot adnak mindenik alakjuknak. Ha ez a fogyatékosság az ő színezésükben látószervük fogyatékosságának lenne a következménye, azaz ha valóban sárgát és szürkét látnának minden tárgyon, akkor a palettájukon levő fehér színben is ilyet látnának, és fehéret festenének, amikor szürkét látnak.

egynek vettek az abszolút szép és az abszolút jó fogalmával, akkor milyen alapon rendszerezték volna az ízlés szabályait?

A természet egyszerű és magasztos látványai minden embert megragadnak. Vajon ezek a látványok pontosan ugyanazt a benyomást keltik-e minden egyes emberben? Nem. De mint ahogy a tapasztalás bizonyítja, körülbelül hasonló benyomást. Innen van, hogy az egyesek számára rendkívül kellemes tárgyak többé-kevésbé kellemesek a többieknek is, mégpedig minden esetben. Hiába mondogatják az emberek, hogy a szép költői leírás keltette benyomások csak látszólag egyöntetűek. Hiába mondják azt is, hogy ez részben a szavak bizonytalan jelentésének, valamint a homályos kifejezések[49] következménye, melyek tökéletesen megfelelnek az ugyanolyan tárgyak látásakor átélt különböző érzéki benyomásoknak. Ha elfogadjuk ezt a tényt, akkor igaznak kell tartanunk azt is, hogy vannak általánosan becsült művek, következésképpen olyan ízlésszabályok, melyeknek betartása mindenkiben a szép érzékelését hozza létre. Ha mélyen elmerülünk e kérdés vizsgálatában, amidőn ugyanazon tárgyaknak az emberekre gyakorolt különböző hatását nézzük, észrevesszük, hogy náluk a benyomásban megnyilvánuló eltérés nem annyira testi, mint inkább lelki természetű.

E fejezet lényege abban áll, hogy az emberek közti ízlésbeli eltérés érzékeléseik területén csak igen kevés árnyalati eltérést feltételez. Ítéleteik egyöntetűsége, melyet a nemzetek azonos közmondásai, hasonló törvényei és kormányzatai, a költészet, továbbá a természet egyszerű és magasztos látványai iránti hajlamuk bizonyítanak, mutatja, hogy ugyanazok a tárgyak körülbelül ugyanazokat a benyomásokat gyakorolják mindenkire. Ha különböznek egymástól, az eltérés mindig csak érzéki benyomásaik árnyalataiban keresendő.

TIZENNEGYEDIK FEJEZET

A kis különbség, melyet érzéki benyomásainkban észlelünk, semmilyen hatással sincs az elmére

Kétségtelen, hogy ugyanazon tárgyak jelenlétekor az emberekben különböző érzéki benyomások jöhetnek létre. Lehetséges-e azonban, hogy ennek következtében különböző kapcsolatokat észlelhessenek ugyanezen tárgyak között? Nem lehetséges, és ha feltételezzük is – mint ahogy

[49] Ha ismét megkérdeznék tőlem, hogy miért alkottak minden egyes nyelvben oly sok bizonytalan jelentésű szót, akkor ahhoz, amit e tárgyban jelen szakaszunk ötödik fejezetében mondottam, hozzátenném, hogy a nyelvek kialakulásának kezdetén a szükségletet találjuk. Az emberek azért találták ki az egyes szavakat, hogy gondola-

már másutt mondottam –, hogy a hó egyesek szemében esetleg fehérebb árnyalatúnak tűnik fel, mint másoknak, akkor is egyöntetűen megállapítja mindenki, hogy a hó a legfehérebb az összes testek között.

Ahhoz, hogy az emberek különböző kapcsolatokat észleljenek ugyanazon tárgyak között, szükséges lenne, hogy ezek a tárgyak teljesen sajátos természetű benyomásokat keltsenek bennük. Az izzó szénnek fagyasztania kellene egyeseket, másokat pedig a hideg által sűrített víznek égetnie kellene. A természet valamennyi tárgyának teljesen másfajta kapcsolatok láncolatában kellene felbukkannia minden egyes egyén előtt. Végül az embereknek egymás szemében is olyan módon kellene megjelenniük, mint ama rovarok szemében, melyeknek recés szeme bizonyára teljesen más formájúnak látja a tárgyakat.

Ilyen feltételek mellett az egyének gondolatai és érzelmei közt nem lenne semmi hasonlóság. Az emberek képtelenek lennének közölni bölcsességüket, tökéletesíteni gondolkodásukat, közös erővel dolgozni a mesterségek és tudományok mérhetetlen épületén. Márpedig a tapasztalás azt bizonyítja, hogy az emberek nap nap után újabb felfedezéseket tesznek, közlik egymással gondolataikat, miközben a mesterségek és a tudományok tökéletesednek. Az emberek tehát ugyanazokat a kapcsolatokat észlelik a tárgyak között.

Az élvezet, melyet egy szép nő ad, a szomszédom lelkébe nagyobb mámort olthat, mint az én lelkembe. Mégis, ez a gyönyör az én számomra – csakúgy mint az ő számára – a legnagyobb gyönyört jelenti. Ha két embert ugyanaz az ütés ér, lehetséges, hogy különböző érzést élnek át. Duplázzuk csak meg, háromszorozzuk vagy négyszerezzük az ütés erejét, s a fájdalom, melyet átéreznek, mindegyikükben hasonlóképpen kétszeres, háromszoros, négyszeres lesz.

Tegyük fel, hogy az érzéki benyomásainkban megnyilvánuló különbség ugyanazon tárgyak látásakor nagyobb szabású, mint a valóságban, s akkor nyilvánvalóvá válik, hogy a tárgyak, melyek egymás közt ugyanabban a kapcsolatban vannak, mindig ugyanabban az arányban és mindig egyöntetűen fognak hatni ránk. Csakhogy – mondják majd – ez az érzékelésbeli különbség vajon nem változtatja-e meg lelki vonzalmainkat, s vajon ez a változás nem hozhat-e létre különbséget és egyenlőtlenséget az elmék között? Erre az ellenvetésre azt válaszolom, hogy minden vonzalombeli különbség,[50] melyet a fizikai alkatban megnyilvánuló

taikat könnyebben közölhessék egymással. Érezték, hogy ha ugyanannyi szót alkotnának, mint amennyi például a különböző nagyságok, fények, vastagságok stb. foka, ezek nagy száma túlterhelné emlékezetüket, s ezért szükséges volt, hogy bizonyos szavaknak azt az elmosódó jelentését őrizzék meg, mely általánosabbá teszi használatukat, a nyelvek megtanulását pedig gyorsabbá.

[50] Az egyedüli vonzalmak, melyeknek hatása az elmére valóban érezhető, azok a vonzalmak, melyek a neveléstől és az előítéletektől függnek.

valamiféle különbséget hoz létre, teljesen hatástalan az elmére, mint ahogy ezt a tapasztalás bizonyítja. Jobban szeretheti valaki a zöldet a sárgánál, és – mint D'Alembert és Clairaut – lehet egyaránt jó geométer. Lehetünk egyenlőtlen mértékben ínyencek, de egyaránt jó költők, jó rajzolók, jó fizikusok. Akár az édeset vagy a sósat, akár a tejet vagy a szardellát szerezti jobban valaki, éppúgy lehet nagy szónok, nagy orvos stb. Ezek a különböző ízlések mibennünk csak elszigetelt és meddő tények. Ugyanez áll eszméinkre is, egészen addig, ameddig össze nem hasonlítjuk őket egymással. Hogy rászánjuk magunkat összehasonlításukra, valamilyen érdeknek kell ingerelnie bennünket. Mi az oka annak, hogy mihelyt ez az érdek adva van, és mihelyt az eszméket összehasonlítottuk, ugyanarra az eredményre jutunk? Az, hogy érzéseink különböző volta, valamint szerveink egyenlőtlen fejlettsége ellenére valamennyien fel tudunk emelkedni ugyanazokhoz az eszmékhez. És valóban, amíg az arányok mércéje, mely szerint a tárgyak hatnak reánk, nincs megbolygatva, érzéki benyomásaink mindvégig megőrzik egymás közt ugyanazt a kapcsolatot. Egy igen sötét színű rózsa, ha egy másik rózsához hasonlítjuk, mindenki szemében sötétnek fog feltűnni. Ugyanazokról a tárgyakról ugyanazokat az ítéleteket alkotjuk. Mindig is megszerezhetjük magunknak ugyanazon számú eszméket, következésképpen: az elme ugyanazon horderejét.

Az átlagosan jó alkatú emberek olyanok, mint bizonyos hangzó testek, amelyek ha nem is pontosan ugyanolyanok, mégis azonos számú hangot adnak.[51]

Mivel az emberek mindig ugyanazokat a kapcsolatokat észlelik ugyanazon tárgyak között, érzékeik egyenlőtlen fejlettsége nem lehet hatással elméjükre. Még meglepőbbé válik ez az igazság, mihelyt az *elme* szónak világos értelmet adunk.

[51] Bizonyos zengő testek azonos számú hangokat adnak, de nem azonos jellegű hangokat. Ugyanezt mondhatjuk el az emberi elméről is. Egyaránt szép eszméket, illetve képeket – ha szabad mondanom – ad vissza, amelyek azonban különböznek egymástól a különféle tárgyak szerint, melyekkel a véletlen terhelte meg emlékezetünket.

Ha elmémben – mint emlékképek – csak az északi hó, a gleccser, a tengeri vihar, valamint a Vezuv vagy az Etna füstölgő lávája jelenik meg, vajon milyen képet tudok összeállítani ebből az anyagból? Ama hegyek képét, melyek Armida kertjeinek bejáratánál őrködnek. Ám, ha emlékezetem ezzel szemben csak mosolygó képeket idéz fel, így például tavaszi virágokat, patakok ezüstös habjait, a pázsit lágy fűvét, illatozó narancsligeteket, vajon ilyenkor milyen képet állíthatok össze ezekből a kedves tárgyakból? Egy liget képét, ahol Ámor rárakja láncait Rinaldóra. Eszméink és képzeteink jellege tehát egyáltalán nem elménk természetétől függ, hiszen ez mindenkiben ugyanaz. Ama tárgyak természetétől függ, melyeket a véletlen vés emlékezetünkbe, valamint az érdektől, mely ezek kombinálásához fűződik.

Az elméről

Vajon mi az elme önmagában véve? Nem egyéb, mint *készség arra, hogy észrevegyük a hasonlatosságokat és az eltéréseket, a megfeleléseket és a meg nem feleléseket, melyek a különböző tárgyak között tapasztalhatók.* Vajon mi az a kútfő, amely az emberben az ő szellemét termeli? Nem más, mint testi érzékelőképessége, emlékezete és legkivált arra irányuló érdeke, hogy érzéki benyomásait egymással kombinálja.[52] A szellem nem más tehát az emberben, mint *összehasonlított érzéki benyomásainak eredménye,* a szabatos szellem pedig az érzetek pontos összehasonlításából áll.

Igaz ugyan, hogy nem minden ember éli át pontosan ugyanazokat az érzéki benyomásokat. Azonban valamennyien mindig ugyanabban az arányban érzékelik a tárgyakat. Valamennyinek a fogékonysága azonos tehát a szellem iránt.[53]

Valóban úgy is van, mint ahogy a tapasztalás bizonyítja, hogy minden ember ugyanazokat a kapcsolatokat észleli ugyanazon tárgyak között. Amennyiben minden egyes ember egyetért a geometriai tételek

[52] Képzeljük el, hogy a tudományok és a művészetek valamennyi nemében már minden tárgyat és minden ismert tényt összehasonlítottak egymással az emberek, és el is jutottak odáig, hogy felfedjék valamennyi kapcsolatukat. Az emberek ezek után nem találhatnak fel már újabb kombinációkat, s így az, amit elmének nevezünk, nem is létezhetnék többé. Tudomány lenne akkor minden, s az emberi szellem, amely kénytelen volna pihenni mindaddig, amíg újabb tények felfedezése ismét lehetővé tenné neki, hogy összehasonlítsa és kombinálja e tényeket, kimerült bánya volna, melyet mindaddig pihentetnek, amíg újabb erek nem képződnének.

[53] Az elmének ebből a meghatározásából következik, hogy amennyiben valamennyi művelete kimerül abban, hogy észreveszi a hasonlatosságokat és különbségeket, a megfeleléseket és a meg nem feleléseket, melyeket a különféle tárgyak egymás között mutatnak, akkor az emberek – mint ahogy annyiszor elmondottuk már – nem születnek ezzel vagy azzal a sajátos tehetséggel. Az emberek a különböző képességeket ugyanezen okból szerzik meg, azaz dicsőségvágyból és ama figyelem jóvoltából, amellyel ez a vágy ellátja őket. Márpedig a figyelem egyenlő mértékben irányulhat mindenre. Épp úgy vonatkozhat akár a költészet, akár a geometria, a fizika, a festészet stb. tárgyaira, mint ahogy az orgonista keze egyaránt elhelyeződhet az orgona minden egyes billentyűjén. Ha felteszik nekem a kérdést, vajon miért oly ritka, hogy az embereknek különböző dolgokhoz van tehetségük, azt felelem erre, hogy a tudomány – minden ágában – a szellem nyersanyaga, mint ahogy – ha szabad mondanom – a tudatlanság az ostobaság nyersanyaga, s ritkán esik meg, hogy tudósok vagyunk kétfajta tudományban.

Nem szándékom elismételni a régi közmondást, amely szerint *költőnek születik az ember, szónokká viszont csak válik,* csupán leszögezem ezzel szemben, tekintve, hogy minden eszménk érzékeink révén keletkezik, hogy *sohasem születünk, mindig csak leszünk azzá, amik vagyunk.*

igazságában, ha egyébként érzéki benyomásaik árnyalatában semmiféle különbség sincs, mely megváltoztatná látásmódjukat, ha (hogy kézzelfogható példát adjunk) abban a pillanatban, amidőn a nap felkel a tengerek mélyéből, és ugyanazon partvidék lakói ugyanabban a pillanatban fogják fel sugarainak fényét, s a napban egyaránt a természet legcsillogóbb építestét látják, akkor el kell ismernünk, hogy ugyanazokról a tárgyakról mindenki ugyanazt az ítéletet alkotja vagy képes alkotni. Birtokába juthat tehát ugyanazoknak az igazságoknak,[54] és ha nincsenek is valójában ugyanannak az elmének a birtokában,[55] a szellem lehetősége egyaránt megvan bennük, vagyis a készség arra, hogy a szellem birtokába juthassanak.[56]

Nincs szándékomban hosszasan időzni ennél a kérdésnél, megelégszem annyival, hogy elismétlem ebben a tárgyban azt a megfigyelést, melyet már *Az elméről* szóló műben tettem. Ez a megfigyelés valóban igaz.

Ha különböző embereknek tesszük fel ugyanazt az egyszerű, világos kérdést, melynek igazsága iránt közömbösek, akkor valamennyien ugyanazt az ítéletet fogják alkotni,[57] mert mindnyájan ugyanazokat a kapcsolatokat fogják észlelni ugyanazon tárgyak között. Tehát valamennyien szabatos szellemmel születtek. Nos, a *szabatos szellem* szóval ugyanúgy állunk, mint ezzel a kifejezéssel: *felvilágosult emberiség*. Abban a pillanatban, amidőn az emberiségnek ez a fajtája kivégzésre ítél egy gyilkost, nem érdekli őt más, mint egy sereg tisztességes polgárember biztonsága. Az igazságosság eszméje tehát és ennek következtében csaknem vala-

[54] Bizonyos eszméknek úgy jutunk birtokába, hogy elmélkedünk. Egyedül az elmélkedés fedheti fel előttünk az alapvető igazságokat, amelyek általános érvényűek, s a tudományok kulcsát és alapelveit adják. A nagy filozófus címét mindig is ezen igazságok felfedezésének köszönheti az ember. A tudománynak minden fajtájában mindig is az elvek általános volta, alkalmazásuk mérve és végül az összkép nagyszerű volta fogja alkotni a filozófiai lángelmét.

[55] Egyesek – mint ahogy mondottam – az elmék közötti különbséget az éghajlat különböző fizikai behatásának tulajdonítják. Ennek a bizonyítására azonban az elméről adott meghatározás értelmében meg kellene neveznünk azt az országot, ahol az emberek képtelenek észlelni a különbözőséget és a hasonlatosságot, a megfelelést és a meg nem felelést, mely a tárgyak közt, illetve a tárgyak és mi közöttünk észlelhető. Márpedig ez az éghajlat még felfedezésre vár.

[56] Ritka dolog a szellem, s ezért tartják a természet különleges adományának. A tudatlanság évszázadaiban az alkimista éppoly ritka ember volt, mint a szemfényvesztő. Ezért tartották őket boszorkányoknak vagy természetfeletti lényeknek. Pedig nem is oly nehéz elkápráztatni és rászedni az ostobákat szemfényvesztéssel vagy ügyességi fogásokkal. Az ilyenfajta dolgokban az a meglepő, hogy az emberek egyáltalán képesek törődni és komolyan foglalkozni ily haszontalan mesterfogásokkal.

[57] Ha az emberek véleménye megoszlik ugyanabban a tárgyban, akkor ez az eltérés mindig onnan ered, hogy vagy nem értenek egyet, vagy a tárgyak, melyek szemünk előtt és emlékezetünkben felmerülnek, nem ugyanazok a tárgyak, vagy pedig onnan, hogy a vizsgált kérdés számukra közömbös, s ezért alig fűződik érdeküket vizsgálatához, s így nem tartják fontosnak, hogy ítéletet alkossanak róla.

mennyi erény eszméje benne foglaltatik az *emberiség* szó tágabb jelentésében. Ugyanígy állunk ezzel a szóval: *szabatos szellem.* Ha ezt a kifejezést tágabb jelentésében vesszük, hasonlóképpen magában foglalja a különböző elmék összes fajtáit. Annyi mindenesetre megállapítható, hogy amennyiben minden csak érzékelés és érzéki benyomásaink összehasonlítása, az elme, amely bennünk van, nem egyéb, mint olyan szellem, amely összehasonlít, mégpedig szabatosan.

Ha azonban – válaszolják majd nekem – a geometriai tételek igaz voltát illető egyetemes tanúbizonyságot úgy tekinti az ember, mint nyilvánvaló bizonyítékát annak, hogy az átlagosan jó alkatú emberek valamennyien ugyanazokat a kapcsolatokat észlelik a tárgyak között, akkor miért ne lehetne az erkölcstani, politikai és metafizikai jellegű nézetek közt megnyilvánuló eltérést hasonlóképpen bizonyítéknak tekinteni arra vonatkozóan, hogy az emberek legalábbis ezekben az utóbb említett tudományokban már nem észlelik ugyanazokat a kapcsolatokat ugyanazon tárgyak között.

TIZENHATODIK FEJEZET

A nézetek különbségének oka az erkölcstan, a politika és a metafizika területén

Az emberi szellem haladása mindig ugyanaz. Fordíthatjuk szellemünket bármilyen tanulmányra, a haladás mit sem változik. Ha az emberek bizonyos tudományokban ugyanazokat a kapcsolatokat észlelik az általuk összehasonlított tárgyak között, akkor szükségképpen az összes tudományokban észlelniük kell ugyanezeket a kapcsolatokat. A megfigyelés azonban nem vág egybe az okoskodással. Az ellentmondás mindazonáltal látszólagos. Igazi okát könnyű felfedni. Amidőn keressük ezt az okot, észrevesszük, hogy például, ha minden ember egyetért a geometriai bizonyítások igaz voltával, ez annak a jele, hogy közömbösek e bizonyítások igaz vagy hamis voltát illetően. Tehát nemcsak hogy világos fogalmakat kapcsolnak, hanem egyúttal ugyanazokat a fogalmakat kapcsolják azokhoz a szavakhoz, melyeket ez a tudomány használ. Azaz végeredményben ugyanaz a képzetük a körről, a négyszögről vagy a háromszögről stb. Ezzel szemben az erkölcstan, a politika és a metafizika területén nagyon is különbözőek az emberi nézetek, s ez onnan van, hogy nem mindig érdekük olyannak látni a dolgokat, amilyenek a valóságban. Ezenfelül gyakran csak elmosódó és zavaros fogalmaik vannak az általuk tárgyalt kérdésekről. A legtöbbször tehát inkább a

mások, mintsem a maguk fejével gondolkodnak. Végelemzésben tehát ugyanazokhoz a szavakhoz korántsem ugyanazokat a fogalmakat kapcsolják.

Példaként a *jó*, az *érdek* és az *erény* szavakat választom.

Erről a szóról: jó

Ha ezt a szót jelentése teljes terjedelmében veszem, s ha meg akarok győződni, vajon képes-e minden ember ugyanazt a fogalmat alkotni róla, meg kell tudnom, milyen módon jut birtokába a gyermek.

Ha figyelmét erre a szóra akarjuk irányítani, kiejtjük a szót, miközben valami cukordarabkát mutatunk neki, vagy például azt, amit úgy hívnak: *bonbon*. Ha legelemibb jelentésében veszem ezt a szót, akkor eleinte csak arra használom, ami ízlik a gyermeknek, és ínyében kellemes érzetet vált ki.

Mihelyt azonban kissé tágabb fogalommal akarom ellátni ezt a szót, akkor nyakra-főre használhatom mindarra, ami tetszik ennek a gyermeknek, azaz az állatra, az emberre, a pajtására, akivel játszik és szórakozik. Általában véve, amíg csak fizikai tárgyakra alkalmazom e kifejezést, amilyen például egy szövetdarab, egy szerszám, valamilyen élelmiszer, addig az emberek körülbelül ugyanazt a fogalmat alkotják róla, és e kifejezés, ha nem is világosan, de legalább elmosódóan, emlékezetükbe idézi mindannak a fogalmát, ami közvetlenül lehet jó az ő szemükben.[58]

Ha pedig ezt a szót még tágabb értelemben veszem, ha például az erkölcsre és az emberi cselekedetekre alkalmazom, akkor észre fogom venni, hogy ez a kifejezés szükségképpen valami közhasznosság eszméjét tartalmazza, s ha egyet akarunk érteni abban, ami ilyen vonatkozásban jó, akkor előzőleg egyet kell értenünk abban, hogy mi az a hasznos. Márpedig a legtöbb ember még azt sem tudja, hogy a közjó az emberi cselekedetek jóságának mértéke.

Mivel az embereknek nincs részük egészséges nevelésben, az erkölcsi jóságról csak zavaros eszméik vannak. Ez a szó: *jóság*, ha önkényesen használják, nem idéz fel emlékezetükben mást, mint külön-

[58] Ebből a *jó* melléknévből alkották a *jóság* főnevet, melyet annyi ember valóban létezőnek vagy legalábbis bizonyos tárgyak elválaszthatatlan tulajdonságának tart. Különös, hogy még mindig megállapításra szorul: a természetben nincs oly lény, melyet jóságnak neveznek. Hiszen ez a jóság név csupán, mellyel az emberek ellátják azt, amit valamennyien saját szempontjukból jónak tekintenek, és hogy végül is ez a *jóság* szó éppúgy, mint a *nagyság* szó, egyike azoknak az elmosódó, jelentésnélküli kifejezéseknek, melyek csak abban a pillanatban idéznek fel valamely szabatos eszmét, amidőn ezeket, önmagunk ellenére és anélkül, hogy észrevennénk, valamely egyedi tárgyra vonatkoztatjuk.

böző alkalmazásait, melyek tudomásukra jutottak.*[3] Ezek az alkalmazások mindig különbözőek és ellentmondóak a velük együtt élő emberek különböző érdekei és társadalmi állása szerint. Ahhoz, hogy egyetemlegesen egyetérthessünk az erkölcsre alkalmazott *jó* szó jelentésében, egy kiváló szótárnak kell előzőleg a szó pontos értelmét meghatároznia. Amíg nem szerkesztenek ilyen művet, addig végeláthatatlan lesz minden vita ebben a tárgyban. Ugyanígy állunk az *érdek* szóval.

Érdek

Kevés emberről mondhatjuk, hogy tisztességes. Ebből következik, hogy az *érdek* szó a legtöbbjükben a pénzbeli érdek fogalmát ébreszti fel, vagy pedig éppilyen silány és éppilyen megvetendő tárgy fogalmát. Vajon a nemes és emelkedett léleknek ugyanez a fogalma van-e róla? Nem. Ez a szó őt egyesegyedül az önszeretet érzésére emlékezteti. Az erényes ember nem lát az *érdek*ben mást, mint azt a hatalmas és általános rúgót, amely minden ember mozgatója, s az embereket hol a bűn, hol az erény felé tereli. De vajon a jezsuiták hasonlóan tág fogalmat fűztek-e ehhez a szóhoz, amidőn nézeteimmel szembeszálltak? Mindössze annyit tudok erről, hogy ők az idő tájt bankárok, kereskedők, csődbe jutott pénzemberek voltak, s így szükségképpen szem elől kellett téveszteniük a nemes érdek minden fogalmát. Ez a szó tehát csak az ármánykodás és a pénzbeli érdek fogalmát kelthette bennük.

Nos, egy ilyen silány érdek arra késztette őket, hogy üldözött embert üldözzenek, holott titokban magukévá tették nézeteit. Bizonyítéka ennek egy táncjáték, melyet Rouenban mutattak be 1750-ben, s amelynek célja volt megmutatni, hogy *a gyönyör igaz erényekre neveli az ifjúságot*, azaz: *az első jelenetben polgári erényekre; a második jelenetben harcos erényekre; a harmadik jelenetben a vallás megkövetelte erényekre.* Ebben a táncjátékban táncokkal bizonyították ezt az igazságot. A megszemélyesített vallásnak egy páros tánca volt benne, melyet a gyönyörrel lejtett. És hogy a gyönyört még izgalmasabbá tegyék – mondogatták akkor a janzenisták –, a jezsuiták térdnadrágba öltöztették.[59] Márpedig ha a gyönyör szerintük mindent el tud érni az embernél,

[59] De legyünk igazságosak a jezsuitákkal szemben. Hamis ez a vád, hiszen ők ritkán feslett életűek. A jezsuitát fékezi a szabályzat, közömbös ő a gyönyörökkel szemben, s minden igyekezetével becsvágyát ápolja. Legfőbb vágya, hogy maga alá vesse a gazdagokat és a föld hatalmasságait, erőnek erejével vagy csalogatással. Arra született, hogy parancsoljon nekik. A hatalmon levő emberek csak bábuk az ő szemében, s ezeket a bábukat a jezsuita a lelkiatyaság és a gyónás zsinórjaival hozza mozgásba. Iránt uk való mély megvetését a tisztelet látszatával leplezi. A hatalmon levőket ez kielégíti, s észre sem veszik, hogy a jezsuita valóságos bábjáték-figurákat csinál belőlük. Amit a jezsuita nem képes csalogatással elérni, véghezviszi erőszakkal.

akkor mi mindent ne tudna elérni nála az érdek! Hiszen mibennünk minden érdek végredményben gyönyörhajhászás.[60]

A világegyetem mozgatói a gyönyörök és a fájdalmak, Isten rendelte így a földnek, amidőn megteremtette a paradicsomot az erényeknek, a poklot a bűnöknek. Maga a katolikus egyház is elfogadja ezt, amidőn Bossuet és Fénelon nagyurak vitája kapcsán úgy döntött, hogy Istent nem önmagáért*[4] szeretjük, azaz nem függetlenül azoktól a kínoktól és jutalmaktól, melyeket osztogat. Mindig is teljes volt az egyetértés abban, hogy az embert az önszeretet érzése mozgatja, s így nem engedelmeskedik soha másnak, mint érdeke törvényének.[61]

Vajon mit bizonyít ebben a tárgyban a nézetek eltérő volta? Semmit, legfeljebb ha annyit nem, hogy koránt sincs ebben egyetértés. Nem sokkal nagyobb az egyetértés akkor sem, ha erényről beszélünk.

Erény

Ez a szó gyakran igen különböző eszméket idéz, aszerint, hogy mi a hivatásunk, a rangunk, a társaság, amelyben élünk, az ország és az évszázad, amelyben születtünk. Ha egy utószülött fiú kihasználná Normandiában – ahogy ezt annakidején Jákob tette – fivére éhségét vagy szomjúságát avégből, hogy elsőszülöttségi jogától megfossza, akkor az ottani jogszokás szerint csalónak minősülne valamennyi törvényszék előtt. Ha egy férfi, Dávid példája nyomán, elpusztítaná szeretője férjét, nem az erényes emberek, hanem a gonosztevők között emlegetnék. Hiába mondanák, hogy életét derekasan fejezte be. Néha a gyilkosok is derekasan fejezik be életüket, mégsem szolgálnak nekünk mintaképül az erényes életre.

Nyissuk csak fel a történelem évkönyveit, látni fogjuk, hogy ugyanezek a jezsuiták lobbantották lángra a lázadást Kínában, Japánban, Etiópiában, valamint mindazokban az országokban, ahol ők a béke evangéliumát prédikálják. Tudomásunk van róla, hogy Angliában ők töltötték meg azt az aknát, melynek rendeltetése lett volna felrobbantani a parlamentet. Hollandiában ők gyilkoltatták meg az orániai herceget, Franciaországban IV. Henriket. Genfben ők adtak jelt az ostromra. Kezük, melynek gyakori fegyvere a tőr, a gyönyörökben ritkán turkál, azaz bűneik nem gyengeségek, hanem gaztettek.

[60] Vajon miért léptek fel a jezsuiták oly nagy hévvel, amikor engem támadtak? Miért járták be az összes tekintélyes házakat, hogy Az elméről szóló könyv ellen szavaljanak, megtiltsák olvasását, s hogy szüntelenül ismételgessék azt, amit Canaye atya D'Hocquincourt tábornagynak mondott: *csak semmi szellemet, nagyuraim, semmi szellemet?* Azért történt így, mert a jezsuita csak parancsolni akart, s így mindig a népek elvakítását kívánta.

[61] A harcos, ha érvényesülni akar, háborút kíván. De milyen mértékben kívánja a háborút az alacsonyabb rangú tiszt? Az ő kívánsága hat-hétszáz franknyi fizetésemelésre vonatkozik, kívánja tehát a birodalmak elpusztítását, barátai halálát, valamint olyan ismerőseiét, akikkel együtt él, s akik nála magasabb rangúak.

Mindaddig, amíg nem kapcsolunk világos fogalmakat ehhez a szóhoz, ugyanezt kell mondanunk az erényről, amit a pürrhónisták mondtak az igazságról: *Olyan mint a Napkelet; változik, aszerint, hogy milyen nézőpontból szemlélem.*

A keresztényekre az egyház első évszázadaiban utálattal néztek a nemzetek. Attól féltek, hogy egyáltalán nem fogják megtűrni őket. Vajon mit prédikáltak ők ekkor? A megbocsátást és a felebaráti szeretetet. Az *erény* szó ekkor az emberiesség és a szelídség eszméjét idézte emlékezetükbe. Vezetőjük magatartása megszilárdította bennük ezt az eszmét. Jézus szelíd volt az esszeniánusokkal, a zsidókkal és a pogányokkal, de a rómaiakat sem gyűlölte. Megbocsátotta a zsidóknak szitkozódásaikat, Pilátusnak jogtalan cselekedeteit. Mindenütt a szeretetet prédikálta. Vajon elmondható-e ugyanez napjainkban? Nem, manapság Franciaországban, Spanyolországban és Portugáliában az erény eszméjébe beletartozik már a felebaráti gyűlölet és a barbárság – vallási buzgóság és államrend néven.

A születőfélben levő egyház tisztelte az emberben a becsületességet, és nem nagyon érdekelte az illető hite, bármilyen volt is a vallása. „Mindenki keresztény – mondotta szent Justinus –, aki erényes, még akkor is, ha istentagadó." *Et quicumque secundum rationem et verbum vixere, Christiani sunt, quamvis athei.*

Jézus előnyben részesítette[62] példabeszédeiben a hitetlen szamaritánust az ájtatos farizeussal szemben. Szent Pál sem volt válogatósabb, mint Jézus vagy szent Justinus, Corneliust (Apostolok Cselekedetei, X. v. 2.) vallásos emberként emlegetik, mert becsületes volt.*[5] Pedig még nem is volt keresztény. Hasonlóképpen állapítják meg egy bizonyos Lídiáról (ugyanezen Cselekedetek XVI. fejezete, v. 14.), hogy Istent szolgálta. Pedig még csak nem is hallotta szent Pál szavát, s még csak meg sem tért.

Jézus idejében a becsvágyat és a hiúságot még nem számították erénynek. Isten országa nem erről a világról való volt. Jézus nem kívánt sem gazdagságot, sem címeket, sem hitelt Júdeában. Azt parancsolta meg tanítványainak, hogy hagyják ott javaikat, és őt kövessék. Vajon milyen eszméik vannak manapság az embereknek az erényről? Nincs olyan katolikus főpap, aki ne versengene címekért, kitüntetésekért. Nincs olyan szerzetesrend, amely ne sürögne-forogna az udvarokban, ne foglalkoznék kereskedelemmel, és ne gazdagodnék meg a bank jóvoltából. Jézusnak és az apostoloknak más eszméik voltak a tisztességről.

Ez utóbbiak idejében az üldöztetést korántsem nevezték még sze-

[61] Jézus minduntalan a zsidó papok ellenségeinek hirdeti magát. Minduntalan szemükre veti kapzsiságukat, kegyetlenségüket. Jézust megbüntették igazmondásáért. Ó, katolikus papok, kevésbé vagytok-e barbárok a zsidó papoknál? Vajon Jézus őszinte imádójának kevésbé kell-e gyűlölni benneteket?

retetnek. Az apostolok nem arra ingerelték Tiberiust, hogy börtönözze be a pogányt vagy a hitetlent. Becstelennek nyilvánították volna azt, aki ebben az évszázadban rabszíjra akarta volna fűzni másnak a nézetét, aki terror révén akart volna uralkodni, inkvizíciós törvényszéket emelni, megégetni embertársait, kisajátítani javaikat. Mindenki borzalommal olvasta volna azokat az ítéleteket, melyeket a gőg, a kapzsiság és a papi kegyetlenség diktált volna. Manapság azokban az országokban, ahol inkvizíció van, a gőg, a kapzsiság és a kegyetlenség az erény rangjára emelkedett.

Jézus gyűlölte a hazudozást. Ő tehát korántsem kötelezte volna, mint az egyház, Galileit arra, hogy fáklyával a kezében vonja vissza az igazság istenének oltáránál azokat az igazságokat, melyeket felfedezett. Az egyház ma már nem ellensége a hazugságnak: égig emeli a kegyes csalásokat.*[6]

Jézus, Isten fia, alázatos volt.*[7] De az ő gőgös helytartója parancsolni kíván az uralkodóknak, önhatalmúlag törvényesíteni akarja a gaztettet, dicsérendővé a gyilkosságokat. Lám, Clément-t is a boldogok sorába emelte. Ez az erény bizony nem azonos a jézusi erénnyel.

A barátság, amelyet a szkíták körében erényként tiszteltek, ma már nem ilyen számba megy a monostorokban. Sőt a regula egyenesen bűnössé teszi.*[8] Az aggastyánt, aki betegen és lankadtan időzik cellájában, magára hagyja ott a barátság és az emberiesség. A szerzetesek olyannyira gyakorolják a kölcsönös gyűlöletet, mintha csak külön előírták volna a kolostorokban.

Jézus úgy kívánta, hogy adják meg a császárnak, ami a császáré. Megtiltotta, hogy eltulajdonítsák, akár csellel, akár erőszakkal, másnak a vagyonát. De az *erény* szó, amely akkor az igazságosság eszméjére emlékeztetett, szent Bernát korában már nem emlékeztetett erre. Ez a szent a keresztesek élére állt, és azt parancsolta a nemzeteknek, hogy vonuljanak ki Európából, pusztítsák végig Ázsiát, taszítsák le a trónjukról a szultánokat, királyi koronákat zúzzanak, melyekhez semmi joguk sem volt e nemzeteknek.

Amidőn rendjének gazdagodása érdekében száz hold mennybeli földet ígért ez a szent annak, aki neki tíz holdat ad a földön, amidőn e nevetséges és csalóka ígérettel nagyszámú törvényes örökös családi vagyonát kisajátította, akkor – mint látjuk – a lopás és az igazságtalanság eszméje nyilvánvalóan az erény fogalmához tartozott.*[9]

Lehetett-e erről már fogalmuk a spanyoloknak, amidőn az egyház megengedte nekik, hogy megtámadják Montezumát és az inkákat, hogy kifosszák őket vagyonukból, s hogy Mexikó és Peru trónjára telepedjenek? A szerzetesek, akik akkor Spanyolországban parancsoltak, kényszeríthették volna a spanyolokat arra, hogy adják vissza a mexikóiaknak és a peruiaknak*[10] aranyukat, szabadságukat, országukat és fejedelmü-

ket. Vagy legalábbis megbélyegezhették volna a spanyolok viselkedését. Mit csináltak ekkor a teológusok? Hallgattak. Vajon máskor adták-e tanújelét nagyobb igazságosságnak? Nem. Hennepin, ez a ferences rend szigorúbb ágához tartozó atya, szüntelenül mondogatja, hogy a vadak megtérítésének csupán egyetlen módja van: a rabszolgaság.[63] Vajon akkor, ha a jelenlegi teológusoknak ugyanolyan eszméik lennének az erényről, mint amilyen eszméi Jézusnak voltak, felmerült volna-e a szigorú rendhez tartozó Hennepin-ben egy ilyen igazságtalan és ennyire barbár módszer gondolata? Szent Pál határozottan állítja, hogy a meggyőzés az egyetlen fegyver, melyet a pogányok megtérítésében használni lehet. Ki is folyamodnék erőszakhoz, hogy a geometriai igazságokat bizonyítsa? Ki ne tudná, hogy az erény önmagáért beszél? Vajon milyen esetben lehet hát a börtönnel, a kínzással és a máglyával eredményt elérni? Olyankor, ha gaztettet, tévelygést meg képtelenséget prédikálunk.

Mohamed karddal a kézben bizonyította dogmái igazságát. A keresztények ekkor azt mondták, hogy az a vallás, mely megengedi az embernek, hogy erőszakkal tegye hívővé embertársát, hamis vallás. Beszédeikben elítélték Mohamedet, ténykedésükkel azonban igazolták őt. Amit őbenne bűnnek neveztek, azt önmagukban erénynek nevezték. Mert hát ki is hinné, hogy a muzulmán, aki olyan kérlelhetetlen elvekhez igazodik, erkölcsében szelídebb lenne, mint a katolikus? Miért is legyen a török türelmes a kereszténnyel*[11] vagy a hitetlennel, a zsidóval, a pogánnyal szemben? Csak természetes, hogy a szerzetes, kinek vallása kötelességéül írja elő az emberiességet, embertársait égeti meg Spanyolországban, Franciaországban pedig börtönbe veti a janzenistát, a deistát.

Vajon elkövetne-e a keresztény ennyi szörnyűséget, ha az erényről ugyanazok lennének az eszméi, melyek az Isten fiának eszméi voltak, s ha a pap, aki csak becsvágya tanácsára hallgat, nem lenne süket az Evangélium tanácsaival szemben?*[12]

TIZENHETEDIK FEJEZET

A klérus szemében az erény nem egyéb mint saját hasznosságának eszméje

Ha csaknem az összes vallási testületeket – mondja a bretagnei legfelsőbb bíróság híres és szerencsétlen főügyésze – alapszabályaiknál fogva a közjóval ellentétes érdek fűti, akkor hogyan alakíthatnának ki

[63] Lásd *Beszámoló a Louisiana-i vademberek erkölcseiről*, 105. lap.

egészséges eszméket az erényről? Kevés a Fénelon a főpapok között.*[13] Kevésben van meg közülük az ő erényessége, emberiessége, önzetlensége. Lehetséges, hogy a szerzetesek között sok szentet számlálhatunk, de kevés köztük a tisztességes ember. Minden vallási testület gazdagságra és hatalomra vágyódik. Becsvágyuk előtt egyetlen gát sincsen. Bizonyítja ezt az a száz meg száz nevetséges bulla, melyet a pápák a jezsuiták érdekében bocsátottak ki. A jezsuita becsvágyó, de vajon kevésbé becsvágyó-e az egyház? Nyissuk csak ki a történelem könyvét, helyesebben az egyházatyák tévedéseinek és vitáinak, a klérus vállalkozásainak és a pápák gonosztetteinek történelemkönyvét, mindenütt azt látjuk, hogy az egyházi hatalom ellensége a világinak.[64] Elfelejti, hogy országa nem erről a világról való, és minduntalan újabb kísérleteket tesz a földi kincsek és a hatalom megkaparintására. Nemcsak azt akarja elvenni a császártól, ami a császáré, hanem büntetlenül le akarja dönteni magát a császárt. Ha lehetséges volna, hogy a babonás katolikusok némi eszmével rendelkezzenek arról, mi a jogos és a jogtalan, akkor az ilyen katolikusok fellázadnának hasonló történelem olvasásakor, és borzadnának a papságtól.

Előfordult, hogy egy fejedelem bizonyos adó eltörlését ígérte valamelyik esztendőben. Az év már letelt, s ő tüntetően megszegi adott szavát. Miért nem veti nyilvánosan szemére az egyház az adott szó megsértését? Azért, mert számára közömbös a társadalom jóléte, az igazságosság, az emberiesség, hiszen egyedül a saját érdekével törődik. Ha zsarnok a fejedelem, az egyház feloldja őt. Ám ha a fejedelem olyasvalakivel azonos, akit az egyház eretneknek mond, akkor kiátkozza őt, lemondatja trónjáról, meggyilkolja. Miben áll azonban az eretnekség

[64] Amidőn az egyház kijelentette, hogy egyedüli bírája annak, hogy mi a bűn, és mi az, ami nem bűn, azt hitte, hogy ezen a címen magának tulajdoníthatja a legfőbb hatalmat, valamint az ítélkezés legfőbb jogát. Valóban, ha senkinek sincs joga megbüntetni a jótéteményt és jutalmazni a rosszat, akkor a jóság vagy a gonoszság bírája az egyedüli törvényes bíró egy nemzet fölött. A világi elöljárók és a fejedelmek ettől fogva csak ítéleteik végrehajtói lehetnek. Munkakörük a hóhér munkakörére korlátozódik. Mint terv, nagyszabású volt ez. A vallás fátylába burkolták, és eleinte nem késztette lázadásra a világi elöljárókat. Látszólag alárendelték nekik az egyházat, s az egyház csak arra várt, hogy megfossza őket ettől a hatalomtól, s hogy miután egyetemlegesen az emberi cselekedetek értékének egyedüli bírájául ismerik el, ez az elismerés törvényesítse igényeit. Vajon a királyok milyen hatalmat szegezhettek volna szembe az egyház hatalmával? Semmi mást, csak a fegyverek erejét. A nép, amely akkor a két hatalom rabszolgája volt, oly két hatalomé, melynek elhatározásai és törvényei gyakran ellentmondóak lettek volna, bizonytalan helyzetében megvárta volna, hogy az erő döntse el kettejük között, hogy melyiknek kell engedelmeskednie.

Elismerem, hogy a klérusnak ez a terve nem valósult meg teljes egészében. Mégis igaz azonban, noha alig észlelhető módon volt megkülönböztethető egymástól a világi és az egyházi hatalom, hogy minden katolikus államban valójában két királyság uralkodik, és minden honpolgárnak két korlátlan uralkodója van.

gonosztette? Ez a szó: *eretnekség*, ha bölcs és szenvedélymentes férfi ejti ki, nem jelent mást, mint *egyéni nézetet*. Várható-e ilyen egyháztól világos eszme a méltányosságról? Milyen oknak kell tulajdonítanunk a Sorbonne ellentmondó határozatait?[65] Nyilván a papi érdeknek. Ha nem lenne ez az érdeke, nem támogatta volna egy időben, és nem tűrte volna minden időben a jezsuiták tantételét a királygyilkosságról.

Igaz, hogy az egyház doktorai, amidőn befogadták ezt a tantételt, inkább ostobaságról, semmint gonoszságról tettek tanúbizonyságot. Elismerem, hogy ostobák. Feltételezhető-e azonban, hogy tisztességesek? Elegendő, ha egy pillantást vetünk arra a dühödt magatartásra, amelylyel a filozófusok könyvei ellen léptek fel, és arra a némaságra, mellyel a jezsuiták könyveit kísérték. Amidőn gyűlésükön a doktorok a szerzetesek erkölcsét jóváhagyták, vagy úgy ítélték azt kifogástalannak,*[14] hogy meg sem vizsgálták (ebben az esetben hogyan vélekedjünk ily könnyelmű bírákról?), vagy úgy ítélték kifogástalannak, hogy előbb megvizsgálták, és kifogástalannak ismerték fel (ebben az esetben miként vélekedjünk ily tudatlan bírákról?), vagy pedig, végül, ezek a doktorok vizsgálat után rossznak találták, de félelemből hagyták jóvá,*[15] vagy érdekből vagy becsvágyból (ebben az utóbbi esetben hogyan vélekedjünk ilyen csaló bírákról?).

Nem a sorbonnisták feladata tehát a moralista címére pályázni. Az erkölcsnek még az alapelveit sem ismerik. Bizonyos napórák jelmondata – *Quod ignoro, doceo; azt tanítom, amit nem tudok* – kellene, hogy a Sorbonne jeligéje legyen. Csalárd vezetők ezek a doktorok, akiknek az erényről csak olyan fogalmaik vannak, melyek az ő érdekeikhez igazodnak, ez az érdek viszont az időhöz igazodik. Pedig hát tudjuk, hogy az igazi erény azonos minden évszázadban és minden országban.*[16] Érdekét tartotta szem előtt a pap akkor is, amidőn mindenütt követelte a közoktatás kizárólagos kiváltságát. Amidőn francia színészek színházat építettek Sevillában, a káptalan és a plébános leromboltatta. Az egyik kanonok kijelentette: ezen a helyen a mi társulatunk nem tűr el még egy társulatot.

Ó, ember! – kiáltott fel valamikor egy bölcs –, fogja-e valaki valaha is tudni, hogy meddig jut el őrültséged és ostobaságod? Ám a teológus tudja, nevet is rajta, és busás hasznot húz belőle.

Mindig is gazdagságának[66] és tekintélyének a növelése volt az,

[65] Izgalmas dolog lenne egy kötetben összegyűjteni az ellentmondó ítéleteket, melyeket a Sorbonne hozott Descartes előtt és Descartes óta úgyszólván minden oly mű ellen, mely lángelmének volt a terméke.

[65] Miért, hogy minden szerzetes oly nevetséges lelkesedéssel védelmezi rendalapítójának hamis csodatetteit, miközben gúnyolódik a vámpírok bebizonyított létezésén? Azért van ez, mert nem fűződik érdeke ahhoz, hogy elhiggye. Mihelyt kiküszöböljük az érdeket, csak az ész marad meg, az ész pedig nem hiszékeny.

amit a teológus a vallás neve alatt űzött. Ne csodálkozzunk, ha életelvei helyzete szerint változnak, s ha ma már nincsenek meg az erényről azok az eszméi, melyek valamikor megvoltak, és ha Jézus erkölcse nem azonos többé papjai erkölcsével.

Nemcsak a katolikus szekta, hanem valamennyi szekta és valamennyi nép nélkülözte a becsületesség tiszta eszméit, s az egyes évszázadok, valamint országok szerint igen eltérő fogalmaik voltak róla.*[17]

TIZENNYOLCADIK FEJEZET

A különböző fogalmakról, melyeket a különféle népek az erényről alkottak

Keleten, de legkivált Perzsiában a nőtlenség bűnnek számít. Semmi sincs nagyobb ellentétben – mondják a perzsák – a természet és a teremtő szándékaival, mint a nőtlenség.[67] A szerelem testi szükséglet, szükséges kiválasztódás. Miért kell tehát örökös önmegtartóztatási fogadalmat helyezni szembe a természet szavával? Isten semmi haszontalant sem teremtett. Szerveinket is ő alkotta. Nyilván azt akarta, hogy használjuk azokat.

Szolón, Athén bölcs törvényhozója nem csinált nagy ügyet a szerzetesi tisztaságból.*[18] Plutarkhosz említi, hogy törvényeiben kifejezetten megtiltotta a rabszolgáknak az illatszer használatát s a fiatalokkal való szeretkezést, mégpedig azért – teszi hozzá ez a történetíró –, mert még a görög szerelemben sem látott Szolón semmi tisztességtelent. Ám ezek a büszke republikánusok, akik szégyenérzet nélkül űzték a szerelem mindenféle fajtáját, sohasem vetemedtek volna a kém meg a besúgó silány mesterségére. Sohasem árulták volna el a haza érdekét, nem sértették volna meg a magántulajdont, polgártársaik szabadságát. A rabszolgaság bilincseit egyetlen görög, egyetlen római sem vette volna magára pirulás nélkül. Az igazi római még egy ázsiai zsarnok látását sem viselte el borzadály nélkül.

Cato, a cenzor idejében történt, hogy Eumenész Rómába érkezett. Érkeztekor körülötte nyüzsgött az egész fiatalság. Egyedül Cato kerülte őt.*[19] Megkérdezték, vajon Cato miért menekül az olyan uralkodó elől, aki keresi az ő barátságát, aki oly derék király, és valóban barátja a rómaiaknak? Lehet, hogy nektek derék az illető – felelte Cato –, tény

[67] Mihelyt Perzsiában a gyermekek elérték a serdülőkort, ágyast adnak melléjük.

azonban, hogy *minden zsarnok fejedelem emberi hússal táplálkozik,*[20] *és az ilyet kerülnie kell minden erényes embernek.*

Hiába próbálnánk meg előszámlálni azokat a különböző eszméket, melyeket a különböző népek*[21] és egyének*[22] az erényről alkottak. Annyi mindenesetre igaz, hogy a katolikusnak, aki nagyobb tiszteletet érez egy semmittevő szerzetesrend alapítója iránt, mintsem egy Minosz, egy Merkur, egy Lükurgosz stb. iránt, annak bizony nincsenek szabatos fogalmai az erényről. Márpedig amíg nem fűzünk világos fogalmakat ehhez a szóhoz, addig az ember – neveltetésének esetlegessége szerint – szükségképpen a legkülönfélébb eszméket alkotja róla.

Képzeljünk el egy lányt, akit ostoba és vakbuzgó anyja nevel. Ez a leány egyébre sem tudja alkalmazni az *erény* szót, mint arra a pontosságra, mellyel az apácák fenekelik magukat, böjtölnek és mormolják a rózsafüzért. Az *erény* szó tehát őbenne csak a fegyelmezés, a szőrcsuha és a Miatyánk eszméjét fogja ébreszteni.

Képzeljünk el egy másik leányt, akit az előbbivel ellentétben művelt és hazafias szellemű szülők nevelnek. Ezek a szülők csak a haza szempontjából hasznos tetteket fogják elébe tárni az erény példaképeként. Csak az Ariciákat, a Porciákat stb. fogják dicsérni előtte. Ennek a leánynak szükségképpen más fogalmai lesznek az erényről, mint az előbbinek. Az egyik az erény erejét és a hitvestársi szerelem példáját fogja csodálni Ariciában, a másik egyebet sem fog látni ugyanebben az Ariciában, mint egy pogány nőt, egy társaságban forgolódó valakit, öngyilkost és kárhozottat, akit kerülni kell és megvetni.

Amit a két lány esetében tapasztalhatunk, ugyanaz elmondható két fiatalemberről. Az egyik szorgos olvasója a szentek legendáinak, tanúja – hogy úgy mondjam – azoknak a kínzásoknak, melyeket a szentek a test ördöge jóvoltából szenvednek el, látja, hogy szüntelenül korbácsolják magukat, töviseken henteregnek, jeges vízzel locsolják testüket.

Az illetőnek egészen más fogalmai lesznek az erényről mint annak, aki tisztességesebb és tanulságosabb tanulmányoknak szenteli magát, példaképül Szókratészeket, Scípiókat, Arisztcidészeket, Timoleónokat stb. választ vagy – hogy évszázadomból idézzek példákat – a Mironokat, a Harlay-kat, a Pibrac-okat, a Barillonokat:*[23] „Ezek voltak azok a tiszteletre méltó világi elöljárók, hazaszeretetük jeles áldozatai, akik több lázadást vertek le derék és bölcs életelveikkel – írja Retz bíboros –, mint amennyi lángralobbanthatott Spanyolország és Anglia minden aranya." Lehetetlen tehát, hogy ez a szó: *erény,* ne ébresszen bennünk különböző eszméket*[24] aszerint, hogy Plutarkhoszt olvassuk vagy az *Arany Legendát.* Innen van, hogy minden időkben és minden országban a legkülönbözőbb jellemű férfiaknak emeltek oltárokat.

A pogányok körében a Herculesek, a Castorok, a Ceresek, a Bacchusok, a Romulusok voltak azok, akiket Istennek kijáró tiszteletben

részesítettek. A muzulmánoknál éppúgy, mint a katolikusoknál, a jelentéktelen dervisnek, a silány szerzeteseknek, azaz egy Domonkosnak, egy Antalnak juttatják ugyanezt a megtiszteltetést.

Az ókori hősök előtt az Olümposz kapui akkor nyíltak meg, miután szörnyeket fékeztek meg az illetők, és zsarnokokra mértek büntetést, bátorságuk, képességeik, jótétlelkük és emberiességük révén. A szerzetes manapság böjttel, önsanyargatással, gyávasággal, vak megalázkodással és hitvány engedelmességgel nyitja meg maga előtt az ég kapuját.

Ez a felfordulás az elmékben kétségtelenül meglepte Machiavellit. Ezért nyilatkozik így a negyedik értekezésben: „Minden vallás, mely kötelességként írja elő a szenvedést és az alázatot, csak passzív bátorságot sugall a polgároknak. Elernyeszti elméjüket, lealjasítja és rabszolgaságra készíti elő." Kétségtelen, hogy ezt a jóslást hamarosan követte volna a példa is, ha a társadalmak erkölcsei és törvényei nem módosították volna a vallások jellegét és szellemét.

Nem nagyon világosak tehát azok a fogalmak, melyeket a *jó*, az *érdek* és az *erény* szavakhoz fűzünk. E szavakat mindig önkényesen használjuk, és szükségképpen a legkülönbözőbb fogalmakat idézik fel aszerint, hogy milyen a társadalom, amelyben élünk, és hogy mire szándékozunk őket alkalmazni. Aki ilyenfajta kérdést kíván megvizsgálni, annak először le kell szögeznie e szavak értelmét. Ha az előzetes megállapodás elmarad, minden hasonló jellegű vita végeláthatatlanná válik. Innen van, hogy az emberek annál kevésbé értenek egyet úgyszólván valamennyi erkölcstani, politikai és metafizikai kérdésben, minél többet okoskodnak róla.

Mihelyt meghatároztuk a szavakat, bármely kérdés azonnal megoldódik, szinte abban a pillanatban, amidőn felvetjük. Bizonyítéka ez annak, hogy az elmék egyaránt szabatosak, s hogy mindenki ugyanazokat a kapcsolatokat veszi észre a tárgyak között. Bizonyítéka annak is, hogy az erkölcstan, a politika és a metafizika terén*[25] a nézetek közt nyilvánuló eltérés egyedül a szavak bizonytalan jelentésének, helytelen használatának következménye, talán a nyelvek tökéletlen voltának is. Amde mivel orvosolható ez a baj?

TIZENKILENCEDIK FEJEZET

Az egyetlen eszközről, mellyel a szavak bizonytalan jelentése rögzíthető

A szavak bizonytalan jelentésének meghatározásához olyan szótárra lenne szükség, mely világos fogalmakat csatol a különböző kifejezésekhez.*[26] Ilyen nehéz művet csak szabad nép hozhat létre. Európában

talán Anglia az egyetlen vidék, amelytől a világegyetem várhatja és megkaphatja ezt a jótéteményt. De vajon ebben az országban nincs-e támogatója a tudatlanságnak is? Alig van ország, ahol ne állna egyes egyének érdekében összekavarni a hazugság vakhomályát az igazság fényével. A vak ember csak arra vágyik, hogy az egész világegyetem vak legyen. A csalónak minden vágya, hogy terjedjen az ostobaság, és sokasodjanak a rászedhető emberek. Mint Portugáliában, Angliában is vannak tudatlan hatalmasok, akik ellenségei a felvilágosult észnek. De mit tehetnek az illetők Londonban egy író ellen? Nincs olyan angol, aki ne vonulhatna törvényei védőbástyája mögé, ne szállhatna szembe a hatalommal, ne gyalázhatná a tudatlanságot, a babonát és az ostobaságot. Az angol ember szabadnak született, használja fel tehát ezt a szabadságot az emberek felvilágosítása érdekében. Tekintse azt a tiszteletet, mellyel még ma is adózunk Görögország tehetséges népeinek, olyan tiszteletnek, melyet neki is megad az utókor. Merítsen bátorságot ebből a példából.

Ez az évszázad – mondják – a filozófia évszázada. Európa valamennyi nemzete tehetséges embereket hozott létre ebben a műfajban. Mint látjuk, manapság minden nemzet az igazság keresésével foglalatoskodik. De csak egy ország van, ahol büntetlenül közzé is lehet tenni az igazságot, s ez Anglia.

Anglia,[68] élj ezzel a szabadsággal, ezzel az adománnyal, amely az embert a silány rabszolgától és a háziállattól különbözteti meg. Hintsed szét a bölcsességet a nemzetek között! Ilyen jótétemény örök hálájukat biztosítja neked. Lerögzíteni szótárban minden egyes szó pontos jelentését, szétoszlatni ilyen módon azt a rejtélyes sötétséget, amely még mindig belepi az erkölcstant, a politikát, a metafizikát, a teológiát*[27] stb., ez az egyetlen módja annak, hogy véget vethessünk annak a sok vitának, melyet a végtelenbe nyújt a szavakkal való visszaélés.*[28] Egyetlen módja ez annak, hogy az emberek tudományát arra szűkíthessük, amit valóban tudnak.

Ez a szótár – ha valamennyi nyelvre lefordítanák – az emberek valamennyi fogalmának általános gyűjteményévé válnék. Nem kell más, mint pontos fogalmakat kapcsolni minden egyes kifejezéshez, és akkor a skolasztikus, aki a szavak mágiájával oly gyakran forgatta fel a világot, tehetetlen mágussá válik. Széttörik a talizmán, melynek birtoklásában rejlett az ő hatalma. Akkor majd az őrültek, akik metafizikus néven kóborolnak oly régóta az agyrémek országában, és akik széllel bélelt tömlőkön hajózzák be minden irányban a végtelen mélységeket, nem mondják majd többé, hogy azt látják ott, amit nem látnak, és hogy

[68] Minden kormányzat, mely megtiltja, hogy az emberek a közigazgatás tényeiről gondolkozzanak és írjanak, kétségtelenül oly kormányzat, melyről semmi jó sem mondható.

tudják, amit nem tudnak. Nem szedik rá többé a nemzeteket. Az erkölcstani, politikai és metafizikai tételek éppolyan bizonyíthatókká válnak majd, mint a geometria tételei. Ezekről a tudományokról is azonos fogalmaik lesznek az embereknek, hiszen (mint ahogy kimutattam) mindenki szükségképpen ugyanazokat a kapcsolatokat észleli ugyanazon dolgok között.

Újabb bizonyítéka ennek az igazságnak, hogy minden ember, amidőn nagyjából ugyanazokat a tényeket kombinálta – akár a fizikai világban, mint ahogy a geometria bizonyítja, akár a szellemi világban, mint ahogy a skolasztika bizonyítja – minden időben körülbelül ugyanarra az eredményre jutott.

HUSZADIK FEJEZET

Az emberek kirándulásai és felfedezései a szellemi birodalmakban körülbelül mindig ugyanazok voltak

A képzeletbeli országok közül, melyeket bejár az emberi szellem, elsőnek a tündérek, a szellemek, a varázslók birodalmánál állok meg. Az emberek szeretik a meséket. Mindenki olvassa, hallgatja őket, és gyárt is ilyeneket. A boldogság határozatlan vágya szívesen sétáltat bennünket a csodák és az agyrémek birodalmában.

Ami az agyrémeket illeti, valamennyi azonos fajtájú. Nincs olyan ember, aki ne kívánna megmérhetetlen gazdagságot, határtalan hatalmat, véget nem érő gyönyörűséget. És ez a vágy mindig túlhalad azon, amit birtokolunk.

Mily boldogok is lennénk – mondja a legtöbb ember –, ha kívánságaink azonnal teljesülnének? Ó, esztelenek! Hát nem tudjátok, hogy boldogságtok részben magában a vágyban rejlik? Úgy vagyunk a boldogsággal, mint az aranymadárral, melyet a tündérek küldtek egy fiatal hercegnőnek. A madár lecsapott előtte, vagy harminc lépésre a közelében. Meg akarja fogni, halkan közeledik felé, már-már meg is ragadja. De a madár harminc lépéssel tovább repül, a hercegnő ismét közeledik felé, s miután több hónapot tölt el üldözésével, boldognak érzi magát. Ha a madár mindjárt engedte volna, hogy megfogják, a hercegnő kalitkájába kerül, s a hercegnő egy hétre rá már meg is unja a madarat. A boldogság madarát üldözi szüntelenül a fösvény ember meg a kacér nő. Sohasem tudják megfogni. Boldogok, hogy üldözhetik, mert az üldözés elűzi unalmukat. Ha kívánságaink minden pillanatban megvalósulnának, a lélek lankadtan gyötrődnék a tétlenségtől, és penészednék az unalomtól. Vágyakra van szüksége az embernek. Boldogsága érdekében kell, hogy mindig új és könnyen megvalósítható vágy lépjen a kielégített vágy

nyomába.*[29] Kevés ember ismeri fel önmagában ezt a szükségletet. Pedig hát az emberek sorozatos vágyakozásaiknak köszönhetik boldogságukat.

Az emberek mindig türelmetlenül igyekeznek kielégíteni vágyaikat, és szüntelenül építgetik légváraikat. Szeretnék, ha az egész természet az ő boldogságukkal foglalkozna. Ha nem elég hatalmas a természet ahhoz, hogy ezt megteremtse, akkor képzeletbeli lényekhez fordulnak, tündérekhez, szellemekhez. Azért kívánják, hogy ezek létezzenek, mert zavarosan azt remélik, hogy egy varázsló kegyencei lehetnek, akinek segítségével, mint az Ezeregyéjszakában, kézre keríthetik a csodalámpát, és akkor majd mi sem hiányzik nekik a boldogságból.

A boldogság szeretete hozza létre a mohó kíváncsiságot meg a csodák iránti rajongást. A különböző népeknél ez teremtette meg a természetfölötti lényeket, amelyek – akár tündérnek, szellemnek, dívának, périnek, varázslónak, szilfnek vagy ondinnak stb. nevezték őket – mindig is ugyanazok a lények voltak, s körülbelül mindenütt ugyanazokat a csodatetteket tulajdonították nekik. Bizonyítéka ez annak, hogy e téren a felfedezések körülbelül ugyanazok voltak.

Filozófiai mesék

Az ilyenfajta mesék, melyek komolyabbak és meghatóbbak, néha azonban felszínesebbek és kevésbé szórakoztatók, mint az előbbiek, nagyjából ugyanazt a hasonlatosságot őrizték meg egymás között. Ezeknek az oly leleményes és egyben oly unalmas meséknek a sorába iktatom az erkölcsi szépet,[69] az ember természetadta jóságát s végül a fizikai világ különféle rendszereit. Úgy kellene, hogy ennek csak a tapasztalás legyen az építésze. A filozófus persze nem hozzá fordul tanácsért. Nincs meg a bátorsága ahhoz, hogy megálljon ott, ahol a megfigyelés cserben hagyja. Azt hiszi ilyenkor: rendszert alkot, pedig csak mesét költ.

Az ilyen filozófus feltevésekkel kénytelen pótolni a hiányzó tapasztalást. Hozzávetőleges megállapításokhoz folyamodik, hogy áthidalja azt a mérhetetlen távolságot, melyet a jelenlegi tudatlanság, de méginkább a múltbeli tudatlanság hagyott rendszerének valamennyi részei között. Ami a feltevéseket illeti, csaknem valamennyien azonos fajtájúak. Aki az ókori filozófusokat olvassa, észreveheti, hogy valamennyi nagyjából ugyanazt a vázat teszi magáévá, s ha eltérnek egymástól, az eltérés a világegyetem felépítéséhez használt anyagok megválasztásában nyilvánul.

Thalész nem látott egyebet az egész természetben, mint egyetlen

[69] Az erkölcsi szép csak a bolondok paradicsomában található, ahol Milton egyebet sem tesz, mint táncoltatja az Isten bárányát ábrázoló képeket, a skapulárékat, a rózsafüzéreket meg a bűnbocsátó cédulákat.

elemet: a vízszerű folyadékot. Az ő rendszerének jelképe Próteusz volt, ez a tengeri istenség, aki szüntelenül alakot változtat, és hol tűz, hol fatörzs, hol víz, hol pedig állat formájában jelenik meg. Hérakleitosz ugyanezt a Próteuszt a fény alkotta elemben pillantotta meg. A föld az ő számára tűzgolyó volt csupán, mozdulatlan állapotban. Anaximenész a levegőt meghatározhatatlan közegnek tartotta, amely közös ősatyja az összes elemeknek. A sűrített levegő hozta létre szerinte a vizet, a még sűrűbb levegő a földet. Így tehát az összes létezők a levegő különböző fokú sűrűségének köszönhették létezésüket. Ugyanezekbe a tévedésekbe estek azok, akik ezek után az első filozófusok után haladtak, amidőn a világ palotájának építészévé nyilvánították magukat, s nekiláttak, hogy felépítsék. Descartes a bizonyíték erre. A nagy felfedezésekhez úgy jutunk el, ha tényről tényre haladunk. Mindig a tapasztalás nyomán kell lépegetnünk, és sohasem szabad megelőznünk őt.

Az emberi szellemnek azonban természetes vonása a türelmetlenség, amely legkivált a lángelmét jellemzi. A lassú, de biztos haladással nem hajlandó kiegyezni.*[30] Az emberek ki akarják találni azt, amit egyedül a tapasztalás fedhet fel előttük. Megfeledkeznek róla, hogy egy első tényt kell ismerni, amelyből a természet összes tényei levezethetők, s hogy a világrendszer felfedezése ettől függ. Ezt az első tényt, azaz általános elvet csak a véletlen, az elemzés és a megfigyelés adhatja birtokunkba.

Hányféle anyagot kell kivonnunk a tapasztalás kőbányáiból, mielőtt a világmindenség palotájának építését elkezdhetnénk! Legfőbb ideje, hogy a filozófusok szívvel-lélekkel ráálljanak erre a munkára. Legyenek boldogok, ha hébe-hóba építhetik a tervezett épület egy-egy részét, de mindig úgy, hogy a tapasztalás szorgos tanítványaként átérzik, hogy enélkül az agyrémek birodalmában kóborolnak, ott, ahol az emberek körülbelül mindig ugyanazokat a fantomokat pillantották meg, mindig tévedéseket tettek magukévá, melyeknek hasonlatossága egyaránt bizonyítja, hogy az emberek egyöntetű módon kombinálják ugyanazokat a tárgyakat minden világtájon, s a szellem iránti készségük hasonlóképpen azonos.

Vallásos mesék

Az ilyenfajta mesék, amelyek kevésbé mulatságosak, mint az előbbiek, kevésbé leleményesek, mint az utóbbiak, bár ugyanakkor nagyobb tiszteletnek örvendenek, egymás ellen fegyverezték a különböző nemzeteket, patakokban ontották az emberi vért, és pusztítást hordtak szerteszét a világegyetemben. Amikor azt mondom, hogy vallásos mesék, egyetemlegesen beleértek ebbe a fogalomba minden álvallást. Ezek mindig is a lehető legnagyobb mértékben hasonlítottak egymáshoz.

A különböző okok közül, melyekre feltalálásuk visszavezethető,*[31] elsőként a halhatatlanság utáni vágyat említem. Ha hiszünk Warburtonnak és még néhány tudósnak, akkor annak a bizonyítékát, hogy a zsidó vallás szerzője maga az Isten, abban fedezhetjük fel – mint mondják –, hogy a mózesi vallásban nem esik szó sem másvilági kínokról, sem jutalmakról, tehát a lélek halhatatlanságáról sem. Márpedig – fűzik hozzá az illetők –, ha a zsidó vallás emberi intézmény lenne, akkor az emberek a lelket megtették volna halhatatlan lénynek. Fontos és sürgető érdekük lett volna ugyanis, hogy ilyennek higgyék.*[32] Ez az érdekük nem egyéb, mint a haláltól és a megsemmisüléstől való borzongásuk, amely elég lett volna nekik ahhoz, hogy kitalálják ezt a dogmát. A kinyilatkoztatásra nem is lett volna szükségük. Az ember halhatatlan akar lenni, és ilyennek is hinné magát, ha mindazoknak a testeknek a bomlása, melyeket maga körül lát, nem jelezné minden pillanatban az ellenkező igazságot. Engedni kénytelen ennek az igazságnak, de azért nem kevésbé kívánja a halhatatlanságot. Az Aiszón megfiatalításában szereplő üst bizonyítja, mily régi ez a vágy. Hogy örökös lehessen, legalább némi valószínűségre kellett alapozni. Évégből képzelték a lelket úgy, mintha rendkívül finom anyagból állna, megtették romolhatatlan atomnak, amely túléli a többi részek bomlását, s végeredményben az élet eleme.

Ez a lény, melynek a lélek nevet adták,[70] a halál után – mint ahogy képzelték – megőrzi mindazokat a hajlamokat, melyek a testtel való egyessége folyamán megvoltak benne. Mihelyt elképzelték ezt a rendszert, nem nagyon kételkedtek a lélek halhatatlanságában, hiszen sem a tapasztalás, sem a megfigyelés nem tudta megcáfolni a hiedelmet. Sem az egyiknek, sem a másiknak nem volt semmi hatalma egy láthatatlan atom felett. Valóban, létezése nem volt bizonyított tény. Dehát szükség van-e bizonyítékokra, hogy azt higgyük, amit kívánunk. És van-e olyan bizonyítás, amely elég világos ahhoz, hogy a számunkra kedves nézet hamis voltát bizonyítsa? Igaz, hogy életútja folyamán senki sem találkozott össze lelkekkel. Az emberek meg akarták magyarázni ezt a tényt, és így történt, hogy a lelkek megteremtése után úgy érezték, kötelességük a lelkek lakóhelyét is megteremteni. Minden nemzet és minden egyén sajátos ábrát rajzolt erről, hajlamai, természete és szükségletei szerint. A vad népek hatalmas erdőbe helyezték ezt a lakóhelyet, amely bővelkedett vadakban, s ahol a folyók hallal voltak tele. Máskor nyílt térségre rakták, sík vidékre, amely csupa legelő, közepében hegy nagyságú földieper díszlett, amelyről szeleteket szakítottak le a maguk és családjuk táplálására.

[70] A vademberek nem tagadják meg a lelket semmitől sem. Lélekkel látják el puskáikat, forraló üstjeiket, tűzköveiket. Lásd erre vonatkozóan Hennepin atya *Voyage de la Louisiane* című művét, 94. lap.

Az éhezésnek kevésbé kitett, nagyobb számú és műveltebb népek erre a vidékre gyűjtötték össze mindazt, ami a természetben kellemes, és elnevezték azt Elysiumnak. A fösvény népek a Hesperidák kertjének mintájára alkották meg, s olyan növényeket ápoltak ottan, melyeknek arany szára gyémánt gyümölcsöket hordott. A kéjvágyóbb nemzetek cukorfákat növesztettek ottan, és tejfolyókat képzeltek mellékük. Aztán hurikkal népesítették be. A lelkek birodalmát tehát minden nép abból alkotta meg, ami itt a földön vágyainak a tárgya volt. A szükségletek és a különféle hajlamok által kalauzolt képzelet mindenütt ugyanazon módon járt el, és következésképpen nem nagy változatosságot mutatott fel a hamis vallások kitalálásában.

Ha hihetünk annak, amit De Brosses elnök ír kiváló történeti munkájában a fetisizmusról, azaz a földi tárgyak tiszteletéről, akkor megállapítható, hogy a fetisizmus nemcsak az első vallás volt, hanem – úgy, amint csaknem egész Afrikában és főleg Nigériában mind a mai napig fennmaradt – valamikor maga az egyetemes vallás volt.[71] Tudvalevő – fűzi hozzá –, hogy a kövekben Venust, a dodonai erdőben a tölgyfákat imádták a görögök. Tudvalevő, hogy a kutya, macska, krokodil, kígyó, elefánt, oroszlán, sas, légy, majom stb. formájú isteneknek oltáraik voltak nemcsak Egyiptomban, hanem Szíriában, Föníciában és csaknem egész Ázsiában. Tudvalevő végül az is, hogy a tavak, a fák, a tenger és az alaktalan sziklák egyaránt imádat tárgyai voltak Európa és Amerika népei szemében. Márpedig az ilyenfajta egyöntetűség az első vallások között bizonyítja, hogy még nagyobb volt az egyöntetűség az elmékben, hiszen ugyanezt az egyöntetűséget napjainkban is tapasztalhatjuk modernebb vagy kevésbé kezdetleges vallásokban. Ilyen volt a kelták vallása. A perzsák Mithrasát viszontlátjuk Thor istenben, Arimant a Farkasban, Feurist, a görögök Apollónját Balderban, Venust Frejában, a párkákat pedig az Urda, Verandi és Skulda nevű három nővérben. Ez a három nővér egy forrás mentén üldögél, melynek vize az *Udrasil* nevű híres kőrisfa egyik gyökerét öntözi. Lombozata beárnyékolja a földet, koronájának csúcsa az egek fölé emelkedik, s ott mennyezetként szétterül.

Az álvallások tehát úgyszólván mindenütt azonosak voltak. Honnan ered ez az egyöntetűség? Onnan, hogy az embereknek körülbelül azonosak az érdekeik, minek következtében körülbelül ugyanazokat a tárgyakat hasonlítják össze egymással, és a szerszámuk is, azaz elméjük, mellyel kombinálják ezeket, szükségképpen ugyanazt az eredményt hozza létre. Onnan van ez, mert általában mindnyájan gőgösek, és híjával

[71] Ha a katolikus szó egyetemességet jelent, akkor a pápának semmi oka sincs ezt a címet használni. Egyedül a fetisizmus és a pogányok vallása volt igazán katolikus.

lévén mindenféle sajátos kinyilatkoztatásnak, azaz bizonyítéknak, az embert mindenki úgy tekinti, mintha az ég egyetlen kegyeltje lenne, gondoskodásainak legfőbb tárgya. Egy bizonyos szerzetes szerint kevés embert visz a mersze arra, hogy elismételje néha önmagában:

Mi egy kapucinus, egy bolygóhoz ha méred?

Vajon ahhoz, hogy az ember gőgös igényét tényekre alapozzuk, szükséges-e feltételezni – mint ahogy bizonyos vallások teszik –, hogy az istenség elhagyta az eget, leszállt a földre, s ott valamikor hal, kígyó vagy ember alakjában szerelmi kalandokba bocsátkozott a halandókkal. Vajon szükség van-e arra, hogy annak az érdeknek bizonyítására, mely az eget a föld lakóihoz fűzi, könyveket tegyünk közzé, amelyekben néhány csaló szerint mindazok az előírások és kötelességek megtalálhatók, melyeket Isten ró az emberre?

A muzulmánok szerint ezt a könyvet az égben állították össze, Gábriel angyal hozta le a földre, és adta át Mohamednek. A neve: *Korán.* Ha kinyitod, ezerféleképpen magyarázhatod. Zavaros, érthetetlen. Az ember pedig annyira elvakult, hogy isteninek tart még egy olyan művet is, amely az Istent zsarnok képében festi le. Ez az Isten itt szüntelenül azon szorgoskodik, hogy rabszolgáit bünteti, amiért nem értették meg az érthetetlent. Ez az Isten végül felfoghatatlan mondatok szerzője, melyekhez egy imám magyarázatai szükségesek. Nevezzük nevén: ostoba törvényhozó, akinek törvényei mindig magyarázatra szorulnak. Meddig fogják még tisztelni a muzulmánok ezt a művet, mely ennyi ostobaságot és káromlást tartalmaz?

Az álvallások metafizikája, a szellemek kirándulása a lelkek birodalmába, a felfedezések az értelem régióiban: mindenütt ugyanazok voltak. Természetes tehát, hogy a papi testület csalásai,*[33] melyekkel álvallásaikat támogatták, minden országban megőrizték az egymáshoz hasonlító vonásokat.

HUSZONEGYEDIK FEJEZET

Az álvallások papjainak csalásai

Ugyanazok az érdekek és ugyanazok a kombinálandó tények minden országban ugyanazokat az eszközöket szolgáltatták a papi testületnek a népek ámítására, és a papok ki is használták ezt minden országban.[72]

[72] Indiában a papok bizonyos erényeket és bizonyos bűnbocsánati képességet tulajdonítanak az égő parázsnak, melyet drágán árusítanak. Rómában Péepe jezsuita

A magánember mértékletes lehet vágyaiban, megelégedett azzal, amit birtokol, egy testület azonban mindig becsvágyó. Hatalmának és gazdagságának növelésére tör, nem mindig ugyanazzal a gyorsasággal, de mindig ugyanazzal a kitartással. A klérus minden időben arra vágyott, hogy hatalmas és gazdag legyen. Milyen eszközzel tudja ezt kielégíteni? Áruba bocsátja a félelmet meg a reménykedést. A papok, akik az ilyenfajta áru nagykereskedői, jól tudták, hogy biztos és hasznot hajtó ez a vásár, amely ha egyszer táplálni tudja a házalót, aki a főnyeremény reményét árusítja az utcán, valamint a kuruzslót, aki a gyógyulás és az egészség reményét árusítja sátrában, akkor hasonlóképpen táplálkozhat ebből a bonc és a buddhista, aki joggal árusíthatja templomaiban a pokoltól való félelmet, a paradicsomban való reményt. Ha a kuruzsló meggazdagszik, holott csak egyik fajta áruját kínálja, azaz a reményt, akkor a pap még nagyobb gazdagságra tehet szert, ha hozzáveszi ehhez a félelmet is. Az ember félénk – mondják ők –, tehát ez az utóbbi árucikk lesz az, amely a legnagyobb nyereséget ígéri. Dehát kinek adjuk el a félelmet? A bűnösöknek. És kinek adjuk el a reményt? A bűnbánóknak. A papság meg van győződve ennek az igazsága felől, és belátja, hogy ha nagyszámú a vásárló, akkor nagy a száma a bűnösöknek is, és ha a betegek ajándékaitól az orvos meggazdagszik, akkor az adományok és az engesztelő szertartások a papot gazdagítják. Az egyiknek betegre, a másiknak bűnösre van szüksége. A bűnös szüntelenül a papnak lesz rabszolgája. A bűnök megsokszorozása lendíti fel a bűnbocsánati cédulákkal, a misékkel stb. való kereskedést, növeli a klérus hatalmát és gazdagságát. Ám ha a papok csak a társadalomra valóban ártalmas cselekedeteket számították volna a bűnök közé, akkor a papi hatalom alig volna tekintélyes. Csak egy bizonyos számú gonosztevőre és csalóra terjedne ki. A klérus azonban még az erkölcsös emberek felett is hatalmat akart gyakorolni. E célból olyan bűnöket kellett teremtenie, amelyeket tisztességes emberek követhettek el. A papok tehát úgy intézték, hogy a fiúk és lányok közötti legkisebb szabadosságok, azaz még a gyönyör utáni vágyakozás is bűn legyen. Ezen felül nagyszámú szertartást és babonás ceremóniát vezettek be. Azt akarták, hogy ennek minden polgár vesse alá magát. E ceremóniák be nem tartását a legnagyobb bűnnek tekintették, s a rituális törvény megsértését – akárcsak a zsidóknál – a lehető legszigorúbban büntették, jobban, mint a legszörnyűbb gonosztetteket.

Ezek a szertartások és ceremóniák, melyek a különböző nemzetek körében többé-kevésbé nagyszámúak voltak, körülbelül mindenütt ugyanazok: mindenütt szentnek tekintették őket, s a papságnak a legnagyobb tekintélyt biztosították az állam különféle rendjei fölött.*[34]

atya hasonlóképpen járt el, amidőn rövid Szűz Mária-fohászokat bocsátott áruba, melyeket tyúkokkal nyeletett le, és kezeskedett, hogy ezektől jobban tojnak.

A különböző nemzetekbeli papok között voltak ugyanakkor olyanok, akik ügyesebbek lévén a többieknél, nemcsak bizonyos ceremóniák betartását követelték a polgártól, hanem bizonyos dogmákban való hitet is. Észrevétlenül növelték e dogmák számát, minek következtében a hitetlenek és az eretnekek száma ugyancsak növekedett.[73] Mire tartott ezután igényt a klérus? Arra, hogy az eretnekséget is megbüntessék az illetők javainak elkobzásával, és ez a törvény növelte az egyház gazdagságát. Ráadásul még azt is követelte, hogy a hitetleneket halállal büntessék, ez a törvény viszont a hatalmát növelte. Attól a pillanattól fogva, amidőn a papok elítélték Szókratészt, még a lángelme, az erény, sőt maguk a királyok is reszkettek a papság előtt. Trónjának támasza az ijedelem és a páni félelem volt. Egyik is, másik is a tudatlanság vakhomályát borította az elmékre, s így a papi hatalom megingathatatlan támaszává vált. Amidőn az ember kénytelen kioltani önmagából az ész világosságát, nem ismeri többé, mi a különbség igaz és hazug között, s ilyenkor a paphoz fordul tanácsért, az ő véleményére hagyatkozik.

Vajon az ember miért nem részesíti előnyben a természeti törvényt mint tanácsadót? Hiszen az álvallások maguk is erre a közös alapra épültek. Egyetértek ezzel a kijelentéssel, csakhogy a természeti törvény nem más, mint maga az ész.*[35] Csakhogy miképpen higyjünk az észben, ha már leszoktunk a használatáról? És ki tudná kibogozni a természeti törvény előírásait abból a rejtélyes felhőből, melyet a papi testület reá borított? Ez a törvény valóban az összes vallások alapszövege. A pap azonban erre az alapra annyi misztériumot hímzett rá, hogy a hímzés teljesen befedi az alapot. Aki olvassa a történelmet, megpillanthatja benne, hogy a népek erénye abban az arányban csökken, ahogyan növekszik babonájuk.[74] Van-e mód arra, hogy egy babonás embert feladataira oktassunk? Hát felismerheti-e az igazságosság ösvényét a tévedés és a tudatlanság éjszakájában? Abban az országban, ahol tanult embert csak a papi rendben találhatunk, az erényről sohasem alakulhatnak ki tiszta és igaz eszmék.

A papok érdeke nem azt kívánja, hogy a polgár helyesen cselekedjék, hanem hogy egyáltalán ne gondolkozzék. Mint mondják, az ember fiának keveset kell tudnia, és sokat kell hinnie.[75]

[73] Európában mondhatjuk: Isten az égben van, de ha Bulgáriában mondasz ilyet, eretnek vagy és istentelen.

[74] A babona még manapság is a legbölcsebb népek vallása. Az angol ember nem jár gyónni, s a szentek napjait nem ünnepli meg. Az ő ájtatossága abból áll, hogy vasárnap nem dolgozik, de nem is énekel. Aki ezen a napon hegedülni próbálna, istentelen számba menne. Jó kereszténynek tartják azonban akkor is, ha ezt a napot kocsmában tölti, utcalányok között.

[75] A papok azt tartják, hogy Isten mindenkit hite szerint jutalmaz és nem jócselekedetei szerint.

Az eszközök egyöntetűségéről, melyekkel az álvallások papjai hatalmukat fenntartják

Az első cél, melyet minden vallás papja maga elé tűz, arra irányul, hogy lelankassza az emberek kíváncsiságát, eltávolítson minden olyan dogmát a vizsgálódó szem közeléből, melynek nagyon is kézzelfogható képtelensége nem kerülhetné el a figyelmet.

Ehhez csak úgy lehetett eljutni, ha legyezgették az emberi szenvedélyeket. Az emberek elvakultságát csak úgy lehetett maradandóvá tenni, ha ők maguk is kívánták a vakságot, sőt érdekük fűződött ehhez az állapothoz. Mi sem könnyebb a bonc számára. Az erények gyakorlása keservesebb dolog, mint a babonák betartása. Könnyebb az embernek letérdelni az oltárlépcsőre, áldozatot mutatni be, megfürödni a Gangesz vízében*[36] és betartani a böjtöt péntekenként, mintsem megbocsátani, mint Camillus a hálátlan polgároknak, lábbal tiporni a gazdagságot, mint Papírius, vagy oktatni a világot, mint Szókratész. Legyezgessük csak – mondja a bonc – az emberi fogyatékosságokat. Ezek a fogyatékosságok lesznek az én támaszaim: iktassuk a felajánlásokat és a kiengeszteléseket az erények helyébe, és hitessük el az emberekkel, hogy bizonyos babonás ceremóniák jóvoltából fehérre moshatjuk a lelket a legfeketébb gonosztettektől is. Ilyen tanítás természetesen növelte a boncok gazdagságát és hitelét. Át is érezték ők teljes fontosságát. Meghirdették ezt a tantételt, melyet örömmel fogadtak az emberek, mert a papok mindig annál lazább erkölcsűek voltak, és annál inkább voltak elnézőek a gaztettekkel szemben, minél szigorúbban korbácsoltak, és minél pontosabban büntették meg azt, aki vétett a ceremóniák ellen.[76]

A templomok ekkor mind a gonosztett menhelyévé váltak. Csak a hitetlenség nem talált ott menedéket. S mivelhogy minden országban kevés a hitetlen, de sok a gonosz ember, a többség érdeke összehangolódott a papok érdekeivel.

Egy hajós meséli, hogy a forró égöv alatt két sziget található, egymással szemközt. Az egyiken csak az számít tisztességesnek, aki hisz egy sereg képtelenségben, és aki a legkellemetlenebb viszketést is eltűri vakarózás nélkül. Elsősorban a türelem, amellyel ezt elviselik, megy erényszámba. A másik szigeten nem erőszakolnak rá semmiféle hiedelmet a lakosságra. Bárki vakarózhat, bárhol, ahol viszket neki,

[76] A katolikusok általában azért erkölcstelenek, mert a pápista vallás papjai az igazi erények gyakorlása helyett mindig is a babonás ceremóniák gyakorlását írták elő.

sőt csiklandozással nevetésre is ingerelheti magát. Senki sem számít azonban itt erényesnek, ha csak nem volt hasznára a társadalomnak.

Miért hogy a vallási erkölcs képtelensége nem józanítja ki a népeket? Íme, a pap gyászos öltönyt ölt magára. Szigorú arckifejezést erőltet, zavaros beszédet. Csak az Isten és az erkölcs nevében hajlandó beszélni. Megszédíti a népet szemükön és fülükön keresztül. Mit számít, hogy az *erkölcs* és az *erény* szó értelmetlen szavak az ő szájában. Ha ugyanis e szavakat a sanyargatott ember hanghordozásával ejti ki, ő, aki a bűnbánat köntösét hordja, minduntalan ámítani képes az emberi ostobaságot. Becsvágyukat és személyes érdeküket ilyen bűbájosságok, azaz – ha szabad mondanom – ilyen csillogó uszályos talárok alá rejtették a papok. Tantételeik egyébként szigorúak voltak bizonyos tekintetben, és ez a szigorúság még inkább hozzájárult a tömeg félrevezetéséhez. Olyan volt ez, mint Pandóra szelencéje: a külseje elvakított, belsejében azonban a vakbuzgóság, a tudatlanság és a babona bújt meg és mindazok a bajok, melyek váltakozva pusztították a földet. Az álvallások papjai minden időkben ugyanazokat az eszközöket használják, hogy növeljék hitelüket és gazdagságukat,[77] hogy fenntartsák tekintélyüket, és megsokszorozzák rabszolgáik számát. Az álvallásokban mindenütt ugyanaz a képtelenség észlelhető, ugyanaz a csalafintaság a papjaikban, ugyanaz a hiszékenység az összes népekben.*[37] Amidőn ezt látom, felvetődik bennem a kérdés: vajon egyáltalán elképzelhető-e az általunk feltételezett egyenlőtlenség az emberi elmékben.

Nézetem szerint a szellemnek és a képességnek ugyanarra a különleges okra kell visszavezethetőknek lenniük. Elhihető-e ezek után, hogy nagy emberek következésképpen olyan emberek, akik ezzel a különleges alkattal rendelkeztek, képesek voltak elhinni a pogányság meséit, magukévá tenni a csőcselék hiedelmeit, és néha még oda is álltak vértanúnak a legdurvább tévedésekért? Egy ilyen tény megmagyarázhatatlan mindaddig, amíg a szellemet többé-kevésbé tökéletes alkat termékének tekintjük, de tüstént egyszerűvé és világossá válik, mihelyt a szellemet szerzett tulajdonságnak tekintjük. Ekkor aztán nem csodálkozunk többé afölött, hogy tehetséges emberek is bizonyos dolgokban elvesztik felsőbbrendűségüket a többiek fölött, amikor például olyan tudományokról vagy kérdésekről van szó, amikkel sohasem foglalkoztak, és amik fölött alig elmélkedtek. Köztudomású, hogy ilyen helyzetben

[77] A papok azért letéteményesei és osztogatói mindenütt az alamizsnának, mert egy részét kisajátítják. A fölösleg szétosztása biztosítja hitelüket, és garasokat juttat egyben a szegényeknek. A pap szemében jogosnak tűnik minden eszköz, mellyel pénzt és hitelt szerezhetnek. A katolikus klérus szégyenérzet nélkül hárítja a templom javítási költségeit ugyanarra a népre, melynek kifosztja kincseit. A templomok alkotják a klérus majorságait, és – ellentétben a gazdag tulajdonosokkal – a klérus megtalálta a módját annak, hogy mások kárára tartsa azokat fenn.

az eszes ember egyetlen előnye a többiekkel szemben (s ez kétségtelenül jelentős előny) nem egyéb, mint az általa megszokott figyelem, a követendő módszerek legjobbik fajtáinak ismerete, melyeket egy kérdés vizsgálatakor követ, habár ez az előny mit sem ér olyankor, ha nem valamely igazság kutatásával foglalkozunk.

Az álvallások papjai által használt fortélyok egyöntetűsége,*[38] a hasonlatosság az intellektuális régiókban általuk észrevett fantomok között,*[39]a népek egyértelmű hiszékenysége azt bizonyítja tehát, hogy természettől fogva az emberek elméjében nincs meg az az egyenlőtlenség, amelyet feltételeznek. Továbbá ha az erkölcstan, a politika és a metafizika területén ugyanazokról a tárgyakról nagyon különböző ítéleteket alkotnak, akkor mindez előítéleteiknek, valamint annak a meghatározatlan jelentésnek a következménye, melyet ugyanazokhoz a kifejezésekhez csatolnak.

Mindössze egy szót fűzök hozzá az imént elmondottakhoz, nevezetesen azt, hogy ha a szellem ama valódi kapcsolatok tudományát vagy ismeretét jelenti, melyek a különféle tárgyak közt tapasztalhatók, s ha az egyének alkata, bármilyen legyen is, mit sem változtat – mint ahogy a geometria bizonyítja – az állandó arányon, melynek mértékében a tárgyak hatnak ránk, akkor az érzékszervek kisebb vagy nagyobb fejlettsége szükségképpen hatástalan eszméinkre, minek következtében az átlagember akaratával rendelkező egyének mindnyájan egyenlő szellemi képességgel rendelkeznek.

Ha ezt az igazságot, amennyiben lehetséges, még nyilvánvalóbbá akarjuk tenni, egyetlen mód kínálkozik: halmozni az érveket, hogy annál döntőbbek legyenek. Igyekezzünk elérni ezt tételeink másfajta kapcsolása útján.

HUSZONHARMADIK FEJEZET

Nincs oly igazság, melyet ne lehetne valamely tényre visszavezetni

Úgyszólván valamennyi filozófus egybehangzóan vallja, hogy a legmagasztosabb igazságok, mihelyt leegyszerűsítettük és a legapróbb elemeikre szűkítettük őket, tényekké változnak, és ettől fogva az elme számára nem mondanak többet, mint ez a kijelentés: *a fehér fehér, a fekete fekete.*[40] Bizonyos igazságok látszólagos érthetetlensége eszerint nem magukban az igazságokban van, hanem abban, hogy kevéssé világos formában fejezzük ki őket, valamint a szavak szabatosságának hiányában. Mihelyt egyszerű tényre szűkítjük őket, és mihelyt bármely tény egyaránt hozzáférhető mindenki számára,*[41] kinek alkata az átlag-

emberével megegyezik, nincs többé olyan igazság, melyet az illetők fel ne foghatnának. Márpedig akik fel tudnak emelkedni ugyanazokhoz az igazságokhoz, azoknak szükségképpen azonos készségük van a szellem birtoklására.

De vajon valóban igaz-e, hogy bármely igazságot a fentebb kimondott világos kijelentésekre vezethetünk vissza? Mindössze egyetlen érvet fűzök a filozófusok által már megadott érvekhez. Az emberi szellem tökéletesedési képességéből veszem ezt az érvet. Mit is tételez fel ez a tökéletesedési képesség? Két dolgot:

Az egyik, hogy minden igazság lényegénél fogva hozzáférhető minden elme számára.

A másik, hogy minden igazság világosan kifejezhető.

Bizonyítéka ennek az a képesség, mellyel minden ember rendelkezik, amidőn egy mesterség elsajátításáról van szó. Ha az ókori matematikusok legnagyszerűbb felfedezései, melyek ma benne foglaltatnak a geometria elemeiben, tudott dolgok a legkevésbé híres geométerek szemében, akkor ez azt bizonyítja, hogy e felfedezések tényekben összegeződnek.

Ha e leegyszerűsített igazságok között volna egynéhány, melyet az átlagember nem tudna felfogni, a tapasztalás támogatásával azt mondhatnók ilyen esetben, hogy egyedül a lángelme képes az értelem birodalmába feljutni, hasonlatosan a sashoz, az egyetlen madárhoz, mely a felhők felett lebeg, és szembenéz a nappal. Eszerint csak a lángelme lenne képes új igazság ragyogását elviselni. Márpedig mi sem ellenkezik jobban a tapasztalással. Mihelyt a lángelme megpillant ilyen igazságot, s mihelyt világosan kifejti, abban a pillanatban minden átlagos elme megragadja, és magáévá teszi. Elszánt vezér a lángelme. Bevilágít a felfedezések birodalmaiba. Utat vág ott, s a közönséges elmék tömegével rohannak a nyomába. Íme megvan tehát a szükséges erejük ahhoz, hogy kövessék. Ha híjával lennének ennek az erőnek, a lángelme egyedül hatolna be oda. Egyetlen kiváltsága, mint látjuk, abból áll, hogy elsőként járja meg az utat.

Melyik azonban az a pillanat, amidőn a legnagyobb igazságok hozzáférhetővé válnak a legközönségesebb elmék számára? Az a pillanat ez, amidőn az igazságokat kifejtjük a szavak homályából, többé-kevésbé egyszerű tételekre vezetjük őket vissza, s aztán a lángelme birodalmából a tudományok birodalmába visszük át. Az igazságok eddig a pillanatig hasonlatosak az égi térségeken bolyongó lelkekhez, melyek várják a pillanatot, amidőn egy-egy testet kell átlelkesíteniük, és meg kell jelenniük a világosságban. A még ismeretlen igazságok ugyanígy bolyonganak a felfedezések régióiban, és várják, hogy a lángelme megragadja őket, és átköltöztesse földi hajlékukba. Mihelyt leszálltak a földre, s mihelyt a kiváló szellemek megpillantották őket, közkinccsé válnak.

Ebben az évszázadban – mondja De Voltaire úr – általában jobban írnak prózában, mint az elmúlt évszázadban. Vajon – kérdi – minek köszönhetik a maiak ezt az előnyüket? A mintáknak, melyek szemük előtt lebegnek. A maiak nem büszkélkedhetnek ezzel a fölényükkel, ha a múlt század szelleme, amely már tudománnyá vált,*[42] nem lépett volna be – hogy úgy mondjam – a forgalomba. Mihelyt a lángelme felfedezései tudományokká alakulnak át, minden egyes felfedezés, melyet a tudományok templomában elhelyeznek, közös vagyontárggyá válik, s a templom megnyílik mindenki előtt. Aki tudni akar, az tud is, és nagyjából biztos benne, hogy naponta ennyi meg ennyi méter tudományt alkothat. A tanoncévek számára kijelölt idő a bizonyítéka ennek. Ha a mai tökéletességi fokon álló mesterségek legtöbbjét úgy tekinthetjük, mint amelyeket száz nagy tehetségű ember egyvégtében talált fel, akkor ezeknek a mesterségeknek a gyakorlásához a munkásnak szükségképpen összegeznie kell önmagában, valamint szerencsésen alkalmaznia száz nagytehetségű ember eszméit. Vajon van-e nyomósabb bizonyítéka az emberi szellem tökéletesedési képességének, valamint arra való alkalmasságának, hogy mindenféle igazságot megragadhasson?

Térjünk csak a mesterségek területéről a tudományokéra. Mindenki láthatja, hogy az igazságok, melyeknek megpillantása valamikor isteni fénybe vonta feltalálóját, ma igen közönséges igazságok. Newton rendszerét mindenütt tanítják.

Úgy vagyunk egy új igazság szerzőjével, mint a csillagásszal, akit a dicsőségvágy vagy a kíváncsiság késztet arra, hogy felmásszon az obszervatóriumba. Távcsövét az egek felé irányozza. Mihelyt megpillantott az egek mélységében holmi új csillagot vagy bolygót, odahívja barátait. Barátai is felmásznak, belenéznek a távcsőbe, megpillantják azt a csillagzatot, mert körülbelül hasonló szervekkel szükségképpen ugyanazokat a tárgyakat fedezik fel az emberek.

Ha lennének olyan eszmék, amelyekig a köznapi emberek nem tudnának felemelkedni, akkor olyan igazságok is lennének, melyeket évszázadok távlatában a földnek csak két vagy három egyaránt jó alkatú embere ragadott volna meg. A föld lakói közül a többiek ebben a tekintetben legyőzhetetlen tudatlanságban maradnának. Azt a felfedezett tételt, mely szerint az átfogó négyzete egyenlő a derékszögű háromszög másik két oldalának négyzetével, csak egy újabb Püthagorasz ismerné. Az emberi szellem képtelen volna tökéletesedni. Végül olyan igazságok is lennének, melyekhez csak kiváltságos egyének juthatnának. A tapasztalás ezzel szemben azt mutatja, hogy mindenki megértheti a legmagasabb rendű igazságokat is, ha világosan kifejtjük azokat. Innen van, hogy megdöbbenést és szégyent érzünk, amidőn magunkban felkiáltunk: *hiszen ez a lehető legegyszerűbb; hogy lehetséges, hogy mindeddig nem jöttem rá!* Kétségtelen, hogy az ilyen beszéd néha irigységet

takar. Kolumbusz Kristóf az egyik bizonyíték erre. Amidőn elindult Amerika felé, az udvaroncok kijelentették, hogy *mi sem esztelenebb, mint ez a vállalkozás.* Amikor visszatért, azt mondogatták, hogy *mi sem egyszerűbb, mint ez a felfedezés.* Vajon ez a beszéd, amely gyakran az irigység beszéde, nem lehet-e néha a jóhiszeműségé? Talán feltételezhetjük a jóhiszeműséget, amidőn valakit elképeszt egy új eszme nyilvánvaló volta, melyet csakhamar köznapi igazságnak tekint, megszokja, és azt hiszi, hogy mindig is tudta.

Ha világos fogalmunk van arról a kifejezésről, amely egy igazságot jelképez, és ha mindazok az eszmék, melyeknek az összehasonlításából ez az igazság ered, nem csupán emlékezetünkben, hanem állandóan jelen való emlékezésünkben vannak, ha továbbá semmilyen érdek sem vakít el bennünket, és semmilyen babonának sem vagyunk rabjai, akkor ez az igazság csakhamar a legkevesebb szóra zsugorodik, vagyis erre az egyszerű állításra: *a fehér fehér, a fekete fekete,* és tüstént megértjük, mihelyt kimondtuk.

Valóban, ha a Locke-ok és a Newtonok rendszerét mindenütt tanítják és ismerik, anélkül, hogy minden ízében megvilágították volna, akkor az átlagoshoz hasonló alkatú emberek képesek e nagy lángelmék eszméiig felemelkedni. Márpedig ha felfogjuk eszméiket,*[43] ugyanazzal a készséggel rendelkezünk a szellem birtoklására. Csakhogy abból, hogy az emberek eljuthatnak ezekhez az igazságokhoz, valamint abból, hogy tudományuk általában mindig arányban van tanulási vágyukkal, lehet-e arra következtetni, hogy mindenki egyaránt fel tud emelkedni a még ismeretlen igazságokhoz?

HUSZONNEGYEDIK FEJEZET

A már ismert igazságok megértéséhez szükséges szellem elegendő abhoz, hogy az ismeretlen igazságokig szárnyaljon

Valamely igazság mindig helyes összehasonlítások eredménye, melyeket a különféle tárgyak közt észlelt hasonlatosságok és különbözőségek, megfelelések vagy nem megfelelések közt teszünk. Mit tesz a tanító, amidőn tanítványainak valamely tudomány alapelveit akarja megmagyarázni, és bizonyítani akarja nekik már ismert igazságait? Szemük elé rakja az összehasonlításul szolgáló tárgyakat, melyekből ezeket az igazságokat kell levonnia.

Amidőn azonban új igazság kutatásáról van szó, az összehasonlítás alapjául szolgáló tárgyaknak, amelyek révén az igazságra bukkannak,

hasonlóképpen a felfedező szeme előtt kell lenniük. De mi tárja elébe ezeket a tárgyakat? A véletlen. Közös tanítója ez minden felfedezőnek. Látjuk tehát, hogy az emberi szellemnek, akár követi az igazságról adott bizonyítást, akár önmaga fedezi fel, mindkét esetben ugyanazokat a tárgyakat kell összehasonlítania, ugyanazokat a kapcsolatokat kell megfigyelnie, azaz ugyanazokat a műveletekct kell elvégeznie.[78] A már ismert igazságok megértéséhez szükséges szellem elégséges tehát ahhoz, hogy eljussunk az ismeretlen igazságokig. Igaz, hogy kevés ember képes felemelkedni oda. Ez a különbség közöttük onnan ered azonban, hogy 1. különböző társadalmi állapotban vannak az illetők, és a körülmények kapcsolódása, melynek a véletlen nevet szokás adni, ugyancsak szerephez jut; 2. különböző fokú a vágy, mellyel ki akarnak tűnni, azaz különböző erősségű a szenvedély, mely a dicsőség felé hajtja őket.

A szenvedély mindenre képes. Nincs olyan ostoba leányzó, akit a szerelem ne tenne elméssé. Hányféle eszközt ad a kezébe, hogy kijátssza szülei éberségét, hogy láthassa kedvesét, és beszélhessen vele. Megesik, hogy ilyenkor a legbutább lány a legtalálékonyabb.

A szenvedély nélküli ember képtelen olyan állandó figyelemre, amely a felsőbbrendű szellem sajátja. Felsőbbrendűséget mondottam, holott ez talán inkább állandó figyelmünkből ered, mintsem a figyelem rendkívüli erőfeszítéséből.

Mi okozhatja hát azt a sok különbséget az emberek között, amikor mindenkinek megvan ugyanaz a készsége a szellem birtoklására?

[78] Hozzáfűzhetném még ehhez, hogy egy ismert igazság bizonyításának követéséhez még nagyobb figyelemre van szükség, mint egy új igazság felfedezéséhez. Ha például egy matematikai tételről van szó, akkor felfedezőjének már előzőleg ismernie kell a geometriát. A geometriai ábrák szüntelenül jelen vannak emlékezetében. Hogy úgymondjam, szándékosan emlékezik rájuk. Figyelme pedig teljes egészében ráirányulhat a köztük levő viszonylatok megfigyelésére. Ami a tanulót illeti, ezek az ábrák nincsenek szüntelenül jelen emlékezetében, figyelme tehát szükségképpen megoszlik az erőfeszítés között, melyet ezen ábrák emlékezetbe idézése követel, valamint viszonylataik megfigyelése között.

*1 A baniánok megállapítása szerint az emberek – és legkivált az európaiak – állandó félelemben élnek. Bizalmatlanok egymás iránt, mindig készek a harcra, a támadásra, s szerintük ez azért van, mert még mindig ősszülőik, *Cutteri* és *Toddicastrée* szelleme hevíti őket. Ezt a Cutterit, aki *Purus* második fia volt, Isten arra rendelte, hogy a világ négy részének egyikét benépesítse. Nyugat felé vette útját, s az első, akivel találkozott, egy Toddicastrée nevezetű nő volt. A nő Chuchery-vel volt felfegyverezve, a férfiú karddal. Megpillantják egymást, máris összecsapnak, vagdalkoznak, a harc két és fél napon át tart. A harmadik napon belefáradnak a verekedésbe, beszédbe elegyednek, megszeretik egymást, összeházasodnak, együtt hálnak, és olyan fiak születnek tőlük, akik őseik mintájára mindig készek egymásra támadni, valahányszor összetalálkoznak.

*2 Jól tudom, hogy a nagyon elmés és nagyon elmélkedő emberek néha mélabúsak. De nem azért elmések és elmélkedők, mert mélabúsak, hanem azért mélabúsak, mert elmélkedők. Az ember valóban nem mélabújának, hanem szükségleteinek köszönheti szellemét. Csak a szükséglet képes kirántani természetes tétlenségéből. Ha gondolkodom, nem azért teszem, mert erős vagyok vagy gyenge, hanem azért, mert több-kevesebb érdekem fűződik a gondolkodáshoz. Amidőn a szerencsétlenségről ezt mondjuk: *az embernek ez a nagy tanítómestere*, semmi egyebet nem mondtunk, mint azt, hogy a szerencsétlenség és a vágy, hogy megszabaduljunk tőle, kényszerítenek bennünket a gondolkodásra. Honnan van, hogy a dicsőségvágy gyakran ugyanezt eredményezi? Onnan, hogy a dicsőség – szükséglet egyesek számára. Egyébként sem a Rabelais-k, sem a Fontenelle-ek, sem a La Fontaine-ek, sem a Scarronok nem álltak szomorú ember hírében, s mégsem tagadja senki, hogy szellemük többé-kevésbé felsőbbrendű.

*3 Amit a jóságról mondok, egyaránt alkalmazható a szépségre. Az erről alkotott fogalmaink különbözősége csaknem mindig attől az alkalmazástól függ, ahogyan már gyermekkorunkban használjuk ezt a szót. Ha egy bizonyos nő arcát gyakran dicsérik nekem, ez az arc a szépség mintájaként vésődik emlékezetembe. A többi asszonyok szépségéről csak ezzel a mintával való kisebb vagy nagyobb hasonlatossága révén fogok ítélni. Innen az eltérés ízlésünkben, és innen az oka, hogy egyesek a karcsú nőt jobban szeretik a kövérnél, míg mások a kövér nő iránt éreznek nagyobb vágyakozást.

*4 Ez az egyházi döntés felfedi egy rólam szóló kritika nevetségességét. Azt kérdezték tőlem, hogyan voltam képes arra, hogy a barátságot mint szükségleten és

közös érdeken alapulót magyarázzam. Ám, ha az egyház és maguk a jezsuiták is megegyeznek abban, hogy Istent, bármilyen jó és hatalmas, korántsem önmagáért szeretik, akkor én sem szeretem ok nélkül barátomat. Márpedig milyen természetű lehet ez az ok? Nem abból a fajtából való, amely a gyűlöletet hozza létre, azaz nem a kellemetlen érzések és a fájdalmak fajtájából. Ellenkezőleg: azoknak a fajtájából származik, melyek a szeretetet hozzák létre, azaz a gyönyörérzetet. A bírálatok, melyekkel e téren illettek, annyira képtelenek, hogy nem minden szégyenérzet nélkül válaszolok rájuk.

*5 Az ősegyház nem zaklatta az embereket hiedelmeik miatt. Egyik példa erre Synesius. Az ötödik században élt. Platónista filozófus volt. Teofil, aki akkor Alexandria püspöke volt, kérte Synesiust, keresztelkedjék meg. Ő, a püspök, érdemet akart szerezni ebből a megtérésből. A filozófus beleegyezett, azzal a feltétellel, hogy nézeteit továbbra is fenntarthatja. Rövid idő múltán Ptolemais lakossága felkérte Synesiust, legyen a püspökük. Synesius visszautasította a püspökséget. Százötödik levelében a következőkkel indokolja a visszautasítást fivérének: „Minél inkább tünődöm – írja –, annál kevésbé érzem magam alkalmasnak a püspöki tisztségre. Életem mind ez ideig megoszlott a filozófia tanulmányozása és a szórakozás között. Mihelyt kilépek dolgozószobámból, átadom magam a kedvteléseknek. Márpedig – mint mondják – püspöknek nem szabad szórakoznia. A püspök istenes ember. Egyébként sincsenek megfelelő képességeim arra, hogy polgári és háztartási ügyekkel foglalkozzam. Nős vagyok, és szeretem a feleségemet. Őt se tudnám elhagyni, és nem tudnám megtenni, hogy csak titokban láthassam. Teofilnek tudomása van róla, de ezzel még nem mondtam el mindent. A szellem nem hagyja cserben az önmaga által bebizonyított igazságokat. Márpedig a filozófia dogmái ellentmondanak ama dogmáknak, melyeket a püspöknek tanítania kell. Hogyan is prédikálhatnék testet követő lélek teremtéséről, a világvégéről, a feltámadásról, azaz csupa olyan dolgokról, miket nem hiszek. A csalárdságra nem tudom rászánni magam. Hiába mondják nekem, hogy a filozófusnak joga van leszállni a tömeg szintjére, és eltitkolhatja előtte az igazságokat, melyeket a tömeg képtelen felfogni. Így is van, csakhogy ehhez elengedhetetlenül szükséges a színlelés. Szívesen lennék püspök akkor, ha fenntarthatom nézeteimet, beszélhetek róluk barátaimmal, s ha ahhoz, hogy a népet tévedésben tartsam, nem kényszerítenek arra, hogy mesékről szavaljak neki. Ám, ha úgy kell, hogy a püspök meggyőződése ellen prédikáljon, és úgy gondolkozzék, ahogy a nép, akkor visszautasítom a püspöki tisztséget. Nem tudom, vajon tényleg vannak-e oly igazságok, melyeket rejtegetni kell a tömeg elől. Annyit azonban tudok, hogy a püspök ne prédikálja az ellenkezőjét annak, amit hisz. Az igazságot éppúgy kell tisztelni, mint Istent, s én Isten színe előtt tiltakozom: szentbeszédeimben sohase fogom cserben hagyni érzelmeimet." Synesiust ellenkezése dacára is püspökké szentelték, s ő állta a szavát. Himnuszai nem egyebek, mint Püthagorasz, Platón és a sztoikusok rendszerének kifejtései a keresztény dogmákhoz és szertartásokhoz idomítva.

*6 A kegyes rágalom ugyancsak újabban teremtett erény. Rousseau és jómagam már áldozatul estünk neki. Műveink mily sok részletét meghamisították a szent püspökök pásztorleveleil

*7 A klérus, mely alázatosnak nyilvánítja magát, Diogenészhez hasonlít, kinek gőgje kikandikált köpenye résein.

*8 Olvassuk csak el ebben a tárgyban szent Benedek szabályzatának utolsó fejezeteit. Megtudhatjuk belőle, hogy a szerzetesek azért gonoszak és könyörtelenek, mert ez a kötelességük.

Azok az emberek, akiknek megélhetése biztosítva van, és semmi gondjuk sincs e tekintetben, könyörtelenek szoktak lenni. Nem szánakoznak mások baján, ha ők maguk nem tudják átérezni. Egyébként a kolostorba visszahúzódó szerzetesek boldogsága vagy balsorsa teljesen független szüleik és polgártársaik helyzetétől. A szerzetes tehát a városbeli embert azzal a közönnyel szemléli, melyet az utas, ember érez az erdőben található állatok iránt. Maguk a szerzetesi törvények kényszerítik a barátot arra, hogy embertelen legyen. Mert hát mi idézi elő az emberben a jóindulat érzését? A remélt vagy biztos segítség, melyben az emberek egymást részesíthetik. Íme a mozgató ok, mely társadalomba gyűjtötte össze az embereket. Mihelyt a törvények elkülönítik saját érdekemet a közérdektől, gonosz ember lesz belőlem. Innen van az önkénykormányzatok kétlelhetetlensége, s ez a magyarázata annak, hogy a szerzetesek és a zsarnokok általában mindig a legembertelenebb emberek voltak.

*9 Valamikor azt hitték, hogy Istennek az idők változása szerint lehetnek különböző eszméi az erényről. Az egyház világosan nyilatkozott erről a bázeli zsinaton, melyet a husziták esete alkalmával tartottak. Amidőn ezek kifejtették, hogy csak a szentírásban foglalt tantételt hajlandók elfogadni, a zsinaton résztvevő atyák Casan bíboros szavaival ezt válaszolták nekik: „A szentírás nem feltétlenül szükséges ahhoz, hogy az egyház fennmaradjon. Csak arra szükséges, hogy minél jobb körülmények között maradjon fenn. Az írást tehát mindig az egyház jelenlegi irányzata szerint kell magyarázni, s ha ez az érdek változik, akkor Isten is nyilván megváltoztatja nézetét."

*10 Gyakran magasztalják a vallást, amiért helyreállít bizonyos dolgokat. Magam is láttam néha, hogy helyreállították a rezet, de az aranyat sohasem. A szerzetesek egyáltalán nem adták még vissza az elkobzott örökségeket, sem a katolikus fejedelmek az Amerikában elözönlött királyságokat.

*11 Aki világnézeti türelmetlenséggel fegyverzi fel magát a világnézetileg türelmetlennel szemben, igazságosan cselekszik, mint ahogy a fejedelemnek is kötelessége hadsereggel támadni az ellenséges hadseregre.

*12 Ha felütjük az Enciklopédiát az *Erény* címszónál, meglepetésünkre nem meghatározást találunk az erényről, hanem puszta szavalatot: „Ó, *ember!* – kiált fel a cikk szerzője – *akarod-e tudni, hogy mi is az erény? Nézz önmagadba. Meghatározása ott van a szíved mélyén.*" De miért ne lehetne ez a meghatározás a szerző szíve mélyén is? S ha tényleg ott van, miért nem közölte? Megvallom, kevés embernek van ily kedvező véleménye olvasóiról s ily lesújtó véleménye önmagáról. Ha ez az író hosszabb időn át elmélkedett volna az *erény* szóról, akkor rájött volna, hogy az az emberek egymás iránti kötelességének ismeretéből áll, s hogy ennek következtében társadalomalakulatokat feltételez. Mielőtt megalakulhatnának, lehet-e jót vagy rosszat cselekedni oly társadalomban, amely még nem is létezik? Az erdőlakó ember, aki még meztelen, és beszélni sem tud, birtokába juthat tiszta és világos eszmének arról, hogy mi az

erő vagy a gyengeség, de az igazságosságról meg a méltányosságról nem alkothat még fogalmat. Ha elhagyatott szigeten születtem, ahol magamra hagytak, bűn és erény nélkül élem ott életemet. Sem bűnt nem követhetek el ottan, sem az erényt nem gyakorolhatom. Mit értsünk tehát e szavakon: *erényes* és *bűnös?* A társadalomra nézve hasznos vagy ártalmas cselekedeteket. Ez az egyszerű és világos eszme szerintem találóbb, mint bármely zagyva, nyakatekert szavalás az erényről. A prédikátor, aki semmit sem határoz meg az erényről szóló szentbeszédeiben, a moralista, aki minden embert jónak tart, és nem hisz az igazságtalanságban, ostoba, de még gyakrabban csaló, aki el akarja hitetni, hogy tisztességes, mivelhogy ember.

*[13] Fénelon úr emberiessége köztudomású. Egy szép napon, amidőn egy plébános azzal dicsekedett, hogy a vasárnapi táncokat eltiltotta falujában, az érsek így válaszolt neki: Plébános úr, legyünk kevésbé szigorúak a többiekkel szemben. Mi magunk tartózkodjunk a tánctól, ám a parasztok hadd táncoljanak. Miért ne adjunk nekik néhány pillanatot, amikor elfelejthetik balsorsukat? Ez az igaz és mindig erényes Fénelon élete egy részét kegyvesztettként élte le. Bossuet, lángelme dolgában vetélytársa, kevésbé volt tisztességes: sohasem volt kegyvesztett.

*[14] A jezsuiták erkölcsének semmi köze sincs Jézus erkölcséhez. Az előbbi kizárja az utóbbit. E tényt azok a szövegek bizonyítják, melyekben a legfelsőbb bíróságok foglalták össze a jezsuita erkölcsöt. De miért mondogatta oly gyakran a klérus, hogy a jezsuitákkal együtt a vallást is megsemmisítették? Azért, mert az egyházi nyelvben a vallás rokon értelmű a babonával. Márpedig a babona, azaz a pápai hatalom, úgylátszik, valóban meggyengült, amikor ezek a szerzetesek kivonultak.

*[15] A félelem, melyet a jezsuiták keltettek, úgy látszik, távol tartott tőlük minden támadást. Csupán akkor lehetett dacolni gyűlölködésükkel és ármánykodásaikkal, amidőn megmutatták a polgároknak a tisztelet és az alázat fátylába burkolt királygyilkos tőrt. Rá kellett mutatni a jezsuiták képmutatására abban a tömjénfelhőben, melybe a trónt és az oltárt borították. Végül pedig, hogy a legfelsőbb bíróságok félénk óvatossága bátorságba csapjon át, pontosan meg kellett különböztetni előttük *a rendkívülit a lehetetlentől.*

*[16] A szellemmel úgy állunk, mint az erénnyel. A geometria, a fizika stb. igazi tudományaira alkalmazott szellem ugyanaz a szellem minden országban. A mágia, a teológia stb. áltudományaira alkalmazott szellem csak helyi jellegű. Az előbbi úgy viszonylik az utóbbihoz, mint a *Coris* kagylónak nevezett afrikai pénz az arany és az ezüst pénzhez. Az egyik csak néhány néger nemzetnél használatos, a másik az egész világon.

*[17] Vajon mire kell a helyes erkölcstan alapelveit építenünk? Nagyszámú tényre és megfigyelésre. Lehetséges tehát, hogy bizonyos elvek hamis és kevéssé szabatos volta annak tulajdonítható, hogy időnek előtte alakították ki ezeket az elveket. Mielőtt rendszert építenénk ki – az erkölcstanban csakúgy, mint minden más tudományban –, előbb az építéshez szükséges anyagokat kell összehordanunk. Manapság már nem lehet szemet hunyni afölött, hogy a kísérleti erkölcstan, amely az ember és a dolgok tanulmányozásán alapul, több eredményt ér el a spekulatív és teológiai erkölcstannál, akárcsak a kísérleti fizika bármely határozatlan és bizonytalan tartalmú elmélettel szem-

ben. A teológia birodalma azért számított mindig a vakhomály birodalmának, mert a vallás erkölcstana sohasem támaszkodott a tapasztalásra.

*18 Maguk a szerzetesek sem mindig tartották egyformán fontosnak a szemérmességet. Voltak köztük, akik az Emlőzők nevet hordták, s azt tartották, hogy bűn elkövetése nélkül lehet apácával erőszakoskodni. Nincs oly szemérmetlenség, melyből a babona ne csinált volna valahol erényt. Japánban a boncoknak szabad férfiakat szeretniük, de nőket nem. Peru bizonyos megyéiben kegyességszámba ment a görögök módjára űzött szerelem. Istentiszteletnek vették, és templomaikban nyilvánosan űzték.

*19 Makaley asszony, egy angol történelemkönyv híres szerzője, a londoniak Catója mondja: „Szemeim tisztaságát még sohasem szennyezte be zsarnok vagy fejedelem tekintete."

*20 Minden népnél megtalálható az a képtelen hiedelem, mely a zsarnoktól emberiességet és bölcsességet vár. Őrültség az, ha jó diákokat akarunk képezni, és közben nem büntetjük meg a lustákat, és nem jutalmazzuk a szorgalmat. Hatályon kívül helyezni a törvényt, mely a lopást és a gyilkolást bünteti, és azt akarni, hogy senki se lopjon és gyilkoljon: ellentmondásos az ilyen akarat. Ha azt akarjuk, hogy egy fejedelem törődjék az államügyekkel, anélkül, hogy érdeke lenne törődni velük, azaz hogy büntetlenül elhanyagolhassa ezeket, vagyis hogy egy törvényen felül álló, tehát törvénytelen ember mindig emberséges és erényes legyen – annyi, mint ok nélkül akarni az okozatot.

*21 A kalmükök annyi nőt vesznek feleségül, amennyit akarnak. Ezenfelül még annyi ágyasuk van, ahányat el bírnak tartani. A vérfertőzés náluk nem gaztett. A férfiban és a nőben csak hímet és nőstényt látnak. Az apa gátlástalanul veszi feleségül saját lányát. Semmiféle törvény sem tiltja ezt neki.

*22 Mindenki megállapítja magáról, hogy az erényről a legegészségesebb fogalmai vannak, s hogy aki nem úgy gondolkodik, mint ő, annak nincs igaza. Mindenki gúnyolja szomszédját, mindenki ujjal mutat a másikra, és önmagát csak másnak a neve alatt neveti ki. Ugyanaz az inkvizítor, aki elítélte Galileit, bizonyára megvetette Szókratész bíráinak bűnösségét és ostobaságát. Arra nem gondolt, hogy egy szép napon ő is évszázada és az utókor megvetését fogja kiérdemelni. Vajon a Sorbonne ostobának tartja-e magát, amiért elítélte Rousseaut, Marmontelt, jómagamat stb.? Nem. Őhelyette mások tartják őt ilyennek.

*23 Barillont Amboise-ba száműzték. Richelieu, aki oda deportálta őt, volt az első miniszter, aki – mint Retz bíboros mondja – meg merte büntetni a bírákat azért *a nemes szilárdságért, mellyel a király elé tártak oly igazságokat, melyeknek védelmében esküjük életük kockáztatására kötelezte őket.*

*24 Ha igaz, hogy az erény hasznos az államoknak, akkor hasznos dolog tiszta fogalmakat alkotni róla, s ezeket az emberek emlékezetébe vésni már zsenge gyermekkorunkban. *Az elméről* szóló könyv III. értekezésének XIII. fejezetében ezeket mondottam: „Az erény nem egyéb, mint vágy a közös jólét után. A közjó az erény célja, s a cselekedetek, melyeket előír, alkotják az erény által alkalmazott eszközöket, melyekkel célját megvalósítja. Hozzáfűztem ehhez, hogy az erény eszméje azonos lehet mindenütt. A különböző évszázadokban és országokban az emberek különböző fogal-

makat alkottak róla, minek következtében a filozófusok az erény eszméjét önkényesnek tüntették fel. Ők ugyanis erénynek vették az erény által felhasznált különféle eszközöket is, melyekkel célját eléri, azaz az erény által megszabott különféle cselekedeteket. Kétségtelen, hogy ezek a cselekedetek néha igen különbözőek voltak, mivelhogy a nemzetek érdeke évszázadonként a helyzetnek megfelelően változik, s mert a közjó bizonyos mértékig különböző eszközök révén valósítható meg."

Van olyan idegen árucikk, melynek bebocsátását ma megengedik Németországban, mivelhogy előnyös a kereskedelemre, és megfelel az állam érdekeinek. Holnap ugyanezt megtilthatják. Lehet, hogy holnap bűnténynek minősítik, ha valaki ezt az árut vásárolja. Bizonyos körülmények folytán ugyanis ez a vásárlás a nemzet érdeke ellen irányulhat. „Ugyanazok a cselekedetek tehát felváltva hasznosak, illetve károsak lehetnek egy népre, és felváltva hol erényesnek, hol bűnösnek lehet őket nevezni anélkül, hogy az erény eszméje változnék, és megszűnne ugyanaz lenni."

Mi sem egyezik jobban a természeti törvénnyel, mint ez a fogalom! Mindazonáltal oly nagy hatalma volt az irigységnek és a képmutatásnak, hogy engem ugyanaz a klérus üldözött, amely tiltakozás nélkül tűrte el, hogy megválasszák bíborosnak a merész Bellarmint, amiért azt vallotta, *hogy ha a pápa megtiltja az erény gyakorlását, és előírja a bűnt, akkor a római egyház vétek terhe mellett lesz kénytelen felhagyni az erénnyel a bűn gyakorlása érdekében: „Nisi vellet contra conscientiam peccare".* E szerint a jezsuita szerint tehát a pápának joga volt megsemmisíteni a természeti törvényt, elfojtani az emberben minden eszmét az igazságosról és az igazságtalanról, s visszalökni az erkölcstant abba a zűrzavarba, ahonnan a filozófusok oly nagy erőfeszítéssel bírják csak kirántani. Hát valóban az volt-e a feladata az egyháznak, hogy helyeselje ezeket az elveket, s a pápa feladata tényleg az volt-e, hogy megengedje közzétételüket?

Van-e azonban ország, ahol a hatalmon levő, ha érdekében áll, ne tűrné el a közjóval leginkább ellenkező legszörnyűségesebb jogszabályt is? Van-e ország, ahol valaha is megbüntették az aljas és silány embert, aki szüntelenül ezt ismétli a fejedelemnek: „A te hatalmad alattvalóid fölött korlátlan. Kényedre-kedvedre foszthatod ki őket javaikból, bilincseket rakhatsz rájuk, s elrendelheted a legkegyetlenebb kínvallatást". A róka mindig is büntetlenül mondhatja az oroszlánnak:

Ön tisztességet szerez
A juhnak, kit bekebelez.

Az egyetlen, amit nem lehet veszélytelenül megtenni a fejedelem előtt, az a kijelentés, mely leszögezi az igazságosság, a társadalom jóléte, valamint a természeti törvény szabta korlátokat a fejedelmi hatalommal szemben.

[25] Metafizikán nem azt a zagyva beszédet értem, melyet az egyiptomi papok hagyományoztak Püthagoraszra, Püthagorasz Platónra, Platón pedig mireánk, s amelyet még mindig tanítanak egynémely iskolában. Ezen a szón – akárcsak Bacon – az alapelvek tudományát értem, bármily mesterségről vagy tudományról legyen is szó. A költészetnek, a muzsikának és a festészetnek is megvannak a maguk alapelvei, melyek szüntelen és általános érvényű megfigyelésen alapulnak. Ezeknek is megvan tehát a

maguk metafizikája, amely bizony különbözik az imént említett metafizikától. Ezt a kétfajta metafizikát a két különböző filozófiai rendszerhez hasonlítom, a Démokritoszéhoz és a Platónéhoz. Az előbbi a földről emelkedik fel fokozatosan, egészen az égig, az utóbbi viszont az égből ereszkedik le fokonként, egészen a földig. Platón rendszere a fellegekre épül, de lám, az ész fuvallata kissé eloszlatta már a fellegeket, és velük együtt a rendszert is.

*[26] Az embereket mindig a szavak kormányozták. Ha az ezüst tallér súlyát felére csökkentjük, de ha ugyanakkor megőrizzük névértékét, a katona azt hiszi, hogy körülbelül ugyanazt a zsoldot kapja. A bíró, aki jogerős ítéletet hozhat bizonyos ezüst-súlymennyiség erejéig, ugyanezen összeg felének erejéig már nem mer ítéletet hozni. Íme, mennyire rászedi az embereket a szó és a szavak bizonytalan jelentése. Meddig fognak még az írók *jó erkölcsről* beszélni anélkül, hogy pontos és szabatos fogalmaik lennének erről a szóról? Hát sohasem fognak rájönni arra, hogy a *jó erkölcs* egyike ama homályos kifejezéseknek, melyről minden nemzet más-más fogalmakat alkot? Vannak ugyan *egyetemleges jó erkölcsök*, de vannak ugyanakkor *helyi jelentőségűek is*. Ebből következik, hogy a *jó erkölcs* megsértése nélkül tarthatok fenn háremet Konstantinápolyban, de nem tehetem ezt Bécsben.

*[27] A teológiai viták mindig csak szócsaták, és nem is lehetnek mások. Ha a kormányzat megvetné őket, a teológusok, miután egymást szidalmazták és kölcsönösen eretnekséggel stb. vádolták, a végén beleunnának, hogy olyasmiről beszéljenek, amiben nem tudnak egyetérteni, s ami úgysem érdekel senkit. A félelem, hogy nevetségessé válnak, majd csak lakatot tesz a szájukra.

*[28] Hasonlóképpen kell szócsatának minősíteni minden vádat, mely az úgynevezett istentagadókat illeti. Nincs olyan felvilágosult ember, aki ne jönne rá, hogy bizonyos erő rejtőzik a természetben. Nincs tehát istentagadó. Nem lehet istentagadó az, aki szerint a mozgás maga az Isten. A mozgás ugyanis valóban érthetetlen, hiszen nincsenek róla világos fogalmaink. Csak hatásaiban nyilvánul meg, s mégis őáltala zajlik le minden a világegyetemben. Aki viszont azt állítja, hogy a mozgás nem Isten, nem számít istentagadónak. A mozgás ugyanis nem lény, hanem létezési mód. Nem istentagadók azok sem, akik a mozgást az anyag lényeges tulajdonságának tartják, láthatatlan mozgatóerőnek, mely valamennyi részét áthatja. Ha látjuk a csillagzatok szüntelen helyváltoztatását, amint állandóan keringenek középpontjuk körül, s ha látjuk, mint pusztulnak a testek, és teremtik önmagukat szüntelenül újra, mindig más formában, s ha végül megfigyeljük a természet örökös erjedését és bomlását, akkor egyikünk sem tagadhatja, hogy a mozgás éppolyan elválaszthatatlan a testektől, mint a kiterjedés, és egyben oka annak, ami létezik. Valóban, ha két tény együttlétezésének következetesen az ok és okozat nevet adjuk, s ha igaz, hogy mindenütt, ahol testek vannak, mozgás is van, akkor a mozgást az anyag egyetemleges lelkének kell tekintenünk, valamint ama istenség lelkének, mely az anyag szubsztanciáját egyedül képes áthatni. De vajon a filozófusok, akik ezt az utóbbi nézetet vallják, istentagadók-e? Nem. Hiszen elismerik azt is, hogy ismeretlen erő működik a világegyetemben. S vajon, akiknek nincsenek fogalmaik Istenről, istentagadók-e? Nem. Hiszen ebben az esetben minden ember istentagadó lenne. Ugyanis senkinek sincsenek világos fogalmai

az istenségről. Ezen a téren minden zavaros gondolat a nullával egyenlő, s aki bevallja, hogy Isten felfoghatatlan, szintén azt állítja, csak más megszövegezésben, hogy egyáltalán nincs fogalma róla.

*29 Ahhoz, hogy az ember boldog lehessen, vágyakra van szüksége, melyek betöltik lényét, de amelyeknek célja munkájával és képességeivel megszerezhető. Az ilyenfajta vágyak közül a dicsőségvágy az, amely az embert leginkább képes kiragadni az unalomból.

*30 Korántsem ítélem el a rendszerező szellemet, sőt csodálom ezt a nagy emberekben. Egy sereg felfedezés oly erőfeszítéseknek köszönhető, melyeket e rendszerek védelmében vagy e rendszerek lerombolási szándékával tettek. Meg kell kísérelni, ha lehetséges, egyetlen alapelv segítségével magyarázni a természet valamennyi fizikai jelenségét. Mindig gyanakodva kell azonban kezelni ezeket az alapelveket, melyek mindegyike egy-egy kulcs csupán a sok közül: váltogatva kipróbálható mindegyik abban a reményben, hogy végül is megtaláljuk azt a kulcsot, mellyel a természet szentélye kinyitható. És főleg, ne keverjük össze a meséket a rendszerekkel. Ez utóbbiaknak nagyszámú tényre kell támaszkodniuk. Nyilvános iskolákban csak ezeket szabad tanítani. Ügyelni kell természetesen arra, nehogy oly igazságot tanítsunk, melynek felfedezése óta már száz év telt el, s azóta a tapasztalás kimutatta, hogy hamis.

*31 Egy bizonyos bíborostól megkérdezték, hogy miért voltak minden időben papok, vallások és boszorkányok? Azért – válaszolta –, mert mindig voltak méhek és darazsak, dolgosak és tétlenek, rászedettek és csalók.

*32 Anélkül, hogy megvizsgálnám, vajon a közérdeket szolgálja-e, ha a lélek halhatatlanságának dogmáját elfogadjuk, megjegyzem, hogy ezt a dogmát legalább nem mindig tekintették politikailag hasznosnak. Platón iskoláiból kelt szárnyra, és Ptolemaiosz Philadelphosz, Egyiptom királya oly veszedelmesnek tartotta, hogy halálbüntetés terhe mellett tiltotta meg tanítását államaiban.

*33 Köztudomású, hogy a régi druidákat ugyanaz a szellem lelkesítette, mint a pápista papot. Ők már annak idején kitalálták a kiátkozást. Akárcsak a pápista pap, ők is parancsolni akartak népeknek és királyoknak, s akárcsak az inkvizítorok, igényt tartottak élet és halál jogára mindama népek körében, ahol berendezkedtek.

*34 Részt vettem egyszer azon a tiltakozó gyűlésen, melyet egy német fejedelemség klérusa rendezett a fejedelem jelenlétében. Nálam volt a csodagyűrű, mely azt mondatja és íratja az emberekkel, amit valóban gondolnak, s nem azt, amit másoknak szánnak. Gyűrűm varázsereje nélkül bizonyára sohasem hallhattam s nem olvashattam volna az itt következő beszédet.

Miután a klérus biztosítani látszott a fejedelmet, hogy államaiban a vallás ügye veszett ügy, a züllöttség és az istentelenség emelt fővel járnak ott, a szent napokat meggyalázza a munka, a sajtószabadság aláássa a trón meg az oltár alapjait, miért is a püspökök követelik az uralkodótól: szigorítsa a törvényeket a gondolatszabadság ellen, védelmezze az egyházat, és pusztítsa el az egyház ellenségeit, a következő szavakat véltem kihallgatni a hivatalos szónoklatból:

„Fejedelmünk, az ön klérusa gazdag és hatalmas. Még gazdagabb, még hatalmasabb akar lenni. Nem az erkölcs meg a vallás pusztulását, hanem hitelének elvesz-

tését fájlalja. A legnagyobbra vágyik, s lám, az ön népei tiszteletlenül viseltetnek a papsággal szemben. Mi tehát istentelennek nyilvánítjuk őket. Felszólítjuk önt, buzdítsa őket a kegyességre, és adjon e célból klérusának nagyobb hatalmat népei fölött. A pillanat talán nem a legkedvezőbb arra, hogy az ön népeit vádoljuk, és ellenük ingereljük önt. Hiszen az ön katonái sohasem voltak ily bátrak, kézművesei sohasem voltak szorgalmasabbak, polgárai sohasem szerették jobban a közjót, azaz sohasem voltak erényesebbek. Bizonyára ön is tud róla, hogy a klérusnak legközvetlenebbül alávetett népek, vagyis a mai rómaiak nem oly bátrak, mint ők, hazaszeretetük sem ér fel az övékkel, azaz korántsem oly erényesek. Hozzáfűzhetjük ehhez azt is, hogy Spanyolországot és Portugáliát, ahol a klérus teljhatalmú, lezüllesztette és tönkretette a tudatlanság, a restség meg a babona, s hogy végül az általános tiszteletnek és megbecsülésnek örvendő összes népek közül ezek a felvilágosult népek fognak a katolikus egyház szemében minduntalan istentagadónak számítani."

„Kívánjuk, ó fejedelmünk, hogy hasonló tiltakozások önnél sohase találjanak meghallgatásra. Kívánjuk, hogy klérusával egyetértve terjessze a sötétséget birodalmában, mert tudnia kell, hogy egy művelt, gazdag és babonátlan nép erkölcstelen nép a pap szemében. Elképzelhető-e ugyanis, hogy a gazdag és szorgos polgár illő tisztelettel adózzék például az önmegtartóztatás erényének?"

„Azt hozzák fel majd ellenünk, hogy ebben a tekintetben évszázadunk semmiben sem különbözik az elmúlt évszázadoktól. Nagy Károly, akit szentként tiszteltek, mert bőkezű volt a papsággal szemben, éppúgy szerette a nőket, mint I. Ferenc vagy VIII. Henrik. III. Henrik, Franciaország királya még kevésbé volt tisztességes hajlamú. IV. Henrik, Erzsébet, XIV. Lajos, valamint Anna királynő ugyanazzal a kézzel simogatták szeretőiket, amellyel földre terítették ellenségeiket. Hozzáfűzik ehhez majd azt is, hogy még a szerzetesek is szüntelenül tiltott gyümölcsöket élveztek, s hogy csak úgy lehet a nők iránti bűnös hajlamuktól megfosztani a polgárt, ha testi alkatát is megváltoztatjuk. Van azonban egy mód arra, hogy kiirtsuk belőlük: szegénységbe kell őket taszítani. Egészséges és jól táplált testből nem lehet kiűzni a test ördögét. Ez a cél csak imával és böjtöléssel érhető el."

„Engedje meg felséged, hogy némely szomszédjának példájára megfoszthassuk alattvalóit minden fölöslegüktől, megdézsmálhassuk földjeiket, kifoszthassuk javaikat, úgy, hogy csak a legszükségesebb maradjon nekik. Ha felségedet meghatják kegyes intelmeink, s hallgat imáinkra, mennyi áldás fogja övezni önt! Nincs az a dicséret, mely felérne ily nemes cselekedettel. Remélhető-e azonban, hogy ebben az évszázadban, amidőn romlottság fertőzi az elméket, s amidőn az istentelenség konokká teszi a szíveket, felséged és miniszterei magukévá tegyenek ily üdvös tanácsot, és éljenek azzal az eszközzel, mely könnyűszerrel biztosítja alattvalói önmegtartóztatását?"

„Ami a szent napok elvilágiasítását illeti, intelmeink ebben a tekintetben egyelőre még képtelenebbnek tűnnek fel. Hiszen az az ember, aki ünnepnap és vasárnap is dolgozik, lám nem részegszik le, nem fut a nők után, nem árt senkinek, hanem hazáját szolgálja, családja jólétét növeli, nemzete kereskedelmét fejleszti."

„Két nép közül, melyek egyaránt hatalmasak és nagy létszámúak, az egyik – mint Spanyolországban – évente százhárom napon át ünnepel és néha még e napok

másnapján is. A másik viszont egyetlen ünnepet sem ül meg. Ez utóbbi nép nyolcvan-kilencven nappal többet dolgozik, mint az előbbi. Manufaktúráinak árucikkeit így alacsonyabb áron képes piacra vinni. Földjeit jobban tudja művelni, aratásai bőségesebbek. De törődnek is ezzel az ön papjai! A tapasztalás arra oktatja őket, hogy minél kevésbé látogatja valaki a tempomokat, annál kevésbé tiszteli és becsüli a papságot. Márpedig, ha a pap legfőbb szenvedélye a hatalom, akkor mit sem számít szemében, ha a kézműves számára az ünnepnap a lerészegedés napja. Mit sem tesz, ha a kézműves a templomból kijövet lányok után szaladgál, s a kocsmákat bújja, s ha másnap botrányosan viselkedik. Minél több a bűn, annál több a bűnbánat, annál több az adomány, s a papság vagyona és hatalma annál nagyobb mértékben növekedik. Mi tehát az egyház érdeke? Nem egyéb, mint megsokszorozni a vétkeket. Mit kíván ő az emberektől? Azt, hogy ostobák és bűnösök legyenek. Ami a sajtószabadságot illeti, az ön klérusa valóban hevesen kikel ellene. Szüntelenül azt ismétli önnek, hogy a sajtószabadság aláássa a hit alapjait, nevetségessé teszi a vallást. A klérus is jól tudja, akárcsak az *Angol Nyomozó* komoly és elmés szerzője, hogy az igazság kiállja a gúnyt. A gúny nem fog rajta, sőt próbaköve az igazságnak. Kinevetni egy bizonyítást annyi, mint sarat dobni a márványra. Egy pillanatra bepiszkolja, rá is szárad, de mihelyt ráesik az eső, a folt eltűnik. Azt állítani, hogy egy vallás képtelen elviselni a gúnyt: annyi, mint a vallás hamis voltát ismerni el. Lám, a katolikus egyház is szüntelenül hangoztatja, hogy a pokol kapui sohasem vesznek erőt rajta. Igen ám, de a papság nem azonos a vallással. A gúny gyengítheti tekintélyüket, gúzsbakötheti becsvágyukat. Mindig is ágálni fognak a sajtószabadság ellen, és követelni fogják felségedtől, hogy tiltsa meg alattvalóinak az írás és gondolkodás jogát. Mindig is követelni fogják, hogy fossza meg az embert ebbeli kiváltságaitól, és némítsa el mindazokat, akik az embert oktatni tudják."

„Ha ennyi kérés az ön szemében tolakodónak látszik, és ha ön, felség, aki féltve őrködik népei fölött, csak felvilágosult polgároknak óhajtana parancsolni, tudja meg, hogy ugyanaz a magatartás, mely megkedvelteti önt alattvalóival, és tiszteletet szerez önnek a külföld előtt, vétek számba fog menni az ön klérusa szemében. Rettegjen egy hatalmas testület bosszújától, s hogy elejét vegye ennek a bosszúnak, nyújtsa át kardját ennek a testületnek. A papság akkor majd biztos lehet népei kegyességében, és visszanyeri fölöttük egykori hatalmát, melyet napról napra emelhet. És midőn szilárd lesz már ez a hatalom, arra fogja felhasználni, hogy önt is maga alá gyűrje."

„Igen heves óhajunk, hogy felséged megfontolja kérésünket, és teljesítse is, hiszen olyan lappangó nyugtalanságtól szabadíthat meg bennünket, mely nem alaptalan. Letelepítheti a kvékereket országaiban, akik teljes erkölcsi és vallási oktatást adhatnak, méghozzá *ingyenesen* a városok, a mezővárosok, a falvak és tanyák lakóinak. Lehetséges, hogy olyan pénzügyi társaság alakulhat meg, mely e vállalkozás értékét lecsökkenti, minőségét fokozza, s olcsóbbá teheti. Ki tudja, vajon nem kap-e kedvet a világi elöljáró testület arra, hogy kisajátítsa javainkat, hogy az államadósság egy részét ezzel fedezze. Lehet, hogy ilyen módon az ön nemzete Európa legrettegettebb nemzetévé fog válni. Márpedig minekünk, felség, mitsem számít, vajon az ön népei

boldogok és rettegettek, nekünk csak az a fontos, hogy a papság gazdag és hatalmas legyen."

Íme, körülbelül ezt olvastam ki a klérus tiltakozásából. Lankadatlanul figyeltem az ügyességet és a leleményességet, mellyel a papok mindenütt és mindig az ég nevében követelték a földi hatalmat és gazdagságot. Mindig bámultam, mennyire bíztak a népek és főleg a hatalmasok ostobaságában. De ami még inkább megdöbbentett, nem volt egyéb, mint a tudatlanság évszázadaira visszaemlékezve látni, hogy ebben a tekintetben a legtöbb uralkodó túltett a klérus várakozásán.

*[35] Egyesek azt állítják, hogy Isten születésünk pillanatában szívünkbe vési a természeti törvény előírásait. A tapasztalat ennek az ellenkezőjét bizonyítja. Istent csak annyiban lehet a természeti törvény szerzőjének tekinteni, amennyiben ő a testi érzékelőképesség szerzője, azaz az emberi ész létrehozója. Amidőn az emberek társadalomban egyesültek, az effajta érzékelőképesség – mint ahogy már mondottam – egyezmények és törvények megalkotására indította őket, s ezek gyűjteménye alkotja azt, amit természeti törvénynek nevezünk. De vajon ez a törvény ugyanaz volt-e a különböző népek körében? Nem volt ugyanaz. Kisebb-nagyobb fejlettsége mindig arányban volt az emberi szellem haladásával, azzal a többé-kevésbé kiterjedt ismerettel, melyet a társadalmak a számukra hasznos vagy ártalmas dolgokról szereztek. Ez az ismeret pedig az idő, a tapasztalat és az ész terméke volt minden nemzet körében. Vajon mi szükség van arra, hogy a teológusok olyan szenvedélyeket tételezzenek fel az Istenről, amilyen a szeretet vagy a bosszú? Szükség van-e erre ahhoz, hogy Istenben a természeti törvény, következésképpen minden igazságosság közvetlen szerzőjét ábrázolhassák? Szükséges-e, hogy olyan lénynek tüntessék fel, aki részrehajló, s aki csupa következetlen lelki vonás szövedéke? Vajon felismerhető-e ilyen Istenben az igazságosság szerzője?

*[36] Jellemző, hogy úgyszólván valamennyi nép körében a szentség eszméjét bizonyos vallási ceremónia, rituális tisztálkodás stb. betartásával fűzték egy pórázra. Nem hunyhatunk szemet afölött, hogy csak a mindig erényes és emberséges polgárok számítanak olyan embernek, aki jelleménél fogva boldog. Mert hát kik az ájtatos emberek közül a leginkább tiszteletre méltóak? Azok, akikben teljes a bizalom Isten iránt, s így elfelejtik, hogy pokol is van. És ezzel szemben ugyanezen ájtatos emberek között vajon kik a legbarbárabbak? A félénkek, a nyugtalanok, a szerencsétlenek, akik szüntelenül tátongó poklot látnak maguk előtt. Az ifjúság általában erényesebb és emberségesebb, mint az öregember, mert több vágyat érez, egészségesebb, boldogabb. A természet bölcsessége nyilvánult meg abban, hogy az emberéletet nyolcvan vagy száz évre korlátozta. Ha az ég hosszabbra nyújtotta volna az öregkort, az ember túlságosan gonosszá vált volna.

*[37] Tatárországban a főpap, akit Dalai Lámának neveznek, halhatatlan. Itáliában ugyanez a főpap, aki a pápa nevet hordja, csalatkozhatatlan. A mongolok országában a Nagy Láma helytartója a *Kutuchta*, az élő Isten Helytartója címet kapja. A pápa Európában ugyanezt a nevet viseli. Bagdadban, Tatárországban és Japánban a főpapok azzal a szándékkal, hogy alávessék és megalázzák a királyokat, Kalifa, Láma, Dairó nevet viselnek, és lábukat csókoltatják a császárokkal. Megkövetelték,

hogy a császár fogja a kantárt, s az utcákon végigsétáltassa őket, amidőn öszvérháton mutogatják magukat. S talán a pápa nem követelte meg ugyanezt a megalázkodást a nyugati császároktól és egyeduralkodóktól? A főpapoknak tehát mindenütt hasonló igényeik voltak, s a fejedelmeket ugyanazon a módon alázták meg.

A kalifa érdekében rendezett vitákért csak úgy patakzott az emberi vér Napkeleten. A pápaság érdekében rendezett viták hasonló véráradatot követeltek Nyugaton. Hatszor fordult elő, hogy valamelyik pápa legyilkolta elődjét, s a helyére ült. A pápák akkoriájt – mondja Baronius – nem emberek, hanem szörnyetegek voltak.

Lám, az erősebbik fél vallásának mindenütt az igaz hit nevet adták, míg a gyengébbik fél vallásának az eretnekség nevet. Mindenütt vakbuzgóságot idézett elő a papi hatalom, a vakbuzgóság pedig gyilkolást. Mindenütt embereket égettek teológiai ostobaságok miatt, s az emberek ezen a téren a kitartás meg a bátorság egyazon bizonyítékait adták.

A népek azonban nem csupán vallási dolgokban mutatkoztak egyformának. A hasonlatosság akkor is nyilvánvalóvá vált, amidőn szokásaikban, divatjaikban volt szó holmi változásról. A mandzsu tatárok, akik legyőzték a kínaiakat, a hajukat is levágták az illetőknek. A kínaiak erre szétzúzták bilincseiket, megtámadták és szétverték a félelmetes mandzsukat, és diadalt arattak legyőzőjük felett. A cár ugyancsak le akarta borotváltatni az oroszok fejét, mire az oroszok fellázadtak. Az angol király térdnadrágba akarta öltöztetni Skócia hegyi lakóit, mire a skótok fegyvert fogtak. A népek tehát kelettől nyugatig mindenütt azonosak, és mindenütt ugyanazok az okok lendítik fel vagy döntik romlásba a birodalmakat.

Vajon Kína meghódításakor miféle fejedelem ült az ország trónján. Egy agyalágyult, egy bálvány, akit nem mertek felvilágosítani államügyei rossz állapotáról. Szüntelen tömjénezésben volt része kegyencei jóvoltából, csak esztelen cselszövők vették körül, üresfejű, gyáva emberek. Vajon ki uralkodott a keleti meg a nyugati birodalmak fölött, amidőn Alarik meg II. Mohamed Rómát, illetve Konstantinápolyt elfoglalta és fosztogatta? Hasonló fajta fejedelmek. Így festett Franciaország is XIV. Lajos öregkorában, amidőn mindenünnen vereség érte.

Annak a bizonyítéka, hogy az emberek mindenütt egyformák, megpillantható a lealjasodásban és a tudatlanságban, ahova a népek egymás után valamennyien eljutnak, aszerint, hogy a kormányzatnak mekkora érdeke fűződik butításukhoz. Ha egy miniszter ostoba, s attól fél, hogy a nép szeme kinyílik, és felismeri benne az ostobát, akkor a nép szemét csukva tartja. Ilyen esetben a nép ostobasága nem fizikai, hanem szellemi ok következménye. Lám, ugyanilyen fajta ok lelkesíti, mégpedig hasonló szellemben azokat, akiket a véletlen emel magas tisztségre. Mert hát mi a magas tisztségnek örvendő ember legfőbb gondja Spanyolországban, Németországban, sőt még Angliában is? A meggazdagodás. A közügyek csak az ő ügyei után következnek. Minek tulajdonítsuk azt, amikor a bíráskodás alsóbb tisztségeiben úgyszólván valamennyi ember egyaránt fennhéjázó, és egyaránt képtelen az ügyintézésre? Talán alkatuk fogyatékosságának? Szó se lehet róla, ez csak ismereteik fogyatékosságának tulajdonítható. Mindazok az emberek, akik a bírósági perlekedés fogásaiban járatosak, s megszokták, hogy csak a tekintélyhez igazodva hozzanak ítéleteket, nemigen tartják szem előtt a

törvények ősi elveit. Fejlesztik emlékezőképességüket, ítélőképességüket azonban elhanyagolják. Úgy vagyunk a szellemmel is, mint a testtel: csak ama részei erőteljesek, melyek állandó edzésnek vannak kitéve. A gyaloghintót hordozó emberek lábszárai és a hentesek karjai bizonyítják ezt. A törvény emberei igen kevéssé használják agybeli izomzatukat, minek következtében ez a testrészük elsatnyul.

Számtalan tény bizonyítja, hogy az emberek, bármerre nézünk is, lényegileg azonosak. Az éghajlatok közt megnyilvánuló különbségnek nincsen érezhető befolyása az elmékre, sőt a hajlamokra is csak igen kevés. Az Illinois-i, valamint az izlandi ember elüldögél pálinkás hordója mellett, míg csak ki nem itta. A nőket nemcsak Franciaországban, hanem úgyszólván mindenütt jellemzi ugyanaz a tetszenivágyás, ugyanaz a vonzalom az ékszerek iránt, szépségüknek ugyanolyan mérvű ápolása, ugyanaz a húzódozás a falusi élettől, s végül ugyanazon vonzódás a főváros iránt, ahol többé-kevésbé mindig nagyszámú imádó veszi körül őket, s ahol valóban hatalmasabbnak érzik magukat.

Sétáltassuk csak végig tekintetünket az egész világegyetemen, ugyanazt a becsvágyat fogjuk felismerni az összes szívekben, ugyanazt a hiszékenységet az elmékben, ugyanazt a galádságot az összes papokban, ugyanazt a kacérságot az összes nőkben, ugyanazt a gazdagodási vágyat valamennyi polgárban. Kénytelenek vagyunk tehát beismerni, hogy az emberek valamennyien hasonlítanak egymáshoz, s a különbözőség csak abban észlelhető, ami tanulmányaik révén jutott birtokukba. Szerveik is körülbelül azonosak minden országban, s ugyanolyan módon használják is ezeket. Ugyanezen oknál fogva tapasztalható, hogy az indiai meg a kínai keze éppen olyan ügyes a kelmegyártásban, mint az európai kéz. Mi sem bizonyítja tehát – mint ahogy szüntelenül mondogatják–, hogy az elmék közt megnyilvánuló egyenlőtlenséget az éghajlatok közti eltérésnek kell tulajdonítani.

*[38] A papok ravaszságai mindenütt azonosak. Mindenütt ugyanazzal a buzgalommal igyekeznek kisajátítani a világi emberek pénzét. A római egyház ecélból áruba bocsát olyan felhatalmazásokat, melyek értelmében a rokonok közötti házasság megengedhető. Bizonyos számú mise, azaz bizonyos számú tizenkét garas értékű pénzegység ellenében kötelezettséget vállal arra, hogy évente ennyi és ennyi lelket szabadít ki a tisztítótűzből, következésképpen, hogy ennyi és ennyi számú bűnt bocsát meg. A tinagogói pagodában, éppen úgy mint Rómában, a papok ugyanezekért az összegekért nagyjából ugyanezeket a reményeket árusítják.

„Tinagogóban (mondja az Histoire générale des voyages szerzője, IX. kötet, 462. lap) a decemberi újholdkor bemutatott áldozat után három napra, hat hosszú és szép utcában töméntelen számú mérleget függesztenek fel egy bronzpálcára. Az ájtatos emberek – bűneik bocsánatának elnyerése végett – ezen mérlegek egyik serpenyőjébe másznak fel, és elkövetett bűneik mértéke szerint a másik serpenyőbe ellensúlyként különböző fajta árucikkeket vagy pénzdarabokat helyeznek. Ha falánksággal vagy a böjt megszegésével vádolja magát valaki, akkor önmaga ellensúlyozására mézet,

cukrot, tojásokat és vajat rak a serpenyőbe. Ha érzéki kedvteléseknek adta át magát, akkor gyapottal, tollakkal, kelmével, illatszerekkel és borral mérlegeli magát. Ha könyörtelen volt a szegények iránt, pénzdarabokat rak a serpenyőbe. Ha lusta volt, fadarabokat, rizst, szenet, állatokat és gyümölcsöt helyez oda. Végül, ha gőgös volt, szárított halat, seprűket és tehéntrágyát stb. Mindaz, ami ellensúlyul szolgál a bűnösöknek, a papok tulajdonába megy át. Ezek az adományok nagy rakást tesznek ki. Még a szegények sem mentesülnek az alamizsnák alól, akkor sem, ha teljesen nincstelenek. Ilyen esetben saját hajukat ajánlják fel, és több mint száz pap ül köréjük ollóval a kézben, hogy levágja róluk hajukat. Ezek a hajtincsek nagy tömegben gyűlnek ott össze. Több mint ezer pap sorakozik fel körülöttük, és a hajakból mindenfajta szalagokat, paszományokat, gyűrűket, karpereceket fonnak, amiket az ájtatos emberek megvásárolnak, s magukkal visznek az ég kegyeinek becses zálogaként. Ha fogalmat akarunk alkotni arról az összegről, amelynek értékére becsülhetők ezek a pusztán a tinagogói pagodában összeszedett alamizsnák, elegendő – mondja Pinto, az útleírás szerzője –, ha megemlítem itt, hogy amikor a nagykövet megkérdezte a papoktól, vajon mekkora összegre becsülik ezeket az alamizsnákat, habozás nélkül válaszolták, hogy pusztán a szegények hajtincseiből évente több mint százezer tallért szedtek be, amely felér kilencvenezer portugál dukáttal."

*[39] Egynémely filozófus ezt a meghatározást adta az emberről: *nevető majom.* Mások *eszes állat*nak nevezik. Vannak, akik szerint az ember *hiszékeny állat.* Ez az állat – fűzik hozzá az illetők – két lábon áll, ujjai hajlékonyak, kezei fürgék. Igen sok szükséglete van, következésképpen szorgalma is nagy. Egyébként éppolyan hiú és éppolyan gőgös, mint amennyire hiszékeny, és azt hiszi, hogy az összes világokat a föld kedvéért teremtették, a földet pedig a ő kedvéért. Úgy vélem, ennél találóbb meghatározást vagy leírást alig lehetne adni az emberről.

*[40] Mindenkiben felvetődik a kérdés: mi az igazság, azaz mi az evidencia? A szavak gyökere kellőképpen jelzi az eszmét, melyet ehhez a szóhoz kell fűznünk. Az evidencia a *video, videre* szó származéka. *Video* annyit jelent: látok. Mit jelent egy evidens kijelentés az én számomra? Olyan tényt jelent, melynek létezéséről érzékeim tanúsága útján meggyőződhetem. Érzékeim sohasem csalnak, ha a megkívánt elővigyázatossággal és figyelemmel fordulok hozzájuk. Mit jelent valamely evidens kijelentés az emberek átlagának? Hasonlóképpen tényt jelent, melyről érzékeinek tanúsága útján bárki meggyőződhet, s amelynek létezését bárki pillanatonként ellenőrizheti. Ilyen tények például a következők: *kétszer kettő négy,* vagy: *az egész nagyobb, mint a része.*

Ha például azt állítom, hogy az északi tengerekben egy szörnyszerű polip létezik, melyet *kraken*nak neveznek, s hogy ez a polip akkora, mint egy kis sziget, akkor ez a tény evidens nekem abban az esetben, ha láttam, azaz ha kellő figyelemmel vizsgáltam meg, és meggyőződhettem való létezéséről. Aki nem látta ezt az állatot, annak valószínűtlen. Ésszerűbb dolog kételkedni igazmondásomban, mint elhinni ilyen

rendkívüli állat létezését. Ám ha utazók leírása után leírom, hogy a valóságban milyen formájúak a pekingi épületek, akkor ez a leírás az ottlakók számára evidens lesz, mások számára viszont csak többé-kevésbé valószínű. Innen van tehát, hogy az igaz nem mindig evidens, a valószínű pedig gyakran igaz. Miben különbözik az evidencia a valószínűségtől? Megmondottam már: „Az evidencia olyan tény, mely nyilvánvaló, akár az érzékelés, s amelynek létezését bárki bármely pillanatban ellenőrizheti. A valószínűség azonban csak feltevésekre épül, emberek tanúbizonyságára s vagy száz hasonló jellegű bizonyítékra. Az evidencia egyetlenegy pontban összegeződik. Az evidenciának nincsenek különböző fokozatai. A valószínűségnek ezzel szemben különböző fokozatai vannak aszerint, hogy 1. milyenek a tanúságot szolgáltató emberek, 2. hogy milyen a bizonyított tény." Öten állítják nekem, hogy medvét láttak a lengyelországi erdőkben. Ez a tény, melynek semmi sem mond ellent, számomra igen valószínű. Ám ha nem csupán ez az öt ember, hanem ötszáz másik ember tanusítja előttem, hogy ugyanezekben az erdőkben kísérteteket, emberevőket, óriásokat, vámpírokat láttak, akkor az ő közös tanúbizonyságuk semmi valószínűséget sem tartalmaz szememben. Ilyen esetben ugyanis jóval általánosabb jelenség ötszáz hazudozót találni, mintsem hasonló természeti csodákat.

*41 Ha egy hasonlat valamennyi elemét szemünk elé tárják, melyekből új igazságnak kell létrejönnie, s ha világos eszméket kapcsolunk a szavakhoz, melyeket ennek az igazságnak bizonyítására használunk, akkor semmi sem fedheti el szemünk elől az igazságot, s mihelyt egyszerű tényben összegeződik, megérti minden figyelmes ember, alighogy kimondták. Minek tulajdonítható tehát, ha egy fiatalember kevéssé halad a tudományokban? Két okra vezethető ez vissza. Egyfelől tanárai fogyatékos módszerére, másfelől a tanítvány fogyatékos buzgalmára és figyelmére.

*42 A tehetségnek ez a szüntelen átalakulása tudománnyá gyakran azt a sejtelmet váltotta ki belőlem, hogy a természetben minden önmagából ered és alakul ki. Lehetséges, hogy a mesterségek és a tudományok fejlettsége nem annyira a lángelme műve, mint inkább az időé és a szükségességé. Úgy hiszem, a tudományok egyöntetű haladása minden országban bizonyíthatja ezt a nézetet. Valóban – mint ahogy Hume úr megjegyzi – minden nemzet *csak azután kezdett prózában helyesen írni, miután versben már helyesen írt,* az emberi ész ily egyöntetű üteme tehát az én szememben általános és rejtett oknak tulajdonítható. Feltételez legalábbis egy egyenlő mérvű hajlamot a szellem birtoklására, mégpedig mindenkiben, minden évszázadban, valamennyi országban.

*43 Az emberek egymással társalognak és vitatkoznak. Kell tehát, hogy belsejükben érezzék, hogy mindnyájuknak megvan a képességük ugyanazon igazságok észlelésére, azaz azonos készségük a szellem birtoklására. Ha nem lenne ez a meggyőződésük, akkor a politikusok és a filozófusok vitatkozásai a lehető legnagyobb képtelenségnek látszanának. Mi értelme volna az egymással való beszélgetésnek, ha az emberek nem értenék meg egymást? De megérthetik egymást, s ez evidens jele

annak, hogy a kijelentés homályos volta nem a dolgokból, hanem a szavakból ered. Ez az igazság, melyet a tapasztalás bizonyít, megoldja azt a problémát, melyet öt vagy hat évvel ezelőtt a berlini akadémia tűzött ki, nevezetesen: *vajon a metafizikai igazságok általában s vajon a természetes teológia és az erkölcstan alapelvei ugyanolyan evidenciával bizonyíthatók, mint a geometriai igazságok?* Ha világos fogalmat kapcsolunk a *becsületesség* szóhoz, s ha úgy értelmezzük, ahogyan én értelmezem, vagyis *állandó készségként cselekedetekre, melyek hasznosak a hazának,* akkor mi a teendő, hogy bizonyítás formájában határozhassuk meg, vajon melyek az erényes és melyek a bűnös cselekedetek? Meg kell nevezni azokat a cselekedeteket, melyek hasznosak, illetve károsak a társadalomra nézve. Mi sem könnyebb ennél. Nyilvánvaló tehát, legalábbis abban az esetben, ha az erkölcs célja a közjó, hogy az erkölcs előírásai, melyek éppolyan biztos elveken alapulnak, mint a geometria elvei, éppolyan szigorú módon bizonyíthatók, mint az utóbb említett tudomány tételei. Mindez a metafizikára is érvényes. Igaz tudomány ez, feltéve, ha megkülönböztetjük a skolasztikától, s ha azok közé a határok közé szorítjuk, melyeket a híres Bacon meghatározása tűz ki.

III. szakasz

Az elmék egyenlõtlenségének általános okairól

Melyek ezek az okok?

Kettőre korlátozhatók.

Az egyik azon események, körülmények és helyzetek különböző kapcsolódása, melyekben a különféle emberek találhatók. (Ez az a kapcsolódás, melyet véletlennek nevezek.)

A másik abban a többé-kevésbé heves vágyban nyilvánul meg, mely a művelődés felé vonzza az embereket.

A véletlen nem okvetlenül kedvez egyenlő mértékben mindenkinek. Mégis több része van, mintsem gondoljuk, a felfedezésekben, melyek a tehetség díszéül szolgálnak. Ha a véletlen befolyását teljes egészében akarjuk megismerni, forduljunk tanácsért a tapasztaláshoz. Meg fogjuk tudni tőle, hogy a mesterségek terén úgyszólván valamennyi felfedezésünket neki köszönhetjük.

A kémia területén a beavatottak[1] legtöbb titkukat az alkimista munkának köszönhetik. Kutatásaik nem irányultak e titkok felfedésére. Így hát nem a tehetség termékei. Alkalmazzuk csak a különböző fajta tudományokra mindazt, amit a vegytanról mondok, észre fogjuk venni, hogy a véletlen már mindent felfedezett valamennyiben. Emlékezetünk olyan, mint az üvegfúvó olvasztó tégelye. A legváratlanabb és a legmegdöbbentőbb jelenségek bizonyos anyagok összekeveréséből származnak, melyeket minden szándék nélkül dobtunk az olvasztó tégelybe. Legújszerűbb és legmagasztosabb eszméink hasonlóképpen bizonyos tények keverékéből erednek, melyek minden rendeltetés nélkül jutottak emlékezetünkbe. Az összes tudományok egyaránt a véletlen uralma alá tartoznak. Hatása azonos valamennyire, de korántsem nyilvánul meg egyaránt meglepő módon.

[1] Néhány beavatott Mózes első könyvében keresi a bölcsek kövét. Az egyháziak már meg is találták ottan, de csak ők találták meg.

Minden új eszme a véletlen ajándéka

Teljességgel ismeretlen igazság nem lehet elmélkedésem tárgya. Amikor megpillantom ezt az igazságot, már felfedeztem. Az első megsejtés a tehetség műve. De minek köszönhetem ezt az első megsejtést? Hiszen ő nem törődhetett oly igazság kutatásával, melynek még a létezését sem feltételezhette. Ez a megsejtés tehát egy szó, egy olvasmány, egy beszélgetés,[2] egy közbejött esemény, azaz végezetül egy semmiség eredménye, melyet én véletlennek nevezek. Ha tehát neki vagyunk adósok ezekért az első megsejtésekért, azaz e felfedezésekért, akkor szabad-e azt mondanunk, hogy kifejtésének és tökéletesítésének a módját nem neki köszönhetjük.

Comus szirénája a legalkalmasabb példa gondolataim kifejtésére. Sokáig mutogatták ezt a szirénát a vásáron, és senki sem tudta kitalálni szerkezetét. Azért volt ez így, mert a véletlen senkinek sem tárta szeme elé azokat a tárgyakat, melyeknek összehasonlításából szükségképpen előállt a találmány. Comusnak azonban jobban kedvezett a véletlen. Miért nem számítják őt Franciaországban mégsem a nagy szellemek közé? Azért, mert az általa feltalált gépezet inkább érdekes, mintsem valóban hasznos. Ha használhatósága általánosabb, azaz nagyobb arányú lenne, semmi kétség, hogy a társadalom hálája Comust a leghíresebb emberek sorába emelte volna. Felfedezését a véletlennek köszönhette volna, a lángelme címet pedig e találmányának.

Ebből a példából következik, hogy 1. minden új eszme a véletlen adománya; 2. ha a tudósok, sőt az eszes emberek formálásának vannak is biztos módszerei, a lángelmék és a feltalálók formálását semmiféle módszer sem biztosítja. De akár a természet, akár a véletlen ajándékának tekintjük a lángelmét, mindkét feltevés szerint olyan oknak az okozata, mely független tőlünk. Ha így áll a helyzet, miért tulajdonítunk oly nagy fontosságot a nevelés kisebb-nagyobb fejlettségének?

Ennek az oka igen egyszerű. Ha a lángelme az érzékek többékevésbé finom voltától függ, és ha a nevelés nem képes megváltoztatni az ember testi alkatát, megadni a hallást a süketnek, a beszédkészséget a némának, akkor a nevelés teljességgel fölösleges. Ám ha a lángelme részben a véletlen ajándéka, akkor az emberek, ha a véletlen által a nagy tehetségek formálásához használt eszközökről ismételt megfigyelésekkel

[2] Gyakran a heves beszélgetésnek és vitatkozásnak köszönjük legszerencsésebb eszméinket. Előfordul, hogy ezek az eszmék kiesnek az emlékezetből, nem idézhetők fel többé, és végleg elveszettnek tekintendők. Azért van ez, mert csaknem lehetetlen két ízben ugyanazon körülmények közt lenni, melyek az illető eszméket létrehozták. Az ilyen eszméket tehát a véletlen adományának kell tekintenünk.

meggyőződnek, s ha körülbelül ugyanezeket az eszközöket alkalmazzák, ugyanezeket az eredményeket képesek elérni, s a végtelenségig növelni a nagy tehetségek számát.

Tegyük fel, hogy valamely lángelme létrehozásához a véletlennek az emberben dicsőségvággyal kell együttjárnia. Tegyük fel még azt is, hogy valaki olyan államban születik, ahol a tehetségeket nemcsak nem tisztelik, hanem egyenesen megalázzák. Nyilvánvaló, hogy ilyen országban a tehetség teljességgel a véletlen műve lesz.

Ilyen esetben az illető vagy társaságban forgolódik, és dicsőségvágyát annak a megbecsülésnek fogja köszönni, melyet zártkörű társasága táplál a tehetségek iránt, vagy pedig magányban fogja leélni életét, s ugyanezt a dicsőségvágyat a történelem tanulmányozásának fogja köszönni, a tiszteletnek, mellyel hajdanában az erényt meg a tehetséget elhalmozták, s melynek őbenne már csak az emléke él, végül annak a ténynek, hogy honfitársai előtt az erény és a tehetség iránt érzett megvetés ismeretlen.

Tegyük fel azonban, hogy az illető olyan évszázadban és olyan kormányforma idején születik, ahol tiszteletben tartják az érdemet. Ekkor már nyilvánvaló, hogy dicsőségvágya és tehetsége nem lesz a véletlennek tulajdonítható, hanem magának az államalkotmánynak, következésképpen neveltetésének, melyre a kormányformának mindig a legnagyobb befolyása van.

Ha a szellemet és a lángelmét inkább a véletlen, semmint az alkat termékének tekintjük,*[1] akkor bizonyos – miként már mondottam –, hogy a nagy emberek formálásához a véletlen használta eszközök megfigyelése után, e megfigyelés mintájára nevelési tervet lehet kialakítani, amely emeli a nagy emberek számát egy nemzeten belül, végtelenül leszűkíti ugyanezen véletlen hatósugarát, és csökkenti roppant szerepét, mely jelenlegi oktatásügyünket jellemzi.

Ha igaz, hogy az első megsejtést, azaz minden új eszme felfedezését mindig előre nem látott okoknak és eseményeknek köszönjük, akkor a véletlennek mindig is lesz bizonyos befolyása az elmékre. Egyetértek ezzel a felfogással, azonban e befolyásnak is megvannak a maga korlátai.

HARMADIK FEJEZET

A korlátokról, melyek a véletlen hatalma köré vonhatók

A szellem úgyszólván teljes egészében a véletlen ajándéka lenne akkor, ha csaknem valamennyi tárgy, melyet figyelemmel vizsgálunk, nem tartalmazná bizonyos felfedezés csíráját, s ha a véletlen nem oszto-

gatná nagyjából egyenlő mértékben ajándékait, valamint ha nem kínálná mindenkinek az összehasonlítás alapjául szolgáló tárgyakat, melyekből újszerű és nagyszabású eszmék eredhetnek.

Neveltetésének köszönhetné mindenki a maga tudományát, a véletlennek köszönhetné szellemét, és mindenkiben meglenne ez a szellem kisebb-nagyobb mértékben aszerint, hogy a véletlen mennyire kedvezett neki. Márpedig mit tudunk meg ezen a téren a tapasztalástól? Megtudjuk tőle, hogy a szellemben megnyilvánuló egyenlőtlenség nem annyira a véletlen egyenlőtlenül szétosztott ajándékaiból következik mibennünk, mint inkább abból a közönyből, amellyel ezeket az ajándékokat fogadjuk.

Az elmék között megnyilvánuló egyenlőtlenséget tehát elsősorban úgy kell tekintenünk, mint amely ama figyelem különböző fokának következménye, melyet a hasonlatosságok és különbözőségek, a megegyezések és meg nem egyezések megfigyelésére fordítunk, melyek a különféle tárgyak között észlelhetők. Márpedig ez az egyenlőtlen figyelem szenvedélyeink egyenlőtlen erejének szükségképpeni terméke bennünk.

Nincs olyan ember, aki – feltéve, hogy dicsőségvágy sarkallja – többé-kevésbé ki ne tüntetné magát az általa művelt mesterség vagy tudomány területén. Igaz ugyan, hogy két ember között, akik mindketten egyaránt hírnévre törekszenek, a véletlen dönti el, hogy melyik a magasabbrendű, az a véletlen, amely kettőjük közül az egyik elé olyan tárgyakat állít, melyek összehasonlításából termékenyebb eszmék és fontosabb felfedezések erednek. A véletlennek mindig is lesz bizonyos befolyása az elmékre ama befolyás révén, mellyel az előttünk felbukkanó tárgyakat megválogatja. Ha a véletlen hatalmát ezen szűk határok közé szorítjuk, megtettünk mindent, ami megtehető. Bármily magas fokra fejlesztettük is a nevelés tudományát, ne reméljük sohasem, hogy ez a tudomány egy ország valamennyi lakójából valaha is lángelmét fog formálni. Legfeljebb emelheti számukat, és elérheti, hogy a polgárok többségéből eszes és józan ítéletű lény lesz. Mindössze eddig terjed hatalma. Ez is elég azonban ahhoz, hogy polgárait éberségre szoktassa, s hogy buzdítsa őket olyan tudomány művelésére, melynek fejlett volta általában oly sok boldogságot szerez az emberiségnek, közelebbről oly sok előnyt a vele törődő nemzeteknek. Tagadhatatlan, hogy a világegyetem első népe az a nép lenne, melynek köznevelése tehetséget termel ki bizonyos számú polgárából, s eszes emberré teszi úgyszólván valamennyit. Az eredmény elérésének egyedül biztos módja: idejekorán rászoktatni a gyermeket a kitartó figyelemre.

A felfedezések csírái, melyeket a véletlen elébe ad mindenkinek,

terméketlenek, ha a figyelem nem termékenyíti meg őket. Ahol ritka a figyelem, ritka a lángelme is. Mi a teendő, ha az embereket figyelemre akarjuk kényszeríteni? A versengés, a dicsőség és az igazság kívánta szenvedélyeket kell lángralobbantani bennük. E szenvedélyek egyenlőtlen erejét kell bennük szellemük nagy egyenlőtlensége okának tekintenünk.

NEGYEDIK FEJEZET

Az elmék közti egyenlőtlenség második okáról

Úgyszólván valamennyi emberből hiányoznak a szenvedélyek, valamint hiányzik belőlük a dicsőségvágy.*[2] A legtöbb kormányzat ügyet sem vet rá, hogy felkeltse bennük ezt a vágyat, sőt kicsinyes és hamis politikával*[3] igyekszik kioltani belőlük. A polgárok ilyenkor közönyössé válnak a dicsőség iránt, nem sokat törődnek a társadalom elismerésével, s nem is nagyon igyekeznek azt kiérdemelni.

Én a legtöbb emberben csak kapzsi kereskedőt látok. Ha fegyvert ragadnak, nem abban a reményben teszik, hogy nevükről nevezzenek el valamely újonnan felfedezett vidéket. Csak a nyereségvágy hajtja őket. Félelmük mindössze arra irányul, hogy hajójuk esetleg eltávolodik a bejárt útvonalaktól. Márpedig ezek az utak nem a felfedezések útvonalai. Ha a véletlen vagy a tengeri vihar ismeretlen szigetekre veti a hajót, a kormányos, aki kénytelen ott kikötni, nem ismeri sem az illető földet, sem lakóit. Gondoskodik ivóvízről, újra felhúzza a vitorlákat, majd ismét nekiindul a part mentén, hogy árucikkeket cseréljen. Mihelyt aztán visszatért a kikötőbe, leszereli hajóját, és megrakja a tulajdonos raktárait azokkal a kincsekkel és árucikkekkel, melyeket visszatérőben szerzett. Semmiféle felfedezést sem hoz magával.

A Kolumbuszok kevesen vannak. Kevés a száma azoknak az embereknek is, akik tengeri utazásaik közben új igazságok felfedezése végett szállnak hajóra, hiszen a legtöbben csak a kitüntetést, a jó állást, a hitelt és a vagyont hajhásszák. Miért is csodálkoznánk, ha oly ritkák a felfedezések?

Az igazságokat égi kéz hintette szét egy ösvény nélküli sötét erdőben. Az erdő szegélyén út kanyarog. Számtalan utas jár rajta. Vannak köztük kíváncsiak, akiket még a sűrű és sötét erdő is arra csábít, hogy behatoljanak. Neki is vágnak, de tövisek állják útjukat, megtépik ruhájukat, s miután már az első lépésnél kedvüket vesztik, cserben hagyják a vállalkozást, és visszatérnek oda, ahonnan jöttek. A többieket, akik kis

számban vannak, nem ez a határozatlan kíváncsiság lelkesíti, hanem a dicsőség heves és állandó vágya. Ők behatolnak az erdőbe, keresztüljárják kátyúit, és mindaddig csatangolnak benne, amíg végül a véletlen valamely többé-kevésbé fontos igazságot fel nem fed előttük. Mihelyt felfedezték, visszatérnek oda, ahonnan jöttek, az igazság számára utat vágnak egészen a főútvonalig, s minden arra járó utazó megtekinti ezt az utat. Valamennyinek megvan ugyanis a szeme ahhoz, hogy észrevegye, s felfedezéséhez csak a heves vágy hiányzott belőlük, a kutatásvágy, valamint a türelem, mely megtalálásához szükséges.

Aki nagy nevet akar szerezni magának, annak a vadász türelmével kell rendelkeznie. Ugyanaz áll a filozófusra, ami a vademberre: ha ez utóbbi csak a legkisebb mozdulatot teszi, a vadállat rögtön menekül előle, az előbbi részéről viszont elegendő a legkisebb szórakozottság, s az igazság máris eltávozott tőle. Mi sem kínosabb, mint testünket és szellemünket hosszú időn át a mozdulatlanság és a figyelem ugyanazon állapotában tartani. Ilyesmi nagy szenvedély eredménye. A vademberben az evési szükséglet teremti meg, a filozófusban a dicsőség szükséglete.

Ámde miből áll a dicsőség eme szükséglete? Magából a gyönyör szükségletéből. Innen van, hogy mindazon országokban, ahol a dicsőség nem a gyönyör velejárója többé, a polgár közönyössé válik vele szemben. Terméketlen ez az ország, nincsenek többé lángelméi, nincsenek felfedezései. Mégis, nincs olyan ország, mely időről időre ne termelne híres embereket, mivelhogy egyetlen ország sincs, ahol hébe-hóba ne születnék egynémely polgár, aki – mint ahogy mondottam – a történelem által a tehetségeknek bőségesen osztogatott dicséretek hatására ne kívánna hasonló dicséreteket kiérdemelni, és ne lendülne valamely új igazság felfedezésére. Ha makacsul kitart kutatása mellett, s ha eljut a felfedezésig, továbbá, ha hódításától megrészegedve diadalmenetben hordozza azt körül hazájában, mily nagy meglepetésben van része, amidőn a közönyből, amellyel felfedezését fogadják, megtudja, mily kevéssé törődnek vele.

Rájön, hogy az igazság kutatása által megkövetelt fáradalmak és szenvedések fejében odahaza nemigen fog híres emberré válni, ellenben sok üldöztetésben lesz része. Ezért kedvét veszti, megtorpan, nem kísérletezik újabb felfedezésekkel, restségre adja magát, és megáll pályája kellős közepén.

Figyelmünk ingadozó. Rögzítéséhez erőteljes szenvedélyekre van szükség. Egy oldalnyi számjeggyel játékosan is végezhetünk számtani műveletet. Ám ha egy egész kötetnyi számítást végzünk, akkor már a dicsőség vagy pedig a vagyon hatalmas érdeke kényszerít bennünket. Az embereknek a szellem befogadására való egyöntetű készségét szen-

vedélyek hozzák működésbe. Ha nem volnának e szenvedélyek, akkor e hajlam csupán holt lehetőség volna.

Csakhogy – mondják majd –, ha vágyaink erejét alkatunk ereje határozza meg, s ha az ember szenvedélyeinek köszönheti tehetségét, szenvedélyeit pedig vérmérsékletének, akkor ily feltételek mellett a bennünk levő tehetség is az alkat eredménye lenne, azaz a természet ajándéka.

Ezt a pontot kell most megvitatnunk mint a kérdés lényegét.

*[1] Alkalmam volt megismerni a teológusok ostobaságát és gonoszságát. Kénytelen vagyok tehát időről időre elismételni, hogy a véletlent nem tekintem lénynek. Nem csinálok istent belőle, s e szón nem értek egyebet, mint „oly okozatok kapcsolódását, melynek okait nem vesszük észre". Ebben az értelemben mondjuk a véletlenről: *Rázza a kockát.* Mindazonáltal tudja mindenki, hogy az a mód, ahogy rázzuk a kockadobót, s aztán elvetjük a kockát, elégséges oka annak, amiért nem hatost, hanem ternót kapunk.

*[2] Csak szavaljanak az esztelenek mindig is a szenvedélyek ellen. Pedig ezek nélkül nincsen nagy művész, nagy hadvezér, nagy miniszter, nagy költő, nagy filozófus. Nem számít filozófusnak az, aki közömbös a hazugsággal vagy az igazsággal szemben, ráadja magát erre a szenvtelenségre, valamint arra az állítólagos filozófusi nyugalomra, mely elernyeszti a lelket, és késlelteti lépéseit az igazságok útján. Lehet, hogy kellemes ez az állapot, hiszen a vakbuzgó emberek dühe és irigysége ellen menedékül szolgál. Nevezze azonban óvatosnak magát a lusta, de ne mondja magáról, hogy filozófus. Melyik az a társaság, amely legveszélyesebb az ifjúságra? Az óvatos, tartózkodó emberek társasága, mely leginkább képes elfojtani az ifjúban mindenféle versengést, hiszen a tudatlanságban jelöli ki a menedéket az üldöztetés elől, azaz a boldogságot a tétlenségben látja.

A semmittevés apostolai között találunk néha igen eszes embereket. Azok az emberek ilyenek, akik restségüket csak annak az elkedvetlenedésnek és kiábrándultságnak köszönhetik, mely az igazság kutatása folyamán lepte meg őket. A többiek jobbára középszerűek. Leghőbb vágyuk, hogy mindenki ilyen legyen. Őket az irigység készteti arra, hogy restséget prédikáljanak. Mi a teendő, hogy megmenekülhessünk beszédeik csábítása elől? Nem más, mint kétségbe vonni őszinteségüket. Ne feledjük el, hogy az embereket mindig nemes vagy aljas érdek készteti beszédre. A szellemi felsőbbrendűség mindig kellemetlen annak, aki megveti a dicsőséget, és úgynevezett filozófiai restségbe burkolózik. Minden érdeke az ilyen embernek, hogy elfojtsa a szívekben a versengés csíráit, mely túl sok embert helyezne az ő szintje fölé.

*[3] A legtöbb zsarnoknak az a szándéka, hogy uralkodjék rabszolgái fölött, s hogy minden embert gépezetté változtasson. Ezek a zsarnokok, akiket megszédít a pillanatnyi érdek, elfelejtik, hogy az alattvalók ostobasága a királyok bukására vezet, aláássa birodalmukat, s hogy tartósan kormányozni könnyebb a felvilágosult népet, mint az ostobát.

IV. szakasz

Az átlagosan jó alkatú emberek ugyanazon fokú szenvedélyek átélésére képesek: e szenvedélyek egyenlőtlen ereje bennük mindig ama körülmények különbözőségének a következménye, amelyekbe a véletlen helyezte őket. Mint ahogy Pascal megjegyzi, minden ember jellemének eredetisége csupán elsőként felvett szokásainak terméke.

Arról, hogy az alkatnak és a vérmérsékletnek kevés befolyása van az emberek szenvedélyeire és jellemére

Amidőn a gyermek kiszabadul anyja öléből, s amidőn megnyílnak előtte az élet kapui, eszmék és szenvedélyek nélkül lép be rajtuk. Az egyetlen szükséglet, melyet érez: az éhség. A bölcsőben még nem jelentkeznek a gőg, a fösvénység, az irigység, a becsvágy, a megbecsülés- és a dicsőségvágy szenvedélyei. Ezek az eltanult szenvedélyek,[1] melyek a városok és a mezővárosok határain belül keletkeznek, az emberek közt már bevett szokásokat és törvényeket feltételeznek. Fő feltételük tehát a társadalmi egyesülés. E szenvedélyeket nem ismerhetné tehát az, akit születése pillanatában a tengeri vihar elhagyott partvidékre sodort, és akit ott, akárcsak Romulust, nőstény farkas szoptatott. Nem ismerné ezeket az sem, akit egy tündér vagy valamely szellem rabolt volna el bölcsőjéből, s akit vagy elvarázsolt vagy magányos kastélyban különítenének el, ahol egykor hercegnők és lovagok tanyáztak. Nos, aki szenvedélyek nélkül születik, jellem nélkül születik. Az a jellem, melyet a dicsőségvágy termel ki bennünk, szerzett tulajdonság, a nevelés eredménye. De vajon a természet nem adhatná-e zsenge gyermekkorunktól fogva birtokunkba azt az alkatot, mely ilyen jellemet lenne képes kialakítani bennünk? Mire alapíthatjuk ezt a feltevést? Van-e megfigyelésünk arról, hogy az idegek, a fluidumok vagy az izmok bizonyos állapota szüntelenül ugyanarra a gondolkodásmódra késztet? Igaz-e, hogy a természet egyesek agyából leválaszt bizonyos rostokat, s aztán mások agyához csatolja, aminek eredménye, hogy a természet ez utóbbiakat

[1] Európában a féltékenységet is a mesterkélt szenvedélyek közé lehet számítani. Európában azért féltékeny valaki, mert hiú. Csaknem valamennyi nagy európai szerelemben rábukkanunk a hiúságra mint tényezőre. Ázsiában egészen más a helyzet. Előfordul, hogy itt a féltékenység pusztán a testi gyönyörök szeretetének eredménye. A tapasztalástól azt is megtudjuk, hogy a szultánnők vágyai annál hevesebbek, minél inkább kényszerből erednek, azaz minél több gyönyört adnak és kapnak. A féltékenység, amely a szultánok és a vezírek fajtalankodása nyomán jön létre, eredményezi, hogy szerájokat építenek, ahová bezárják a nőket.

heves dicsőségvággyal látja el. Ha feltételezzük, hogy a jellemek az alkat következményei, miben áll akkor a nevelés hatása? Megváltoztatja-e a lélek a testet? A legigazabb életelv visszaadja-e a hallást a süketeknek? Vajon egy tanító legbölcsebb leckéi lelapítják-e egy púpos ember hátát? Megnyújtják-e a sánta lábszárát vagy a törpe termetét? A természet művét csak maga a természet képes szétbontani. Az egyetlen érzés, melyet gyermekkorunk óta szívünkbe vésett: önmagunk szeretete. Ez a szeretet a fizikai érzőképességen alapul, és közös minden emberben. Innen van, hogy ez az érzés, nevelésük különbözősége ellenére mindig ugyanaz az emberekben. Ezért van, hogy minden időben és minden országban szerettek az emberek, szeretnek, és mindig is szeretni fognak, és szeretetük mindig előnyben részesít valakit. Összes többi érzését illetően az ember változékony, mert minden egyéb lelki okok következménye. Ha ezek az okok változékonyak, okozatuknak is változékonynak kell lennie. Hogy ezt az igazságot nagyvonalú tapasztalatok révén állapíthassam meg, mindenekelőtt a nemzetek történetéhez fordulok tanácsért.

MÁSODIK FEJEZET

A nemzetek jellemében végbement változásokról és előidéző okaikról

Minden nemzetnek megvan a maga sajátos látás- és érzésmódja, amely jellemét alakítja ki. Ez a jellem valamennyi nép körében vagy hirtelen változik meg, vagy fokozatosan módosul aszerint, hogy a kormányformájában, azaz köznevelésében[2] létrejött változások hirtelenül vagy észrevétlenül történnek.

A franciák jellemét hosszú idő óta derűsnek tekintik, pedig nem mindig volt ilyen. Julianus császár mondotta a párizsiakról: *Szeretem őket, mert jellemük, akár az enyém, zord*[1] *és komoly.*

Változik tehát a népek jelleme. Ámde mikor lehet a leginkább észrevenni ezt a változást? Forradalmak pillanataiban, amidőn a népek a szabadság állapotából hirtelen a rabszolgaság állapotába jutnak. Ilyenkor a büszke és merész nép gyengévé, kishitűvé válik. Tekintetét nem meri rávetni a magas állású emberre. Kormányozzák, s nem nagyon izgatja, hogy ki kormányozza. Az ilyeténképpen elbátortalanodott nép azt mondja, amit a mesebeli szamár: *Mindegy, hogy ki a gazdám, a terhem attól nem lesz súlyosabb.* Amily mértékben rajong a szabad polgár nem-

[2] A kormányzati forma, melynek légkörében élünk, mindig részét alkotja neveltetésünknek.

zeti dicsőségéért, a rabszolga ugyanolyan mértékben közömbös a közjó iránt. Szívéből kiölték a tevékeny energiát, az erényt, a szellemet, a tehetséget. Lelki képességei eltompultak. Elhanyagolja a mesterségeket, a kereskedelmet, a mezőgazdaságot stb. A föld megművelése és termékennyé tétele nem szolgakezek dolga. Szimónidész, amikor egy zsarnoki birodalomban járt, nyomát sem lelte embereknek. A szabad nép bátor, nyíltszívű, emberséges és egyenes lelkű.*[2] A rabszolganép gyáva, becstelen, besúgó, barbár. Kegyetlenségét a végsőkig fokozza. A túlságosan szigorú tisztnek a csata pillanatában van mit félnie a katonától, akivel durván bánt. Ez utóbbinak a csata napja a kiújuló fájdalom napja. Az elnyomott rabszolgának a zendülés napja hasonlóképpen a bosszú régóta várt napjává válik. Ez a bosszú annál engesztelhetetlenebb, minél hosszabb ideig táplálta a félelem az elkeseredett haragot.[3]

Mily meglepő képet tár elénk a római történelem arról a hirtelen változásról, mely egy nemzet jellemében végbement! Volt-e nép, amely, mint a római, Caesar trónra jutása előtt nagyobb erőnek, nagyobb erénynek és nagyobb szabadságszeretetnek adta tanújelét, valamint nagyobb utálatnak a rabszolgaság iránt! És volt-e nép, amely (Caesar trónjának megszilárdulása után) nagyobb gyengeségnek és elaljasodásnak adta volna tanújelét?*[3] Tiberius már nem bírta nézni ezt a lealjasodást.

A szabadság iránt közömbös Trajanus felajánlotta a szabadságot, de a nép visszautasította. Megvetette azt a szabadságot, amelyért ősei utolsó csepp vérüket is kiontották volna. Rómában tehát minden megváltozott ekkor, s a komoly és megátalkodott jellem helyére, mely oly naggyá tette őslakóit, az a könnyed és felszínes jellem lépett, melyet Juvenalis vet szemükre tizedik szatírájában.

Akarunk-e újabb példát hallani hasonló változásról? Vessük össze a mai angolokat a VIII. Henrik, a VI. Eduárd, a Mária- és az Erzsébetkorabeli angolokkal. Ez a nép, amely ma oly emberséges, világnézetében oly türelmes, oly felvilágosult, szabad, dolgos, barátja a művészetnek, a mesterségeknek és a filozófiának, az idő tájt csak rabszolganép volt, embertelen, babonás, művészetek, mesterségek és ipar híján.

Ha a fejedelem korlátlan hatalmat bitorol népei felett, biztos lehet benne, hogy a népek jellemét is megváltoztatja. Elpuhulttá, félénkké, aljassá teszi lelküket.*[4] A dicsőség iránt közömbös alattvaló ekkor veszti el merész és álhatatos jellemét, melynek révén győzi a megpróbáltatásokat, szembeszáll minden veszéllyel. Az önkényuralom terhe ketté töri benne azt a rugót, mely versengésre késztetné.

A fejedelem nem tűri az ellentmondást,*[5] s ezért az igaz embert a pártütő nevével illeti. Nemzetében az álnok jellemet helyezi az őszinte

[3] Bizonyítéka ennek Nabab-Jaffier-Ali-Kan letétele, melyről a Leideni Újság 1761. évi június 23-i száma számol be.

jellem helyére. Ki a bűnös, ha ez a fejedelem, kiszolgáltatva hizelgőinek, a kritikus pillanatokban csak érdemtelen embereket talál maga mellett? Egyedül ő maga, hiszen ő tette ilyenné őket.

Ha a szolgasággal együttjáró bajokat tekintjük, elhihető-e, hogy vannak még oly kevéssé felvilágosult fejedelmek, akik rabszolgákon óhajtanak uralkodni? Hihető-e hogy még mindig vannak oly ostoba fejedelmek, akik szemet hunynak ama vészterhes változások felett, melyeket a zsarnokság hoz létre alattvalóik jellemében?

Mi az önkényuralom? A bajnak olyanfajta csírája, melyet ha az állam kebelébe helyeznek, csak azért fejlődik ki, hogy a nyomor meg a pusztítás gyümölcseit érlelje. Higyjük el ezt a porosz királynak: „Nincs jobb – mondotta a berlini akadémián tartott egyik beszédében –, mint az önkényen alapuló kormányzat. De csak akkor jó, ha igazságos, emberséges és erényes fejedelmek gyakorolják. Átlag királyok alatt mi sem rosszabb nála." Pedig hány ilyenfajta király van! Hány Titust, Trajanust és hány Antoniust számlál a történelem! Íme, így gondolkodik egy nagy ember. Emelkedett lélek, felvilágosult elme szükséges ahhoz, hogy ilyesmit bevalljon egy király! A zsarnoki hatalom valóban előre jelzi a zsarnok romlását, ez utóbbiét gyakran, utódaiét pedig minduntalan.*[6] Aki ily hatalmat alapít, királyságát életjáradékba fekteti. Csak a királyság mulandó, méghozzá rosszul felfogott érdeke, azaz a gőg, a restség és az ezekhez hasonló szenvedély tarthatja kívánatosabbnak az igazságtalan és kegyetlen zsarnokság gyakorlását – szerencsétlen rabszolgák kárára – a törvényes és mindenki által kedvelt hatalom gyakorlásánál*[7] szabad és gazdag nép felett. Az önkényes hatalom oly gyermekhez hasonlít, akiben semmi előrelátás nincsen: a jelen érdekében szüntelenül feláldozza a jövőt.

A közjó legfélelmetesebb ellensége nem a zűrzavar és a zendülés, hanem a zsarnokság.*[8] Megváltoztatja a nemzet jellemét, és mindig rosszra változtatja: csak káros vonásokat termel ki benne. Lehet egy indiai szultán hatalma végtelen, de nagylelkű polgárokat sohasem fog teremteni. A szabad emberek erényeit sohasem fogja fellelni rabszolgáiban. Az összetett testből a vegytan csak annyi aranyat tud kivonni, amennyit tartalmaz. A leginkább önkényuralkodói hatalom csak annyi hitványságot tud kivonni a rabszolgából, amennyit az tartalmaz.

A tapasztalás tehát azt bizonyítja, hogy a népek jelleme és szelleme kormányformájukkal együtt változik. Aszerint, hogy milyen a kormányzat, a nemzet jelleme hol emelkedett, hol alacsonyrendű, állhatatos vagy felszínes, bátor vagy félénk.

Idegenek szokták kérdezni: miért észlelhető első pillantásra ugyanaz a szellem és ugyanaz a karakter valamennyi francia emberben, olyan módon, ahogyan mindenik négernek ugyanaz az arckifejezése. Azért van ez, mert a franciák nem a maguk feje után ítélnek és gondolkodnak,*[9]

hanem a magas állásúak feje után. Látásmódjuk ezért szükségképpen egyöntetű. Úgy állunk a franciákkal, mint az asszonyaikkal. Mihelyt kirúzsozzák magukat, és belépnek a színház nézőterére, mintha valamennyi ugyanazt az arcot viselné. Jól tudom, hogy ha kellőképpen figyelünk, rájövünk némi különbségre az egyének karaktere és szelleme között. Időre van azonban szükség, amíg észrevesszük.

A franciákat felszínességük, államuk zaklató rendszere, nagy tekintélynek örvendő klérusa teszi olyanná, hogy sokkal inkább hasonlítanak egymáshoz, mint bármely más nép. Márpedig ha ilyen a befolyása a kormányformának az erkölcsökre és a népek jellemére, elképzelhetjük, mekkora változást idéznek elő az egyes emberek gondolkodásában és jellemében a sorsukban és társadalmi helyzetükben végbemenő változások.

HARMADIK FEJEZET

Az egyes emberek jellemében végbemenő változásokról

Mindaz, ami nagy vonalakban és meglepő módon zajlik le a nemzetek körében, az egyénekben kicsiben és kevésbé érezhető módon történik. Úgyszólván minden változás, amely társadalmi helyzetükben történik, jellemükben is változást okoz. Képzeljünk el egy szigorú, rosszkedvű, folyton parancsoló, szidalmazó embert, aki rosszul bánt rabszolgáival, gyermekeivel, cselédeivel. Egy alkalommal a véletlen folytán eltéved egy erdőben, és éjszakára barlangban húzza meg magát. A barlangban oroszlánok pihennek. Megőrzi-e ott is ez az ember nyers és mogorva jellemét? Szó sincs róla. Megbúvik a barlang egyik sarkában, s óvakodik minden mozdulattól, nehogy az állatok dühét felingerelje.

Hagyjuk ott a fizikai oroszlán barlangját, és menjünk át a lelki oroszlán barlangjába. Képzeljük el, hogy az illető elszegődik egy kegyetlen zsarnokhoz, egy fejedelemhez. Gazdája jelenlétében szelíd és mértéktartó, s lehetséges, hogy rabszolgái közül ő lesz a leginkább meghunyászkodó, az igazi csúszómászó. Ezzel szemben azt az ellenvetést tehetné valaki, hogy jelleme csak kényszer hatására öltött más alakot, de valójában nem változott meg. Oly fához hasonlít ő, melyet erőszakkal meggörbítettek, s amely természetes rugalmassága révén csakhamar visszanyeri eredeti alakját. De vajon elképzelhető-e, hogy ezt a fát, minek utána kötelek segítségével görbülésre kényszerítették, valaha is ki lehessen egyenesíteni? Aki azt állítja, hogy a kényszer alá helyezett jellem valójában nem változik meg, nem mond egyebet mint azt, hogy a régebben felvett szokásokat nem lehet egy pillanat alatt kiküszöbölni.

A szeszélyes ember megőrzi szeszélyét, mert mindig akad számára alattvaló, akin azt kiélheti. Tegyük csak azonban őt hosszú időre egy oroszlán vagy egy zsarnok mellé, nem kétséges, hogy a hosszas, ismétlődő és szokássá váló kényszer megszelídíti jellemét. Általában, amíg eléggé fiatalok vagyunk ahhoz, hogy új szokásokat sajátítsunk el, csak oly fogyatékosságok és olyan rossz hajlamok gyógyíthatatlanok, melyek csak az erkölcsök, a törvények vagy a szokás által meg nem engedett eszközök igénybevételével javíthatók. A nevelés számára semmi sem lehetetlen: még a mèdvét is megtáncoltatja.

Eredeti természetünk – mint ahogy Pascal és a tapasztalás bizonyítja – nem más, mint első szokásaink összessége.

Az ember eszmék és szenvedélyek nélkül születik. Másokat utánoz, a példat tanulékonyan fogadja. Ebből következik, hogy szokásait és jellemét az oktatásnak köszöni, melyben részesült. Kérdem tehát, vajon azok a szokások, melyeket az ember bizonyos idő alatt sajátít el, nem válnak-e semmivé az ellenkező szokások hatására? Hány ember látható, aki megváltoztatja jellemét a rang és az állás szerint, melyet az udvarnál vagy a minisztériumban elfoglal, s végül a társadalmi állásában beálló változás szerint. Honnan van, hogy az Angliából Amerikába átvitt betörő emitt gyakran tisztességessé válik? Onnan, hogy tulajdonos lesz belőle, művelni való földet kap, azaz társadalmi állása megváltozik.

A katona a táborban durva és kérlelhetetlen. A tiszt, aki megszokta a patakzó vér látványát, érzéketlenné válik e látvány iránt. Mihelyt hazatér Londonba, Párizsba, Berlinbe, emberségessé és együttérzővé válik. Vajon miért tekintjük az egyes jellemeket sajátos alkat eredményének, amikor az alkat természetét nem tudjuk meghatározni? Miért keressük valamely lelki jelenség okát rejtett tulajdonságokban, amikor az önszeretet érzésének kifejlődése sokkal inkább megmagyarázhatja.

NEGYEDIK FEJEZET

Az önszeretetről

Az ember érzékeny a fizikai gyönyör és fájdalom iránt. Emezt kerüli, amazt keresi. Ennek a szüntelen menekülésnek és keresésnek adjuk az önszeretet nevet.

Ez az érzés közvetlen eredménye a fizikai érzékenységnek. Mindenkiben egyaránt megnyilvánul, s az embertől elválaszthatatlan. Bizonyítéka ennek, hogy állandóan működik, lehetetlen megváltoztatni, sőt még módosítani is. Valamennyi érzésünk közül ez az egyetlen ilyenfajta

érzés. Valamennyi vágyunkat, valamennyi szenvedélyünket neki köszönhetjük. Azonosak ezek az önszeretet érzésének erre vagy arra a tárgyra vonatkoztatásával. Különbözőképpen módosítja ezt az érzést a nevelés, melyet kapunk, a kormányzat, melynek hatalma alatt élünk, és a különböző társadalmi helyzetek, melyekben vagyunk. Neki kell tulajdonítanunk a szenvedélyekben és a jellemekben megdöbbentő módon megnyilvánuló eltéréseket.

Teljes egészében önmagunk szeretete tesz bennünket azzá, amik vagyunk. Mi az oka annak, hogy oly sóváran tekintünk a tisztségekre, a méltóságokra? Mindössze annyi, hogy szeretjük önmagunkat, vágyakozunk a boldogság után, azaz a hatalom után, mellyel megszerezhetjük. A hatalomnak, valamint a megszerzéséhez szükséges eszközöknek szeretete tehát szükségképpen egybekapcsolódik az emberben önmaga szeretetével.*[10] Mindenki parancsolni akar, mert mindenki növelni akarja boldogságát, és e célból azt kívánja, hogy minden honfitársa törődjék vele. Mindama eszközök közül, melyekkel az illetők erre kényszeríthetők, a legbiztosabb az erő és az erőszak. A boldogságvágyra épített hatalomvágy minden vágyunk közös célja.*[11] Ezért tehát a gazdagság, a tisztség, a dicsőség, az irigység, a tekintély, az igazságosság, az erény, a világnézeti türelmetlenség, azaz mindama szenvedélyek, melyek kívülről jutottak hozzánk,[4] nem egyebek mibennünk, mint különböző nevek álarcába bújtatott hatalomvágy.

ÖTÖDIK FEJEZET

A gazdagság és a dicsőség szeretetéről

A sarkalatos erények első sorába az erőt és a hatalmat szokás helyezni. Ez az erény áll a legnagyobb becsben, s talán az egyetlen, amely valóban megbecsülésnek örvend. A megvetés a gyengeség osztályrésze.

Vajon honnan ered megvetésünk egyes keleti nemzetek iránt, melyek közül néhányan egyenértékűek velünk ipar dolgában, miként kelmegyártásuk bizonyítja, de több ilyen nemzet társadalmi erények dolgában talán túl is szárnyal bennünket. Talán azt az alacsony lelkületet vetjük meg bennük, amellyel a szégyenletes és kegyetlen zsarnokság jármát viselik. Ily megvetés jogosult lenne. Csakhogy nem így áll a do-

[4] Mesterkélt szenvedély bennünk minden, kivéve a testi szükségleteket, fájdalmakat, gyönyörőket.

log, mert gyávaságukért vetjük meg őket: amiért nem gyakorlottak a fegyverforgatásban. Az ember tehát az erőt tiszteli*[12] és a gyengeséget veti meg. Az erő és a hatalom szeretete közös vonás mindenkiben.[5] Mindenki erre vágyakozik. Nem mindenki vágyódik azonban Caesarként vagy Cromwellként a legfőbb hatalomra. Kevesen kovácsolnak ilyen terveket, még kevesebben képesek végrehajtani.

A hatalomnak az a fajtája, melyet általában kívánni szoktunk, a könnyen megszerezhető hatalom. Bárki meggazdagodhat, s ezért mindenki kívánja a gazdagságot. Ezzel elégíthetjük ki hajlamainkat, segíthetünk a szerencsétleneken, egy sereg embert lekötelezhetünk, azaz parancsolhatunk nekik.

A dicsőség hatalmat szerez, mint a gazdagság. A dicsőség után is mohón vágyakozunk. Vagy fegyverrel, vagy pedig ékesszólással tudjuk megszerezni. Köztudomású, mily nagy becsben állott az ékesszólás Rómában és Görögországban. Nagy hírnevet, hatalmat lehetett általa elérni: *Magna vis et magnum nomen* – mondja erre vonatkozóan Cicero – *sunt unum et idem.* A nagy név ezeknél a népeknél nagy hatalomhoz juttatott. A híres szónok igen nagy számú embernek parancsolt. Márpedig a köztársasági formájú államban mindig hatalmas polgár az, akinek sok híve van. A gall Herkules, kinek szájából csak úgy ömlöttek az aranyfonalak, az ékesszólás szellemi erejének volt a jelképe. Vajon miért nem áll ma már becsben az ékesszólás, melyet valamikor annyira tiszteltek? Azért, mert nem vág többé utat a tisztségek felé.

A dicsőség, a megbecsülés és a tekintély szeretete végelemzésben tehát nem más mibennünk, mint a hatalom leplezett szeretete.

Mondják, hogy úgyszólván minden nagy embernek dicsőség az úrnője. Ezt üldözik minden veszélyen keresztül, hogy elnyerhessék, vállalják a háború megpróbáltatásait, az unalmas tanulást, a vetélytársak gyűlöletét.*[13] De milyen országokban lehetséges ez? Ott, ahol a dicsőség egyértelmű a hatalommal. Bárhol, ahol a dicsőség csak üres cím, ahol az érdemnek nincsen kézzelfogható hitele, a polgár közönnyel tekint a köztiszteletre, és nem nagyon erőlködik, hogy birtokába jusson. Vajon miért tekintik a dicsőséget a köztársasági talaj palántájának, amely elsorvad a zsarnoki országokban, mert itt sohasem lehet kellő életereje? Azért van ez, mert a dicsőségben az ember tulajdonképpen csak a hatalmat szereti, márpedig az önkényuralmi kormányzatban minden hatalom elenyészik a zsarnok hatalmával szemben. Az ember, aki éjszakáját fegyverben vagy az irodájában tölti, azt hiszi, szereti a megbecsülést. Téved az illető. Név csupán a megbecsülés, melyet szeretete tárgyának ad, a dolog pedig maga a hatalom.

[5] A vágy nélküli ember, aki magát tökéletesen boldognak képzeli, bizonyára érzéketlen a hatalom szeretete iránt. Ha vannak is ilyenfajta emberek, számuk bizonyára oly csekély, hogy nem kell tekintettel lenni rájuk.

Meg kell jegyeznem erre vonatkozóan, hogy ugyanaz a tekintély, ugyanaz a hatalom, mely néha a dicsőséget övezi, és számunkra oly kívánatossá teszi, gyakran gyűlöletessé változtatja szemünkben, amikor polgártársainkban pillantjuk meg. Innen ered az irigység.

HATODIK FEJEZET

Az irigységről

Pope mondja: az érdem hozza létre az irigységet, akárcsak a test a maga árnyékát. Az irigység jelzi az érdemet, mint ahogy a füst jelzi a tűzvészt meg a lángot. Az érdem ellen acsarkodó irigység nem kíméli őt sem a nagy állásokban, sem az uralkodó trónján. Egyaránt üldözi Voltaire-t, Catinat-t, Nagy Frigyest. Ha gyakran emlékezetünkbe idéznénk, hogy mire képes bennünk az irigység dühe, talán megijesztene bennünket a sok szerencsétlenség, mely a nagy tehetségek lépteit követi, és kedvünket veszítenénk ahhoz, hogy magunk is tehetséggé váljunk.

Irigyeiről feledkezik meg az a tehetséges ember, aki lámpája fényénél így szól magában: ma este befejezem művemet. A holnapi nap lesz a jutalom napja. A hálás közönség holnap fogja leróni tartozását velem szemben. Tehát holnap nyerem el a halhatatlanság koszorúját. És valóban eljő a holnapi nap. A mű megjelenik. Kiváló a mű, de a közönség mégsem egyenlíti ki számláját. Az irigység megfosztja a szerzőt a dicséretek kellemes illatától.[6] Helyébe a bírálat és a rágalmazás dögvészes szagát iktatja. A dicsőség napja úgyszólván mindig csak a nagy emberek sírján virrad fel. Aki megérdemli a megbecsülést, ritkán élvezi azt. Aki babért vet, ritkán pihen meg árnyékában.[7]

De vajon az irigység benne lakozik-e mindenki szívében? Annyi

[6] Valamennyi szenvedély közül az irigység a legmegvetendőbb. Valamelyik költő leírást adott róla, s ez a leírás ijesztő.

A részvét – írja az illető – ellágyul az emberek szerencsétlenségén. Az irigység azonban örül neki, és örömét leli az emberek fájdalmában. Nincs oly szenvedély, mely ne tűzne ki célul valamely gyönyört. Az irigység azonban egyedül a mások szerencsétlenségét tűzi maga elé.

Az érdemes ember méltatlankodik a gonosz és ostoba boldogságán, az irigy ember viszont a derék és eszes ember boldogságán méltatlankodik. A szerelem és a harag, mihelyt lángralobban egy lélekben, egy órán át, egy napon át, egy éven át ég. Az irigység viszont egészen a sírig rágja a lelket.

A gyűlölet, a rágalom, az árulás és az intrika – az irigység zászlaja alatt menetel. Az irigység mindenütt maga után hozza, mint valami kíséretet, az éhezés okozta soványságot, a pestis mérgét és a háború dühét.

[7] A nagy írók az emberi nem tanítóivá válnak haláluk után. Be kell azonban látnunk, hogy életükben ezeket a tanítókat bizony jól megfeddik a tanítványaik.

legalábbis elmondható, hogy nincs oly szív, ahova be ne hatolna. Hány nagy ember van, aki nem szenvedheti vetélytársait, nem hajlandó megosztani a megbecsülést egyetlen honfitársával sem, és megfeledkezik róla, hogy a dicsőség lakomáján, ha szabad mondanom, mindenkit megillet a maga adagja!

Néha még a legnemesebb lelkek is hallgatnak az irigység szavára. Ellenállnak tanácsainak, de nem minden erőlködés nélkül. A természet irigynek teremtette az embert. Aki meg akarná őt változtatni, önszeretetét ölné ki belőle, vagyis a lehetetlent akarná. Nehogy a törvényhozó arra vetemedjék, hogy elhallgattassa a féltékenységet. Elég, ha dühét tehetetlenné teszi, s ha olyan törvényeket hoz, melyek, mint Angliában, megvédhetik az érdemet a miniszter rosszindulatával és a pap vakbuzgóságával szemben. Mindössze ennyit tehet a bölcsesség a tehetség érdekében. Nem volt oly évszázad, mely ne ágált volna ez ellen a bűn ellen. Mit eredményezett a sok szavalat? Azt, hogy az irigység ma is fennáll, mit sem vesztett elevenségéből, hiszen mi sem változtatja meg az emberi természetet.

Mindazonáltal van egy korszak, mely nem ismeri az irigységet. Ez az időszak az ifjúság kezdete. Vajon ámíthatja-e magát az ember azzal, hogy túlszárnyalhatja vagy legalábbis utolérheti érdem dolgában a közmegbecsülés által már tiszteletnek örvendő embereket? Remélheti-e az ember, hogy neki is jut a tekintélyből, melyet az illetők kaptak? Ha ilyenkor tiszteljük az illetőket, jelenlétük fokozza bennünk a versengés szellemét. Elragadtatással dicsérjük őket, mert érdekünk ez a dicséret, és érdekünk hozzászoktatni a közönséget ahhoz, hogy őbennük a mi leendő képességeinket tiszteljék. Olyan adó a dicséret, melyet az ifjúság szívesen fizet az érdemnek, míg az élemedett korú ember mindig megtagadja tőle.

A versengési szellem, mely húszéves korunkban áthatott bennünket, harmincadik életévünkkel irigységgé alakul át. Mihelyt elveszítjük reményünket, hogy felérhetjük csodálatunk tárgyát, a bámulat helyt ad a gyűlöletnek. A gőg rugója a megvetés, melyet a tehetség iránt érzünk. A középszerű ember leghőbb vágya, hogy senki se legyen magasabbrendű nála. Mennyi az irigy ember, aki folyton csak ezt mondogatja magában, valamelyik – már nem tudom melyik – vígjátékszerző után:

Annál inkább szeretlek, minél kevésbé becsüllek.

Ha nem tudjuk véka alá rejteni a híres ember hírnevét, legalább azt kívánjuk tőle, hogy minél szerényebb legyen. Diderot úr egyik irigye még a Természet Értelmezéséről szóló munkája kezdő szavait is szemére vetette, nevezetesen ezeket a szavakat: *Vedd és olvasd, fiatal barátom.* Valamikor kevésbé voltak kényesek az emberek. Dumoulin jogtanácsos ezt mondotta önmagáról: *Én, akivel senki sem ér fel, s aki magasabb-*

rendű vagyok mindenkinél. Az a sok alázatosság, melyet manapság az íróktól követelnek, az olvasók gőgjének rendkívüli megnövekedését feltételezi. Ez a gőg elárulja, hogy gyűlölik az érdemes embert, és természetes is ez a gyűlölet. És az emberek valóban féltékenyen őrködnek jólétük felett, vágyakoznak a hatalom után, következésképpen a hatalom révén megszerzett dicsőség és tekintély után. Természetes, hogy ilyenkor megvetik a túlságosan híres emberben mindazt, ami nekik nem jutott osztályrészül. Miért mondunk annyi rosszat és oly fennhangon a szellemi emberekről? Azért, mert legbensőnkben kénytelenek vagyunk jót gondolni róluk. Amidőn vízkereszt napján tortát szeletelünk, egy darabját félretesszük az Istennek. Amidőn egy magasrendű férfiú érdemeit szeleteljük, mindig találunk benne valami fogyatékosságot. Az irigység hangja ez.

Ha nem akarunk honfitársaink fölé emelkedni, a magunk szintjére akarjuk süllyeszteni őket. Aki nem képes magasabbrendű lenni, igyekszik legalább egyenrangúak között élni.*[14] Ilyen az ember, és mindig is ilyen lesz. Lehetséges, hogy az erényes és féltékenységtől mentes lelkek között egy sincs, akit nem szennyezett be a legapróbb folt sem. Van-e, aki azzal büszkélkedhetik, hogy mindig merészen dicsérte a lángelmét? Van-e, aki ebben a tekintetben sohasem tiltkolta el megbecsülését? Van-e, aki a mester jelenlétében nem burkolódzott bűnös hallgatásba, aki – midőn a többiek dicsérték a tehetségeket – nem fűzött e dicséretekhez egy hitszegő *de* szócskát, mely oly gyakran hagyja el a féltékeny ember ajkait?[8]

Általában minden nagy tehetség gyűlölet tárgya lesz, s innen van az a nagy buzgalom, mellyel az őt kegyetlenül szétszaggató sajtótermékeket vásárolják. Mert hát milyen egyéb okból olvasnánk ezeket? Talán ízlésünket akarjuk finomítani rajtuk?*[15] Hiszen e röplapok szerzői nem Longinosok, és nem is Boileau-k. Még csak nem is szándékuk, hogy felvilágosítsák a közönséget. Aki jó művet tud alkotni, nem tölti idejét azzal, hogy mások műveit kritizálja. A bírálat szülőanyja az alkotásra való képtelenség. Alázatos egy mesterség ez. A Desfontaines-ek azért tetszenek, mert megvigasztalják az ostobákat.[9] Szatírájuk keserű hangjából tudjuk meg, hogy lángelméről van szó. Az irigység dicsérési módja a heves dorgálás. A jó mű szerzője első alkalommal ilyen dicséretet szokott kapni, és ez az egyetlen, melyet vetélytársaiból kikényszeríthet. Másokat kénytelen-kelletlen bámulunk. Egyedül magunkat akarjuk megbecsülésben részesíteni. Alig van ember, aki ezt végül is el

[8] Hányan vannak, akik előnyben részesítik az ókoriakat a maiakkal szemben, pusztán azért, hogy ne kelljen társaságukba bevenni egy Locke-ot stb.

[9] Racine is, Pradon is, mindketten írtak egy *Phaedrát*. A század Desfontaines-jei rárontottak Racine-ra, és kritikájuk sikerrel járt. Bizonyos időre levette az ostobák vállairól a megbecsülés elviselhetetlen terhét.

ne hitetné magával. Ha józan eszünk van, a józan észt többre tartjuk a lángelménél. Ha holmi apró erényeink vannak, fölébe helyezzük ezeket a nagy képességeknek. Leértékelünk mindent, ami nem azonos önmagunkkal. Csak egyfajta ember képes túltenni magát az irigységen: az az ember, aki még sohasem vizsgálta önmagát.

A lángelmének vannak támogatói*[16] és vannak magasztalói: az ifjúság meg néhány felvilágosult és erényes férfi. Tehetetlen támogatásuk azonban*[17] nem kölcsönöz a tehetségnek sem hitelt, sem tekintélyt. A tehetségnek és az erénynek mindazonáltal közös tápláléka van: a tekintély és a magasztalás. Mihelyt megfosztják ettől a táplálléktól, mindkettő ellankad és kipusztul. A lélek buzgalma és energiája kialszik. Oly láng ez, mely nem talál többé martalékot.

A tehetségek csakúgy, mint a rómaiak hadifoglyai, – akiket elítéltek és odadobtak a vadaknak – csaknem mindenütt a kormányzat zsákmányai. Ha az udvar megvetést érez a lángelmével szemben, az irigység betetézi ezt az érzést.*[18] Kiirtja még az írmagját is. Az érdem, mely szüntelenül harcban áll az irigységgel, végül is belefárad a küzdelembe, hátat fordít a porondnak, mihelyt látja, hogy a győztes számára nem terem ott babér. Sem a tudományt, sem a dicsőséget nem szeretjük önmagáért, csak a gyönyörökért, a megbecsülésért és a hatalomért, melyet szereznek nekünk. Vajon miért? Azért, mert általában inkább megbecsültek, mint becsesek akarunk lenni. A pillanatnyi dicsőségre áhítozunk*[19] és a legtöbb író csak kora és nemzete divatjának akar hódolni,*[20] s így a pillanatnyi eszméket tárja eléjük, oly eszméket, melyek tetszetősek a rangos ember szemében, hiszen ilyen emberek támogatásával remél pénzhez, tekintélyhez, sőt múló sikerhez jutni.

Vannak azonban, akik megvetik ezt. Olyanokra gondolok, akik lelkükben már a jövő felé járnak, előre élvezik az utókor magasztalását és megbecsülését, s attól félnek, hogy túlélik hírnevüket.*[21] Már ez az indok is eléri náluk azt, hogy feláldozzák a dicsőséget és a pillanatnyi megbecsülést valamely nagyobb megbecsülés néha távoli reményének az oltárán. Ritkák az ilyen emberek. Ők csak a megbecsülésre méltó polgárok megbecsülésére vágyakoznak.

Törődik is Marmontel a Sorbonne bírálatával.*[22] Szégyellte volna magát, ha dicséretet kap tőle. A koszorú, melyet az ostobaság fon, sehogyan sem illik a lángelme fejére. Olyan ez, mint az az új épületdísz, mellyel Dél-Franciaországban a négyszögű házat koszorúzták meg. Egy utas elhaladt az épület előtt és felkiáltott: „Nini, a bohóc kalapja Cézár fején!"

Mindazonáltal ne gondoljuk, hogy a tartós megbecsülésre leginkább féltékeny polgár önmagáért szereti a dicsőséget meg az igazságot. Minden egyén természetében rejlik, hogy önmagát szükségképpen elébe helyezi mindenkinek. Az igazság szeretetét tehát mindenki alárendeli

önmagában annak a szeretetnek, mellyel saját jóléte iránt viseltetik. Az igazságban csak az eszközt szeretheti, mely boldogsága növelését biztosítja. Innen van, hogy sem a dicsőséget, sem az igazságot nem hajszolja olyan országokban és kormányzatokban, ahol mindkettő megvetés tárgya.

Az emberben tehát az irigység dühödt érzése, a gazdagság és a tehetség utáni vágyakozás, a megbecsülés, valamint a dicsőség és az igazság kívánalma mindig is csak az erő és a hatalom szeretetével azonos,*[23] melyek az említett nevek álarca mögé rejtőznek.

HETEDIK FEJEZET

Az igazságosságról

A polgárok életének és szabadságának őre az igazságosság. Mindenki élvezni akarja különböző tulajdonait. Mindenki szereti tehát társaiban az igazságosságot, és azt akarja, hogy iránta igazságosak legyenek. De vajon mi készteti őt arra, hogy ő is igazságos legyen a többiekkel? Vajon önmagáért szeretjük-e az igazságosságot, vagy pedig azért a megbecsülésért, melyet magával hoz?

Az ember oly gyakran félreismeri önmagát. Oly sok ellentmondás észlelhető viselkedése és beszéde között,[10] hogy az embert – avégből, hogy megismerhessük – cselekedeteiben és természetében kell tanulmányoznunk.

[10] Erkölcsi vonatkozásban éppúgy, mint a vallás területén, kevés az erényes ember, de sok az álszent. Egész sereg ember ékesíti fel magát olyan érzelmekkel, melyeket nem él át, és nem is tudna átélni. Vessük csak egybe magatartásukat beszédükkel, tüstént rájövünk, hogy csalók az illetők, akik másokat akarnak rászedni. Általában bizalmatlannak kell lennünk olyan egyének becsületességével szemben, akik túlságosan zord erkölcsökben tetszelegnek, és kiadják magukat rómainak. Vannak, akik valóban erkölcsösnek mutatják magukat abban a pillanatban, midőn a függöny felgördül, és amidőn a világ színpadán nagy szerep eljátszására készülnek. Hányan vannak azonban, akik mihelyt levetik jelmezüket, megőrzik ugyanazt a becsületességet, és mindig igazságosak?

A régi rómaiak szeretetét az erény iránt törvényeikből és erkölcseikből tudom megállapítani. Ha nem állnának rendelkezésemre ilyen ismeretek, akkor a mai rómaiak erénye alapján a régi rómaiak erényeit is kétségbe vonnám. Azt mondanám, amit Bessarion bíboros mondott a csodákkal kapcsolatban: *Az új csodák kétséget támasztanak bennem a régi csodák iránt.*

Az igazságos és felvilágosult ember korántsem állítja, hogy az igazságosságot magáért az igazságosságért szereti. Ha gáncstalan valaki, szégyenérzet nélkül vallja be, hogy minden cselekedetében mindig csak saját boldogsága vezette, csakhogy ezt a boldogságot mindig egy kalap alá vette honfitársaiéval. Kevesen tudják ezt ily szerencsésen intézni.

A természet emberében vizsgált igazságosságról

Ha az embert vizsgálni akarjuk, ősi állapotában kell megfigyelnünk, amikor még vad és fékezhetetlen. Vajon a méltányosság-e az, amit szeret és tisztel ez a vadember? Szó sincs róla. Az erőt szereti. Az igazságosság eszméje korántsem vert gyökeret szívében, nyelvében pedig nincs szó, mellyel kifejezhetné. Milyen eszmét lenne képes tehát alkotni róla, és tulajdonképpen miből is áll az igazságtalanság? Nem áll ez egyébből, mint oly megegyezés vagy törvény megsértéséből, melyet a többség javára hoztak. Az igazságtalanság nem előzi meg tehát az egyezményt, a törvényt, a közérdeket. Előbb törvénynek kell léteznie ahhoz, hogy az igazságtalanság létezhessék: *Si non esset lex, non esset peccatum.* Vajon mi a feltétele annak, hogy törvények jöhessenek létre? 1. Emberek egyesülése kisebb-nagyobb társadalomban, 2. oly nyelv megteremtése, melynek segítségével bizonyos számú gondolat közölhetővé válik.[11]

Ha igaz, hogy vannak vademberek, akiknek nyelve nem terjed túl öt-hat hangon vagy kiáltáson, annak a jele ez, hogy egy nyelv kialakulása több évszázadot vesz igénybe. Az emberek tehát hadiállapotban élnek mindaddig, amíg meg nem alkották ezt a művet, hiszen mindaddig nem köthetnek egyezményeket, nem lehetnek törvényeik.

De hiszen ez az állapot – mondják majd – a nyomorúság állapota. Valóban, a nyomorúság teremti a törvényeket, és kényszeríti az embereket arra, hogy ezeket elfogadják. Igen ám, csakhogy ha az emberek

[11] Locke úr szerint „a törvény olyan előírt szabály, mely a polgárokra bizonyos büntetés vagy jutalom terhe mellett kötelező, s amely büntetés vagy jutalom alkalmas akaratuk meghatározására. Tehát – szerinte – minden törvény büntetést és jutalmat feltételez, mely betartásából, illetve áthágásából folyik".

E meghatározás értelmében az az ember, aki egy civilizált nép körében megsért egy olyan egyezményt, amely még nincs a fenti szankciókhoz kötve, nem büntethető meg. Pedig igazságtalan az illető. De lehetett-e igazságtalan, amikor még nem jött létre semmiféle megegyezés, és nyelv sem alakult ki, mely kifejezhette volna? Nem lehetett igazságtalan az illető, mert ebben az állapotban nincsen még eszméje az embernek a tulajdonról, következésképpen az igazságosságról sem.

Mire tanít bennünket a tapasztalás, melynek mind testi, mind lelki vonatkozásban a legelmésebb elméleteket is alá kell vetnünk, s amely egyedül igazolja az elméletek való vagy hamis voltát? Arra, hogy az embernek előbb van eszméje az erőről, mint az igazságosságról. Arra, hogy általában nem érez szeretetet az igazságosság iránt. Arra, hogy még a civilizált országokban is, ahol szüntelenül méltányosságról beszélnek, mindenki csak akkor folyamodik hozzá tanácsért, ha egyenrangú vagy felsőbbrendű hatalomtól való félelem kényszeríti.

szerencsétlenek mindaddig, amíg a törvényeket el nem fogadták, legalább nem igazságtalanok. Hogyan is bitorolhatnák a tulajdonos mezejét, gyümölcsösét, és hogyan követhetnének el lopást, amikor még nincs tulajdonos, a földeket nem osztották fel, s a gyümölcsösök is egy tagban hevernek. Képzeljük el azt az állapotot, amikor a közös érdek még nem nyilvánította szent törvénynek az első foglaló törvényét. Hogyan védekezhetett volna ekkor a vadember, aki vadállatokban bővelkedő vidéken lakik, ahonnan egy még erősebb vadember el akarná üldözni? „Miféle jogon – kérdezné az előbbi – űzöl el engem erről a vidékről?"

„Miféle jogon – mondaná az utóbbi – tartasz igényt a birtoklására? A véletlen – felelné a gyengébbik – vezérelte ide lépteimet. Hozzám tartozik, mert én vagyok lakója, a föld pedig az első foglalóé. Miféle jog az, mely az első foglalót illeti meg?*[24] – felelné a hatalmasabbik. Ha a véletlen vezérelt elsőként erre a helyre, akkor ugyanaz a véletlen adta meg nekem a szükséges erőt ahhoz, hogy elűzzelek innen. Melyik az a jog a kettő közül, melyet előnyben kell részesítenünk? Ha meg akarod tudni, mennyire előbbre való az én jogom, emeld égnek szemedet, ott láthatod a sast, mely lecsap a galambra. Vagy nézz le a földre, s láthatod, amint szarvast tép szét az oroszlán. Vesd pillantásodat a mély tengerbe, és nézd, amint a kis halat elnyeli a cápa. A természetben minden azt példázza neked, hogy a gyenge a hatalmas zsákmánya. Az erő az istenek adománya. Az erő jóvoltából birtokolom mindazt, amit megkaparinthatok magamnak. Amidőn fegyverként izmos karjaimat használom, az ég nyilvánítja ki neked akaratát. Menekülj erről a vidékről, engedj az erőszaknak, vagy pedig harcolj."*[25] Mit lehet válaszolni e vadember beszédére, s vajon szemére lehet-e vetni holmi igazságtalanságot, amikor még az első foglaló joga sem elismert jog?

Az igazságosság leszögezett törvényeket feltételez. Az igazságosság betartása pedig hatalmi egyensúlyt feltételez a polgárok között. Ezen egyensúly fenntartása a törvényhozás tudományának legfőbb alkotása. A kölcsönös és üdvös félelem kényszeríti az embereket arra, hogy igazságosak legyenek egymás iránt. Mihelyt e félelem kölcsönös volta megszűnik, az igazságosság elismerésre méltó erénnyé válik, s a nép törvényhozása fogyatékos. Akkor tökéletes a törvényhozás, ha az ember kényszerűségből fordul az igazságossághoz.

A magányosan élő vadember nem ismeri az igazságosságot. A civilizált embernek azért van némi fogalma róla, mert törvényeket ismer el. De vajon önmagáért szereti-e az igazságosságot? A tapasztaláshoz kell folyamodnunk felvilágosításért.

A civilizált emberben és népekben vizsgált igazságosságról

Miben áll az a szeretet, mellyel az ember az igazságosság iránt viseltetik? Hogy megtudhassuk, neveljünk fel egy polgárt olyan módon, hogy ne legyen tudomása sem arról, hogy mi a remény, sem arról, hogy mi a félelem. Helyezzük őt valamely keleti birodalom trónjára.

Mihelyt a trónt elfoglalta, mérhetetlen adókat vethet ki népeire. Vajon mit fog tenni? Minden adó esetében az állam szükségletei szabják meg a célt és a mértéket. Az állam szükségleteit meghaladó mértékben kivetett adó: lopás, igazságtalanság. Nincs oly igazság, mely ennél általánosabban elismert lenne. Mindazonáltal, az embernek a méltányosság iránt táplált állítólagos szeretete ellenére nincs oly ázsiai zsarnok, aki el ne követné ezt az igazságtalanságot, mégpedig lelkifurdalás nélkül. Mindebből az a tanulság, hogy az embernek az igazságosság iránt táplált szeretete vagy a bajtól való félelmen alapul, mely kísérő társa a méltánytalanságnak, vagy pedig a gazdagságba vetett reményen, amely a megbecsülés, a tekintély és végelemzésben az igazságosság gyakorlásához fűződő hatalom kísérő társa.

Megannyi bizonyítéka e nyilvánvaló igazságnak ama tény szükségessége, hogy erkölcsös embereket formáljunk, büntessünk, jutalmazzunk, bölcs törvényeket hozzunk, kiváló kormányzási formát létesítsünk.

Alkalmazzuk most a népekre mindazt, amit az emberről mondottam. Képzeljünk el két szomszédos népet. Az illetők bizonyos tekintetben kölcsönösen függnek egymástól. Ebből következik, hogy kénytelenek egyezményeket kötni egymás közt, és nemzetközi jogot létesíteni. Tiszteletben tartják ezt a jogot? Kétségkívül, mindaddig, amíg kölcsönösen félnek egymástól, s amíg bizonyos hatalmi egyensúly áll fenn közöttük. Mihelyt az egyensúly megbillen, a hatalmasabbik nemzet szemérmetlenül megsérti az egyezményeket.*[26] Igazságtalanná válik, mert büntetlenül lehet igazságtalan. Az oly igen magasztalt tisztelet, melyet az emberek az igazságosság iránt táplálnak, soha sem egyéb, mint tisztelet az erő iránt.

Pedig hát nincs oly nép, amely ne követelné háborúban a maga érdekében az igazságosságot. De milyen pillanatban és milyen helyzetben teszi ezt? Olyankor, amikor hatalmas nemzetek veszik körül, amelyek beleszólhatnak viszályaikba. Mi alkotja ilyenkor követelése célját? Az, hogy ellenfelében igazságtalan, becsvágyó, félelmetes szomszédot fedezzen fel. Felkelti iránta a többi népek féltékenységét, szövetségesük akar lenni, és az ő erejük révén akar megerősödni. Ha egy nemzet ily nagy mértékben fellebbez az igazságossághoz, akkor célja, hogy növelje

hatalmát, és biztosítsa felsőbbségét a vetélytárs nemzet felett. A népek állítólagos szeretete az igazságosság iránt nem egyéb tehát bennük, mint a hatalom kézzelfogható szeretete.

Tegyük fel azonban, hogy a két vetélkedő nemzet szomszédai csak a saját belügyeikkel vannak elfoglalva. Nem avatkozhatnak be tehát civódásukba, nem adhatnak nekik segítséget. Mi történik ilyenkor? A hatalmasabb nemzet nem fog az igazságossághoz fellebbezni, mit sem törődik majd a méltányossággal, tűzzel-vassal pusztítja az ellenséges nemzetet. Az ő joga az erő. Jaj a gyengének – mondja –, és jaj a legyőzöttnek!

Amidőn Brennus megtámadta a Clusium-belieket gall csapatai élén, a római követek ezt kérdezték tőle: „Miféle bántalom ért téged a clusiumiak részéről?" Brennus erre a kérdésre kacagásban tört ki. „A bántalom – válaszolta – nem más, mint a visszautasítás: nem hajlandók földjeiket velem megosztani. Ugyanez a bántalom ért téged valamikor az albaiak, a Fidenae-beliek, az ardeaiak részéről, nemrégiben pedig a vejibeliek, a capenaiak, valamint faliscusok és a volscusok egynémely törzse részéről. Hogy megbosszuld magad, fegyvert ragadtál, sértésükért vérüket követelted, rabszolgaszíjra fűzted őket, elraboltad javaikat, leromboltad városaikat, és feldúltad földjeiket. És mindebben semmiféle igazságtalanságot sem követtél el ellenük. A legrégibb törvénynek engedelmeskedtél, mely az erősnek juttatja a gyengébb fél javait. Mindenható törvény ez a természetben, az isteneknél kezdődik, az állatoknál ér véget. Ne legyetek hát könyörületesek, ó rómaiak, a clusiumiak iránt. A könyörület még ismeretlen érzés a gallok előtt. Ne sugalljátok nekik ezt az érzést, vagy pedig tartsatok tőle, hogy esetleg ők is ugyanezt a szánalmat fogják érezni a ti általatok elnyomott népek iránt." Kevés nemzet vezérében volt meg Brennus bátorsága és nyíltsága. A többi nemzetek másként beszélnek majd, tetteikben azonban ugyanilyenek lesznek. És valóban, mindenik ugyanazt a megvetést érzi az igazságosság iránt.*[27]

A világtörténelem csupán terjedelmes gyűjteménye mindazoknak a nagyszámú bizonyítékoknak, melyek ezt az igazságot igazolják.*[28] A hunok, a gótok, a vandálok, a suevusok, a rómaiak betörései, a spanyolok és a portugálok hódításai mind a két Indiában s nem utolsósorban a mi kereszteshadjárataink egybehangzóan bizonyítják, hogy vállalkozásaikban a nemzetek az erőhöz és nem az igazságossághoz folyamodnak tanácsért. Íme, ilyen képet mutat nekünk a történelem. Márpedig az egyéneket is, akik a nemzetet alkotják, szükségképpen ugyanez az elv mozgatja.

Az igazságosságban az egyes ember, éppúgy mint a nemzetek, csak az igazságosság által nekik juttatott tekintélyt és hatalmat becsüli

Ha polgártársaival szemben egy ember körülbelül abban a függőségi állapotban van, mely egy népet egy másik néppel szemben jellemez, akkor ez az ember az igazságosságban*[29] csak azt a hatalmat és azt a jólétet fogja szeretni, melyet az igazságosság szerez neki. Mert hát milyen egyéb oknak tulajdonítsuk a hódítók iránti bámulatunkat, ha nem a hatalom iránti végleges szeretetünknek?*[30] A kalóz Demetrius mondotta Nagy Sándornak: Oly ember a hódító, aki százezer másik ember élén egyszerre lop százezer pénzes zsákot, egyszerre végez ki százezer honpolgárt –, nagyban végzi el ugyanazt a gazságot, amit a rabló kicsiben, s aki igazságtalanabb ennél az utóbbinál, sőt nagyobb ártalmára van a társadalomnak is. A tolvaj csak az egyes ember réme, a hódító viszont olyan, mint a zsarnok: egy egész nemzet ostora. Vajon mi az oka annak, amiért tisztelettel adózunk a Nagy Sándoroknak, a Cortezeknek, és megvetjük a Cartouche-okat, a Raffiat-kat? Az előbbiek esetében a hatalomban rejlik ez az ok, az utóbbiaknál a tehetetlenségben. A rablóban nem a gonosztettet, hanem a gyengeséget vetjük meg.*[31] A hódító erős emberként mutatkozik be előttünk. Márpedig mi is erősek akarunk lenni. Az ember pedig képtelen lenézni azt, ami maga is lenni szeretne.

Az embernek a hatalom iránti szeretete olyan természetű, hogy e hatalom gyakorlása az ő számára minden tekintetben kellemes, hiszen létezését juttatja eszébe. Mindenki nagy hatalomra vágyik, és jól tudja, hogy csaknem lehetetlen igazságosnak és ugyanakkor hatalmasnak lenni. Kétségtelen, hogy az ember a hatalmát jobb vagy kevésbé jó módon használja fel, aszerint, hogy milyen nevelésben részesült. Nincs oly nagy ember, aki ne követne el igazságtalanságokat, bármily szerencsés nevelést kapott is az illető. A hatalommal való visszaélés éppoly elválaszthatatlan a hatalomtól, mint az októl az okozat. Corneille mondotta:

Qui peut tout ce qu'il veut, veut plus que ce qu'il doit.[32]

Erkölcsi ítéletet tartalmaz ez a verssor, oly axiómát, melyet megerősít a tapasztalás. Mégsem utasít vissza senki egy tekintélyes állást attól való félelmében, hogy egy közeli kísértés esetleg igazságtalanságra csábítja. A méltányosság szeretete tehát mindenkor alárendelődik bennünk a hatalom szeretetének. Az ember, aki egyedül önmagával törődik, csak a saját jólétét hajszolja. Ha mégis tiszteli a méltányosság elvét, nyilván valamilyen szükséglet kell hogy erre ösztönözze.*[33]

Mihelyt nézeteltérés támad két ember között, akik nagyjából egyenlőek erő és hatalom dolgában, mivelhogy az egymástól való félelem

kényszeríti őket, mindketten az igazságossághoz folyamodnak. Mindegyik az igazságosság döntését követeli. Miért cselekszenek így? Azért, hogy maguk mellé hangolják a közvéleményt, s hogy ilyen módon mindenik bizonyos előnyhöz jusson ellenfelével szemben. Ám ha egyikük nyilvánvalóan hatalmasabb a másiknál, és büntetlenül bántalmazhatja ellenfelét, tüstént süketté válik az igazságosság kiáltására, nem vitatkozik többé, csak parancsol. A gyenge és az erős között nem a méltányosság dönt, sőt még a méltányosság látszata sem. Az erő itt a döntő, a bűntett és a zsarnoki módszer. A Diván ezen a jogcímen nevezi zendülőnek a gyengét, aki tiltakozni merészel elnyomott helyzetében.

Mindössze egyetlen bizonyítékot csatolok az előzőkhöz, és ez a bizonyíték a legdöntőbb.

TIZENEGYEDIK FEJEZET

Mindenféle kormányzati rendszerben a hatalom szeretete az emberek egyedüli mozgatója

Minden kormányzati formában – mondja Montesquieu úr – más és más a cselekedetek kútfeje: „A zsarnoki államokban a félelem, a monarchikus államokban a becsület, a köztársaságiakban az erény alkotja ezeket a különböző éltető elemeket."

De miféle bizonyítékra építi Montesquieu úr ezt az állítást?[12] Igaz-e vajon, hogy tényleg a félelem, a becsület és az erény szeretete alkotják

[12] A zsarnoki birodalmaknak – mondja Montesquieu úr – a félelem az éltető eleme. Téved. A félelem ugyanis korántsem növeli, inkább gyengíti a lélek energiáit. Egy nemzet tevékenységének kútfeje az én szememben csak olyasvalami lehet, amely úgyszólván valamennyi polgár állandó vágyát vezérli. Márpedig a zsarnoki államokban csak kettő van ebből a fajtából: egyik a pénzvágy, másik a fejedelem kegye.

A két másik kormányzati formában, ugyanezen író szerint, két másik mozgató elv van, melyek igen különbözőek. Egyik a becsület, mely a monarchikus államokra illik, a másik pedig az erény, mely csak a köztársaságokra alkalmazható.

Igaz ugyan, hogy a *becsület* és az *erény* szavak nem teljesen rokon értelműek. Mégis, ha a *becsület* szó mindig valamely erény eszméjét idézi fel a tudatban, akkor ezek a szavak csupán jelentéskörük tekintetében különböznek egymástól. A becsület és az erény tehát azonos természetű alapelvek.

Ha Montesquieu úr nem adott volna minden kormányzati formának szántszándékkal megkülönböztető tevékenységi alapelvet, rájött volna, hogy mindegyikben ugyanaz működik. Ez az elv nem más, mint a hatalom szeretete, következésképpen az egyéni érdek, mely különbözőképpen módosul az államok különböző berendezése és különféle törvényhozása szerint. Ha igaz – mint ahogy mondja –, hogy az erény a köztársasági államok tevékenységének alapelve, ezt akkor is csak a szegény és hadakozó köztársaságokról lehet elmondani. A pénz és a haszon szeretete a kereskedő köztársaságok hajtóereje.

a különböző kormányzatok különféle mozgató energiáit? Nem lehetne-e ezzel szemben azt állítani, hogy valamennyi birodalomnak egyetlen, noha alkalmazásában eltérő ok alkotja tevékenysége kútfejét. Ha Montesquieu urat kevésbé kábította volna el ragyogó felosztása, gondosabban vitatta volna meg ezt a kérdést. Mélyebb, világosabb és általánosabb eszmékhez jutott volna el. Megpillantotta volna, hogy minden állampolgár mozgató energiája a hatalom szeretetében rejlik. A hatalom megszerzésének különféle módjaiban ismerte volna fel azt a kútfőt, amelyre az emberek különböző magatartását kell visszavezetnünk minden évszázadban, minden országban. És valóban, a hatalom minden nemzetnél vagy egyetlen ember kezén egyesül, mint Marokkóban vagy Törökországban, vagy több ember közt oszlik meg, mint Velencében és Lengyelországban, vagy pedig – mint Spártában, Rómában és Angliában – az egész nemzet által alkotott testület részesedik benne. A hatalom e különböző megoszlásából következik, hogy minden állampolgár különböző szokásokat és erkölcsöket sajátíthat el, mialatt valamennyinek ugyanaz lehet a célja, mégpedig a tetszés a legfőbb hatalomnak, a legfőbb hatalom kegyeinek megszerzése, s végül az, hogy ilyen módon a hatalom egy töredékét vagy kisugárzását elnyerhesse.

Amikor csak egy ember kormányoz

Ha a kormányzás tisztára önkényes, akkor a legfőbb hatalom kizárólag a szultán kezében összpontosul. Ha ez a szultán, aki általában rossz nevelést kapott, bizonyos bűnös hajlamokat vesz pártfogásába, embertelen, nem ismeri a dicsőségvágyat, alattvalói jólétét a saját szeszélyeinek szenteli, akkor az udvaroncok, akik csak az ő kegyeire féltékenyek, magatartásukat is az ő magatartásához szabják. Annál nagyobb megvetést tanúsítanak a hazafiúi erények iránt, minél nagyobb közönnyel viseltetik a zsarnok ugyanezen erények iránt. Ilyen országban hiába keresnénk Timoleónokat, Leonidaszokat, Regulusokat stb. Ilyen honpolgárok a tiszteletnek és a tekintélynek csak olyan légkörében teremnek, amilyennel Róma és Görögország övezte őket, ahol az erényes és a nemzet megbecsülésében biztos ember számára semmi sem létezett, ami fölötte álló lett volna.

Milyen tiszteletben részesítheti a zsarnoki állam a becsületes embert? A szultán, aki egyedüli osztogatója a jutalmaknak és a büntetések-

Nyilvánvaló tehát, hogy az ember mindenféle kormányzatban a maga érdekének engedelmeskedik. Érdekei azonban nem minden kormányzatban ugyanazok. Minél inkább vizsgáljuk e tekintetben a népek erkölcseit, annál inkább meggyőződünk arról, hogy fogyatékosságaikat és erényeiket törvényhozásuknak köszönhetik. Montesquieu úr elvei ebben a kérdésben az én szememben inkább csillogónak, mint jól megalapozottnak látszanak.

nek, minden tekintélyt saját személyében gyűjt össze. Csak olyan ember ragyoghat, aki az ő fényét tükrözi vissza. A legaljasabb kegyenc is valóságos hőssé válik. Minden kormányzatban, amely ebbe a fajtába tartozik, a versengés szelleme szükségképpen kialszik. A zsarnok érdeke gyakran ellenkezik a közérdekkel, s az erény minden eszméjét elhomályosítja. A hatalom szeretete, amely az állampolgár éltető eleme, ilyen rendszerben nem tud igazságos és erényes embereket formálni.

Amikor többen kormányoznak

Ilyen kormányzatokban a legfőbb hatalom bizonyos számú előkelő ember kezében van. Itt a nemesi testület képviseli a zsarnokot.*[34] E nemesek célja: szegénységben, szégyenletes és embertelen alávetettségben tartani a népet. Mit kell tennie azonban a népnek akkor, ha tetszeni kíván e testületnek, pártfogását és kegyeit akarja kiérdemelni? Magáévá kell tennie nézeteiket, elősegítenie zsarnoki uralmukat és szüntelenül feláldoznia a többség jólétét a kisebbség gőgjének. Még hasonló nemzetben is lehetetlen, hogy a hatalom szeretete igazságos embereket és derék polgárokat formáljon.

Amikor mindenki kormányoz

Ha valamely államban egyenlő mértékben oszlik meg a legfőbb hatalom a polgárok összes rendjei között, akkor maga a nemzet a zsarnok. Mi az ő kívánsága? Nem más, mint a többség jóléte. Miféle eszközökkel nyeri el a többség kegyeit? Azokkal a szolgálatokkal, melyeket tesz neki. Ilyenkor tehát minden cselekedet, amely a többség érdekét célozza, jogos és erényes. Ilyenkor a hatalom szeretete, amely a polgárok éltető eleme, szükségképpen az igazságosság és az emberi képességek szeretetére sarkallja őket.

Mi az eredménye ennek a szeretetnek? A társadalom boldogsága. A polgárok összes osztályai közt felosztott legfőbb hatalom azonos azzal a lélekkel, mely egyenlőképpen járja be egy állam összes tagjait, életben tartja, egészségessé, erőteljessé teszi.

Egyáltalán ne csodálkozzunk rajta, hogy ezt a kormányzati formát mindig úgy emlegették, mint a legjobbat. A szabad és boldog polgárok itt csak olyan törvényhozásnak engedelmeskednek, melyet önmaguk szabtak önmaguk elé. Fejük felett nem látnak mást, mint az igazságosságot és a törvényt. Békében élnek, mert az erők egyensúlya hozza létre a nyugalmat, a lélekben éppúgy, mint a testben. Ha valamely ember becsvágya megbolygatja ezt az egyensúlyt, vagy ha a polgárok különböző osztályai között megszűnik a függőségi viszony, vagy pedig ha egy ember,

mint Perzsiában, vagy egy nemesi testület, mint Lengyelországban, elkülöníti érdekeit a nemzet érdekeitől, akkor az ilyen rendszerben mindenki elnyomóvá, illetve elnyomottá válik. A polgárok két osztályra oszlanak, az egyik a rabszolgáké, a másik a zsarnokoké.

Ha Montesquieu úr mélyebben elmélkedett volna e tényeken, belátta volna, hogy az embereket minden országban összehozza a hatalom szeretete. Csakhogy ezt a hatalmat különféle eszközökkel lehet elérni aszerint, hogy a legfőbb hatalom vagy egy ember kezén összpontosul, mint Keleten, vagy pedig a nemesi testület tagjai közt oszlik meg, mint Lengyelországban, vagy pedig az állam különböző rendjei osztják fel egymás közt, mint Rómában és Spártában. Rájött volna Montesquieu úr arra is, hogy az emberek erényeiket és vétkes hajlamaikat azoknak a különböző módoknak köszönhetik, melyek által a hatalom megszerezhető. Nem szeretik tehát az igazságosságot magáért az igazságosságért.

Ennek az igazságnak egyik leghathatósabb bizonyítéka az az aljasság, amellyel maguk a királyok tüntették ki a jogtalanságot Cromwell személyében. Ez a Cromwell, népe jövendő szabadságának vak és bűnös eszköze, igazságtalan és félelmetes haramia volt. Ám alighogy kinevezték protektornak, valamennyi keresztény fejedelem barátságáért áhítozik, valamennyien igyekeznek követeket meneszteni hozzá, hogy jogosnak ismerjék el a bitorló gonosztetteit, melyek őreájuk is jellemzőek. Senki sem méltatlankodott akkor az aljasság miatt, amellyel ezt a baráti szövetséget létrehozni igyekeztek. A jogtalanságot mindig csak a gyengében szokás megvetni. Márpedig, ha az egyeduralkodók, valamint egész nemzetek éltető eleme azonos a nemzeteket alkotó egyének éltető elemével, akkor kijelenthetjük, hogy az ember, mivel csak tekintélyének növelésével foglalatoskodik, az igazságosságban csak azt a hatalmat és boldogságot keresi, melyhez az igazságosság révén juthat el.

Ugyanennek a mozgató oknak köszönheti az erény iránti szeretetét is.

TIZENKETTEDIK FEJEZET

Az erényről

Az *erény* szót egyaránt alkalmazhatjuk az *óvatosság*ra, a *bátorság*ra,[13] a felebaráti szeretetre, azaz csak határozatlan és elmosódó értelme van. Felidézi egyúttal valamilyen tulajdonság zavaros eszméjét, mely hasznos a társadalomnak.

[13] A *virtus* – mondja Cicero – a *vis* szó származéka. Eredeti jelentése tehát: *fortitudo*. A görög nyelvben is ugyanez a töve. Az erő és a bátorság az első eszmék, melyeket az emberek az erényről alkothattak.

Amidőn az ilyenfajta tulajdonságok általánosan mutatkoznak a polgárok többségében, a nemzet boldog befelé, félelmetes kifelé, és példaként idézhető az utókor számára. Az erény, amely mindig hasznos az embereknek, következésképpen mindig tiszteletnek örvend, bizonyos országokban legalább hatalmat és tekintélyt sugároz az erényes emberre. A megbecsülésnek ezt a szeretetét bensejében erényszeretetnek tartja. Mindenki azt állítja, hogy önmagáért szereti. Ez a frázis ott van mindenkinek az ajkán, de senkinek sincs a szívében. Miféle indíték készteti a zord remetét a böjtölésre, a vezeklésre és az ostorozásra? Az örök boldogság reménye. Fél a pokoltól, és vágyakozik a paradicsom után.

A szerzetesi erények éltető kútfeje a gyönyör és a fájdalom, és ugyanezek a kútfői a hazafiúi erényeknek is. A jutalmak reménye fakasztja ki őket. Bármennyire is színleljük iránt ku az érdekmentes szeretetet, *az erény szeretetének érdeke nélkül nincs erény.* Ha ebben a vonatkozásban akarjuk megismerni az embert, nem a beszédét, hanem a tetteit kell tanulmányozni. Ha beszélek, álarcot rakok magamra. Ha cselekszem, kénytelen vagyok leszedni az álarcot. Nem arról ítélnek meg tehát, amit mondok, hanem arról, amit cselekszem, és így ítélnek meg helyesen.

Van-e, aki többet prédikált az alázatosság és a szegénység szeretetéről, mint amennyit a klérus prédikált róla? És mi bizonyítja jobban e szeretet hamis voltát, mint a klérus története? Mondják, hogy Bajorországban a választófejedelemnek csapatai, törvényszékei és udvara fenntartására kevesebb a jövedelme, mint a klérusnak papjai eltartására. Mindazonáltal Bajorországban – mint mindenütt – a papság a szegénység erényét prédikálja. Nyilván a mások szegénységét.

Ha meg akarjuk tudni az erényről, mekkora fontosságot tulajdonítanak neki, képzeljük el őt száműzetésben egy fejedelemnél, akitől nem várhat semmiféle jótettet vagy jóindulatot. Vajon e fejedelem udvara tisztelni fogja-e az erényt? Szó sem lehet erről. Itt csak az aljasságot, a cselszövést és a kegyetlenséget tarthatják becsben, *illem, bölcsesség* és *állhatatosság* álarca mögött. Ha ilyen helyen a nagyvezír kihallgatást tart, lábához borulnak az előkelő urak, s méltóságukon alulinak tartják, hogy tekintetüket az érdemre vessék. Csakhogy – mondják majd – ezen udvaroncok tiszteletadása kikényszerített dolog. Valóban: félelmük következménye. Nem az erénynek, hanem a félelemnek adóznak tisztelettel. Hozzá lehetne fűzni ehhez azt is, hogy az udvaroncok megvetik a bálványt, melyet tömjéneznek. Egy szó sem igaz ebből. Gyűlölni lehet a hatalmas embert, de megvetni soha. Az ember nem az óriás, hanem a törpe haragját nézi le. Őt teszi nevetségessé a tehetetlensége. Mondhatnak, amit akarnak: amit az ember nem mer szemtől szembe lenézni, azt valójában nem is nézi le. A titkolt megvetés gyengeségről tanúskodik, és az a megvetés, melyre hasonló esetben fittyet hányunk, nem

egyéb, mint a tehetetlen gyűlölet létrehozta hetvenkedés.*[35] A magas állású ember gondolatban óriásnak hat. Mindig becstelen az illető. A hódolat, mellyel az erénynek adózunk, mulandó, de örök az, amellyel az erőnek adóznak. Az őserdőben nem a szarvas, hanem az oroszlán iránt viseltetnek tisztelettel. Az erő mindenható a földön. Az erény, melynek nincs hitele, kipusztul. Volt idő, amidőn az elnyomatás évszázadaiban teljes fénnyel ragyogott az erény. Amidőn Théba és Róma a zsarnokság igája alatt nyögött, a rettenthetetlen Pelopidasz és az erényes Brutus lépett a színre, és ragadott fegyvert. Azért volt ez lehetséges, mert akkor még a jogar bizonytalan volt a zsarnok kezében. Az erénynek megvolt még a képessége arra, hogy utat vágjon a nagyság és a hatalom felé. Most már talán nem képes ilyen utat vágni? Talán a zsarnok trónja megszilárdult a fényűzés és az elpuhultság jóvoltából? Végleg szolgaságba taszította a népet? Ha ez így van, akkor befellegzett immár a magasztos erényeknek, melyek a példa jótéteménye révén még mindig oly hasznosak lehetnének a mindenség számára. A hősiesség csírája elfonnyadt.

Keleten a férfias erény őrültség számba menne még azoknak a szemében is, akik becsületességükben tetszelegnek. Aki Keleten a nép ügyét venné pártfogásába, lázadónak számítana. Thamas-Kuli-Kánt, amidőn megtámadta Indiát hadseregével, és nyomában a pusztítás és a fosztogatás járt, megszólította egy bátor hindu: „Ó Thamas – szólt hozzá –, isten vagy-e? Ha igen, cselekedj úgy, mint az Isten! Próféta vagy-e? Vezess akkor minket az üdvösség útján! Király vagy-e? Hagyj fel akkor barbár tetteiddel, ne tedd tönkre a népet, hanem védd meg! Nem vagyok Isten – felelte Thamas –, akinek istenként kell cselekednie; próféta sem, hogy az üdvösség útját megmutassam; király sem, kinek a népeket boldoggá kell tennie. Ember vagyok, akit haragjában küldött az ég, hogy megpróbáltatással sújtsam a nemzeteket."*[36] A hindut beszéde alapján lázadóként kezelték,*[37] Thamas feleletét pedig megtapsolta a hadsereg.

El sem képzelhetünk a színpadon egyöntetűbben csodált jellemet, mint amilyen Léontine jelleme. Mindazonáltal milyen megbecsülésben lehet része az ilyen jellemnek egy Phocas udvarában? Nagylelkűsége ijedelmet keltene a kegyencek soraiban. A nép pedig, amely idővel mindig a nagyurak visszhangjává válik, elítélné nemes vakmerőségét. Elegendő huszonnégy órát tölteni egy keleti udvarban ahhoz, hogy meggyőződhessünk tételem igazságáról. Itt csak a vagyont és a hitelt tisztelik. Hogyan is szerethetnék itten az erényt? Meg lehet-e azt egyáltalán ismerni? Aki világos eszméket akar alkotni róla,*[38] annak olyan országban kell laknia, ahol az emberi cselekedetek egyedüli mértéke a társadalmi hasznosság. Ez az ország mindmáig ismeretlen a földrajztudósok előtt. Az európaiak azonban még sok mindenben különböznek az ázsiai-

aktól. Ha nem is szabadok, még nem egészen züllesztette le őket a rabszolgaság. Megvan még a képességük ahhoz, hogy megismerjék és szeressék az erényt.

TIZENHARMADIK FEJEZET

Arról, hogy a legtöbb európai milyen módon tekinti az erényt

A legtöbb európai nép spekulációiban tisztelettel adózik az erénynek. Nevelésük következménye ez. A gyakorlatban megvetik az erényt, ez viszont kormányzati formáik eredménye.

Az európai ember a történelemben megcsodálja, a színházban megtapsolja a nagylelkű cselekedeteket, melyek iránt az ázsiai gyakran érzéketlen lenne. Mint ahogy mondottam, nevelésének következményét kell látnunk ebben a tényben.

A görög és a római történelem tanulmányozása részét alkotja ennek a tananyagnak. Van-e oly érdektelen és oly előítéletmentes lélek, akit ne töltenének el ezek az olvasmányok ugyanazokkal a hazafias érzelmekkel, melyek valamikor az ókor hőseit lelkesítették! Az ifjú is megbecsüléssel adózik olyan erényeknek, melyeket szentesített az egyetemes elismerés, s amelyeket minden évszázad legnevesebb írói ünnepeltek.

Az ázsiai híjával van ennek az oktatásnak. Nem éli át tehát ugyanezeket az érzéseket, és nem adózik ugyanezzel a tisztelettel a nagy férfiak férfias erényeinek. Az európai azért csodálja ezeket – anélkül, hogy utánozná –, mert alig van olyan kormányzat, amelyben ezek az erények nagy állásokhoz vezetnek, és mert valójában csak a hatalom örvend megbecsülésnek.

Akár a történelemben, akár a színpadon mutogatnak nekem nagy embert, görögöt, rómait, britet vagy skandinávot, mindenképpen megcsodálom. Erre késztetnek az elvek, melyeket az erényről gyermekkoromban magamba szívtam. Szívesen adom át magam ennek az érzelemnek, hiszen nem hasonlítom magamat össze ezzel a hőssel. Akár nagyszerű az ő erénye, akár kisszerű az enyém, leplezni fogom gyengeségemet. A különbséget, melyet kettőnk közt észlelek, arra a különbségre fogom hárítani, amely az országok, az időbeli távolság és a körülmények közt nyilvánul meg. Ám ha ez a nagy ember polgártársam, miért ne utánoznám őt magatartásában? Jelenléte ugyanis megalázza gőgös lelkemet. Mihelyt bosszút állhatok ezért, élek is a bosszú lehetőségével. Kárhoztatom benne azt, amit tisztelek az ókori emberekben. Még nagylelkű

tetteit is becsmérlem: büntetem őt, mert érdemes ember, és legalább a tehetetlenségét megvetem benne.

Elmém, mely a halottak erénye felett ítélkezik, arra késztet, hogy elméletben becsüljem a hősöket, akik hasznára voltak hazájuknak. A régi hősiesség látványa akaratlanul is tiszteletet ébreszt minden lélekben, amely még nem aljasodott el egészen. Honfitársamban azonban gyűlöletes ez a hősiesség. Jelenlétében két ellentmondó érzést élek át. Egyik a megbecsülés, másik az irigység érzése. E két különböző indulatnak vagyok alávetve, s így gyűlölöm az élő hőst. Sírjára diadalt jelképező emléket emelek, s így elégítem ki gőgömet és értelmemet. Amidőn az erénynek nincsen hitele, tehetetlensége arra jogosít fel, hogy megvessem, s én élek is az alkalommal. A gyengeség maga után vonja a sértést*[39] és a megvetést.

Aki életében akar tiszteletben részesülni, annak erősnek kell lennie.*[40] Innen van, hogy a hatalom az emberi vágy egyetlen tárgya. Mihelyt választania kell valakinek Enkeladosz ereje és Arisztcidész erénye között, az erőt fogja előnyben részesíteni. Minden kritikus egyetért abban, hogy Aeneas jelleme egyenesebb és erényesebb, mint az Akhilleuszé. Mégis miért van, hogy ez utóbbi nagyobb csodálkozást vált ki az emberekből? Onnan, hogy Akhilleusz erős, mert az ember inkább kíván hatalmas, mintsem igazságos lenni. Mindig azt csodáljuk, amivé lenni szeretnénk.

Mindig a hatalmat és a tekintélyt hajszoljuk az erény neve alatt. Miért kívánjuk a színháztól, hogy az erény mindig diadalmaskodjék a bűn felett? Ki találta ki ezt a szabályt? Az a határozatlan belső érzés, hogy az erényben csak a megbecsülést szeretjük, melyet az erény szerez nekünk. Az emberek csak a parancsolásra féltékenyek igazán, és ez a hatalomszeretet látja el a törvényhozót azokkal az eszközökkel, melyek révén vagyonosabbá és erkölcsösebbé teheti őket.

TIZENNEGYEDIK FEJEZET

Az emberben a hatalom szeretete a legkedvezőbb készség az erényre

Ha az erény mibennünk sajátos alkat vagy isteni kegy következménye lenne, akkor csak olyan ember lehetne tisztességes, akit a természet ilyen alkattal látott el, vagy akit az ég arra predesztinált, hogy erényes legyen. A jó avagy rossz törvényeknek, a többé-kevésbé tökéletes kormányzati formának csak igen kevés hatásuk lenne a népek erényeire. Az uralkodók képtelenek lennének jó polgárokat formálni.

A törvényhozó, kinek hivatala magasztos, úgyszólván tennivaló nélkül lenne. Tekintsük ezzel szemben az erényt mint mindnyájunk közös vágyának eredményét (ilyen a parancsolási vágy), akkor a törvényhozó, aki a megbecsülést, a gazdagságot, azaz a hatalmat bármily néven össze tudja kapcsolni az erények gyakorlatával, mindig is kényszeríteni tudja majd erre az embereket. Ott, ahol a törvényhozás kiválóan működik, igazán bűnösök csak a bolondok lennének. Így tehát a polgárok többé-kevésbé nagyarányú ostobaságát vagy gonoszságát minden országban a többé-kevésbé képtelen törvényeknek kell tulajdonítani.

Az ég, amidőn mindenkibe beoltotta a hatalom szeretetét, a legbecsesebb ajándékkal látta el az embereket. Nem fontos, hogy az emberek erényesnek szülessenek, hiszen oly szenvedély iránti hajlammal születnek, mely erényessé teheti őket.

Mihelyt világosan kifejtik ezt az igazságot, a törvényhozóra és a világi elöljárókra tartozik, hogy az embereknek a hatalom iránti egyetemes szeretetében felfedjék aztán az eszközöket, mellyel a polgárok erényességét és a népek boldogságát biztosíthatják.

Még a dicsőségvágyról is elmondható, hogy nem más, mint a hatalom leplezetlen szeretete, mint minden az emberben. A világnézeti türelmetlenség kútfeje szintén ebben az utóbb említett szeretetben rejlik.

TIZENÖTÖDIK FEJEZET

A világnézeti türelmetlenség polgári dolgokban

Az embert születésekor fájdalmak és gyönyörök környékezik. Azért kívánja a hatalom pallosát, mert el akarja távolítani az előbbieket, meg akarja hódítani az utóbbiakat. Szomjazza a hatalmat, és szomjúsága e tekintetben olthatatlan. Nem elégszik meg azzal, hogy nemzetének parancsol. Még nemzete nézeteinek is parancsolni akar. Épp olyan féltékeny arra, hogy hatalmába kerítse honfitársai értelmét, mint amennyire féltékeny a hódító, amidőn betör szomszédai tartományába, kincstáraiba.

Úgy érzi, csak akkor uralkodhat valakin, ha az illető elméjét is leigázza. E célból erőszakhoz folyamodik: lassan-lassan leigázza az értelmet. Az emberek pedig végül is elhiszik a nézeteket, melyeknek terjesztésére kényszerítik őket. Amit nem tud elérni az okoskodás, végrehajtja az erőszak.

Az uralkodókban a világnézeti türelmetlenség mindig hatalomvágyuk eredménye. Nem úgy gondolkodni, mint ahogy ők gondolkod-

nak, annyi, mint gátat szabni hatalmuknak. Annyi ez, mint egyenrangú hatalmat helyezni szembe az ő hatalmukkal. Vannak országok, melyekben az ellentmondás bűnét büntetik a legszigorúbban. Micsoda gaztett termelte ki Franciaországban azt a keleti kínzást, melyet vaskalitkában hajtanak végre! Melyik szerencsétlent zárták oda? Talán a gyáva és tehetségtelen katonát, aki rosszul vezette az ostromot, rosszul védte meg az erődöt, és talán ügyefogyottságból, talán féltékenykedésből vagy árulás folytán beengedte az elözönlő ellenséget abba az országba, melyet védenie kellett volna? Vajon miniszter volt-e az illető, olyan, aki adókkal terhelte meg a népet,*[41] s akinek rendeletei tönkretették a társadalom jólétét? Nem. A szerencsétlen, akit erre a kínoztatásra ítéltek, hollandiai újságíró volt, s mivel talán túl epésen bírálta néhány francia miniszter terveit,*[42] nevetésre ingerelte Európát e miniszterek szégyenére.*[43] Vajon Spanyolországban és Itáliában kiket vetnek börtöncellába? Talán a bírót, aki pénzért árulja az igazságot, vagy a kormányzót, aki visszaél hatalmával? Nem őket büntetik, hanem az ügynököt, aki megélhetése érdekében néhány könyvet ad el, melyekben kétségbe vonják az egyháziak alázatosságát és szegénységét. Vannak vidékek, ahol bizonyos egyéneket rossz állampolgárnak neveznek. Vajon a' sikkasztót nevezik-e így, aki lop, és tékozolja a nemzeti jövedelmet? Az ilyen gaztetteket úgyszólván sehol sem büntetik, mert mindenütt találnak támogatóra. Csak azt nevezik rossz állampolgárnak, aki dalban vagy epigrammában neveti ki egy magas állásban levő ember csalásait és ledérségeit.*[44]

Láttam országokat, ahol nem az a kegyvesztett ember, aki a rosszat cselekszi, hanem az, aki felfedi szerzőjét. Tűzvész esetén a feljelentőt feddik meg, a gyújtogatót viszont dédelgetik. Ilyen kormányzatban gyakran a hazaszeretet a legnagyobb bűn, nemkülönben az ellenállás, melyet a hatalmon levőnek igazságtalan parancsaival szemben tanúsítanak. Vajon miért gyanús mindig az ostoba miniszter szemében az emberi érdem? Honnan ered gyűlölete az írók iránt?*[45] Onnan ered ez a gyűlölet, hogy mindegyiküket egy-egy fáklyának tekinti, mely rávilágít visszaéléseire.*[46]

Valamikor udvari bolond néven adtak bölcs embereket a fejedelmek mellé. Ezen a néven megengedték néha nekik, hogy igazat mondjanak.*[47] Egyszer aztán visszatetszést keltettek. Állásaikat mindenütt megszüntették. Talán az egyetlen általános reform volt ez, melyet az uralkodók háztartásukon végrehajtottak. Ezek a bolondok voltak az utolsó bölcsek, akiket megtűrtek az előkelő emberek oldalán. Mi a teendője annak, aki közelükbe akar férkőzni, és meg akarja magát kedveltetni velük? Az ő nyelvükön kell beszélnie és elismerni tévedéseiket. Ilyen szerep sehogyan sem illik felvilágosult, nyílt és egyenes emberhez. Az ilyen ember a maga módján beszél és gondolkodik. Az előkelőek

tudják ezt, s éppen ezért gyűlölik őt. Ez az a pont, amelynél érzik hatalmuk korlátait. Elsősorban az ilyenfajta embereknek tilos az államigazgatás témáiról elmélkedni és írni. De mi lesz ennek a következménye? A királyok, akik ilyen módon nélkülözik a művelt emberek tanácsát, valóságos és tartós hatalmukat feláldozzák az ellenkezéstől való pillanatnyi félelemnek. Márpedig a fejedelmet csak nemzetének ereje teszi erőssé. A nemzetet viszont csak államigazgatásának bölcsessége vértezi fel. Ha az államigazgatással megbízott embereket szükségképpen a nemzet testéből választjuk ki, akkor lehetetlen, hogy olyan kormányzatban, ahol üldözik a gondolkodó embert, és ahol minden állampolgárt megvakítanak, a nemzet nagy minisztereket hozzon létre. A művelődéstől való félelem magát a művelődést teszi tönkre. Ennek a gőgös tudatlanságnak járma alatt nyög a nép, s a zsarnok, csakúgy mint a nemzet, csakhamar közös romlásba zuhan.*[48]

TIZENHATODIK FEJEZET

A világnézeti türelmetlenség gyakran végzetes a fejedelmekre

A hatalom és a gyönyörök, melyeket a jelenben élvezünk, gyakran megsemmisítik a jövő számára tartogatott gyönyöröket és hatalmat. Ha a fejedelem nagyobb hatalommal akar parancsolni, és olyan alattvalókat kíván, akiknek nincsenek eszméik, nincs energiájuk, és nincs jellemük,*[49] azaz ha gépembereket kíván, akik mindig engedelmeskednek parancsainak, s ha el is éri, hogy ilyenekké váljanak, a fejedelem befelé hatalmas lesz, de kifelé gyenge. Alattvalói számára zsarnok, szomszédai szemében megvetés tárgya.

A zsarnoknak ez az álláspontja. A pillanatnyi gőgnek tudható be, amiért ilyesmit kíván. Magában ezt mondja: általában népeim felett gyakorlom hatalmamat. Így tehát az ő ellenállásuk és az ő ellentmondásuk a legelviselhetetlenebb számomra, mert hiszen ez idézi oly gyakran emlékezetembe azt, hogy tehetetlen vagyok. Ha ennek következtében megtiltja alattvalóinak a gondolkodást, kinyilvánítja ezen tette révén, hogy közömbös nemzete nagysága és boldogsága iránt, nem szívügye, vajon jól vagy rosszul kormányoz-e, hiszen mindenképpen csak ellentmondás nélkül akar kormányozni. Nos, mihelyt megszólal az erős, elhallgat a gyenge, elveszti emberi arculatát, felhagy a gondolkodással, hiszen úgysem tudja közölni gondolatait.

Ám ha – mondják majd – az a tompultság, melybe a félelem taszítja az elméket, ártalmas az államra nézve, vajon az következik-e

ebből, hogy a gondolat- és írásszabadságnak nincsen egyéb káros következménye?

Perzsiában – mondja Chardin – még a kávéházakban is hangosan lehet beszélni és büntetlenül bírálni a negyvezírt. A miniszter, aki értesülni akar a rosszról, melyet elkövet, tudja, hogy csak a közvélemény tudósíthatja erről. Úgy látszik, Európában vannak barbárabb országok, mint Perzsia.

Mihelyt azonban a polgár bármit gondolhat, és mindent leírhat, mily sok könyv jelenik meg, mely számára érthetetlen! Mennyi ostobaságot fognak az írók összebeszélni! Annál jobb, hiszen így kevesebb ostobaságot hagynak a nagyvezírek cselekedeteinek. A bírálat rámutat majd a szerző tévedéseire. A nagyközönség kigúnyolja majd, és ennyi büntetést meg is érdemel. Ha igaz, hogy a törvényhozás tudománynak számít, tökéletesítése az idő és a tapasztalás műve kell hogy legyen. A kiváló könyv, bármilyen legyen is műfaja, egy sereg rossz könyvet feltételez. A passióról szóló tragédiák szükségképpen előzték meg a Heracliusról, a Phaedráról, a Mahometről stb. szóló tragédiákat. Mihelyt megszűnik a sajtó szabadsága,*[50] a magas állásban levő ember nem értesül többé saját hibáiról, azaz szüntelenül újabbakat fog elkövetni. Csaknem mindig azokat az ostobaságokat csinálja majd, melyekre az író figyelmeztette volna.*[51] Igazán nem fontos egy nemzetnek, ha valamely írója ostobaságokat mond. Ennek csak az író vallja kárát. Ám nagyon is fontos, hogy a miniszter ne kövessen el ostobaságokat. Ennek már a nemzet vallaná kárát.

A sajtószabadság egyáltalán nincs ellentétben a társadalom érdekével.*[52] Ez a szabadság táplálja egy nép versengési szellemét. Vajon kiknek kell ébren tartaniuk ezt a szellemet? A magas állásban levőknek. Gondosan kell őrködniük felette, mert mihelyt kialszik ez a láng, úgyszólván lehetetlen felélesztení. Ha egy már civilizált nép zuhan szellemi tespedésbe, egyetlen gyógyszerrel orvosolható ez: hódítással. Csak a hódítás képes új erkölcsöket adni ennek a népnek, ismét híressé és hatalmassá tenni őt. A tisztességes polgárnak ez a kívánsága. Oly embert értek ezen, kit mélyen érdekel nemzete dicsősége, aki magát is nagynak érzi, ha nemzete nagy, és boldog, ha nemzete is boldog lehet. A zsarnok óhaja nem erre irányul. Ő ugyanis nem azonosítja magát rabszolgáival. Számára közömbös a dicsőségük, csakúgy mint a jólétük, s így semmi más nem érdekli,*[53] mint szolgai engedelmeskedésük.

A szultán, akinek vakon engedelmeskednek, megelégedettnek érzi magát. Törődik is vele, vajon alattvalói erényesek-e, vajon gyengül-e birodalma, sőt talán el is sorvad. Elegendő, ha a betegség annyira elhúzódik, hogy időtartama elrejti igazi okát. Csak az a fontos, hogy ne lehessen a tudatlan orvost vádolni vele. A szultánok és nagyvezíreik csak a hirtelen felfordulástól félnek. Ugyanaz áll a nagyvezírekre, ami

a sebészekre: egyetlen vágyuk, hogy az állam, illetve a beteg ne az ő kezeik közt szenvedjen ki. Ha aztán az előbbi, csakúgy mint az utóbbi, abba a diétába hal bele, melyet ők írtak elő, az ő hírnevük érintetlen. Korántsem nyugtalanítja őket.

Nem szorgalmat és nem erényt követelünk a néptől, hanem engedelmességet és pénzt. A szultán a pókhoz hasonlatos, amely mindig újabb és újabb szálakkal veszi körül áldozatát, a rovart, s hogy minél kényelmesebben falhassa fel népeit,*[54] nap mint nap újabb láncokat rak rá.

Minden tiltakozás izgatja és idegesíti őt. Ő a rosszul nevelt gyermek. Beleharap a mérgezett gyümölcsbe, és ütlegeli az anyát, aki kiveszi azt a kezeiből. Vajon ilyen uralkodási rendszerben törődnek-e a bátor és igaz polgárral? Bolondnak tartják és megbüntetik.*[55] Minek minősítik a silány és aljas polgárt?*[56] Bölcsnek, akit ráadásul meg is jutalmaznak. Ha a szultán azt akarja, hogy hízelegjenek neki,*[57] ki tud ellenállni a szultán vágyainak? És vajon ilyen kormányzati rendszerben ki volna képes odaadással törődni a közjóval? Talán az a néhány bölcs, akit imitt-amott találunk egy birodalomban? Az ő bölcsességük senkit sem világosít meg. Lámpások ezek, melyeket sírhalmokra raktak. Hiszen a zsarnok csak olyan emberekben bízik, akik előszobákban öregedtek meg, és el is sajátították az előszoba szellemét és erkölcseit. Ilyen hízelgők voltak azok, akik a Stuartok romlását siettették. „Néhány főpap – mondja egy angol író – észrevette a vakbuzgó I. Jakab gyengeségét, kihasználta azt, és elhitette vele, hogy a társadalom nyugalma a vallás egyöntetűségétől függ, azaz bizonyos vallási ceremóniáktól. Jakab elhitte, s továbbadta ezt a nézetet utódainak. Mi volt a következménye? Dinasztiájának bukása, s a száműzetés."

„Ha az ég büntetni akar egy uralkodót – mondja Velleius Paterculus –, kedvet ébreszt benne a hízelgés iránt,*[58] s gyűlöletet az ellenkezéssel szemben. Az uralkodó értelme ugyanekkor elsötétedik, kerüli a bölcsek társaságát, vak homályban botorkál, szakadékba zuhan, s mint ahogy a latin közmondás tartja: füstöt szűr a tűzbe. Ha az ég haragja ilyen jelekben mutatkozik meg, van-e akkor szultán, aki ellen ne táplálna haragot?"

„Hogyan beszélnek rólam és kormányzatomról? – kérdezte egy kínai császár Konfuciustól. – Hallgat mindenki – felelte a filozófus –, zord némaságba burkolóznak valamennyien. – Én éppen ezt kívánom – folytatta a császár. – Pedig éppen ettől kellene félned – vágott vissza a filozófus. – A beteg, akit hízelgők vesznek körül, magára marad: számára már közeledik a vég. Fel kell fedni a monarcha előtt szelleme fogyatékosságait, éppúgy mint testi betegségeit. Ha ennyi szabadság

sem lehetséges, elvész az állam a fejedelemmel együtt." A válasz nem tetszett a császárnak. A gőg pillanatnyi érdeke ugyanis mindig hatalmasabb, mint a jövendő érdeke, és ebben a tekintetben a népek is csak fejedelmek.

TIZENHETEDIK FEJEZET

A hízelgés éppoly kellemes a népeknek, mint az uralkodóknak

Akárcsak a királyok, a népek is óhajtják, hogy udvaroljanak és hízelegjenek nekik. A legtöbb athéni szónok nem volt egyéb, mint a csőcselék silány hízelgője. A fejedelem, a nemzet, a magánember,*[59] mindenki mohón szomjazza a magasztalást. Mire vezethető vissza ez az egyetemes vágy? A hatalom szeretetére. Aki dicsér engem, a hatalom eszméjét kelti fel bennem, melyhez minduntalan a jólét eszméje kapcsolódik. Aki viszont ellentmond nekem, a gyengeség eszméjét idézi emlékezetembe, amelyhez minduntalan a szerencsétlenség eszméje kapcsolódik. Az a vágy, hogy dicsérjenek bennünket, közös vonás mindenkiben. A népek azonban túlságosan hajlamosak erre a magasztalásra, s néha jó hazafinak nevezték el legaljasabb hízelgőiket. Dicsérjük csak elragadtatással nemzetünk erényeit, ne hunyjunk azonban szemet fogyatékosságai felett. Nem azt a tanítványt szeretjük igazán, akit leginkább dicsérünk. Az igazi barát sohasem hízeleg.

Az egyén éppilyen hajlamos arra, hogy polgártársai erényeit magasztalja. Ebben a tekintetben egy húron pendülnek valamennyien. Honfitársaink iránt gyakorolt hízelgésünk azonban korántsem mértéke hazaszeretetünknek. Általában elmondható, hogy nincs oly ember, aki ne szeretné nemzetét. A franciák iránti szeretet természetes vonása egy francia embernek. Ahhoz, hogy rossz polgár legyen belőlem, a törvényeknek kell azzá tenniük, amidőn elválasztják saját érdekeimet a köz érdekétől.

Az erényes embert arról lehet megismerni, hogy minden vágya arra irányul, hogy honfitársait, amennyire csak lehet, még híresebbé és még boldogabbá tegye. Angliában azok a jó hazafiak, akik a legnagyobb erővel emelik fel szavukat a kormányzat visszaélései ellen. No de Portugáliában kinek adják ugyanezt a címet? Annak, aki a legaljasabb módon magasztalja a rangos embert. S még hozzá micsoda honpolgár, micsoda hazafi az illető!

Egy sereg erkölcsi probléma megoldását a hízelgés iránt táplált szeretetünk, valamint az ellenkezés iránti gyűlöletünk indítékai elmélyült ismeretének köszönhetjük. E problémák ezen ismeret nélkül

megmagyarázhatatlanok. Miért, hogy minden új igazságot kezdetben oly kelletlenül fogadnak az emberek? Onnan van ez, hogy az ilyenfajta igazság mindig ellentmond valamely általános hitelű nézetnek. Egy sereg gondolkodó elme gyengeségét vagy hamis voltát bizonyítja, minek következtében igen sok embernek érdeke, hogy gyűlölje és üldözze a szerzőjét.

Côme barát tökéletesítette a hólyagmetszési műszert. Eljárása újszerű volt, mégpedig kevésbé veszélyes és kevésbé fájdalmas. Törődtek is vele! Hiszen megalázta a híres sebészek gőgjét, akik üldözni kezdték őt, ki akarták kergetni Franciaországból, elfogató parancsot követeltek ellene, s csak a véletlen mentette meg.

A lángelmét úgyszólván mindenütt jobban üldözik, mint a gyilkost. Ennek az a magyarázata, hogy az utóbbinak csak a meggyilkolt rokonsága az ellensége, az előbbinek viszont valamennyi honfitársa.

Jelen voltam, amidőn egy ájtatos nő egy minisztertől kegyelmet kért egy tolvajnak, s ugyanakkor egy janzenista és egy deista bebörtönöztetését kérte. Vajon mi késztette őt erre? Nem más, mint a gőg. Bizonyára úgy gondolkodott: mit számít, ha lopnak és gyilkolnak; fő, hogy ne velem és ne a gyóntatóatyámmal tegyék ezt! Én csak annyit kívánok, hogy az emberek vallásosak legyenek, vagyis hogy a deista ne ejtsen sebet hiúságomon gondolataival.

Megalázó ránk nézve, ha fel akarnak világosítani bennünket. Lám, ha a kis baglyok fészkébe fényt bocsátanak, azok kellemetlenül érzik magukat. Vijjogni kezdenek. A középszerű emberek is olyanok, mint a bagolyfióka. Hozzunk csak tudomásukra néhány világos és ragyogó eszmét, rögtön vijjogni kezdenek, és veszélyesnek, hamisnak,*[60] büntetendőnek bélyegzik a világosságot.

A jelentős és nagy horderejű eszméket csaknem mindenünnen száműzik. Azokat a szerzőket olvassák, akik újszerű és feltűnést keltő módon tálalják a közkeletű eszméket. Őket dicsérik, hiszen oly kevéssé méltóak a dicséretre. Ugyanis senkivel sem kerülnek ellenkezésbe. Az ellentmondás pedig, melyet mindenki elviselhetetlennek tart, főleg az előkelő emberek szemében elviselhetetlen. Mindenki ismeri V. Károly dühét a luteránusokkal szemben. Miután azonban lemondott a császárságról, és visszavonultan élt, ilyen szavakat mondott: „Harminc óra van az asztalomon, és nincs kettő közöttük, mely egyformán mutatná az időt.[14] Hogy is lehetne tehát elképzelni, hogy vallás dolgában arra kényszerítsem az embereket, hogy egyformán gondolkodjanak. Mily ostoba és mily gőgös is voltam én!" De miért nem jött rá erre korábban?

[14] V. Károly egyik lakája hebehurgyán berontott cellájába, feldöntött egy asztalt, és széttörte az odarakott harminc órát. Károly nevetésre fakadt: Szerencsésebb vagy mint én – mondotta a lakájnak –, te végre megtaláltad az egyedüli módját, hogy összehangold őket.

Mennyi háborút fojthatott volna el V. Károly még csírájában! Mennyi emberi vért takaríthatott volna meg.

Az ember nem elégszik meg azzal, hogy egy nép fölött uralkodjon, de még azzal sem, hogy honfitársai eszméinek parancsoljon. Még az ízlésüknek is parancsolni óhajt. Rousseau úr nem szerette a francia muzsikát. Egyetértett ebben valamennyi európai nemzettel. Amidőn egyik művében kifejtette nézetét, vagy ezer hang emelkedett szólásra ellene. Be akarják börtönözni, elfogató parancsot követelnek ellene. Szerencsére a miniszter volt oly eszes, hogy megtagadta, mert nem akarta nevetségessé tenni a francia nemzetet.

Nincs oly merénylet, melyre rá ne vinné az embert a világnézeti türelmetlenség. Mivel fékezhető ez? Kölcsönös félelemmel. Mihelyt két egyenlő erejű embernek különböző a nézete, egyik sem bántja a másikat, mert ritkán szoktunk bántalmazni valakit, akiről sejtjük, hogy büntetlenül nem bántalmazható.

Milyen oknak tulajdonítható az udvariasság, mellyel katonák szoktak vitatkozni? A párbajtól való félelemnek. No és az írók közötti udvariasság? A kigúnyolástól való félelemnek. Senki sem akarja, hogy egy pórázra fűzzék az iskolamesterekkel.

A szigorú törvény éppúgy sarokba szoríthatja a világnézeti türelmetlenséget, mint ahogy sarokba szorítja a lopást. Szabadnak kell lennem hajlamaimban és nézeteimben, s a törvénynek meg kell tiltania, hogy másnak hajlamait és nézeteit becsméreljem. Mihelyt a bíróság rendeletei gúzsba kötik világnézeti türelmetlenségemet, nem fogja az magát erőszakos cselekedetre ragadtatni. Mihelyt azonban a kormányzat felszabadít engem a párbajtól, a kinevetéstől és a törvényektől való félelem alól, világnézeti türelmetlenségem zabolátlanná válik, s ismét kegyetlenné és barbárrá tesz.

Bizonyítéka ennek az a kegyetlen düh, amellyel a különböző vallási szekták üldözték egymást.

TIZENNYOLCADIK FEJEZET

A vallási türelmetlenségről

A türelmetlenségnek ez a fajtája a legveszedelmesebb. Indítóoka a hatalomvágy, ürügye a vallás. Vajon mit büntetünk az eretnekben vagy az istentelenben? Az embert, akiben volt elég vakmerőség ahhoz, hogy a maga fejével gondolkodjék, inkább higgyen a saját eszének, mint a papokénak, és velük egyenrangúnak jelentse ki magát. Az égnek ez az

állítólagos megbosszulója mindig csak a maga megalázott gőgjét bosszulja meg.

A muftinak, akárcsak a boncnak a szemében a hitetlen ember olyan istentelen, akire az égnek le kell sújtania. A bölcs ember szemében viszont olyan ember csupán, aki nem hisz a Lúdanyó meséiben.

Lehetséges-e, hogy a vezeklés rongyaiba, s a testvéri szeretet álarcába burkolt emberek minden időkben a legkegyetlenebb emberek voltak? Hogyan! A türelem napja még mindig nem kelt fel? Hogyan! Tisztességes emberek gyűlölködnek! Szégyenérzet nélkül üldözik egymást, mert bizonyos szavak jelentésében nem tudnak egyetérteni. Sokszor csak arról van szó, hogy melyik tévedést részesítsék előnyben, s mindezt azért, mert az egyik luteránusnak, a másik kálvinistának, katolikusnak, mohamedánnak stb. mondja magát.

Amidőn a szerzetes átkot szór a dervisre, megfeledkezik róla, hogy e dervis szemében az igazi istentelen, az igazi bűnös az a keresztény, az a pápa, az a szerzetes, aki nem hisz Mohamedben. A szektának, úgy látszik, örök ostobaság lesz az osztályrésze, hiszen mind azt helyesli önmagában, amit megvet a többiekben.

Emlékezzünk vissza néha egy híres festő elmés példabeszédére. Álmomban – mondja – a paradicsom kapujába jutottam, és az első, ami feltűnt, egy tisztes aggastyán volt. A kulcsokról, a kopasz fejről, a hosszú szakállról ráismertem szent Péterre. Az apostol az égi kapu küszöbén tartózkodott. Egy sereg ember tart felé, s az első, aki odaér, egy pápista. – Egész életemben – mondja neki a pápista – ájtatos ember voltam, de azért eléggé tisztességes. – Lépj be hát – feleli a szent –, és foglalj helyet a katolikusok soraiban. Utána egy református jelent meg. Ugyanezt kéri szent Pétertől, és ugyanezt a választ kapja. Foglalj helyet – mondja a szent – a reformátusok között. Utána szmirnai, bagdadi, basszorai és egyéb kereskedők érkeznek, muzulmánok, akik mindig erényes életet éltek. Szent Péter leülteti őket a muzulmánok közé. Végül egy hitetlen érkezik. – Melyik szektához tartozol? – kérdi tőle az apostol. – Egyikhez sem, nagyuram, de azért mindig becsületes voltam. – Beléphetsz – feleli szent Péter –, de hol adjunk neked helyet? Válaszd ki magad! Ülj azok mellé, akiket a legértelmesebbeknek tartasz!

Vajha ez a példabeszéd mindenkit felvilágosítana, és senki sem tartana igényt arra, hogy mások nézeteinek parancsoljon! Isten úgy óhajtja, hogy a vizsga jutalma az igazság legyen. Az igazság ismeretéhez pedig a leghatásosabb módon olyan imádságokkal jutunk el, melyek – mint mondják – a tanulással és a szorgalommal azonosak. Ó, ti ostoba szerzetesek! Imádkoztatok-e valaha is ilyen imákat?

Mi az igazság? Nektek sejtelmetek sincs róla, és üldözitek azt, aki – mint mondjátok – nem ismeri az igazságot. A szentség rangjára emeltétek a Cévennes-beli vérengzéseket. Szentté avattatok egy Domonkost,

ezt a barbárt, aki az inkvizíció törvényszékét alapította, és lemészároltatta az albigenseket.*[61] IX. Károly uralkodása alatt a katolikusok kötelességéül írtátok elő a reformátusok legyilkolását. Még ebben az oly felvilágosult században is akadnak szörnyetegek, akik a világnézeti türelmet gaztettnek és vallási közönynek tekintik. Viszont látni akarják még mindig a gyilkolás ama vérengző napját, ama szörnyű szent Bertalan-napot, amidőn a papi gőg bejárta az utcákat, és szította a franciák lemészárlását. Így cselekszik a szultán, amidőn hóhéra kíséretében járja Konstantinápoly utcáit, és vért követel minden kereszténytől, aki vörös nadrágot hord. Ti barbárabbak vagytok a szultánnál, amidőn pallosokat osztogattok szét a keresztények között, hogy egymást mészárolják.

Ó vallások (itt az álvallásokról beszélek), ha csak nevetségesek lennétek, az okos ember nem fedné fel képtelenségeiteket! Ha ezt mégis kötelességének tekinti, ez azért van, mert a világnézeti türelmetlenség pallosával felfegyverzett emberekben ezek a képtelenségek*[63] a legkegyetlenebb csapást jelentik az emberiségre.

TIZENKILENCEDIK FEJEZET

A világnézeti türelmetlenség és az üldözés nem isteni parancsra történik

Kiknek adta Jézus a viperák fajzata nevet? Talán a pogányoknak, az esszeniánusoknak vagy azoknak a szaduceusoknak,*[64] akik tagadták a lélek halhatatlanságát, sőt az Isten létezését is? Nem őket nevezte így, hanem a farizeusokat, a zsidó papokat.

Úgy látszik, a katolikus papok – világnézeti türelmetlenségük dühe miatt – ugyancsak megérdemlik ezt a nevet. Milyen jogcímen üldözik ők az eretneket? Az eretnekség olyan név, melyet a hatalmon levő ember ad általában igaz nézeteknek, melyek ellentmondanak az ő nézeteinek. Az eretnekség helyhez kötött dolog, akárcsak az igazhitűség. Az eretnek olyan szektához tartozó ember, amely szekta nem uralkodó jellegű abban a nemzetben, ahol az illető él. Kevesebb támogatásban részesül, azaz gyengébb a többieknél, vagyis büntetlenül bántalmazható, s ezért bántalmazzák is.

Ha neufchâteli papok, Rousseau úr vádlói,*[65] athéninek vagy zsidónak születtek volna, az erő jogán éppen így üldözték volna Szókratészt, illetve Jézust. Ó, ékes szavú Rousseau, nem kellett pirulnod ezen ostoba emberek iránt való megbecsülése miatt, amely némi hasonlatosság bizonyítéka lett volna az ő eszméik és a te eszméid között. Lángelmédet befeketítette volna. Az istenség nevében üldöztek téged, de üldöződ nem az istenség volt.

Van-e, aki erőteljesebben emeli fel szavát a világnézeti türelmetlenség ellen, mint az Isten fia? Apostolai azt kívánják, bocsássa le tüzét az ég a szamaritánusokra. Jézus azonban erélyesen megfeddi őket. Az apostolokat ekkor a világ szelleme lelkesítette, de az Isten szelleme még nem költözött beléjük. Mihelyt ez megvilágosította elméjüket, szaműzték őket, de nem ők voltak a száműzők.

Az ég senkit sem ruházott fel azzal a joggal, hogy eretneket mészároljon. János korántsem parancsolja meg a kereszténveknek, hogy fegyverkezzenek a pogányok ellen:*[66] *Szeressétek egymást – ismétli szüntelenül – mert ez az Isten akarata. Ha betartjuk ezt az előírást, teljesítettük a törvény iránti kötelességünket.*

Néró az első keresztényekben olyan embereket üldözött, kiknek nézetei eltértek az övéitől. Néró azonban zsarnok volt, akitől rettegett az egész emberiség. Ha ugyanezeket a barbárságokat követjük el, s ha lelkifurdalás nélkül szegjük meg a természeti és isteni törvényt, mely megtiltja, *hogy mással azt tegyük, amit nem akarunk, hogy velünk tegyenek,* akkor Isten és az emberek együttes átka kell hogy nehezedjék ránk.

Aki megtűri a türelmetleneket, az az összes elképzelhető gonosztettet elköveti. Ha az egyház üldözöttnek mondja magát, amidőn kétségbe vonják üldözési jogát, a fejedelemnek nem szabad meghallania követeléseit. Az egyháznak Isten fia viselkedésének mintájára kell szabályoznia a maga viselkedését. Márpedig Jézus és az apostolok lehetővé tették az embernek, hogy értelmét szabadon gyakorolja. Vajon az egyház miért tiltaná meg nekik ezt a gyakorlatot? Senkinek sincs joga rendelkezni a levegővel, melyet lélegzem, sem szellemem legnemesebb tevékenységével, azzal, hogy a magam feje után ítéljek. Talán másokra hagyjam annak a gondját, hogy helyettem gondolkozzék? Megvan nekem a magam tudata, a magam értelme, megvan a saját vallásom, és nem kérek a pápa tudatából, értelméből, vallásából. Az én hitemet nem akarom mások hitének mintájára megalkotni, mondotta egy canterbury-i érsek. Mindenki a maga lelkéért felelős, s így mindenkinek magának kell megvizsgálnia:

Mit hisz?

Miért hisz?

Melyik az a hit, melyet a legésszerűbbnek tart?

Lám – mondotta Jean Gerson, a párizsi egyetem kancellárja –, az ég lélekkel és ítélőképességgel áldott meg engem, minek vetném alá lelkemet mások lelkének? Hiszen ebben az esetben életmódomban és halálomban ők vezetnének engemet.

Lehetséges-e azonban, hogy valaki elébe helyezze saját eszét a nemzete eszének? Jogosult-e az ilyen gőg? Miért ne lenne jogosult? Ha Jupiternek módjában állna ismét kezébe venni azt a mérleget, mellyel

lemérte valamikor a hősök sorsát, s ha az egyik serpenyőbe egy Lockenak, egy Fontenelle-nek, egy Bayle-nek a nézetét, a másikba pedig az olasz, a francia, a spanyol stb. nemzetek nézeteit tenné, az utóbbi serpenyő a magasba szökne, mint amelyet semmiféle súly sem terhel. A különböző vallások egymástól való eltérései, továbbá azok a képtelenségek, melyeket tanítanak, bizonyítja, mily kevéssé kell törődni a népek nézeteivel. Még maga az isteni bölcsesség is – mondja az írás – *Judaeis scandalum, gentibus stultitiam* tűnt fel, botránynak a zsidók, őrültségnek a nemzetek szemében. Vallás tekintetében semmi tisztelettel sem tartozom egy nép nézeteinek. Hitemért csak magamnak tartozom felelősséggel. Mindannak, ami közvetlenül vonatkozik Istenre, csak egyetlen bírája lehet: a legfőbb Lény. Még a világi elöljáró, akinek feladata egyedül az emberek anyagi jóléte, sem büntethet meg másfajta gonosztetteket, csak olyanokat, melyeket a társadalom ellen követtek el. Sem fejedelem, sem pap nem üldözheti bennem azt az állítólagos vétket, hogy nem úgy gondolkodom, mint ő.

Milyen okból tiltaná meg a törvény szomszédomnak, hogy rendelkezzék javaim felett, és tenné neki lehetővé, hogy rendelkezzék eszemmel és lelkemmel? A lelkem az én vagyonom. A természettől kaptam a jogot a gondolkodásra s arra, hogy elmondhassam, amit gondolok. Kétségtelen, semmi bűn sem volt abban, hogy az első keresztények kifejtették a nemzeteknek hitüket és e hit alapjait, s lehetővé tették a pogány számára, hogy választhasson az ő vallásuk és a saját vallása között, lehetővé tették neki, hogy azt az értelmét használhassa, mely megadatott az embernek a bűnnek az erénytől, a hazugságnak az igazságtól való megkülönböztetésére. Mikor volt az a pillanat, amidőn a keresztények rászolgáltak a nemzetek gyűlöletére és megvetésére? Akkor történt ez, amidőn a templomokban bálványokat égettek, és erőszakkal akarták a pogányt eltéríteni attól a vallástól, melyet a legjobbnak hitt.*[67] Mi volt a célja ennek az erőszaknak? Az erő csendet parancsol az értelemnek. Az istenségnek rendezett szertartást megszünteti. Tehet-e azonban bármit is a hit ellen? Ha valaki hisz, hitének indítékai kell hogy legyenek. Az erő pedig nem ilyen indíték. Márpedig indíték nélkül valójában nem is hiszünk. Legfeljebb azt hisszük, hogy hiszünk.*[68]

Nincs oly ürügy, mely képes lenne elfogadtatni velünk a világnézeti türelmetlenséget. Elítéli ezt az ész, éppúgy, mint a természet törvénye. Szent ez a törvény. Istentől ered. Márpedig Isten sohasem semmisítette meg, sőt megerősíti evangéliumában.

Az a pap tehát, aki a béke angyala nevet veszi fel, és üldözésre ingerli az embereket, korántsem rabja – mint ahogy az emberek gondolják – egy ostoba és rosszul értelmezett buzgalomnak.*[69] Nem buzgalmának, hanem becsvágyának engedelmeskedik.

A klérus hatalmának alapja a világnézeti türelmetlenség

A pap tanítása éppúgy, mint magatartása, egyaránt bizonyítja hatalomvágyát. Mit pártfogol a pap? A tudatlanságot. A tudatlan ember ugyanis hiszékeny, ritkán használja az eszét, mások fejével gondolkodik, könnyen félrevezethető, s a legdurvább ál-okoskodás is rászedi.*[70]

Vajon mit üldöz a pap? A tudományt. A tudós csak akkor hisz, ha megvizsgálta, amit hinnie kell. A saját szemével akar látni, s így nehéz őt félrevezetni. Európában a papok rátámadtak Galileire. Virgilius és Scheiner személyében kiátkozták azokat a felfedezéseket, melyeket az előbbi az antipodusokról, az utóbbi a napfoltokról tett. Bayle személyében kiüldözték az egészséges logikát, Descartes személyében a tanulás egyetlen lehetséges módszerét. Ezt a filozófust arra kényszerítették, hogy kivándoroljon.*[71] Valamikor minden nagy embert mágiával vádoltak.*[72] Most, hogy a mágia kiment a divatból, ateizmussal és materializmussal vádolják*[73] azokat, akiket annak előtte boszorkány néven égettek volna meg.

A pap gondoskodása mindig arra irányult, hogy az igazságot eltávolítsa az emberek tekintete elől. Minden tanulságos olvasmány tilos nekik. Bezárkózik velük egy sötét szobába, s ott egyébbel sem foglalkozik, mint azzal, hogy bedugaszolja a réseket, melyeken keresztül a világosság behatolhat. Gyűlöli és mindig gyűlölni fogja a filozófust. Szüntelen fél attól, hogy a felvilágosult emberek felforgatják a tévedésre és az elvakultságra épített birodalmat.

Az ázsiai zsarnok azt akarja, hogy alattvalói minden erejükkel az ő kedvteléseit szolgálják, lábai elé hordják hódolatukat és vagyonukat. A pápista papok ugyanígy követelik a katolikusoktól a hódolatot és a vagyont. Amikor hatalmuk és kincstáraik növelésére barbársághoz és kegyetlenséghez kellett folyamodniuk, kegyetlenné és barbárrá váltak.

Mihelyt arról értesültek a tapasztalásból, hogy az emberek inkább adóznak a félelemnek, mint a szeretetnek, s mihelyt észrevették, hogy több áldozatot ajánlanak fel Ahrimannak, mint Ormuzdnak, többet a kegyetlen Molochnak, mint a szelíd Jézusnak, tüstént a terrorra építették hatalmukat. Úgy jártak el, hogy kényükre-kedvükre égethessék meg a zsidót és az eretneket,*[74] bebörtönözhessék a janzenistát és a deistát, és a borzalom ellenére, melyet minden érzékeny emberi lélek az inkvizíció törvényszéke iránt érez, elhatározták, hogy ilyen törvényszéket fognak felállítani. Cselszövéseik jóvoltából sikerült is nekik Spanyolországban, Itáliában, Portugáliában stb.

Minél önkényesebb volt az inkvizíciós törvényszék eljárásmódja, annál jobban rettegtek tőle. A papi hatalom erre aztán megnövekedett, mert magáénak tudhatta mindazt az ijedelmet, mellyel az emberek képzeletét birtokába vette. A szerzetes, aki büntetlenül süket a részvét jajkiáltásaira, a nyomor könnyeire és a fájdalom jajveszékelésére, nem kíméli sem az erényt, sem a szellemi képességet. Kisajátított vagyonok, kínzások és máglyák segítségével sikerült neki bitorolnia a népek fölött azt a főhatalmat, mely a világi elöljárókat, sőt a királyokat illetné.

A felvilágosult ember jól tudja, hogy az álszenteket az erőszak, a kereszténységet pedig a meggyőzés teremti. Azt is tudja a felvilágosult ember, hogy az eretnek ugyancsak felebarát, aki bizonyos metafizikai dogmák dolgában másként gondolkodik. Az ilyen felebarátot, kinek nem adatott meg a hit ajándéka, sajnálni kell és nem büntetni. Ha valaki képtelen igaznak hinni azt, amit tévesnek lát, semmiféle emberi hatalom sem képes ráerőszakolni a hitet. A vallási türelmetlenség szerencsétlenséget hoz a nemzetekre is. A szerzetes rendkívüli barbárságát rendkívüli hatalomvágya hozta létre. Kegyetlen ő, nemcsak elvei következtében, hanem neveltetésénél fogva is. Hivatása révén gyenge, álszent és meghunyászkodó a katolikus pap, s innen van, hogy általában kérlelhetetlen. Valóban, minden országban, mely az ő hatalma alá került, képzeletet felülmúló jogtalanságokat, s a legválogatottabb kegyetlenkedéseket űzte minden évszázadban. A vallást, melynek feladata volt, hogy szelídséget és felebaráti szeretetet oltson az emberekbe, az üldözés és a vérengzés eszközévé tette. Még arra is vetemedik, hogy embergyilkos kezeit az ég felé emelje az oltár lépcsőin, miközben a kivégzett áldozat vére csorog le kezén. Az eretnek vére borítja őt, de ő az istenség megbosszulójának tartja magát. Nincs olyan testület, mely ne törvényesítené a legszörnyűbb tetteket, ha ezek hatalma növelését célozzák.

Megvizsgáltam a különböző vallásokat, és észrevettem, hogy a legkülönbözőbb szektahívők egymás kezéből rángatják ki a fáklyákat, melyekkel embertársaikat akarják megégetni. Láttam azt is, hogy a különböző babonák hágcsóul szolgálnak az egyházi gőgnek. Felvetődött bennem a kérdés, vajon melyik az igazi istentagadó. Talán a hitetlen? Nem a hitetlen, hanem a becsvágyó fanatikus.*[75] Ő az, aki üldözi és gyilkolja testvéreit. Irigyli az égi bosszú végrehajtójától a gyönyört, mellyel az emberek a pokolban kínozhatók, és ezért igyekszik betölteni ezt a szörnyű hivatást itt a földön. A hitetlenben csak kárhozottat lát, és hirtelen halállal szeretné siettetni elkárhozását. Hihetetlen mértékben fokozza a kegyetlenséget, s eléri, hogy az ember, aki őhozzá hasonló, egyetlen pillanatban szenvedjen végig letartóztatást, bebörtönöztetést, ítéletet, kiátkozást, megégetést és elkárhozást.

Az emberben lehetetlen elfojtani a türelmetlenség érzését. Milyen módon lehet szembeszállni következményeivel?

A világnézeti türelmetlenséget csírájában elfojtani lehetetlen. Csak kifejlődését és hatását lehet meggátolni. Szigorú törvényeket kellene tehát hoznunk, és azokkal vetni gátat nekik, akárcsak a lopásnak.

Egyéni érdek esetében a világi elöljáró tiltja az erőszakot, és megkötözi a világnézeti türelmetlenség kezét. De vajon miért szedi le róla a köteléket olyankor, ha ez a türelmetlenség a vallás álarcában követi el a legnagyobb kegyetlenségeket?

Az emberek természetüknél fogva türelmetlenek. Miért nem élnek az alkalommal, amidőn az értelem napja egy pillanatra rájuk világít? Miért nem veszik ilyenkor magukra a bölcs törvények láncait, s miért nem sajátítják el azt a boldog állapotot, amikor képtelenek ártani egymásnak, hiszen tudhatják, hogy a türelmetlenség veszett dühe ismét hatalmába keríti majd őket.

A jó törvények egyaránt sakkban tarthatják a dühödt vakbuzgót és az álnok papot. Angliában, Hollandiában, sőt Németország egy részében is, a szüntelenül ismétlődő gonosztettek és szerencsétlenségek következtében végre kinyílt a népek szeme. Érzik, hogy a gondolatszabadság természet adta jogunk. A gondolkodás magával hozza annak a szükségletét is, hogy közöljük gondolatainkat. Rájöttek arra is, hogy a közömbösség egy népben – éppúgy, mint az egyénben – ostobaság jele.

Aki nem érzi a gondolkodás szükségét, nem is gondolkodik. Úgy vagyunk a szellemmel, mint a testtel. Ha nem gyakoroljuk képességeinket, testileg, szellemileg egyaránt tehetetlenné válunk. Mihelyt a világnézeti türelmetlenség gúzsba köti a polgárok lelkét, lerombolja a gondolkodás rugóit, az eszelősség és az elvakultság szelleme terjed a nemzetben.

Költők mesélik, hogy Midasz érintésére minden arannyá változott. A Medúza-fő viszont kővé változtatott mindent. A világnézeti türelmetlenség ehhez hasonlóan változtat álszentté, bolonddá, agyalágyulttá*[78] mindent, ami hatalma légkörében található. Ő az, amely Napkeleten az ostobaság első csíráit hívta életre: ebből fejlődött ki azóta a zsarnokság. A világnézeti türelmetlenség teszi, hogy a világegyetem a jelenben és a jövőben megvetésre ítéli mindazokat a babonás vidékeket, melyeknek lakói látszólag inkább az állatok, mintsem az emberek osztályába tartoznak.

Egyetlen egy eset van, amidőn a türelem végzetessé válhat egy nemzetre. Ez az az eset, amidőn megtűri a türelmetlen vallást. Ilyen

vallás a katolikus. Ez az a vallás, amely – ha a leghatalmasabbá vált egy államban – még ostoba támogatóinak is vérét ontaná. Kigyó ez, mely annak a keblét marja, aki melengeti őt. Legyen éber Németország! Fejedelmeinek érdeke felkarolni a pápistaságot, hiszen előnyös házasságokat ígér fivéreiknek, gyermekeiknek stb. Mihelyt ezek a fejedelmek katolikussá váltak, alattvalóikat is az ő hitükre akarják kényszeríteni, s ha újabb véráldozatra lesz szükség, nem haboznak majd rászánni magukat. Még mindig füstölögnek a babona és türelmetlenség fáklyái. Egy apró fuvallat elég ahhoz, hogy ismét lángra lobbanjanak, és felgyújtsák egész Európát. Ki a megmondhatója, meddig terjedhet ez a tűzvész? Vajon Hollandia biztos lehet-e benne, hogy megkíméli őt? Vajon képes lesz-e a brit ember fövényhalmai magaslatáról hosszasan dacolni a katolikusok dühével? A tengerek ásta árok tehetetlen gát a vakbuzgósággal szemben. De meg lehet-e majd akadályozni a fanatizmust, hogy újabb keresztes hadjáratot prédikáljon, fegyverbe szólítsa Európát Anglia ellen, befészkelje magát ebbe az országba, és hogy a britekkel is úgy bánjon el, mint annak idején az albigensekkel?

Nehogy félrevezesse a protestánsokat a katolikusok behízelgő beszéde. Ugyanaz a pap, aki Poroszországban a türelmetlenséget elítélendőnek s a természeti és isteni törvény megsértőjének tekinti, Franciaországban a türelmet tekinti bűnnek és eretnekségnek.*[77] Mi teszi, hogy a pap ennyire különbözik önmagától két különböző országban? Az, hogy Poroszországban csupa gyengeség, Franciaországban pedig csupa hatalom.

Vizsgáljuk csak meg a keresztények magatartását: eleinte, amíg gyengék voltak, valóságos bárányoknak látszottak. Mihelyt megerősödtek, tigris lett belőlük.

Vajon a nemzetek, amelyek okulhattak már múltbeli szerencsétlenségeikből, sohasem fogják belátni, mennyire szükséges gúzsba kötni a fanatizmust, és kiiktatni minden vallásból a türelmetlenség szörnyszülött dogmáját? Vajon mi ingatja a jelen pillanatban a konstantinápolyi trónt, és mi pusztítja ma Lengyelországot? A fanatizmus. Ez az, amely megtiltja a lengyel katolikusnak, hogy kiváltságban részesítse a szakadást, és amely a türelem helyett a háborút választja. Nincs igaza annak, aki ezen ország jelenlegi szerencsétlenségét kizárólag az előkelők gőgjére keni. Ha nem lenne vallás, az előkelők nem szólították volna fegyverbe a nemzetet, gőgjük így tehetetlen lett volna, és továbbra is béke uralkodott volna hazájukban. Lengyelország szerencsétlenségének rejtett szerzője a pápistaság.

Konstantinápolyban a muzulmán fanatizmus gyalázza és becsteleníti a keresztény görögöt, és titokban felfegyverzi az ellen a birodalom ellen, melyet védenie kellett volna.

Adná az ég, hogy ez a két hatásos példa, melyet a vallási türelmetlenség által okozott jelenlegi bajokból vettünk, az utolsók legyenek ebben a nemben, s hogy a kormányzatok mostantól fogva közönnyel tekintsenek minden vallásra, s az embereket tetteik és ne hitük alapján ítéljék meg. Bárcsak az erényt és a tehetséget tekintenék egyetlen jogcímnek a társadalom kegyeire. Tanulják meg végre, hogy az órát nem a pápista, a török vagy a református órásmestertől, hanem a legjobb órástól kell vásárolni. Az állásokat nem a legnagyobb hitű, hanem a legnagyobb tehetségű emberekre kell bízni!

Amíg a türelmetlenség dogmája létezni fog, az emberiség addig újabb bajok csíráját hordozza erkölcsi énjében. Félig kialudt vulkán ez, mely egy napon majd még erőteljesebben fog lángralobbanni, s ismét tűzvészt, ismét pusztulást okozhat.

Ilyen félelmek között él a polgár, aki őszinte barátja az embereknek, és szívből kívánja boldogulásukat.

Azt hiszem, kellőképpen bizonyítottam, hogy általában valamennyi kívülről eredő szenvedélyünk, különösképpen a polgári és a vallási téren megnyilvánuló türelmetlenség csupán a hatalom leplezett szeretete az emberben. A terjengős részletek, melyekbe ezen igazság bizonyítékai belerántottak engem, bizonyára feledtették az olvasóval az indítóokokat, melyek vitára késztettek. Meg kellett mutatnom, hogy az emberben a fentebb idézett összes szenvedélyek mesterkéltek, és hogy minden ember hajlamos ezekre. Még nyilvánvalóbbá akarom tenni ezt az igazságot, s ezért a szenvedélyek származási táblázatával fejezem be vizsgálatomat.

HUSZONKETTEDIK FEJEZET

A szenvedélyek családfája

Az ember élete egyetlen kútfőből táplálkozik. Ez a kútfő a testi érzékelőképesség, amely a szeretet érzését hozza létre benne a gyönyör, a gyűlölet érzését a fájdalom iránt. Ebből a két érzésből – mely az emberben összegeződik, és lelkében mindig jelen van – jön létre az, amit az önszeretet érzésének nevezünk. Ez az önszeretet hozza létre a boldogság utáni vágyat. A boldogság utáni vágy a hatalom vágya. Ez az utóbbi szüli azután az irigységet, a fösvénységet, a becsvágyat és általában mindazokat a mesterséges szenvedélyeket, melyek – noha különböző néven nevezzük őket – nem egyebek bennünk, mint a hatalom leplezett szeretete. Ezt alkalmazzuk azokra a különböző eszközökre, melyekkel a hatalom megszerezhető.

Az említett eszközök nem mindig ugyanazok. Innen van, hogy az emberek aszerint, hogy milyen állást foglalnak el, aszerint, hogy milyen kormányzati formában élnek, a hatalom felé vagy a gazdagság, vagy az intrika, vagy a becsvágy, vagy a dicsőség, vagy a képesség stb. útján igyekeznek, de szüntelenül feléje tartanak.

Ha most emlékezetünkbe idézzük azt, amit e mű II., III. és IV. szakaszában mondottam:

1. hogy minden embernek egyenlő készsége van a szellem befogadására;

2. hogy ez az egyenlő készség holt lehetőség bennük, ha nem keltik életre szenvedélyek;

3. hogy a dicsőség-szenvedély az a szenvedély, amely legáltalánosabban változtatja tetté ezt a lehetőséget;

4. hogy minden ember hajlamos erre olyan országokban, ahol a dicsőség hatalomhoz vezet; – azt az általános tanulságot vonom le ebből, hogy mindazokat az embereket, akiknek alkata olyan, mint az átlagemberé, olyanfajta szenvedély lelkesítheti, amelynek révén a legnagyobb igazságok színvonalára juthatnak.

Egyetlen ellenvetésre kell válaszolnom, s ez a következő. Általában azt tartják, hogy minden ember szeretheti a dicsőséget.*[78] Kérdés azonban, vajon ez a szenvedély minden emberben felfokozható-e oly magasra, hogy a szellem befogadására való egyenlő készséget tetté változtathassa?

E kérdés megoldása érdekében feltételezem, hogy minden boldogságomat a dicsőség birtoklására összpontosítottam. Ebben az esetben éppoly heves ez a szenvedély, mint az önmagam iránt táplált szeretet. Össze fog keveredni tehát bennem ezzel az utóbbi érzelemmel. Be kell tehát most bizonyítanunk, hogy az önmagunk iránt érzett szeretet érzése, mely minden emberben közös, azonos is mindenkiben, és hogy mindenkit elláthat annyi energiával és a figyeléshez szükséges annyi erővel, melyet a legnagyobb eszmék megszerzése követel.

HUSZONHARMADIK FEJEZET

Az önszeretet érzésének erejéről

Az önszeretet érzése különbözőképpen módosul az egyes emberekben, lényegében azonban azonos mindenkiben. Ez az érzés független a szervek többé-kevésbé kifinomult voltától. Lehet valaki süket, vak, púpos, sánta, és mégis érezheti ugyanazt az életkedvet, ugyanazt a gyű-

löletet a fájdalom és ugyanazt a szeretetet a gyönyör iránt, amelyet az ép ember érez.

Az önszeretet érzésének erejét sem a vérmérséklet ereje, illetve gyengesége, sem a szervek fejlettsége nem növeli, illetve nem csökkenti bennünk. A nőkben nem kisebb arányú az önmaguk iránti szeretet, mint a férfiakban, noha szervezetük nem azonos a férfiakéval. Ha volna mód arra, hogy lemérjük ezen érzelem erejét, akkor *állhatatosságával, egységes voltával,* s ha szabad mondanom, állandó jelenlétével lehetne ezt megtennünk. Az önszeretet érzése mindezekben a vonatkozásokban azonos valamennyi emberben.

Ez az érzés hol makacs bátorsággal fegyverzi fel az embert, mint valamely karddal, hogy a legnagyobb akadályokon is diadalmaskodhassék, hol pedig óvatos félelemmel látja el, mintegy pajzzsal, melynek segítségével megmenekülhet a veszélytől. Ez tehát az az érzés, amely mindig az egyes egyén jólétére irányul, és őrködik fennmaradásán. Ha az önszeretet mindenkiben azonos, akkor mindenki képes ugyanazon fokú szenvedély átélésére, következésképpen arra a fokozatra, amely a szellem befogadására irányuló egyenlő készség működésbe hozását eredményezi. Feltételezem azonban egyelőre, hogy az önszeretet érzése kevésbé hevesen nyilvánul meg az egyik emberben, mint a másikban. Bizonyos, hogy ez a különbség, melyet a tapasztalás révén nem sikerült még észlelni, igen csekély lenne, és semmiképpen sem volna hatása az elmékre.

A mérnök a folyónak csak azt a részét vezeti másfelé, mely a part mentén elhelyezett kerék-áttételek és gépek mozgatásához szükséges. A vízmennyiség többi részét eredeti medrében hagyja, hadd folyjanak szét a mocsarak között. Az önszeretet teljes érzéséből hasonlóképpen csak azt a részt kell másfelé vezetni, amely az embereknek a szellem befogadására irányuló egyenlő készséget képes mozgásba hozni. Ez a rész kevésbé jelentékeny, mintsem gondolnánk. Ha e tekintetben a tapasztaláshoz fordulunk tanácsért, megtudjuk tőle, hogy a virgácstól, az ostortól vagy valamely még enyhébb büntetéstől való félelem kellőképpen ellátja a gyermeket azzal a figyelemmel, melyet az olvasmány és a nyelvek tanulmányozása követel.*[79] Nos, a figyelemnek ez a fajtája a legkínosabb vagy legalábbis egyike a legkínosabbaknak és a legfárasztóbbaknak.[15]

[15] Az anyanyelv tanulása általában kevésbé gyötrelmesnek látszik a gyermek szemében, mint a geometria tanulmányozása. Onnan van ez, hogy a gyermekek gyakrabban érzik szükségét a beszédnek, mint annak, hogy geometriai ábrákat hasonlítsanak össze, a figyelem átérzett szükséglete pedig mindig kevésbé kellemetlenné és kevésbé kínossá teszi magát a figyelést.

A tapasztalástól még azt is megtudjuk, hogy valamennyi felfedezésünk a véletlen ajándéka. Minden új igazság első megsejtését neki köszönjük. Valamennyi ilyenfajta igazságot – hogy úgy mondjam – figyelés nélkül ragadunk meg. Ez az oka annak, amiért a felfedezést mindig ihlet eredményének tekintették, és nincs oly költő vagy filozófus, akinek ne került volna nagyobb gondjába és munkájába gondolatainak harmonikus és csillogó, világos és szabatos kifejezése, mint legszerencsésebb gondolatainak felbukkanása.

Ebből következik, hogy minden ember, akinek alkata azonos az átlagemberével, képes olyan fokú figyelemre, mely a legmagasabb igazságok megragadásához szükséges, és ha feltételezzük, hogy az önszeretet érzése nem azonos mindenkiben (kétségkívül valótlan feltevés ez), a csekély eltérés, mely e tekintetben az emberek között mutatkoznék, még semmi befolyással se lenne elméjükre.

Induljunk ki tehát abból a feltevésből, hogy az önszeretet érzése hevesebb az egyik emberben, mint a másikban. A tapasztalás azt bizonyítja, hogy ez az érzés ettől még nem lenne kevésbé egyöntetűen megszokott mindegyikükben. Márpedig ha minden szellemi felsőbbrendűség nem annyira az élénk, mint inkább az állandó figyelemtől függ,[16] nyilvánvaló, hogy ilyen feltétel mellett az emberek mégis csak képesek lennének olyan fokú szenvedélyre, mely a szellem elsajátításához szükséges azonos készségüket mozgásba hozni képes.

[16] Amidőn szellemről van szó, az olvasónak, hogy jól felfoghassa gondolataimat, emlékezetébe kell idéznie, hogy a szellem a figyelem terméke, a figyelem pedig valamely szenvedélyé, kiváltképpen a dicsőségvágyé. A véletlen vagy a nevelés hiába rakna elénk valamely olvasmányban vagy társalgásban stb. olyan tárgyakat, melyek összehasonlításából új eszmék eredhetnének. Ezek a tárgyak terméketlen magvak lennének számunkra, ha a figyelem nem termékenyítené meg őket, azaz ha nem volna érdekünk, ha nem éreznénk át valami heves vágyat, hogy összehasonlítsuk őket, megfigyeljük hasonlatosságaikat és különbözőségeiket, megegyezéseiket és meg nem egyezéseiket, melyek maguk a tárgyak, valamint a tárgyak és miköztünk vannak.

Azért mondjuk oly gyakran a nagy emberről, hogy a balsors fia, mert minden gondolata arra irányul, hogy meneküljön tőle, azaz kénytelen mindig gondolkodni és elmélkedni. Mindig olyasvalakivel azonos tehát, akivé társadalmi helyzete tette. De vajon a viszontagságok valóban oly üdvösek-e, mint ahogy mondják? Valóban üdvösek, mégpedig az ifjúság kezdeti szakaszában, amikor még rászokhat az ember a gondolkodásra és az elmélkedésre. Mihelyt elmúlt ez a kor, a balsors lesújtja az embert, de alig világosítja meg elméjét. *A szerencsétlenség* – mondja egy skót közmondás – *egészséges reggelire, közömbös ebédre, halálos vacsorára.* A viszontagság egyébként csak heves és pillanatnyi izgalmat idéz elő bennünk, mert igen gyakran átmeneti. A dicsőség szenvedélye már tartósabb, minélfogva szerfölött alkalmas arra, hogy nagy embereket hozzon létre, és nagy tehetségeket formáljon.

A nagy eszmék mint a kitartó figyelem következményei

A heves vágy gyakran inkább élénk elme-erőfeszítést kíván, mintsem folyamatosat. A nagy képességek megszerzéséhez azonban makacs munkára van szükség, és olyan művelődési vágyra, mely nem annyira heves, mint inkább állandó. A társaságban forgolódó embereket vagyoni gondjaik és kedvteléseik kötik le, de időnként a dicsőségvágyat is átélik. Miért hogy ez a vágyakozás oly meddő marad bennük? Azért, mert sohasem tart sokáig. A nagy sikerek feltétele mindig az állhatatos vágy. Az Ágnesek azért csalják meg mindig az Arnolfokat, mert a nők vágya, hogy szeretőjüket láthassák, sokkal megszokottabbá válik, mint a reájuk felügyelő férfiak ama vágya, hogy gátolják őket.

Kamcsatka lakói több tekintetben ritka ostobaságról tesznek tanúbizonyságot. Más vonatkozásban azonban megállapítható, hogy csodálatosan szorgalmasak. Mihelyt arról van szó, hogy ruhát kell készíteniük, ügyességük – mondja egy történész – felülmúlja az európaiakét.[17] Honnan van ez? Magyarázata a vidékben keresendő, ahol laknak, s amely inkább ki van téve az időjárás viszontagságainak, mint más vidék, az öltözködés szükséglete tehát a legmegszokottabb érzésük. A megszokott szükséglet mindig szorgalomra késztet. Mihelyt a tekintély szükségérzetét érezzük, s ha a tekintély hatalommal jár együtt (közös célja ez az emberek vágyainak), mindent megteszünk, hogy a hatalmat birtokolhassuk. Egész boldogságunkat ennek a tekintélynek a birtoklására összpontosítjuk, és ilyenkor válik a dicsőségvágy önszeretetünkkel azonossá.

Ha ez az utóbbi érzés, mint ahogy a tapasztalás bizonyítja, általában jelen van minden emberben, akkor szükségképpen ellát mindenkit a figyelemnek azzal a fajtájával, amelytől a szellemi kiválóság elválaszthatatlan.

Így tehát minden ember, akinek alkata az átlagemberével azonos, nemcsak szenvedélyek átélésére képes, hanem a szenvedélyek oly fokának átélésére, melyek a legnagyszerűbb eszmék színvonalára lendíthetik.

Vajon honnan származik az elmék közt megnyilvánuló szélsőséges egyenlőtlenség? Onnan, hogy senki sem látja pontosan*[80] ugyanazokat

[17] Kamcsatka lakói bizonyos mesterségekben felülmúlnak bennünket, de valamennyi mesterségben egyenrangúak velünk. A képességek nem egyebek, mint ugyanazon szellem különböző alkalmazásai különféle műveletekre.

Aki félemel egy fontnyi tollat vagy gyapjút, fel tud emelni egy fontnyi vasat vagy ólmot. A különbség, melyet a kamcsatkai lakosság ipara és a mi iparunk közt észlelünk, ama szükségletek különféle voltától függ, melyeket a vad vagy civilizált népek különböző éghajlatok alatt éreznek.

a tárgyakat, senki sincs pontosan ugyanazokban a helyzetekben,*[81] nem kapta ugyanazt a nevelést, és végül, hogy a véletlen, mely neveltetésünket irányítja, nem minden embert vezet egyaránt gazdag és termékeny kincsesbányába.

Így tehát az elmék közt megnyilvánuló egyenlőtlenséget a nevelésre kell visszavezetni, arra a nevelésre, melyet a szó legtágabb értelmében veszünk, és amelybe még a véletlen fogalmát is beleszámítjuk.[18]

Ezen igazság bizonyítékainak kiegészítése végett meg kell még mutatnom a következő szakaszban azokat a tévedéseket és ellentmondásokat, amelyekbe e tárgyra vonatkozóan mindenki beleesik, aki az én elveimtől eltérő elveket tesz magáévá.

Rousseau urat fogom példának venni. Valamennyi szerző közül ő az, aki műveiben e kérdést a legelmésebben és a legnagyobb ékesszólással tárgyalta.

[18] Vannak Rómában konzervatóriumok, azaz zeneiskolák, melyeknek elvégzése után mindenki jó muzsikussá válik, s amelyekben minden évben néhány nagytehetségű embert képeznek ki. Párizsban is van egy híd- és útépítési iskola, amelyből csak tanult emberek kerülnek ki, noha néhány kiváló is akad közöttük.

A kiváló nevelés megsokszorozhatja számukat egy nemzetben, s a polgárok többi részéből is józan és értelmes embereket alkothat. Márpedig a kiváló nevelés ezen előnyei elégségesek ahhoz, hogy olyan tudomány tanulmányozására buzdítsanak, melynek fejlettségétől függ – részben – az emberiség jóléte.

*1 A háborúban a heves támadást egyesek a franciák jellegzetes vonásának tartották. Ez a hevesség azonban nem jellemvonás. Közös ez a franciákban a törökökkel és általában mindazokkal a nemzetekkel, amelyek nem szokták meg a szigorú fegyelmet. A franciák egyébként erre az utóbbira is hajlamosak. A porosz király hadseregében franciák is vannak, és ott mindnyájan porosz módra nyernek kiképzést.

*2 *A becsületes és udvarias* szavak egyáltalán nem rokon értelműek. Rabszolga nép is lehet udvarias. Megszokta a félelmet, és ez hajbókolóvá teszi. Az ilyen nép gyakran udvariasabb, de mindig kevésbé becsületes, mint egy szabad nép. Minden ország kereskedői tanúsítják az angol kereskedők becsületességét. A szabad ember általában a becsületes emberrel azonos.

*3 Lealjasodott nemzetben, még legjobb polgárai között sem találunk olyan jellemeket, akiket bizonyos emelkedettségükről lehetne felismerni. A nemes és büszke lelkek túlságosan elütnének a többiektől.

*4 Vajon melyik az az uralkodó, akit leginkább dicsérnek? Az, akitől a leginkább félnek, s aki a legnagyobb megvetés tárgya. Ám erre a zsarnokra, akit életében annyira dicsérnek, halálakor népe kígyót-békát kiált. Biztos lehet benne, bármennyire magasztalják is, hogy az utókor szemében nevét megvetéssel fogják emlegetni. Olyan a halál, mint Ituriel lándzsája: megfosztja a hazugsagot és a hízelgést minden bájától. Amit a halál tesz a szultánokkal, ugyanazt teszi a kegyvesztettség a vezírekkel. Amíg méltóságaik birtokában vannak, csak úgy ömlik rájuk a magasztalás. Nincs oly tehetség, melyet ne tulajdonítanának nekik. Mihelyt leköszönnek hivatalukról, ugyanolyanná válnak, mint annakelőtte voltak, gyakran közönséges, tehetségtelen emberré.

*5 A zsarnok sohasem előrelátó külső ellenség támadásával szemben. Népei is megszokták, hogy reszketnek a hatalom korbácsától. Silány módon tűrik, hogy kifosszák őket javaikból, elvegyék életüket és szabadságukat. Ringathatja-e magát a zsarnok abban a gondolatban, hogy ily gyáva nép megvédheti ót egy hatalmas ellenség támadásától? A monarchának tudnia kell, hogy ha széttöri a láncot, amely minden egyes egyén érdekét a közérdekhez fűzi, egyúttal minden erényt is tönkretesz. Az erény lerombolása pedig romlásba dönti a birodalmat. A zsarnoki trónus támasza összeroskad a trón súlya alatt. Ha ilyenkor csak a hadsereg biztosítja neki az erőt, a hadsereg csatavesztésével alattvalói is felszabadulnak a félelem nyomása alól, és nem fognak többé harcolni őérette. Napkeleten két-három ütközet eldöntötte a legnagyobb államok sorsát. Darius, Tigranes és Antiochus a bizonyítékai. A rómaiak

négyszáz éven át harcoltak, hogy leigázhassák a szabad Itáliát. A szolgalelkű Ázsia alávetésére már puszta megjelenésuk elegendő volt.

*6 A zsarnok barátainak kellene hogy tekintse a filozófusokat, akiket gyűlol. Dicsősége és biztonsága érdekében kellene így cselekednie. Az udvaroncokat viszont, akiket kedvel, ellenségének kellene hogy tekintse, hiszen ezek csak az ő gonosz hajlamait legyezgetik, s olyan bűnokre sarkallják, melyek bukását készítik elő.

*7 Milyen jelből lehet megkülönböztetni az önkényuralmat a törvényes hatalomtól? Mindkettő törvényeket bocsát ki, mindkettő halálbüntetéssel vagy enyhébb büntetésekkel sújtja a törvények megsértőit. Mindkettő felhasználja a közösség erejét, azaz a nemzet erejét vagy azért, hogy érvényt szerezzen rendeleteinek, vagy hogy visszaverje az ellenséges támadást. Locke szerint azonban különböznek abban, hogy az előbb említett hatalom a társadalom erejét használja fel arra, hogy szeszélyeit kielégítse, és maga alá vesse polgárait. Az utóbbi arra használja mindezt, hogy tiszteletet szerezzen szomszédai szemében, biztosítsa honfitársainak vagyonuk tulajdonjogát, életuket, szabadságukat, s hogy ilyen módon növelje jólétuket. Megállapíthatjuk, hogy a nemzeti erők felhasználása bármire is, ami nem azonos a köz hasznával: gonosztett. Az önkényuralmat a jogos uralomtól úgy lehet megkülönböztetni, ha megvizsgáljuk, milyen módon használja fel egyik is, másik is a nemzet erejét.

*8 Ilyennek látta a zsarnokságot az erényes Tullius, Róma hetedik királya. Megvolt benne a bátorság ahhoz, hogy személyesen korlátozza a királyi hatalmat.

*9 Az utóbbi háborúban Franciaország sikertelenségének különböző okai voltak. Amikor megemlítjük ezek közt a tábornokok féltékenykedését, gyakorlatlanságát és a közjólét iránti közönyét, talán azt sem szabad elfelejteni, hogy a vallási ostobaság nem kisebb rákfenéje volt a balsikernek, hiszen oly sok ember fejét zavarta meg a királyi udvarban.

*10 Az ember szeretete a hatalom iránt akkora, hogy még Angliában sincs úgyszólván egyetlen miniszter sem, aki ne akarta volna fejedelmét önkényes hatalommal felruházni. A kábulat, melyet a magas állások okoztak, még a saját maga által egyengetett hatalom nyomasztó súlya alatt sem feledteti a miniszterrel, hogy talán ő és az utókor lesznek az első áldozatok.

*11 A hatalomvágy általános tünet. Nem mindenki teszi ki magát ugyanannak a veszélynek a hatalom elérése érdekében. Azért nem, mert az életösztön a legtöbb emberben ellensúlyozza a hatalom szeretetét.

*12 Az erőt úgyszólván minden országban előnyben részesítik az igazságossággal szemben. Franciaországban megadóztatják az ügyvédet, míg a hadnagy adómentességet élvez. Miért van ez? Azért, mert az előbbi bizonyos mértékben az igazságosság képviselője, míg az utóbbi az erőt jelképezi.

*13 Kik a híres emberek ellenségei? A vetélytársak és csaknem valamennyi kortársa. Az ő jelenléte megalázza ezeket. De vajon ki dícséri a híres embert? Az idegen. Az idegen ugyanis nem irigykedik. Ő az élő utókor. A térbeli távolság egyenértékű az időbelivel.

Ha belső kényszert érzünk arra, hogy másban több szellemet ismerjünk el, mint önmagukban, akkor gyűlöljük az illetőt, mert jelenléte kellemetlen. Bosszút akarunk

állni, szabadulni akarunk tőle, és e célból vagy kivándorlásra kényszerítjük, mint Descartes-ot, Bayle-t, Maupertius-t stb., vagy üldözzük, mint Montesquieu-t, Rousseau-t stb.

Ahogy mondani szokták, a feleséged vagy lakájod szemében nem lehetsz nagy ember. Hiszem, hogy így van. Hogyan is lehetne huzamosan együtt élni olyan férfiúval, akit túlságosan gyakran kellene bámulni? Ilyen esetben úgy szokás dönteni, hogy vagy otthagyják az illetőt, vagy csekély megbecsülésben részesítik.

*14 Ha az érdemes ember tartózkodóan viselkedik, tiszteletnek és gyűlöletnek ad tápot, ha viszont nyájas a viselkedése, szeretetet és a megvetést élesztgeti. Aki környezetének szeretetére tart számot, annak csekély megbecsüléssel kell megelégednie. Azzal bocsátják meg kiválóságát, hogy megfeledkeznek róla. A nagy tehetségnek sok a bámulója, de kevés a barátja. A többség általános és titkolt óhaja arra irányul, hogy az ostobaság terjedjen, és nem arra, hogy a szellemet magasztalják.

*15 Mi az oka annak, hogy a gúnyos sajtótermékeket az emberek annyira vásárolják? A bennük található bírálat a nagy emberekről, meg a magasztalás, mellyel a középszerűeket halmozzák el. E tekintetben az emberi természet megváltoztathatatlan. Plutarkhosz mondja, hogy az athéniek azért léptették elő oly sebtiben az ifjú Kimónt, aki a legmagasabb állásokat kapta, hogy Themisztoklészt megalázzák. Beleuntak abba, hogy ugyanazt az embert hosszú időn át megbecsüljék. Miért dicsérgetik túlzottan a kezdő tehetségeket? Nem egyszer azért, hogy lenyomják a már elismert tehetségeket. Mihelyt az emberi szív mélyére hatolunk – írja Plutarkhosz –, és mihelyt felismerjük mozgatóerőit, rájövünk, hogy egy ember lekötelezésében gyakran kisebb szerepet játszik a szívesség, melyet tenni akarunk neki, mint a szándék, hogy egy másikat megalázzunk.

*16 A tisztességes és kevéssé felvilágosult apák általában türelmetlenül szemlélik, ha fiaik íróemberek társaságába járnak. Nem szívelik, ha ilyen társaságot részesítenek előnyben. Persze, hiszen az ilyesmi az atya gőgjét alázza meg.

*17 Azt mondják, Franciaországban az irodalomnak és a filozófiának nincs támogatója. Anélkül, hogy próféták lennénk, megállapíthatjuk, hogy az elkövetkező nemzedék Franciaországban szellemtelen és tehetségtelen lesz, s a művészetek közül egyedül a fényűzés művészeteit fogják ápolni.

*18 Az erőszak és az üldözés általában az üldözött ember érdemeivel van arányban. Nincs oly ország, ahol híres emberek ne részesültek volna kegyvesztésben. Angliában alig másfél száz esztendő óta lehet valaki büntetlenül nagy ember.

*19 Kevés író gondolkodik a maga fejével. A legtöbben könyveket írnak könyvek nyomán. Akinek azonban nincs saját írói modora, ne számítson az utókor megbecsülésére.

*20 Régebben mindenki térdre borult az ókori írók előtt. Ha valaki titokban elébe helyezte volna Tassót Vergiliusnak vagy Homérosznak, senki sem értett volna egyet vele. Miért hallgassa el az ember meggyőződését, ha nem akar belőle törvényt csinálni? Mi tudná a közönség ízlését jobban felvilágosítani, mint a véleményekben való eltérés?

*21 Ha a fejedelmek és a világi elöljárók rettegnek az utókor ítéletétől, akkor

megérdemlik az utókor egyhangú elismerését, mert igazságosak rendeleteikben és döntéseikben. Ugyanez áll az íróra. Ha írás közben az utókor lebeg lelki szemei előtt, fogalmazási módja nagystílűvé válik. Fontos igazságokat fedez fel. Biztosítja magának az általános megbecsülést, hiszen minden évszázad és minden ország emberének ír.

*22 Az a teológiai könyvecske, amely a *Belizár vizsgálata* címet viseli, szörnyű barbárságról és kegyetlenségről tesz tanúbizonyságot állításaiban. Mindig Racine-nak ezt a szép verssorát idézi emlékezetembe:

Ej hát, Mathan! kell-e, hogy egy pap így beszéljen?

*23 A legnagyobb tisztelettel a polgárok közül mindenekelőtt azoknak a tábornokoknak és azoknak az ügyes minisztereknek kell adóznunk, akiknek bátorsága, illetve bölcsessége a birodalom nagyságát, illetve boldogságát biztosítja. Kik azonban a leghasznosabb polgárok a hadvezérek és az igazságügy vezetői után? Azok a polgárok, akik a mesterségeket és a tudományokat tökéletesítik, melyeknek hasznos és tetszetős felfedezései vagy az emberi szükségletekről gondoskodnak, vagy unalmunkat szüntetik meg. Miért kell nagyobb tekintélyben részesíteni a gazdag embert és a kegyencet, mint a nagy geométert, a nagy költőt és a nagy filozófust? Azért, mert legfőbb tiszteletünk olyan hatalomnak szól, melynek birtoklásához kapcsoljuk a jólét és a gyönyör eszméjét.

*24 Amidőn az emberek száma megsokasodott, és kénytelenek voltak földjüket művelni, érezni kezdték annak a szükségét, hogy a földművelőnek biztosítsák a termést, valamint a megművelt mezők birtoklását. Mit sem kell csodálkoznunk azon, hogy a földművelés bevezetése előtt az erősebb ember azt hitte, hogy bármely lakatlan és terméketlen terület fölött ugyanannyi joggal rendelkezik, mint az első foglaló.

*25 A hatalmon levővel szemben való ellenállást még a civilizált országokban is zendülésnek és gaztettnek tartják. Nincs világosabb bizonyítéka ennek, mint az a panasz, melyet egy angol kereskedő nyújtott be az alsóháznak. „Uraim – mondotta –, önök sohasem tudják majd elképzelni, mily álnok módon bánnak el velünk a négerek. Oly nagyarányú az ő gonoszságuk bizonyos afrikai partvidékeken, hogy inkább választják a halált, mint a rabszolgaságot. Ha megvásároljuk őket, tőrrel vetnek véget életüknek, vagy a kutakba vetik magukat. Megannyi veszteség ez a vásárlónak. Ítéljék meg hát e tényből ez átkozott fajnak elvetemültségét."

*26 Mikor sértik meg a népek a nemzetközi jogot? Amikor büntetlenül sérthetik meg. Amíg Róma gyenge volt, igazságos volt és erényes. Mihelyt meghódította Makedóniát, egyetlen nép sem tudott többé ellenállni neki. Az erőssé vált Róma felhagyott az igazságossággal. Lakói ettől fogva tisztességtelenek és becstelenek voltak. Aki hatalmon van, mindig igazságtalan. Az igazságosság a nemzetek között mindig kölcsönös félelmen alapul, és innen ered ez a politikai axióma:

Si vis pacem, para bellum.
Ha békét akarsz, háborúra készülj.

*27 Arisztotelész a rablást a vadászatok különböző fajtái közé sorolja. A különféle foglalkozások között említi Szolón a tolvaj foglalkozását. Csupán annyit fűz hozzá, hogy nem szabad meglopni sem polgártársainkat, sem a köztársaság szövetségeseit.

Első királyai idejében Róma rablófészek volt. A germánok, mint Caesar mondja, a pusztítást és a fosztogatást tartják az ifjúsághoz egyedül méltó gyakorlatozásnak, mert csak ez tudja kirántani őket a restségből és emberré formálni.

*[28] Mondják, hogy bizonyos nemzetközi jog létezik az angolok, a franciák, a németek, az olaszok stb. között. Hiszem, hogy így van. A megtorlástól való félelem vezeti ezt be olyan nemzetek körében, melyeknek körülbelül azonos ereje kölcsönös tiszteletre készteti őket. Mihelyt megszabadulnak ettől a félelemtől, vagy mihelyt vad népekkel van dolguk, a nemzetközi jog agyrémmé, sőt semmivé válik szemükben.

Vajon jogosult-e, ha nemzetközi jogról, természeti törvényről és erényről beszélnek a keresztény nemzetek, melyek a nekik mit sem vétő kelet-indiaiak partvidékén kötnek ki, pusztítják városaikat, elüldözik lakóikat? Az afrikai falvakba az európai árucikkekkel együtt a viszályt és a háborút költöztetik, s ezeknek jóvoltából teszik rabszolgákká őket. Minden ürügy és a nyugat-indiaiak részéről minden sértés nélkül kötöttek ki Amerika partjain, döntötték meg Montezuma és az Inkák trónját, irtották alattvalóikat, sajátították ki államaikat, megfeledkezvén arról, hogy létezik egy *primo occupanti*-jog!

Az egyház azzal büszkélkedik, hogy visszaadja az ellopott jószágokat. Visszaadta-e azonban a mexikói és a perui birodalmat igazi tulajdonosainak? Ehelyett, a fejedelmekkel egyetértve, kifosztotta az Újvilágot. Ebből a zsákmányból gazdagodott meg, és magatartásával megcsúfolta ama természeti törvény előírásait, melyekről azt állítja, hogy Isten belevéste mindenki szívébe.

Van-e képtelenebb erkölcstan, mint amelyet az egyház tanít? Ha a fejedelem szeretőt tart, és olyan kedvtelését elégíti ki, mely közömbös a társadalom jóléte szempontjából, a pap felemeli szavát, és istentelennek minősíti abban az esetben, ha ez a kedvtelés vagy ez a szerető kedvezőtlen az egyház terveit illetőleg. Ám ha ugyanez a fejedelem háborúval pusztít egy népet, amely mit sem ártott neki, s ha négyszázezer embert ítél pusztulásra ebben a hadi vállalkozásban, vagy pedig ha adókkal terheli alattvalóit, a pap hallgatásba burkolódzik. Micsoda erkölcs a katolikus klérusé!

*[29] Az emberek – mondják – szeretik az igazságosságot. Csakhogy ennek a világi elöljárók a végrehajtói. Az állam megbízásából intézik az igazságügyet, s így elsősorban az ártatlanságot kell támogatniuk. Vajon tényleg támogatják-e? A bűnügyet másként vizsgálják ki Spanyolországban, mint Angliában. Az az eljárási mód, amely ügyvédet ad a vádlott mellé, és amely nyilvánosan intézi a pert, kétségtelenül oly eljárás, mely leginkább védi az ártatlan embert a bírák részrehajlásától és korruptságától. Ez a legjobb igazságügy. Miért nem vezetik be mindenütt? A világi elöljárók miért nem követelik intézményesítését? Úgy gondolják ugyanis, hogy minél önkényesebbek az ő ítéleteik, annál nagyobb félelmet keltenek, s annál nagyobb hatalom birtokába juttatják őket a nép felett. A méltányosság olyannyira magasztalt szeretete tehát sem nem természetes, sem nem közös vonása az embereknek. Nevezheti-e tehát az emberiség barátjának magát az, aki még az igazságosságnak sem barátja?

*[30] A boldogság eszméjét, amely szorosan kapcsolódik emlékezetünkben a hatalom eszméjéhez, nehezen tudnánk elválasztani ettől az utóbbitól. Az ember még a hatalom látszatát is tiszteli. Ennek az érzésnek köszönhetünk talán egy bizonyos bá-

mulatot az öngyilkosság iránt. Nagy hatalmat tulajdonítanak annak, aki annyira megveti a maga életét, hogy képes a halálba menekülni. Tulajdonítható-e más oknak, mint a hatalom szeretetének az a szélsőséges gyűlölet, melyet okos nők éreznek bizonyos hajlamú férfiak iránt? A Nagy Sándorok, a Szókratészek, a Szolónok, a Catinat-k hősök voltak, hűséges barátok, tisztességes honpolgárok. Ilyen hajlammal bárki haszonnal szolgálhatja családját is, hazáját is. Honnan ered a nők irtózása olyan férfiaktól, akikben ezt gyanítják? Onnan, hogy a nőknek kevés a hatalmuk felettük. Ez a hatalomhiány elviselhetetlen az ő szemükben. Hiszen ennyivel kevesebb a rabszolga a birodalmukban. Ezek a férfiak tehát olyan gonosztettet követtek el, melyet egyedül a halál tud kiengesztelni.

*31 Az egyik monarchát az erő teszi tekintélyessé a másik monarcha szemében. II. Fülöp íróasztalánál dolgozott, amidőn egy bizonyos szükséget érzett. Oda akar szólítani valakit, de senki sem jelentkezik. Udvari bolondja kacagásban tör ki. Min nevetsz? – kérdi tőle a király. – A tiszteleten, a megbecsülésen és a félelmen, melyet ön Európának sugall, valamint azon a megvetésen, melyet Európa érezhetne ön iránt, ha ön elvesztené erejét, és ha a többi alattvalói sem szolgálnák ki jobban, mint cselédei.

*32 Az igazságosság iránti rajongás ritkán tölti el a fejedelmeket. Az emberiség nemes szeretete csak keveset lelkesít közülük. Az ókorból egyedül Gelón a példa erre. Irtózott az emberáldozattól. Afrikába kelt át hadseregével, és a legyőzött karthágóiakat arra kényszerítette, hogy szüntessék meg ezeket a szörnyű áldozatokat. Katalin hasonló módon fegyverkezett, hogy a lengyeleket türelemre kényszerítse. Minden háború közül csak ez a kettő volt valóban olyan vállalkozás, mely a nemzetek jóléte érdekében történt. Gelónt és II. Katalint e tekintetben az utókor közös megbecsülésben fogja részesíteni. Ha az uralkodók érdemeit akarjuk méltatni, nem ama kisebb fajta kellemetlenségek alapján kell megítélnünk őket, melyeket holmi házi perpatvarok hoztak létre, hanem a nagy jótétemények alapján, melyeket az emberiségnek tettek vagy tenni akartak. A jóság vágya ritka őbennük. Az egyetlen pillanat, amidőn minden a társadalom javára történik, az a pillanat, amidőn a hatalmon levő érdeke egybevág a közérdekkel. Vajon a francia királyok melyik pillanatot választották ki, hogy visszaadják a szabadságot alattvalóiknak, s hogy meggyengítsék a feudális hatalmat? Azt a pillanatot, amidőn a korona gőgös hűbéresei egyenrangúakká váltak az uralkodókkal. A becsvágyó monarchák ekkor rendelték el a népek felszabadítását.

*33 Vannak-e olyan emberek, akik – mint mondják – legkedvesebb érdekeiket áldozzák fel az igazságosság oltárán? Nincsenek ilyen emberek, de olyanok vannak, akiknek a számára mi sem kedvesebb az igazságosságnál. Ez a nagylelkű érzés a kiváló nevelés eredménye az illetőkben. Milyen módon lehetne ezt az érzést minden lélekbe belevésni? Meg kell mutatni az embereknek egyfelől az igazságtalan embert, aki lezüllött, megvetés tárgya lett, következésképpen: erőtlen, másfelől az igazságos embert mint megbecsült, következésképpen erős embert.

Az igazságosságra vonatkozó eszmék ilyen módon elválaszhatatlanul kapcsolódnak az emlékezetben a hatalom és a jólét eszméihez. Egybekeveredtek ezekkel, és egyetlen eszmét alkotnak velük. Ha szokásunkká válik, hogy egyszerre idézzük fel

őket, akkor csakhamar nem is választhatók el többé egymástól. Mihelyt ez a szokás állandósult bennünk, büszkén mutatjuk mindig igazságosnak és erényesnek magunkat. Bármit is feláldoznánk ennek a nemes gőgnek.

Lám, ilyen módon hozza létre a hatalom és a tekintély szeretete az igazságosság szeretetét. Ez az utóbbi szeretet, igaz, idegen az embertől. A hatalom szeretete ezzel szemben természetes érzése. Sőt közös ez mindenkiben, az erényesben csakúgy, mint a csalóban, a vademberben éppúgy, mint a civilizáltban. A hatalom szeretete a testi érzékelőképesség közvetlen következménye, az igazságosság vágya viszont nevelés eredménye. Ebből következik, hogy a népek erénye a bölcs törvényektől függ. Mennyi ember van, akik erényesek olyan nép körében, amely tiszteli az igazságosságot, pedig mennyire igazságtalanok lennének ezek egy szilaj nemzetben, ahol a méltányosságot gyengeség és gyávaság számba vennék! A méltányosságot nem magáért a méltányosságért szeretik az emberek. Oly kérdés ez, melyet minden időben az összes népek és az összes zsarnokok magatartása és erkölcse dönt el.

*[34] Vajon a hűbéri kormányzatban kik zsarnokoskodnak a népen? A földesurak. Megkérdezhetné erre valaki: Hát a zsarnokok ebben a rendszerben nagyobb számúak, mint a zsarnoki kormányzatokban? Kétlem, hogy így lenne. A szultán vezírek felett rendelkezik, továbbá pasák, bégek, adószedők, vám- és birtokigazgatók, azaz egy sereg ügynök vagy alzsarnok felett, akik még a tulajdonosoknál is nagyobb közönnyel tekintenek a hűbéresek jólétére.

*[35] Angliában az előkelő ember tisztességtelensége megvetés tárgya a kisember szemében, a kisembert ugyanis a törvény védi, s így mit sem félhet az illetőktől. Minden egyéb országban az előkelő ember bűne ezzel szemben tiszteletnek örvend, hiszen a vétek őbenne a hatalom fegyverzetét ölti magára, márpedig a hatalomtól lehet irtózni, megvetni azonban nem lehet.

*[36] Attila, akárcsak Thamas, azzal büszkélkedett, hogy ő az Isten ostora.

*[37] Zendülő és lázadó: ezek azok a becsmérlő nevek, melyeket a hatalmas elnyomó ad a gyenge elnyomottnak.

*[38] Abban a birodalomban, ahol a fejedelem pillanatnyi akarata szab törvényt, minden törvény ellentmondásos. Erkölcsi elvek nem észlelhetők sem azokban, akik kormányoznak, sem azokban, akiket kormányoznak.

*[39] A gyengeség osztályrésze a megvetés. Talán az egyetlen igazság ez, mely egyetlen fejedelem figyelmét sem kerüli el. Mihelyt az uralkodó elveszít valamely tartományt vagy egy várost, megvetendővé válik önnön szemében. De mihelyt igazságtalanul elveszi azt a várost vagy azt a tartományt szomszédjától, azt hiszi magáról, hogy méltó a nagyobb megbecsülésre. Mindig azt tapasztalta, hogy az igazságtalanságot tisztelik a hatalmas emberben, s hogy az erőszakkal szemben elhallgat a világ.

*[40] Egy angol költő mondja, hogy az erős és gonosz ember csak attól fél, aki nála erősebb és gonoszabb. Az igazságos és az erényes embernek azonban mindenkitől félnie kell. Üldözője minden polgártársa. Támadás éri őt mindenki, még a barátai részéről is. Erényessége megszabadítja őket a bosszútól való félelemtől. Emberiessége egyenlő benne a gyengeséggel. A bűnös kormányzatban a jó és a gyenge ember arra született, hogy a gonosz és az erős áldozatául essék.

*41 Egy milorddal esett meg, hogy partra szállt Itáliában, bejárta a Róma körüli síkságot, aztán hirtelen hajóra szállt, hogy visszatérjen Angliába. Miért hagyja el ezt a szép országot? – kérdezték tőle. „Képtelen vagyok – válaszolta – tovább tűrni e látványt, melyet a római parasztok nyomorúsága nyújt. Nyomoruk szívemig hatol: már emberi ábrázatukat is elvesztették." Lehet, hogy ez a nagy úr túlzott, de nem hazudott.

*42 Kleitosz meggyilkolása Nagy Sándor szégyenletes tette volt. A hollandus hírlapíró kivégzése a francia miniszter szégyenletes tette. E két szerencsétlen ember bűne ugyanaz volt: mind a kettő volt olyan merész, hogy igazat mondjon. A múlt században méltatlankodással fogadták azt az eljárást, melyben a hírlapírót részesítették. Vannak még aljasabb évszázadok is, amidőn az igaz ember kivégzése helyesléssel találkozik.

*43 Aki elérzékenyül e hírlapíró sorsa miatt, és a bűnt összehasonlítja a bűnhődéssel, ama indiai szultán udvarában érezheti magát, aki felakasztatja vezírét, amiért három szem borsot helyezett el egy krémes süteményben. Kis híja volt, hogy a híres és szerencsétlen De La Chalotais úr nem jutott ugyanerre a sorsra, amiért három szem sót helyezett el egy levélben, melyet – mondják – egy főadóbérlőhöz írt.

*44 Vajon Franciaországban miért nem merik színre vinni az előkelő emberek ledér viselkedését? Azért, mert az ilyenfajta vígjátékok kevéssé javítanák az erkölcsöket. Tévedne az a költő, aki a ledérség nevetséges és kiélezett látványával próbálná megjavítani a francia erkölcsöket. A Danaidák hordóját nem lehet megtölteni. Józan eszű ember nem formálódhat olyan kormányzati rendszerben, melyre a nőknek és a papoknak van bizonyos befolyásuk. Ilyenkor csak a könnyed és felszínes szellemet szabad ápolni. Vagyont csak ilyen módon lehet szerezni.

*45 A tehetséges ember a tudatlan ember támogatását sohasem lángelméjének, hanem mindig valamely különös eseménynek köszönheti. A csúfság a vakok társaságát keresi, a tudatlanság menekül a tiszta tekintetűek elől.

*46 Az ostoba vezír mindig rossz szemmel nézi a felvilágosult népek és fejedelmek körében utazgató embert. Attól fél, hogy az utazó megveti majd őt, ha visszatér. Született ellensége ő a képzett embereknek, és büszkélkedik saját megvetésével az illetők iránt. Az idegen ember pedig erről a megvetésről ítéli meg őt. A nagy miniszterek és a nagy fejedelmek mindig támogatói voltak az irodalomnak.

*47 Valamikor a bolondok kiváltsága volt, hogy megmondhatták néha az igazságot a fejedelemnek. Mégis, micsoda elővigyázatossággal tették ezt, és mily pontosan választották ki a pillanatot. Utánozzuk – mondotta egyikük – az óvatos macskákat: ezek csak akkor érzik magukat biztonságban egy lakásban, ha már előzőleg minden sarkát végigszaglászták.

*48 Európa az angolok és a hollandusok által élvezett szabadságnak köszönheti azt a kevés szabadságot, ami még megmaradt neki. Nélkülük talán minden nemzet a tudatlanság és a zsarnokság járma alatt nyögne. Minden erényes embernek és minden derék polgárnak érleklődést kell tehát tanúsítania e két nép szabadsága iránt.

*49 A zsarnokság csak gépezeteknek parancsol. Az embernek csak szabad országban van jelleme: ezért jellemes az angol. A keletieknek egyáltalán nincs jellemük. Elfojtotta bennük a félelem és a lealjasultság.

*50 Amidőn a kormányzat megtiltja, hogy nyomdatermék lásson napvilágot az államigazgatás kérdéseiről, elvakultsági fogadalmat tesz, és ez a fogadalom elég általános jelenség. „Amíg pénzügyeimet jól kezelik, és amíg hadseregem kellőképpen fegyelmezett – mondotta egy nagy fejedelem –, bárki írhat bármit az én fegyelmem és államigazgatásom ellen. Ám ki tudja, ha esetleg mindkettőt elhanyagolom, nem fogom-e gyengeségemben én is csendre inteni az írókat?"

*51 Egy miniszteri szék betöltésekor nincs már idő arra, hogy elveket tűzzön ki magának az illető. Ilyenkor már alkalmaznia kell ezeket. Amit ilyen esetben még tanulni lehet az ügyintézés sodró forgatagában, részletekre szorítkozik csupán, melyek mindig ismeretlenek azok előtt, akik még nem töltöttek be magas hivatalt.

*52 Aki gátolja a sajtót, a nemzetet bántalmazza. Megtiltani a nemzetnek bizonyos könyvek olvasását annyi, mint rabszolgának vagy agyalágyultnak nyilvánítani.

*53 Az életkor, amidőn az ember a legmagasabb állásokba jut, gyakran azzal az életkorral esik egybe, amidőn a figyelés rendkívül kínossá válik. Aki engem ebben az életkorban tanulásra kényszerít: ellenségem. Szívesen megbocsátom a költőknek szép verseiket. Hiszen ha olvasom, nem is kell odafigyelnem. A moralistának azonban nem bocsátom meg talpraesett elmésségeit. Oly fontos témákról értekezik, hogy engem is gondolkodóba ejt. Ha előítéleteimet támadja, gőgömön ejt sebet. Ilyenkor aztán kiránt restségemből, kényszerít, hogy gondolkodjam, márpedig minden kényszer gyűlöletet teremt.

*54 A zsarnokság kertje bőven termi a nyomort meg a szörnyszülötteket. A zsarnokság hatalmi fényűzés, mely szükségtelen az uralkodó boldogságához. Egy rómait már ennek a hatalomnak puszta gondolata is reszketésre kényszerített volna. Az angolban félelmet kelt. „Óvakodjunk – mondja erről a témáról Pratt biró –, nehogy az olasz meg a francia ember tanulmányozása lealjasítson egy szabad népet."

Mik hát az angol ember szemében az európai hatalmasságok? Olyan emberek, akik rabszolga mivoltukhoz a népelnyomó mivoltát csatolják. Olyan polgárok, akiket még a törvény sem védhet meg a magas állásban levő emberrel szemben. Portugáliában a nagy ember nem rendelkezik sem életével, sem javaival, sem szabadságával. Oly néger cseléd ő, akit közvetlenül gazdája korbácsol, és aki megveti az ültetvényen dolgozó négert, akit viszont a felügyelő parancsára korbácsolnak. Íme, úgyszólván valamennyi európai udvarban ez az egyetlen különbség észlelhető az alázatos polgár és a gőgös nagyúr között.

*55 Vagy csúszómászónak kell lenni, vagy távol kell tartani magunkat az udvartól. Aki csak az udvar kegyei folytán képes élni, annak meg kell aláznia magát, vagy éhen kell halnia. Az utóbbi megoldást kevesen választják.

*56 A nemrégiben elhunyt porosz király egy vacsora alkalmával megkérdezte az angol nagykövettől, vajon mi a véleménye a fejedelmekről: „Általában véve – felelte az illető – ők rossz alattvalók. Tudatlanok, akiket elkábít a hízelgés. Egyetlen dolog van, amelyhez érteniük kell: a lovaglás. Mindazok közül ugyanis, akik körülöttük élnek, csak a ló nem hízeleg nekik, és csak a ló töri ki a nyakukat, ha rosszul kormányoznak."

*57 Minél zsarnokibb valamely kormányzat, annál inkább lealjasodnak és válnak

elvetemültté a lelkek, és annál inkább tetszelegnek abban, hogy szeretik zsarnokukat. Marokkóban a rabszolgák megáldják sorsukat és fejedelmüket, ha személyesen kegyeskedik fejüket venni.

*58 A hízelgéssel megrontott fejedelmek elkényeztetett gyermekek. Megszokták, hogy rabszolgáknak parancsoljanak, s ezért igyekeztek gyakran ugyanabban a modorban beszélni a velük egyenrangúakkal. Megbűnhődtek néha ezért, amidőn államaik egy részét elvesztették. Ilyen büntetést szabtak a rómaiak Tigranesra, Antiochusra stb., amidőn ezek a zsarnokok szabad népekkel merészeltek egyenlőek lenni.

*59 Gazdag vagy? Akkor mint gazdag akarsz dicséretben részesülni. Nemesi a származásod? Azt akarod, hogy mint nemes embert dicsérjenek. A jó alakú ember azt akarja, hogy termetét dicsérjék. Magasztalás dolgában egyáltalán nem vagyunk kényesek. Kiegyezünk minden körülménnyel.

*60 A tehetséges ember a maga fejével gondolkodik. Nézetei néha ellenkeznek a bevett nézetekkel. Sérti tehát a többség hiúságát. Ha nem akarunk senkit sem megsérteni, magunkévá kell tennünk a közkeletű eszméket. Így aztán tehetségtelenek lehetünk, de ellenségünk nem lesz.

*61 Az albigenseket ugyanabban a bánásmódban részesítették, mint a valdenseket. Elképzelhetetlen az a kegyetlenség, mellyel a világnézeti türelmetlenség rontott rájuk. A valdensek ellen kifejtett barbárság ijesztő képét őrizte meg számunkra Samuel Morland, Anglia nagykövete Szavojában, aki az idő tájt a kegyetlenkedések színhelyén tartózkodott. „A keresztények – mondja – sohasem követtek el ennyi kegyetlenséget a keresztények ellen. A szakállasok (így hívták a papjaikat) fejét levágták, megsütötték őket és megették. Kövekkel hasították fel az asszonyok hasát egészen a köldökükig. Másoknak emlőit vágták le, megsütötték és megették. Másoknak szeméremrészeit égették, felmarcangolták, s helyükbe izzó széndarabokat raktak. Voltak, akiknek körmeit fogókkal szaggatták ki. Félholt férfiakat kötöztek a ló farkához, és sziklás vidéken hurcolták őket keresztül. A legenyhébb kínzás abból állt, hogy meredek hegyről taszították le őket, ahonnan gyakran fák ágaira estek, és azokon függve maradtak. Ebben a helyzetben pusztultak el az éhségtől, a hidegtől vagy sebeiktől. Ezer darabra szabdalták őket, és megkínzott tagjaikat, húsukat szétszórták a réteken. Karóba húzták a szüzeket, és ebben a pózban hordozták őket, mint valami zászlókat. Többek közt egy fiatalembert, akit Pélanchionnak neveztek, hurcoltak végig Luzern utcáin, melyeket mindenütt éles kaviccsal hintettek fel. Ha a fájdalomtól felemelte fejét vagy kezeit, azonnal odasújtottak. Aztán levágták a nemi szervét, melyet torkába gyömöszöltek, és ilyen módon fojtották meg. Végül pedig fejét vágták le, és törzsét a tó partjára dobták. A katolikusok saját kezűleg tépték szét a bölcsőből kirángatott gyermekeket. A kislányokat elevenen sütötték meg, kivágták a mellüket és megették. Másoknak az orrát vágták le vagy a fülét vagy egyéb testrészeit. Egyeseknek szájába puskaport töltöttek és meggyújtották. Voltak, akiket elevenen nyúztak meg, és bőrüket a luzerni utcákon feszítették ki. Másoknak agyvelejét vágták ki, sütötték meg, és táplálkoztak belőle. A legenyhébb kínzásnak számított, ha valakinek szívét vágták ki, vagy elevenen megégették, vagy orcáit vagdalták, vagy ezer darabra szabdalták, vízbe fullasztották. Igaz katolikusoknak és méltó rómaiaknak mutatkoztak

azonban, amidőn kemencében gyújtottak tüzet Garciglianéban, és tizenegy valdenst arra kényszerítettek, hogy egymás után ugorjanak a lángok közé az utolsó kivételével, akit e gyilkosok saját kezükkel vetettek oda. A völgyeket mindenütt holttestek vagy haldoklók borították. Az alpesi hó csupa vér volt. Emitt egy levágott fej, amott egy törzs, emitt lábszárak, karok, széttépett belső részek és még dobogó szívek voltak láthatók."

Mi volt az az állítólagos gonosztett, melyet ekkora barbársággal büntettek meg a valdensekben? Azt mondják, a lázadás bűntette. Szemükre vetették, hogy Gastaldo és a pápa első parancsára nem hagyták el hajlékaikat és születésük helyét. Nem voltak hajlandók olyan országból menni száműzetésbe, mely már másfél évezred óta volt birtokukban, s ahol mindig szabadon gyakorolták vallásukat. A szelíd katolikus vallás szelíd papjai és szelíd szentjei mindig ilyen bánásmódban részesítették az embereket. Mi várható hát az ördög apostolaitól?

*62 Mihelyt vizsgáló szemmel nézzük a vallásokat, meggyőződhetünk arról a mély megvetésről, mely általában az emberi nem iránt és különösképpen önmagunk iránt sugárzik belőle. Felmerül az emberben a kérdés: vajon valóban évezredekre volt-e szükség ahhoz, hogy olyan szellemi emberek, mint amilyen jómagam vagyok, kiábránduljon a pogányság meséiből. Valóban lehetséges-e, hogy a zsidók és a tűzimádók még mindig ragaszkodnak tévelygéseikhez? Hát a muzulmánok még mindig hisznek Mohamedben, s talán még ezer év múlva is elismerik a hamis Koránt? Úgy látszik, az ember mégiscsak ostoba és hiszékeny állat, a mi bolygónk pedig, mint ahogy egy bölcs megjegyezte, a mindenség bolondokházával azonos.

*63 Angliában a pap meglehetősen nagy szeretetnek örvend, mert nem fanatikus. A törvény megköti kezét, nem árt és nem árthat senkinek. Ezenkívül az angol klérus eltartása kevésbé van terhére az államnak, mint a katolikus klérus eltartása, és végeredményben a vallás ebben az országban nem is más, mint egy filozófiai nézet.

*64 A szaduceusokat tekintették a legerényesebbeknek a zsidók között. A héber nyelvben a Saduc szó rokon értelmű az igazsággossal. Innen van, hogy Isten szükségképpen kevésbé gyűlölte ezeket a szaduceusokat, mint a farizeusokat. Ez utóbbiak Jézus Krisztus vérét és halálát követelték. Bizony, a hitetlenség kevésbé ellentétes, és mindig is kevésbé lesz ellentétes az evangélium szellemével, mint az embertelenség meg az istengyilkolás.

*65 Franciaországnak válik szégyenére, hogy Rousseau urat éppúgy üldözték Párizsban, mint Neuchâtelben. A sorbonisták nem tudták megbocsátani neki párbeszédét a bölcselkedő és az ihletett között. A kérdés csak ez lehet: igaz vagy hamis volt-e Rousseau érvelése? Erőszakkal cáfolni a helyes érveket: igazságtalanság. Hamis érveket cáfolni erőszakkal: ostobaság. Aki ezt teszi, saját butaságát vallja be, saját maga mond ítéletet önmaga felett. Az álokoskodások önmagukat cáfolják. Az igazságot könnyű védelmezni. Melyek egyébként Rousseau úr ellenvetései? Ugyanazok az ellenvetések ezek, melyeket a bonc, a dervis, a mandarin tesz a szerzetesnek, amikor az meg akarja téríteni őket. Az ellenvetések azonban nem szűnnek meg. Mit keres hát a szerzetes Kínában? Miért kér a fejedelemtől pénzt, alamizsnát és egyéb jutalmakat, hogy fedezze egy misszió költségeit, melynek folyamán senkit sem térít meg?

Lám, a szerzetesnek amidőn bejárja a Napkeletet, nincs más célja, mint hogy meggazdagodjék a kereskedelem jóvoltából. A kincsekkel, melyeket oly bőséggel bocsátanak rendelkezésére a népek, ugyanezeket a népeket akarja kisemmizni a jogos kereskedelem nyújtotta haszonból.

Rousseau úr a papok cselszövéseinek céltáblájaként ugyanabban az elbánásban részesül évszázadunkban, mint Abélard a tizenkettedik században a saint-denis-i szerzetesek részéről. Tagadta ez utóbbi, hogy alapítójuk az Újtestamentumban említett Dionysius Areopagita volt. Ettől a pillanattól fogva a francia dicsőség és a francia korona ellenségének nyilvánították. Századának szentjei megbélyegezték, üldözték, kiközösítették. Mert istentelen az, aki szembeszegül a nagyravágyó szerzetessel. Innen a sok vád, amellyel állítólagos ateistákat és káromlókat illetnek, s amely vádak ma már oly gyerekesek és oly nevetségesek.

*66 Cassiodorus ugyanúgy gondolkodott, mint szent János: Vallást – mondotta – nem lehet elrendelni. Az erő csak álszenteket és nem hívőket hoz létre. *Religio imperari non potest, quia nemo cogitur ut credat.* Hit tekintetében – mondja szent Bernát – meggyőzni kell az embereket és nem parancsolni nekik: *fides suadenda, non imperanda.* Semmi sem önkéntesebb, mint a vallás – mondotta Lactantius –; aki húzódozik tőle, annak számára nem létezik. *Nihil est tam volontarium quam religionem in quâ, si animus aversus est, sublata, jam nulla est.* Tertullianus szerint pedig a kikényszerített hit ellenkezik leginkább a vallás szellemével. Csak szabadon tudunk hinni, ha nem kell erőszaknak engedelmeskednünk. *Non est religionis religionem cogere velle, cum sponte suscipi debeat, non vi.*

*67 Mondhatná erre valaki: csaló papoknak hittek a pogányok. Úgy is van. Csakhogy ez a hiedelem jogot adott-e arra, hogy üldözzék őket? Az emberek ezrével hisznek a szemfényvesztőnek, a vajákos asszonynak és még inkább az orvosnak. S vajon ez utóbbi jogosult-e arra, hogy az orvostudományban nem hivő emberek halálát követelje? Testi és lelki betegségek esetében mindenkinek magának kell kiválasztania orvosát.

*68 Gyakran megesik – mondja Lambert de Prusse, *Novum organum* című művében –, hogy azt hisszük, többet gondolunk és hiszünk, mint amennyit valójában gondolunk és hiszünk. Ezer tévedés forrása rejtőzik ebben. Ha egy ember tartózkodik például a tiltott könyvek olvasásától, akkor az illető azt hiszi, hogy hisz, de titokban gyanakvással viseltetik a maga álhite iránt. A rosszhiszemű perlekedőhöz hasonlít, aki nem meri elolvasni ellenfele periratát.

*69 A babona hajójának kormányosai felvilágosult emberek. A matrózok viszont nagyobbára agyalágyultak. A kormányzó klérus kevés észt követel a kormányzott klérustól. E tekintetben semmit sem vethetünk az utóbbi szemére. Mivel foglalkozik fivére, a pap? – kérdezte egy napon Fontenelle-től? – Reggel – felelte a filozófus – misét mond, este pedig nem tudja, mit mond.

*70 Nincs, ami oly képtelenül agyafúrt lenne – mondják az angolok –, mint a teológusok érvei, melyekkel a tudatlan katolikusoknak a pápistaság igaz voltát bizonyítják. Ugyanezek az érvek a Korán igazságát is bebizonyítanák, sőt az Ezeregyéjszakáét, meg a Lúdanyó meséiét is. Ha meg akar erről valaki győződni, alkalmazza

csak e mesékre az iskolás álokoskodásokat és disztinkciókat, s látni fogja, hogy teológiai szempontból semmi hihetetlen sincs bennük.

*[71] Az üldözött Descartes elhagyta Franciaországot, és Aeneasként magával vitte házi isteneit, vagyis a felvilágosult emberek megbecsülését és sajnálkozását. A legfelsőbb bíróság, amely akkor Arisztotelész alapján állott, határozatot hozott a kartéziánusok ellen. Elítélte tantételüket, mint ahogy elítélte azóta az *Enciklopédiát*, *Az elméről* című könyvet, az *Emilt*. E különböző végzések csak dátumuk tekintetében térnek el egymástól. Érdekes, hogy a jelenlegi legfelsőbb bíróságok kigúnyolják a megelőző végzést, mint ahogy az eljövendő bíróságok hasonlóképpen nevetni fognak elődeik rendelkezésein.

*[73] Lásd Naudé művét a mágiával vádolt nagy emberek védelméről. Szerzője kénytelen bizonyítani, hogy Homérosz, Vergilius, Zoroaszter, Orpheusz, Démokritosz, Salamon, Szilveszter pápa, Empedoklész, Apollonius, Agrippa, Nagy Albert, Paracelsus stb. sohasem voltak boszorkányok.

*[73] A teológusok annyira visszaéltek a *materialista* szóval, melyről sohasem tudtak világos fogalmat alkotni, hogy végül ez a szó a felvilágosult szellemmel vált rokon értelművé. Manapság a felvilágosult írókat illetik ezzel a kifejezéssel, azokat, akiknek műveit mohón olvassák.

*[74] Mennyi undorító váddal illették a katolikusok a protestánsokat! Hányféle ravasz fogást alkalmaztak a szerzetesek, hogy a fejedelmeket hűséges alattvalóik ellen ingereljék! Hányféle cselfogáshoz folyamodtak avégből, hogy egyszerűen lázadóknak tüntessék fel őket, akiknek szíve csupa veszettség, kezükben fegyver, s mindig készek arra, hogy a trónt elfoglalják! Hollandiában, Angliában és Németországban ma már megtűrik a kereszténység összes szektáit. Milyen zűrzavart csinálhatnának is ottan? A felekezeti türelem jóvoltából a béke lett úrrá ezeken az országokon, s nyilván tartós is lesz, ha a világi elöljáró testület fékezni tudja az egyháziak becsvágyát.

*[75] Nincs határozatlanabb dolog, mint az *istentelen* szó jelentése. Mily gyakran megtörténik, hogy a bűntény elmosódó és zavaros eszméjét kapcsolják hozzá! Ha ezen a szón istentagadót kell értenünk, vagy ha olyannak adjuk ezt a nevet, akinek csak zavaros fogalmai vannak az istenségről, akkor ebben az értelemben mindenki ateista. Az érthetetlent ugyanis senki sem érti meg. Ha az úgynevezett materialistákra visszük át ezt a nevet, és ha ugyanakkor semmilyen világos és teljes fogalmunk sincsen az anyagról, az istentelen materialistáról sem lehet ebben az értelemben világos és teljes fogalmunk. Ha azokat nevezzük ateistának, kiknek az Istenről nem ugyanaz a fogalmuk, ami a katolikusoknak, akkor a pogányokat, az eretnekeket és a hitetleneket kell ilyen névvel illetnünk. Ebben az utóbbi értelemben azonban az ateista nem rokon értelmű többé a gonosztevővel. Olyan embert jelöl, aki a metafizika vagy a teológia bizonyos pontjai tekintetében nem úgy gondolkodik, mint a szerzetes meg a Sorbonne. Vajon kire kell alkalmaznunk az ateista vagy istentelen szót, hogy a gonosztett némi fogalmát idézze tudatunkba? Nyilvánvalóan az üldözőkre.

*[76] Az elmúlt háború folyamán, gyóntatóik tanúsága szerint, száz pletykázó vádolta az enciklopédistákat pénzügyeink ziláltságával. Isten a megmondhatója, volt-e csak egyetlen enciklopédista, akit pénzügyeink intézésével bíztak meg. Mások a filozó-

fusoknak vetették szemére az ezredesek csekély dicsőségszeretetét, és ugyanakkor ugyanezeket a filozófusokat üldözték olyan módon, melyet csak az képes elviselni, aki szereti a dicsőséget és a közjót. Voltak, akik Franciaország vereségeit az Enciklopédia megjelentetésének, a filozófiai szellem haladásának tulajdonították. És lám, ugyanekkor Poroszország igen filozófus királya, valamint az angolok igen filozófus népe verte meg mindenütt a francia seregeket. A filozófia volt a mesebeli szamár, amelyre minden bajt rá kellett kenni.

Portugáliában kevés filozófus található. Ezért az állam gyengesége arányban van itt a nép babonás ostobaságával.

*77 Franciaországban sohasem adták nagyobb tanújelét a világnézeti türelmetlenségnek. Ma már talán nem nyomtatnák ki engedély nélkül Fleury úr egyháztörténetét, és La Fontaine meséihez sem adnának kinyomási engedélyt. El sem képzelhető, mily istentelennek találnák ma ezeket a verssorokat a szobrászról és Jupiter szobráról:

S a szobrász gyöngeséginek
A költő sem marad alatta,
Teremtett isteneinek,
Félvén, eléri őt haragja.
Gyermek volt ebben, semmi más,
A gyermek lelkét mi sem bántja,
Mint az örökös aggódás,
Hogy meg ne sértődjék babája.

*78 A dicsőségszeretet önmaga fölé emeli az embert. Megnöveli lelki és szellemi képességeit. Tévedne azonban, aki ezt a szeretetet különleges alkat következményének tekintené. A dicsőségvágy annyira mesterkélt szenvedély, és annyira függvénye a kormányzati formának, hogy a törvényhozó bármikor kiolthatja vagy fellobbanthatja egy nemzetben.

*79 Nincs oly művészet vagy tudomány, amelynek ne lenne sajátos nyelve. Ennek tulajdonítható, hogy előrehaladott korban már képtelenek vagyunk újabb tudományt tanulmányozni.

*80 Minden egyes országban van egy bizonyos számú tárgy, melyet a nevelés egyaránt kínál mindenkinek. E tárgyak által gyakorolt egyöntetű benyomás hozza létre a polgártársakban azt a hasonlatosságot eszmékben és érzelmekben, melyet nemzeti szellem vagy jelleg névvel szokás illetni.

Van ezenkívül bizonyos számú különféle tárgy, melyet a véletlen és a nevelés ad elébe minden egyes egyénnek. Az ezen tárgyak keltette különféle benyomás hozza létre ugyanezekben az egyénekben az eszmék és az érzések különféleségét, melynek a sajátos szellem és jelleg nevet szokás adni.

*81 Úgy érzem, nem válhatunk híres emberré az irodalom területén, ha nem osztjuk meg időnket a társaság és a magány között. Akár igaz, akár nem, a gyémántot a sivatagban találja az ember, mégis a városban kell faragni, csiszolni és foglalatba helyezni. Bizonyos, hogy az a véletlen és az a sors, mely lehetővé teszi nekem, hogy felváltva lakozzam a városban és a falun, többet nyújt nekem, mint másnak.

V. szakasz

Azon gondolkodók tévedéseiről és ellentmondásairól, akik az elmék kiválóságának egyenlőtlen voltát az egyenlőtlenül fejlett érzékekkel hozzák kapcsolatba

Rousseau úr és jómagam ellentétes nézetet vallunk az e szakaszban tárgyalt kérdésben. Midőn egynémely eszméjét bírálom, egyáltalán nem célom az *Emil* kritikáját adni. Ez a mű méltó szerzőjéhez, méltó a társadalom megbecsülésére.[1] Rousseau úr azonban túlságosan hű követője Platónnak, s talán gyakran feláldozza a pontosságot az ékesszólás érdekében. Nyilván elkerülhette volna az ellentmondásokat, ha szigorúbb szemmel vizsgálja saját gondolatait, s figyelmesebben veti egybe azokat.

Amidőn a szerző legfőbb állításait vizsgálom, igyekszem kimutatni, hogy úgyszólván valamennyi tévedése szükségképpeni következménye annak az elvnek, melyet kissé elhamarkodottan tett magáévá, *mégpedig:*

„Az elmék közt megnyilvánuló egyenlőtlenség az érzékszervek többé-kevésbé tökéletes voltának következménye,[2] és erényeink, csakúgy mint képességeink, vérmérsékletünk különböző voltától függnek."

ELSŐ FEJEZET

Az Emil szerzőjének ellentmondásai az elmék egyenlőtlen voltának okairól

Rousseau úr gondolatainak puszta egybevetése már bizonyítja ellentmondásosságukat.

1. tétel

A *Nouvelle Héloïse* V. kötetének 116. lapján írja, a 3. levélben:[3]

„A jellemek megváltoztatásához a vérmérsékletet is meg kellene változtatni. Ha az elméket hasonlóképpen akarjuk megváltoztatni, azaz

[1] A dühödt magatartás, mellyel a szerzetesek és a papok Rousseau urat üldözték, ékesen szóló bizonyítéka annak, hogy kiváló a műve.

[2] Ebben a kérdésben csupán arról a csekély alkati különbségről van szó, melyet a természet a minden érzékükkel megáldott emberek közt okoz.

[3] Idézeteim zömét a Nouvelle Héloïse V. kötetének 3. leveléből veszem. Rousseau ebben a levélben foglalta egybe nagy művének úgyszólván valamennyi alapelvét.

ostoba emberből tehetségest akarunk faragni, annyi lenne ez, mint szőkéből barnát alkotni. Hogyan is lehetne a szíveket és a szellemeket közös mintából önteni ki? Vajon nem függnek-e képességeink, fogyatékosságaink, erényeink, következésképpen egész jellemünk teljességgel alkatunktól?"

II. tétel

A Nouvelle Héloïse V. kötetének 164., 165. és 166. lapján ezeket mondja:

„Vajon honnan szerezhetne fogyatékos hajlamokat a gyermek, aki még első ártatlanságában van, és sohasem mutattak neki erre vonatkozóan példát? Honnan erednek szenvedélyei, melyeket nem volt még alkalma átérezni, előítéletei, mikre semmi sem tanította? A fogyatékosságok, melyekkel mi a természetet vádoljuk, nem a természet műve, hanem a mienk. Egy bűnös kijelentés idegen növény a gyermek ajkán, melynek magját a szél hordta oda."

Az elsőként idézett részletben Rousseau úr úgy véli, hogy alkatunknak köszönhetjük rossz hajlamainkat, szenvedélyeinket, következésképpen jellemünket.

A második részletben viszont úgy véli (s vele együtt én is), hogy az ember fogyatékos hajlamok nélkül születik, mivelhogy eszmék nélkül születik. Ugyanezen oknál fogva azonban erény nélkül is születünk. Ha a bűn nem tartozik szorosan az emberi természethez, akkor az erénynek is, hasonlóképpen, tőle idegennek kell lennie. Az előbbi is, az utóbbi is szerzett tulajdonság, és nem is lehet más.*[1] Innen van az, hogy állítólag csak hétéves korunkban követhetünk el bűnt, mert ezen életkor előtt nincs még egyetlen szabatos fogalmunk sem az igazról és az igazságtalanról és semmiféle ismeretünk az emberek iránti kötelességeinkről.

III. tétel

Az *Emil* harmadik kötetének 63. oldalán ezt mondja Rousseau úr: „Az igazságosság érzése vele született vonása az emberi szívnek." Ugyanezen kötet 107. oldalán megismétli, hogy a lelkek mélyén ott van az erénynek és az igazságosságnak velünk született elve.

Az *Emil* harmadik kötetének 11. oldalán mondja: „Az erény belső hangja nem szólal meg a szegény emberben,*[2] hiszen ő csak táplálkozásra gondol." Ugyanezen mű negyedik kötetében a 161. lapon hozzáfűzi: „A népnek kevés eszméje van arról, hogy mi a szép és a tisztességes", és ezt a megállapítást teszi ugyanezen mű harmadik kötetének 112. oldalán: „az ember értelmes kora előtt úgy cselekszik jót és rosszat, hogy nem is ismeri ezeket."

Látjuk, hogy Rousseau úr a III. tételben az erény eszméjét velünk születettnek véli, a IV. tételben viszont szerzett tulajdonságnak, s ez utóbbiban igaza is van. Csak a tökéletes törvényhozás tudná megadni minden embernek az erény tökéletes eszméjét, és csak ez tudná tisztességre sarkallni.

Mindenki igazságos lenne, ha a gondviselés már a bölcsőtől fogva belevéste volna mindenki szívébe az igaz törvényhozás elveit. A gondviselés azonban adós maradt ezzel.

Az ég úgy akarta tehát, hogy az emberek elmélkedéseikből merítsék kiváló törvényeiket. Úgy akarta, hogy e törvények ismerete szerzett dolog legyen, oly lángelme terméke, akit az idő és a tapasztalás tett tökéletessé. Mert valóban – mondanám Rousseau úrnak –, ha volna velünk született érzésünk az igazságosságot és az erényt illetően, akkor ez az érzés, csakúgy, mint a testi fájdalom- és gyönyörérzet, minden embernek közös vonása lenne, a szegénynek csakúgy, mint a gazdagnak, a népnek csakúgy, mint a hatalmon levőnek. Az ember így mindenik életkorában meg tudná különböztetni a jót a rossztól.*[3]

Rousseau úr azonban az *Emil* harmadik kötetének 109. lapján ezt mondja: „Ha nem lenne velünk született tulajdonság az erény, akkor nem tapasztalnám azt, hogy az igazságos ember és a tisztességes polgár saját kárára törekszik a társadalom jólétére." Én erre azt válaszolom, hogy soha senki sem tört még a közjóra, ha ez saját kárát jelentette. A polgárhős, aki életét teszi kockára, hogy dicsőséggel koszorúzza magát, hogy kiérdemelje a társadalom megbecsülését, és hogy hazáját felszabadítsa a szolgaság alól, annak az érzelemnek engedelmeskedik, amely számára a legkellemesebb. Természetes, hogy boldogságát találja az erény gyakorlásában, a közmegbecsülés megszerzésében, valamint mindazokban a gyönyörökben, melyek e megbecsülés járulékai. Miért is ne tenné kockára életét hazájáért, hiszen a matróz meg a katona nap nap után kockáztatja életét egyetlen tallérért, az előbbi a tengeren, az utóbbi a futóárokban. A tisztességes ember, aki látszólag a maga kárára tör a közjóra, nem engedelmeskedik tehát másnak, csak egy nemes érdek keltette érzésnek. Miért is tagadná Rousseau úr ebben az esetben, hogy az emberek egyetlen és egyetemes mozgatója az érdek? Munkái-

nak vagy ezernyi helyén elismeri ezt. Az *Emil* harmadik kötetének 73. lapján például ezt mondja: „Hiába tesz úgy egy ember, mintha az én érdekemet elébe helyezné a magáénak. Színezheti bármiféle bizonyítással ezt a hazugságot, teljességgel biztos vagyok benne, hogy nem mond igazat." Ugyanezen mű első kötetének 137. lapján: „Azt akarom, hogy növendékemnek, amidőn hozzám fűzi sorsát, mindig jelenvaló és érezhető érdeke fűződjék kötelessége teljesítéséhez, s ha valaha is szem elől téveszti, ez a hazugság bajt okozzon neki, s így láthassa, hogy a dolgok rendje ellen cselekedett."

Látszik ebből az idézetből, hogy Rousseau úr nagyon is biztos benne: tanítványa megtartja ígéretét, hiszen érdeke azt megtartani. Miért kell tehát az *Emil* első kötetének 130. oldalán ezt mondania: „Aki csak a haszonért és saját érdekében tartja meg szavát, azt semmi sem köti, mintha semmit sem ígért volna." Ezt az embert nyilván nem a szava köti, hanem az érdeke. Ez a kötelék azonban felér egy másikkal, és Rousseau úr cseppet sem kételkedik ebben, hiszen úgy szeretné, hogy *az érdek fűzze a tanítványt az ígéretéhez*. Az ember annál pontosabban és hűségesebben tartja meg szavát, és mindig is így fog cselekedni, minél nagyobb érdeke fűződik ehhez. Aki nem tartja be, sokkal inkább bolond, mintsem tisztességtelen.

Megvallom, ritkán fordul elő, hogy ennyire kézzelfogható ellentmondásokat találjunk ugyanezen mű alapvető tételeiben. Ezt az erkölcsi jelenséget egyedül oly módon tudjuk megmagyarázni, hogy belátjuk: Rousseau úr *Emil*jében kevesebbet törődött a kifejtett igazsággal, mint a kifejtés kifejezési módjával. Ellentmondásainak eredménye abban foglalható össze, hogy az igazságosság és az erény eszméi voltaképpen szerzett eszmék.

MÁSODIK FEJEZET

Az elméről és a tehetségről

Mi az, amit az emberben elmének nevezünk? Eszméinek együttesét hívjuk így. Milyen fajta elménck adjuk a tehetség nevet? Annak az elménck, amely egyfajta dologra összpontosul, azaz ugyanazon fajta eszmék nagy mennyiségű együttesének. Mivel nincsenek velünk született eszméink (és műveinek több részletében Rousseau úr is elismeri ezt), az elme és a tehetség szerzett tulajdonságaink, s mint ahogy mondottam, mindkettőnek nemző kútfeje: 1. A testi érzékelőképesség. Enélkül semmiféle érzékelésben sem lenne részünk. 2. Az emlékezet,

vagyis ama képesség, melynek révén felidézzük az érzéki benyomásokat. 3. Az érdekünk, mely az érzéki benyomások egymással való összehasonlításához fűződik,*[4] vagyis ahhoz, hogy figyelmesen észleljük a hasonlatosságokat és különbözőségeket, a megfeleléseket és meg nem feleléseket, melyek a különféle tárgyak közt vannak.

Ez az érdek rögzíti a figyelmet, és az átlagos alkatú emberekben ez a kútfő hozza létre az elmét.

A képességek, melyeket egyesek ilyen vagy amolyan fajta elme sajátos hajlama következményének tartanak, valójában csak bizonyos fajta eszmékre irányuló figyelem termékei. Az emberi ismeretek összességét az orgona billentyűzetéhez hasonlítom. A különböző képességek az egyes billentyűk. Az érdek által mozgásba hozott figyelem pedig a kézzel azonos, amely válogatás nélkül érintheti ezt vagy amazt a billentyűt.

Egyébként, ha még az önszeretet érzése is szerzett tulajdonság, és ha az ember képtelen arra, hogy önmagát szeresse, mielőtt még átélte volna a testi fájdalom és gyönyör érzését, akkor hát minden tulajdonságunk szerzemény.

Elménk, képességeink, fogyatékos hajlamaink, erényeink, előítéleteink és jellemünk szükségképpen eszméink és érzéseink keveredéséből erednek, ezek tehát nem a mi különböző vérmérsékleteink eredményei. Még szenvedélyeink is ezektől függnek. Ezen igazság bizonyítására az északi népeket idézem. Mint mondják, az ő hurutos és egykedvű vérmérsékletük éghajlatuk és táplálkozásuk természetének sajátos következménye. Pedig éppoly gőgösek, irigyek, becsvágyók, fösvények és babonásak tudnak lenni, mint a déli vérmes és epés[4] népek.*[5] Üssük fel a történelemkönyvet, meglátjuk, mily hirtelen változik meg a népek jelleme anélkül, hogy éghajlatukban vagy táplálkozásukban változás állna be.

Hozzáfűzhetném még, hogy *ha minden jellem* – mint ahogy Rousseau úr állítja a *Nouvelle Héloïse* V. kötetének 109. lapján – *önmagában véve jó és egészséges lenne,* akkor ez az egyetemes jóság, amely ennélfogva a különböző vérmérsékletektől független, az ő nézete ellen bizonyítana. Adná az ég, hogy a jóság legyen az ember osztályrésze! Sajnálom, amiért ebben a kérdésben szintén ellenkezik a véleményem a Rousseau úréval. Én lennék a legboldogabb, ha minden embert jónak mondhatnék! Ám ha elhitetem velük, hogy jók, fékezem heves vágyukat, hogy jók legyenek. Jóknak nevezném őket, ám ugyanakkor gonoszakká tenném.

[4] Ez a tény világosan bizonyítja, hogy a fentebb említett szenvedélyek nem a vérmérsékletünk közt megnyilvánuló különbségből adódnak. Mint ahogy mondottam, a hatalomszeretet következményei.

Vajon tisztességes-e az ember, uralkodóját szolgálja-e, és kiérdemli-e bizalmát, ha elrejti előle népének nyomorát? Nem; mert akkor vagyunk tisztességesek, ha mindezt felfedjük előtte, s ha megmutatjuk neki a módot, ahogyan enyhíthet rajta. Aki becsapja az embereket, nem barátja az embereknek. Hol vannak hát a királyok barátai, s vajon melyik az az udvaronc, aki mindig igaz emberként viselkedik fejedelmével? Melyik ember az, aki mindig igaz önmagához? Aki csak színleli a bátorságot, mindenkit bátornak nevez, hogy őt is annak higgyék. Néha a legcsalafintább shaftesburysta bizonyítja a leghevesebben az emberek eredendő jóságát.

Ami engem illet, nem fogom őket e tekintetben számukra végzetes biztonságban tartani. Nem fogom szüntelenül mondogatni nekik, hogy jók. A törvényhozó, aki kevéssé őrizkedik a bűntől, nem fog ügyet vetni olyan törvények megalkotására, melyek a bűnt vannak hivatva elnyomni. Én nem fogok beleesni az emberiség megsértésének bűnébe. Ki merem mondani az igazságot, amidőn megmutatom, hogy Rousseau úr ezen a ponton éppúgy nincs összhangban önmagával, mint a fentebb ismertetett kérdésekben.

HARMADIK FEJEZET

Az ember jósága a bölcsőben

Szeretlek benneteket, polgártársaim! Leghőbb vágyam, hogy hasznotokra legyek. Nem tagadom, számítok rokonszenvetekre, de miért köszönjem megbecsüléstek és dicséreteiteket a hazugságnak? Hiszen oly sokan félrevezetnek benneteket. De én nem leszek az ő cinkosuk. Egyesek azt mondják rólatok, hogy jók vagytok, és legyezgetik bennetek a vágyat, hogy ilyennek képzeljétek magatokat. Egy szót se higgyetek nekik. Mások azt mondják rólatok: gonoszak vagytok. Ezek is csak hazudnak nektek, mert nem vagytok sem jók, sem gonoszak. Nincs olyan egyén, aki jónak születnék, nincs olyan egyén, aki rossznak születnék. Mindkét tulajdonság együttesen van meg az emberben, aszerint, hogy egyező vagy ellentétes érdek hozza össze vagy osztja meg őket.*[6] Vannak filozófusok, akik az embert hadiállapotban születettnek tartják. Azt mondják, hogy a közös birtoklási vágy ugyanazon dolgok iránt már a bölcsőben egymás ellen fegyverzi őket.

Kétségtelen, hogy beáll a hadiállapot, mindjárt a születésük után. A béke, melyben egymással élnek, nem nagyon tartós. De azért mégsem születnek ellenségként. A jóság vagy a gonoszság esetleges vonás ben-

nük. Jó, illetve rossz törvényeik hozzák létre. Amit az emberben jóságnak vagy erkölcsi érzéknek neveznek, nem egyéb, mint társai iránti jóindulata. Ez a jóindulat pedig mindig arányban áll azzal a haszonnal, melyet társaiból húzhat. Én jobban szeretem polgártársaimat az idegeneknél, barátomat pedig polgártársaimnál. Barátom boldogsága visszatükröződik rajtam. Ha gazdagabbá és hatalmasabbá válik, én is részesülök gazdagságában, hatalmában. A mások iránt érzett jóindulat tehát az önmagunkkal szemben táplált szeretet eredménye. Ha tehát az önszeretet – mint ahogy bizonyítottam művem IV. szakaszában – az érzékelőképesség elkerülhetetlen következménye bennünk, akkor a mások iránt táplált szeretet, bármit mondjanak is róla a shaftesburysták, ugyancsak eme képesség következménye.

Mert hát mi is az az eredendő jóság vagy erkölcsi érzék, melyet az angolok annyira magasztalnak?[5] Milyen világos fogalom alkotható ilyenfajta érzékről,[6] s milyen tényre alapítható létezése? Talán arra, hogy vannak jó emberek? De hát vannak irigyek, és vannak hazugok: *Omnis homo mendax.* Erre majd azt felelik, hogy az illetőkben erkölcstelen érzék van: irigykedés vagy hazudozási készség. Mi sem képtelenebb, mint Shaftesburynek ez a teológiai filozófiája, és mégis, a legtöbb angol e tan hívének nevezi magát, mint ahogy valamikor a franciák is a saját muzsikájukat szerették. Nincs azonban oly idegen, aki megérthetné az előbbit, és végighallgathatná az utóbbit.

[5] Az itt következő közmondás állandó és általános megfigyelésen alapul: *Másnak a baja álom csupán.* A tapasztalás tehát egyáltalán nem bizonyítja, hogy az emberek valóban oly jók lennének.

[6] Ha jogunkban áll feltételezni, hogy az ember erkölcsi érzékkel rendelkezik, miért ne tulajdonítanánk neki algebrai vagy kémiai érzéket. Van-e értelme annak, hogy hatodik érzékkel látjuk el az embert? Talán azért tesszük ezt, hogy tisztább erkölcsi fogalmakkal lássuk el? Tulajdonképpen miből is áll az erkölcstan? *Olyan eszközök tudománya ez, melyeket azért találtak fel az emberek, hogy a lehető legboldogabban élhessenek egymás közt.* Ha a hatalmon levő egyén nem gátolja e tudomány haladását, akkor az erkölcstan a népek tökéletesedő értelmének arányában fog tökéletesedni. Általában azt mondják, hogy az erkölcstan Isten műve. De hiszen a népek törvényhozásának részét alkotja minden országban. A törvényhozás pedig az emberek műve. Ha mégis úgy tartják, hogy az erkölcstannak Isten a szerzője, ez onnan van, hogy Isten a szerzője az emberi észnek, az erkölcstan pedig ennek az észnek a műve. Istent az erkölcstannal azonosítani nem egyéb, mint bálványimádás, hiszen annyi ez, mint az ember művének istenítése. Az emberek megállapodásokat kötöttek. Az erkölcstan pedig nem más, mint e megállapodások gyűjteménye. E tudomány igazi célja a többség boldogsága: *Salus populi suprema lex esto.* Előfordul azonban, hogy a népek erkölcstana igen gyakran ellenkező eredményt ér el. Onnan adódik ez, hogy a hatalmon levő ember az erkölcstan minden előírását a maga hasznára magyarázza. Ő tehát szüntelenül ezt mondogatja: *Salus gubernantium suprema lex esto.* Azaz a legtöbb nemzet erkölcstana ilyenkor már nem más, mint a hatalmon levő ember által alkalmazott eszközök, valamint az őáltala előírt szabályok gyűjteménye avégből, hogy megszilárdítsa hatalmát, s hogy büntetlenül lehessen igazságtalan.

A filozófusok szerint a közömbös, vagyis a karosszékében terpeszkedő ember embertársa vagyonát kívánja. Ám ha egyszer közömbös valaki, akkor nem kíván semmit, és nem is lehetnek vágyai. A vágy és a közönyállapot ellentmond egymásnak. Talán még ez a tökéletes közömbösségi állapot is lehetetlen. A tapasztalástól megtudhatom, hogy az ember nem születik sem jónak, sem gonosznak: boldogsága nincs szükségképpen hozzákötve másnak a boldogtalanságához. Sőt minden rendszerben, ahol egészséges módon nevelik az embereket, saját boldogságom eszméje többé-kevésbé szorosan kapcsolódik emlékezetemben polgártársaim boldogságához. Az előbbi iránti vágy létrehozza bennem a vágyat az utóbbi iránt. Ebből következik, hogy az embertársaink iránt érzett szeretet az egyes emberekben csupán az önszeretet következménye. Az eredendő jóság legzajosabb prédikátorai[7] nem mindig kerültek ki az emberiség legbuzgóbb jótevői közül.

Ha Anglia üdvösségéről lett volna szó, megmentése érdekében – mint mondják – a lusta Shaftesbury, az erkölcsi szép eme lánglelkű apostola, nem jelöltette volna magát a parlamentben. Nem az erkölcsi szép iránti érzék, hanem a dicsőség és a haza szeretete formálja a Horatiusokat, a Brutusokat és a Scaevolákat.[8] Hiába papolnák nekem az angol filozófusok, hogy az erkölcsi szép olyan érzék, amely már az anyaméhben kifejlődik, és az embert egy bizonyos időpontban részvéttel tölti el embertársai bajai iránt. Öt érzékemről eszmét alakíthatok ki magamnak, valamint azokról a szervekről is, melyek alkotják őket. Megvallom azonban, hogy az erkölcsi érzékről éppen úgy nincs eszmém, mint egy elefántról vagy egy erkölcsi kastélyról.*[7]

Tegyük fel, hogy az erkölcsi érzék kifejezésen az együttérzést értjük, mely a szerencsétlen ember látásakor ébred bennünk. Ám ahhoz, hogy egy ember szenvedéseivel együttérezzünk, tudnunk kell mindenekelőtt, hogy szenved, és e célból nekünk is át kellett már előzőleg élnünk a fájdalmat. A hitelezett együttérzés ugyancsak feltételezi ezen érzés ismeretét. Melyek egyébként azok a szenvedések, melyek iránt az ember általában a legfogékonyabbnak mutatkozik? Oly érzések ezek, melyeket a legnagyobb türelmetlenséggel viseltünk el, s amelyeknek emlékképe ennek következtében a leginkább jelen van emlékezetünkben. Az együttérzés tehát korántsem velünk született érzelem.

Mit élek át egy szerencsétlen ember jelenlétében? Erős felindulást.

[7] Az erkölcsi szép regényírói bizonyára nem ismerik azt a megvetést, melyet az ő regényük iránt érez mindenki, aki akár mint miniszter, akár mint rendőrfőnök vagy más közéleti személyiség abban a helyzetben van, hogy megismerhesse az emberiséget.

[8] Az erkölcsi szépnek ez az oly sokat magasztalt rendszere alapjában véve nem más, mint a velünk született eszmék Locke által lerombolt rendszere, amely most új néven és más formában jelenik meg közöttünk.

Mi hozza ezt létre? Olyan fájdalmak emlékképe, melyeknek ki van téve az ember, s amelyeknek magam is ki vagyok téve.*[8] Ez az eszme zavarba hoz, és kellemetlenül hat rám. Amíg e szerencsétlen előttem áll, szomorúságot érzek, sőt le vagyok sújtva. Mihelyt segítettem rajta, és nem látom többé, a nyugalom észrevétlenül visszaköltözik lelkembe, mert a bajok emlékképe, miket jelenléte idézett fel, észrevétlenül elhalványult abban a mértékben, ahogy ő távozott. Ha elérzékenyültem állapotán, saját magamon érzékenyültem el. Melyek tehát azok a bajok, melyekkel szemben leginkább élem át az együttérzést? Ezek – mint mondottam – nemcsak olyan bajok, melyeket már átéreztem, hanem olyanok is, melyeket átérezhetek. Minél jelenvalóbbak emlékezetem számára, annál hevesebben hatnak rám. A szerencsétlen ember fájdalmai iránt érzett elérzékenyülésem mindig arányban van a félelemmel, hogy ugyanezek a fájdalmak engem is gyötörhetnek. Szeretném, ha lehetséges volna csírájában megsemmisíteni őbenne ezt a fájdalmat. Egyúttal magam is felszabadulnék a félelemtől, hogy hasonló fájdalmakat élhetek át. A mások iránt táplált szeretet sohasem más az emberben, mint önmaga szeretete.*[9] Ebből következik, hogy a fizikai érzékelőképesség következményével állunk szemben. Hiába ismétli Rousseau úr szüntelenül, hogy minden ember jó, és hogy a természet valamennyi első megmozdulása becsületes. A törvények szükséges volta bizonyítja ennek az ellenkezőjét. Vajon mit feltételez ez a szükségesség? Azt, hogy az embert különféle érdekei teszik gonosszá vagy jóvá, s hogy az erkölcsös polgár formálásának egyetlen módja abban áll, hogy az egyéni érdeket a közérdekkel fűzzük egybe.

Van-e egyébként oly ember, aki kevésbé lenne meggyőződve, mint Rousseau úr, a jellemek eredendő jóságáról? Emil című művének első kötete 179. lapján ezt mondja: „Az az ember, aki nem ismerné a fájdalmat, nem ismerné sem az elérzékenyülő emberiességet, sem a gyengéd részvétet. Szíve nem indulna meg semmitől sem, nem lenne társas lény, szörnyeteg volna társai között."

Ugyanezen mű második kötetének 220. lapján: „Szerintem semmi sem szebb, és semmi sem igazabb, mint ez a tétel: mindig csak olyan bajok miatt sajnálunk másokat, amelyek ellen, úgy hisszük, magunk sem vagyunk biztonságban." Innen van, fűzi hozzá, hogy a fejedelem könyörtelen alattvalóival, a gazdag dúrva a szegénnyel, a nemes a nép fiával.

Vajon ilyen bölcs kijelentések után lehetséges-e az ember eredendő jóságát állítani, és úgy vélni, hogy *mindenkinek jó a jelleme?*

Annak a bizonyítéka, hogy az emberben az emberiesség nem egyéb, mint ama bajok emlékképe, melyeket vagy a maga,*[10] vagy a mások bőrén tapasztalt, abban keresendő, hogy mindazon eszközök közül, melyekkel az ember emberségessé és együttérzővé alakítható, a leghatásosabb,

ha zsenge ifjúságától fogva hozzászoktatjuk, hogy magát a szerencsétlenekkel azonosítsa, s hogy őbennük is önmagát lássa. Ennek tudható be, amiért egyesek az együttérzést gyengeségnek nyilvánították. Adhatnak neki nevet, amilyet akarnak, ez a gyengeség az én szememben mindig a legjobb erényt fogja jelenteni,*[11] mert mindig ez fog a legnagyobb mértékben hozzájárulni az emberiség jólétéhez.

Bebizonyítottam, hogy az együttérzés sem nem erkölcsi érzék, sem nem velünk született érzelem, hanem az önszeretet egyszerű következménye. Mi következik ebből? Az, hogy ugyanez a szeretet különféleképpen módosult formában, a kapott különféle nevelés, a körülmények és a véletlen által nekünk juttatott társadalmi helyzetek szerint tesz bennünket emberségessé vagy embertelenné. Következik ebből az is, hogy az ember nem születik együtt a részvét érzésével, de együttérzővé válhat mindenki, és azzá is válik, mihelyt a törvények, a kormányzati forma és a nevelés ilyenné alakítja.

Ó, ti! akikre az ég a törvényhozó hatalmat bízza, legyen a ti államigazgatástok szelíd, törvényeitek bölcsek legyenek, és meglátjátok, hogy alattvalóitok emberséges, derék és erényes emberek lesznek! Mihelyt azonban megváltoztatjátok akár a törvényeket, akár a bölcs államigazgatást, az erényes polgárok utódok nélkül fognak kipusztulni, és magatok körül csak gonosz emberekkel fogtok találkozni, hiszen gonosszá teszik őket saját törvényeitek. Az az ember, aki természeténél fogva közömbös a rossz iránt, ok nélkül nem adja rá magát a rosszra. A boldog ember emberséges, akárcsak a jóllakott oroszlán.

Jaj annak a fejedelemnek, aki bízik a jellemek eredendő jóságában.*[12] Rousseau úr felételezi ezt, de a tapasztalat megcáfolja. Aki a tapasztaláshoz fordul tanácsért, észlelheti, hogy a gyermek vízbe fojtja a legyeket,*[13] veri a kutyáját, fojtogatja a madarát, s mivel emberséges lélek nélkül született, magában hordja a felnőtt minden fogyatékos hajlamát.

A hatalmon levő ember gyakran igazságtalan. Az erőteljes gyermek hasonlóképpen az. Csak a gazda jelenléte tartja féken, és a hatalmon levő mintájára erőszakkal sajátítja ki barátja csemegéjét vagy ékszerét. Egy játékbabáért vagy egy csörgőért megteszi mindazt, amire a felnőtt ember képes egy címért vagy jogarért. Egyöntetű a két életkor cselekvési módja, melyről Lamotte úr írja:

Mert felnőtt már a gyermek is,
De gyermek még a felnőtt.

Nincs ok arra, hogy a jellemek eredendő jóságát hirdessük. Hozzáfűzhetném még azt is, hogy a jóság és az emberiesség az emberben nem lehet a természet műve, hanem csakis és egyes-egyedül a nevelésé.

A természet embere szükségképpen kegyetlen

Micsoda látvány tárul elénk a természet ölén? Egy sereg lényt látunk ottan, akiknek rendeltetése felfalni egymást. Az anatómusok megállapítása szerint az ember a ragadozó állat fogazatával rendelkezik. Nyilvánvaló tehát, hogy falánk, és ebből következik, hogy kegyetlen és vérengző. Egyébként az ő számára a hús a legegészségesebb táplálék, amely alkatának is leginkább megfelel. Fennmaradása, mint csaknem valamennyi állati fajta fennmaradása, a többiek elpusztításával jár együtt. Az emberek, akiket a természet tágas erdők mélyén szórt széjjel, eredetileg vadászemberek.

Mihelyt közelebb jutnak egymáshoz, és szűkebb területen kénytelenek fellelni táplálékukat, a szükség pásztorokká változtatja őket. Ha végül még jobban megsokasodnak, földművelővé válnak. Az ember mindezen különböző helyzetekben született irtója az állatoknak vagy azért, hogy húsával táplálkozzék, vagy hogy a nyájat, a gyümölcsöt, a magvakat és a veteményeket, melyek létéhez szükségesek, védelmezze ellenük.

A természet embere a maga hentese és szakácsa. Kezét mindig vér szennyezi. Hozzászokott a gyilkoláshoz, s így a szánalom jajszava süket fülekre talál nála. Engem megindít a halálra sebzett szarvas jajveszékelése, sőt könnyeket csal ki belőlem. Ez a látvány azonban kellemes a vadembernek, hiszen a megszokás hozzáedzette.

Az inkvizítor számára a legkellemesebb dallam az a hörgés, melyet a fájdalom csal elő. Nevet ő a máglya közelében, ahol az eretnek leheli ki lelkét. Ez az inkvizítor, akit a törvény hatalmazott fel a gyilkolásra, még a városok levegőjében is megőrzi a természeti ember vadságát. Minél inkább közeledünk ehhez az állapothoz, annál inkább megszokjuk a gyilkolást, és annál kevesebbe kerül. Miért van az, hogy hóhér híján, a legutolsó hentes kénytelen ellátni a hóhér teendőit? Nyilván mestersége teszi őt könyörtelenné. Akit a jó nevelés nem szoktat rá arra, hogy mások fájdalmában megpillantsa mindazt a fájdalmat, melynek ő maga is ki van téve, mindig kegyetlen és gyakran vérengző lesz. Ilyen a nép. Az ő elméjétől távol áll az emberiesség. Azt mondják, a kíváncsiság hajtja a népet Tyburnbe vagy a Grève-piacra. Első ízben így is van. De ha ismét visszatér oda, akkor már kegyetlenségének adja tanújelét. Sír a kivégzésekkor, lelkében felindul, a társaságbeli ember azonban a szomorújáték hallgatásakor sír, de ugyanakkor az előadás kellemes neki.

Aki az emberek eredendő jóságát hirdeti, félre akarja vezetni őket. Vajon a sors rendelése-e, hogy emberiesség dolgában, csakúgy mint a

vallásosság terén, oly sok az álszent, és oly kevés az erényes ember? Vajon az ember természetes jóságát kell-e megpillantanunk abban a kíméletben, melyet a kölcsönös félelem sugall két nagyjából egyforma erejű lénynek? Mihelyt a civilizált embert nem tartja már vissza ez a félelem, kegyetlenné és barbárrá válik.

Idézzük csak emlékezetünkbe egy csatatér képét a győzelmet követő pillanatban, amikor a síkságot még halottak és haldoklók borítják, a fösvénység és a kapzsiság ráveti mohó tekintetét a közjó még vonagló áldozatainak véres ruháira, majd kifosztja őket, mert semmi részvétet sem érez e szerencsétlenek iránt, akiknek szenvedését ráadásul még tetézi is.

Semmi sem hatja meg őt, sem az aggódó ember könnyei vagy ijedt tekintete, sem a fájdalmas jajveszékelés. Vak ő a szerencsétlen ember könnyeivel szemben, nyögése nála süket fülekre talál.

Ilyen az ember a győzelem harcmezején. Vajon emberségesebb-e valamelyik keleti ország trónján,*[14] ahonnan a törvényeket írja elő? Mire használja itt hatalmát? Vajon népei boldogulásával törődik-e? Enyhít-e a nélkülözőkön? Könnyít-e bilincseik súlyán? Vajon a Napkelet mentesül-e a zsarnokság elviselhetetlen jármától? Nap nap után látjuk ennek az ellenkezőjét: a járom mind súlyosabbá válik. A zsarnok a maga dicsőségét és nagyságát az önmaga által sugallt félelmen és a reszkető rabszolgákra rótt barbárságain méri le. Nincs oly nap, amikor mind újabb és mind kegyetlenebb kínzási módszert ne találna ki. Ellensége neki, aki jelenlétében sajnálkozik a népen. Aki ilyen értelmű tanácsot ad gazdájának, mint a költő Szádi mondja: „Saját vérébe mártja kezét."

Arkadioszt, aki közömbös volt a rómaiak balsorsa iránt, s akit csak tyúkja érdekelt, amelyet táplált, a barbárok arra kényszerítették, hogy hagyja el Rómát. Ravennába vonult vissza, ahol utolérte az üldöző ellenség. Egyetlen serege maradt, s ezzel próbált védekezni. A reá támadó ellenség megverte. Bukását hírül vitték neki. Róma – mondták neki – a győztes kegyetlen kapzsiságának lett áldozatává, a várost kifosztották, polgárai ruhátlanul menekültek. Nem volt idejük bármit is magukkal vinni. A türelmetlen Arkadiosz félbeszakította ezt a híradást, és – mint mondják – ezt kérdezte embereitől: Megmentették-e a tyúkomat?

Ilyen az az ember, akit a zsarnokság koszorúja és a győzelem babérai öveznek.*[15] Nem érez félelmet a törvényektől vagy a megtorlástól, s így az igazságtalanságnak nincs más mértéke, mint a rendelkezésre álló hatalom. Lám, mivé válik az eredendő jóság, melyet Rousseau úr hol feltételez az emberben, hol megtagad tőle.

Senki se vádoljon azzal, hogy tagadom jó emberek létezését. Vannak gyengéd emberek, akik társaik bajai iránt együttérzéssel viseltetnek.

Csakhogy az emberiesség a nevelés terméke bennünk és nem a természet adománya.

Ha ezek az emberek az irokézek közt születtek volna, az ő barbár és kegyetlen szokásaikat sajátították volna el. Rousseau úr azért van ellentmondásban még ezen a ponton is önmagával, mert alapelvei vannak ellentmondásban saját tapasztalataival. Hol az előbbiek, hol az utóbbiak szerint írja műveit.

ÖTÖDIK FEJEZET

Rousseau úr hol hasznosnak, hol szükségtelennek tartja a nevelést

I. tétel

Rousseau úr a *Nouvelle Héloïse* V. kötetének 109. lapján ezt mondja: „A nevelés mindenütt útját állja a természetnek, letörli a lélek nagyszerű tulajdonságait, hogy kisszerűeket és látszólagosakat iktasson helyükbe, melyek valójában mit sem érnek." Ha elismerjük, hogy ez így van, meg kell állapítanunk, hogy semmi sem veszélyesebb a nevelésnél. Csakhogy – mondhatnám Rousseau úrnak –, ha a nevelésnek ilyen hatalma van felettünk, nevezetesen, hogy kisszerű tulajdonságokat iktat a természettől kapott nagy tulajdonságok helyébe, s hogy ilyen módon rontja meg jellemünket, akkor ugyanez a nevelés miért ne iktathatna nagyszerű tulajdonságokat az ugyanazon természettől kapott kisszerűek helyébe, és ilyen módon tenné jóvá jellemünket? A fiatal köztársaságokban tapasztalható hősiesség bizonyítja, hogy ilyen átalakulás lehetséges.

II. tétel

Ugyanezen mű V. kötetének 121. lapján Rousseau úr ezeket adja Wolmar szájába: „Avégből, hogy gyermekeim tanulékonnyá váljanak, feleségem a fegyelem jármát kevésbé hajlékony járommal cserélte fel: a szükségesség jármával." Ám, ha hasznot lehet húzni a nevelés területén a szükségességből, és ha ennek hatalma ellenállhatatlan, akkor a gyermekek fogyatékosságai is kiküszöbölhetők, jellemük megváltoztatható, sőt jóra változtatható.

Ezen tételek egyikében tehát Rousseau úr nemcsak önmagának mond ellent, hanem a tapasztalásnak is.

Mert hát, kik azok az emberek, akik az erény legmagasztosabb

példáit nyújtották? Talán azok az északi vagy déli vademberek, a nevelés nélküli lappok vagy pápuák, az úgynevezett természet-emberek, akiknek nyelve mindössze öt-hat hangból vagy kiáltásból áll? Nyilván nem őrájuk kell gondolni. Az erény abból az áldozatból áll, melyet az egyéni érdek a köz érdekében hoz. Az ilyen áldozatok már társadalomban egyesült embereket feltételeznek és oly törvényeket, melyeket bizonyos mértékben tökéletesítettek a társadalmak. Vajon hol találunk hősöket? A többé-kevésbé civilizált népek közt. Ilyenek a kínaiak, a japánok, a görögök, a rómaiak, az angolok, a németek, a franciák stb.

Melyik lenne az az ember, aki a lehető legelviselhetetlenebb bármelyik társadalomban? A természet embere, akit semmiféle egyezmény sem fűz társaihoz, s ezért csak szeszélyének és pillanatnyi érzelmeinek engedelmeskedik.

III. tétel

Miután Rousseau úr elismételte, hogy a nevelés letörli a lélek nagyszerű tulajdonságait, *Emil* című műve IV. kötetének 192. lapján az embereket meglepő módon két osztályba sorolja. Az elsőbe azok tartoznak, akik gondolkodnak, a másikba azok, akik nem gondolkodnak. Szerinte oly megkülönböztetés ez, mely teljes egészében a nevelésbeli különbségből adódik. Mily kiáltó ellentmondás! Vajon kevésbé mond-e ellent önmagának akkor, amikor a szellemet az alkat egyenes következményének tartja, s ennélfogva kikel mindenfajta nevelés ellen, de ugyanakkor agyonmagasztalja a spártai nevelést, amely már az anyaölben kezdődött? Csakhogy – válaszolják majd erre – Rousseau úr, amidőn mindenfajta neveléssel szembehelyezkedett, egyedül azt a célt tartotta szem előtt, hogy az ifjúságot megóvja a rossz nevelés veszélyétől. Mindenki osztja az ő nézetét, és elismeri, hogy jobb megtagadni minden nevelést a gyermektől, mintsem rossz nevelésben részesíteni. Rousseau úr azonban nem ilyen útszéli igazságon elmélkedik. E tárgyban kissé kuszáltak az ő nézetei, minek bizonyítéka, hogy műveinek egyéb részletében beleegyezik abba, hogy a gyermek némi oktatásban részesüljön, feltéve – mint mondja –, hogy az oktatás nem túlságosan korai. Még ebben is ellentmond ő önmagának.

IV. tétel

A *Nouvelle Héloïse* V. kötetének 153. lapján mondja: „A természet tempója a leghelyesebb. Főleg arra kell ügyelni, hogy ne siettessük idő előtti neveléssel." Ám, ha egyáltalán létezik idő előtti nevelés, akkor

az kétségkívül a dajka nevelése. Úgy kellene tehát, hogy a dajkák semmiféle nevelést se adjanak a csecsemőnek. Nézzük meg, vajon állandó nézete-e ez Rousseau úrnak.

V. tétel

Ugyanezen mű V. kötetének 135. és 136. lapján ezt mondja: „A dajkáknak már a legzsengébb korban el kell fojtaniuk a gyermek ama rossz szokását, hogy szüntelenül kiabál. Ugyanaz az ok, amely ordítóvá teszi a gyermeket hároméves korában, lázadóvá teszi tizenkét éves korában, veszekedővé huszadik életévében, parancsolóvá, amikor harmincéves, és elviselhetetlenné egész életén át." Rousseau úr tehát itt bevallja, hogy a dajkák el bírják fojtani a gyermekekben az ordítozás rossz tulajdonságát. A gyermekek tehát már a bölcsőben nevelhetők. Ha ez így áll, miért ne kezdenénk el nevelésüket már a lehető legfiatalabb korban? Miért kockáztatjuk a sikert, amidőn célül tűzzük ki, hogy nemcsak a gyermek fogyatékosságait, hanem a fogyatékosságok megszokását is megszüntetjük benne? Jobb lenne talán sietnünk, hogy eme szenvedélyeiben, melyek még gyengék, fojtsuk el a legnagyobb fogyatékosságok csíráit.

E tekintetben Rousseau úr cseppet sem kételkedik a nevelés hatalmában.

VI. tétel

Ugyanezen mű V. kötetének 158. lapján mondja: „Ha csak egy kissé éber az anya, kezében tartja gyermeke szenvedélyeit." Gyermeke jellemét is kezében tartja tehát. Mert valójában miből áll a jellem? Heves és állandó akaratnak, tehát erős szenvedélynek a terméke. Ám, ha az anya mindent el tud érni fiai szenvedélyei terén, akkor jellemük dolgában is mindenható. Aki az okkal rendelkezik, az okozatnak is tud parancsolni.

Miért, hogy Julie, aki szüntelenül ellenkezik önmagával, folyton csak azt ismétli, hogy semmi fontosságot sem tulajdonít gyermekei oktatásának, s hogy ennek gondját a természetre bízza, amikor valójában nincs nevelés, amely – ha szabad mondanom – inkább volna nevelésnek mondható, mint az, amit Julie ad. E tekintetben úgyszólván semmit sem hagy ő a természetre.

Örömmel ragadom meg az alkalmat, hogy ezúttal dicsérhessem Rousseau urat: meglátásai néha rendkívül finomak. Az eszközök, melyeket Julie használ fiai oktatásában, gyakran a lehető legjobbak. Az emberek például mindnyájan utánzó majmok. A bűn ragályként terjed.

Julie jól tudja ezt, s ezért óhajtja, hogy mindenki, még a cselédség is, példájával és beszédével hozzájáruljon oly erények sugalmazásához, amilyeneket gyermekeiben szeretne. Használható-e azonban ilyen nevelési terv a szülői házban? Kétlem, hogy igen. És ha Julie bevallása szerint egyetlen durva vagy hízelgő lakáj elég ahhoz, hogy tönkretegye az az egész nevelést,[9] akkor hol találunk olyan cselédséget, amilyent ez a nevelési terv követel? Egyébként, ami lehetetlennek látszik a magánnevelésben, ugyancsak lehetetlen-e a nyilvános nevelésben?

HATODIK FEJEZET

Arról, hogy milyen szerencsésen lehet felhasználni Rousseau úr néhány gondolatát a nyilvános nevelésben

A magánnevelésben nehéz a tanítót kiválasztani. Ritkán találni kiválót, és nyilván sokba is kerül. Kevés a magánember, aki elég gazdag ahhoz, hogy jól megfizethesse. A nyilvános nevelésben nem ez a helyzet. Ha a kormányzat bőkezűen fizeti és megbecsülésben részesíti a tanító-

[9] Julie-nek ezen vallomása szerint bizonyára azt hihetné valaki, hogy Rousseau úr szemrehányást tesz, amiért túl nagy fontosságot tulajdonítok a nevelésnek.

„Lám – mondja –, két azonos társadalmi állású ember körülbelül ugyanazt a nevelést kapja, s mégis mily nagy eltérés észlelhető szellemük között. Vajon e különbség megmagyarázása végett fel kell-e tételeznünk – fűzi hozzá a Nouvelle Héloïse V. kötetének 114. lapján –, hogy bizonyos tárgyak hatással voltak az egyikre, de semmi hatással sem voltak a másikra. Azt kell-e feltételeznünk, hogy bizonyos jelentéktelen körülmények különbözőképpen ragadták meg figyelmüket anélkül, hogy észrevették volna? Mindezek az okoskodások agyafúrtságok csupán." Ám – válaszolhatnám Rousseau úrnak – ha azt állítjuk, hogy a cseléd durva vagy hízelgő jelleme elegendő ahhoz, hogy az egész nevelést elrontsa, s ha a tapintatlan nevetés *(Emil,* I. kötet, 216. lap) fél esztendővel késleltetheti a nevelést, akkor el kell ismernünk, hogy ugyanezek az apró körülmények, melyeket ön olyan nagyon lenéz, néha a legnagyobb fontossággal bírnak. Ebből az következik, hogy pontosan ugyanazt a nevelést adni két embernek teljességgel lehetetlen. Márpedig hogyan lehetséges az, hogy Rousseau úr, miután olyan találóan vette észre a legkisebb okok befolyását a nevelésre, az e tárgyban elvégzett okfejtéseket *(Nouvelle Héloïse* V. kötet, 113. és 114. lap) az asztrológusok következtetéseihez hasonlítja? „Az asztrológusok, hogy megmagyarázzák – írja – az ugyanazon arculatú égboltozat alatt született emberek sorsának különböző voltát, tagadják, hogy az emberek pontosan ugyanabban a pillanatban születtek." Rousseau úrnak azonban azt lehetne válaszolni, hogy az asztrológusok tévedése korántsem ebben a tagadó magyarázatban keresendő. Matematikai igazságot állít az, aki a csillagokról azt mondja, hogy egy pillanat alatt, bármily rövid legyen is, kisebb-nagyobb területet futnak be, amely terület arányban van mozgásuk kisebb-nagyobb sebességével. Ha nincsen pontosan járó óránk, vagy ha nem áll elég megbízható megfigyelés rendelkezésünkre, az az állítás, hogy két ember, akiről azt hisszük, hogy

kat, azaz, ha állásukat megbecsülendővé teszi,[10] akkor általánosan kívánatossá teszi őket. Ilyen esetben a kormányzat válogathat nagyszámú felvilágosult ember között, mert mindig találni fog olyanokat, akik alkalmasak a nekik szánt állások betöltésére. Nincs oly mesterség, melyben ne az alacsony jutalom okozná a tehetséghiányt.

Mit kell azonban elsőként előírnunk a Rousseau úr által javasolt nevelési tervben a tanítók kötelességéül? A gyermekek szolgálatára rendelt cselédek nevelését. Mihelyt ezeket a cselédeket megnevelték, a tanítók nekiláthatnak oktatási módszereik tökéletesítésének saját, valamint elődeik tapasztalatai alapján.

Ha ezek a tanítók azt kapják feladatul, hogy tanítványaiknak a közérdekkel leginkább egyező ízlést, eszméket, szenvedélyeket sugalmazzák, akkor kénytelenek tanítványaik viselkedését, magatartását és beszédét állandó jelenlétükkel oly mértékben szemmeltartani, amely hosszú időn át lehetetlen. Ilyen kényszert legfeljebb naponta négy-öt órán keresztül képesek elviselni. Ezért tehát csak a kollégiumban lehetséges hasznosítani az *Emil*ben és a *Nouvelle Héloïse*-ban terjesztett bizonyos szempontokat és bizonyos eszméket, ott, ahol a tanítók egymást felváltják munkájukban. Ami lehetséges egy köznevelési intézményben, lehetetlenné válik a szülői házban.

Milyen korban kezdjük a gyermekek nevelését? Ha hihetünk Rousseau úrnak abban, amiről a *Nouvelle Héloïse* V. kötetének 116. lapján ír, akkor a gyermekekről elmondható, hogy tíz-tizenkét éves korukig ítélőképesség híján vannak. Eddig az életkorig tehát haszontalan minden nevelés. Igaz ugyan, hogy a tapasztalás ezen a ponton ellentmond az említett szerzőnek. Megtudjuk ugyanis a tapasztalásból, hogy a gyermek már abban a pillanatban, amidőn érez, meg is tud különböztetni, legalább zavarosan, és már tizenkét éves kora előtt ítéletet tud alkotni a testek távolságáról, arányairól, keménységéről és puhaságáról. Különb-

ugyanabban a pillanatban született, mégsem látta meg abban a pillanatban a napvilágot, amidőn a csillagok pontosan ugyanabban a helyzetben voltak egymáshoz viszonyítva: ez a kétely gyakran kellő alappal bír. Azt hinni azonban, minden bizonyíték nélkül, hogy a csillagok befolyást gyakorolnak az emberek sorsára és jellemére: ostobaság, mégpedig az asztrológusok ostobasága.

[10] Mi szükséges ahhoz – kérdezi Rousseau úr –, hogy a gyermek tanuljon? Erdeke kell hogy fűződjék a tanuláshoz. Mi szükséges ahhoz, hogy a tanító tökéletesítse oktatási módszerét? Neki is érdekének kell fűződnie a módszer tökéletesítéséhez. Ámde ahhoz, hogy ily keserves munkával foglalatoskodjék, tekintélyes jutalmat kell remélnie. Márpedig igen kevés ama gazdag apáknak a száma, kik eleget tehetnek reménykedésének, és bőkezűen megfizethetik szolgálatait. Egyedul a fejedelem képes tiszteletet szerezni a tanítói állásoknak, tisztes jövedelmet fűzni ezekhez, s így azt a vágyat sugallni az érdemes embereknek, hogy kiérdemeljék és el is nyerjék ezeket.

séget tud tenni aközött, ami szórakoztatja vagy untatja. Tudja, hogy mi a rossz vagy a jó az ízlése szempontjából. Végül, már tizenkét éves kora előtt jelentős részét ismeri a használatos nyelvnek, s ismeri azokat a szavakat, melyekkel gondolatait tudja kifejezni. Ebből én arra a következtetésre jutottam, hogy a természet szándéka nem abban áll, hogy – mint az *Emil* szerzője mondja – a test erősödjék meg, még mielőtt a szellem működésbe jön, hanem hogy a szellem abban a mértékben működjék, amilyen mértékben a test erősödik. Ebben a kérdésben Rousseau úr – úgy látszik – nem egészen biztos érvelése igazságában. Be is vallja az *Emil* I. kötetének 259. lapján, hogy gyakran mond ellent önmagának, de – fűzi hozzá – „ez az ellentmondás csupán szavak ellentmondása". Én azonban már megmutattam, hogy az ellentmondás magukban a dolgokban nyilvánul meg. A szerző újabb bizonyítékot szolgáltat nekem művének ugyanezen a helyén. „Úgy tekintem a gyermeket – mondja –, mint aki képtelen az okoskodásra,[11] de ezt azért teszem, mert általában olyan dolgokról való okoskodásra kényszerítik, amiket nem érthet meg." Ebben a tekintetben azonban ugyanaz áll a felnőtt emberre, ami a gyermekre, hiszen egyik is, másik is hibásan okoskodik olyasmiről, amit nem ért. Sőt még azt is kijelenthetjük, hogy ha a gyermek éppúgy képes nyelveket tanulni, mint a felnőtt ember, akkor éppúgy képes figyelni is, és ugyancsak észlelni tudja a hasonlatosságokat és a különbségeket, a megfeleléseket és a meg nem feleléseket, melyek a különféle tárgyak között tapasztalhatók, azaz ő is tud helyesen okoskodni.

Melyek egyébként azok a tapasztalatok, melyekre Rousseau úr támaszkodik, amidőn az *Emil* I. kötetének 203. lapján ezt állítja: „Ha el tudnátok vezetni növendéketeket erőben és egészségben tizenkét éves koráig úgy, hogy azt se tudja, melyik a jobb és melyik a bal keze, és hogy azt se tudja, mi a könyv, értelmének szemei első leckéitektől fogva megnyílnának az ész világosságára."

Megvallom, felfoghatatlan számomra, miért látna a gyermek jobban, ha csak tíz vagy tizenkét éves korában nyitná ki értelmének szemeit. Annyit mindenesetre tudok, hogy olyan gyermeknek a figyelme, akit tizenkét éves koráig szellemi tétlenségben hagytak, nehezen rögzíthető. Még a tudós is, akit hosszú időn át eltérítettek tanulmányaitól, csak erőfeszítés árán képes oda visszatalálni. Ugyanúgy vagyunk itt a szellemmel, mint a testtel. Az előbbit figyelmessé, az utóbbit hajlé-

[11] „A fiatal emberek állítólagos képtelensége a gondolkodásra – mondja erről a kérdésről Saint-Réal – inkább a tanítóra, mint a tanítványra vet fényt. Ha a tanító képtelen a tanítványt gondolkodásra bírni, akkor érdekében áll, hogy a tanítvány erre való képtelenségét hangoztassa."

konnyá csak állandó edzés árán tehetjük. A figyelem csak a megszokás révén válik könnyeddé.

Csakhogy láttunk már olyan embereket is, akik élemedett korukban győznek le olyan akadályokat, melyeket hosszas tétlenség rak a képességek megszerzésének útjába.

A dicsőség mértéktelen vágya kétségkívül létrehozhat ilyen csodát. De mily szerencsés dolgok ritka összetalálkozásának kell létrejönnie ahhoz, hogy ilyen vágy fellobbanhasson valakiben. Szabad-e ilyen összetalálkozással számolni, és mindent csak a csodától várni? A legbiztosabb megoldás az, ha a gyermeket idejekorán szoktatjuk hozzá a fáradságos figyeléshez. Az ilyen szokás a legkézzelfoghatóbb előny, amelyet manapság a legjobb iskoláztatásból húzhatunk. Mi a teendő azonban, ha a gyermeket figyelmessé akarjuk tenni? Nem más, mint hogy érdeke fűződjék a figyeléshez. Ebből a célból szoktak néha fenyítéshez folyamodni.*[16] A félelem figyelmet hoz létre, és ha egyébként tökéletesítették már az oktatási módszereket, akkor ez a figyelés nem is nagyon fáradságos.

Csakhogy könnyű dolog-e tökéletesíteni ezeket a módszereket?

A tanulás tüstént könnyűvé válik akkor, ha egy elvont tudományban, amilyen például az erkölcstan, a gyermeket az egyedi fogalmaktól az általános fogalmakig vezetjük. Megkönnyíti a munkát továbbá, ha világos és szabatos fogalmakat kapcsolunk a különféle szavakhoz, melyek e tudomány nyelvét alkotják. Ha az emberi szellemet pontosan vizsgáljuk, felvetődik bennünk a kérdés, vajon van-e okunk arra, hogy a tanulmányokat ne úgy rendezzük el, hogy a tapasztalás legyen az egyetlen vagy legalábbis a legelső tanítónk? Van-e ok arra, hogy a tanítvány, bármily tudományról legyen is szó, ne az egyszerű érzéki benyomásokból induljon ki a legbonyolultabb eszmék felé? Mihelyt magunkévá tettük ezt a módszert, a tanítvány haladása gyorsabb lesz, tudása biztosabb alapokra helyeződik, a tanulás kevésbé lesz kínos számára, s méghozzá kevésbé gyűlöletes is, s a nevelésnek ilyen módon nagyobb hatása lesz reá.

Szüntelenül ismételgetni, hogy a *gyermekkorban és ifjúkorban nincs ítélőképességünk* – a vígjátékokban látható aggastyánok szavajárása ez. Az ifjú kevesebbet elmélkedik, mint az öregember, mert többet érez, és minden új tárgy erősebb benyomást tesz rá. Igaz ugyan, hogy érzékeléseinek ereje eltéríti őt az elmélkedéstől, hevességük azonban mélyebben vési emlékezetébe azokat a tárgyakat, melyeket egy napon valamely érdekből össze kell majd hasonlítania egymással.

Az élemedett kor állítólagos előnyei az ifjúkorral szemben

A férfi többet tud, mint az ifjú. Több tény van az emlékezetében. De vajon nagyobb-e a befogadóképessége is a tanulásra, ereje a figyelésre, tehetsége az okoskodáshoz? Nem. A gondolatok, ha szabad mondanom, akkor növekednek a legerőteljesebben, amidőn kilépünk a gyermekkorból, azaz amidőn a vágyak és a szenvedélyek életkorában vagyunk. Az élet tavaszáról ugyanaz mondható el, ami az esztendő tavaszáról. A nedv ilyenkor erőteljesen szökik fel a fában, szétterjed az ágak teljes hosszában, eloszlik a levelekben, lombozatot érlel, a fát virágdíszbe borítja, és gyümölcsöt hoz létre. Ugyanígy vagyunk az emberrel is: ifjúkorában érlelődnek benne azok a magasztos gondolatok, melyek egyszer majd híres emberré teszik.

Életének nyarán megérlelődnek gondolatai. Ebben az évszakban összehasonlítja őket az ember, egységbe fűzi valamennyit, és nagy együttest alkot belőlük. Ezzel a munkával tölti el éveit ifjúkorától élemedett koráig, és a nagyközönség, amely szedegeti ilyenkor munkája gyümölcsét, tavaszának ajándékait, úgy tekinti, mintha az ősztől kapta volna.[12] Teljes egészében véve az ember akkor a legtökéletesebb, amidőn ifjúkorát éli.*[17] Az élet szellemének nagyobb adagját hordozza magában, és többet áraszt szét ebből mindarra, ami körülveszi.

Vizsgáljuk meg azokat a birodalmakat, ahol a fejedelem lelke, miután a nemzet lelkévé vált, mozgást és életet ad át ennek a nemzetnek. Az uralkodó szelleme hasonlatos Alkinoosz forrásához, melyből a víz a palota falain belül buggyant ki, s aztán száz csatornán keresztül ömlött szét a fővárosban. Az uralkodó szellemét a főrangúak csatornái hasonlóképpen továbbítják az alattvalók felé. Mi történik ekkor? Ezekben a birodalmakban, ahol minden a monarchából sugárzik ki, a nemzet ifjúságának pillanata általában egybeesik legteljesebb virágzásának időszakával. Ha a szerencse, mint a kacér nő, menekül az ősz hajfürtöktől, annak a jele ez, hogy a tevékeny szenvedélyek cserbenhagyták már a fejedelmet,*[18] hiszen a siker biztosítéka a tevékenységben keresendő.

Az ember, amily mértékben közeledik öregkora, mind kevésbé ragaszkodik a földhöz, és mind kevésbé alkalmas arra, hogy földi dolgokat kormányozzon. Nap mint nap érzi, hogy létezésének érzése csappanófélben van benne. Mozgásának kútfeje elhal. A monarcha lelke elzsibbad, s ez a zsibbadtság átterjed alattvalóira, akik elvesztik bátor-

[12] Az ifjúság első szakaszában a tanulás iránti heves hajlamot a dicsőségvágynak és néha a nők iránti szerelemnek köszönhetjük. Haladottabb korban ezen hajlam folytatódását már csak a megszokás hatalmának köszönjük.

ságukat, energiájukat, és bizony hiába kérnénk számon az aggastyán XIV. Lajostól ama babérokat, melyek ifjú homlokát övezték.

Ha meg akarjuk tudni, milyen hatalma van a nevelésnek a gyermek felett, üssük fel a *Nouvelle Héloïse* V. kötetét, és nézzük meg, mit mond ottan Julie, azaz maga Rousseau úr. Azt mondja itt,[13] hogy Julie gyermekei, akik közül az idősebbik[14] hatesztendős, már tűrhetően olvasnak. Tanulekonyak is,[15] hozzászoktak a visszautasításhoz,[16] Julie kiküszöbölte bennük azt az okot, mely ordítozásra késztette őket,[17] száműzte lelkükből a hazudozást, a hiúságot, a haragot és az irigykedést.[18]

Hadd tekintse Julie, azaz Rousseau úr, ha akarja, ezt az oktatást egyszerűen előkészületnek, a név mit sem változtat a dolgon. Tény, hogy hatéves korban ritkán találni ennél haladottabb nevelést. De Rousseau úr még meglepőbb haladást ér el tanítványával az *Emil* II. kötetének 132. lapján: „Azon a módon, ahogyan én nevelek – mondja –, lám, mily magasztos eszmék rendeződnek Emil fejében! Mily világos az ítélőképessége! Mily szabatos az észjárása! Felsőbbrendű ember ő, aki ha nem képes a többieket a saját magaslatára emelni, le tud szállni a többiek szintjére. Értelmébe bevéső dnek az igazságosság helyes alapelvei, a szépség igaz mintaképei, a lények valamennyi erkölcsi kapcsolatai és a rend összes eszméi."

Ha valóban ilyen Rousseau úr Emilje, senki sem vitathatja el tőle a felsőbbrendű ember nevet. Csakhogy ez a tanuló, mint ahogy a II. kötet 302. lapja bizonyítja, a természettől csak középszerű szellemi képességeket kapott.

Az ő magasrendűsége – mint ahogy Rousseau úr állítja – nem a szervek kisebb-nagyobb tökéletességéből ered, hanem magából a nevelésből.

Korántse csodálkozzunk e híres író ellentmondásain. Megfigyelései csaknem mindig pontosak, alapelvei azonban csaknem mindig hamisak és közkeletűek. Ebből erednek tévedései. Kevés aggállyal vizsgálta meg az általában elfogadott nézeteket, s így az emberek száma, akik e nézeteket magukévá tették, félrevezette őt. És melyik az a filozófus, aki mindig szigorú vizsgáló szemmel néz ezekre a nézetekre? Az emberek általában egymás szavait ismétlik, hiszen utazók ők, egyik a másik után ugyanolyan módon írja le az országokat, melyeket csak sebtében jártak be, vagy talán sohasem láttak.

[13] 159. lap.
[14] 140. lap.
[15] 120. lap.
[16] 132. lap.
[17] 135. és 136. lap.
[18] 123. lap.

A régi színháztermekben, mint mondják, sok mesterséges visszhangot helyeztek el bizonyos távolságra egymástól, a színpadon azonban kevés színész volt látható. Nos, a világ színpadán is csekély azoknak a száma, akik a maguk fejével gondolkodnak, de a visszhang igen nagy. Zúg a feje mindenkinek e visszhangok lármájától. Nem akarom ezt a hasonlatot Rousseau úrra alkalmazni. Meg kell azonban jegyeznem, hogy ha nincs is oly lángelme, akinek nézetei közt gyakran sok szóbeszéd ne lenne található, Rousseau úrral nyilván ily szóbeszéd hitette el, „hogy a gyermek tíz-tizenkét éves kora előtt teljességgel képtelen a gondolkodásra és a tanulásra".

NYOLCADIK FEJEZET

Rousseau úr magasztaló szavai a tudatlanságról

Aki néha az elmék és a jellemek különbözőségét a vérmérsékletekben megnyilvánuló különbség következményének tartja,[19] s akinek meggyőződése, hogy a nevelés *csak kisszerű képességeket iktat a természet adta nagyszerű képességek helyébe,* ártalmasnak kell hogy higgye a nevelést,*[19] s néha úgy illik, hogy a tudatlanságnak keljen védelmére. Lám, Rousseau úr is mondja a *Nouvelle Héloïse* V. kötetének 163. lapján: „Nem a könyvekből kell a gyermeknek ismereteit nyernie. Az ismeretek nem ott találhatók." Ám lehetséges-e, hogy a tudományok és a művészetek valaha is a tökéletesedés bizonyos fokát érték volna el, ha nincsenek könyvek? Miért ne tanulnánk a geometriát az Euklcidész- és a Clairaut-könyvekből, az orvostudományt a Hippokratészekből és a Boerhaave-okból, a hadtudományt a Caesarokból, a Feuquières-ekből és a Montecucollikból, a polgári jogot a Domat-ból, végül a politikát és az erkölcstant olyan történészek műveiből, mint Tacitus, Hume, Polübiosz vagy Machiavelli? Miért hogy Rousseau úr, akinek nem elég, hogy lenézi az irodalmat, úgy látszik, még azt is el akarja hitetni, hogy a természeténél fogva erényes ember a könyvek ismeretének köszönheti bűneit? „Bánom is én – mondja Julie ugyanezen mű V. kötetének 158. és 159. lapján –, ha fiamból nem lesz tudós. Elég nekem, ha bölcs és jó." De hát a tudományok bűnös hajlamúvá teszik a polgárt? Talán a tudatlan a legjobb és a legbölcsebb ember?*[20] Ha ahhoz, hogy fel ne

[19] Ha a jellemek az alkat következményei lennének, akkor minden országban kellene egy bizonyos számú jellemes embert találnunk. Miért, hogy általában mégis csak a szabad országokban találhatók? Azt mondják, azért, mert egyedül ilyen országokban fejlődhetik ki a jellem. Lehetséges-e azonban, hogy a szellemiség útját állja valamely fizikai ok kifejlődésének? Van-e olyan erkölcsi maxima, mely képes lenne nagyítóüveget olvasztani?

akasszanak bennünket, kevés bölcsességnek kell a szükséges becsületességgel társulnia, vajon ugyanez áll-e a kényes és nemes becsületességre? Az ilyenfajta becsületesség a hazafiúi kötelességek rendkívüli ismeretét feltételezi. Láttam én az ostobák között is jó embereket, csakhogy csekély számban. Sok osztrigát láttam, de kevés olyat, amelyben gyöngyszem is található. Senki sem tett még olyan megfigyelést, melynek értelmében a legtudatlanabb népek mindig a legboldogabbak, a legszelídebbek és a legerényesebbek lettek volna.*[21]

Észak-Amerikában embertelen háború készteti szüntelen fegyverkezésre a tudatlan vadembereket, egyik törzset a másik ellen. Ezek a vademberek kegyetlenek harcaikban, de még kegyetlenebbek diadalaikban. Miféle bánásmódot várnak tőlük a hadifoglyok? Csak a halált várhatják, szörnyű kínoztatások közepette. Vajon a békepipa lelohasztotta-e két vad nép dühét? Micsoda erőszakot alkalmaznak néha saját népeik között! Hányszor lehetett látni, amint a gyilkolás, a kegyetlenség és a büntetlenség által bátorított hitszegés*[22] emelt fővel járt soraikban!

Valóban, miféle okból lenne az ostoba erdei ember erényesebb a felvilágosult városinál? Az emberek mindenütt ugyanazokkal a szükségletekkel és a kielégítésükre irányuló ugyanazon vággyal születnek. Ugyanazok ők a bölcsőben, s csak akkor különböznek egymástól, midőn az élet pályáján már előbbre jutottak.

Egy vad nép szükségletei – mondják majd – csak testi szükségletekre korlátozódnak. Különben is kisszámúak ezek a szükségletek. A civilizált nemzet szükségletei ezzel szemben kimeríthetetlenek. Az éhezésnek itten kevés ember van kitéve. De hányféle ízlést és hányféle vágyat kell kielégíteniük! És hányféle csírája rejlik az összetűzésnek, a vitának és a bűnnek a hajlamok eme sokféleségében! Igen, de ne feledjük el, hogy mennyi törvény és intézkedés szolgál arra, hogy elnyomhassuk őket!

A nagy bűnök egyébként nem mindig nagyszámú vágyainkból erednek. Nem az ismétlődő szenvedélyek, hanem az erős szenvedélyek hozzák létre a gonosztetteket. Minél több vágyat érzek, és minél többfajta a hajlamom, annál kevésbé heves. Minél több ágra szakad a zuhatag, annál kevesebb veszélyt rejteget. Az erős szenvedély mindig magányos szenvedély, mely minden vágyunkat egyetlen ponton összegezi. Gyakran ilyenek bennünk a testi szükségletek által létrehozott szenvedélyek.

Ha előfordul, hogy két nemzet, mely nem ismeri a mesterségeket és a mezőgazdaságot, az éhezés szenvedésének van kitéve, a tevékenységnek micsoda kútforrása rejlik ebben az éhezésben! Nincs oly halastó, nincs oly erdő, tele vaddal, mely ne válna közöttük vita tárgyává és háború kiváltó okává. Mihelyt csökken a hal- és a vadállomány, mindegyik nemzet védeni igyekszik a tavat vagy az erdőt, melyet kisajátít, akárcsak a földművelő az aratás előtt álló mezőhöz vezető utat.

Az éhséget napjában többször érezzük, s ezen oknál fogva a vademberben még tevékenyebb kútforrássá válik, mint amily tevékeny a civilizált népben ízlésének és vágyainak sokfélesége. Márpedig a vadember tevékenysége mindig kegyetlen formában nyilvánul, hiszen semmilyen törvény sem tartja féken. Innen van, hogy Észak-Amerikában a vadember ezen ország lakosságának arányszámához viszonyítva több kegyetlenséget és gaztettet követ el, mint Európa teljes egészében. Mire alapozhatjuk tehát az erényes és boldog vademberről vallott nézetet?

Az északi vidékek népeit oly gyakran irtja az éhínség. Vajon azt bizonyítja-e a szamojédok elnéptelenedése, hogy ők talán boldogabbak a hollandoknál? Amióta feltalálták a tűzfegyvereket, és amióta a hadtudomány oly nagy haladást tett,*[23] micsoda állapot az eszkimóké? Minek köszönhetik létezésüket? Az európai nemzetek könyörületének. Mihelyt némi nézeteltérés támad az utóbbiak és az előbbiek között, a vadnépet kiirtják. Boldog népnek mondható-e tehát az a nép, melynek létezése ennyire bizonytalan?

Még ha a huron és az irokéz valóban olyan tudatlan lenne is, mint amilyennek Rousseau úr gondolja, akkor sem hinném, hogy szerencsésebb lenne. Egy nép a maga erényeit, jólétét, népesedését és hatalmát felvilágosultságának és törvényei bölcsességének köszönheti. Mikor váltak az oroszok félelmetessé Európa szemében? Amidőn a cár felvilágosodásra kényszerítette őket.*[24] Rousseau úr az *Emil* III. kötetének 30. lapján „teljességgel biztos benne, hogy a művészetek, a tudományok, a filozófia, valamint a szokások, melyeket ez utóbbi teremt, Európát csakhamar sivataggá fogják változtatni,*[25] azaz az ismeretek megrontják az erkölcsöket". Mire alapozza azonban ezt a nézetét? Aki jóhiszeműen állítja ezt a paradoxont, az nyilván sohasem vetette még tekintetét a konstantinápolyi, ispaháni, delhi, mekneszi birodalmakra, vagyis egyik olyan országra sem, ahol a tudatlanságot éppúgy tömjénezik a mecsetekben, mint a palotákban.

Mit látunk az oszmán trónon? Uralkodót, akinek tágas birodalma nem más, mint tágas pusztaság. Gazdagsága csakúgy, mint alattvalói, hogy úgy mondjam, hatalmas fővárosban gyűlnek össze, s a hatalomnak csupán hiú látszatát keltik. Erőtlen ez az uralkodó ahhoz, hogy csak egyetlen keresztény fejedelem támadásának is ellenálljon. Kudarcot vallana Málta sziklájával szemben. Európában talán nem fog többé szerepet játszani.

Micsoda látványt nyújt Perzsia? Gyér lakosságot hatalmas vidéken, hol rablók kószálnak. Húsz zsarnokot, akik karddal a kézben vitatják el egymástól az elhamvadt városokat és a feldúlt mezőket.

Mit észlelünk Indiában, ezen a természettől leginkább kegyelt éghajlaton? Lusta népeket, kiket lezüllesztett a rabszolgaság. Semmi szeretetet sem éreznek ezek a népek a közjó iránt, nyoma sincs lelkükben az

emelkedettségnek, fegyelmezetlenek, bátortalanok, akik vegetálnak a földkerekség legszebb égboltozata alatt.*[26] Oly népeket látunk tehát itt, melyeknek hatalma egy maroknyi európai erejének sem tudna ellenállni. Kelet legnagyobb részében így fest a népek állapota, oly népeké, melyek a sokat magasztalt tudatlanság kiszolgáltatottjai.

Vajon Rousseau úr valóban azt hiszi-e, hogy az imént említett birodalmak népesebbek, mint Franciaország, Németország, Itália, Hollandia stb.? Valóban hiszi-e, hogy e vidékek tudatlan népei erényesebbek és vagyonosabbak, mint Anglia felvilágosult és szabad nemzete? Bizonyára maga sem hiszi ezt. Nem hunyhat szemet olyan tények felett, melyeket a legfelületesebb piperkőc is ismer csakúgy, mint a legzüllöttebb pletykás nő.

KILENCEDIK FEJEZET

Miféle okok vehették rá Rousseau urat arra, hogy a tudatlanságnak keljen védelmére?

Rousseau úrnak kell e tekintetben felvilágosítania bennünket. „Hol az a filozófus – mondja az *Emil* III. kötetének 30. lapján –, aki ha felismeri az igazat és a hamisat, többre ne becsülné a maga találta hazugságot a más által felfedezett igazságnál. Hol az a filozófus – fűzi hozzá –, aki a maga dicsőségéért ne csalná meg szívesen az emberiséget?"

Talán Rousseau úr lenne ez a filozófus?*[27] Nem akarom elhinni. Egyébként, ha úgy gondolja, hogy egy leleményes hazugság valaha is halhatatlanná teheti feltalálója nevét, akkor téved Rousseau úr.[20] Tartós sikere csak az igazságnak van. Ama babérok, melyekkel néhanapján a tévedés koszorúzza magát, tiszavirágéletűek.

Hazudozzék csak tudatosan a silány lélek vagy az olyan szellem, amely gyenge ahhoz, hogy az igazság magaslatára hághasson. Az ilyen csak ösztönének engedelmeskedik. Ám kételkednem kell abban, hogy a filozófus oly tévedés apostolává válhat, melyet nem tekint igazságnak.[21] Az én tanúm itt kétségtelenül hiteles. És ez a tanúság nem más,

[20] Mindazonáltal kivételnek veszem a vallási hazugságokat.

[21] Jól tudom, hogy az ember nem önmagáért szereti az igazságot. Mindent a maga boldogságával hoz kapcsolatba. Ám ha a boldogságot a társadalom tartós megbecsülése megszerzésében látja, akkor nyilvánvaló, hogy már szenvedélyének természete is arra készteti, hogy csak az igazat szeresse és keresse, hiszen a megbecsülésnek ez a fajtája az igazság felfedezésével jár együtt. Az a hírnév, mely tévedésnek köszönhető, látszatdicsőség csupán, mely önmagát emészti el az értelem és az igazság első sugarára.

mint az a vágy, melyet minden szerző érez a közönség megbecsülése és a dicsőség iránt. Nyilván Rousseau úr is ezt keresi, de szónoki és nem filozófusi minőségben. Innen van, hogy valamennyi híres ember közt egyedül ő emelte fel szavát a tudományok ellen.*[28] Talán megveti a tudományt önmagában? Híjával volna tán a gőgnek? Szó sincs róla. Csupán annyi történt, hogy ez a gőg vak volt egy pillanatig. Kétségtelen, hogy miközben védőbeszédét tartotta a tudatlanságról, magában ezt mondta:

„Az emberek általában lusták, s ebből következik, hogy ellenségei minden tanulmánynak, mely figyelésre kényszeríti őket."

„Az emberek hiú lények, következésképpen ellenségei minden magasrangú szellemnek."

„A középszerű emberek végül titkos gyűlöletet éreznek a tudósok és a tudományok iránt. Ha hihetővé teszem a tudomány haszontalan voltát, ezzel az ostoba ember hiúságát legyezgetem majd. Megkedveltetem magam a tudatlanokkal, tanítójuk leszek, ők meg a tanítványaim, és nevem, magasztalásaiktól kísérve, betölti majd a világegyetemet. Még a szerzetes is hívemül szegődik.*[29] A tudatlan és hiszékeny ember: ez kell a szerzetesnek. Nagyságát ő a közvélemény ostobaságának köszönheti. Egyébként a pillanat is kedvező ahhoz, hogy tervemet elfogadtassam! Franciaországban minden arra mutat, hogy a tehetségeket alábecsülik. Kihasználom ezt az alkalmat, s így szerzek műveimmel hírnevet."

Vajon tartós-e az ilyen hírnév? Komolyan gondolta-e az *Emil* szerzője, hogy része lesz benne? Valóban nincs tudomása róla, hogy lappangó és szüntelen forradalom zajlik a népek elméjében és jellemében, s hogy idők múltával a tudatlanság is lejáratja magát?*[30]

Van-e módja annak, hogy hosszú időn át káprázatban tarthassuk Európát? A tapasztalás elárulja ezeknek a népeknek, hogy hatalmuk, jólétük és erényeik igazi kútfeje a lángelmében, a felvilágosultságban, az ismeretekben keresendő. Gyengeségük és szerencsétlenségük ezzel szemben mindig a fogyatékos kormányzásnak, azaz a törvényhozó bizonyos tudatlanságának a következménye. Az emberek tehát sohasem fogják elhinni, hogy a tudományok és az ész valóban ártalmasak lennének.

Láthattuk azonban, néha ugyanabban az évszázadban, hogy a művészetek és a tudományok tökéletesedtek, míg az erkölcsök megromlottak. Elismerem, így is van, s jól tudom azt is, mekkora fortéllyal használja ki a mindig irigy tudatlanság ezt a tényt, hogy a tudományokra foghassa az erkölcsök züllését, mely teljes egészében más ok függvénye.

A birodalom romlásának okairól

A művészetek és tudományok bevezetése és tökéletesítése még nem okozhatja egy birodalom romlását. Előfordul azonban, hogy ugyanazok az okok, melyek a tudományok haladását gyorsítják, néha a leggyászosabb következményekkel járnak.

Vannak nemzetek, ahol a körülmények különös találkozása folytán a művészetek és a tudományok termő csírája csak abban a pillanatban fejlődik ki, amidőn az erkölcsök megromlanak. Képzeljünk el bizonyos számú embert, akik összeállnak, és társadalmat formálnak. Ezek az emberek új várost alapítanak. Szomszédaik féltékeny szemmel néznek az épülőfélben levő városra. A város lakói, akik kénytelenek földművelők és ugyanakkor katonák lenni, felváltva használják az ásót és a kardot. Vajon ebben az országban milyen tudományt és milyen erényt hoz létre a szükségesség? Haditudományt és bátorságot. Itt csak ezeket fogják tisztelni. Minden egyéb tudomány, minden más erény ismeretlen előttük. Ilyen volt a születőfélben levő Róma állapota, midőn még gyenge volt, hiszen harcias népek vették körül, kiknek támadásait alig volt képes kiállani.

Dicsősége és hatalma szétterjedt az egész földön. Róma azonban mindkettőt lassan szerezte meg. Több évszázad diadalaira volt szükség, hogy szomszédait leigázhassa. Hiába hajtotta szolgaságba szomszédait, a polgárháborúk tovább tartottak, mert kormányzati formája következtében ezek váltották fel a külországi háborúkat. Elképzelhető-e ilyen állapotok között, hogy polgárai, akik akár mint vezetők, akár mint közkatonák, különböző pártokhoz húztak, s akiket szüntelenül félelem vagy heves reménykedés nyugtalanított, élvezhették azt a nyugalmat és békét, melyet a tudományok tanulmányozása követel?

Sajnos, minden országban, ahol ilyen események játszanak össze, és követik egymást, az irodalom ápolására egyedül kedvező pillanat akkor jelenik meg, midőn a polgárháborúk, a zavarok és a pártoskodások megszűnnek. Olyan pillanatra van szükség, midőn a haldokló szabadság, mint Augustus idejében, elpusztul a zsarnokság csapásaitól.[22] Ez a korszak röviddel előzi meg a birodalom romlását. Pedig a művészetek és a tudományok továbbra is virulnak. Két oka van ennek a jelenségnek.

[22] Ugyanígy történt Franciaországban is, amidőn Richelieu bíboros a népet és a nemességet lefegyverezte, és engedelmességre kényszerítette. Ekkor kezdtek virulni a művészetek és a tudományok.

Az egyik a szenvedélyek erejében keresendő. A rabszolgaság első pillanataiban az elmék, melyeket még ébren tart elvesztett szabadságuk emléke, az izgalomnak olyan állapotában vannak, melyek meglehetősen hasonlítanak a vihar utáni vízfelület állapotához. A polgár még ég a vágytól, hogy kitüntesse magát, társadalmi helyzete azonban megváltozott. Nem helyezheti többé oda mellszobrát a Timoleónok, a Pelopidaszok és a Brutusok mellszobra mellé. Nevét az utókor már nem mint zsarnokdöntő vagy szabadságmegbosszuló nevét fogja ismerni. Az ő szobra már csak a Homéroszok, az Epikuroszok, az Arkhimédészek stb. szobrai közé állítható. Érzi ő azt, s ha a dicsőségnek nem egy fajtája van, melyre igényt tarthat, és ha a múzsák babérai az egyedüli babérok, melyekkel koszorúzhatja magát, akkor a művészetek és a tudományok küzdőterére kell leszállnia, és ilyenkor támadhatnak minden téren kiváló emberek.

A másik ok abban az érdekben keresendő, melynek következtében a fejedelmek ugyanezen tudományok haladását segítik elő. Vajon mit kíván az uralkodó abban a pillanatban, midőn létrejön a zsarnokság? A művészetek és a tudományok szeretetét akarja beoltani alattvalóiba. És mitől fél az illető? Attól, hogy alattvalóinak szeme esetleg bilincseikre téved. Nem akarja, hogy piruljanak rabszolgaságuk miatt, s hogy tekintetüket a szabadság felé fordítsák. Rejtegetni akarja tehát előlük lealjasult állapotukat. Foglalkoztatni akarja elméjüket, s evégből a dicsőség újabb céljait lebegteti meg előttük. Álszent barátja ő a tudományoknak, s ezért annál nagyobb megbecsülésben részesíti a tehetséges embert, minél nagyobb szüksége van magasztalására.

Egy nemzet erkölcsei korántsem változnak meg a zsarnokság bevezetésének pillanatában. A polgárok szelleme egy ideig szabad még, azután is, hogy kezüket már megkötözték. A híres emberek ebben a pillanatban még mindig némi tekintéllyel rendelkeznek a nemzet szemében. A zsarnok elhalmozza őket kegyeivel, hogy ők viszont magasztalással halmozzák el őt. A nagy tehetségek igen gyakran ráálltak erre a cserére. Igen gyakran dicsőítették ők a jogbitorlást és a zsarnokságot.

Mi veszi rá őket erre? Néha az aljasság, gyakran a hála.[23] El kell ismernünk, hogy minden nagyszabású felfordulás egy birodalomban hatással van a képzeletre, és abban, aki a felfordulást végrehajtotta, holmi nagy képességet feltételez, vagy legalábbis valami ragyogó vétket, melyet a megdöbbenés vagy a hála erénnyé alakíthat át.*[11]

A zsarnokság létrejöttének pillanatában ilyen az az ok, amely kitermeli a nagy tehetségeket a tudományok és a művészetek területén.

[23] Joggal vethetik önmaguk szemére az íróemberek, amiért Richelieu bíborosban a leggonoszabb polgárt dicsőítették, a zsarnokság kútfejét, valamint azt az embert, aki a francia birodalom jelenlegi bajainak csíráit tette termékennyé.

Ha ezen első pillanat elmúltával ugyanez az ország terméketlenné válik ilyenfajta emberekben,*[32] annak oka abban van, hogy a zsarnok már biztonságosabban ül trónusán, s nem áll érdekében, hogy támogassa őket. Innen van, hogy az államokban a művészetek és a tudományok uralma alig terjed túl egy vagy két évszázad keretein. Az áloe virág a tudományos termelés jelképe minden nemzet számára. Száz esztendőre van szüksége, hogy gyökerei megerősödjenek. Száz évig készülődik, hogy kidughassa szárát. Mihelyt lejárt az évszázad, megnő, virágba borul, és el is hal.

Ha a birodalmakban a tudományok is hasonlóképpen – ha szabad mondanom – csak egy hajtást hoznak létre, s aztán hirtelen eltűnnek, ez onnan van, hogy az okok, melyeknek tehetséges embereket kellene termelniük, csak egy ízben fejlődtek ki. Egy nemzet a tudomány és a művészetek gyümölcseit rendszerint nagysága tetőpontján termeli. A híres emberek három-négy nemzedéke folyamán a népek megváltoztatják erkölcseiket. Hozzáidomulnak a szolgasághoz. Lelkük elveszti energiáját. Nincs meg többé az az erős szenvedély bennük, mely mozgásba hozhatná. A zsarnok nem kényszeríti többé a polgárt semmiféle dicsőség hajhászására. Most már nem a tehetséget tünteti ki, hanem az aljasságot. A tehetség pedig, ha egyáltalán maradt belőle az ilyen országokban, ismeretlenként él és hal a saját hazájában. Narancsfa ő, mely virágzik, illatossá teszi a levegőt, és meghal a sivatagban.

A berendezkedő zsarnokság engedélyezi a szólásszabadságot, feltéve, ha neki a cselekvési szabadságot engedélyezik. A megszilárdult zsarnokság azonban tiltja, hogy beszéljenek, gondolkodjanak, írjanak. Az elmék ilyenkor a teljes szenvtelenségbe zuhannak. A leláncolt lángelme bukdácsolva vonszolja bilincseit. Nem kel szárnyra többé. Csúszómászóvá vált. Elhanyagolják a tudományokat. Csak a tudatlanság áll becsben,*[33] s minden értelmes ember az állam ellenségének minősül. Melyik a leggyűlöletesebb polgár a vakok birodalmában? A tisztánlátó. A tudatlanság birodalmában ugyanez a sors vár a felvilágosult polgárra. Annál inkább gúzsba kötik a sajtót, minél rövidlátóbb a miniszter. Egy Antoninus uralma alatt mindent meg mertek mondani az emberek, gondolhattak bármit, és írhattak is, a többiek uralma alatt azonban hallgatott mindenki.

A fejedelem szellemét mindig az a megbecsülés fedi fel, mellyel a tehetségeknek adózik.[24] A művészetek és a tudományok dicsőségére válnak a nemzetnek. Növelik boldogságát. A birodalmak romlását tehát nem maguknak a tudományoknak, hanem egyes-egyedül a zsarnokság-

[24] A három dolog közül, melyet – Mátyás magyar király szavai szerint – a fejedelemnek maga elé kell tűznie, az első, hogy igazságos legyen, a második, hogy legyőzze ellenségeit, a harmadik pedig, hogy megjutalmazza az írókat, és tiszteletben tartsa a híres férfiakat.

nak kell tulajdonítani, melynek eleinte érdekében áll, hogy támogassa őket. Napról napra gyengül azonban a nemzet, mihelyt a fejedelem magára veszi az önkényuralom koronáját.

Kétségtelen, hogy egy napkeleti udvar pompája elbűvölheti a közönséges embert. Azt a hitet keltheti benne, hogy a birodalom éppolyan erős, mint amilyen nagyszerűek palotái. A bölcs azonban másként ítél. Ő egyenesen a pompán méri le a birodalom gyengeségét. A nagyarányú fényűzésben, melynek kellős közepében terpeszkedik a zsarnok, ő csak a halál gőgös, gazdag és gyászos dekorációját látja. Pompás ravatalt vesz észre, melynek közepében kihűlt és élettelen holttest látható, por és hamu. A hatalom árnyékát pillantja meg, amely eltűnőfélben van a hatalmat megvető ellenséggel szemben. Egy nagy nemzet, melyben a zsarnoki hatalom végképpen berendezkedett, tölgyfához hasonlítható, melyet évszázadok koronáznak. Fenséges törzse, vastag ágai még mindig jelzik egykori erejét és nagyságát. Még mindig úgy fest, mintha az erdők monarchája lenne. Valójában azonban már pusztulófélben van. Ágairól lehullanak a levelek, az élet árama kiköltözik belőle, korhadásnak indul, s évről évre mindinkább töredezik a szél fuvallatára.

TIZENEGYEDIK FEJEZET

A zsarnoki birodalomban a művészetek és a tudományok művelése késlelteti a birodalom pusztulását

Mint mondottam, a birodalom akkor kezd zuhanni pusztulása felé, amidőn a teljességgel megszilárdult zsarnokság a rabszolgasorsra juttatott népekből a dicsőségvágy utolsó szikráját is kioltja, s a tudatlanság vakhomályát hinti szét mindenütt.*[34] Mindazonáltal – mint ahogy Saurin úr megjegyzi – a tudományok tanulmányozása, valamint az erkölcsöknek a tudomány által sugalmazott szelídülése bizonyos időre mérsékeli az önkényuralom erőszakos voltát. A tudományok ilyenkor nem siettetik, hanem késleltetik az államok bukását.

A gát, melyet a tudományok állítanak, nem tartóztatja fel hosszú ideig olyan hatalom támadását, melynek senki sem képes ellenállni, s amely a legszilárdabb trónusokat s a leghatalmasabb birodalmakat is tönkreteszi. De legalább annyi elmondható, hogy az erkölcsök züllését nem lehet ilyenkor a tudományokra kenni. A tudományok nem okozói a társadalom nyomorának, mert ez a nyomor minden államban az önkényuralom növekedésével van arányban. Mily okból ronthatnák meg az erkölcsöket a művészetek és a tudományok?*[35] Gyengíthetik-e a

bátorságot az emberekben? Mi a tudomány? Megfigyelések gyűjteménye, melyek a mechanika esetében a mozgó erők felhasználási módjára vonatkoznak, a geometria esetében a nagyságok egymás közti viszonylataira, a sebészet esetében a sebek kötözésének és gyógyításának mesterségére, végül a törvényhozás esetében azokra a módozatokra, melyek legalkalmasabbak arra, hogy az emberek boldoggá és erényessé váljanak. Miért ölnék ki az emberekből a bátorságot a megfigyeléseknek ezek a különböző gyűjteményei? A világuralmat a rómaiak a fegyelmezés tudományának köszönhették. A nemzeteket tehát mint tudósok igázták le. Amikor pedig a hadsereg megnyerése érdekében, valamint azért, hogy támogatását magának biztosítsa, a zsarnokság kénytelen lett volna enyhíteni a szigorú katonai fegyelmen, s amikor aztán alig volt már kezükben ez a tudomány, a világ egykori legyőzői maguk is legyőzötté váltak, és tudatlanként vették nyakukba az északi népek igáját.

Spártában acélos sisakokat, mellvérteket és kardokat kovácsoltak. Ez a mesterség egy sereg egyéb mesterséget feltételez,[25] s a spártaiak ettől nem váltak kevésbé bátrakká. Caesar, Cassius és Brutus ékesszavú, tudós és bátor emberek voltak. Görögországban egyaránt edzették a szellemet és a testet. Az elpuhultság nem a tudomány, hanem a gazdagság leánya. Amidőn Homérosz versbe szedte az Iliászt, Akhilleusz pajzsának vésnökei voltak kortársai. A művészetek az idő tájt bizonyos tökéletességi fokot értek el Görögországban, pedig a görögök az ökölvívás meg a birkózás küzdelmében edzették magukat.

Franciaországban nem a tudományok okozzák, hogy a legtöbb katonatiszt képtelen kiállni a háború fáradalmait. Elpuhult neveltetésünknek köszönhető ez. Meg kell tagadni a katonai szolgálatot olyanoktól, akik nem tudnak végrehajtani bizonyos mencteket, felemelni bizonyos súlyokat, kiállni bizonyos fáradalmakat. A katonai állások elnyeré-

[25] Azt mondják, hogy a fényűzést szolgáló művészetek lelohasztják a bátorságot. Csakhogy mi az, ami zárva tartja előttük az állam kapuját? Talán a tudatlanság? Nem a tudatlanság, hanem a szegénység, avagy a nemzeti vagyon nagyjából egyenlő megoszlása. Akadt-e Spártában olyan polgár, aki zománcozott szelencét vásárolt volna? Az államkincstár képtelen lett volna kifizetni. Spártában egyetlen ékszerész sem telepedett le, hiszen éhen halhatott volna. A nép erkölcsét tehát nem a fényűző ipari munkás rontja meg, hanem a romlott erkölcsök szerződtetnek fényűző ipari munkásokat. A kereskedelem valamennyi ágazatában a kereslet megelőzi a kínálatot.

Egyébként ha a fényűzés – mint ahogy mondottam – a nemzeti vagyon túlságosan egyenlőtlen megoszlásának következménye, akkor nyilvánvaló, hogy a tudományok, mivelhogy semmi részük sincs ebben az egyenlőtlen elosztásban, nem tekinthetők a fényűzés okának. A tudósok nemigen gazdagok. A pompa nem őnáluk, hanem az üzletemberek körében ragyog. Előfordult néha, hogy a fényűző művészetek egy nemzet körében együtt virágzottak az irodalommal. Azért történt ez így, mert az a korszak, amidőn az illető nemzet körében a tudományokat ápolták, néha egybeesett azzal a korszakkal, amidőn a gazdagság kevés ember kezén halmozódott fel.

sének vágya kiragadja majd a franciákat elpuhultságukból. Emberré akarnak majd válni, erkölcsük és nevelésük megváltozik. A tudatlanság termeli a tökéletlen törvényeket, a tökéletlen törvények pedig a népek fogyatékos hajlamait. A felvilágosultság viszont az ellenkező eredménnyel jár. Bizony, az erkölcs megrontói közé sohasem számították azt a Lükurgoszt, azt a bölcset, aki oly sok vidéket bejárt, hogy filozófusokkal folytatott eszmecserékből merítsen ismereteket hazája törvényeinek szerencsés reformálásához.

Csakhogy – felelik majd nekem – ugyanezekből az ismeretekből merítette megvetését az ismeretek iránt. Ámde hihető-e, hogy a törvényhozó, aki oly nagy buzgalommal gyűjtötte össze Homérosz műveit, s aki szobrot emeltetett a nevetésnek a főtéren, valóban megvetést érezhetett a tudományok iránt? Görögország legfelvilágosultabb és leghíresebb népei a spártaiak és az athéniek voltak. Mily silány szerepet játszottak ott a tudatlan thébaiak egészen addig, amíg Epameinondasz ki nem lendítette őket ostobaságukból!

Soroljuk csak fel mindazt a szerencsétlenséget, melybe a tudatlanság taszítja a nemzeteket. Ha megtesszük, még erőteljesebben fogjuk érezni a jó nevelés szükségességét. És én nagyobb vágyat fogok kelteni olvasóimban a nevelés tökéletesítése iránt.

*1 Miután Rousseau úr *Emil* című művének II. kötetében, a 4 könyvben megjegyzést tesz a szenvedélyek eredetéről, ezeket fűzi hozzá: „Ha ezen az alapelven állunk, könnyűszerrel megláthatjuk, milyen módon irányíthatók a gyermek és a felnőtt összes szenvedélyei a rossz vagy a jó felé." Ám ha a gyermekek szenvedélyeit lehetséges jóra vagy rosszra irányítani, akkor jellemük megváltoztatása is lehetséges.

*2 „Az erény benső hangja – mondja Rousseau úr – nem szólal meg a szegény emberekben." Nyilvánvaló, hogy ez a szerző a hitetleneket is a szegények osztályába sorolja, amidőn az *Emil* III. kötetének 207. lapján hozzáfűzi: „A hitetlen ember azt kívánja, hogy hadd pusztuljon el az egész emberi nem, ha kell, kínok között és nyomorúságban, avégből, hogy őt megkíméljék egy pillanatnyi fájdalomtól vagy éhezéstől." Rousseau úr hitetlen, s én nem vádolom őt, amiért ilyen kívánságot jelentett ki. Voltaire úr nem vakbuzgó, s mégis ő vette kézbe az ártatlan Calas-család védelmét, ő nyitotta meg pénztárcáját nekik, kilincseléseknek szentelte oly becses idejét, egyedül kelt az özvegy és az elnyomott árvák védelmére, midőn az egyház és a világi elöljárók cserben hagyták őket. Úgy látszik, Rousseau úr sem akart mást mondani, mint azt, hogy a hitetlen önmagát részesíti előnyben a többiekkel szemben. Ez az érzés közös vonása hívőnek, hitetlennek egyaránt. Nincs oly szent, aki hajlandó lenne elkárhozni a szomszédjáért. Amidőn szent Pál azt kívánta, hogy kiátkozzák testvéreiért, bizony túlozta ezt a nemes érzést, hiszen kétheti tartózkodásra volt szüksége a pokolban, hogy érzése igaz voltáról meggyőződjék.

*3 „Amíg az ember érzékelőképessége (*Emil*, II. kötet, 4. könyv) egyéniségére korlátozódik, addig semmi sem erkölcsös a cselekedeteiben. A jó és a rossz érzését, majd később ugyanezeknek a fogalmát, melyek valóban emberré érlelik, csak akkor sajátítja el, amidőn érzékelőképessége kezd túlterjedni saját lényén." Bizonyítja e szöveg, mily naív módon cáfolta Rousseau úr önmagát.

*4 Ítélni – mondja Rousseau úr – nem annyi, mint érzékelni. Nézetének bizonyítéka a következő: „Megvan bennünk a képesség vagy erő, mely arra késztet, hogy a tárgyakat összehasonlítsuk. Márpedig – mondja – ez az erő nem lehet a fizikai érzékelőképesség következménye." Ha Rousseau úr jobban elmélyítette volna ezt a kérdést, elismerte volna, hogy ez az erő nem más, mint maga az érdek, mely ahhoz fűz bennünket, hogy a tárgyakat egymással összehasonlítsuk, és hogy ez az érdek az önszeretet érzéséből ered. Az önszeretet pedig a *fizikai érzékelőképesség* közvetlen következménye.

*5 Az északi népek képzelete nem kevésbé élénk a déli népekénél. Elegendő, ha Osszián verseit Homérosz verseivel vetjük egybe, vagy ha Milton vagy Fingal költeményeit meg az északi skót dalokat olvassuk. Az északi költők képeiben nem kevesebb erő nyilvánul meg, mint a déli költőkében. Innen van, hogy Osszián verseinek fennköltfordítója, miután kiváló tanulmányban mutatta ki, hogy a költészet nagyszerű és férfias szépségei valamennyi nemzet tulajdonát alkotják, megjegyzi erre vonatkozóan, hogy az ilyenfajta alkotások mindössze a civilizáció bizonyos fokát tételezik fel egy nemzetnél. Hozzáfűzi, hogy nem az éghajlat, hanem az évszázad erkölcse adja meg a költészet erőteljes és fennköltjellegét. Osszián költészete a bizonyíték erre.

*6 Néha gonosz az ember, s ez olyankor van így, ha érdeke fűződik hozzá. Akkor történik ez, amidőn a törvények, melyeknek a büntetéstől való félelem és a jutalmazás reménye folytán az erény útjára kellene őt terelniük, az ellenkező útra, azaz a bűn felé terelik. Ilyen az ember a zsarnoki országokban, azaz olyan országokban, ahol a hízelgés, az aljasság, az álszenteskedés, a kémkedés, a restség, a képmutatás, a hazudozás, az árulás stb. uralkodik.

*7 Nem az erkölcsi szép érzése készteti munkára a munkást, hanem az italra elkölthető huszonnégy garas ígérete. Előfordul, hogy egy beteg ember élete meghosszabbítását cselédsége szorgoskodásának köszönheti. Mit kell tennie, hogy biztos lehessen afelől: a gondoskodások továbbra is fennállnak majd? Talán az erkölcsi szépet kell prédikálnia? Bizonyára nem ezt fogja tenni, hanem kijelenti majd, hogy a végrendelkezés ideje nem érkezett még el, s így buzgalmukat még halála előtt fogja megjutalmazni, és e célból évente ennyi meg ennyi tisztes és folyton növekvő jutalomban részesíti őket. Ha állja a szavát, jól kiszolgálják majd, s bizonyára rosszul szolgálnák ki akkor, ha csak az erkölcsi szép iránti érzékükhöz folyamodnék.

Nincs oly eset, melyre ne lennének hasonló előírások érvényesek, s ezek, ha az egyéni érdek elvéből vonjuk el őket, sokkal hatásosabbak lennének, mint azok az előírások, melyeket a teológiai metafizikából vagy a shaftesburyzmus agyafúrt metafizikájából vonunk ki.

*8 Az ember könyörtelenül taposса el a legyet, a pókot, a rovarokat, de képtelen megindulás nélkül látni, amint leölnek egy ökröt. Miért van ez így? Azért, mert nagy testű állat esetében a kiömlő vér és a szenvedés okozta vonaglás a fájdalomnak olyan érzését idézi emlékezetünkbe, melyet a rovar eltaposása képtelen felidézni.

*9 Ha két nemzetnek érdekében áll, hogy egyesüljön, akkor kölcsönös szerződést kötnek a jóság és az emberiesség jegyében. Ha az egyik nemzet nem tartja többé előnyösnek ezt a szerződést, akkor megszegi: íme az ember. Gyűlöletét vagy szeretetét az érdek határozza meg. Az emberi természetnek egyáltalán nem lényeges vonása az emberiesség. Vajon mit értünk e szón: *lényeges?* Azt, ami nélkül valamely dolog nem létezhet. Ebben az értelemben tehát a testi érzékelőképesség az emberi természet egyetlen lényeges tulajdonsága.

*10 Összerázkódik az ember, ha a gyilkos kerékbetörésének látványát szemléli. Vajon miért? Azért, mert kínzatása emlékezetünkbe idézi azt a fájdalmat és azt a

halált, melyre a természet ítélt bennünket. Honnan van azonban, hogy a hóhérok és a sebészek könyörtelenek? Onnan, hogy hozzászoktak a bűnös kínzásához vagy a beteg operálásához. Mivel pedig maguk nem éreznek fájdalmat, érzéketlenné válnak az illetők jajkiáltásai iránt. Így, mihelyt nem észleljük másnak a szenvedéseiben ugyanazokat a szenvedéseket, melyeknek mi magunk is ki vagyunk téve, kegyetlenné válunk.

[11*] Annak szükséglete, hogy szánalmat érezzenek irántunk szerencsétlenségünkben, s hogy segítsenek vállalkozásainkban, valamint a vagyon, a társalgás, a kedvtelés stb. szükséglete hozza létre mindenkiben a barátság érzését. Ez a barátság tehát nem mindig épül az erényre. Ebből a szempontból még a gonosz ember is olyan, mint a jó természetű ember, azaz barátságra képes, nem képes azonban emberiességre. Csak a jók érzik át a részvétnek és a felvilágosult gyengédségnek azt az érzelmét, amely az embereket közel hozza egymáshoz, és polgártársaik barátjává teszi őket. Ezt az érzést csak az erényes ember éli át.

[*12] Mennyi kegyetlen rendelet és végzés bizonyít az ember állítólagos természetes jósága ellen.

[*13] Gyakori látvány, hogy gyermekek meleg faggyúval vonnak be cserebogarakat és szarvasbogarakat, felöltöztetik katonának, és így hosszabbítják meg haldoklásukat három-négy hónapon keresztül. Hiába is mondják, hogy ezek a gyerekek egyáltalán nem gondolkoznak azon, vajon milyen fájdalmat éreznek e rovarok. Ha a részvét érzése éppoly természetes lenne bennük, mint a félelem érzése, akkor ők is átéreznék a rovar fájdalmait, mint ahogy a félelem értésükre adja a veszélyt, ha dühödt állattal találják szemben magukat.

[*14] Azt mondják, hogy a kínai zsarnokság igen mérsékelt. Kína bőséges termelése a bizonyítéka ennek. Kínában, mint másutt mindenütt, jól tudják, hogy a föld termékennyé tételéhez nem elég jó mezőgazdasági könyveket írni, még az is kell, hogy semmilyen törvény se gátolhassa a jó földművelést. Innen van az, hogy Kínában, mint Poivre úr mondja, középszerű földekre csak a termény harmincadának megfelelő adót vetnek ki. A kínaiak tehát úgyszólván teljes egészében élvezik javaik tulajdonát. Kormányzatuk tehát ebből a szempontból jónak mondható. Csakhogy ugyanígy élvezik-e Kínában személyük tulajdonát is? A bambusznádakkal mért nagy és szakadatlan ütések ennek az ellenkezőjét bizonyítják. A büntetéseket önkényesen szabják ki. Ez a szokás lealjasítja a lelkeket, és azzal az eredménnyel jár, hogy minden kínaiból csaló kereskedő, gyáva katona és becstelen polgár lesz.

[*15] Montesquieu úr a keleti zsarnokságot ahhoz a fához hasonlítja, melyet a vadember kivág, hogy leszedhesse gyümölcseit. Ha csak egyetlen tényt ragadunk ki az *Anglia politikai állapota* című újságból, még ijesztőbb fogalmat alkothatunk magunknak a zsarnokságról.

Az angolokat – mondja az újságíró – körülzárták a Guillaume-erődben Suba bengáli alkirály csapatai, majd foglyul ejtették. A kalikuti sötét börtönbe zárták őket, számszerint százhegyvenhatot, mintegy tizennyolc négyzetlábnyi területre összezsúfolva. Ezek a szerencsétlenek mindössze egy ablakon keresztül jutottak levegőhöz, de a széles börtönrácsok részben ezt az ablakot is eldugaszolták. A földkerekség legforróbb

éghajlata alatt történt ez, az éghajlat legmelegebb évszakában. Még be sem léptek a cellába, máris szörnyű izzadás és tikkasztó szomjúság kínozta őket. Fuldokoltak, szörnyű jajveszékelésbe csaptak, és kérték, vigyék át őket egy nagyobb börtönbe. Jajkiáltásukat senki sem hallja. Erre aztán a levegőt próbálják mozgásba hozni. E célból kalapjaikat használják. Mindez hatástalan marad. Egymás után ájulnak el, haldoklik valamennyi. Az életben maradottak saját verejtéküket isszák, levegő után esedeznek, és kérik, osszák szét őket két börtöncella között. Az egyik börtönőrhöz fordulnak segítségért. Az őr szívét megnyitja a szánalom és a kapzsiság. Tetemes összeg ellenében hajlandónak mutatkozik, hogy Subát értesítse állapotukról. Mihelyt visszatér, látja, hogy az életben maradott angolok a hullatömeg közepén kiáltoznak levegőért, s követelik a cella megnyitását: „Szerencsétlenek – feleli az őr –, haljatok már meg, hiszen Suba pihen. Melyik rabszolga merészelné az ő álmát félbeszakítani?" Így fest a zsarnokság.

*[16] Rousseau úr ellene van a gyermekek megbüntetésének. Ugyanakkor azonban azt vallja, a gyermekeknek ahhoz, hogy figyelmesek legyenek, érdeküknek kell hogy fűződjék a figyeléshez. Ha még nem érték el azt az életkort, amidőn az ember versengeni kezd, akkor mindössze két módon lehetséges felkelteni bennük ezt az érdeket. Egyik módja ennek egy cukorka vagy egy játékszer reménye (a szórakozás és a nyalánkság a gyermek egyedüli szenvedélyei). A másik a büntetéstől való félelem. Ha az előbbi mód beválik, akkor megérdemli az elsőséget. Ha nem elegendő azonban, a büntetéshez kell folyamodni. A félelmet mindig hatásosan alkalmazza az ember. A gyermek jobban fél a fájdalomtól, mint amennyire szereti a cukorkát. Ha pedig a büntetés szigorú, és ha igazságosan mérték ki, akkor ritkán fordul elő, hogy ismét alkalmazni kelljen. Csakhogy ez a módszer úgy fest, mintha az élet hajnalán már bánatos képekkel nyugtalanítanánk a gyermeket. Szó sincs róla. A bánat éppoly rövid, mint a büntetés. Egy perccel később a megbüntetett gyermek már ugrándozik és játszik pajtásaival. Ha vissza is emlékezik az ostorra, ez a visszaemlékezés a tanulás nyugodt perceiben történik, és szorgalma ettől még erősebb támaszt nyer.

Tökéletesítsük csak egyébként az oktatás még nagyon is tökéletlen módszereit, egyszerűsítsük ezeket, és mihelyt a tanulás könnyebbé válik, a tanítvány kevésbé lesz kitéve a büntetésnek. A gyermek az olasz nyelvet vagy a németet ugyanazzal a könnyedséggel fogja megtanulni, mint anyanyelvét, ha mindig olaszok és németek körében van, s a neki tetsző dolgokat csak ezeken a nyelveken tudja majd kérni.

*[17] Életkorunkkal együtt ismeretekre és tapasztalatokra teszünk szert, tevékenység és szilárdság dolgában azonban veszít az ember. Vajon a polgári és katonai dolgok intézése terén melyek a legszükségesebbek az említett tulajdonságok közül? Nyilván az utóbbiak. Machiavelli mondja e tárgyban, hogy az embereket mindig túl későn juttatják a legfontosabb pozíciókba. A jelenlegi és az elmúlt évszázadok csaknem valamennyi nagy tettét az emberek harmincadik életévük előtt hajtották végre. Bizonyítékai ennek a Hannibálok, a Nagy Sándorok stb. Annak az embernek, akinek híressé kell magát tennie – mondja Philippe de Commynes –, soha sincs késő. Az ember, hogy a dicsőséget kiérdemelje, sohasem akkor végez erőfeszítést, amidőn

legyengült már az életkortól, érzéketlenné vált a magasztalás öröme iránt és közönyös a megbecsüléssel szemben, mely a dicsőség velejárója.

*18 A nagy regényekben a hős mindig házassága előtt csatázik szörnyekkel, óriásokkal, varázslókkal. A regényírót biztos, de ösztönös érzés világosítja fel afelől, hogy mihelyt hősének vágyai kielégülést nyertek, megszűnik benne a tevékenység forrása. Innen van, hogy az ilyenfajta szerzők valamennyien értésünkre adják, hogy a lakodalom után a herceg és a hercegnő boldogan élt, de: békességben.

*19 A mindig hasznos oktatás tett bennünket azzá, amik vagyunk. A mi tanítóink a tudósok. A könyvek iránti megvetésünk mindig rosszindulatú megvetés. Könyvek nélkül ma is olyanok lennénk, mint a vademberek.

Honnan van, hogy a hárembeli nő szelleme nem azonos a párizsi nő szellemével? Onnan, hogy az eszmékre ugyanaz áll, ami a nyelvekre. Azoknak a nyelvét beszéljük, akiknek környezetében élünk. A keleti rabszolga még csak nem is sejti, mily büszke a római jellem. Nem olvasta Liviust, nincs fogalma a szabadságról, sem a republikánus kormányzatról. Szerzett dolog bennünk minden: a nevelés eredménye.

*20 Mondják, hogy az emberben az ismeret és a bizalmatlanság elválaszthatatlanok. Az ember tehát egyáltalán nem oly jó, mint ahogy Julie állítja.

*21 Minél kevesebb a bölcsesség bennünk, annál inkább válunk egyénieskedővé. Ha hallom, hogy egy nőcske éles kiáltásokat ejt, vajon mi lehet ennek az oka? Talán az, hogy helytelenül neveztek ki egy tábornokot, vagy a népre nézve terhes rendeletet léptettek életbe? Nem ez az oka, hanem: a macskája múlt ki vagy a kismadara. Minél tudatlanabb az ember, annál kevésbé veszi észre a kapcsolatot a nemzet jólléte és a maga boldogsága között.

*22 Vannak vademberek, kiknek körében a részegség együtt jár a tisztelettel. Aki részegnek mondja magát, azt prófétának nyilvánítják. Így tehát, akárcsak a zsidó próféták, gyilkolhat büntetlenül.

*23 Ha boldog egy nép, s ha továbbra is boldog akar lenni, mindössze arra van szüksége, hogy a szomszédos nemzetek ne igázhassák le. Ebből a célból értenie kell a hadviseléshez, jó kormányzattal, ügyes hadvezérekkel, kiváló tengernagyokkal kell rendelkeznie, és pénzügyeit bölcs ügyintézőkre kell bíznia. Egyszóval: kiváló törvényhozásra van szüksége. Sohasem jóhiszeműen történik az, ha valaki a tudatlanságnak kel védelmére. Rousseau úr igen jól tudja, hogy a zsarnokságnak úgyszólván minden szerencsétlenségét arra a gyengeelméjűségre kell visszavezetni, mely közös tulajdona valamennyi szultánnak.

*24 Franciaországban néhány katonatiszt magáévá teszi Rousseau úr nézetét. Az illetők tehát gépszerű katonákat akarnak. Pedig hát sem Turenne, sem Condé nem panaszkodott soha arról, hogy túlságosan okosak a katonáik. A görög és római katonák, akik polgárok voltak, mihelyt hadjárataikból visszatértek, szükségképpen iskolázottabbak és felvilágosultabbak voltak, mint a jelenlegi katonák, s a görög és a római seregek bizony felértek a mieinkkel.

*25 Ázsia valamennyi területei közül Kína a legtudósabb, a leginkább megművelt és a legsűrűbben lakott terület. Néhány tudós azt állítja, hogy a tudatlan és barbár Európa valamikor népesebb volt, mint manapság. Nagyszámú idézetükre azt vála-

szolom, hogy tízholdnyi gabona több embert táplál, mint száz hold fenyér vagy legelő stb., márpedig Európát valamikor mérhetetlen erdők borították, s a germánok állati terményeikkel táplálkoztak. Ezt állítja Caesar és Tacitus, s az ő tanúbizonyságuk eldönti a kérdést. A pásztornép nem lehet nagyszámú. A civilizált Európa tehát szükségképpen népesebb, mint amilyen a barbár és vad Európa volt. Őrültség, ha ebben a tekintetben a történészekhez folyamodunk, akik gyakran hazudnak, vagy rosszul értesültek, amikor nyilvánvaló bizonyítékok vannak kezünkben hazudozásukról. Olyan ország, melynek nincs mezőgazdasága, csak csoda révén lenne képes nagyszámú lakosságot táplálni. Márpedig a csodák ritkábbak, mint a hazugságok.

*[26] Az indiaiak gyönge jelleműek. Hajlamuk csak a kereskedelem iránt van. Igaz, hogy a természet ellátta őket mindennel. A természet borítja be földjüket azokkal a becses árucikkekkel, melyeket Európa megvásárol tőlük. Következménye ennek, hogy az indiaiak gazdagok, de lusták. Szeretik a pénzt, de nincs meg a bátorságuk ahhoz, hogy meg is védjék a pénzüket. Tudatlanságuk a haditudomány és a kormányzás tudománya terén még hosszú időn át silánnyá és megvetendővé fogja tenni őket.

*[27] Nincs oly tétel, legyen az erkölcsi vagy politikai természetű, melyet Rousseau úr ne tenne magáévá, hogy aztán ismét elvesse. Ennyi ellentmondás néha bizalmatlanná tesz bennünket jóhiszeműségével szemben. Az *Emil* egyik jegyzetében például, a III. kötet 132. lapján, azt bizonygatja, hogy „a modern kormányzatok a kereszténységnek köszönhetik hatalmuk megszilárdulását, valamint azt, hogy a forradalmak kevésbé gyakoriak. A kereszténység tette, hogy a fejedelmek kevésbé vérengzőek. Oly igazság ez, melyet a tények bizonyítanak".

Azt mondja (Társadalmi Szerződés, VIII. fejezet), „hogy a pogányság legalább nem szított vallásháborúkat. Jézus viszont, midőn szellemi birodalmat alapított a földön, elválasztotta a teológiai rendszert a politikai rendszertől. Az állam ekkor megszűnt osztatlan lenni. Belső nézeteltérések kaptak lábra, melyek szüntelenül izgatták a keresztény népet. Az úgynevezett másvilági birodalom egy látható uralkodó alatt a legerőszakosabb zsarnoksággá vált az e világban. Az egyházi és világi kettős hatalomból oly igazságszolgáltatási konfliktus származott, mely a pápista államokban minden helyes politikát lehetetlenné tesz. Soha nem lehet tudni, vajon kinek kell engedelmeskedni, a papnak-e vagy a királynak. A keresztény törvény ártalmas az erősen szervezett államra. A kereszténység tehát oly nyilvánvalóan rossz, hogy időveszteség lenne ennek bizonyításával szórakozni".

Lám, két munkával állunk szemben, melyek csaknem egy időben jelentek meg, s szinte képtelenségnek tűnik, hogy ugyanaz az ember ennyire ellenkezzék önmagával, s hogy jóhiszeműen bizonyíthasson két ily ellentmondó tételt.

*[28] Rousseau úr tudományok iránti gyűlöletének tudható be, hogy láttam papokat, akik közeli megtérésében reménykedtek. Azt mondták, nem kell kétségbeesnünk üdvözülését illetően. Hiszen a tudatlanságot támogatja, gyűlöli a filozófusokat, s a helyesen érvelő embert nem tudja elszenvedni.

Ha Jean-Jacques szent volna, se vinné többre, lám!

*[29] Minden ájtatos ember ellensége a tudománynak. XIV. Lajos idejében jansenistának nevezték azt a tudóst, akit el akartak pusztítani. Azóta e név helyébe az

enciklopédista nevet iktatták. Franciaországban ennek a kifejezésnek manapság semmiféle határozott értelme sincs. Állítólag becsmérlő szó ez, melyet ostoba emberek használnak, hogy befeketítsék mindazokat, akik okosabbak náluk.

*30 A zsarnokság, az emberiségnek ez a kegyetlen ostora, a legtöbbször a nemzeti ostobaság terméke. Kezdetben minden nép szabad. Milyen oknak tulajdonítsuk szabadsága elvesztését? Tudatlanságának s esztelen bizalmának, mellyel a becsvágyó emberek iránt viseltetik. A becsvágyó és a nép a mesebeli leánnyal, illetve oroszlánnal azonos. Mihelyt rávette a lány az állatot, hogy vágassa le karmait, és reszeltesse le fogait, tüstént a kutyák martalékául dobta.

*31 Az írók éppolyan emberek, mint az udvaroncok. Gyakran megtörtént velük, hogy az igazságtalan uralkodó hiúságát legyezgették. Van közöttük mégis egy feltűnő különbség. Az írókat mindig olyan uralkodók támogatták, akiknek volt bizonyos érdemük. Az írók tehát csak túlozták erényeiket. Túlságosan magasztalták például Augustust. Az udvaroncok azonban megtették azt is, hogy Nérót és Caracallát magasztalták.

*32 Mihelyt az érdem nem szerez megbecsülést, megvetjük az érdemet. Ha nagy dolgokhoz akarunk kis dolgokat hasonlítani, akkor láthatjuk, hogy a birodalmakra ugyanaz érvényes, ami a kollégiumokra. Ha a díjakat és az első helyeket a tanár kegyeltjei kapják, akkor a tanulók felhagynak a versengéssel. A tanulmányi színvonal hanyatlik. Márpedig mindaz, ami kicsiben az iskolákban történik, nagyban a birodalmakban játszódik le. Ha csak valakinek a kegye rendelkezik az állások felett, akkor a nemzet elveszti erejét. Eltűnnek onnan a nagy emberek.

*33 Keleten a legjobb jogcím a nagy vagyonra az aljasság és a tudatlanság. Mihelyt megürül egy fontos állás, a zsarnok átmegy előszobájába, mert úgy gondolja, van ott egynéhány lakáj, akiből vezírt csinálhat. Erre aztán valamennyi rabszolgája jelentkezik. Az állást persze a legsilányabb nyeri el. Lehet-e csodálkoznunk ezután, ha a vezír tényked̈ése megfelel annak a módnak, ahogyan kiválasztották.

*34 A rómaiak és a franciák még mit sem vesztettek bátorságukból Augustus, illetve XIV. Lajos idejében.

*35 Rousseau úr, aki túl gyakran magasztalja a tudatlanságot, valamelyik munkájában ezt állítja: „A természet szándéka volt megóvni az embereket a tudománytól, és az erőfeszítés, mellyel önmaguk művelése jár együtt, nem a legcsekélyebb jótéteménye a természetnek." Csakhogy – feleli neki egy bizonyos Gautier úr – nem lehetne-e ugyanily joggal mondani: „Népek, tudjátok meg, hogy a természet nem akarja, hogy a föld magvaival táplálkozzatok. Az erőfeszítés, melyet a természet a földművelés feltételéül szabott meg, értéstekre adja, hogy a földet parlagon kell hevertetnetek." Ez a válasz sehogyan sem ízlett Rousseau úrnak, és Grimm úrhoz írt egyik levelében kijelentette: „Ez a Gautier úr nem gondolt arra, hogy kevés munkával biztosan lehet kenyeret csinálni, és hogy kétséges, vajon sok tanulással sikerül-e eszes embert faragni." Ami engemet illet, nem nagyon elégít ki Rousseau úr válasza. Mindenekelőtt igaz-e, hogy például egy lakatlan szigeten oly könnyen tudunk kenyeret sütni? Mielőtt megsütnénk a magot, előbb el kellene vetni. Mielőtt elvetnénk, le kellene csapolni a mocsarakat, kiirtani az erdőségeket, feltörni a földet, s ez a termési-

tés bizony erőfeszítéssel járna. Még azokon a vidékeken is, ahol igen jól művelik a földet, mily nagy gondoskodást igényel a mezőgazdaság a földművelőtől. Munkája betölti az egész esztendőt. Ha csak annyiról lenne szó, hogy fel kell ásni termékennyé tétele érdekében, akkor a földnek ez a megnyitása is feltételezi az ekevas, az eke, aztán a kovácsmesterség feltalálását, következésképpen egy sereg ismeretet, mely a bányára, a kohászatra, a mechanikára, a hidraulikára, azaz úgyszólván valamennyi tudományra vonatkozik, melyektől Rousseau úr óvni akarja az embert. Erőfeszítés és ipar nélkül nem juthatunk el tehát oda, hogy kenyeret süthessünk.

„Eszes embert – mondja Rousseau úr – még nehezebb létrehozni. Még a sok tanulás sem biztosít afelől, hogy ez megvalósítható." De vajon biztosak lehetünk-e mindig a termékeny aratásban? Vajon a kínos őszi munka biztosítéka-e a nyári bő termésnek? Egyébként akár könnyű, akár nehéz eszes embert formálni, tény, hogy csak tanulással válik eszessé. De hát mit jelent az, hogy eszes ember? Oly ember ez, kinek ítéletei általában találóak. Ahhoz azonban, hogy valamely betegség terjedését, egy színdarab értékét, egy szobor szépségét megítélhessük, milyen tanulmányokat kell előzőleg végeznünk? Az orvoslás, a költészet és a szobrászat tudományát és művészetét. Ha Rousseau úr az eszes szón csak az okos viselkedésű embert érti, akkor is nyilvánvaló, hogy az ilyen viselkedés néha az emberi szív mély ismeretét feltételezi. Ez az ismeret pedig felér bizony sok egyéb ismerettel. Az *Emil* szerzője azt állítja, hogy azért írja le az oktatást, mert tapasztalta néha, hogy felvilágosult ember is helytelenül viselkedhet. Lehetséges, hogy így van. Az ilyen ember vágyai gyakran ellentétesek eszességével. Lehet, hogy helytelenül cselekszik, miközben helyesen látja a dolgokat. Mindazonáltal ebben az emberben (és ennek Rousseau úr sem tud ellentmondani) mindössze egyetlen oka fedezhető fel annak, amiért rosszul viselkedik: az tudniillik, hogy bűnösek a szenvedélyei. A tudatlanságnak viszont két oka van. Egyik az imént említett szenvedélyekben keresendő. A másik viszont abban, hogy nem tudjuk, mivel tartozik az ember a másik embernek, azaz nem ismerjük feladatainkat a társadalom iránt. Pedig ezek a feladatok jóval sokrétűbbek, mintsem gondolnánk. A tanulás tehát mindig hasznos.

VI. szakasz

A tudatlanság okozta bajok. A tudatlanság korántsem semmisíti meg az elpuhultságot. Az alattvalók hűségét nem biztosítja. Válogatás nélkül ítélkezik a legfontosabb kérdésekben. A fényűzés problémája mint példa. A bajok, melyekbe néha ezek az ítéletek taszíthatják a nemzetet. A megvetés és a gyűlölet, mellyel a tudatlanság támogatóit kell illetnünk.

A népek tudatlanságáról és elpuhultságáról

A tudatlanság sohasem rántja ki a népeket az elpuhultságból. Sőt belerántja, lealjasítja és megalázza őket. Nem a legostobább népek tüntetik ki leginkább magukat nagylelkűségükkel, bátorságukkal, szigorú erkölcseikkel. A portugálok és a mai rómaiak tudatlanok. Ettől azonban még nem kishitűek, elpuhultak és kéjsóvárak. Ugyanez áll a legtöbb keleti népre. Általában minden országban, ahol a zsarnokság és a babona tudatlanságot szül, a tudatlanság elpuhultságot és tétlenséget hoz létre.

Mihelyt megtiltja a kormányzat a gondolkodást, belevetem magam a restség karjaiba. Ha nem szoktam meg a gondolkodást, a figyelés fárasztóvá, kínossá válik.*[1] Vajon miféle varázsereje lehetne ilyenkor számomra a tanulásnak? Közömbössé váltam az ismeretek valamennyi fajtája iránt, egyetlen tudomány sem érdekel annyira, hogy foglalkozzam vele. Boldogságomat most már csak a kellemes benyomásokban kereshetem.

Aki nem gondolkodik, érezni akar, méghozzá kéjes érzékelésekre vágyik. Sőt, ha szabad mondanom, az ember még növelni is akarja érzékiségét, amilyen mértékben csökkenti gondolkodó tevékenységét. Lehetséges-e azonban, hogy minden pillanatban kéjes érzékelések uralkodjanak el rajtunk? Ilyesmi nem lehetséges, hiszen ilyeneket csak tág időközökben élhetek át.

Azt az időközt, mely ezen érzékelések mindegyikét elválasztja egymástól, a tudatlan és a tétlen ember esetében az unalom tölti ki. Le akarja rövidíteni tartamát, s ezért az élvezetekre adja magát, kimerül és életunttá válik. Nézzük csak meg, melyek azok a népek, melyek általában tobzódásban élik le életüket? A rabszolga és a babonás népek.

Nincs romlottabb nemzet a velenceinél,[1] melynek romlottságáról

[1] Lásd Burck úr művét *Értekezés a magasztosról* címen. Ezt a művet fordítom itt, és semmi szándékom sincs oly népről mondani ítéletet, melyet csak mások beszámolóiból ismerek.

Burck úr mondja, hogy azon tudatlanság következménye, melyet a velencei demokratikus zsarnokság tart életben. „Itt egyetlen polgár sem mer gondolkodni. Használni az észt annyi itt, mint gaztettet elkövetni, melyért a legszigorúbb büntetés jár. Márpedig aki nem mer gondolkodni, legalább érezni akar, és unalmában kénytelen-kelletlen az elpuhultságra adja magát. Nyilvánvaló, hogy a demokratikus zsarnokság igáját csak a tudatlan és kéjenc nép képes elviselni. A kormányzat is tudja ezt, sőt egyenesen buzdítja alattvalóit a kicsapongásra. Ugyanazzal a kézzel nyújtja át nekik a bilincset és a kéjelgést. Elfogadják az előbbit, hogy az utóbbihoz is hozzájuthassanak. Lealjasodott lelkükben a kéjimádat mindig legyőzi a szabadságszeretetet. Olyan a velencei ember, mint a sertés, melyet gazdája hizlal, ólban őriz saját céljaira, de megengedi neki, hogy szabadon fetrengjen a sárban és a piszokban."

„Velencében mindenki egyaránt elmerült az elpuhultságban: a gazdag, a kisember, a férfi, a nő, a pap, a világi ember. A nemesek szüntelen félnek a néptől, állandóan egymást fenyegetik, s így lealjasodnak, férfiatlanná válnak politikai meggondolásból, és megrontják magukat ugyanazokkal az eszközökkel, melyekkel alattvalóikat rontják meg. Az a szándékuk, hogy a gyönyörök és a kedvtelések elkábítsák bennük a borzadályt, melyet egy emelkedett és büszke elmében az állami inkvizíció törvényszéke keltene."

Mindaz, amit Burck úr a velenceiekről mond itt, éppen így alkalmazható a jelenlegi rómaiakra és általában valamennyi tudatlan és civilizált népre. A katolicizmus, mint ahogy a protestánsok mondják, elférfiatlanítja a lelket, és idővel romlásba dönti a birodalmat, hová befészkelte magát, s mindezt azért teszi, mert a tudatlanságot és a tétlenséget terjeszti, márpedig a tétlenség a szülőanyja minden politikai és erkölcsi bűnnek.

Vajon a kedvtelések szeretete is bűnnek számít? Szó sincs róla. A természet készteti az embert arra, hogy keresse a kedvtelést, s a természet ezen ösztönzésének minden ember engedelmeskedik. A művelt, tevékeny és szorgos polgár számára azonban a kedvtelés nem egyéb, mint pihenés. A tétlen és ostoba embernek viszont ez az egyetlen foglalkozása. A spártai ember érzékeny volt a szerelem iránt, akárcsak a perzsa. Csakhogy a szerelem különböző fajtája, mely kettejükben jelentkezett, az egyikből erényes, a másikból elnőiesedett népet faragott. Az ég akarta úgy, hogy leghevesebb gyönyöreink adományozója a nő legyen. De vajon azt is akarta az ég, hogy csak ővele foglalkozzunk, s hogy az ember az Astrée unott pásztorainak mintájára csak a szerető foglalkozását ismerje? Unalmára az ember a gyógyszert csak szelleme tevékenységében, ismeretszerzésében, munkájában és iparkodásában

találhatja meg és sohasem azokban az apró gondokban, melyeket egy bágyasztó szenvedély szerez. Teológiai szempontból a szerelem mindig bűnnek számít, de erkölcsi szempontból is bűnné válik, mihelyt azt tesszük meg legfőbb foglalatosságunknak. Eltompítja ilyenkor a szellemet, lealacsonyítja a lelket.

Hadd csináljanak a nemzetek a görögök és a rómaiak mintájára istent a szerelemből,[2] ne váljanak azonban rabszolgáivá. Héraklész, aki megütközött Akhelóosszal, és elrabolta tőle Déianeirát, Zeus fia volt. Ám az a Héraklész, aki Omphalé lábainál font, mindössze csak szibarita volt. Minden nép, amely tevékeny és felvilágosult, az előbbi Héraklésszal azonos. Szereti a kedvtelést, meg is szerzi magának, de sohasem viszi túlzásba. Gyakran gondolkodik, de csak néha élvez.

Ami pedig a rabszolga és babonás népet illeti, elmondhatjuk róla, hogy keveset gondolkodik, sokat unatkozik, mindig élvezni szeretne, izgatja és legyengíti magát. Unalmának egyetlen ellenszere a munka, az ipar és a bölcsesség volna. Csakhogy – mondja e tárgyban Sidney – egy nép bölcsessége mindig a szabadságával van egyenes arányban, mint ahogy jóléte és hatalma mindig a bölcsességével arányos. Innen van, hogy az angol, aki szabadabb, általában felvilágosultabb, mint a francia. A francia felvilágosultabb a spanyolnál, a spanyol a portugálnál, a portugál a mórnál. Anglia tehát földterületéhez képest hatalmasabb Franciaországnál,[3] Franciaország Spanyolországnál, Spanyolország Portugáliánál és Portugália Marokkónál. Minél felvilágosultabbak a népek, annál erényesebbek, hatalmasabbak és boldogabbak. Az ellentétes hatásokat egyedül a tudatlanság számlájára kell írni. Csak egy eset van, amidőn a tudatlanság kívánatos lehet. Akkor áll ez elő, amidőn nincs többé mentség egy állam számára, s amidőn a jelenlegi bajokon keresztül a jövőbe nézve még nagyobb bajokat pillantunk meg. Az ostobaság ilyenkor valóságos jótétemény.[4] A tudomány és az előrelátás viszont káros.

[2] Az emberben a szerelem hatalmas kútfeje a tevékenységnek. Ez az érzés igen gyakran megváltoztatta a birodalmak arculatát. A szerelem és a féltékenység tárta ki a mórok előtt Spanyolország kapuit, és tette tönkre az Ommajádok dinasztiáját. Ennek az erkölcsi világra való befolyása kétségtelenül arra ösztökéli a költőket, hogy oly hatalmat tulajdonítsanak neki az emberi testalkat felett, amilyennel nem rendelkezik. Hésziodosz őt tette meg a világmindenség építészének.

[3] Mint az angolok mondják, az ég a lélek előnyös helyzetét a test fölött úgy akarta bizonyítani, hogy Angliának csupán annyi területet juttatott, amennyi mindössze egynegyede Spanyolországnak, Franciaországnak pedig csak egyharmada, s noha kevésbé népes talán, mint az utóbbi királyság, fölébe kerekedett magasabb rendű kormányzata révén.

[4] Úgy látszik, a keleti birodalmakban az ég leggyászosabb és legveszedelmesebb ajándéka nem más, mint a nemes lélek, az emelkedett szellem. Oly vétek lenne az ilyesmi, melyért a szultán börtönbüntetést szabna ki. Ennek a veszélynek azonban kevés keleti ember van kitéve.

Ilyenkor történik meg, hogy behunyjuk szemünket a bölcsesség előtt, és el akarunk rejtőzni a bajok elől, melyekre nincs orvosság. A polgár helyzete a hajótörött kereskedőéhez hasonlatos. A legkegyetlenebb pillanat az ő számára nem azzal a pillanattal azonos, amidőn a hajóroncsokon ringatózik. Miközben a tenger felszínét éjszaka borítja, az élethez való ragaszkodása, valamint a reménység közeli szárazföldet varázsol eléje a sötétségben. A szörnyű pillanat a hajnal beköszöntével jelentkezik, midőn a visszahúzódó éjszaka semmivé párologtatja a remélt szárazföldet a hajótörött szeme előtt, és egyben felfedi előtte, mily végtelen a tenger, és mily végtelen az ő balsorsa. Reménykedése, melyet még magával hozott a hajóroncsok tetején, szertefoszlik, és átadja helyét a kétségbeesésnek.

Ha mégis volna olyan birodalom Európában, ahol a polgárok szerencsétlensége gyógyíthatatlannak látszik, pusztítsák ki onnan a tudatlanságot, s meglátják majd, hogy a szellemi betegség valamennyi csírája kipusztul.

A tudatlanság nemcsak elpuhultságba mártja a népeket, hanem még az emberiesség érzését is kioltja bennük. A legtudatlanabb emberek egyben a legbarbárabbak. Vajon melyik nép mutatkozott a legembertelenebbnek a legutóbbi háborúban? A tudatlan portugál. Spanyol foglyaiknak levágták az orrát és a fülét. Vajon a franciák miért mutatkoztak nagylelkűbbnek? Azért, mert kevésbé voltak ostobák.

Nagy-Britanniának nincs oly polgára, aki többé-kevésbé művelt ne lenne.*[2] Nincs oly angol, akit kormányzati formája ne kényszerítene tanulásra.*[3] A minisztert sehol másutt nem világosítja fel ily gyorsan a közvélemény a saját hibáiról. Ha igaz, hogy a kormányzás tudományában, mint minden tudományban, az ellentétes vélemények összeütközéséből kell fakadnia a bölcsességnek, akkor elmondhatjuk, nincs oly ország, ahol a közigazgatás felvilágosultabb lehetne, mivelhogy egyetlen ország sincs, ahol a sajtó szabadabb volna.

Lisszabonban már egészen más a helyzet. Hol is tanulmányozhatná a polgár a kormányzás tudományát? Talán a könyvekben? De hát a babona még azt is alig tűri, hogy a Bibliát olvassák. Talán a társalgásban? Csakhogy ebben az országban veszélyes a közügyekről beszélni, s ezért senkit sem érdekelnek. Talán olyan pillanatban kellene ezt megtenni, midőn egy nagy ember hivatalba lép? Ekkor azonban – mint ahogy mondottam már – elmúlt már az a pillanat, amidőn az ember elveket írhat elő önmagának. Ekkor már alkalmaznia kell az elveket, azaz végrehajtania, és nem elmélkedni rajtuk. Vajon honnan kell szereznie egy ilyen nemzetnek a tábornokait és minisztereit? Külföldről.

A tudatlanság korántsem biztosítéka az alattvalók hűségének

Néhány politikus úgy tekintette a tudatlanságot, mint amely kedvező a fejedelem hatalmának fenntartása érdekében. Szerintük koronájának támasza ez, személyének őrzője. A történelem semmiképpen sem bizonyít ilyesmit. A népek tudatlansága csak a papság érdekeinek kedvez igazában. Poroszországban és Angliában, ahol mindent ki szabad mondani, és mindent meg lehet írni, senki sem követ el merényletet az uralkodó ellen. Ilyesmi Portugáliában, Törökországban, Hindosztánban stb. fordul elő. Melyik volt az az évszázad, amidőn vérpadot emeltek I. Károlynak? Akkor történt ez, amidőn a babona vált úrrá Angliában, a népek a tudatlanság igájában nyögtek, nem ismerték még sem a művészetet, sem az ipart.

III. György élete biztonságban van, de nem a rabszolgaság meg a tudatlanság, hanem az ész meg a szabadság teszi ezt lehetővé. A korlátlan hatalom mindig bizonytalan hatalom.*[4] Azok az évszázadok, amidőn a fejedelmek a leginkább vannak kitéve az elvakultság és a becsvágy csapásainak, a tudatlanság és a zsarnokság évszázadai. Valamennyi uralkodó, aki ez utóbbiakat terjeszti, olyan szakadékot ás, amely ha nem is őt, de legalább az utódait el fogja nyelni. Ha lealjasítja az embert azáltal, hogy az elnyomottak száját betapasztja, önmaga ellen szó összeesküvést. Több sem kell ilyenkor, mint hogy egy pap a vallás tőrével felfegyverkezve vagy pedig valami bitorló egy csapat rabló élén leereszkedjék a köztérre: egyenesen azok fogják követni őket, akik ha világos fogalmaik lettek volna az igazságosságról, a törvényes fejedelem zászlaja alatt támadták és büntették volna a papot vagy a bitorlót. Egész Napkelet bizonyítja, amit elmondok. Ezen a vidéken minden trónt uralkodójának vére festett pirosra. A tudatlanság tehát nem biztosítéka az alattvalók hűségének.

Legfőbb következményei abban nyilvánulnak meg, hogy a birodalmakat kiteszik a rossz közigazgatás valamennyi bajának, oly elvakultságot terjesztenek az elmékben, amely a kormányzottakról csakhamar átterjed a kormányzóra, és sűríti a viharfellegeket az egyeduralkodó feje felett. A civilizált országokban a tudatlanság, amely oly gyakran társul a zsarnoksággal, útjában áll minden hasznos reformnak, örökéletűvé teszi a visszaéléseket, meghosszabbítja a társadalmat sújtó bajok tartamát, és ráadásul a polgárokat még képtelenné is teszi arra a makacs figyelemre, melyet a legtöbb politikai kérdés vizsgálata követel.

Vegyük példának a fényűzés kérdését. Mennyi elmésségre és mennyi figyelemre van szükség e politikai probléma megoldása

érdekében! Elegendő egyetlen hibát elkövetni hasonló kérdések vizsgálatakor, s máris veszélyben forog a birodalom, mert a tudatlanság ilyenkor válik gyászossá a nemzetre nézve.

HARMADIK FEJEZET

A fényűzésről

Mit jelent e szó: fényűzés? Ez a szó, akárcsak a nagyság szó, egyike azon összehasonlító kifejezéseknek, melyek semmiféle világos és határozott fogalmat sem keltenek az elmében. Mindössze viszonylatot fejez ki két vagy több tárgy között. Csupán akkor van határozott értelme, amikor – ha szabad mondanom – egyenletként használjuk, és egy bizonyos nemzet, egy bizonyos emberi osztály vagy magánember fényűzését egy másik nemzet, az emberek egy másik osztálya vagy egy másik magánember fényűzésével hasonlítjuk össze.

A jól táplált, jól öltözött angol paraszt fényűző állapotban él a francia paraszthoz viszonyítva. A vastag posztóba öltözött ember fényűző állapotban él ahhoz a vademberhez viszonyítva, akit medvebőr takar. Fényűzésnek tekinthetünk mindent, még azokat a tollakat is, melyekkel a karibi ember ékesíti sapkáját.

NEGYEDIK FEJEZET

Vajon szükséges és hasznos-e a fényűzés?

Minden nemzetnek érdeke, hogy nagy embereket formáljon a hadtudomány, a közigazgatás tudománya stb. terén. A nagy tehetségek mindenütt a tanulmány és a szorgalom gyümölcseiként érlelődnek. A természeténél fogva lusta embert csak hatalmas indítóok ránthatja ki pihenéséből. Melyik lehet ez az indítóok? Nem egyéb, mint a nagy jutalmazás. Milyen természetűek legyenek azonban a nemzet által odaítélt jutalmak? Vajon e szón a szükséges dolgok ajándékozása értendő? Kétségkívül nem. A jutalom szó mindig olyanféle ajándékot jelent, amely bizonyos mértékig felesleg számba megy*[5] akár az élvezetek, akár az élet kényelmét szolgáló dolgok területén. Márpedig mindazok a felesleges dolgok, melyeket a velük kitüntetett ember élvez, a fény-

űzés állapotába juttatják az illetőt a polgárok többségével szemben. Nyilvánvaló tehát, hogy ha az elmék a társadalomra nézve ártalmas pangásból csak a remélt jutalmak, azaz a felesleges dolgok révén mozdíthatók ki, akkor a fényűzés szükségessége bizonyítottnak veendő, és a fényűzés ebben az értelemben hasznos.

Csakhogy – mondják majd – a moralisták nem az ilyenfajta fényűzés, illetve feleslegességek ellen emelik fel szavukat, nem olyasmi ellen, ami a nagy tehetségek jutalmazására szolgál. Olyan fényűzés ellen hadakoznak ők, mely romboló hatású, féktelenségre ösztönöz, mohó kincsgyűjtést eredményez, mely megrontja a nemzet erkölcsét, és előre jelzi pusztulását.

Gyakran hallgattam figyelmesen a moralisták beszédeit. Most is emlékezetembe idézem szétfolyó dicshimnuszaikat a mértékletességről és még szétfolyóbb szavalataikat a gazdagság ellen. Szerintem azonban mind a mai napig egy sem akadt közülük, aki mélységesen megvizsgálta volna a fényűzés ellen felhozott vádakat, valamint a fényűzés számlájára írt bajokat, s így a kérdést nem sikerült még abban az egyszerű formájában megfogalmazni, mely egyben megoldáshoz vezethetne.

Ha ezek a moralisták a franciaországi fényűzést veszik példának, akkor hajlandó vagyok velük együtt megvizsgálni előnyeit és hátrányait. Mielőtt azonban tovább mennék, felteszem a kérdést: vajon tényleg igaz-e, mint ahogy ők szüntelenül állítják, 1. hogy a fényűzés termeli a nemzet féktelenségét, s 2. hogy ez a féktelenség szüli mindazokat a bajokat, melyeket neki tulajdonítanak.

ÖTÖDIK FEJEZET

A fényűzésről és a mértékletességről

Két fajtája van a fényűzésnek: az egyik afféle nemzeti fényűzés, amely a társadalmi vagyon szétosztásának bizonyos egyenlőségén alapul. Ez a fényűzés alig vehető észre,*[6] és az országnak úgyszólván valamennyi lakója részesül benne. Ha ilyen módon osztjuk szét a vagyont, ez nem teszi lehetővé, hogy a polgárok oly fényűzően és mértéktelenül éljenek, mint Samuel Bernard, de a másik nemzet polgáraihoz viszonyítva bizonyos jólétben és fényűzésben élnek. Ilyen a

helyzete az angol parasztnak[5] a francia paraszthoz hasonlítva. Márpedig nem mindig az előbbi a mértéktartóbb.

A fényűzés másik fajtája, amely kevésbé általános,*[7] de szembetűnőbb, és a polgárok többé-kevésbé népes osztályára korlátozódik, a nemzeti vagyon igen egyenlőtlen megoszlásának következménye. Ezt a fényűzést találjuk a zsarnoki kormányzatokban, ahol a kisemberek erszényének tartalma mindig a nagyokéba ömlik, vagyis ahol egyesek dúskálnak a fölöslegben, míg a többiek még a legszükségesebbnek is híjával vannak.*[8] Ilyen ország lakói keveset fogyasztanak, hiszen akinek semmije sincsen, nem is vásárol semmit. Egyébként annál mértékletesebbek, minél igénytelenebbek.

A nyomor mindig mértékletes, a fényűzés pedig ezekben a kormányzatokban nemzeti mértékletességet, azaz a többség mértékletességét eredményezi, de sohasem a mértéktelenséget.

Nézzük meg most, vajon ez a mértékletesség éppoly bőven termi-e a csodákat, mint ahogy a moralisták állítják. Kérjünk csak tanácsot a történelemtől. Megtudhatjuk tőle, hogy az általában leginkább romlott népek az önkényuralomnak alávetett mértéktartó lakossággal azonosak. A legerényesebbnek tartott nemzetek ezzel szemben azokkal a szabad, jómódú nemzetekkel azonosak, melyeknek vagyona a legegyenlőtlenebbül oszlik meg, s amelyeknek polgárai ennek következtében nem mindig a legmértékletesebbek. Általában tény, hogy minél több pénze van az embernek, annál többet költ, és annál jobban táplálkozik. Az igénytelenség, amely kétségkívül tiszteletre méltó erény a magánember esetében, nemzeti viszonylatban már mindig valamilyen nagy horderejű ok következménye. Egy nép erénye úgyszólván mindig kényszerűségből származik. Az igénytelenség pedig ugyanezen oknál fogva ritkán hoz létre a birodalmakban olyan csodákat, amelyekről beszélni szoktak.

Az ázsiaiak, akik Darius és Tigranész idejében rabszolgák, szegények és szükségképpen mértékletesek voltak, sohasem rendelkeztek azokkal az erényekkel, melyek legyőzőiket jellemezték.

A portugálok, akik – akárcsak a keletiek – felülmúlják az angolokat józan életmód dolgában, nem tudnak velük versenyre kelni kitartás, szorgalom, erény, egyszóval jólét dolgában.*[9] A franciákat megverték a legutóbbi háborúban, vereségeiket azonban nem szabad katonáik mértéktelenségének tulajdonítanunk. A legtöbb katonát a

[5] A spártai ember izmos és erőteljes volt. Bőségesen kellett tehát táplálkoznia. Némely országban a parasztok soványak és gyengék. Ezek tehát nem táplálkoznak kellőképpen. A spártaiak tehát fényűző országban éltek némely más vidék lakosaihoz viszonyítva.

földművelők osztályából sorozzák, márpedig a francia földművelőknek szokása a mértékletesség.

A moralisták azért magasztalják annyira az igénytelenséget, mert nincsenek világos fogalmaik a fényűzésről. Összetévesztik azzal a gyakran oly gyászos okkal, mely létrehozója csupán a fényűzésnek. Azért hiszik magukról, hogy erényesek, mert komor az életmódjuk, és azért hiszik megfontoltnak magukat, mivelhogy unalmasak. Az unalom pedig nem tartozik az ész birodalmába.

Azok az ókori írók, akik a fényűzésben hasonlóképpen Ázsia megrontóját látták csupán, éppúgy tévedtek, mint a mai emberek.

Ha meg akarjuk tudni, vajon a fényűzés vagy a fényűzés oka oltja-e ki az emberből az erény mindenfajta szeretetét, rontja-e meg egy nemzet erkölcseit, s aztán végül lezülleszti, mindenekelőtt meg kell határoznunk, vajon mit értünk *züllött népen.* Vajon azt a népet értjük-e, melynek minden polgára romlott? Csakhogy ilyen nép nincsen. Nincs oly ország, ahol a polgárság átlaga, melyet mindig elnyomnak, s amely ritkán elnyomó, ne szeretné és ne becsülné az erényt. Hiszen saját érdeke sarkallja erre. Az előkelők rendjével már nem így áll a dolog. Aki büntetlenül akar igazságtalan lenni, annak érdeke, hogy a szívekben a méltányosság minden érzését elnyomja. Ez az érdek fölényesen parancsol a hatalmon levőknek, de nem a nemzet többi részének. A tenger felszínét felkavarja az orkán. A víz mélye azonban továbbra is csendes és nyugodt marad. Így fest a polgárok alsó osztálya úgyszólván valamennyi országban. A romlottság csak nagy nehezen jut el a földművelőkig, akik egyes-egyedül alkotják minden nemzet nagyobbik részét.

Amidőn ezt a szót használjuk: *lezüllött nemzet,* csak olyan nemzetet értünk és érthetünk rajta, amelyben a kormányzó rész, azaz a hatalmon levők csoportja ellenségként áll szemben a kormányzott résszel, vagy legalábbis közömbös ez utóbbiak jóléte iránt.[6] Márpedig

[6] Ez a kifejezés: *erkölcsök megromlása,* nem jelent mást, mint a közérdek különválását az egyéni érdektől. Melyik az a pillanat, amidőn ez a különválás bekövetkezik? Akkor áll be ez a pillanat, amidőn minden vagyon, valamint az államhatalom a kisebbség kezén összpontosul. Ilyenkor nincs többé kapcsolat a polgárok különböző osztályai között. A hatalmon levő ember teljesen személyi érdekeinek él, közömbös a társadalom érdeke iránt, s így az államot saját egyéni szenvedélyeinek áldozza fel. Ha arról van szó, hogy az ellenség elpusztítása érdekében eredménytelen tárgyalást kell folytatni vagy elszalasztani valamely pénzügyi műveletet, vagy igazságtalan háborút üzenni, sőt el is veszteni egy csatát, mindent meg fog tenni az illető, mindenben eleget tesz a szeszélynek és a kegynek, de sohasem fog engedni az érdemnek. A közkatona vagy az altiszt bátorsága és értelme nem fog jutalomban részesülni. Mindebből az következik majd, hogy a világi elöljáró nem lesz többé tisztességes, a katona pedig megszűnik bátor lenni. A közöny lép majd lelkükben az

ez a közöny nem a fényűzés következménye, hanem azé az oké, mely a fényűzést létrehozza, vagyis a hatalmon levők túlzott hatalmából ered, továbbá abból a megvetésből, melyet ennek következtében polgártársaik iránt táplálnak.

Az emberi társadalom méhkasában, a rend és az igazságszolgáltatás fenntartása érdekében, valamint a bűn és a romlottság távoltartása végett minden egyénnek egyenlő mértékben kell elfoglalva lennie, hogy egyaránt kényszerítve legyen a közjólétért munkálkodni. A munkáknak is egyenlő mértékben kell elosztva lenni közöttük.

Mihelyt előáll az a helyzet, hogy vagyonuk és származásuk felmenti őket mindenféle szolgálat alól, tüstént egyenetlenkedés és szerencsétlenség üti fel fejét a méhkasban. A tétlenek agyonunatkozzák magukat. Irigylik őket, pedig nem irigylésre méltók, hiszen nem boldogok. Tétlenségük, amely mindazonáltal még őrájuk magukra nézve is fárasztó, a közjólét lerombolására irányul. Unalomból falják fel a mézet, melyet a többi méhek odahordanak. A dolgozók halnak éhen a semmittevőkért, akik ugyancsak nem nevezhetők szerencséseknek.

Ahhoz, hogy egy nemzet boldogságát és erényét szilárdan megalapozhassuk, a polgárok valamennyi rendje közt levő kölcsönös függési viszonyra kell azt alapozni. Ha vannak hatalmasok, akik korlátlan hatalom birtokába jutnak, és pillanatnyilag sem félteni, sem remélni valójuk nincsen a náluk alacsonyabb rendű emberek gyűlöletétől vagy szeretetétől, akkor minden kölcsönös függési viszony megszűnt a nagyok és a kicsik között. Ilyen esetben a polgároknak ez a két rendje ugyanazt a nevet viseli, de két vetélytárs-nemzetet alkot. A hatalmon levő ember ilyenkor mindent megenged magának. Lelkifurdalás nélkül áldozza fel egy egész nép boldogságát saját szeszélyeinek, ötleteinek.

Ha előfordul, hogy a hatalmasok romlottsága a legnagyobb mértékben az igen nagy fényűzés korszakaiban mutatkozik meg, akkor ennek az a magyarázata, hogy az illető évszázadokban a gazdagság kisebb számú birtokosok között oszlik meg, azaz a nagyok még hatalmasabbak, következésképpen még romlottabbak.

Ha meg akarjuk ismerni romlottságuk forrását, hatalmuk és gazdagságuk eredetét, valamint a polgárok érdekeinek azt a megoszlását, amely, noha ugyanazon név alatt, de két ellenséges nemzetet alkot, vissza kell nyúlnunk az első társadalmak kialakulásáig.

igazságosság és a hazaszeretet helyére. Az ilyen nemzet megvetés tárgya lesz a többi nemzetek szemében, és végérvényesen lealjasodik. Pedig ez a lealjasodás nem a fényűzésnek, hanem a hatalom és a vagyon ama túlságosan egyenlőtlen megoszlásának az eredménye, melynek a fényűzés is következménye csupán.

A néptörzsek kialakulása

Képzeljünk el néhány családot, amint átköltözik egy szigetre. Tegyük fel, hogy a sziget földje jó minőségű, de műveletlen és elhagyatott. Mi lesz e családok első gondja a partraszállás pillanatában? Nyilván kunyhókat ácsolnak, és termékennyé teszik azt a földdarabot, mely fenntartásukhoz elengedhetetlen. Miféle kincsekkel rendelkezik a sziget ebben az első pillanatban? A terméssel, valamint a munkával, mely létrehozza. Ha a szigetnek több a megművelendő földje, mint a földművelője, akkor kik az igazán dús emberek? Azok, akiknek karja a legerősebb és a legtevékenyebb.

E születőfélben levő társadalomnak az érdekei eleinte nem nagyon bonyolultak. Beéri tehát néhány törvénnyel. Úgyszólván valamennyi törvény lényegében a lopási és gyilkolási tilalomra fog vonatkozni. Ilyesfajta törvények mindig igazságosak lesznek, mert az egész közösség beleegyezésével hozzák őket. Az a törvény ugyanis, melyet egy születőfélben levő állam általánosan elfogad, mindig megfelel a többség érdekeinek, és ezért mindig bölcs és jótékony.

Tegyük fel, hogy ez a társaság vezért választ magának. Persze csak hadvezér lesz az illető, kinek parancsai alatt fog majd szembeszállni a kalózokkal és az újonnan érkező telepesekkel, akik az ő szigetén akarnak tanyát ütni. Ez a vezér éppúgy, mint az összes többi telepes, mindössze annak a földnek lesz tulajdonosa, melyet maga tett termékennyé. Egyetlen kivételezésben lehet majd részesíteni: megengedni neki, hogy maga válassza ki azt a földdarabot, de ezenkívül semmilyen hatalom sem illetheti meg.

Kérdés azonban, vajon az első vezér utódai hosszú időn át ebben a tehetetlenségi állapotban fognak-e maradni? Milyen módon bújhatnak ki alóla, és juthatnak el végül az önkényuralomig?

A legtöbbjének az lesz a célja, hogy maga alá vesse az általuk lakott szigetet. Erőfeszítéseik azonban hiábavalók lesznek mindaddig, amíg a nemzet kis lélekszámú. Nehezen ver gyökeret a zsarnokság olyan országban, melyet nem régóta laknak, és igen gyér a népessége. A hatalom terjeszkedése a monarchiákban mindenütt lassan történik. Bizonyítéka ennek az az idő, melyet Európa uralkodói fordítottak arra, hogy maguk alá vessék nagy hűbéreseiket. A fejedelem, aki túl korán tenné rá kezét a hatalmas birtokosok javaira, életére és szabadságára, és a népet adókkal akarná terhelni, önmaga életére törne. Nagyok és kicsik egyaránt fellázadnának mindahányan. Az uralkodónak nem lenne

sem pénze, hogy sereget toborozzon, sem hadserege, hogy szembeszálljon alattvalóival.

Az a pillanat, amidőn a fejedelem vagy vezér hatalma növekszik, azzal a pillanattal azonos, amidőn a nemzet már gazdaggá és népessé vált, minden polgár felhagyott már a katonáskodással, a nép az ellenség visszaverése érdekében beleegyezését adja zsoldoscsapatok tartásához, melyek mindig készenlétben lehetnek. Ha a vezető kezében tudja tartani a parancsnoklást békében és háborúban egyaránt, tekintélye észrevétlenül növekedik. Ezt használja ki azután, hogy hadseregét még jobban felduzzaszthassa. Ha a hadsereg már elég erős, a becsvágyó vezér ledobja álarcát, elnyomja a népeket, megszüntet minden tulajdont, és kifosztja a nemzetet. Az ember ugyanis általában ki szokta sajátítani mindazt, amit másoktól elvehet. A lopást csak szigorú törvényekkel lehet féken tartani, a törvények pedig tehetetlenek a vezérrel és hadseregével szemben.

Így van az, hogy az első adószedés gyakran a bitorló kezére játssza azokat az eszközöket, melyek segítségével újabb adókat vethet ki, egészen addig, amíg aztán az ellenállhatatlan hatalom birtokában, mint ahogy Konstantinápolyban történt, az egész nemzeti vagyont udvarában és hadseregében tékozolhatja el. A nép ilyenkor gyengévé és nincstelenné válik, és gyógyíthatatlan betegség támadja meg. Semmiféle törvény sem biztosítja a polgároknak életük, javaik és szabadságuk tulajdonát. E biztosíték hiányában hadiállapotba kezd mindenki, és minden társadalom bomlásnak indul.

Ha ezek a polgárok még mindig ugyanabban a közösségben élnek, akkor e közösség nem közös egyezség, hanem közös szolgaság. Elegendő ilyenkor egy maroknyi szabad ember, hogy a látszólag félelmetes birodalmat földre terítse.

Elegendő, ha háromszor, négyszer megverik a hadsereget, amellyel a bitorló bilincsben tartja a nemzetet. Népeinek szeretetére és vitézségére nem számíthat többé. Őt is, katonaságát is gyűlölik, félnek mindkettőtől. Konstantinápoly polgárai a janicsárokban csak a szultán cinkosait látják, rablókat, kiknek segítségével fosztogathatja és feldúlhatja a birodalmat. Mihelyt a győztes felszabadította a népeket a hadseregtől való félelem alól, a népek segítségül sietnek vállalkozásaihoz, és nem látnak benne mást, mint bosszulót.

A rómaiak száz éven át viseltek hadat a volscusok ellen. Itália meghódításához ötszáz esztendőre volt szükségük. Mihelyt azonban Ázsiában megjelentek, Ázsia tüstént a lábuk előtt hevert. Antiokhosz és Tigranész hatalma már megjelenésükkor összeomlott, éppúgy, mint Darius hatalma Nagy Sándor megjelenésére.

A zsarnokság nem más, mint egy birodalom agg kora, utolsó betegsége. Ez a betegség sohasem támadja meg a fiatalságot. A zsarnok-

ság létezése általában már gazdag és nagyszámú népet feltételez. Miként lehetséges azonban, hogy egy állam hatalma, gazdagsága és igen nagy számú népessége néha ily gyászos következményekkel jár?

HETEDIK FEJEZET

Az emberek elszaporodása az államban s annak következményei

Képzeljük el, hogy a kezdetben parlagon heverő szigeten, ahová néhány családot helyeztem, ezek a családok megsokasodnak. A sziget észrevétlenül annyi földművelőhöz jut, amennyi a megműveléséhez szükséges. Kézműves is lesz majd ott annyi, amennyi a földművelő nép igényeit kielégíti. E családok egyesüléséből csakhamar népes nemzet alakul. Képzeljük el, hogy ez a nemzet továbbra is szaporodik, azaz a szigeten több ember születik, mint amennyit a földek művelése, valamint az ahhoz szükséges mesterségek foglalkoztatni tudnak. Mi legyen a teendő a lakosság eme fölöslegével? Minél inkább emelkedik számuk, annál több terhet rónak az államra. Innen van, hogy szükségessé válik vagy egy háború, mely felemészti a felesleges lakosságot, vagy olyan törvény, amely – mint Kínában – megtűri a gyermekek kitevését.*[10]

Mindazok, akiknek nincs birtokuk és nincs foglalkozásuk a társadalomban, csak háromféle lehetőség közt választhatnak. Vagy kivándorolnak, hogy másutt keressék boldogulásukat, vagy lopással szándékoznak fenntartani magukat, vagy pedig kitalálnak valami újfajta alkalmatosságot vagy cicomát, amelyért cserébe polgártársaik ellátják őket a legszükségesebbel. Nem szándékom most megvizsgálni, vajon mi sors vár a tolvajra vagy az önkéntes száműzöttre. Hiszen az illetők már nem tartoznak ebbe a társadalomba. Egyetlen célom számbavenni, hogy mi történik azzal, aki újfajta alkalmatosságot vagy fényűzési cikket talál fel. Ha például a vászon festésének titkát találja fel, s ha ez a találmány kisszámú lakos ízlését elégíti ki, akkor kevesen fogják kicserélni áruikat az ő vászna ellenében.*[11] Ám ha a vászon általános tetszésre talál, és sok megrendelést adnak neki, mit fog tenni az illető, hogy megfeleljen azoknak? Több-kevesebb számú emberrel fog társulni, akiket fölöslegnek nevezek. Manufaktúrát fog létrehozni, kellemes és kényelmes helyen fogja létesíteni, folyó partján, a folyó ágai pedig szertefutnak az országban, s megkönnyítik neki az árucikkek szállítását. Feltételezem, hogy a lakosság folyamatos szaporodása újabb fajta találmányt, másfajta fényűzési cikket fog eredményezni. Megint csak újabb manufaktúra fog létesülni. A vállalkozónak az üzlet érdekében ugyan-

azon folyó partjára kell helyeznie manufaktúráját. Így tehát az előbbi szomszédságában építkezik majd. Több ilyen manufaktúra mezővárost fog alkotni, majd tekintélyes várost. Ez a város csakhamar magába fogadja a leggazdagabb polgárokat, mert a kereskedelem nyújtotta haszon mindig nagymérvű, ha a kisszámú kereskedőnek még kevés a vetélytársa.

A gazdag város a kedvteléseket is megteremti. A gazdag tulajdonosok, akik ebben részesedni akarnak, odahagyják a falvakat, néhány hónapon keresztül a városban tartózkodnak, és szállodákat építenek. A város napról napra növekszik, mindenünnen odasereglenek az emberek, mert a szegénység ott nagyobb segítségre talál, a bűnt kevésbé büntetik, a gyönyör pedig többféle módon elégülhet ki. Ezt a várost végül fővárosnak fogják nevezni. Ilyenek lesznek ezen a szigeten a polgárok mértéktelen elszaporodásának következményei.

Ugyanezen oknak egy másik következménye a lakosság zömének nincstelensége lesz. Mihelyt növekedik a számuk, menten több a munkás, mint a munka. A konkurrencia lenyomja a munkabért. Azt a munkást részesítik előnyben, aki a legolcsóbban adja el munkáját, vagyis aki a legtöbbet von el saját táplálékából. A nincstelenség ekkor terjedni kezd. A szegény elad, a gazdag vásárol. A tulajdonosok száma megcsappan, a törvények pedig napról napra szigorúbbak lesznek.

Tulajdonosokból álló nép is kormányozható, ha szelídek a törvények. Elég a vagyont részben vagy teljes egészében elkobozni ahhoz, hogy a gonosztetteket megtoroljuk. A germánoknál, a galloknál és a skandinávoknál csak többé-kevésbé nagy összegű bírságok voltak elegendők ahhoz, hogy a különböző kihágásokat megbüntessék.

Mindez nem vonatkozik arra az esetre, ha a nemzet zömét nem tulajdonosok alkotják. Ezeket csak kemény törvényekkel lehet irányítani. Ha valaki szegény, nem lehet vagyona révén büntetni, s így személyében kell megbüntetni őt. Innen erednek a testi büntetések. Ezek a büntetések, melyeket eleinte csak nincstelenek esetében alkalmaznak, idők múltával még a tulajdonosokra is kiterjednek. Ekkor már valamennyi polgár csak vértörvényekkel irányítható. Ilyen törvények hozatalára irányul minden.

Ha az államban minden polgár rendelkezik némi vagyonnal, akkor *a nemzet közös óhaja osztatlanul a vagyon-fenntartás vágyát fejezi ki.* Ilyenkor ritkán fordul elő lopás. Ám ha a többség tulajdon nélkül él, *ugyanannak a nemzetnek a lopás válik általános óhajává.* És ekkor megsokasodnak a betörők. Nos hát ez a lopási szellem, ha általánosan elharapódzik, gyakran ragadtatja erőszakosságra az embereket.

Tegyük fel, hogy a bűnperek lassúsága következtében, valamint ama könnyedség miatt, amellyel a vagyontalan ember egyik helyről a másikra költözik, a bűnös úgyszólván mindig elkerüli a büntetést, s így

a gaztettek gyakorivá válnak. Megelőzésük érdekében elkerülhetetlen valamely polgár letartóztatása az első gyanú jelére. Már a letartóztatás is önkényes büntetés, amely csakhamar a tulajdonosok ellen is irányul, s a szabadság helyére a rabszolgaságot iktatja. Milyen gyógyszerrel enyhíthetünk az állam eme betegségén? Én mindössze egyről tudok: megsokszorozni a tulajdonosok számát, és ismételten felosztani a földeket. Az ilyen földosztásnak a végrehajtása azonban mindig nehézséggel jár. Íme, láthatjuk, hogy a nemzeti vagyon egyenlőtlen megoszlása és a birtok nélküli emberek túlságos elszaporodása, amely a birodalomban nemcsak a bűnöket vezeti be, hanem egyúttal a kegyetlen törvényeket is, végeredményben oly zsarnokság csíráját fejleszti ki, melyet ugyanazon ok újabb következményének kell tekintenünk.[7]

Ha egy nagyszámú nép nem oszlik – mint a görög vagy a svájci – bizonyos számú szövetségi köztársaságra, vagy nem alkot – mint Angliában – egyetlen és azonos népet, akkor a túlságosan nagy létszámú polgárok, akik nagyon is távol vannak egymástól ahhoz, hogy a közös ügyeket megvitathassák, kénytelenek minden egyes mezőváros, város, tartomány stb. számára képviselőket kijelölni. Ezek a képviselők a fővárosban gyűlnek össze, és itt választják el saját érdeküket a képviseltek érdekeitől.

NYOLCADIK FEJEZET

A polgárok érdekeinek megoszlása, melyet az elszaporodás hoz létre

Mihelyt a túlságosan elszaporodott polgárok képtelenek az államban ugyanazon a helyen összegyűlni, képviselőket jelölnek ki. Ezek a képviselők, akiket egyenesen a nemzet testéből válogatnak ki, azaz maga a nemzet választja őket, e megtiszteltetés birtokában kezdetben

[7] Már az ókoriak ismerték azokat a szerencsétlenségeket, melyeket a túlságos túlnépesedés hozott létre. Nem is volt oly eszköz, melyet fel ne használtak volna, hogy határok közé szorítsák. Kréta szigetén a szokratikus szerelem volt egyik eszköze. Ezt a szerelmet, mint Goguet úr, a legfelsőbb bíróság tanácsnoka mondja, még Minosz törvényei is engedélyezték.

Ha megesett, hogy egy bizonyos időre felfogadott fiatalember megszökött férfiszeretője házából, a bíróság elé idézték őt, s a törvény erejénél fogva a megállapított időre ismét ugyanezen férfiszerető kezei közé adták. Platón és Arisztotelész említik, hogy ennek a furcsa krétai törvénynek az oka a túlnépesedéstől való félelem volt. Püthagorasz is ugyanebből a szempontból írta elő tanítványainak a böjtöt és az önmegtartóztatást. A böjtölő emberek kevés gyermeket nemzenek. Mulatságos lenne, ha szerzeteseinkről, akiket ugyanezen oknál fogva rendelnek az önmegtartóztatás törvénye alá, bebizonyosodnék, hogy csak az ókori pederaszták képviselői.

csak olyan törvényeket javasolnak, melyek egybevágnak a koz érdekével. A tulajdonjog az ő szemükben szent jog. Nagyon tisztelik ezt a jogot, hiszen rajtuk van a nemzet szeme, s ha a nemzet csalódik a beléjük helyezett bizalomban, megszégyenítéssel büntetik őket, sőt talán még ennél is szigorúbb büntetéssel.

Abban a pillanatban tehát, amidőn a népek – miként mondottam – hatalmas fővárost építenek, s az állam különböző rendjeinek bonyolult érdekei a törvények számának növelését teszik szükségessé, a népek kibúvót keresnek a törvények fárasztó tanulmányozása alól, s ennek gondját képviselőikre ruházzák. A lakosság, melyet egyedül földjeinek értékesítése foglalkoztat, megszűnik állampolgár lenni, mivelhogy csak földművelőnek tekinti magát. Ekkor válik el a képviselő érdeke a képviseltek érdekeitől. Ekkor történik meg az, hogy a megbízók szellemi restsége, valamint a megbízottak szüntelen hatalomvágya nagy változást jelez az államban. Ebben a pillanatban minden az utóbbiak becsvágyát segíti.

Amidőn a lakosság elszaporodása folytán egy nép több népcsoportra oszlik, és ugyanabban a nemzetben a gazdagok nemzete mellett szűkölködők, tulajdonosok és kereskedők stb. nemzete is található, lehetetlenné válik, hogy a polgárok különböző rendjeinek érdekei mindig azonosak legyenek. Bizonyos tekintetben semmi sem ellentétesebb a nemzeti érdekkel, mint a tulajdon nélküli emberek túlságosan nagy száma. Megannyi titkos ellenség rejtőzik bennük, akiket a zsarnok kényére-kedvére fegyverezhet fel a tulajdonosok ellen. Mindazonáltal mi sem egyezik jobban a kereskedő érdekeivel. Minél több ugyanis a nincstelen, annál kevésbé fizeti meg munkájukat. A kereskedő érdekei tehát ellentétesek néha a társadalom érdekeivel. Márpedig a kereskedőtestület gyakran saját kezében tartja a hatalmat a kereskedő országban. Bizonyos számú matróz engedelmeskedik az ő parancsszavának, továbbá kézművesek, teherhordók, mindenféle munkások, akiknek egyéb vagyonuk sincs, mint két karjuk, és mindig készek annak a szolgálatába állni, aki megfizeti őket.

Abban az esetben, ha valamely nép ugyanazon név alatt egy sereg különböző népet egyesít, melyeknek érdekei többé-kevésbé ellentmondóak, nyilvánvaló, hogy a nemzeti érdekben megnyilvánuló egység és a meghatalmazók különböző rendjeinek rendeleteiben megnyilvánuló valóságos egyöntetűség híján a képviselő, aki hol ezt, hol azt a polgárosztályt részesíti előnyben, a megoszlás csíráit hinti el közöttük, és rendkívül félelmetessé teheti magát szemükben, hiszen a nemzet egyik felét a másik ellen fegyverezheti, önmagát pedig ilyen módon biztonságba helyezheti minden vizsgálat elől.

Mihelyt a büntetlenség nagyobb tekintélyt és nagyobb merészséget juttatott neki, rögtön megérzi, hogy a nemzeti érdekek anarchiájának

kellős közepén napról napra mindinkább függetlenné válhat, napról napra mind nagyobb hatalmat és vagyont sajátíthat ki, s hogy nagy vagyona segítségével zsoldosává teheti azokat, akik – mivelhogy tulajdon nélkül vannak – eladják magukat bárkinek, aki meg akarja őket vásárolni. A hatalom minden újabb fokozatának megszerzése révén újabb és újabb eszközök birtokába jut, melyekkel még nagyobb hatalmat bitorolhat.

Attól a pillanattól fogva, hogy a képviselőket ez a remény táplálja, tisztességtelen, de egyben ügyes viselkedésükkel olyan hatalomhoz juthatnak, mely felér az egész nemzet hatalmával, s ekkor íme, előáll az érdekek megoszlása a kormányzó rész és a kormányzott rész között. Amíg ez utóbbit jómódú, bátor, felvilágosult tulajdonosok alkotják, akiknek módjában áll megingatni, sőt talán le is rombolni a képviselők hatalmát, a nemzet teste elkerülte a veszélyt. Sőt még virágzóvá is válik. Kérdés azonban, vajon ez a hatalmi egyensúly hosszú időn át fennállhat-e a polgárok eme két rendje között?

Vajon nem kell-e attól tartani, hogy a vagyonnak a kisebb számúak kezén való észrevétlen felhalmozódásával a tulajdonosok száma (akik a társadalmi szabadság egyedüli támaszai) nem fog-e nap mint nap csökkenni?[8] Vajon nem történik-e meg, hogy a bitorlás szelleme, amely mindig tevékenyebb a képviselőkben, mintsem a megőrzés, valamint a védekezés szelleme ama képviseltekben, nem fogja-e idők múltával a hatalom mérlegét az előbbiek javára billenteni? Vajon más-e az oka a zsarnokságnak, amelyhez mind a mai napig az összes különböző kormányzatok eljutottak?

Nyilvánvaló, hogy egy tágas és sűrűn lakott országban a kormányzottak érdekeinek megoszlása mindig is kezére játszhatja a kormányzóknak az eszközt arra, hogy olyan hatalmat sajátítsanak ki, melyet az ember természetes hatalomszeretete mindig is kívánatossá tesz. Nem volt még oly birodalom, mely el ne pusztította volna önmagát. És ez olyan pillanatban történt, amidőn a túlnépesedett nemzeteket képviselők kormányozták. A kormányzottak érdekeinek megoszlása kedvezett ilyenkor a képviselőknek, akik függetlenné tehették magukat, ami aztán az illető birodalmak bukásához vezetett.

[8] Ha valaki meggazdagszik a kereskedelemben, egy sereg kisbirtokot csatol saját birtokához. Ilyenkor a birtokosok száma, következésképpen azoknak a száma, akiknek érdeke a legszorosabban fűződik a nemzet érdekéhez, csökkenni fog. A birtok nélküli emberek száma pedig, vagyis azoké, akiket semmilyen érdek sem fűz a közügyekhez, növekedni fog. Ha az ilyen emberek minduntalan azoknak a zsoldjában élnek, akik fizetnek nekik, hogyan is hihetnék el az illetők, hogy a hatalmon levő ember sohasem él ilyen eszközzel, avégből, hogy leigázza polgártársait? Ez a következménye annak, ha valamely birodalomban az emberek túlságosan megsokasodnak. Ez az a circulus vitiosus, melyben mindmáig része volt a legkülönbözőbb ismert kormányzatoknak.

Az emberek túlságos szaporodása volt minden országban az erkölcsök megromlásának ismeretlen, szükségképpeni és távoli oka.[9] Az ázsiai nemzetek, melyeket mindig mint a legromlottabbakat szokás emlegetni, azért vették elsőként nyakukba a zsarnokság igáját, mert a világ összes területei közül Ázsia volt az első, melyet lakosság népesített be, s amely civilizálódott.

Túlságosan nagy népessége okozta, amiért uralkodóknak kellett alávetnie magát. Ezek az uralkodók az állam vagyonát felhalmozták, mégpedig kisszámú előkelő ember kezén. Túlságos hatalommal ruházták fel az illetőket, akik elmerültek aztán a fényűzésben, elsenyvedtek a romlottságban, azaz abban a bizonyos közönyben, melyet a közjó iránt éreztek, s melyet a történelem mindig oly jogosan vetett az ázsiaiak szemére.

Miután gyors ütemben tekintetbe vettük azokat a nagyobb méretű okokat, melyeknek sorozata tartja ébren a társadalmakat kialakulásuk pillanatától fogva egészen bukásuk pillanatáig, és minekutána megjelöltük azokat a helyzeteket és különböző állapotokat, melyeken keresztülhaladnak ezek a társadalmak, mielőtt az önkényuralom alá jutnának, meg kell most vizsgálnunk, vajon ezen hatalom létesítése után miért jön létre a nemzetek körében a vagyonnak olyan megoszlása, amely – mivelhogy egyenlőtlenebb és gyorsabban bekövetkező a zsarnoki kormányzatban, mint bármily más kormányzatban – gyorsabban taszítja őket a romlásba.

KILENCEDIK FEJEZET

A nemzeti vagyon túlságosan egyenlőtlen megoszlásáról

Nincs ma olyan kormányzati forma, melynek keretei közt a nemzeti vagyon egyenlően lenne felosztva, vagy egyenlően lehetne felosztható. Aki abban az ábrándban ringatná magát, hogy az önkényuralom

[9] Ne lenne azonban olyan törvény, mely elejét vehetné az emberi túlnépesedés gyászos következményeinek, s amely szorosan fűzhetné a képviselő érdekeit a képviselt érdekeihez? Kétségtelen, hogy Angliában ezek az érdekek sokkal inkább azonosak, mint Törökországban, ahol a szultán nemzete egyedüli képviselőjének nyilvánítja magát. Ha vannak is olyan kormányzati formák, melyek többé-kevésbé kedvezőbbek a köz- és a magánérdek közötti egyezségre nézve, elmondható, hogy egyetlen kormányzati forma sincs, ahol ezt a nagy erkölcsi és politikai problémát tökéletesen megoldották volna. Amíg végérvényesen meg nem oldják, maga az emberi szaporodás szükségképpen megrontja az erkölcsöket minden birodalomban.

alá vetett nép egyenlő mértékben oszthatná szét vagyonát, őrültnek volna nyilvánítandó.

Ha az egész nép vagyona a zsarnoki kormányzatokban kisszámú család kezén összpontosul, akkor ennek az oka igen egyszerű. Mihelyt a népek egyetlen urat ismernek el, aki önkényesen vethet ki adót, és a maga kényére-kedvére juttathatja a polgárok bizonyos osztályának javait egy másik osztálynak, a birodalom vagyona rövid idő alatt szükségképpen[10] a kegyencek kezére jut. Vajon az államnak ez a betegsége micsoda előnyhöz juttatja a fejedelmet? Íme, megmondhatom:

A zsarnok a maga emberi minőségében a többiek rovására szereti önmagát. Boldog akar lenni, és éppúgy, mint a magánember, érzi, hogy hozzájárul környezetének öröméhez, szomorúságához. Az ő érdeke abban áll, hogy emberei, vagyis udvaroncai elégedettek legyenek. Ez utóbbiak szomjúsága az arany után olthatatlan. Ha ebben a tekintetben nincs bennük szeméremérzet, hogyan is lehetne visszautasítani azt, amit szüntelenül kérnek? Csak nem akarja a fejedelem elégedetlenné tenni bizalmas embereit, és kitenni magát annak, hogy egész kísérete görbe szemmel nézzen rá? Ilyen bátorsága kevés embernek van. Mit tehet mást, népeinek erszényét szüntelenül kiüríti úgy, hogy azok tartalma udvaroncai erszényébe jusson. Úgyszólván az állam minden vagyonát kegyencei közt fogja szétosztani. Mihelyt ez a szétosztás megtörtént, a kegyencek fényűzése nem ismer határt. Minél nagyobb arányú a fényűzés, annál hasznosabb a birodalom akkori állapotában. Nem is ebben, hanem a fényűzést létrehozó okokban kell keresni a bajt, azaz a nemzeti vagyon túlságosan egyenlőtlen megoszlásában, valamint a fejedelem túlságos hatalmában. A fejedelem ugyanis alig ismeri a maga kötelességét, s mivelhogy gyengeségből pazarló, bőkezűnek tartja magát, amikor csak igazságtalan.*[12]

De vajon a nyomor jajszava nem adhatja-e tudtára tévedését? Az a trón, amelyen szultán ül, hozzáférhetetlen az alattvalók jajszavai számára. Őhozzá nem jutnak el ezek. Mit is törődik egyébként boldogságukkal, amikor elégedetlenségüknek semmi közvetlen befolyása sincs az ő pillanatnyi boldogságára.

[10] Minél inkább gyarapszik a fejedelem hatalom dolgában, annál inkább megközelíthetetlenné válik. Azzal a hiú ürüggyel, hogy a királyi személyt tisztelttté kell tenni, a kegyencek fátyollal burkolják be, hogy senki se láthassa. Az alattvalóknak tilos feléje közeledni. Az uralkodó láthatatlan istenné válik. Vajon ebben az istenítésben milyen cél vezeti a kegyenceket? Nem más, mint az, hogy elbutítsák a fejedelmet, mert így kormányozhatóbbá válik. Ezért jelölnek ki neki egy háremet, vagy pedig zártkörű társasággal veszik körül. Ilyenkor a nemzet minden vagyona igen kisszámú család birtokába megy át.

A fényűzés – mint ahogy bizonyítani igyekszem – a legtöbb országban a zsarnokság gyors és szükséges következménye. A fényűzés ellenségeinek tehát a zsarnokság ellen kell fellépniük.*[13] Ha ki akarjuk iktatni az okozatot, okát kell megsemmisítenünk. Egyetlen módja annak, hogy holmi szerencsés változást hozhassunk létre ezen a téren, nem más, mint a törvények és a közigazgatás észrevétlen megváltoztatása.*[14]

Még a fejedelem és az ő utódainak boldogsága érdekében is le kell rögzíteni az adóztatásnak azokat a megváltoztathatatlan határait, melyeket sohasem szabad tágítani. Abban a pillanatban, hogy a törvény áthághatatlan akadályként helyezkedik szembe az uralkodó pazarlásával, az udvaroncok is gátat szabnak majd vágyaiknak és kéréseiknek, hiszen nem követelhetik azt, amit nem kaphatnak meg.

Vajon a fejedelem kevésbé lesz-e boldog emiatt? Bizonyára kevesebb udvaronc veszi majd körül, s akik körülveszik, kevésbé lesznek aljasak. Aljasságuk azonban talán mégse volt annyira szükséges, mint ahogy gondolják, az ő boldogságához. Mihelyt a király kegyencei szabad és erényes emberek, az uralkodó észrevétlenül hozzáidomul erényeikhez. Ettől még nem lesz rosszabb a sora, népeié viszont sokkal jobb lesz.

TIZEDIK FEJEZET

A polgárok túlságos vagyoni egyenlőtlenségének okai

Kétségtelen, hogy azokban az országokban, melyek szabadok, s amelyeket bölcs törvények kormányoznak, senkinek sincs hatalma ahhoz, hogy szegénnyé tegye a nemzetet néhány magánember gazdaggá tétele érdekében. Mindazonáltal az összes polgárok nem rendelkeznek ugyanazzal a vagyonnal. A vagyonok összpontosulása ily országokban lassúbb ütemben jön létre. Igaz ugyan, hogy ezekben is végbemegy.

Úgy van rendjén, hogy a legszorgalmasabb keresse a legtöbbet, hogy a legtakarékosabb többet takarítson meg, és hogy a már szerzett vagyon jóvoltából újabb vagyonra tegyen szert. Vannak egyébként örökösök, akik nagy örökség birtokába jutnak, és vannak kereskedők, akik nagy mennyiségű tőkét helyeznek el hajóikon, s így nagy haszonhoz is jutnak. A kereskedelemnek ugyanis mindenik fajtájában a pénz hozza magával a pénzt. Egyenlőtlen megoszlása szükségképpeni következménye tehát annak, hogy a pénzt az államba bevezetik.*[15]

Az eszközökről, melyekkel a vagyonnak kevesek kezén való túlságosan gyors felhalmozódása megakadályozható

Vannak eszközök, melyekkel ez a kérdés részben megoldható. Ki akadályozhat meg valamely népet abban, hogy a teljes nemzeti vagyon örökösének nyilvánítsa magát, és hogy az igen gazdag magánember elhunytakor az egyes ember túlságosan tekintélyes javait többek között ossza szét? Miért ne tehetné meg egy nép a luccaiak példájára azt, hogy az adókat minden egyes polgár vagyonával hozza arányba olyan módon, hogy egy bizonyos mennyiségű földtulajdonon felül az adó, mely ezt a földet sújtja, a bérleti díjat meghaladja. Ilyen országban nyilván nem lennének nagy szerzemények. Több hasonló jellegű törvény is elképzelhető.

El lehet-e képzelni azonban, hogy a polgárok vagyonai közt méltányos egyensúly jöjjön létre olyan országban, amely pénzgazdálkodást űz? Vajon megakadályozható-e, hogy a vagyonok ne oszoljanak meg idők múltával túlságosan egyenlőtlen módon, s hogy a fényűzés utat ne találjon és ne növekedjék? Ilyesfajta elképzelés lehetetlen. A gazdag, aki minden szükségessel el van látva, pénzfeleslegét mindig felesleges dolgok vásárlására fordítja.*[16] Vajon a fényűzést korlátozó törvények elnyomhatják-e benne ezt a vágyat? A gazdagnak ilyen esetben, mivel nem használhatja szabadon pénzét, a pénz is kevésbé lesz kívánatos. Nem fog már oly nagy erőfeszítéseket tenni, hogy megszerezze. Lehetséges, hogy minden országban, amely pénzgazdálkodást űz, a pénz szeretete – mint ahogy a továbbiakban bizonyítani fogom – az élet és a tevékenység kútfeje, melynek lerombolása az állam pusztulását vonja maga után.

Vizsgáljunk meg két nemzetet, melyek egyike pénzzel gazdálkodik, míg a másik nem ismeri ezt az eszközt.

TIZENKETTEDIK FEJEZET

Arról az országról, mely nem ismeri a pénzgazdálkodást

Képzeljünk el egy országot, ahol a pénznek nincs értéke. Milyen módon bonyolítható le ott a kereskedelem? Csere útján. A csere azonban kényelmetlen dolog. Innen van, hogy ily országban keveset adnak el,

ritkán vásárolnak, s a fényűzési cikkeket egyáltalán nem ismerik. Lehetséges, hogy ily ország lakói egészségesen táplálkoznak, jól öltözködnek, és nem ismerik azt, amit Franciaországban fényűzésnek neveznek.

Ám a pénztelen és a fényűzést nélkülöző népnek bizonyos tekintetben előnyei vannak a dúskáló néppel szemben. Ezek az előnyök pedig olyan természetűek, hogy olyan országban, ahol a pénz értéke ismeretlen, nem is lehetne a pénzt büntetlenül meghonosítani.

A pénztelen nép, ha felvilágosult, általában nem ismeri a zsarnokot.[11] Az önkényuralom nehezen tud berendezkedni olyan birodalomban, melynek nincsenek csatornái, nincs kereskedelme, nincsenek nagy útvonalai. A fejedelem természetben szedi be az adókat, azaz árucikkekben, és ritkán fordul elő, hogy összegyűjthet és zsoldjába fogadhat annyi embert, amennyivel bilincsbe verheti a nemzetet.

Valamely keleti fejedelem nehezen juthatott volna Spárta vagy a fiatal Róma trónjára, mert ott semmi támogatást sem kapott volna. Márpedig, ha a zsarnokság a legkegyetlenebb csapás egy nemzetre, és a nemzetek szerencsétlenségének legtermékenyebb kútfeje, akkor a pénz be nem vezetése, amely általában védi a nemzeteket a zsarnokságtól, valóságos áldásnak tekinthető.

Ámde élvezték-e a spártaiak is azokat a bizonyos kényelmeket, melyeket az élet nyújtott? Ó, ti gazdagok és hatalmasok, akik ezt a kérdést felteszitek, nem tudjátok-e, hogy a fényűző országok oly országok, ahol a nép a legnyomorultabb? Ti, akiknek egyetlen gondotok, hogy szeszélyeiteket kielégítsétek, az egész nemzettel merészelitek azonosítani magatokat? Talán nincs is más rajtatok kívül a természetben? Testvérek nélkül éltek otthon? Ti, szemérmetlen, embertelen és erény nélkül élő emberek, akik minden szeretetteteket egyedül önmagatokban összpontosítjátok, miközben szüntelenül új szükségleteket hoztok létre, tudjátok meg, hogy Spárta nem ismerte a fényűzést, sem a kényelmet, és Spárta mégis boldog volt! Mert hát igaz lenne az, hogy a pompás bútor és az elpuhultság állandó hajszolása alkotná az emberi boldogságot? Ily körülmények közt bizony kevesen lennének boldogok. Vagy pedig, ha a konyha nyújtotta ínyencségekben keressük a boldogságot, a különböző nemzetek egymástól eltérő ételei bizonyítják, hogy a jó étkezés nem egyéb, mint a megszokott étkezés.

Igaz, hogy a jól elkészített ételek felcsigázzák étvágyamat, és bizonyos kellemes érzéki benyomásokat keltenek bennem, de ugyanakkor kellemetlen következményekkel is járnak: nehézkessé teszik testemet, betegségeket okoznak. Mindent összevéve elmondható, hogy a mérték-

[11] Azt is lehetne mondani, hogy ellenség nélküli. Vajon ki tűzné ki célul maga elé olyan ország megtámadását, ahol csak vereséget lehet szenvedni? Tudja egyébként mindenki, hogy a nagy létszámú nép, mint amilyen például a spártaiak népe volt, legyőzhetetlen.

letes ember legalább oly boldog, mint az ínyenc. Az a boldog ember, aki ha éhes, kielégítheti ezt a szükségletét.[12] Az az ember, aki jól táplált, és jól öltözködik, boldogságát abban a többé-kevésbé kellemes módban találja meg, amely módon – mint ahogy az alábbiakban bizonyítani fogom – kitölti *azt az időközt, mely a kielégített szükséglet és az újraéledő szükséglet között van.* Elmondható, hogy ebben a tekintetben semmi sem hiányzott a spártaiaknak ahhoz, hogy boldogok legyenek. Látszólag rideg erkölcseik ellenére – mint Xenophón mondja – valamennyi görög nép közül ők voltak a legboldogabbak. Mihelyt a spártai kielégítette szükségleteit, leszállt az arénába, ahol az aggastyánok és a legszebb nők jelenlétében bemutathatta játékokban és nyilvános gyakorlatokon testének minden erejét, ügyességét és rugalmasságát. Alkalma volt arra is, hogy élénk visszavágásaival elméjének pontosságáról és világosságáról tegyen tanúbizonyságot.

Márpedig nincs kellemesebb, mint ama foglalatosságok, melyekkel *a kielégített szükséglet és az újraéledő szükséglet közti időköz* kitölthető. A spártaiak tehát, noha nem ismerték a kereskedelmet, és pénz nélkül éltek, legalább olyan boldogok voltak, amilyen egy nép csak lehet. A tapasztalás és Xenophón nyomán állíthatom tehát, hogy ki lehet űzni egy államból a pénzt anélkül, hogy a jólét csorbát szenvedne. Egyébként miféle okra lehet visszavezetni a társadalom boldogságát, hacsak nem az egyes egyének erényeire? A legszerencsésebb vidékek tehát általában azok a vidékek, ahol a legerényesebbek a polgárok.

TIZENHARMADIK FEJEZET

Vajon a pénzgazdálkodást nem ismerő országokban melyek az erény létrehozó kútfői?

Az az elv, amely minden kormányzati formában a legnagyobb mértékben termeli az erényt, abban a pontosságban nyilvánul meg, amellyel a társadalomra nézve hasznos vagy ártalmas cselekedeteket jutalmazzák, illetve büntetik.

Melyek azonban azok az országok, ahol ezeket a cselekedeteket a legpontosabban jutalmazzák, illetve büntetik? Oly országok ezek, melyekben a dicsőség, az általános megbecsülés, valamint az ezen utóbbihoz

[12] Mihelyt a parasztnak szalonnája és káposztája van a fazekában, nem kívánja meg sem az alpesi császármadarat, sem a rajnai pontyot, sem a genfi tóban tanyázó szemlinget. Ezen ételek közül egyik sem hiányzik neki, de nekem sem.

fúződő előnyök az egyedül ismert jutalmazások. Ezekben az országokban maga a nemzet az egyedüli és igazságos letéteményese a jutalmaknak. Ily országokban a társadalmi megbecsülés, a közösség hálájának ez az ajándéka csak oly eszméknek és oly tetteknek dukál, melyek a nemzetre nézve hasznosak. Ebből következik, hogy ily esetben minden polgár kénytelen-kelletlen az erényért munkálkodik.

Olyan országban, ahol pénz van forgalomban, a közösség nem lehet egyedüli tulajdonosa a vagyonnak, sem egyedüli osztogatója a jutalmaknak. A pénzt csak az adhatja, akinek tulajdonában van, s olyan egyénnek juttatja, aki neki a legnagyobb gyönyört szerzi. Előfordul, hogy az illető egyén nem éppen a legtisztességesebbel azonos, mert lám, az ember a legnagyobb biztonsággal és a lehető legkevesebb fáradozással akarja elnyerni vágyai tárgyát,*[17] s mivel könnyebb dolog megkedveltetnünk magunkat a hatalmasokkal, mintsem tiszteletet szereznünk a nagyközönség szemében, ezért általában a hatalmon levő embernek igyekszünk tetszeni. Mivel azonban a hatalmon levő ember érdeke gyakran ellenkezik a nemzet érdekével, bizonyos országokban a legnagyobb jutalmakat oly cselekedetekért adják, melyek a hatalmon levőknek személy szerint hasznára vannak ugyan, ártanak azonban a társadalomnak, következésképpen: bűnösnek veendők. Innen van, hogy a vagyon oly gyakran aljassággal, cselszövéssel, kémkedéssel stb. vádolt emberek kezén halmozódik fel. Innen van az is, amiért a pénzbeli jutalmazások, melyeket úgyszólván mindig a bűnnek adnak,*[18] oly sok bűnös embert hoznak létre, és íme ezért van, hogy a pénzt mindig a korrupció forrásának tekintették.

Megvallom tehát, ha egy új gyarmat élén új birodalmat kellene alapítanom, s ha szabadon választhatnék, vajon telepeseimet a dicsőség vagy pedig a pénz szenvedélyére lelkesítsem, a dicsőség szenvedélyét sugallnám nekik. Az új polgárok tevékenységének kútfejévé a társadalom megbecsülését és az eme megbecsüléshez fűződő előnyöket tenném, s így lelkesíteném őket az erényre.

Olyan országban, ahol pénz nincsen forgalomban, könnyű fenntartani a rendet, a harmóniát, lelkesíteni a tehetségeket az erényre, és kiűzni onnan a fogyatékos hajlamokat. Még ilyen országban is könnyen lehetséges oly törvényhozást létrehozni, amely megmásíthatatlan, s amely, ha jól működik, a polgárokat a jólétnek mindig ugyanabban az állapotában őrizné meg. Ez a lehetőség szertefoszlik olyan országokban, ahol pénz van forgalomban. Lehetséges, hogy a tökéletes és tartós törvényhozás kérdése itt túlságosan bonyolulttá válik ahhoz, hogy egyáltalán megoldható lehessen. Annyiról mindenesetre tudomásom van, hogy a pénz szeretete elnyom itt minden hazafias erényt és gondolkodást, s idő múltával létrehozza mindazokat a bűnöket, melyeknek a pénz oly gyakran a jutalma.

Ám, ha elismerjük, hogy valamely új gyarmat létesítésekor ellenneznünk kell a pénz bevezetését, annyi ez, mint egyetérteni a zord moralistákkal abban, hogy a fényűzés veszélyt jelent. Nem így áll a dolog, hiszen mindössze bevallása ez annak, hogy a fényűzés okának, azaz a vagyonnak túlságosan egyenlőtlen szétosztása bajt jelent.*[19] Valóban baj is. Csakhogy a fényűzés bizonyos tekintetben gyógyszere ennek a bajnak. A társadalomból kiiktathatjuk a pénzt, de csak a társadalom megalakulása pillanatában szánhatjuk rá erre magunkat. Lehetséges-e azonban ilyen társadalom állapotát ahhoz az állapothoz hasonlítani, amelyben a legtöbb mai európai nemzet él?

Vajon józan elme készíthet-e hasonló tervet olyan vidékeken, amelyek félig-meddig már zsarnoki rendszernek vannak alávetve, azaz ahol a pénz mindig forgalomban volt, s ahol a vagyon már csekély számú ember birtokában van? Képzeljük el, hogy ez a terv már végrehajtást nyert. Képzeljük el, hogy valamely országban tilos a pénz bevezetése és használata. Vajon mi származnék ebből?

TIZENNEGYEDIK FEJEZET

Olyan országokról, ahol a pénz forgalomban van

A gazdag népek körében azért találunk sok bűnös hajlamú embert, mert sok jutalom várja ott a bűnös hajlamot. Azért nagymérvű ott a kereskedelem, mert a pénz megkönnyíti a cserét. A fényűzés azért mutatkozik ott teljes pompájában, mert a túlságosan egyenlőtlenül felosztott vagyon a legszembetűnőbb fényűzést hozza létre. Ezt pedig csak úgy lehet egy államból száműzni, ha – miként bizonyítottam – a pénzt is száműzzük onnan. Ilyesmi egyetlen fejedelemnek sem lehet szándéka. És ha feltételezzük, hogy ilyen szándékot táplál, akkor sem lesz hajlandó a jelenlegi Európának egyetlen nemzete sem ráállni a fejedelem efféle terveire. Elképzelem mégis, hogy az uralkodó, aki valamely zord moralista alázatos tanítványa, ezt a tervet eszeli ki, és végre is hajtja. Mi lenne az eredménye? Az állam csaknem teljes elnéptelenedése. Ha például Franciaországban, úgy mint Spártában, megtiltanák a pénz bevezetését, valamint minden olyan bútor használatát, melyet nem fejszével vagy kerti késsel faragtak, akkor a kőműves, az építész, a szobrász, a fényűzőipari lakatos, az ács, a lakkozó, a parókakészítő, az asztalos, a fonómunkás lány, a szövőmunkás, a csipkeverő, a selyemkészítő

stb.[13] elhagyná Franciaországot, és olyan országot keresne fel, mely el tudná őt tartani. Ezeknek az önkéntes száműzötteknek a lélekszáma ebben a királyságban legalább a lakosság negyedére rúgna. Ám ha a földművesek, valamint a földművelés megkövetelte durvaiparosok száma mindig arányban van a fogyasztók számával, akkor a fényűzőipari munkások menekülése maga után vonná sok földművelő kivándorlását. Ha sok gazdag ember menekülne vagyonával együtt külföldre, egy bizonyos számú polgártársuk és igen nagy számú cselédségük követné őket a száműzetésbe. Franciaország néptelenné válnék. Kikből állna ezen ország lakossága? Néhány földművelőből, akiknek a száma az eke feltalálása óta jóval kevésbé lesz jelentékeny, mint amennyi az ásóval való földművelés idején lett volna. Mivé válik ez a királyság az elnéptelenedésnek és a nincstelenségnek ebben az állapotában? Fegyverrel támad majd talán szomszédaira? De hiszen pénze se lesz erre.*[20] Vagy talán saját területén fog háborúskodni? Ehhez még csak emberei sem lesznek. Franciaországot egyébként nem védik áthatolhatatlan hegységek, mint Svájcot, s így elképzelhetetlen, hogy az elnéptelenedett királyság, melynek határai mindenfelől nyitva állnak, s amely megtámadható Flandria felől éppúgy, mint Németország felől, visszautasíthatná egy nagy létszámú nemzet támadását. Az ellenálláshoz arra lenne szükség, hogy a franciáknak a bátorság és a fegyelem terén ugyanazon előnyük legyen szomszédaikkal szemben, ami a görögök előnye volt a perzsákkal szemben, vagy ami még ma is előnye a franciáknak az indiánokkal szemben. Ilyen felsőbbrendűséggel azonban ma már egyetlen európai nemzet sem rendelkezik a másik rovására.

A feldúlt és pénztelen Franciaország ki lenne téve tehát az elözönlés úgyszólván biztos veszélyének. Van-e hát oly fejedelem, aki ilyen áron hajlandó lenne száműzni a vagyont és a fényűzést államából?

TIZENÖTÖDIK FEJEZET

Melyik az a pillanat, amidőn a vagyon önként távozik egy birodalomból?

Egyetlen ország sincsen, amelyben a vagyon megszilárdul, és valaha is megszilárdulhat. A vagyon is olyan, mint a tenger, mely felváltva önt el és tesz szabaddá különböző partokat, s miután a bőséget és a fényűzést juttatta bizonyos nemzeteknek, elvonul onnan, és más

[13] Ha mindezt feltételezzük, akkor ezek a munkások visszatérnek-e a mezei munkához? Hajlandók lesznek-e taligássá, favágóvá stb. lenni? Szó sem lehet ilyesmiről. Egyébként lehet-e munkát találni olyan országban, amely elegendő taligással meg favágóval rendelkezik a sík mezők megmunkálásához, a fák kivágásához?

vidékeket önt el.*[21] Ez a gazdagság valamikor Türoszban és Szidónban halmozódott fel, átköltözött azután Karthágóba, majd Rómába. Jelenleg Angliában tartózkodik. Vajon itt marad-e majd? Nem tudom, de annyit tudok, hogy egy nép, mely kereskedelme és ipara révén gazdagodott meg, elszegényíti szomszédait, akiket hosszú időn át képtelenné tesz arra, hogy az ő árucikkeit vásárolják. Azért van ez, mert gazdag nemzetben a pénz és a pénzt képviselő papír lassan-lassan megsokszorozódik, az áru és a munkáskéz[14] pedig megdrágul. Onnan van ez, hogy noha minden egyéb dolog egyenlő mértékben oszlik meg,[15] a gazdag nemzet nem képes az árucikkeket a szegény nemzet számára hozzáférhetővé tenni, minek következtében az előbbi pénze észrevétlenül az utóbbi kezére megy át, s ez utóbbi is gazdaggá válik, majd ugyanazon a módon megy tönkre.*[22]

Talán ez a fő oka a vagyon apályának és dagályának a birodalmakban. A vagyon visszahúzódik egy országból, amelyben előzőleg tartózkodott, és csaknem mindig hátrahagyja ott az aljasság és a zsarnokság iszapját. A gazdag nemzet, mihelyt elszegényedik, a pusztulás állapotából gyorsan jut el a teljes romlás állapotába. Az egyetlen támasz, mely számára maradhat, a férfias erkölcsök ismételt bevezetése lehetne, mert egyedül ez illik az ő szegénységéhez.*[23] Ez az erkölcsi természetű jelenség azonban a lehető legritkább. Egyetlen ilyen példát sem kínál nekünk a történelem. Mihelyt egy nemzet a gazdagságból a nélkülözésbe zuhan, nem vár többé mást, mint egy zsarnokot és a bilincseket. Szerencsétlenségéből csak úgy lehetne kimenteni, ha pénzszeretetét valaki a dicsőség szerctetével cserélné fel. A régóta civilizált és régóta kereskedő népek nem nagyon alkalmasak ezen alapvető szeretet befogadására. Mindaz a törvény, mely kioltaná belőlük a gazdagság utáni vágyat, romlásukat siettetné.

Csakúgy, mint az emberi testben, a politikai testben is léleknek kell lakoznia, oly szellemnek, mely életet lehel belé, és tevékenységre sarkallja.

TIZENHATODIK FEJEZET

A nemzetek tevékenységének különféle kútfőiről

Van-e oly ember, akinek nincsenek vágyai? Úgyszólván egy sincsen. A vágyak közt találhatunk kettőt, mely közös az emberekben. Az első a boldogság utáni vágy. A második ama hatalom utáni vágy,

[14] Ha a kétkezi munka igen megdrágul egy gazdag nemzetben, akkor a nemzet többet vesz át a külföldtől, mint amennyit ad neki. Előbb-utóbb el fog tehát szegényedni.

[15] Tudjuk, milyen hirtelen áremelkedést idézett elő az amerikai arany beözönlése Európába.

mely a boldogság megszerzéséhez szükséges. Ha van bizonyos hajlamom, ki akarom elégíteni. A hatalom utáni vágy, miként bebizonyítottam, szükségképpen közös mindenkiben. Milyen módon jutunk a polgártársaink feletti hatalom birtokába? Ama félelem révén, melyet keltünk bennük, vagy pedig a szeretet révén, melyet sugalmazunk nekik, azaz ama jó, illetve rossz dolgok által, melyet teszünk velük. Innen van az a tekintély, melyben az erőst vagy a gonoszt, vagy az erényes embert részesítik.

Egy szabad országban azonban, ahol a pénz nincs forgalomban, vajon ez a tekintély milyen előnyhöz juttatja a hőst, aki például a csata sikeréhez járult hozzá? Lehetővé teszi neki, hogy válogathasson az ellenséges zsákmányból. Neki juttatja jutalomképpen a legszebb rabszolganőt, a legjobb lovat, a legdrágább szőnyeget, a legszebb szekeret, a legpompásabb fegyverzetet.*[24] A tekintély és a társadalom megbecsülése[16] hatalomnak számít szabad nemzet körében, ennek a megbecsülésnek a vágya pedig a tevékenység erőteljes kútfejévé válik ottan. Ám ha ez a mozgató elv zsarnokság alá vetett népnek a kútfeje, olyan népé, melynek körében a pénz forgalomban van, ahol a társadalomnak nincs hatalma, s ahol az ő megbecsülése semmiféle gyönyört és semmiféle hatalmat nem képvisel, akkor ebben az országban a polgárok vágyakozása mindössze két cél felé irányul: egyrészt a zsarnok kegyeinek elnyerése felé, másrészt pedig nagy vagyonok birtoklására, hiszen ez utóbbira mindenik vágyódhat.

Ezek forrása azonban – mondják majd – gyakran rossz illatú. A pénz szeretete lerombolja a hazaszeretetet, a tehetség és az erény megbecsülését.*[25] Jól tudom én is. Elképzelhető-e azonban, hogy megvethető a pénz, mely kisegíti az embert, ha szükséget érez, enyhít a szenvedésein, és gyönyöröket szerez neki? Vannak országok, ahol a pénzszeretet a nemzeti tevékenység kútfejévé válik, vagyis ahol ez a szeretet üdvös dolog. A legfogyatékosabb kormányzat az olyan kormányzat, melynek nincs éltető kútfeje.*[26] Az a nép, melynek vágyai semmire sem irányulnak, tétlen nép, és méltó szomszédai megvetésére. Pedig e szomszédok megbecsülése sokkal fontosabb a nemzet jóléte szempontjából, mintsem gondolnánk.*[27]

A világi elöljárónak bizony óvakodnia kell attól, hogy gyengítse vagy kioltsa az állampolgárokban a pénz és a fényűzés utáni vágyat, s ez minden birodalomra érvényes, ahol a pénz forgalomban van, s ahol az érdem nem vezet sem tisztségek, sem hatalom elnyerésére! A világi elöljáró ugyanis elfojtana bennük mindent, ami mozgékonyságra, tevékenységre sarkallhatná őket.

[16] Ez a megbecsülés valóságos hatalom, melyet az ókoriak az *autoritas* szóval jelöltek.

A pénz mint a tevékenység kútfeje

A pénz, valamint a pénzt képviselő papirosok megkönnyítik a kölcsönt. Minden kormányzat visszaél ezzel a könnyítéssel. A kölcsönök mindenütt megsokszorozódtak. Megnövekedtek a kamatok. Kifizetésük végett adót adóra kellett halmozni. A teher, amit ezek jelentenek, ránehezedik manapság Európa leghatalmasabb birodalmaira. Lám, mégsem ez a legnagyobb baj, melyet a pénz, valamint a pénzt képviselő papírok utáni vágy hozott létre.

A vagyon szeretete nem terjed ki a polgárok valamennyi osztályára anélkül, hogy ne sugallna a kormányzó résznek lopási és zaklatási vágyat.*[28] Ettől fogva mohón veti rá magát kikötő építésére, hajó felszerelésére, kereskedelmi társaság létesítésére, háborús vállalkozásra, mint mondják, a nemzet becsülete érdekében, noha mindez csupán ürügy a nemzet mohó kifosztására. Ilyenkor minden bűnös hajlam, mely a kapzsiság szülötte, egyszerre tör be a birodalomba, fokozatosan megmételyezi minden tagját, s végül romlásba taszítja.

Van-e gyógyszer az ilyen betegségre? Én egyet sem ismerek.

A vér, mely eljuttatja a táplálékot a gyermek valamennyi végtagjába, s amely fokozatosan kifejleszti minden porcikáját, egyúttal a pusztulás csírája is. A vérkeringés idővel elcsontosítja a véredényeket, tönkreteszi rugalmasságukat, s a halál csírájává válik. Mégis, aki megszüntetné, tüstént rajta vesztene. Egy pillanatnyi veszteglés az élet elvesztésével járna együtt. Ugyanez áll a pénzre. Ha hevesen kívánjuk a pénzt, ez a vágy életet kölcsönöz a nemzetnek, iparkodást ébreszt benne, lelkesíti kereskedelmét, növeli gazdagságát és hatalmát, és ha szabad mondanom, e vágy veszteglése halálos lenne bizonyos államokra.

De vajon a vagyon, mihelyt elhagyja a birodalmakat, amelyekben előzőleg felhalmozódott, nem készíti-e elő romlásukat? És amidőn előbb vagy utóbb kisszámú kézen gyűlik össze, nem szakítja-e el az egyéni érdeket a közérdektől? Kétségkívül így is van. Lehetséges azonban, hogy a jelenlegi kormányzatok körében ez a baj elkerülhetetlen. Lehetséges, hogy egy birodalom éppen ebben az időszakban kezd napról napra gyengülni, majd oly ernyedtség lesz úrrá rajta, mely a teljes pusztulás előjele. Lehetséges, hogy szükségképpen ilyen módon kell kicsíráznia, növekednie, kiteljesednie és elpusztulnia annak az erkölcsi növénynek, melyet birodalomnak nevezünk.

A birodalmak romlásának kútfeje nem a fényűzésben, hanem a fényűzést létrehozó okban keresendő

Miféle következtetést kell levonnunk az általam tárgyalt kérdés gyors vizsgálatából? Azt, hogy mindazok a vádak, melyeket a fényűzés ellen hoztak fel, csaknem mind alaptalanok. A kétfajta fényűzés közül, melyeket az ötödik fejezetben említettem, van egy, amely mindig az emberek túlságos elszaporodásának, valamint kormányzatuk zsarnoki formájának következménye, s amely a nemzeti vagyon túlságosan egyenlőtlen megoszlását feltételezi. Kétségtelen, hogy ez a megoszlás igen nagy bajt jelent, mihelyt azonban véglegessé vált, a fényűzés, ha nem is jelent hatásos gyógyszert erre a betegségre, de legalább enyhíti azt.*[29] A pénzt és az életet a magas rangúak fényes pompája juttatja el nap nap után a polgárok alsóbb osztályába.

A moralisták kirohanása a fényűzés ellen tudatlanságukból ered. Ha ez a kirohanás behatol még az egyházi prédikációba is, csupán annyit bizonyít, hogy az egyházi beszéd sohasem követeli meg a világos gondolatokat.

A józan ész megvizsgálja a dolgokat, a prédikátori ostobaság azonban mindig dönt a dolgokban. Jaj annak a fejedelemnek, aki a kormányforma előzetes megváltoztatása nélkül próbálná száműzni a fényűzés minden fajtáját a nemzet köréből, oly nemzetéből, melynél a pénzszeretet alkotja cselekvésének hajtóerejét. Aki így cselekszik, csakhamar elnépteleníti a maga országát, alattvalói szorgalmát ellankasztja, s az elméket az unottságnak olyan állapotába taszítja, mely saját hatalmára nézve is végzetes.

Ezeket az alapvető és talán egyelőre még felszínes eszméket, melyeket a fényűzés problémája vet fel, a különböző szempontok olyan példájának lehet tekinteni, amelyből nézve vizsgálható az erkölcs valamennyi fontos és bonyolult problémája.*[30] Ha átérezzük mindazt a befolyást, melyet a társadalom jólétére a hasonló problémák többékevésbé helyes megoldása gyakorol, valamint azt az aggályoskodó figyelmet, mellyel vizsgálatuknak tartozunk, át fogjuk érezni azt is, hogy mindazok, akik a tudatlanság pártfogójaként mutatkoznak, egyben az állam ellenségének jelentik ki önmagukat, és tudtukon kívül emberiséggyalázás gaztettét követik el.

Kölcsönös függőségi viszony észlelhető valamennyi nép körében a törvényhozás tökéletessége és az emberi szellem haladása között. Minél felvilágosultabbá válnak a polgárok, annál tökéletesebbek a törvényeik. Miként bizonyítani fogom, a társadalom boldogsága egyedül az ő jóságuktól függ.

*1 A gyűlölet, melyet a tudatlan nép a kitartó foglalkozás iránt érez, még szórakozásain is érezhető. Ha szereti a játékot, akkor csak szerencsejátékot játszik. Ha szereti az operákat, akkor – hogy úgy mondjam – szöveg nélküli költeményeket kíván. Szellemének foglalkoztatásával mit sem törődik. Elegendő neki, ha csak a fülét megütik a kellemes hangzatok. Valamennyi élvezet közül csak azokat részesíti előnyben, melyek sem elmésséget, sem ismereteket nem tételeznek fel.

*2 Vajon a hatalmon levő emberek Angliában miért felvilágosultabbak, mint általában bármilyen más országban? Azért, mert érdekük fűződik hozzá, hogy ilyenek legyenek. Ezzel szemben Portugáliában miért hogy oly gyakran tudatlanok, sőt ostobák? Azért, mert semmiféle érdek sem sarkallja őket arra, hogy művelődjenek. Az előbbiek tudománya az emberre és a kormányzásra vonatkozik. Az utóbbiak tudománya a fejedelmek ágyból való felkelésére, ágyba fekvésére, utazásaira.

Igaz-e azonban, hogy az angolok belevitték az erkölcstanba és a politikába mindazt a bölcsességet, amely ilyen szabad néptől volt várható? Kétlem, hogy így van. Az angolok megrészegültek a saját dicsőségüktől, és nem is sejtik jelenlegi kormányzásuk fogyatékosságait. Lehetséges, hogy ezen a téren a francia íróknak mélyebb és kiterjedtebb meglátásaik voltak. Két oka van e következménynek.

Az első Franciaország állapotában keresendő. A szerencsétlenség, ha még nem túlságosan nagy valamely országban, és nem tette még teljesen csüggedtté az elméket, akkor felvilágosítja őket, és az emberben a tevékenység hajtóerejévé válik. Ha szenved az ember, menekülni akar a fájdalomtól, és ez a vágyakozás leleményes.

A másik ok talán abban a kevés szabadságban keresendő, melyet az írók élveznek Franciaországban. Ha magas állású ember igazságtalanságot vagy baklövést követ el, még ezt is tisztelni kell. Ebben a királyságban a panasz az a bűn, melyet leginkább büntetnek. Ha a közigazgatás kérdéseiről akarnak itt írni, akkor ebből a célból az erkölcstan és a politika területén azokig az egyszerű és általános elvekig kell visszanyúlni, melyeknek kifejtése távolból jelzi az utat, melyet a kormányzatnak kell követnie, hogy helyesen cselekedhessék. Ebben a nemben a francia írók a legnagyszerűbb és a legszélesebb látókörű eszméket tárták a világ elé. Ezen oknál fogva

egyetemlegesebben tették hasznossá magukat, mint az angol írók. Ezek az utóbbiak, mivel nincsenek meg ugyanazok az okaik, hogy általános és alapvető elvek magaslatára emelkedjenek, jó műveket írnak, de csaknem kizárólag olyanokat, melyek a saját kormányzatuk különleges formájára, a jelenlegi viszonyokra, azaz pillanatnyi ügyeikre alkalmazhatók.

*3 Londonban nincs oly munkás, nincs oly hordszékvivő, aki ne olvasna újságot, aki ne gyanakodnék képviselőinek megvesztegethetőségére, s aki ezért ne érezné kötelességének, hogy mint állampolgár tisztában legyen a saját jogaival. Innen van, hogy a parlamentnek egyetlen tagja sem merészelne olyan törvényt javasolni, mely egyenesen a nemzet szabadságával ellenkezik. Ha ilyesmit tenne, akkor az ellenzéki párt és a sajtó a nép szeme elé tarná ténykedését, és a nép bosszújának tenné ki őt. A parlamenti testületet tehát maga a nemzet tartja féken. Semmiféle kar sem eléggé erős tehát ahhoz, hogy bilincsbe verhessen egy ilyen népet. Távoltartják tehát tőle a szolgaságot. De vajon tényleg lehetetlen-e ilyesmi? Nem merném ezt állítani, lehetséges ugyanis, hogy mérhetetlen gazdagsága már előre jelzi ezt a bekövetkező eseményt.

*4 Dánia utolsó királya nyilván kételkedett a zsarnoki hatalom jogosságában, amidőn megengedte a híres íróknak, hogy megvitassák ebből a szempontból az ő jogait és szándékait, s megvizsgálják mindazokat a korlátokat, melyeket a közérdek állít hatalma elé. Micsoda nagylelkűség ez egy uralkodó részéről! S méghozzá tekintélye semmiben sem szenvedett csorbát. Ez a nemes viselkedés, mely annyira megkedveltette őt népével, az emberiség szemében örök tiszteletet szerzett neki.

*5 A hősi évszázadok folyamán, amikor a Héraklészek, a Thészeuszok éltek, egy drága ij, egy jól edzett kard vagy egy szép rabszolganő ajándékozásával jutalmazták a harcos erényeket. Manlius Capitolinus idejében a haza azzal rótta le háláját a hősnek, hogy két holdnyival gyarapította birtokát. Tehát a plébánia dézsmája, amelyet ma a legsilányabb szerzetes szokott kapni, valamikor egy Scaevola vagy egy Horatius Cocles jutalmazására szolgált volna. Manapság azért fizetik pénzben a hazának tett szolgálatokat, mert ezeket a régi ajándékokat ma már a pénz képviseli. A fölösleg iránti szeretet mozgató energiája volt az embernek minden időben. Csakhogy milyen módon ajándékozzon a társadalmi hála, és a fölöslegnek milyen fajtáját kell előnyben részesíteni a tehetség és az erény ilyen módon való jutalmazása érdekében? Erkölcsi természetű kérdés ez, mely egyaránt méltó a miniszter és a filozófus figyelmére.

*6 Ha nagy vagyon oszlik meg nagyszámú polgár között, akkor minden egyes polgár jólétben, sőt fényűzésben él a másik nemzet polgáraihoz képest. Mindazonáltal csak kevés pénze van arra, hogy pompa kifejtésére áldozza. Ilyen nemzet körében a fényűzés – ha szabad mondanom – nemzeti jellegű, de kevéssé feltűnő. Ezzel szemben olyan országban, ahol minden pénz kevés kézen gyűlik össze, minden egyes gazdagnak sok pénz áll rendelkezésre, hogy pazarul élhessen. Az ilyen fényűzés az állam vagyonának egyenlőtlen megoszlását feltételezi, és ez a megoszlás kétségkívül nagy

baj a társadalomra. Vajon ugyanez áll-e arra a nemzeti jellegű fényűzésre, melynek feltétele, hogy minden egyes állampolgár bizonyos fokú jólétben éljen, s hogy ugyanez a vagyon körülbelül egyenlő megoszlású legyen? Nem. Ez a fényűzés korántsem szerencsétlenség, sőt egyenesen javára van a társadalomnak. A fényűzés tehát önmagában véve egyáltalán nem baj.

*[7] Valamely ország manufaktúráinak számából és főleg fajtáiból meg lehet ítélni, hogy a vagyon milyen módon oszlik meg benne. Ha minden állampolgár jómódú, mindegyik jól akar öltözködni. Ennek következtében igen nagyszámú manufaktúra létesül az illető országban, melyek sem túl finom, sem túl durva minőségűek. A kelmék, melyeket gyártanak, ellenállóak, tartósak, sűrű szövésűek, mert a polgároknak megvan az öltözködéshez szükséges pénzük, annyi pénzük azonban nincs, hogy gyakran változtathassák öltözetüket. Ha valamely királyság pénze ezzel szemben a kevesek kezén összpontosul, a polgárok zöme nyomorban tengődik. A nincstelen ember egyáltalán nem öltözködik. A legtöbb manufaktúra pedig, melyeket az imént említettünk, tönkremegy. Vajon mivel pótolják ezeket a létesítményeket? Néhány manufaktúrával, melyek pompás, csillogó, de nem nagyon tartós kelméket gyártanak, mert a jólét, mely szégyenkezik a kopott ruha miatt, gyakran akarja változtatni öltözékét. Így van az, hogy minden összefügg egy kormányzatban.

*[8] Amidőn a gazdag, a hatalmon levő, valamint a fejedelem asztalán a finom ételek tömkelegét látom – mondotta egy nagy király –, a nép asztalán nélkülözést gyanítok. Én azt szeretem, ha alattvalóim jól táplálkoznak és jól öltözködnek. A szegénységet csak ezredeim élén tűröm. A szegénység ugyanis bátor, tevékeny, értelmes, mert mohón kívánja a gazdagságot, és üldözi az aranyat minden veszélyen át. Az ember ugyanis vakmerőbb a szerzésben, mint a megőrzésben, s így van, hogy a tolvaj bátrabb, mint a kereskedő. Ez utóbbi nagyobb mértékben dúskál a vagyonban, jobban becsüli fel a vagyon igazi értékét. A tolvaj ezt mindig túlbecsüli.

*[9] Anglia földterülete nem túl nagy, és Európa mégis tiszteli ezt az országot. Van-e ennél meggyőzőbb bizonyítéka közigazgatása bölcsességének, népe jólétének és bátorságának, vagyis a nemzet ama boldogságának, melyet a törvényhozók és a filozófusok igyekeznek megszerezni az embereknek, az előbbiek törvények útján, az utóbbiak pedig írásaikkal?

*[10] Mondják, hogy az az emberfogyasztás és emberpazarlás, melyet a kereskedelem, a hajózás és bizonyos mesterségek gyakorlása okoz, igen jelentékeny. Annál jobb, hiszen a túlságosan népes ország nyugalma érdekében vagy arra van szükség, hogy az ezen a téren felmerülő költségek – ha szabad mondanom – egyenlőek legyenek a bevétellel, vagy pedig arra, hogy az állam, mint ahogy ez Svájcban történik, külföldi háborúkban fogyassza el lakosságfeleslegét.

*[11] Megállapították már a fényűzésről, hogy növeli a földművelő szorgalmát. És ebben igazuk is volt. Ha a földművelő sok cserét akar végrehajtani, kénytelen e célból javítani földje minőségét és emelni a termés hozamát.

*[12] Az adóknak azon összegéből, melyet a népnek kell megfizetnie, az egyik résznek az a· rendeltetése, hogy az uralkodó eltartása és egyéni szórakozása biztosítva legyen. Másik részének teljes egészében az állam szükségleteit kell fedeznie. A fejedelem az első résznek tulajdonosa, a második résznek viszont csak ügyintézője. Bőkezűen bánhat el az egyikkel, de takarékoskodnia kell a másikkal. Az államkincstár: letét a fejedelem kezében. Jól tudom, hogy a mohó udvaronc bőkezűség névvel illeti e letét eltékozlását. A fejedelem azonban, ha betör oda, jogtalanságot, sőt valóságos lopást követ el. Kötelessége a királynak, hogy alattvalói vagyonát illetően fösvény legyen: „Méltatlannak tartanám magamat a trónra – mondotta egy nagy fejedelem –, ha az adóbevétel letéteményeseként csak egyetlenegy kegydíjat vennék el belőle abból a célból, hogy gazdaggá tegyek egy kegyencet, vagy egy besúgót." Minden olyan kivetett adó jogos felhasználása, mely az állam szükségleteinek fedezésére szolgál, a külső háború távoltartását célzó csapatok fizetésére, valamint a békét és a belső rendet biztosító bírói kar ellátására kell hogy fordíttassék. Még Tiberius is gyakran mondogatta kegyenceinek: „Bizony óvakodni fogok attól, hogy hozzányúljak az államkincstárhoz. Ha esztelen költekezésekben meríteném ki, újra meg kellene töltenem. E célból azonban jogtalan eszközökhöz kellene folyamodnom. Ez pedig megingatná a trónt."

*[13] Miféle jelről lehet valóban felismerni az ártalmas fényűzést? Azoknak az áruknak a fajtájáról, melyeket a boltokban raknak ki. Minél pompásabbak ezek az áruk, annál aránytalanabb az egyes polgárok vagyona. Márpedig ez a nagy aránytalanság, amely önmagában véve mindig bajt jelent, még nagyobb bajjá válik, mert sokfajta kedvtelést teremt. Mihelyt magukévá teszik az emberek e kedvteléseket, ki is akarják azokat elégíteni. Ennek elérésére azonban mérhetetlen kincstárakra van szükség. Ilyenkor aztán a gazdagságvágy nem ismer többé határt. A pénzimádat oltárán mindent feláldoznak, erényt, becsületet, hazát.

Ezzel szemben olyan országokban, ahol az emberek beérik a legszükségesebbel, mindenki boldog, és módja van arra, hogy erényes legyen. A túlzó fényűzés, amely úgyszólván mindenütt kísérője a zsarnokságnak, már olyan nemzetet feltételez, mely elnyomókra és elnyomottakra, rablókra és kiraboltakra oszlik. Ám ha a rablók alkotják a kisebbséget, miért hogy nem vesztenek csatát a többséggel szemben? Minek köszönhetik fennmaradásukat? Annak, hogy a megrablottak képtelenek jelt adni egymásnak, és ugyanazon a napon gyülekezni. Az elnyomó egyébként mindig is zsoldjaiba tud fogadni – azzal a pénzzel, mely fosztogatásának eredménye – olyan hadsereget, mellyel megtámadhatja az elnyomottakat, és részletekben kifoszthatja őket. Innen van, hogy a zsarnokság igája alatt szenvedő nemzet kifosztása mindaddig tart, amíg végül az elnéptelenedés, a népek nyomora egyaránt alá nem veti a rablót csakúgy, mint a kifosztottat egy hatalmas szomszéd igájának. Egy nemzet ebben az állapotban csak bátortalan szűkölködőkből és törvényt nem ismerő betyárokból áll. Teljesen elzüllik, az erényt nem ismeri többé.

Nem áll ez olyan országra, ahol a vagyon körülbelül egyenlően oszlik meg a polgárok között, ahol tehát mindnyájan jómódúak a többi nemzetek polgáraihoz képest. Ebben az országban egyetlen ember sem elég gazdag ahhoz, hogy honfitársait maga alá vesse. Mindenkit fékez a szomszédja, és mindenkit nagyobb mértékben foglalkoztat a megőrzés, mint a szerzés. Itt tehát a megőrzési vágy lesz az általános óhaj, ez kerekedik felül a nemzet nagyobbik és gazdagabbik részében. Ez az a vágy és ez a polgárok ama jóléte, valamint a mások tulajdonának tisztelete, mely a népek körében megtermékenyíti az erény, az igazságosság és a boldogság csíráit. Így tehát egy bizonyos fényűzés létrehozó okának kell tulajdonítani úgyszólván mindazokat a bajokat, melyeket a fényűzés számlájára szokás írni.

*[14] Az udvaroncok, mint mondják, a fejedelmet utánozzák. Ha a fejedelem megveti a fényűzést és az elpuhultságot, akkor eltűnik az előbbi is, az utóbbi is. Igen, de csak pillanatnyilag. Ahhoz, hogy egy nép erkölcseiben tartós változás történjék, nem elég a fejedelem példája vagy parancsa. Ilyen parancs nem alakítja át a szibarita népet erőteljes, dolgos és vitéz néppé. Ilyesmit csak törvényekkel lehet elérni. Mihelyt a törvények nap nap után kínos munkára kényszerítik néhány óráig a polgárt, s mihelyt mindennap holmi kis veszélynek teszik ki őt, idő múltán erőteljessé és bátorra fogják őt tenni. Az erő és a bátorság ugyanis – mondja Vegecius, valamint a porosz király – a megszokott munka és a megszokott veszély révén válik tulajdonunkká.

*[15] Szabad országban a nemzeti vagyon egyesülése bizonyos számú ember kezén lassú ütemben történik. Évszázadok műve ez. Ám abban a mértékben, ahogy ez megtörténik, tör a kormányzat az önkényes hatalomra, következésképpen saját bomlása felé.

A köztársasági állam a férfikora a birodalomnak. Öregkoruk a zsarnokság. Ha a gazdagok a nemzet egy részét a maguk zsoldjába állították, akkor ezzel a résszel az arisztokratikus vagy monarchikus zsarnokság alá vetik a másikat. Ha néhány új törvényt javasolnak ebben a birodalomban, akkor ezek a törvények valamennyien a gazdagok és az uralmon levők érdekét szolgálják. A nép érdekében egyetlen törvény sem lát napvilágot. A törvényhozás szelleme megromlik, s ez a romlottság az állam bukásának előjele.

*[16] Mi sem ellentmondóbb, mint a moralisták véleményei. Egyetértenek abban, hogy a kereskedelem bizonyos országokban szükséges és hasznos. Ám ugyanakkor oly szigorú erkölcsöket akarnak bevezetni, melyek összeférhetetlenek a kereskedő szellemmel. Franciaországban az a moralista, aki reggel a gazdag manufaktúrákat ajánlja a kormányzat figyelmébe, este már a fényűzés, valamint a főváros színházai és erkölcsei ellen szaval.

De vajon mi a kormányzat célja, midőn a manufaktúrákat tökéletesíti, és kiterjeszti a kereskedelem hatósugarát? Nyilván a pénzt akarja szomszédaitól odacsalni. Vajon ki kételkedik abban, hogy a főváros erkölcsei és szórakozásai nem eredményezik-e ugyanezt? Kételkedik-e valaki abban, hogy a színházak, a színésznők köl-

tekezései, valamint a külföldiek által otthagyott pénz, mindez ne alkotná Párizs kereskedelmének egyik leggyümölcsözőbb ágát?

*17 Korántse csodálkozzunk azon, hogy az emberek oly mérhetetlenül szeretik a pénzt. A csodálatos jelenség abban nyilvánulna meg, ha közömbösek lennének a vagyon iránt. Minden országban, ahol pénz van forgalomban, s ahol a vagyon csereeszköze mindenféle kedvtelésnek, a gazdagságot szükségképpen épp annyira kell hajszolni, mint magukat a kedvteléseket, melyeknek a vagyon a képviselője.

*18 Abban a pillanatban, mihelyt a tisztségek nem jutalmai többé a tisztességes cselekedeteknek, az erkölcsök megromlanak. Machiavelli említi, hogy a milánói hercegnek Firenzébe való érkezésekor az erényeket és a tehetséget megvetéssel jutalmazták. A firenzeieknek nem volt se szellemük, se bátorságuk, teljességgel degeneráltak voltak. Ha igyekeztek túlszárnyalni egymást, mindez a pompás öltözködésben, a beszéd és a vitatkozás hevességében nyilvánult meg. A leggúnyosabb embert tekintették a legszellemesebbnek. Vajon van-e ma Európában olyan nemzet, melynek gondolkodásmódja az akkori firenzeiekéhez hasonlít?

*19 A népek boldogsága vagy szerencsétlensége nem a nemzeti vagyon kisebb-nagyobb tömegétől, hanem többé-kevésbé egyenlő megoszlásától függ. Tegyük fel, hogy valamely nemzet vagyonának felét megsemmisítik. Ha a vagyon másik fele körülbelül egyformán oszlik meg az összes polgárok között, akkor az állam úgyszólván azonos mértékben lesz boldog és hatalmas.

Minden nemzet számára valamennyi kereskedelem közül az a kereskedelem a legelőnyösebb, melynek haszna a lehető legnagyobb számú kéz között oszlik meg. Minél több szabad ember, minél több független ember van az államban, és minél többen rendelkeznek közepes vagyonnal, annál erősebb az állam. Innen van, hogy a bölcs fejedelem sohasem sújtotta túlzott adókkal alattvalóit, sohasem fosztotta meg őket jólétüktől, sosem gátolta őket szabadságuk gyakorlásában, sem túlzott kémkedéssel, sem túl szigorú vagy kényelmetlen rendőri törvényekkel. Az a király, aki nem tiszteli a jómódot, sem alattvalói szabadságát, tétlenségbe taszítja őket, ahol meggyötört lelkük elsenyved. A lelkeknek ez a betegsége igen kellemetlen jelenség, mert amikor észreveszik, már mindenütt gyógyíthatatlanná vált.

*20 Ha egy nemzet keretében megtiltják a pénz bevezetését, akkor a nemzetnek Spárta törvényeit kell magáévá tennie, vagy pedig el kell tűrnie, hogy szomszédai megtámadják. Mi az eszköze annak, hogy tartósan ellenállhasson nekik olyan esetben, amidőn bármikor megtámadható, ő viszont képtelen megtámadni azokat? Minden államban a háború elutasítása érdekében – amely manapság oly költséges – vagy nagy gazdagságra van szükség, vagy pedig a spártaiak szegénységére, bátorságára és fegyelmezettségére. Márpedig ki fogja a kormányzatot ellátni hatalmas vagyonnal? A nagy adók feladata ez, melyeket a feleslegre vetnek ki, de nem az állampolgárok szükségleteire. Mi a feltétele a nagy adóknak? A nagy fogyasztás. Ha az angol ember kenyéren, vízen és vöröshagymán élne, mint a spanyol, Anglia csakhamar elszegényednék,

s mivel képtelen lenne flottát és seregeket állítani zsoldjába, tekintélyét is elveszítené. Még a hatalma is, mely ma óriási bevételekre és nagy adókra épül, ugyancsak tönkremenne, ha ezeket az adókat, miként már mondottam, a lakosság szükségleteire és nem a jólétére vetnék ki.

Az európai kormányzatok leginkább szokásos gaztette abban a kapzsiságban nyilvánul meg, amellyel a nép minden pénzét kisajátítják. Olthatatlan az ő szomjúságuk. Mi következik ebből? Az, hogy az alattvalók megutálják a jólétet, mivelhogy képtelenek megszerezni maguknak, s ezért nem is versengenek többé, ám ugyanakkor szegénységüket sem szégyellik. A fogyasztás ettől a pillanattól fogva csökken, a földek parlagon hevernek, a népek restségben és nincstelenségben tengetik életüket, hiszen a gazdagság szeretetének alapja: 1. a megszerzés lehetősége, 2. a biztosíték aziránt, hogy megtarthatják, és 3. a jog, hogy használhatják.

*[21] Tegyük fel, hogy Nagy-Britannia megtámadja Indiát, kifosztja, és kincseit átszállítja Londonba. Az angolok ilyen módon hatalmas gazdagság tulajdonosaivá válnak. De mit csinálnak majd ezzel a vagyonnal? Kimerítik először Angliát, vagyis eltüntetnek onnan mindent, ami kedvteléseiket szolgálhatná. Ezután finom borokat, olaj fajtákat, kávét csalnak ki a külföldi országokból, vagyis csupa olyasmit, ami nyüknek kedves lehet. Valamennyi nemzet részesedni fog tehát az indiai kincsekben. Kétlem, hogy a fogyasztás ellen hozott törvények elejét vehetik gazdagságuk szétszóródásának. Az ilyen törvényeket mindig könnyű kijátszani, s egyébként is túlságosan belenyúlnak a tulajdonjogba, amely a legfőbb és a legszentebb jog. Mi a módja azonban annak, hogy a vagyont egy birodalom határain belül tarthassuk? Ennek egyetlen módját sem ismerem. Erkölcsi téren a pénz apálya és dagálya éppoly állandó, éppoly szükségképpeni, s éppoly hatalmas okok következménye, mint amilyen fizikai téren a tenger apálya és dagálya.

*[22] Semmit sem könnyebb megrajzolni, mint azokat a különböző fokozatokat, melyeken keresztül egy nemzet a szegénységből a gazdagságba jut el, a gazdagságból az ugyanezen gazdagság egyenlőtlen szétosztásáig, az egyenlőtlen szétosztástól a zsarnokságig, a zsarnokságtól pedig a pusztulásig. Ha a szegény ember kereskedelemre adja magát, vagy földműveléssel kezd foglalkozni, és vagyont szerez magának, akkor utánzókra talál. Ha utánzói is meggazdagodtak, számuk megsokasodik, és az egész nemzet észrevétlenül a munka és a haszon légkörében fog élni. Felébred bennük a szorgalom, kereskedelmük nagyszabásúvá válik, s a nemzet napról napra gazdagabb és hatalmasabb lesz. Ám, ha gazdagsága és hatalma észrevétlenül kisszámú kézen egyesül, akkor a hatalmon levők felett elhatalmasodik a fényűzés és a felesleges dolgok iránti vágy. Az ember ugyanis csak azért szerez, hogy költekezzék, és ezalól csak néhány fösvény a kivétel. A felesleges dolgok iránti szeretet az uralmon levőkben felébreszti az aranylázt és a hatalomvágyat. Kedvük támad arra, hogy zsarnokként parancsoljanak polgártársaiknak. E célból mindent megkísérelnek. És ekkor áll be az, hogy a vagyon nyomán lassan-lassan bevonul az önkényes hatalom a nép körébe, melynek erkölcseit megrontja, őt magát lezülleszti.

Amidőn egy kereskedő nemzet eléri a nagyság időszakát, ugyanaz a haszonvágy, mely eleinte erőt és hatalmat adott neki, pusztulásának okává válik. Az életnek ama kútfeje, amely a terebélyes tölgyfában fejlődik ki, annak törzsét nagyra növeszti, ágait kibontakoztatja, s a fát az erdő királyává teszi, egyúttal pusztulásának is kútfeje. Nem lehetne-e azonban meghosszabbítani a birodalmak élettartamát úgy, hogy a népekben az aranyláz túl gyors kifejlődését megakasztjuk? Azt kell erre a kérdésre válaszolnom, hogy ilyesmi csak úgy érhető el, ha gyengítjük a polgárokban a vagyon iránti szeretetet. Márpedig ki biztosíthatna ebben az esetben arról, hogy a polgárok ne essenek abba a spanyol restségbe, mely a politikai betegségek közül a legkevésbé gyógyítható.

*[23] A szegénységgel együttjáró erények egy nemzetben a következők: a merészség, a büszkeség, a jóhiszeműség, az állhatatosság s végül egy bizonyos nemes vadság. Az újonnan jött népek körében ezek az erények az egyenlőség következményei, amely eleinte valamennyi polgár között megvan. De vajon ezek az erények hosszú időn át fellelhetők-e a birodalomban? Nem, hiszen ritkán érik meg az öregkort, s már maga a lakosság szaporodása is elegendő ahhoz, hogy kiűzze onnan őket.

*[24] Nincs oly képesség, és nincs oly erény, amelyet egy nép körében ne a társadalom megbecsülése és hálája által juttatott tisztségek reménye teremtene. A vágy, hogy ezeket kiérdemeljük és elnyerjük, mindenféle vállalkozásra serkent. A tisztség olyan váltópénz, melynek hol emelkedik, hol csökken az értéke, aszerint, hogy igazságosan vagy igazságtalanul osztogatják. A közérdek megkövetelné, hogy e váltópénz értéke mindig azonos legyen, s hogy igazságosan és gazdaságosan osztogassák. Minden bölcs népnek kitüntetéssel kell megfizetnie az érdekében végzett szolgálatokat. Ha pénzben akarja leróni tartozását, csakhamar kimeríti a kincstárat. Mivelhogy ilyenkor képtelen jutalmazni a képességet és az erényt, mindkettő csírájában pusztul el.

*[25] Bizony nagy baj, ha egy nemzet körében a pénz válik a tevékenység egyetlen kútfejévé. Erre már nem ismerek gyógyszert. A természetben való jutalmazások kétségtelenül kedvezőbbek lennének erényes emberek kitermelésére. Ám aki ilyesmit akarna javasolni, annak egy sereg változást kellene előbb végrehajtania a legtöbb európai állam kormányzatában.

*[26] Milyen oknak tulajdonítsuk Anglia rendkívüli hatalmát? Annak a mozgásnak és annak az összjátéknak, melyet az összes ellentétes szenvedélyek végeznek benne. Az ellenzéki párt, melyet a becsvágy, a bosszú vagy a hazaszeretet hevít, védelmezi itt a népet a zsarnokság ellen. Az udvari párt, melyet a magas állások, a királyi kegy vagy a pénz vágya lelkesít, támogatja a minisztert az ellenzék néha igazságtalan támadásai ellen. A kereskedők mindig nyugtalan fösvénysége és kapzsisága minden pillanatban ébren tartja a szorgalmas kézművest. Ez az a szorgalom, melynek révén úgyszólván az egész világ gazdagsága Angliába költözik. De vajon ringathatja-e magát az ember abban az ábrándban, hogy ily gazdag és ily hatalmas nemzetben a különböző

pártok mindig is megérzik majd az erőknek azt az egyensúlyállapotát, amely jelenleg biztosítja nyugalmát és nagyságát? Lehetséges, hogy ez az egyensúly igen nehezen tartható fenn. Mind a mai napig a Devonshire-i herceg eme sírfelirata volt alkalmazható az angolokra: *Jó királyok hű alattvalója, zsarnokok félelmetes ellensége.* De vajon alkalmazható lesz-e mindig őreájuk? Boldog az a nemzet, amelyről Gourville úr elmondhatta: *Királya, ha népének embere, a világ legnagyobb királya, de ha többre vágyik, semmivé lesz.* Ez a mondás, melyet Temple úr ismételt el II. Károlynak, sértette eleinte a gőgös fejedelmet. De aztán magához tért, és megrázta Temple úr kezét, ezekkel a szavakkal: *Gourville-nak igaza van, népem embere akarok lenni.*

*[27] Igen gyakran egy főváros kalmárszelleme lobbantja lángra a lázadást a gyarmatokon. Ha a bennszülötteket négerként kezelik, ez a bánásmód bántja őket. Ha sokan vannak, ellenállnak neki, és elszakadnak tőle, mint ahogy az érett gyümölcs leszakad az ágról. Egy nemzetnek ahhoz, hogy gyarmatai szeretetét és alávetettségét biztosítsa magának, igazságosnak kell lennie. Gyakran kell figyelemmel lennie arra, hogy idegen vidékekre a polgárok közül csak a fölösleget szállítsa át, azt, amely terhére lenne. Ebből következik, hogy nincs joga mást kívánni tőlük, mint segítséget háború idején, valamint egy szövetségi szerződés aláírását, amelyet a gyarmatok mindig kötelezőnek kell hogy érezzenek magukra, ha az anyaország nem akarja kisajátítani a munkájuk nyomán támadt teljes hasznot.

*[28] Minden országban, ahol pénz van forgalomban, az egyenlőtlenül szétosztott pénz idővel szükségképpen általános szegénységet hoz létre. A szegénységnek ez a fajtája szüli az elnéptelenedést. A nincstelenség alig gondozza gyermekeit, rosszul táplálja őket, nevelésükkel mit sem törődik. Hadd idézzem bizonyítékul az északamerikai vadakat és a gyarmati rabszolgákat. A terhes néger nőktől követelt túlzott munka, a kevés gondosság, melyben részesítik őket, vagyis a gazda zsarnoksága: mindez meddőséget eredményez. Amerikában a négerek szaporodása azért volt éppen a jezsuiták kormányzása alatt körülbelül egyenlő a fogyasztással, mert ezek felvilágosultabb gazdák voltak, kevésbé fárasztották és kevésbé kínozták rabszolgáikat. Ha egy fejedelem rosszul bánik alattvalóival, adókkal terheli őket, akkor néptelenné teszi országát, s a lakosság tevékenységét gúzsba köti. Azért van ez, mert a nagy nyomor szükségképpen elkedvetlenedést, az elkedvetlenedés pedig restséget hoz létre.

*[29] A fényűzés iránti hajlamot mindig a nemzeti vagyon túlságosan egyenlőtlen megoszlása előzi meg és hozza létre. Ha a magánembernek több a pénze, mint amennyi szükségletei fedezéséhez kell neki, akkor a fölösleges dolgok iránti szeretetre adja magát. A fényűzés ellenségének tehát egyenesen a vagyon túlságosan egyenlőtlen megoszlásának okában, valamint a zsarnokság lerombolásában kell keresnie a gyógyszert azokra a bajokra, melyekkel a fényűzést vádolja, és amelyeket valójában enyhít a fényűzés. Mindenfajta fölöslegnek megvan a maga létrehozó oka. Az angolok fényűzése – mely lovak tartásában nyilvánul meg – az angolok szemében előbbre való az ékszerek jelképezte fényűzésnél, s ez a szokásuk részben a vidéken való hosszas

tartózkodásból ered. Azért laknak valamennyien vidéken, mert – hogy úgy mondjam – államuk alkotmánya teszi ezt szükségessé. Még a magánemberek hajlamait is a kormányzati forma igazgatja, noha láthatatlan módon. A népek mindig törvényeiknek köszönhetik erkölcseiket és szokásaikat.

*30 Nem lehet eléggé aggályosan megvizsgálni az erkölcstan és a politika minden fontos kérdését. Ha szabad mondanom, a tudomány és az igazság a kutatás mélyén rejtőzik. Az aranyat is az olvasztótégely mélyéről szedik ki.

VII. szakasz

ényei és boldogsága nem vallásuk szentségéből,
hanem bölcs törvényeikből erednek

A csekély hatásról, melyet a vallások a népek erényeire és boldogságára gyakorolnak

A kegyes, de kevéssé felvilágosult emberek agyalták ki azt, hogy a nemzetek erényei, emberiessége, valamint erkölcseik szelídsége vallásuk tisztaságának a függvényei. A kétszínű emberek, kiknek érdekében állt terjeszteni ezt a nézetet, úgy tették közhírré, hogy nem is hittek benne. A közönséges ember elhitte ezt, anélkül, hogy megvizsgálta volna. Mihelyt meghirdették ezt a tévhitet, úgyszólván mindenütt befogadták mint örökérvényű igazságot. A tapasztalat és a történelem azonban arra tanít bennünket, hogy a népek jóléte nem vallásuk tisztaságától, hanem törvényhozásuk kiválóságától függ. Mert hát végül is mi haszna van az ő hiedelmüknek? A zsidók hite tiszta volt, s mégis a zsidók a nemzetek között nagyon is hátul kullogtak. Sohasem hasonlították őket sem az egyiptomiakhoz, sem az ókori perzsákhoz.

A keresztény vallás Constantinus alatt vált uralkodó vallássá. Mindazonáltal egyáltalán nem szerezte vissza a rómaiaknak ősi erényeiket. Korántsem lehetett akkor Deciusokat látni, akik feláldozták magukat a hazának, sem Fabriciusokat, akik hét holdnyi földet elébe helyeztek a birodalom minden gazdagságának. Konstantinápoly vált minden bűnös hajlam levezető csatornájává, mégpedig abban a pillanatban, amidőn a keresztény vallás berendezkedett. Ez a vallás mit sem változtatott az uralkodó erkölcsein. Kegyességük nem tette őket jobbakká. A legkeresztényebb királyok nem voltak a királyok között a legnagyobbak. Kevesen voltak közülük, akik a trónon a Titusok, a Trajánusok, az Antoniusok erényeivel büszkélkedtek. Nincs oly ájtatos fejedelem, aki ez utóbbiakhoz hasonló lenne. Amit az uralkodókról mondok, ugyanazt mondhatom a nemzetekről is. A kegyes portugál, aki oly tudatlan és oly hiszékeny, nem erényesebb és nem is emberségesebb, mint az angolok kevésbé hiszékeny, de világnézetileg türelmesebb népe.

A vallási türelmetlenség a papi becsvágy és az ostoba hiszékenység leánya. Sohasem fogja jobbá tenni az embereket. Aki babonához, hiszé-

kenységhez és fanatizmushoz folyamodik, hogy jótéteményre sugallja az embereket, olajat önt a tűzre, s azzal akarja kioltani.

Ha az emberi vadságot meg akarjuk szelídíteni, s az embereket egymással szemben társulékonyabbá akarjuk tenni, először közömbössé kell tenni őket a különböző vallások iránt. Ha a spanyolok kevésbé lettek volna babonásak, nem lettek volna annyira barbárok az amerikaiakkal szemben. Hallgassuk csak Jakab király véleményét. Ez a fejedelem elvakult ember volt, de szakértő is ezen a téren. Egyáltalán nem hitt a papok emberiességében. *„Igen nehéz dolog* – szokta mondani – *jó teológusnak és ugyanakkor jó alattvalónak lenni."*

Sokan találhatók minden országban, akik az igaz hitet vallják, de kevesen, akik erényesek. Miért van ez így? Azért, mert a vallás nem azonos az erénnyel. Nincs oly hiedelem és nincs oly spekulatív elv, melynek némi befolyása lenne az emberek magatartására*[1] és becsületességére. A sors dogmája úgyszólván általános dogma Keleten. Ez volt a sztoikusok dogmája is. Mint mondották, az, amit az elhatározás szabadságának vagy hatalmának nevezünk, nem más az emberben, mint a félelem vagy a remény egymást váltogató érzése, amidőn arról van szó, hogy döntenünk kell, és választásunktól függ boldogságunk vagy szerencsétlenségünk. A döntés tehát mindig szükségképpeni következménye bennünk a fájdalom iránti gyűlöletnek és a gyönyör iránti szeretetnek.*[2] Kérjük ki ebben a tárgyban a teológusok véleményét. Az ilyen dogma, mondják majd az illetők, lerombol minden erényt. Pedig hát a sztoikusok sem voltak kevésbé erényesek, mint a többi szekták filozófusai. A török fejedelmek sem kevésbé hűségesek szerződéseikhez, mint a katolikus fejedelmek. A perzsa fatalista nem kevésbé tisztességes kereskedő, mint a francia vagy a portugál keresztény. Az erkölcsök tisztasága tehát független a dogmák tisztaságától.

A pogány vallás, már ami erkölcsi részét illeti, mint minden egyéb vallás, arra épült, amit természeti törvénynek neveznek. Ami teológiai vagy mitológiai részét illeti, nem volt nagyon épületes. Aki Jupiter történetét, szerelmeit és főleg atyjával, Saturnusszal szemben tanúsított bánásmódját olvassa, kénytelen kijelenteni, hogy erények dolgában az istenek nem nagyon voltak példaadók. Mindazonáltal Görögország és az ókori Róma csakúgy ontotta a hősöket, az erényes polgárokat. Manapság viszont a jelenlegi Görögország és az új Róma, akárcsak Brazília vagy Mexikó, csupán silány férfiakat, lustákat, tehetségteleneket, erény és szorgalom híjával levőket képes nemzeni.

Amióta a kereszténység berendezkedett Európa monarchiáiban, a fejedelmek nem váltak bátrabbá, sem felvilágosultabbá. A népek sem műveltebbek, és nem is emberségesebbek. A patrióták száma sehol sem sokasodott meg. Mi az a jó tehát, ami a vallásoknak köszönhető? Mi az az ürügy, amelynél fogva a világi elöljáró kínozza a hitetlent,*[3] és ki-

végzi az eretneket?*[4] Minek oly nagy fontosságot tulajdonítani bizonyos kinyilatkoztatásoknak, melyeket folyton vitatnak, amelyek oly gyakran vitathatók, amidőn oly kevés fontosságot tulajdonítunk az emberi cselekedetek erkölcsiségének?

Mire tanít bennünket a vallások története? Arra, hogy mindenütt a türelmetlenség fáklyáját lobbantották lángra, holttestekkel borították a földeket, vérrel áztatták a mezőket, tűzcsóvát vetettek a városokra, feldúlták a birodalmakat, de sohasem tették jobbá az embereket. Az emberek jósága ugyanis a törvények műve.*[5] Az áradatot a gátak fékezik meg. A kínzás és a megvetés gátja tartja kordában a rossz hajlamot. A vallás hitünket határozza meg, a törvények viszont erkölcseinket és erényeinket.

Miféle jel különbözteti meg a keresztényt a zsidótól, a tűzimádótól, a muzulmántól? Talán az igazságosság, a bátorság, az emberiesség vagy a jótétemény, amely sajátja az egyiknek, de a többiek előtt ismeretlen? Különböző hitvallásukról lehet felismerni őket. Nehogy azonban valaha is összetévesszük a tisztességes embert az igazhitűvel.*[6] Az igazhitű minden országban olyan emberrel azonos, aki ezt vagy amazt a dogmát hiszi, az erényes ember viszont az egész világon olyan emberrel azonos, aki ezt vagy azt a közérdekkel egyező emberi cselekedetet végzi. Márpedig, ha cselekedeteinket a törvények*[7] határozzák meg, akkor a törvények hozzák létre a jó polgárokat.*[8]

Ha tovább folytatjuk ezt a vizsgálódást, észrevesszük, hogy a vallásos szellem teljességgel rombolólag hat a törvényhozó szellemre.

MÁSODIK FEJEZET

A vallásos szellemről, amely rombolója a törvényhozó szellemnek

Minden törvényhozásnak a törvény iránti engedelmesség az alapja. Úgyszólván valamennyi vallásnak a pap iránti engedelmesség az alapja.

Ha a pap érdeke egybeeshetnék a nemzet érdekével, akkor a vallások szentesítenék az összes bölcs és emberies törvényeket. Márpedig ennek az ellenkezője érvényes. Az egyházi testület érdekei mindenütt élesen elkülönültek a társadalom érdekeitől. A papi kormányzat, már a zsidók óta egészen a pápai kormányzásig, mindig lezüllesztette a nemzetet, melynek körében létrejött. A klérus mindenütt függetlenülni akart a világi elöljáró testülettől. Következménye volt ennek, hogy úgyszólván minden nemzet körében kétféle főhatalom volt, melyek egymást rombolták.

A tétlen testület mindig becsvágyó. Gazdag és hatalmas akar lenni, s ezt csak úgy érheti el, ha a világi elöljárókat megfosztja hatalmuktól,[1] a népeket pedig javaiktól. A papok, avégből, hogy mindezt kisajátíthassák, kinyilatkoztatásra építették a vallást, és magukat e kinyilatkoztatás magyarázóinak nyilvánították. Ha valaki törvényt magyaráz, kényére-kedvére változtathatja, míg végül a törvény szerzőjévé válik. Abban a pillanatban, amidőn a papok az ég akaratának meghirdetését vállalják magukra, megszűnnek emberek lenni. Ekkor már istenségek ők. Nem Istenben, hanem őbennük hisznek az emberek. Ők pedig Isten nevében elrendelhetik mindazon törvények megsértését, melyek ellentétesek érdekeikkel, és minden hatalom lerombolását, amely ellenszegül rendelkezéseiknek.

Innen van, hogy a vallásos szellem mindig összeférhetetlen volt a törvényhozó szellemmel, a pap pedig ellensége volt mindig a világi elöljárónak. Az előbbi kánoni törvényeket hozott, az utóbbi politikai törvényeket. Az előbbi törvények megszerkesztésében az uralkodás és a hazudozás szelleme játszotta a főszerepet, s ezek a törvények gyászosak voltak a világra nézve. Az utóbbi törvények megalkotásában az igazságosság és az igazság szelleme játszotta többé-kevésbé a főszerepet. így tehát ezek többé-kevésbé előnyösek voltak a nemzetekre nézve.

Ha az igazságosság és az igazság testvérek, akkor valóban hasznos csak az a törvény lehet, amely az ember természetének és igazi érdekeinek mély ismeretére épül. Minden törvény, melynek alapja a hazugság*' vagy holmi álkinyilatkoztatás, mindig ártalmas. A felvilágosult ember egyáltalán nem ilyen alapra fogja építeni a méltányosság elveit. Ha a török megengedi, hogy az ő Koránjából olvassák ki az igazságosság és az igazságtalanság elveit, és ha nem tűri, hogy a Veddamból olvassák ki ezeket, ez onnan van, hogy noha semmi előítélete sincs ez utóbbi könyv iránt, nem hajlandó ingatag alapot adni az igazságosság és az erény alá. Ezek elveit nem akarja álkinyilatkoztatásokkal megszilárdítani.*[10]

A baj, melyet a vallások hoznak létre, kézzelfogható, hasznuk azonban képzeletbeli. Mert hát valójában milyen módon lehetnének hasznosak? Előírásaik vagy ellentétesek, vagy megegyeznek a természeti törvénnyel, vagyis azzal a törvénnyel, melyet a tökéletesített ész ír elő a társadalmaknak minél nagyobb boldogságuk érdekében. Az előbbi esetben el kell vetni a vallás előírásait, mint amelyek ellentétesek a köz-

[1] Micsoda illetlen öröm kelt lábra a párizsi papság körében, amidőn a franciaországi parlamentek megszüntetését tervezték! Figyelmébe ajánljuk az összes nemzetek világi elöljáróinak: ezen az örömön mérjék le az egyházi hatalom gyűlöletét a világi hatalom iránt. Előfordul, hogy a papság néha tiszteli a királyokban a hatalmat, de csak akkor, ha alárendeljük őt a királynak, s ha a király révén a papság rendelkezik a törvények felett.

jóval. Az utóbbi esetben el kell őket fogadni. Ám ebben az esetben mire való az a vallás, mely semmi olyat sem tanít, amit az értelem és a józan ész ne tanítana önélküle?

De legalább – felelik majd nekem – az ész előírásai, melyeket a kinyilatkoztatás szentesít, épp ennek következtében tiszteletre méltóbbaknak tűnnek fel. Elismerem, hogy így van, de csak a buzgalom első pillanatában. Ilyenkor az igaznak hitt életelvek, mivelhogy kinyilatkoztatottnak hiszik őket az emberek, erőteljesebben hatnak a képzeletre. Ez a lelkendezés azonban csakhamar lelohad.

Minden előírás közül csak azok lépnek fel állandóan parancsoló igénnyel az elmékkel szemben, melyeknek igazsága bebizonyított tény. A kinyilatkoztatás, éppen mivelhogy bizonytalan és vitatott dolog, távol áll attól, hogy erkölcsi elvek bizonyítását erősíthesse, s idők múltával ezen erkölcsi elvek nyilvánvaló voltát is bizonytalanná teszi.*[11] A tévedés és az igazság kibékíthetetlen ellentétek. Sohasem társulhatnak egymással. Egyébként nem minden ember engedelmeskedik a vallás szavának. Nem mindenki hivő. De mindenkit hajt a boldogságvágy, és mindenki igyekszik mindenütt megragadni a boldogságot, ahol a törvény eléje tárja.

A tiszteletben álló elvek, mivelhogy kinyilatkoztatott elvek,*[12] a legkevésbé szilárdak. A pap nap mint nap magyarázza ezeket, úgy változnak tehát, mint a pap érdekei. Így például minden nemzet arra vágyódik, hogy a fejedelem felvilágosult legyen. A papság ezzel szemben azt kívánja, hogy a fejedelem ostoba legyen. S méghozzá mennyi minden fortélyhoz folyamodik!

Mindenki ismeri ezt az anekdotát: egy birodalomban arról volt szó, vajon milyen könyvek olvasása engedhető meg az ifjú fejedelemnek. E tárgyban egybegyűjtötték a tanácsot. Az ifjú fejedelem gyóntató atyja elnökölt. Először Livius dekádjait javasolták Machiavelli kommentárjaival, aztán a Törvények Szellemét, majd Montaigne-t, Voltaire-t stb. Egymás után vetették el ezeket a műveket, mire aztán a jezsuita gyóntató felállt, és így szólt: A napokban megpillantottam a fejedelem asztalán a katekizmust és a francia szakácskönyvet. Nincs olvasmány, mely kevésbé lenne veszélyes reá nézve.

A pap és az udvaronc csak az uralkodó ostobaságából merítik hatalmukat. Meg is tesznek mindent, hogy butítsák őt, mert így hozzáférhetetlenné válik alattvalói számára, s a közigazgatás gondjai iránt utálatot érez.

Péter cár idejében történt, hogy Szévah Husszein perzsa sah, akit rábeszéltek vezírei, papjai, valamint a restség, hogy méltósága szempontjából megengedhetetlen neki a közügyekkel való foglalkozás, kegyenceire hárította ezt a munkát. Mindössze néhány év telt belé, és a sahot letaszították trónjáról.

Melyik lenne a jó vallás?

A társadalmi zavarok legtermékenyebb kútfeje a tudatlanság.*[14] A polgárok erényei a törvények tökéletességétől függnek,*[14] a törvények tökéletessége viszont az emberi ész haladásának függvénye. Ahhoz, hogy valaki tisztességes legyen,*[15] felvilágosultnak kell lennie. Mindaz a vallás, amely az emberekben a szellemi szegénységet tiszteli, veszedelmes vallás. A pápisták kegyes ostobasága nem teszi jobbá őket. Vajon melyik az a hadsereg, mely legkevésbé dúlja fel azokat a vidékeket, melyeken áthalad? Talán a kegyes hadsereg, a keresztesek hadserege? Szó sincs róla; hanem az, amelyik a legfegyelmezettebb. Ha a fegyelem, a hadvezértől való félelem kordában tudja tartani a csapatok kilengéseit, s a fiatal, tüzes és az ütközetben a halállal nap mint nap szembenéző katonát fékezni tudja, akkor milyen hatalma van a törvényektől való félelemnek a városok félénk lakosai felett?

Nem a vallási átkok, hanem az igazságosság kardja fegyverzi le a városokban a gyilkost, mert a gyilkos karját a hóhér tartja vissza. A kínzástól való félelem mindent elérhet a táborban,*[16] és éppúgy elérhet mindent a városokban is. Az előbbiekben engedelmessé és bátorrá teszi a hadsereget, az utóbbiakban igazságossá és erényessé a polgárokat. Vajon elmondható-e ugyanez a vallásokról? A pápistaság mértékletességet parancsol. Mégis melyek azok az esztendők, melyekben a legkevesebb részeg látható? Talán azok az esztendők, amelyekben a legtöbb prédikáció hangzik el? Nem, hanem azok az esztendők, amidőn a legkevesebb bort szüretelik. A katolicizmus minden időkben tiltotta a lopást, a rablást, az erőszakoskodást, a gyilkosságot stb., és lám, a legkegyesebb századokban, a kilencedikben, a tizedikben és a tizenegyedikben Európát csak útonállók népesítették be. Mi lehet az oka ennyi erőszakoskodásnak, ennyi jogtalanságnak? Nyilván az a nagyon gyenge gát, melyet a törvények emeltek akkor a gonosztettek elé. A nagy gonosztettek egyetlen megtorlása a fizetség volt, kisebb vagy nagyobb összegű. Ennyit meg ennyit fizettek a lovag, a báró, a gróf, a legátus meggyilkolásáért, vagyis – még a fejedelem meggyilkolását is beleértve – mindennek megvolt a tarifája.[2]

A párbaj hosszú időn át divatozott Európában, legkivált Franciaországban. A vallás tiltotta a párbajt, és nap nap után megverekedtek az emberek.[3] Azóta a fényűzés elpuhultságot csempészett a francia er-

[2] Lásd Hume úr *Anglia története* című művének első kötetét.

[3] Minden gaztett, melyet a törvény nem sújt büntetéssel, naponta elkövetett gaztett.

kölcsökbe. Halálbüntetést szabtak ki a párbajozókra, s úgyszólván valamennyi kénytelen legalább kivándorolni. Kevés ma már a párbajozók száma. Mi az, ami manapság biztonságot kölcsönöz Párizsnak? Nem lakosainak ájtatossága, hanem rendőrségének pontossága és ébersége.*[17] A múlt századbeli párizsiak ájtatosabbak és nagyobb tolvajok voltak.

Az erények tehát a törvények alkotásai,[4] és nem a vallásnak köszönhetők.

NEGYEDIK FEJEZET

A pápista vallásról

Ha az elmék következetesebbek lennének, akkor a pápista vallás ártalmasabb lenne az államokra nézve. Mihelyt a nőtlenséget a legtökéletesebb és Isten előtt a legtetszetősebb állapotnak tekintik,[5] nincs oly hivő, akinek, ha következetes, ne kellene nőtlenségben élnie.

Ebben a vallásban oly sok a hivatalos, de kevés a választott, s ezért minden gyengéd anyának meg kell ölnie újonnan megkeresztelt gyermekeit, hogy minél hamarabb és minél biztosabban élvezhessék az örök boldogságot. Vajon ebben a vallásban miféle haláltól kell félni? A váratlan haláltól, hiszen az a halál, amelyre előkészültünk, kívánatos halál. Hol találhatjuk meg a halálnak ezt a fajtáját? A vérpadon. Ilyesmi azonban gaztettet feltételez, nosza hát, kövessünk el gaztettet.[6] Vajon ebben a vallásban mire használhatja az ember a pénzét? Odaadhatja a szerzeteseknek, hogy imáikkal és miséikkel kihozhassák a lelkeket a tisztítótűzből. Ha egy szerencsétlent láncra vernek a máglyán, melyet már készülnek meggyújtani, van-e oly emberi ember, aki ne adná oda

[4] Ha népünnepséget rendeznek, s ha rosszul szervezik, sok lopást követnek el az ünnepségen. Mihelyt jól rendezik, egyetlen lopás sem történik. Mindkét esetben ugyanazokat az embereket teszi a jó vagy rossz államrend tisztességessé vagy gazfickóvá.

[5] A vallásos elvek gyászos hatásának ellenáll néha bizonyos lappangó hitetlenség. Az egyházi törvényekkel ugyanúgy állunk, mint a kereskedelmi szabályzatokkal. Ha hibásak, akkor a kereskedők engedetlenségének köszönheti az állam a maga gazdagságát. Engedelmességük ugyanis romlásba döntené az államot.

[6] Hasonló eset történt Poroszországban négy-öt évvel ezelőtt. Egy prédikáció befejezése után, amely a váratlan halállal járó veszélyről szólt, egy katona megölt egy leányt. Szerencsétlen – mondották neki –, ki bírt rá téged e gaztett elkövetésére? – A paradicsom utáni vágyakozás – felelte. – Ez a gyilkosság börtönbe juttat engem, a börtönből a vérpadra, a vérpadról a mennybe. – A király, midőn jelentették neki az esetet, megtiltotta a papoknak, hogy a jövőben ilyen prédikációkat tartsanak, sőt azt is, hogy a gonosztevőt a kivégzés színhelyére kísérjék.

pénztárcáját, hogy kiszabadítsa? Van-e, aki ne érezné kényszerítve magát az önkéntelen szánalom érzésétől? Vajon kevesebbel tartozunk-e azoknak a lelkeknek, akiket arra rendeltek, hogy több évszázadon át szenvedjenek tűzhalált?

Az igazi katolikusnak meg kell hát vonnia magától a fényűző és fölösleges kiadások minden fajtáját. Kenyéren, gyümölcsön és főzeléken kell élnie. De lám a püspök[7] jómódban él, elsőrendű borokat iszik, belakkoztatja fogatát. A legtöbb pápista hímezteti ruháját, és többet költ kutyákra, lovakra, fogatokra, mint misékre. Azért teszi ezt, mert következetlen a hitével szemben. Aki hisz a tisztítótűzben, és alamizsnát ad a szegényeknek, rossz célra használja fel vagyonát. Nem az élőknek, hanem a halottaknak kell adakozni. Leginkább ez utóbbiaknak van szükségük pénzre.

Valamikor érzékenyebben érintette az embereket az elholtak szenvedése, és az egyháziakat több örökségben részesítették. Senki sem halt meg anélkül, hogy ne hagyta volna rájuk vagyonának egy részét. Igaz ugyan, hogy ilyen áldozatot csak akkor hoztak, amikor már nem volt kellő egészségük, hogy az élvezeteknek hódoljanak, s az eszük is hiányzott már ahhoz, hogy a szerzetesi gyanúsítások ellen védekezzenek. A szerzetes egyébként félelmetes személy volt, és inkább a szerzetestől való félelemnek tettek adományokat, mint a lelkek iránti szeretetnek. Ha nem lett volna meg bennük ez a félelem, akkor a tisztítótűzben való hit nem tette volna ennyire gazdaggá az egyházat. Az emberek és a népek magatartása tehát ritkán következetes a hitükkel szemben, sőt még spekulatív elveikkel szemben is. Ezek az elvek úgyszólván mindig terméketlenek.

Hiába teszem magamévá a legképtelenebb nézetet, azt, amelyből a legundorítóbb következtetések vonhatók le, ha mit sem változtatok a törvényeken, egy nemzet erkölcseit sem tudom megváltoztatni. Nem a hibás erkölcsi meggondolás tesz engem gonosszá,[8] hanem az érdek, mely erre visz. Romlottá válok, mihelyt a törvények elkülönítik saját érdekemet a közérdektől, azaz mihelyt boldogságomat csupán másnak

[7] A püspökök jelenleg közömbösek a tisztítótűzbeli lelkek iránt, s ez a tény arra enged következtetni, hogy ők maguk sincsenek meggyőződve, vajon tényleg létezik-e az a hely, melyet elvégre sohasem láttak. Ráadásul meg is döbbenti az embert, hogy valaki hosszabb-rövidebb ideig ott tartózkodhat, aszerint, hogy van-e vagy nincs-e neki tizenkét krajcárja, melyért misét mondathat, s hogy a pénz hasznosabb lehet a másvilágon, mint idelenn.

[8] Az erkölcstan területén – mondja Machiavelli – bármilyen képtelen nézetet hangoztatunk, sohasem ártunk vele a társadalomnak, hacsak nem támasztjuk alá e nézetet erőszakkal. A tudományok valamennyi nemében akkor jutunk el az igazság forrásához, ha kimerítjük a tévedéseket.

a boldogtalanságában találhatom meg,[9] és ha a kormányzati forma jóvoltából jutalomban részesül a gaztett, az erényt elhanyagolják, és a bűnt emelik fel a legelső helyre.

A bűnnek és az erénynek az érdek a termelő csírája. Az írónak hiába vannak téves nézetei, a tolvajok számát nem fogja tudni növelni egy birodalomban. A jezsuiták tanítása kedvezett a lopásnak. Ezt a tantételt a világi elöljárók elítélték. Illendőségből kellett ezt megtenniük. Nem vették azonban észre, hogy a zsebmetszők számát megsokszorozta. Vajon miért? Azért, mert ez a tantétel mit sem változtatott a törvényeken. A rendőrség éppolyan éber volt, a bűnöst ugyanazzal a büntetéssel sújtották, és éhínség, reform vagy hasonló esemény kivételével ugyanazok a törvények minden időben körülbelül azonos számú betörőt kell hogy létrehozzanak.

Ha feltételezem, hogy emelni akarják a tolvajok számát, mi lenne ilyenkor a teendő? Növelni kell az adókat és a nép szükségleteit. Minden kereskedőt arra kell kötelezni, hogy arannyal telt erszénnyel utazzék. Az utakra kevesebb csendőr-őrszemet kell helyezni. Aztán el kell törölni a büntetést, mellyel a lopást sújtják. Csakhamar megláthatnánk, hogy a büntetlenség megsokszorozza a gonosztetteket.

Látjuk tehát, hogy nem az igaz kinyilatkoztatástól, nem a vallás tisztaságától, hanem egyes-egyedül a törvények képtelenségétől avagy bölcsességétől függnek a polgárok bűnei vagy erényei.[10] Az igazán hasznos vallás az a vallás, amely az embereket művelődésre kényszeríti, mint ahogy a legtökéletesebb kormányzat is ott keresendő, ahol az alattvalók a leginkább felvilágosultak. Valamennyi példa közül ezen igazság bizonyítására a legalkalmasabb a jezsuiták kormányzása. Vizsgáljuk meg az ő alkotmányaikat, jobban fogjuk ebből megismerni, mekkora a törvényhozás hatása az emberekre.

[9] Az ember ellensége, sőt gyilkosa úgyszólván valamennyi állatnak. Vajon miért? Azért, mert fennmaradása az állatok elpusztításához fűződik.

[10] Platón bizonyára megpillantotta ezt az igazságot, amidőn így nyilatkozott: „A városok és polgáraik akkor szabadulnak majd meg bajaiktól, ha a filozófia és a hatalom ugyanazon ember kezén egyesül, s az erény diadalmaskodni fog általuk a bűn felett." Rousseau úr nincs ezen a nézeten. „Csakhogy – mondja Hume úr *Anglia története* című művének első kötetében – az angolszászok csakúgy, mint a többi tudatlan és rabló népek kérkedtek hitszegésükkel, álnokságukkal, s mindezt oly szemérmetlenül csinálták, amiként egyik civilizált nép sem tette." Egyedül a tapasztalás által tökéletesedett ész képes bebizonyítani a népeknek, mekkora érdekük fűződik ahhoz, hogy igazságosak, emberségesek és ígéreteikhez hívek legyenek. A mi vallásos őseink a keresztre és az ereklyékre esküdtek, amikor szerződéseiket megkötötték, de azért esküszegők voltak. Manapság a népek már nem erősítik meg szerződéseiket ilyenféle eskükkel. Megvetik a hatástalan biztosítékokat.

A jezsuiták kormányzásáról

A jezsuiták alkotmányát itt csak az ő becsvágyó céljaikra vonatkoztatva vizsgálom. A jezsuiták hitelt, hatalmat és tekintélyt kívántak, és meg is kapták ezt a katolikus udvarokban.

Miféle eszközökhöz folyamodtak? A terrorhoz és a csábításhoz. A terror félelmetessé tette őket a fejedelmek szemében, s ezt a félelmet olyan módon tudták sugalmazni, hogy akaratukat a generális akaratával összhangba hozták. Erőt hozott létre ez az összhang. Jó lesz, ha erre is kitérünk.

Tegyük fel, hogy az ókori emberektől a következő politikai probléma megoldását kívánták volna:

„Hogyan képes az ember egy monostorból egész sereg egyéb monostort igazgatni, olyanokat, amelyek a legkülönbözőbb éghajlatok alatt szerteszét találhatók, s a legkülönbözőbb törvényeknek és uralkodóknak vannak alávetve? Hogyan lehetséges, hogy ez az ember gyakran mérhetetlen távolságokon megfelelő hatalmat tud kezében tartani alattvalói felett, s hogy az illetőket kénye-kedvére tudja tevékenységre és gondolkodásra késztetni, továbbá minden tettüket a rend becsvágyó szempontjaival képes összehangolni?"

A szerzetesrendek létrejötte előtt ezt a kérdést őrültségnek tartották volna, mint amely a platóni agyrémek sorába tartozik. És lám, ez az agyrém megvalósult.

Azok az eszközök, melyekkel a generális az ő szerzetesi engedelmességét biztosítja, közismert eszközök. Nem pazarlom az időt arra, hogy részletesen felsoroljam őket.

Miként lehetséges azonban, hogy íly kevés alárendelttel gyakran oly nagy félelmet tud ébreszteni az uralkodókban? Íme, politikai remekművel állunk szemben.

Ahhoz, hogy ez a csoda létrejöjjön, a jezsuita alkotmánynak össze kellett szednie mindazt, ami a monarchikus és köztársasági kormányzatban előnyös. Egyfelől a végrehajtásbeli gyorsaságot és titoktartást, másfelől a rend hatalma iránti heves és kitartó szeretetet.

Ebből a célból a jezsuiták élén zsarnoknak kellett állnia, csakhogy felvilágosult, következésképpen választott zsarnoknak.*[18] Ennek a főnek a kiválasztása feltételezte, hogy bizonyos számú alárendeltből kellett az illetőt kiválasztani. Időre volt tehát szükség, valamint alkalomra ahhoz, hogy az alárendeltek szellemét, erkölcseit, jellemét és hajlamait kiismerhessék.

A jezsuiták rendházában kellett a tanítványoknak felnevelkedniük,

hogy a legbecsvágyóbb és legfelvilágosultabb felettesek megvizsgálhassák őket. A választás megtörténte után nem volt szabad, hogy a generális mellett, akit a legszorosabb érdek fűzött a rendhez, más generálisok is legyenek. Neki is tehát, mint minden jezsuitának, alá kellett vetnie magát a rend legfőbb szabályainak. Ugyanazokat a fogadalmakat kellett tennie, mint amazoknak, neki is alkalmatlannak kellett lennie a nősülésre. Mint amazoknak, minden méltóságról, minden rokoni kapcsolatról, szeretetről és barátságról le kellett mondania. Szívvel, lélekkel a rend szolgálatára kellett állnia, és saját tekintélyét csak a rend hatalmától volt szabad szereznie. Ennek következtében nem vágyódhatott másra, mint a rend hatalmának növelésére. Az ehhez való eszközöket alárendeltjeinek engedelmessége révén kellett megszereznie. Végül pedig, hogy a lehető legnagyobb hasznot hajthassa a rendnek, teljesen a maga feje után kellett a generálisnak haladnia, és merész elgondolásait semmiféle félelem sem fojthatta el.

Székhelyét ebből a célból valamely papkirály közelébe helyezték. Az volt a szándékuk, hogy bizonyos tekintetben közös érdek szálai fűzzék ehhez az uralkodóhoz, s így a generális titokban a főpap hatalmában osztozhat, az uralkodó udvarában élhet, s innen szállhat szembe a királyok bosszújával.

És valóban innen, azaz cellája rejtekéből bocsátja ki szálait egész Európába, akárcsak a pók a hálója középpontjából, és ugyanezen szálak jóvoltából értesülhet mindenről, ami odakünn történik. A gyónás révén a fejedelmek, az előkelőek és a világi elöljárók bűneiről, képességeiről, erényeiről és fogyatékosságairól értesülhet. Tudomására jut, hogy milyen cselszövéssel lehet táplálni egyesek becsvágyát, ellenállni mások becsvágyának, kedvében járni az előbbieknek, megnyerni vagy megrémíteni az utóbbiakat.

Mialatt a magasztos célokon elmélkedik, a szerzetesi becsvágy veszi körül, amely maga előtt tartja azt a titkos és félelmetes könyvet, ahol feljegyzések találhatók a fejedelmek jó vagy rossz tulajdonságairól, a társadalommal szemben táplált kedvező vagy ellenséges lelkületükről, és vérvörös jellel jelöli meg ama királyok nevét, akiket a rend a bosszú céltáblájául tűzött ki, s ezért törlendők az élők sorából. Ha a gyenge fejedelmek megrémültek, és a generális parancsszavára azt hitték, hogy csak a halál és a szolgai engedelmesség között kell választaniuk, félelmük nem volt teljesen páni félelem. Ha valaki olyan társaságnak parancsol, melynek a tagjai olyanok az ő kezei között, amilyen a bot az aggastyán kezei közt, és ha az ő szájukon keresztül beszél, ütéseit az ő karjukkal méri, hatalmas kincsnek letéteményese, s ezeket a kincseket oda viheti, ahová a rend érdekei kívánják, akkor éppoly zsarnok az illető, mint ama hegybéli öreg, alattvalói éppúgy meghunyászkodnak, s parancsszavára egyként rohannak a legnagyobb

veszélybe, a legvakmerőbb vállalkozásokat is végrehajtják.[11] Az ilyen embertől csak rettegni lehet.

A jezsuiták megérezték ezt. Büszkék voltak a rémuralomra, melyet főnökük keltett, s egyébre sem gondoltak, mint arra, hogy biztonságban legyenek ettől a rettegett embertől. Úgy intézték ügyeiket, hogy abban az esetben, ha a generális akár lustaságból, akár bármilyen más érdekből elárulná a társaság érdekeit, a társaság megvetéssel sújtsa, és ő féljen, nehogy áldozatul essék. Szeretnék látni olyan kormányt, amelyben a fejnek és a végtagoknak az érdekei ennyire kölcsönösek, és ennyire egymáshoz láncoltak. És ne csodálkozzék senki sem, hogy látszólag ily gyenge eszközökkel a társaság ily rövid idő alatt a hatalomnak ily magas fokára emelkedett. Hatalma ugyanis kormányzati formájának volt az eredménye.

Bármilyen merészek voltak is az ő erkölcsi elvei, ezeket az elveket elfogadták a pápák, és nagyjából azonosak voltak a katolikus egyház elveivel. Cseppet sem kell csodálkoznunk, hogy a világi emberek kezében ez a veszedelmes erkölcstan alig járt gyászos következményekkel. Nem Busembaum vagy La Croix olvasása teremti a királygyilkosokat. Ezek a szörnyetegek a tudatlan és magányos kolostorokban jönnek létre, és innen vetik rá magukat a fejedelemre.*[19] A szerzetes, aki tőrrel fegyverzi fel őket, hiába akarja elrejteni a kezet, mely a tőrt használja. Semmit sem lehet oly jól felismerni, mint a papi becsvágy által elkövetett gaztetteket. Semmit sem lehet oly könnyen megtudni, mint azt, hogy melyek azok a biztos jelek, melyekről a nagy merényletek különböző okai felismerhetők.

HATODIK FEJEZET

A nagy merényletek okairól

Ezek az okok a következők: a dicsőség szeretete, a becsvágy és a fanatizmus. Bármily hatalmasak is ezek a szenvedélyek, az emberben általában mégsem érik utol erő tekintetében az önfenntartás és a boldogság iránt táplált szeretetet. Az ember nem dacol a veszéllyel és a fájdalommal, nem kísérli meg a veszélyes vállalkozást, ha a sikerhez fűződő előny nem áll bizonyos arányban a veszéllyel, melynek kiteszi magát. Oly tény ez, melyet a tapasztalás mindenkor bizonyít.

[11] A jezsuiták azért adták tanúbizonyságát ezer alkalommal is az abesszinekéhez hasonló rettenthetetlenségüknek, mert e szerzeteseknél, csakúgy, mint e félelmetes afrikaiaknál, a mennyország a jutalma annak, ha a vezér parancsának vakon engedelmeskednek.

A dicsőségszeretetből elkövetett merényletekről

Amidőn a Diónok, a Pelopidaszok, az Aratoszok és a Timoleónok a zsarnok megölését tervezték, hogy önmagukat és hazájukat megszabadítsák a rabszolgaság bilincseitől, vajon miből állt az a félelem és az a remény, melyet melengettek? Nekik nem kellett rettegniük egy Ravaillac szégyenétől és kivégeztetésétől. Ezek a hősök, ha a szerencse cserbenhagyta őket vállalkozásaikban, hatalmas pártnál leltek támogatóra, és mindig az a kellemes tudat lehetett osztályrészük, hogy fegyverrel a kézben halhatnak meg. Ha a szerencse kedvezett nekik, polgártársaik szerették és bálványozták őket. A jutalom tehát legalább arányban volt a veszéllyel, melynek kitették magukat.

Brutus, amidőn együtt ment Caesarral a szenátusba, bizonyára ezt mondta magában: a Brutus név, ez a név, melyet a Tarquiniusok kiűzetése már híressé tett, azt parancsolja nekem, hogy öljem meg a diktátort, s ezt kötelességemmé teszi. Ha vállalkozásomat siker koronázza, zsarnoki kormányzatot döntök le, lefegyverzem az önkényuralmat, mely a legtisztább római vért készül kiontani. A pusztulástól mentem meg Rómát, s én leszek e város új alapítója. Ha elbukom vállalkozásom közben, vagy a saját kezemtől, vagy ellenség kezétől pusztulok el. A jutalom tehát egyenértékű a veszéllyel.

Vajon a liga idejében ugyanígy beszélt volna-e az erényes Brutus? Vajon akkor is kezet emelt volna-e uralkodójára? Nem. Mit használt volna Franciaországnak, és miféle dicsőséget szerzett volna önmagának, ha a pápai becsvágy aljas eszközeként gyilkolta volna meg gazdáját?

A monarchikus kormányzatban csak két indíték lehetséges, mely alattvalót királygyilkosságra vehet rá. Egyik a földi korona, a másik a mennyei korona. Ilyen gaztetteket csak a becsvágy és a fanatizmus követhet el.

A becsvágyból elkövetett merényletekről

A becsvágy merényleteit mindig hatalmas ember követi el. Ilyesminek az elhatározásához az kell, hogy a gaztett elkövetése után a becsvágyó ember tüstént learathassa gyümölcsét, és hogy ha a gaztett nem sikerült, sőt ha a gaztettet leleplezték, még mindig elég hatalmas legyen

az illető ahhoz, hogy megfélemlíthesse a fejedelmet, vagy hogy legalább időt nyerjen a menekülésre. A görög birodalom korában ilyen volt a tábornokok helyzete, akik seregeik élén támadták meg a császárt, s harcban győzték le, vagy trónusán fojtották meg. Még ma is ilyen Konstantinápolyban az aga vagy az ottomán fejedelem helyzete, amidőn janicsárjai élén behatol a szerájba, letartóztatja és megöli a szultánt, aki trónját és életét gyakran csak embertársai meggyilkolása árán képes biztosítani.

A királygyilkos életkörülményei csaknem mindig elárulják, hogy milyen fajta szenvedély hevíti őt, becsvágy vagy pedig vallási fanatizmus.

KILENCEDIK FEJEZET

A fanatizmus elkövette merényletekről

Becsvágyó királygyilkos csak az előkelők osztályában található. A fanatikus királygyilkos megtalálható valamennyi osztályban és leggyakrabban a legalacsonyabb osztályban. Ugyanis mindenki igényt tarthat a trónra és az égi jutalmakra. Vannak egyéb jelek is, melyekről fel lehet ismerni a királygyilkos e két fajtáját, különböző magatartásukat hasonló merényletek közben.

Ha az előbbi elveszti reményét, hogy megszökhet, akkor megmérgezi magát, vagy öngyilkos lesz az áldozat közelében. A másik nem fordul a saját élete ellen: vallása tiltja ezt neki, mert egyedül ez tudja visszatartani olyan ember karját, aki eléggé rettenthetetlen ahhoz, hogy ilyen főbenjáró bűnt elkövessen. Csak a vallás hatalma alatt részesítheti előnyben a megalázó halált, melyet vérpadon kell elszenvednie, a szelíd halállal szemben, melyben önmagát részesíthette volna.

A fanatikus ember a bosszú eszköze, melyet a szerzetes gyárt és használ, valahányszor érdeke parancsolja.

TIZEDIK FEJEZET

Mikor készteti a jezsuitát az érdek nagyszerű merényletre?

Ha a jezsuiták hitele veszít súlyából, s ha egy új kormányzattól több kiváltságot remélnek, mint a jelenlegitől, vagy ha az uralkodó fejedelem jósága és a vakbuzgó párt hatalma büntetlenséget biztosít nekik az udvarnál, kidolgozzák undorító tervüket. Nagy eseményekre

készítik elő a polgárokat. Sötét szenvedélyeket keltenek fel bennük. Ijesztgetni kezdik az emberek képzeletét, vagy olyanformán, mint régen, a közelgő világvég prédikálásával, vagy a vallás teljes felforgatásának bejelentésével. Abban a pillanatban, midőn ezek az erjedésbe hozott eszmék feltüzelik a lelkeket, és általános társalgási témává válnak, a jezsuiták megkeresik azt az elvetemültet, akinek kezébe fegyvert ad becsvágyuk. Az ilyenfajta gonosztevők ritkák. Ilyen merényletekhez olyan lelkekre van szükség, melyeket erőszakos és ellentétes érzelmek hevítenek. Olyan lelkekre, melyek képesek a legszélsőségesebb bűnre, ájtatosságra, hiszékenységre és lelkiismeretfurdalásra. Olyan emberek kellenek, akik merészek és óvatosak is, heves szenvedélyűek, de titoktartók. Az ilyenfajta jellemek a legsötétebb és a legszigorúbb szenvedélyek termékei. Miről lehet azonban felismerni azokat a lelkeket, melyeket könnyen lángra lobbant a fanatizmus? Milyen módon lehet rálelni azokra a szenvedélycsírákra, melyek erősek, ellentétesek és alkalmasak királygyilkosok létrehozására, s amelyek mindig láthatatlanok, még mielőtt működésbe léptek volna? A gyónás ítélőszéke az a mikroszkóp, ahol felfedhetők ezek a csírák. Ebben az ítélőszékben, ahol az ember meztelenre vetkőzik, a kikérdezés joga felhatalmazza a szerzetest arra, hogy a lélek valamennyi rejtekét kifürkészhesse.

Ő értesíti a generálist egy sereg bűnbánó erkölcséről, szenvedélyéről és lelki beállítottságáról. Nagy választéka van tehát a generálisnak, s a nagy tömegben könnyűszerrel találja meg azt az eszközt, melyet bosszúja érdekében felhasználhat. Mihelyt megtalálta az alkalmas fanatikus embert, már csak a buzgalmát kell lángra lobbantani. Mint Shaftesbury mylord mondja, a rajongás ragadós betegség, mely átterjed másokra a taglejtés, a tekintet és a hanghordozás stb. révén. A generális tudja ezt. Parancsot ad, és a fanatikus ember, akit a jezsuita rendházba csalogatnak, rajongó emberek kellős közepében találja magát. Itt aztán őt is áthatja azoknak az érzelme, akik körülveszik, s elhitetik vele, hogy ő is azt gondolja, amit sugalmaznak neki. Elhitetik vele azt is, hogy a lelkiismeretfurdalás nem fogja hatalmába keríteni, s így kedveltetik meg vele az általa elkövetendő gaztett gondolatát.

Egy percnyi lelkiismeretfurdalás elég ahhoz, hogy a gyilkos karját lefegyverezze. Nincs olyan ember, legyen az bármilyen gonosz, bármilyen merész, aki rettegés nélkül bírná elviselni egy ily nagy merénylet és a nyomán beálló furdalás gondolatát. Ennek a borzalmaitól csak úgy lehet megszabadítani, ha a fanatizmust annyira felfokozzuk benne, hogy gaztettének a gondolata semmiképpen sem társul emlékezetében a bűnhődés gondolatával, sőt egyedül a mennyei gyönyör gondolatát, vagyis főbenjáró bűnének a jutalmát idézi emlékezetébe.

Valamennyi szerzetesrend közül a jezsuitáké a leghatalmasabb, a

legfelvilágosultabb, s egyben a leginkább rajongó. Senki sincs tehát, aki ily erőteljes hatást tudna gyakorolni fanatikus emberek képzeletére, és nincs, aki kevesebb veszellyel volna képes a fejedelmek ellen merényletet elkövetni. A jezsuiták vak engedelmessége generálisuk parancsainak egymással szemben is biztosítja őket. Nem bizalmatlanok egymás iránt, s így szabad folyást engedhetnek gondolataiknak.

Mivel ritkán az ő feladatuk a gaztett elkövetése, melyet egészen a végrehajtásig irányítanak, a bűnhődéstől való félelem nem hűti le buzgalmukat. Minden jezsuita mögött ott áll a rend tekintélye és hatalma. Érzik ők tehát, hogy rejtve vannak minden vizsgálat elől, egészen a merénylet elkövetéséig. Hiszen eddig a pillanatig senki sem mer majd vádlóként fellépni olyan társaság tagja ellen, melyet félelmetessé tesz a vagyona, az általa pénzelt nagyszámú kém, a sok előkelő ember, akit irányít, a polgárok, akiket támogat, s akiket a félelem és a remény megbonthatatlan kötelékével csatol önmagához.

A jezsuita még azt is tudja, hogy a gaztett elkövetése után mi sem nehezebb, mint meggyőzni erről a társadalmat. Ha bőkezűen bánnak az arannyal és a fenyegetéssel, s ha feltételezik, hogy őket mindig rágalmazni szokták, akkor mindig is módjában áll majd a legsötétebb bűntetteket is a tagjaira nézve kedvező sötétség fátylával vonni be. Ők ugyanis mindig szívesen veszik, ha nagy gaztettel gyanúsítják őket, hiszen ettől még félelmetesebbé válnak, nem akarják azonban, hogy rájuk bizonyítsák, mert ez túlságosan gyűlöletessé tenné őket.

Mert hát valójában milyen módon lehetne rájuk bizonyítani? A generális mindazoknak a nevét ismeri, akik részt vesznek a nagy összeesküvésben. A gyanú első jelére szétküldheti őket külföldi, eldugott kolostorokba. Álnév alatt biztonságba helyezheti őket a szokásos vizsgálat elől. Ha ez a vizsgálat fenyegetővé válik, a generális mindig biztos benne, hogy meghiúsíthatja, akár úgy, hogy a vádlottat jól elzárja egy kolostorban, akár úgy, hogy feláldozza őt a rend érdekében. Vajon csodálkozhatunk-e azon, hogy a büntetlenség ennyiféle eszközének birtokában a rend ennyi mindent merészelt, és hogy tagjai, akiket e társaság dicshimnuszai bátorítanak a cselekvésre, gyakran a legmerészebb vállalkozásokat hajtották végre?

Felfedezhetjük tehát magában a jezsuiták kormányzási formájában a félelem és a tisztelet okát, valamint azt az okot, melynél fogva megtelepedésük óta nincs oly vallásháború, forradalom, fejedelemgyilkosság sem Kínában, sem Etiópiában, Hollandiában, Franciaországban, Angliában, Portugáliában, Genfben stb., melyben a jezsuitáknak kisebb vagy nagyobb részük ne lett volna.

E társaság lelke maga a generális, valamint a neki engedelmeskedő szerzetesek becsvágya. Nincs oly társaság, mely féltékenyebben őrködnék a maga uralkodói mivoltán, s amely többféle eszközt használt volna

fel ezen uralom biztosítása érdekében. Kétségtelen, hogy a világi papság is becsvágyó. Neki azonban, bár ugyanaz a szenvedély hevíti, nincsenek meg az eszközei, hogy azt ugyanilyen módon elégítse ki.

A jezsuita közvetlenül függ felettesétől.*[20] A világi papnak más a helyzete. Ez a pap társaságban forgolódik, figyelmét elvonják az üzletek és az élvezetek, nem képes önmagát teljességgel egy eszme szolgálatába állítani. Az ő fanatizmusát korántsem hevíti szüntelenül a többi fanatikusok jelenléte. Egyébként kevésbé hatalmas, mint egy vallásos testület, s így ha bűnt követ el, megbüntetik. Innen van, hogy kevésbé vállalkozó és kevésbé félelmetes, mint a regula szerint élő szerzetes.

A jezsuiták igazi gonosztette nem romlott erkölcstanukban rejlik,[12] hanem szervezeteikben, gazdagságukban, hatalmukban, becsvágyukban, valamint abban az összeférhetetlenségben, mely érdekeik és az egész nemzet érdeke között fennáll. Mégis, bármily tökéletes volt e szerzetesek törvényhozása, bármily hatalmat biztosított is nekik ez a népek felett, ezeket az olyannyira félelmetes jezsuitákat ma már kiűzték Franciaországból, Portugáliából, Spanyolországból. Szerencsére, mert így még idejében lehetett ellenszegülni hatalmas terveiknek.

Valami eredendő fogyatékosság pillantható meg minden szerzetesi alkotmányban. Ez a fogyatékosság nem más, mint a valóságos hatalom hiánya. A szerzetesek hatalma az emberek ostobaságára épül. Az emberi szellem idővel szükségképpen megvilágosodik, vagy legalább kigyógyul szeszélyeiből. A jezsuiták, akik ezt előre látták, éppen ezért akarták a maguk kezén egyesíteni a világi és az egyházi hatalmat. Hadseregeikkel meg akarták ijeszteni a fejedelmeket, akiket tőrrel vagy méreggel nem tudtak volna megfélemlíteni. Paraguayban és Kaliforniában máris lerakták birodalmaik alapjait.

Ha a világi elöljáró testület még tovább szunnyadt volna, akkor száz év múltán talán már lehetetlenné vált volna szembeszállnia a jezsuiták szándékaival. Az egyházi és világi hatalom egyesítése túlságosan félelmetessé tette volna őket. A katolikusokat egyszer s mindenkorra elvakultságba taszították volna, fejedelmeiket végérvényesen megalázták volna. Mi sem bizonyítja jobban a hatalomnak azt a fokát, ahová a jezsuiták már eljutottak, mint Franciaország magatartása a jezsuiták kiűzésének kérdésében.

Amidőn a világi elöljáró testület oly hevesen emelt szót könyveik ellen,*[21] bizonyára észrevette, mily hiábavaló ez a vád. Ám ugyanakkor érezte, hogy ez a vád az egyetlen, mely a népek lelkében tönkreteheti a jezsuitákat. Minden egyéb vád hatástalan lett volna.

Tegyük fel, hogy száműzetési rendeletükben a világi elöljárókat

[12] A hamis erkölcstani elvek csak akkor veszélyesek, ha törvényerőre emelkednek.

egyedül a közjó szempontjai vezették. Bármennyire ésszerűek lettek volna ezek a szempontok, igen csekély hatást tettek volna, s a jezsuiták hatalmas és támogatott rendje sohasem vált volna az ész és a közjólét martalékává.

TIZENEGYEDIK FEJEZET

A jezsuiták tönkretétele érdekében felhasznált eszközökről

Vajon mire volt szükség ahhoz, hogy a jezsuitákkal felvett harc sikerrel járjon? Arra, hogy szenvedélyt helyezzünk szembe a szenvedéllyel, szektát a szektával, fanatizmust a fanatizmussal. A janzenistát kellett harcra buzdítani ellenük. Márpedig a janzenista, aki vallásos buzgalmánál fogva*[22] vagy pedig ostobaságból érzéketlen embertársai nyomora iránt, sohasem szállt volna szembe a jezsuitákkal, ha csupán a közjó ellenségeit pillantotta volna meg bennük. A világi elöljárók megértették ezt, és azt hitték, hogy ahhoz, hogy a janzenistát e szerzetesek ellen tüzelhessék, képzeletét kell megindítani, és olyan könyvből, amilyen a bizonyítások könyve, szüntelenül a fülébe kell csendülnie *az erkölcstelen, a filozófiai bűn, a mágia, az asztrológia, a bálványimádás* stb. szavaknak.

Ezeket a bizonyításokat szemére vetették a világi elöljáróknak.*[23] Mindazonáltal, ha a jezsuita-ügy idején a világi elöljáróknak Franciaországban csak kevés hitelük és hatalmuk volt, ha a parlamentek helyzete a jezsuitákhoz viszonyítva olyan volt, hogy a közjó érdekében csak ürügyekkel és olyan indokolással működhettek, amelyek különböztek azoktól az indítékoktól, melyek valójában erre bírták őket, akkor miért nem használták fel és miért nem fordították a maguk javára azt a megvetést, mely a jezsuiták könyveinek és erkölcstanának jutott osztályrészül, hogy megszabadítsák Franciaországot a szerzetesektől, akik oly félelmetessé váltak intrikáik, vagyonuk, becsvágyuk*[24] és főleg azon eszközök révén, melyeket az ő alkotmányuk bocsátott rendelkezésükre a lelkek szolgaságba taszítása végett?

A jezsuiták igazi bűne kiváló kormányzásukban keresendő. Oly kiváló volt ez, hogy mindenütt ártott a társadalom jólétének.

El kell ismernünk, hogy a nemzeteket aligha érte kegyetlenebb csapás, mint a jezsuiták. Nélkülük azonban sohasem ismertük volna meg tökéletesen, mit jelent az emberekre nézve egy sereg törvény, ha egyetlen célra irányítják.

Egyik népnél sem található példa az ilyenfajta kormányzásra, s ez onnan van, hogy e kormányzás létrehozása érdekében, akárcsak Ro-

mulusnak, új birodalmat kell alapítani. Az emberek ritkán kerülnek ebbe a helyzetbe, egyéb körülmények között pedig talán lehetetlen kiváló törvényhozást létesíteni.

TIZENKETTEDIK FEJEZET

A fenti igazság vizsgálata

Ha valaki új törvényeket létesít egy birodalomban, akkor ezt vagy bíróként teszi, akit a nép bízott meg azzal, hogy a régi törvényhozást helyesbítse, vagy pedig győztesként, azaz a hódítás jogcímén. Ilyenek voltak azok a különböző körülmények, amelyek között egyfelől Szolón, másfelől pedig Nagy Sándor vagy Tamerlan működött.

Az első esetben a bíró – amiként erről panaszkodott is Szolón – kénytelen hozzáidomulni az őt alkalmazó emberek erkölcseihez és hajlamaihoz. Az illetők korántsem követelnek tőle kiváló törvényhozást. Ilyesmi túlságosan ellentétben állna erkölcseikkel. Mindössze annyit óhajtanak, hogy helyreüssön bizonyos visszaéléseket, melyek a jelenlegi kormányzatban kaptak lábra. Ebből következik, hogy a világi törvényhozó nem engedhet szabad folyást lángelméjének. Nem fog át valami nagyszabású tervet, és nem tűzi ki célként tökéletes kormányzat létesítését.

Vajon a második esetben mit tűz ki mindenekelőtt maga elé a hódító? Hatalmának megszilárdítását az elszegényedett nemzetek felett, melyeket tönkretett a háború, s vereségük miatt még feldúlt állapotban vannak. Ha rájuk kényszeríti hazája egynémely törvényét, ő maga is átveszi az ő hazájuk bizonyos törvényeit. Nem sokat törődik a bajokkal, melyek az egymásnak gyakran ellentmondó törvények keveredéséből adódnak.

Nem a hódítás pillanatában készíti a győztes a tökéletes törvényhozás nagyszabású tervét. Ilyenkor még nem biztos benne, hogy birtokolhatja-e az új koronát, s az egyetlen dolog, melyet új alattvalóitól megkövetelhet, nem egyéb, mint a behódolás. Hogy is adhatna nekik hasznos törvényeket a győzelem szekeréről és a zsarnokság trónjáról? A hódító megittasult sikereitől, s mit sem törődik rabszolgái boldogságával.

Ami a bírót illeti, akit a törvények reformjával bízott meg egy köztársaság, neki általában túlságosan sok és különböző érdeket kell szem előtt tartania, egy csomó elütő nézetet összebékítenie ahhoz, hogy ezen a téren nagyszerűt és egyben egyszerűt alkothasson. A kiváló törvényhozás problémájának megoldása egyedül egy gyarmat alapítójára vár-

hat, aki még előítélet és bevett szokások nélküli embereknek parancsol. Ilyen körülmények között semmi sem áll ellent annak, hogy lángelméjét kibontakoztathassa, és semmi sem gátolja a legbölcsebb törvények létesítését. A törvények tökéletességének ilyen esetben nincsenek más határai, mint a törvényhozó szellemének határai.

Miért van azonban, hogy a törvények céljait illetően a szerzetesi törvények a legkevésbé tökéletesek? Azért, mert a szerzetesrend alapítója ugyanabban a helyzetben van, mint a gyarmat alapítója. Egy Ignácnak, aki csendben és visszavonultságban fekteti le szabályzata tervét, nem kell még tekintettel lennie leendő alattvalói hajlamaira és nézeteire. Mihelyt kész ez a szabályzat, s mihelyt annak rendjét elfogadták, olyan novíciusok veszik őt körül, akik nagyon is alávetik magukat ennek a szabályzatnak, hiszen saját akaratukból tették magukévá, azaz helyeselték azokat az eszközöket, melyek a szabályzat betartására kényszerítik őket. Kell-e hát csodálkoznunk, ha az ilyenfajta törvényhozás a maga nemében tökéletesebb, mint bármely nemzet törvényhozása?

A különböző szerzetesi alkotmányok tanulmányozása egyike talán a legérdekesebb és a legtanulságosabb tanulmányoknak a bírák, a filozófusok és általában mindenféle államférfi számára. A részletekre vonatkozó tapasztalatok, melyek a különböző szerzetesrendek boldogulásának, nagyságának és hatalmának titkos okait leplezik le, bizonyítják – mint ahogy igyekeztem ezt kimutatni –, hogy a nemzetek fogyatékosságai, erényei, hatalmuk és boldogságuk nem a vallástól függnek, és nem is attól, amit erkölcsnek neveznek, hiszen ez utóbbi úgyszólván azonos minden nép körében a szerzetesek között is. Mindez egyedül a törvényhozástól függ.

A törvények alkotják a birodalmak lelkét. Vajon mily magas fokra viheti a kiváló törvényhozás a polgárok boldogságát?[13] E kérdés megoldása végett tudnunk kell mindenekelőtt, miben áll az egyén boldogsága.

[13] A különböző szerzetesrendek között vannak, amelyeknek kormányzata a leginkább megközelíti a köztársasági formát, s amelyeknek alattvalói nagyon is szabadok és boldogok. Általában azok a szerzetesrendek tartoznak ide, melyeknek erkölcsei a legjobbak, erkölcstanuk pedig a legkevésbé jár tévutakon. Ilyenek a doktriníusok és az oratoriániusok.

*1 A franciák valamennyien azzal büszkélkednek, hogy ők gyengéd barátok. Amidőn *Az elmérőI* című könyv megjelent, sokat kiabáltak a barátságról szóló fejezet ellen. Azt hihette volna az ember, hogy Párizst Oresztészek és Püladészek népesítik be. Pedig hát éppen a nemzetben kötelezi a katonai törvény a katonát arra, hogy lője le szökevény társát és barátját. Ilyen törvény megalkotása a kormány részéről nem bizonyít nagy tiszteletet a barátság iránt. Az engedelmesség pedig, mellyel a törvény iránt viseltetünk, nem bizonyít nagy gyengédséget barátaink iránt.

*2 A sztoikusok szerint bárki, aki rosszat akar önmagának, és minden ok nélkül tűzbe vagy vízbe veti magát, vagy kiugrik az ablakon, őrültnek számít, és valóban őrült is, hiszen az ember természetes állapotában a gyönyört keresi, és menekül a fájdalomtól. Minden egyes tettében szükségképpen a látszólagos vagy a valóságos boldogság vágya határozza meg viselkedését. Az ember tehát nem szabad. Akarata éppoly szükségképpeni következménye eszméinek, azaz érzéki benyomásainak, mint a fájdalom az ütésnek. Egyébként – fűzik hozzá a sztoikusok – van-e egyáltalán olyan pillanat, amidőn az ember szabadsága lelkének különböző műveleteire vezethető vissza?

Ha például nem lehetséges, hogy ugyanaz a dolog ugyanabban a pillanatban létezzék és ne létezzék, akkor nem lehetséges az sem,

hogy abban a pillanatban, amidőn a lélek cselekszik, másként cselekedjék;
hogy abban a pillanatban, amidőn választ, másként válasszon;
hogy abban a pillanatban, amidőn mérlegel, másként mérlegeljen;
hogy abban a pillanatban, amidőn akar, másként akarjon.

Márpedig ha akaratom úgy, ahogyan van, késztet mérlegelésre, ha az én mérlegelőképességem úgy, ahogyan van, késztet választásra, ha az én választásom úgy, ahogyan van, késztet cselekvésre, és ha akkor, amikor mérlegeltem, nem volt lehetséges (tekintetbe véve önmagam iránt táplált szeretetemet), hogy ne akarjak mérlegelni, akkor nyilvánvaló, hogy a szabadság nem létezik sem a jelenlevő akaratban, sem a jelenlevő mérlegelésben, sem a jelenlevő választásban, sem a jelenlegi cselekvésben. A szabadság tehát a lélek semmiféle műveletével sem hozható kapcsolatba. E célból arra volna szükség, hogy ugyanazon dolog – mint ahogy már mondottam –, ugyanabban a pillanatban létezzék és ne létezzék. Nos hát – fűzik hozzá a sztoikusok –, a következő kérdést tesszük fel a filozófusoknak: „Vajon szabad-e a lélek, ha

nem szabad akkor, amikor akar, amikor mérlegel, amikor választ, és amikor cselekszik?"

*3 Talán egyáltalán nincs olyan szent, aki legalább egyszer életében ne mártotta volna kezét emberi vérbe, és ne kínoztatta volna meg embertársát. Szent volt az a püspök is, aki nemrégiben oly hevesen kívánta egy fiatalember halálát Abbeville-ben. Azt akarta, hogy ez a legény szörnyű kínok közt vezekelje le gaztettét, amiért néhány ledér dalt énekelt.

*4 Azért mészároljuk az eretnekeket – mondják a szenteskedők –, mert a könyörület érzése hat át bennünket. Mi csak a jótékonyság ösztökéjét akarjuk éreztetni velük. Reméljük, hogy a haláltól és a hóhértól való félelem felkeltésével kiragadhatjuk őket a pokolból. Mióta van azonban a jótékonyságnak ösztökéje? Mióta gyilkol a szeretet? Egyébként, ha a bűnök kevésbé juttatják az embert kárhozatra, mint a tévedések, akkor a szenteskedők miért nem mészárolják le a saját szektájuk bűnös embereit?

*5 Az éhség, azaz a szükség teszi a polgárokat iparkodóvá, s a bölcs törvények teszik őket jó emberekké. Machiavelli említi, hogy az ókori rómaiak az erény példáját nyújtották minden téren, tisztességesek voltak valamennyien, több évszázad leforgása alatt alig akadt közöttük hat-hét bírságolt, száműzött, halálraítélt. Minek köszönhették ők erényeiket és sikereiket? Bölcs törvényeiknek és azoknak az ősi viszályoknak, melyek a plebejusok és a patríciusok között támadtak, s fönntartották ezt a hatalmi egyensúlyt. A folytonosan újraéledő viszályok hozzú időn át ébren tartották az egyensúlyt a két testület között. A rómaiak – fűzi hozzá ez a híres író – minden tekintetben különböztek a velenceiektől. Az előbbiek nem voltak sem alázatosak a balsorsban, sem elbizakodottak a jólétben, s így e két nép különböző magatartása és eltérő jelleme a fegyelmezettségük között megnyilvánuló különbség eredménye volt.

*6 Helvetius urat néhány teológus istentelennek, Bertier atyát pedig szentnek nyilvánította. Pedig az előbbi nem ártott, és nem is akart ártani senkinek, az utóbbi pedig nyilvánosan kijelentette, hogy ha király lenne, Montesquieu elnököt vérbe fojtaná. Az előbbi a tisztességes ember, az utóbbi a keresztény.

*7 Az igazságos törvények mindenhatók az emberek felett. Ezek parancsolnak az emberi akaratnak, ezek teszik őket tisztességessé, emberségessé, gazdaggá. Az angolok öt-hat ilyen fajta törvénynek köszönhetik jólétüket, tulajdonuk és szabadságuk biztonságát. E törvények közül az első az alsóházra ruházza a rendkívüli adó megállapításának jogát. A második törvény a *Habeas corpus* akta, a harmadik az esküdtek által hozott ítéletekről szól, a negyedik a sajtószabadságról, az ötödik pedig az adószedés módjáról.

*8 Az emberek társas erényeiket nem a vallásnak és korántsem annak a velünk született és – mint mondják – minden lélekbe bevésett természeti törvénynek köszönhetik. Ez a természeti törvény, melyet annyira magasztalnak, csupán a tapasztalás, az elmélkedés és a szellem terméke, akárcsak a többi törvények. Vajon, ha a természet

világos fogalmakat vésett volna a szívekbe az erényről, és ezek az eszmék nem lennének szerzett tulajdonaiknak, akkor az emberek áldoztak volna-e valaha is embereket az általuk kegyesnek mondott isteneknek? Vajon a karthagóiak feláldozták volna-e gyermekeiket Saturnus oltarain, hogy megnyerjék jóindulatát? Vajon a spanyolok abban a hitben élnének-e, hogy az istenség szomjúhozza az eretnek vagy a zsidó vérét? Vajon a néptömegek abban a vágyban ringatnák-e magukat, hogy elnyerhetik az ég szeretetét, akár emberek kivégzése révén, akik nem úgy gondolkoznak, mint az ő papjaik, akár egy szűz legyilkolása árán, akit főbenjáró bűneik kiengeszteléséért ajánlanak fel?

*[9] Oly becses dolog az erény, és gyakorlata annyira összefügg a nemzet érdekeivel, hogy abban az esetben, ha az erény csak tévedés lenne, kétségkívül még az igazságot is fel kellene neki áldozni. De mire való ez az áldozat? És miért lenne a hazugság az erény atyja? Mindenütt, ahol az egyéni érdek összefonódik a társadalom érdekével, az erény minden egyénben az önszeretet és a személyes érdek szükségképpeni következményévé válik.

Egy nemzet valamennyi fogyatékossága mindig a törvényhozás valamely fogyatékosságával hozható kapcsolatba. Miért hogy oly kevés a tisztességes ember? Azért, mert a szerencsétlenség úgyszólván mindenütt üldözi a becsületességet. Ha ezzel szemben tisztesség és tekintély szegődik mellé, minden ember erényessé válik. Vannak azonban titkos gaztettek, melyekkel egyedül a vallás képes szembeszegülni. A valakire rábízott érték ellopása a példa rá. De vajon a tapasztalás bizonyítja-e, hogy nyugodtabban lehet ezt a kincset a pap gondjaira bízni, mint Ninon de Lenclos-ra? Mennyi lopást követnek el kegyes adomány címén! Mennyi örökségtől ütik el a jogos örökösöket! Az egyház mérhetetlen vagyonának ez a forrása. Íme az ő lopásai. És hol vannak azok a vagyonok, melyeket helyreállított? Ha a szerzetes, mint mondják, nem ad vissza semmit, akkor visszaadat. Mekkora összegre becsülhető egy nagy királyságban mindaz, amit visszaszolgáltat? Százezer tallérra? Ám legyen. Hasonlítsuk azonban össze ezt az összeget azzal az összeggel, melyet a sok rendház fenntartása követel. Az ő hasznosságukat ilyenkor lehet pontosan megállapítani. Azt a pénzembert, aki egy millió bevételének a biztosítása érdekében húsz milliót költene el rezsiköltségekre, mindenki agyalágyultnak tartaná.

*[10] Ha minden ember született rabszolgája a babonának, akkor – mondják majd – gyengeségüket miért nem arra használjuk fel, hogy boldoggá tegyük őket, s hogy szemünkben tiszteletet szerezzünk a törvényeknek? De hát tiszteli-e a babonás ember a törvényeket? Dehogyis, sőt éppen ő az, aki megsérti a törvényt. Mérgezett forrás a babona, belőle származik minden nyomor és minden baj a földön.

*[11] A tisztességes ember mindig a maga eszének fog engedelmeskedni, és nem a kinyilatkoztatást fogja előnyben részesíteni. Az ő véleménye szerint biztosabb, hogy Isten az emberi ész teremtője, vagyis azé a képességé, melynél fogva az ember az igazat a hamistól megkülönbözteti, semmint az, hogy ugyanez az Isten valamely

könyvnek a szerzője. A bölcs ember szemében bűnösebb dolog tagadni saját eszének létezését, mintsem tagadni bármiféle kinyilatkoztatást.

*12 A vallási rendszer megbontja mindazt az arányt, mely az emberi cselekedeteknek juttatott jutalmak és ama haszon között van, mellyel ezek a cselekedetek a társadalom számára járnak. Milyen okból tisztelik kevésbé a katonát, mint a szerzetest? A szerzetes szegénységi fogadalmat tesz, miért adnak tehát neki tizenkét-tizenötezer tallérnyi járadékot, hogy aztán évente egyszer végighallgassa valamely nagy ember bűneit vagy ostobaságait? Lám, a katonatiszttől, aki megsebesült a vár fokán, még a hatszáz tallért is megtagadják.

*13 Úgyszólván valamennyi vallás megtiltja az embereknek, hogy eszüket használják, fajankóvá, szerencsétlenné és kegyetlenné teszi őket. Ezt az igazságot igen mulatságosan vitték színre egy angol színdarabban, melynek címe: *A józan ész királynője*. A királynő kegyencei ebben a darabban: a *Jogtudomány*, amely a *Törvény* nevet viseli, az *Orvostudomány*, *Fizika* néven, a napvallás egyik papja, aki a *Bújtogató* nevet viseli. Ezek a kegyencek belefáradtak abba a kormányzásba, mely érdekeik ellen volt, összeesküsznek, és a tudatlanságot hívják segítségül. A tudatlanság partra száll a *józan ész* szigetén, olyan csapat élén, mely bűvészekből, kintornásokból, majmokból stb. áll, s egy csomó olasz és francia van a kíséretükben. A józan ész királynője eléjük megy, de a Bújtogató feltartóztatja őt: Ó, királynő – mondja neki –, trónod megingott, ellened vannak az istenek, vészes haragjuk annak a támogatásnak a következménye, melyben a hitetleneket részesítetted. A nap szól most tehozzád az én szavaimmal. Reszkess! Add kezemre ezeket a becstelenekct, hogy a lángok martalékául vessem őket; vagy az ég így tölti bosszúját terajtad. Pap vagyok én, azaz csalatkozhatatlan. Parancsolok, s neked engedelmeskedned kell, hacsak nem félsz attól, hogy megátkozom a napot, amelyen születtél, mint a vallás végzetes napjat. A királynő oda se hallgat, riadót fúvat, de hadserege cserbenhagyja. Visszavonul egy erdőségbe. Bújtogató utánaoson, és tőrével leszúrja. Egyéni érdekem és vallásom kívánta – mondja – ezt a nagy áldozatot. Kijelentsem-e, hogy én vagyok a gyilkos? Nem tehetem, hiszen az az érdek, amely a gyilkolásra bírt, hallgatást parancsol. Nyilvánosan fogom megsiratni ellenfelemet, dicsőíteni fogom erényeit. Ezt mondja: háború zaja hallatszik. Megjelenik Tudatlanság, Józan Ész holttestét elviteti, és egy sírban helyezi el. Hang hallatszik ki a sírból, és ezeket a prófétai szavakat mondja: „Hadd kóboroljon mindörökre a Józan Ész szelleme a földön. Az ő nyögései örök ijedelemre késztessék a tudatlanság seregeit. Ezt a szellemet egyedül a felvilágosult embereknek szabad meglátniuk, őket azonban mindig képzelődőknek fogják tartani."

*14 Olyan lámpások a törvények, melyeknek fénye megvilágítja a népeket az erény útján. Mit kell tenni, hogy a törvényeknek tiszteletet szerezzünk? A törvényeknek e célból egyaránt a társadalom jólétére kell irányulniuk. Mielőtt kihirdetnénk,

hosszasan vizsgáljuk meg őket. A rómaiak körében a tizenkét-táblás törvényt egy teljes éven át a nép szeme elé rakták, hogy megmondhassa róluk véleményét. Csak ilyen magatartással bizonyíthatják a világi elöljárók, hogy őszinte a szándékuk, amidőn jó törvényeket akarnak alkotni. Minden törvényszék, amely magas állású ember indítványára könnyelműen iktatná törvénybe a halálos ítéletet az állampolgárok ellenére, gyűlöletessé tenné a törvényhozást, a bírói testületet pedig megvetendővé.

*15 A zsidók szerint négy dolognak kell romba döntenie a világot, s e négy dolog közül az egyik egy bolond vallásos ember.

*16 Mindenki fél a fájdalomtól és a haláltól. Még a katona is ennek a félelemnek engedelmeskedik, hiszen ez teszi őt fegyelmezetté. Aki semmitől sem rettegne, semmit sem tudna cselekedni a saját akarata ellenére. Azért bátrak a csapatok, mivelhogy gyávák.

*17 Ha a gaztettek megakadályozásához szükséges rendőrség túlságosan sokba kerül, akkor terhére van a polgároknak, s társadalmi csapássá válik. Ha a rendőrség túlságosan él a zaklató módszerekkel, lezülleszti az erkölcsöket, s a kémkedés szellemét terjeszti, azaz valóban társadalmi csapássá válik. Nem szabad a rendőrségnek az erősebbik fél bosszúját szolgálnia a gyengébbel szemben és bírósági per nélkül bebörtönöznie az állampolgárt. Ezenkívül szüntelenül ellenőriznie kell önmagát. Ha nem hajlandó a legnagyobb mértékben élni az éberség fegyverével, akkor ügynökei engedélyezett gonosztevőkké válnak; ez rendkívüli veszélyt jelent, mert nagyszámú titkos gaztetteik ismeretlenek és büntetlenek maradnak.

*18 A jezsuita zsarnokkal nem úgy állunk, mint a keleti zsarnokkal, akit egy csapat bandita követ, s ezt a csapatot hadseregnek nevezik, melynek élén fosztogatja, pusztítja birodalmát. A jezsuita olyan zsarnok, aki önmaga is alárendeltje a rend szabályzatának, ugyanaz a szellem hevíti őt is, tekintélyét csak alattvalói hatalmától nyeri. Az ő zsarnoksága tehát rájuk nézve nem lehet ártalmas.

*19 A reformátusok között kevés királygyilkosról szokás megemlékezni, s ez onnan van, mert ők nem térdelnek le a pap előtt, és Istennek gyónnak, nem az embernek. A katolikusokról mindez nem mondható el. Úgyszólván valamennyien gyónnak és áldoznak, mielőtt merényleteiket elkövetnék.

*20 A szerzetes engedelmessége felettesével szemben ez utóbbit mindig félelmetessé teszi. Ez csak parancsol, s már végre is hajtották a gyilkosságot. Van-e szerzetes, aki ellenállhat parancsainak? S méghozzá mennyi eszköz áll rendelkezésére ahhoz, hogy mindenki engedelmeskedjék. Ha meg akarjuk ismerni ezeket, fussuk át a kapucinusok szabályzatát.

Clemens papa IV. ubi supra, cap. VI. §. 24. mondja: „Egy fráternek csak egy másik fráternél van joga gyónni, hacsak nem kényszeríti feltétlen szükségesség." Ezt

mondja *ubi supra, cap. VI.* §. 8.: „Ha egy fráter a börtönben bilincsei súlyától szenved, és gyónni óhajt a rend egyik szerzetesénél, csak akkor nyerheti el kérése teljesítését, ha a gvardián helyesnek tartja, hogy megadja neki ezt a vigasztalást és ezt a kegyet. Húsvétkor a szerzetes csak felettesének engedélyével áldozhat, de mindig csak a betegszobán vagy valamely más titkos helyen."

Hozzáfűzi *ubi supra, cap. VI.* §. 10.: „A nagyobb bűnökért a fráterokat elevenen kell elégetni. A többi bűnökért megfosztják őket ruháiktól, meztelenre vetköztetik, megkötözik, és kérlelhetetlenül felkoncolják őket a lelkiatya kívánságai szerint. Csak mértékletesen szabad adni nekik – és csupán kegyes vigasztalásul – egy darab kenyeret és valamelyes vizet."

„A fertelmes bűnökért a lelkiatya a kínzásnak olyan fajtáit eszelheti ki, amilyeneket akar."

Ezt mondja *ubi supra, cap. VI.* §. 2.: „Ha egy fráter megbüntetésére nem elegendő a bilincs, a tűz, az ostor, a szomjúság, a börtön és a szentségek megtagadása, vagy ha mindez nem elegendő ahhoz, hogy bevallja a gonosztettet, amellyel vádolják, a lelkiatya a kínvallatásnak olyan fajtáját találhatja ki, amilyent akar, s nem kell, hogy felfedje előtte a feljelentőket és a tanúkat, hacsak nem valamely híres szerzetesről van szó. Illetlen dolog lenne ugyanis olyan atyát vallatni (hacsak nem valamely égbekiáltó gonosztettről van szó), aki egyébként jelentős érdemeket szerzett a rendnek.

Es végül hozzáfűzi *ubi supra, cap. VI.* §. 3.: „Azt a frátert, aki a világi törvényszékhez folyamodik, így például a püspöki törvényszékhez, a generális vagy a provinciális kényére-kedvére büntetheti. Azt a frátert, aki bevallja bűnét, vagy akire a bűnt rábizonyították, fellebbezésre való tekintet nélkül kell kivégezni, kivéve azt az esetet, ha joga van fellebbezni, és ezt meg is teszi az illető."

Ahol ilyen szabályzat van érvényben, ott elképzelhetetlen az a szerzetes, akiből a pápa, az egyház vagy a generális ne tudna királygyilkost csinálni. Nincs oly felettes, akinek a fejedelem hasonló hatalmat juttathatna az alacsonyabb rangúak felett. Micsoda elvakultság ez, melynek révén az ártatlanságot kiteszi a legkegyetlenebb kínvallatásoknak, önmagát pedig ezernyi veszélynek!

*[21] A jezsuiták által írt munkák között kétségtelenül sok a nevetséges és a meggondolatlanul szerkesztett munka. Garasse páter például, amidőn különös tantételének második könyvében, a 130. oldalon Kain ellen rohan ki, azt mondja, hogy „Kain, miként a zsidók megjegyzik, nem volt nagyon értelmes ember, sőt ő volt az első istentagadó. Kain képtelen volt megérteni mindazt, amit atyja, Ádám mondott neki, tudniillik azt, hogy létezik egy szent Isten, aki bírája tetteinknek. Mivel Kain nem tudta ezt ésszel felfogni, úgy képzelte, hogy dajkamesékről van szó, és hogy atyja elvesztette a józan eszét. Máskülönben nem beszélne neki a földi paradicsomból való távozásáról

és mindarról, ami azután történt vele. Kain erre aztán fivére megölésére ragadtatja magát, és olyan választ ad Istennek, mintha egy semmirekellőhöz beszélne."

Ugyanez a páter azt meséli az első könyv 97. lapján, hogy amidőn Kálvin Poitou megyébe érkezett, úgyszólván az egész nemesség magáévá tette az ő téves tanait, egy nemesember azonban a nemesség egy részét visszatartotta a katolikus hitben ezekkel a szavakkal: „Ígérem, hogy jobb vallást fogok bevezetni, mint amilyen Kálvin vallása, ha találok egy tucat semmiházit, akik nem félnek attól, hogy tűzhalált szenvedjenek az én ábrándozásaim védelmében." Fontenelle-t üldözték, amiért a jóslatokról szóló könyvében elismételte mindazt, amit Garasse páter adott egy poitou-i nemesember szájába. Lám, forgandó a szerencse ezen a világon.

*[22] Mindenki, még a janzenista pedagógusok is egyetértenek abban, hogy a jelenlegi franciaországi nevelés képtelen arra, hogy állampolgárokat és hazafiakat formáljon. Miért, hogy ezek a janzenisták, akik szüntelenül az ingatag vagy elégséges kegyelem tanával foglalkoznak, mindmáig semmiféle új köznevelési tervet sem javasoltak? Mennyi közöny nyilvánul meg az ájtatos emberekben a társadalom jóléte iránt!

*[23] A jezsuiták hívei kijelentették, hogy ez a bizonyításokról szóló könyv méltó egy írországi teológushoz, de nem méltó egy parlamenthez. A jezsuiták felett – fűzték hozzá – nem világi elöljárók mondtak ítéletet, hanem janzenista ügyészek. Annyit mindenesetre tudok, hogy részben ennek a könyvnek köszönhető e társaság feloszlatása. Nagyon is igaz tehát, hogy a legszerencsésebb reformok néha a legnevetségesebb eszközök útján jönnek létre.

*[24] Pontus de Tyard de Bissy, Chalon-sur-Saône püspöke (az egyedüli, aki az 1588. évi blois-i rendi gyűlésen hű maradt III. Henrikhez) levelet intézett a dijoni parlamenthez. Ebben a levélben, amely az 1590. évi dátumot viseli, a főpap mindenekelőtt hazája nyomorúságos állapotát fájlalja, leírja a liga borzalmait, iszonyatos gaztetteit, s végül azt bizonyítja, hogy Isten haragjában tönkre akarja tenni ezt a szép királyságot, *melyet vasálarcos csalók teljes egészében felforgattak.* Ezek után a parlamenthez fordul, és ilyen módon buzdítja a jezsuiták kiűzésére:

„Mohamed eme prófétái – mondja – istentelenségükben arra ragadtatták magukat, hogy a háborút az Istenhez vezető útnak nyilvánítsák. Mindörökre ki kell űzni Franciaországból ezeket az ördögi csábítókat, az álbölcsesség elvakult hirdetőit, e vakbuzgó képmutatókat, akik szítói minden polgárháborúnak, tűzcsóvákat dobnak a lelkekre, a zendülés legfőbb élesztői, Spanyolország ügynökei, kémek, veszedelmes és ügyes kémek, akik értik a tőrbecsalás művészetét."

Azután a jezsuita Károlyra és rendtársaira tér át: „Ön jól látja – mondja – mindezeket a szörnyűséges főbenjáró bűnöket, melyektől felhördül a tisztességes ember, és ön a legkisebb mértékben sem hajlandó mindezt helyteleníteni. Sőt tovább-

megy, még helyesel is nekik, s a legnagyobb gonosztetteknek mennyei jutalmakat ígér. Egyenesen arra ingerli őket, hogy gaztetteket kövessenek el, és hírhedt betyárokat helyez el a mennyországban, akiket a könyörületesség szentelt vizével mos le."

„Nemrégiben gyilkolták meg az igen keresztény királyt, aki ellen az önhöz hasonló egyének követtek el iszonyú merényletet. És ön még halála után is gyilkolja őt. Martalékul dobja őt az örök tűznek, és azt meri prédikálni, hogy még azt a segítséget is meg kell tagadni tőle, amit az imádság nyújt."

VIII. szakasz

Mi alkotja az egyéni boldogságot, és milyen alapra kell építeni a nemzet jólétét, mely szükségképpen az egyes egyének jólétéből tevődik össze?

Vajon az emberek valamennyien egyaránt boldogok lehetnek-e, ha társadalomban élnek?

Nincs oly társadalom, melyben a polgárok valamennyien egyenlők lehetnek vagyon és hatalom tekintetében.*[1] Vajon van-e olyan társadalom, amelyben valamennyien egyenlők lehetnek boldogság dolgában? Ezt szándékszom most megvizsgálni.

Kétségtelen, hogy bölcs törvények létrehozhatják ezt a csodát, mely nem más, mint az egyetemes jólét. Ha minden állampolgárnak van bizonyos tulajdona, ha bizonyos jólét környezi valamennyit, s ha hétnyolc órai munkával bőségesen kielégíthetik mind a maguk, mind a családjuk szükségleteit, akkor oly boldogok lehetnek, hogy nem is kívánhatnak többet.

Ennek bizonyítására meg kell tudnunk mindenekelőtt, miből áll az egyes ember jóléte. Ez az alapvető ismeret az egyetlen alap, melyre a nemzet jóléte építhető.

A nemzet nem egyéb, mint összes polgárának egyesülése. A társadalom jóléte pedig az összes egyének jólétének összessége. Mármost mi alkotja a magánember boldogságát?

Tegyük fel ezt a kérdést minél több embernek. Azt fogják válaszolni: ahhoz, hogy mindenki egyaránt boldog legyen, mindenkinek egyaránt gazdagnak és hatalmasnak kell lennie. Mi sem helytelenebb, mint ez az állítás. Valóban, hogyha az élet nem áll egyébből, mint végtelen számú különböző pillanat összességéből, akkor minden ember egyaránt boldog lenne, ha valamennyien egyaránt kellemes módon tudnák kitölteni ezeket a pillanatokat. Lehetséges-e azonban ilyesmi, ha mindenkinek mások és mások az életkörülményei? Vajon lehetséges-e az emberélet valamennyi pillanatát a boldogság ugyanazon árnyalatával színezni? Meg kell tudnunk mindenekelőtt, hogy a nap különböző részei szükségképpen milyen más és más foglalatosságokkal telnek el.

A napi elfoglaltságról

Az emberek éhesek, szomjasak, szükségét érzik annak is, hogy asszonyaikkal háljanak, hogy aludjanak stb. A nap huszonnégy órájából tízet vagy tizenkettőt fordítanak arra, hogy e különböző szükségleteket kielégítsék. Abban a pillanatban, ahogy kielégítették, valamennyien egyaránt boldogok, a nyúlbőrkereskedőtől kezdve a fejedelemig.

Hiába mondják az emberek, hogy a gazdag asztala kívánatosabb, mint a jómódú emberé. Mihelyt a kézműves jól táplálkozik, elégedettnek érzi magát. Mint ahogy már fentebb mondottam, a különböző népek különböző étrendjei bizonyítják, hogy a jó étkezés nem más, mint a megszokott étkezés.[1]

A napnak tehát van tíz vagy tizenkét órája, amidőn az emberek, ha elég jómódúak ahhoz, hogy a legszükségesebbet megszerezzék, egyaránt boldogok lehetnek. Ami a többi tíz vagy tizenkét órát illeti, vagyis azokat az órákat,[2] melyek az újraéledő és a kielégített szükségletek közé ékelődnek, senki sem kételkedhetik, hogy az emberek ilyenkor még mindig ugyanabban a boldog állapotban vannak, ha általában ugyanolyan módon használják fel ezt az időközt, és úgyszólván valamennyien munkára fordítják, vagyis annak a pénznek a megszerzésére, mely szükségleteik kielégítéséhez elengedhetetlen. Így hát a postás, aki lót-fut, a kocsis, aki hajtja kocsiját, az írnok, aki körmöl, mindnyájan, a legkülönbözőbb hivatásbeliek ugyanazt a célt tűzik maguk elé. Ebben az értelemben tehát ugyanazon a módon használják fel a rendelkezésükre álló időt.

Vajon ugyanez áll-e a gazdag és tétlen emberre? Gazdagsága munka nélkül látja el szükségleteit, gondoskodik szórakozásairól. Így is van, csakhogy boldogabb-e ezáltal? Szó sem lehet róla, hiszen a természet az ő kedvéért nem sokszorozza meg az éhség, a szerelem stb. szükségérzetét. De vajon a dús ember kellemesebb módon tölti-e ki azt az időközt, mely a kielégített szükséglet és az újraéledő szükséglet közé ékelődik? Eziránt kétségeim vannak.

[1] De C. miniszter úr, Anglia nagykövete, amidőn Franciaországba visszatért, hogy ezt a hivatalát gyakorolja, ilyen kijelentést tett: *Fura egy ország, ahonnan jövök! Húsz különböző vallás, s mindössze kettő hamis közülük!*

[2] Valóban, e tíz-tizenkét óra többé-kevésbé szerencsés felhasználásától függ elsősorban a legtöbb ember boldogsága vagy boldogtalansága.

Biztos, hogy a kézműves szüntelenül dolgozni kényszerül. A tétlen gazdag ember unatkozni kényszerül. Vajon melyik a rosszabb e két rossz közül? A munkát általában azért tartják rossznak, mert a legtöbb kormányzatban csak túlhajszolt munkával kereshetjük meg a mindennapi kenyeret. Innen van, hogy a munka fogalma mindig a kínszenvedés fogalmát idézi fel.

Pedig önmagában véve a munka nem azonosítható a kínszenvedéssel. Mihelyt a megszokás könnyűvé teszi számunkra a munkát, és olyan mértékben köt le bennünket, hogy nem fáraszt ki túlságosan, akkor a munka az előbb mondottakkal ellentétben valóságos jótétemény. Hány kézművessel találkozunk, aki meggazdagodott, és mégis folytatja üzletét, sőt nehéz szívvel hagyja abba, amidőn az öregkor rákényszeríti. Nincs, amit a megszokás ne tenne kellemessé.

Hivatás, mesterség, szakképzettség vagy tehetség foglalkoztatása közben a bíró, aki ítéleteket hoz, a lakatos, aki vasat kovácsol, a végrehajtó, aki kellemetlenkedik, a költő és a muzsikus, akik művet alkotnak, körülbelül valamennyien ugyanazt a gyönyört élvezik, s különböző munkájukban egyaránt megtalálják a módját annak, hogy az unalom fizikai fájdalmától megmeneküljenek. Boldog embernek az elfoglalt embert kell neveznünk. Ennek bizonyítására a gyönyör két fajtáját kell megkülönböztetnem.

Az első csoportba az *érzékek okozta gyönyörök* tartoznak. Ezek fizikai szükségleteken alapulnak, és mindenféle társadalmi körülmény között élvezhetők. Mialatt az emberek élvezik őket, egyaránt szerencsések. Ezek a gyönyörök azonban nem tartanak sokáig.

A másik csoportba az *előrelátásból származó gyönyörök* tartoznak. E gyönyörök közé sorolom mindazokat az eszközöket, melyekkel a fizikai szükségletek kielégíthetők. Ezek az eszközök az előrelátás révén mindig valóságos gyönyörökké alakulnak át. Ha kezembe veszem a gyalut, milyen érzésem támad? Átérzem az előrelátásból származó mindazon gyönyöröket, melyek az asztalosmunkám után járó fizetséghez fűződnek. Nos, az ilyenfajta gyönyörök egyáltalán nem léteznek a gazdag ember számára, aki munka nélkül él, és pénzesládájában megtalálja az egyenértékét mindazoknak a tárgyaknak, melyekre vágyai irányulnak. Semmit sem kell tennie ahhoz, hogy mindezt megszerezze. Sőt, mindez csak növeli az unalmát. Innen van, hogy ő mindig nyugtalan, ide-oda járkál szüntelenül, folyton sétáltatja magát hintójában, akárcsak a mókus, amely kalitkája görgetésével üzi el unalmát. A tétlenül dúskáló, ahhoz, hogy boldog legyen, kénytelen arra várni, hogy a természet valami újabb szükségérzetet ébresszen fel benne. Az ő lel-

képen tehát a tétlenség miatt érzett unalom tölti be azt az időközt, mely az újraéledő szükséglet és a kielégített szükséglet közé ékelődik.

A kézművesnek a munka hozza létre az eszközöket, melyekkel szükségleteit kielégítheti, szórakozásairól gondoskodhat, s méghozzá csak ilyen áron, s ezek éppen azért válnak számára kellemessé.

A gazdag ember, aki tétlen, ezerszer is átéli az unalom érzését, mialatt a kézműves és a munkás az előrelátásból eredő gyönyörök folyton megújuló érzését élvezi.

A munka, feltéve ha mérsékelt, általában a legszerencsésebb felhasználása annak az időnek, midőn semmiféle szükségletet sem elégítünk ki, semmiféle olyan érzéki gyönyört sem élvezünk, amely kétségkívül a leghevesebb, de a legkevésbé tartós.

Mennyi kellemes érzés létezik számunkra, oly érzés, melyet nem ismerhet az, akit semmiféle szükséglet sem kényszerít a gondolkodásra! Ha mérhetetlen vagyonom biztosítja nekem mindazokat a gyönyöröket, melyeket a szegény ember kíván, s amiket oly nagy kínnal tud csak megszerezni, akkor elmerülök a tétlenségben. Mint ahogy mondottam már, türelmetlenül várom, hogy a természet valami új vágyat ébresszen bennem. Mindig csak várok, meglep az unalom, boldogtalannak érzem magam. Mindez nem áll az elfoglalt emberre. Ha a munka és a pénz eszméje, azé a pénzé, melyet munkájáért fognak fizetni, emlékezetében a boldogság eszméjével társul, akkor már maga az elfoglaltság is boldogsággá válik. Az ácsnak minden fejszecsapás azokat a gyönyöröket idézi emlékezetébe, melyet a napi munkája után járó fizetség szerez majd neki.

Általában minden szükséges elfoglaltság a legkellemesebb módon tölti ki azt az időközt, mely a kielégített szükségletet az újraéledő szükséglettől elválasztja, azaz a napnak azt a tíz-tizenkét óráját, amidőn a leginkább irigyeljük a gazdagtól a tétlenséget, s oly magasztosan boldognak hisszük őt. Az öröm, mellyel a földművelő már kora reggel ekéje elé fogja állatát, s amellyel az adófelügyelő kinyitja pénztárát és számadási könyvét, mindezt kellőképpen bizonyítja.

Az elfoglaltság olyan gyönyör, mely minden pillanatban megszerezhető, ez azonban ismeretlen az előkelő és tétlen gazdag előtt. Gazdagságunk mértéke, bármit mond is az előítélet, nem mértéke boldogságunknak. Innen van, hogy mindazon életkörülmények között, amidőn mértékletes munkával kielégíthetők az összes szükségletek, a nincstelen állapotánál jobb állapotban levő emberek kevésbé vannak kitéve annak az unalomnak, mely a tétlen gazdagot meglepi, s így ők a lehető legboldogabbak.

Ha az emberek nem is egyenlőek vagyon és méltóság dolgában, egyenlőek lehetnek boldogság dolgában. Miért van azonban, hogy a birodalmakat csak szerencsétlen emberek népesítik be?

Az okokról, melyek úgyszólván valamennyi nemzet nyomorának előidézői

Az emberek és a népek úgyszólván egyetemes nyomora tökeletlen törvényeiktől és a vagyon túlságosan egyenlőtlen megoszlásától függ. A legtöbb királyságban csak két osztálya van a polgároknak. Az egyik az, amely a legszükségesebb dolgok terén is hiányt szenved, a másik az, mely dagad a fölöslegtől. Az előbbi csak túlhajszolt munka árán képes ellátni szükségleteit. Ez a munka testi bajt jelent valamennyi számára. Egyesek számára valóságos kínszenvedés. A másik osztály bőségben él, de egyúttal rettegésben, melyet az unalom kelt.[3] Így tehát az unalom csaknem éppolyan félelmetes betegség, mint amilyen a nincstelenség.

Úgy látszik, elkerülhetetlen, hogy a legtöbb birodalmat szerencsétlen emberek népesítsék be. Mi a teendő ahhoz, hogy a boldogság megjelenjen? Csökkenteni kell egyesek gazdagságát, növelni a többiekét. A szegény embernek olyan jólétet kell szerezni, hogy hétnyolc órai munkával bőségesen kielégíthesse mind a maga, mind a családja szükségleteit. Ilyenkor válik azután olyanná, aki – mondhatjuk – a lehető legboldogabb. Ami a fizikai gyönyöröket illeti, élvezheti mindazt, amit a gazdag élvez. A szegény ember étvágya olyan természetű, mint a gazdag étvágya, s hogy az általánosan ismert közmondással éljek: *Kétszer a gazdag sem ebédel.* Tudom, hogy vannak olyan költséges élvezetek, melyek az egyszerűbb jólétben élő ember számára hozzáférhetetlenek. Bármikor lehet azonban pótolni ezeket egyéb élvezetekkel, és ugyancsak kellemes módon lehet kitölteni azt az időközt, mely a kielégített szükséglet és az újraéledő szükséglet, azaz két étkezés vagy egy előbbi és egy utóbbi élvezet között van. Egyaránt boldog lehet mindenki bármely kormányzatban, amely a bölcsességre épül, oly pillanatokban, midőn szükségleteit elégíti ki, valamint olyanokban, amelyek a kielégített szükséglet és az újraéledő szükséglet közé esnek.

[3] Hányféle baj támadja meg a gazdag embereket az unalom okozta bajokon kívül! Mennyi nyugtalanságban van részük, és mennyi gondot okoz nekik, hogy növeljék és megőrizzék nagy vagyonukat! Mit jelent az, hogy gazdag ember? Egy nagy ház kasznára ő, kinek feladata, hogy táplálja és felöltöztesse azokat a lakájokat, akik őt levetkőztetik. Ha a cselédeknek a kenyér biztosítva van öreg napjaikra, s ha nem kellett osztozniuk gazdájukkal a munkátlanság unalmában, akkor elmondhatják róluk, hogy ezerszeresen boldogabbak voltak. A dús ember boldogsága bonyolult gépezet, melyet szüntelenül javítani kell. Ahhoz, hogy valaki szüntelenül boldog lehessen, csekély költség árán kell boldognak lennie.

Márpedig, ha az élet nem más, mint ezen kétfajta pillanat összessége, akkor a jómódú ember ugyanazt a boldogságot mondhatja magáénak, ami a leggazdagabb és a leghatalmasabb emberek jólétével azonos. Lehetséges volna-e azonban, hogy olyan jó törvények keletkezzenek, melyek minden egyes polgárt a jólétnek ebbe a boldogsághoz elengedhetetlen állapotába juttatnak?

NEGYEDIK FEJEZET

A polgárok jólétének növelése lehetséges

Ha a legtöbb nemzet jelenlegi állapotában a kormányzat, melyet elképeszt a vagyonok túlságosan egyenlőtlen megoszlása, több egyenlőséget kívánna bevezetni, kétségtelenül ezer akadályt kellene elhárítania. Ha ilyen tervet hozunk létre, méghozzá bölcs módon, akkor ezt a tervet nem szabad, és nem is lehet, csak folyamatos és észrevétlen változások révén végrehajtani. De az ilyen változások lehetségesek.

Mihelyt a törvények az összes polgárokat némi tulajdonhoz juttatják, kimentik ezáltal a szegény embert a szörnyű nincstelenségből, a gazdagot pedig a nyomorúságos unalomból. Ezt is, amazt is egyaránt boldoggá teszik.

Elképzelhető-e azonban, hogy az említett törvények bevezetése után az emberek egyaránt boldognak fogják hinni magukat, anélkül hogy egyaránt gazdagok vagy hatalmasok lennének?[4] A jelenlegi nevelés körülményei között ezt lehet velük a legnehezebben elhitetni. Onnan van ez, hogy már gyermekkorukban a gazdagság eszméjét társítják emlékezetükben a boldogság eszméjével. Úgyszólván valamennyi

[4] Ha nagyszámú szükségérzet vált szokásommá, hiába próbálnák elhitetni velem, hogy csekély vagyon is elegendő boldogságomhoz. Ha gyermekkorom óta a gazdagság eszméjét a boldogság eszméjével kapcsolták egybe emlékezetemben, akkor hogyan válasszam ezeket szét élemedett koromban? Nem szabad szemet hunynunk afölött, hogy bizonyos eszmék társulásának rendkívüli hatása van reánk.

Ha a kormányzati forma jóvoltából félnem kell az előkelőktől, akkor gépies tiszteletet fogok érezni a nagyság iránt, még az idegen nagyúrral szemben is, akinek semmi hatalma sincs fölöttem. Ha emlékezetemben az erény eszméjét a boldogság eszméjével kapcsoltam egybe, akkor ápolni fogom az erényt, még akkor is, ha üldöztetésnek teszem ki magam. Jól tudom, hogy idő múltával szétválik ez a két eszme. Ez azonban az idő műve lesz, méghozzá hosszú időé. Ismételt tapasztalásoknak kell vagy százszor is bizonyítaniuk előttem, hogy az erény az általam várt kézzelfogható előnyöket nem szerzi meg nekem. Ha mélységesen elmélkedünk e tényen, akkor egy sereg erkölcsi probléma megoldására bukkanunk, melyek ezen eszmetársítás ismerete nélkül megoldhatatlanok.

országban rendkívül mélyen vésődik be ez az eszme az emberek emlékezetébe, és mindennapos sürgető szükségleteiket általában csak erőltetett munkával bírják kielégíteni. Vajon ugyanez lenne-e a helyzet a kiváló törvények által kormányozott országokban is?

A vadember a legmélyebb megvetést tanúsítja az arany és a meltóságok iránt. Lám, a legnagyobb gazdagság eszméje nem kapcsolódik tehát szükségképpen a legnagyobb boldogság eszméjéhez. Olyan eszméket alkothatunk ezekről, melyek egymástól különböznek, mégpedig homlokegyenest. Be lehet tehát bizonyítani az embereknek, hogy a pillanatok ama sorozatában, melyből életük összetevődik, valamennyien boldogok lehetnének, ha a kormányzati forma jóvoltából bizonyos jóléthez javaik, életük és szabadságuk tulajdonát csatolhatnák. A jó törvények hiánya lobbantja mindenütt lángra a mérhetetlen vagyon utáni vágyat.

ÖTÖDIK FEJEZET

A vagyon utáni mérhetetlen vágyról

Nem szándékom ebben a fejezetben megvizsgálni, vajon a legtöbb nemzetnek az arany utáni vágy alkotja-e működése hajtóerejét, és vajon a jelenlegi kormányzatokban szükséges rossz-e ez a szenvedély. Csupán azzal a befolyással kapcsolatban veszem tekintetbe, melyet az egyes emberek jólétére gyakorol.

Azt veszem tekintetbe, hogy vannak országok, melyekben a mérhetetlen vagyon utáni vágy ésszerűvé válik. Olyan országok ezek, melyekben önkényesen vetik ki az adókat, ahol tehát a tulajdon ennek következtében bizonytalan. A vagyonok területén beálló bukások gyakoriak azokban az országokban, amelyekben – mint például Keleten – a fejedelem büntetlenül teheti rá kezét alattvalói tulajdonára.

Ha előfordul, hogy ezekben az országokban Ambulkazem kincseire vágyakoznak, annak a jele ez, hogy ott mindig ki vannak téve az emberek annak, hogy elvesztik kincseiket, s így legalább abban reménykednek, hogy valamely nagy vagyon roncsaiból szedhetik össze mindazt, melyből fenntarthatják önmagukat és családjukat. Mindenütt, ahol az erőtlen törvény képtelen megvédeni a gyengét a hatalmas ellen, a gazdagság eszköznek tekinthető, mely megvéd a jogtalanságok, az erősebb zaklatásai és végül a megvetés ellen, mely utóbbi kísérő társa a gyengeségnek. Úgy kívánják tehát ilyen helyen a nagy vagyont, mintha oltalmazó pajzs lenne az elnyomókkal szemben.

Oly kormányzatban azonban, ahol az embernek biztosítanák javai, élete és szabadsága tulajdonát, s ahol a nép bizonyos jólétben élhetne,

egyetlen ember volna, aki ésszerűen kívánhatna hatalmas vagyont, s ez az ember a munkátlan gazdag lenne. Ha ilyen ember létezhetnék efféle országban, akkor csak ő hihetné szükségesnek ezt a gazdagságot a maga boldogsága szempontjából, hiszen az ő szükségletei csak képzeletbeliek,[5] a képzeletnek pedig nincsenek határai. Aki ki akarná őket elégíteni, mintha csak a Danaidák hordóját akarná megtölteni.

Mindenütt, ahol a polgárok nem részesednek a kormányzásban, és ahol elfojtottak minden versengést, bárki, aki szükségletei fölé emelkedik, semmi értelmét sem találja annak, hogy tanuljon és művelje magát. Üres a lelke, nincsenek gondolatai. Elnyeli őt az unalom. Szeretne menekülni tőle, de képtelen rá. Belülről semmiféle forrás sem táplálja, s ezért kívülről várja boldogságát. Mivel túlságosan lusta ahhoz, hogy elébe menjen az élvezetnek, úgy kívánja, hogy az élvezet járuljon őhozzá. Gyakran megesik azonban, hogy az élvezet várat magára. Ez az oka annak, amiért a gazdag ember oly gyakran és szükségképpen szerencsétlen.

Ha boldogságom másvalakitől függ, s ha szórakozásaimban passzív vagyok, és képtelen saját erőmből kiráncani magam az unalomból, vajon milyen eszközhöz kell folyamodnom? Nem sokat használ a dúsan terített asztal. Ezenkívül még lovakra, kutyákra, fogatokra, hangversenyekre, muzsikusokra, festőkre, pompás színielőadókra van szükségem. Ilyenkor aztán nincs az a kincstár, mely fedezhetné költekezéseimet.

Az elfoglalt ember boldogságához a csekély vagyon is elegendő.*[2] A munkátlan ember boldogságához még a legnagyobb vagyon is elégtelen. Vagy száz falut kell lerombolni ahhoz, hogy egy tétlen embert szórakoztathassunk. A legnagyobb fejedelmeknek sincs elég vagyonuk, sem elég jövedelmük ahhoz, hogy egy asszony, egy udvaronc vagy egy főpap falánkságát kielégíthessék. Nem a szegény, hanem a tétlen gazdag érzi a leghevesebben a mérhetetlen gazdagság szükségletét. Innen van, hogy oly nagy a száma az adókkal túlterhelt és tönkretett nemzeteknek, a legszükségesebbtől megfosztott polgároknak, egyes-egyedül néhány unatkozó ember költekezései érdekében. Ha a vagyon elzsibbasztotta az emberben a gondolkodóképességet, restségre adja magát az illető. Ha mozdul, fájdalmat érez, s ha nem mozdul, az unalom érzése tölti el. Szeretné, ha mozgásba hoznák anélkül, hogy erőt kelljen kifejtenie

[5] Vannak országok, melyekben a pompa és a különcködés nemcsak az előkelők szükséglete, hanem a pénzembereké is. Mi sem nevetségesebb, mint az, amit a pénzember illendőségből kifejtett fényűzésnek nevez. Nem is ez a fényűzés teszi őt tönkre. Nyissuk csak ki számadási könyveit, látni fogjuk, hogy nem a háztartásra fordított költségek teszik ki a legnagyobb összeget, mert a nagy összegeket szeszélyeire, ékszerekre stb. fordítja, hiszen szükségletei ezen a téren éppoly korlátlanok, mint gazdagságvágya.

megmozdulása végett. Mekkora vagyonra van szükség ahhoz, hogy megszerezzük magunknak ezt a kívülről jövő mozdulatot!

Ó, nincstelen emberek, hittel állítom, hogy nem ti vagytok az egyedüli nyomorultak! Ha bajaitokon enyhíteni akartok, nézzetek arra a tétlen dúsgazdagra, aki csaknem valamennyi szórakozásában passzív magatartást vesz fel, s az unalomtól csak úgy képes menekülni, ha érzéki élvezeteket szerez magának. Ezek az élvezetek azonban túl hevesek ahhoz, hogy gyakoriak lehessenek.

Ha valaki úgy sejtené, hogy túlzok itt, amidőn a tétlen gazdag nyomoráról beszélek, vizsgálja meg részleteiben mindazt, amit a nagyok és a gazdagok e nyomorúság elkerülése érdekében tesznek. Meggyőződhetünk róla, hogy ez a betegség nemcsak általános, de kegyetlen is.

HATODIK FEJEZET

Az unalomról

Az unalom a lélek betegsége. Vajon mi az eredete? Oly érzéki benyomások hiánya, melyek kellőképpen hevesek ahhoz, hogy lekössenek bennünket.[6]

Ha a középszerű vagyon munkára kényszerít bennünket, s ha a munka végérvényesen szokásunkká vált, vagy ha a művészetek és a tudományok berkeiben hajszoljuk a dicsőséget, akkor nem vagyunk kitéve az unalomnak. Az unalom általában csak a tétlen gazdag embert támadja meg.

HETEDIK FEJEZET

A tétlenek által kitalált eszközök az unalom elűzésére

Franciaországban például vagy ezernyi társadalmi kötelezettséget talált ki az unalom, s ezek a többi nemzetek körében ismeretlenek. Férjhez megy egy nő, és aztán gyermeket szül. Egy tétlen ember tudomást szerez róla. Elkezdi a látogatásokat. Mindennap megjelenik a gyermek-

[6] A gyenge érzéki benyomások nem szabadítanak ki bennünket az unalom hangulatából. Ezek közé számítom a megszokott benyomásokat. Hajnaltájt felébredek. Szemembe tűnnek a fénysugarak, melyeket a körülöttem levő tárgyak vernek vissza. Fülembe hat a kakas kukorékolása, a víz csobogása, a nyáj bégetése, s unatkozom. Vajon miért? Azért, mert a túlságosan megszokott benyomások már nem tesznek rám erős hatást.

ágyas asszony ajtajában, beszélget a szolgával, ismét beszáll fogatába, s elmegy, hogy máshol unatkozzék.

Ráadásul ez a tétlen ember nap mint nap arra ítéli magát, hogy egy sereg levélkét írjon, amelyek tele vannak bókokkal, s ezeket a bókokat éppolyan undorral fogalmazza, mint amilyennel majd olvasni fogják.

A tétlen ember szeretne minden pillanatban heves érzéseket élni át. Csak ilyesmik képesek kirántani őt az unalomból. Ha ilyesmi nincs kezeügyében, olyan érzéseket ragad meg, melyek hozzáférhetők neki. Ha egyedül vagyok, tüzet gyújtok. A tűz is már társaság nekem. A török és a perzsa azért majszol szüntelenül – az előbbi ópiumot, az utóbbi bételt –, hogy minduntalan újszerű érzéki benyomásokban legyen része.

Ha a vadember unatkozik, leül a patak partján, s a folyóvízre szegzi tekintetét. Franciaországban a gazdag ember ugyanebből az okból drága lakást bérel ki a Theatinus-rakparton. Látja, amint a hajók elhaladnak. Időről időre bizonyos érzéki benyomásokat él át. A tétlen ember évente három-négy millió tallérnyi adót fizet az unalomnak, melyet az elfoglalt ember a nincstelenségnek ajándékozhatott volna. Nos, ha a nagyok és a gazdagok oly gyakran és oly erőteljesen esnek az unalom betegségébe, akkor semmi kétség aziránt, hogy ennek a betegségnek nagy befolyása van a nemzet erkölcseire.

NYOLCADIK FEJEZET

Az unalom befolyása a nemzetek erkölcseire

Olyan kormányzatban, ahol a gazdagoknak és a nagyoknak egyáltalán nincs részük a közügyek intézésében, és ahol – mint Portugáliában – a babona tiltja nekik a gondolkodást, vajon mivel foglalkozhat a tétlen gazdag? Szerelemmel. Csak azok a gondok, melyeket a szerető követel, képesek ilyenkor élénken kitölteni azt az időközt, mely a kielégített szükséglet és az újraéledő szükséglet közt van. Mit kell azonban tenni ahhoz, hogy egy szerető elfoglaltsággá váljék? El kell érni, hogy a szerelmet veszély környékezze. Az éber féltékenységnek szüntelenül szembe kell szállnia a szerelmes férfi vágyaival, és ennek a szeretőnek szüntelenül ama eszközökön kell törnie a fejét, melyekkel a nőt rajtakaphatja.[7]

[7] Amit Portugáliában a féltékenység, azt Spártában a törvény idézte elő. Lükurgosz úgy intézkedett, hogy a feleségétől külön élő férj csak titokban láthassa az asszonyt, félreeső helyeken és erdőben. Érezte ő, hogy ha nehézséggel jár találkozniuk, ez a nehézség növelni fogja szerelmüket, ismét helyreállítja a házastársi kapcsolatot, és olyan aktivitásra készteti a két hitvest, mely megszabadítja őket az unalomtól.

Portugáliában tehát az unalom egyedüli gyógyszerei a szerelem és a féltékenység.[8] Elképzelhető, mily nagy befolyással kell lenniük az ilyen gyógyszereknek a nemzet erkölcseire. Itáliában is hasonlóképpen az unalomnak köszönhető a lovagi kísérő feltalálása.

Kétségtelen, hogy valamikor része volt az unalomnak a lovagság intézményében is. A régi derék lovagok nem műveltek sem tudományt, sem művészetet. A divat nem engedte meg nekik a művelődést, nemesi származásuk a kereskedelmet. Mivel foglalkozhatott hát egy lovag? Szerelemmel. Ám, ha abban a pillanatban, hogy kinyilvánította szenvedélyét, az úrnő elfogadta volna kezét, mint ahogy ez a jelenlegi erkölcsök szerint szokásos, és így megkoszorúzta volna gyengédségét, összeházasodtak volna, gyermekeket hoztak volna létre, s ezzel vége lett volna mindennek. Márpedig gyermeket bármikor lehet létrehozni. A férj és a feleség tehát életük egyik szakaszában nyilván unatkoztak volna.

Hogy ébren tartsák vágyaikat teljes tevékenységben, hogy foglalkoztassák ifjúságukat, s hogy elűzzék tőle az unalmat, a lovagnak és úrnőjének hallgatólagos és sérthetetlen egyezményt kellett kötniük, melynek értelmében az egyik támadott, a másik pedig ennyi meg ennyi ideig ellenállt. A szerelem ilyen módon foglalatossággá vált. A lovagnak valóban egyik foglalkozását jelentette.

A szerelmesnek, aki állandóan tevékeny volt szívszerelme oldalán, ahhoz, hogy meghódíthassa, szenvedélyesnek kellett mutatkoznia kijelentéseiben, vitéznek az ütközetekben, a lovagi tornákon megfelelő és tetszetős fegyverzetben kellett megjelennie, ügyesen és erőteljesen kellett

[8] Dühödtebb, kegyetlenebb és egyben bujább féltékenység el sem képzelhető a keleti asszonyok féltékenységénél. Egy perzsa költő sorait fogom idézni ebben a tárgyban. Szultánnéról van szó, aki meztelenre vetkőzteti a fiatal rabszolgát, akit szeret, s akiről azt hiszi, hogy hűtlen. A rabszolga a szultána lábaihoz borul. Az asszony ráront a rabszolgára:

„A te akaratod ellenére történik – mondja neki a nő –, hogy még mindig élvezem szépségedet. De mégiscsak élvezem végre. Szemed már csupa könny a gyönyörtől, szádat alig bírod kinyitni, haldokolsz. Vajon utoljára történik-e, hogy keblemre szorítlak? A pompás mámor kitörli emlékezetemből hűtlenségedet. Csupa érzés vagyok. Lelkem valamennyi képessége cserbenhagy, és gyönyörben oldódik fel. Csupa gyönyör vagyok."

„De lám, mi jut eszembe e kéjes álmodozás közben? Ó! talán a vetélytársnőm dédelget majd téged? Nem. Ez a test csak csonka állapotban kerülhet az ő karjai köze. Vajon mi tart vissza engem? Hiszen meztelen vagy és védtelen. Vajon a szépséged fegyverez le engem? Pirulok attól a kéjes érzéstől, amellyel tested gömbölyded idomait még mindig szemlélni tudom... Dühöm azonban ismét lángra lobban. Most már nem a szerelem és nem is a kéj lelkesít. A bosszú és a féltékenység vesszői fognak szétszaggatni téged. Meglátod majd, hogy a félelem eltávolít majd vetélytársnőmtől, és ismét visszavezet hozzám."

„A te birtoklásod ilyen áron, persze, nem legyezgeti hiúságomat, sem szerelmemet. Mit bánom én, majd legyezgeti érzékeimet."

„Vetélytársnőm tőled távol fog meghalni, de én a karjaid közt lelem halálomat."

bánnia a lándzsával. A lovag ilyen edzésekkel töltötte el ifjúkorát, és ilyen foglalatosságokba ölte idejét. Aztán végül megnősült. Mihelyt megkapta a házastársaknak járó áldást, a regényíró nem beszélt róla többet.

Lehetséges, hogy öregkorukban a derék lovagok valamikor olyanok voltak, mint egynéhányan a mi mai öreg harcosaink, akik unottak, unalmasak, fecsegők és babonásak.

Vajon szükség van-e boldogságunk érdekében arra, hogy vágyainkat azonnal kielégítsük, mihelyt felébrednek bennünk? Nincs szükség erre, hiszen a gyönyör úgy kívánja, hogy bizonyos ideig a nyomában járjunk. Ha már felkelésemkor élvezhetem egy csinos nő kegyeit, mi marad akkor a nap hátralevő részére? Az unalom színeit fogja felölteni az egész nap. Ám, ha csak este szabad látnom az illetőt, akkor a remény és a gyönyör fáklyája fogja rózsaszínűre színezni a nap valamennyi pillanatát. Ha egy fiatalember háremet kíván, és meg is kapja, a gyönyör csakhamar kimeríti, s a végeláthatatlan unalom hangulatában fog tengődni.

Tudd meg – mondanám neki –, mily képtelen a kívánságod. Nézd csak ezeket a nagyokat, ezeket a fejedelmeket, ezeket a rendkívül gazdag embereket. Mindenük megvan, amit te csak irigyelsz. És van-e földi halandó, aki jobban unatkoznék, mint ők? Közömbösen élveznek mindent, mert szükségletek nélkül élveznek.

Milyen más az élvezete annak az embernek, aki az erdőben szórakozásból vadászik, és mennyire más annak az élvezete, aki magát és családját akarja ott táplálni. Ha ez az utóbbi vadállatokkal megrakva érkezik meg kunyhójához, hitvese és gyermekei már messziről futnak eléje. Öröm ül ki arcukra, és ő maga élvezi mindazt az örömet, melyet nekik szerzett.

A szükség a kútfeje nemcsak az emberek tevékenységének, hanem boldogságuknak is. Ahhoz, hogy boldogok legyünk, vágyakoznunk kell, és bizonyos kínszenvedéssel kell e vágyat kielégítenünk. Ám ha a kínszenvedés már adva van, biztosnak kell lennünk abban, hogy élvezet lesz a jutalmunk.

KILENCEDIK FEJEZET

A gyönyörök többé-kevésbé nehéz megszerzéséről, aszerint hogy milyen kormányzatban élünk, és hogy ott milyen állást töltünk be

Ismét a nőkkel kapcsolatos gyönyöröket veszem példának. Angliában a szerelem korántsem foglalatosság. A szerelem gyönyört jelent ennek a népnek. Egy nagy ember vagy egy gazdag ember, akit a lordok

házában vagy az alsóházban a közügyek kötnek le, vagy otthonában a kereskedelem, könnyedén kezeli a szerelmet. Mihelyt elküldte leveleit vagy küldeményeit, felkeres egy csinos leányt, hogy élvezzen, és nem azért, hogy sóhajtozzék. Micsoda szerepet játszana Londonban egy lovagi kísérő? Körülbelül ugyanazt a szerepet, amelyet Spártában vagy az ókori Rómában játszott volna.

Még Franciaországban is jónak találják, ha egy miniszternek női vannak. Rögtön kigúnyolják azonban, ha idejét fecsérli a társaságukban. Itt is azt akarják, hogy élvezzen, és nem azt, hogy sóhajtozzék. Kéretik tehát a dámákat, legyenek tekintettel a miniszter szomorú helyzetére, és legyenek kevésbé kényesek irányában.

Lehetséges, hogy ebben a tekintetben nincs mit szemükre vetni. Eléggé hazafiak ők ahhoz, hogy még a kellemetlen szerelmi vallomástól is megkíméljék, és érzik, hogy mindig a szerelmes férfi tétlenségének fokához kell mérniük ellenállásukat.

TIZEDIK FEJEZET

Milyen szerető illik a dologtalan emberhez?

Mostanában nem sok ügyet vetnek a plátói szerelemre. Jobban szeretik ennél a testi szerelmet. És ez utóbbi valóban nem a legkevésbé heves. Ha ez hevíti a szarvast, félénksége elenyészik, s bátor állattá lesz. A hűséges kutya otthagyja gazdáját, és fut a tüzelő szuka után. Ha elkülönítik tőle, nem hajlandó táplálkozni. Reszket egész testében, hörög szüntelenül. Vajon többre képes-e a plátói szerelem? Nem képes többre, s ezért én a testi szerelemhez ragaszkodom. Buffon úr is ez utóbbi mellett nyilatkozik. Én pedig vele együtt úgy gondolom, hogy valamennyi szerelem közül ez a legkellemesebb, kivéve azt az esetet, ha tétlen emberek űzik.

Ez utóbbiak szemében a kacér nő számít pompás szeretőnek. Mihelyt ilyen nő megjelenik egy társaságban, abban a kívánatos öltözékben, mely mindenkiben reményt kelt olyasmi iránt, melyben csak keveseket részesít, a tétlen ember tüstént felébred. Féltékenysége tűzbejön. Ilyenkor kilendül az unalomból.[9] A tétleneknek tehát kacér nőkre, az elfoglalt embereknek csinos lányokra van szükségük.

[9] A kacér nő legfőbb szenvedélye arra irányul, hogy mindenki őt imádja. Mily eszközökhöz nyúl ennek érdekében? A férfiak vágyait korbácsolja szüntelenül, és úgyszólván sohasem elégíti ki őket. *Az asszony* – mondja a közmondás – *jól terített asztal, melyet más szemmel nézünk étkezés előtt, mint étkezés után.*

A nővadászatnak éppúgy, mint a rendes vadászatnak, mindig különbözőnek kell lennie aszerint, hogy mennyi időt szánunk rá. Ha csak egy vagy két órát szentelhetünk neki, akkor kisvadra vadászunk. Ha azt sem tudjuk, mit csináljunk az időnkkel, s az idő útját meg akarjuk hosszabbítani, akkor már sebes futású kutyákra van szükség, hogy hajszolhassuk a vadat. Az ügyes nő arra kényszeríti a tétlen embert, hogy hosszú időn át fusson a nyomában.

Kanadában rövid életű a vadember regénye. Neki nincs ideje a szerelemre. Halásznia, vadásznia kell szüntelenül. Felajánlja tehát a gyufát kedvesének, s ha a kedvese ráfúj, ő boldog. Ha Marius és Caesar szerelmeinek történetét kellene elbeszélnünk, amidőn Sulla és Pompeius forgott a fejükben, akkor ez a regény vagy valószínűtlen lenne, vagy rövid lélegzetű, akárcsak a vadember regénye. Caesar csak ezt tudná mondogatni: „Jöttem, láttam, győztem."

Ha ezzel szemben a dologtalan pásztorok idillikus szerelmeit kellene elbeszélni, finom, kegyetlen és főleg szemérmes szeretőket kellene melléjük adnunk, mert ilyen szeretők nélkül Céladon belehalna unalmába.

TIZENEGYEDIK FEJEZET

A regények változatosságáról és arról, hogy milyen a szerelem a dologtalan, illetve az elfoglalt emberben

Minden évszázadra érvényes, hogy a nők nem hódíthatók meg mindig ugyanazokkal a csalétkekkel, és innen van az a sok különféle kép a szerelemről. A tárgy azonban mindig ugyanaz: egy férfi egyesülése egy nővel. Mihelyt a regényiró eljutott odáig, hogy ugyanabba az ágyba fektette őket, a regény máris véget ért.

Az ilyenfajta művek mégis különböznek egymástól. A különbség azonban mindössze az eszközök különféleségében van, melyeket a hős használ, hogy megkedveltesse szeretőjével ezt a kissé barbár mondatot: *Én szeretnék veled hálni.*[10]

A regények divata változik az évszázaddal, a kormányzattal, melynek légkörében a regényíró ír, valamint hőse tétlenségének fokával. Olyan nemzetben, amely foglalatoskodik, csekély fontosságot tulajdo-

[10] Ha egy vígjáték vagy egy szomorújáték hőse szerelmes, és ha szeretője van, akkor a vígjátékban, éppúgy mint a tragédiában, ugyanazt kérik tőle mindketten, és csak kifejezésük módjában különböznek egymástól.

nítanak a szerelemnek. Állhatatlan ez a szerelem, és rövid ideig tart, mint a rózsaszál. Amidőn a szerelmes még a kezdet kezdetén tart, s az első kegyeket élvezi, a rózsa még bimbó formájú. Az első gyönyöröktől kinyílik a bimbó, és igazi rózsa lesz belőle. Újabb gyönyörök teljes egészében kibontakoztatják. Mihelyt a rózsa teljes szépségében pompázik, el is hervad, sziromlevelei hullani kezdenek. Elpusztul, hogy újra viruljon a következő esztendőben. És újraéled a szerelem is, de új a barátnő is.

Tétlen nép körében a szerelem üzletté válik. Éppen ezért állandóbb is. Mi mindenre képes az unalom és a tétlenség az erkölcsök területén! Mint La Rochefoucauld mondja, a világfiak körében azért nincs gyönyörteli házasság, mert a gazdag nő nem tudja, mivel töltse idejét. Üldözi őt az unalom. Menekülni akar az unalomtól, szeretőt szerez magának, és adósságokat csinál. Sérti ez a férjet, de őreá senki sem hallgat. A hitvesek neheztelnek egymásra, megvetik egymást, mivelhogy tétlenek, unottak, szerencsétlenek.*[3] Mennyire másképp fest a földművelő hitvese. A házastársak ebben a társadalmi helyzetben szeretik egymást, mivelhogy elfoglaltságuk van. Kölcsönösen hasznosak egymásnak. Az asszony őrködik a baromfiudvaron, szoptatja gyermekeit, miközben a férj a mezei munkát végzi.

A tétlenség gyakran szülőanyja a bűnnek, és mindig szülőanyja az unalomnak. Az ember gyógyszert keres erre az unalomra, s ennek érdekében hajlandó még a valláshoz is menekülni.

TIZENKETTEDIK FEJEZET

A vallásról és a ceremóniákról mint az unalom gyógyszereiről

Indiában, ahol a megműveletlen föld bőségesen ellátja egy lusta nép szükségleteit, mi sem szabadíthatja meg az embert az unalomtól, mint a vallás és az a sokfajta kötelesség, mely a vallással együtt jár. A lélek tisztasága itt egy sereg szertartáshoz és babonás praktikához fűződik, oly nagy mértékben, hogy nincs oly hindu, aki még ha legnagyobb mértékben ügyel is önmagára, ne követne el hibát bármely pillanatban. Az istenek ilyenkor tüstént méltatlankodni kezdenek, s ez egészen addig tart, amíg a papok meg nem gazdagodnak a bűnös ajándékaitól, amitől aztán megnyugszanak, és megelégedetté válnak.

A hindu ember élete következésképpen csupa megtisztulás, rituális tisztálkodás és véget nem érő bűnbánat.

Mihelyt Európában a nők egy bizonyos életkort elérnek, és felhagynak az arcpirosítóval, a szeretkezéssel és a színházba járással, elviselhetetlen unalom vesz rajtuk erőt. Mi a teendőjük ahhoz, hogy megmeneküljenek ettől? Új foglalatosságot kell a régiek helyébe iktatniuk, vallásossá kell válniuk, kegyes feladatokat kell maguk elé tűzniük. Naponta kell misére járniuk, vecsernyét, prédikációt hallgatniuk, rendszeresen felkeresniük a lelkiatyát, és önmarcangolást kell előírniuk maguknak. Még mindig kedvesebb az önmarcangolás, mint az unalom. De vajon melyik életkorban jön létre ez a nagy változás? Általában a negyvenötödik–ötvenedik életévükben. Ez az az időpont, amidőn a nőknek megjelenik az ördög, aki az előítéletek következtében élénk színekben vetítődik ekkor képzeletükbe.

Az előítéletekkel is úgy állunk, mint a liliomokkal. Lenyomatuk bizonyos ideig láthatatlan. A lelkiatya és a höhér azonban gondoskodik róla, hogy bármikor újra előtűnjön. Márpedig ha valaki még arra is képes, hogy gyermeteg ájtatosságban keresse az unalomtól való megszabadulás módját, akkor nyilvánvaló, hogy ez a betegség igen általános és igen kegyetlen. Vajon mi a gyógyszere? Egyetlen hatásos gyógyszere sincs. Ezen a téren csak enyhítő szerekkel lehet élni. A legerőteljesebbek a szórakozást célzó művészetek, és kétségtelen, hogy ezeket az unatkozó emberek érdekében tökéletesítették.

A véletlenről megállapították már, hogy közös atyja az összes felfedezéseknek. Ha a véletlen után a fizikai szükségleteket lehet a hasznos művészetek feltalálóinak tekintenünk, akkor ugyanezen véletlen után a szórakozási szükségletet kell hasonlóképpen a szórakozást célzó művészetek feltalálójának tekinteni.

Céljuk nem más, mint olyan érzéki benyomásokat kelteni bennünk, melyek megszabadítanak az unalomtól. Márpedig minél erőteljesebbek, és minél jobban elkülönülnek egymástól ezek az érzéki benyomások, annál hatásosabbak.

A művészetek célja lelkünk megindításában áll, és a poétika, valamint az ékesszólás különböző szabályai nem irányulnak másra, mint hogy létrehozzák ezt a hivatást különböző eszközeikkel.

Az elv tehát a megindítás, és a retorika előírásai nem egyebek, mint következményei és érvényesítései ennek az elvnek. A szónokok nem egyformán értették meg ennek az eszmének a teljes horderejét, s ezért vállalkozom most arra, hogy termékeny voltára rámutassak.

Témám felhatalmaz ilyen vizsgálatra. Az ember a maga természetével lesz mindinkább tisztában, ha az unalom ellen használható gyógyszereket ismeri.

A szórakozást szolgáló művészetekről, valamint arról, amit ebben a nemben szépnek neveznek

A művészetek célja a tetszés, és ebből következik, hogy olyan érzéki benyomásokat kell előidézniük bennünk, melyeknek heveseknek és erőteljeseknek kell lenniük, anélkül, hogy fájdalmasak lennének. Ha valamely mű ilyenféle hatást kelt bennünk, akkor megtapsoljuk.[11]

Szépnek azt nevezzük, ami hevesen hat ránk. Ezen kifejezésen pedig: *a szép ismerete*, azoknak az eszközöknek az ismeretét értjük, melyekkel annál kellemesebb érzéki benyomások kelthetők fel bennünk, minél újszerűbbek és minél világosabbak ezek a benyomások. A poétika és az ékesszólás különböző szabályai mind azokra az eszközökre korlátozódnak, amelyekkel ez a hatás felkelthető.

A művészi alkotástól azért kívánjuk meg, hogy újszerű legyen, mert az újszerű mindig meglepő érzéki benyomást kelt bennünk, heves megrázkódtatást. Ha azt kívánjuk a szerzőtől, hogy a maga fejével gondolkozzék, és ha megvetjük azt, aki könyvek után készít könyveket, azért tesszük ezt, mert az ilyenfajta munkák az emlékezetbe csak olyan eszméket idéznek, melyek túlságosan ismertek ahhoz, hogy erőteljes benyomásokat gyakoroljanak ránk. Vajon miért követelünk a regényírótól és a tragikus költőtől csak egyszeri jellemeket és újfajta helyzeteket? Azért, mert él bennünk a vágy, hogy a mű megragadjon bennünket. Ilyen helyzetekre és ilyen jellemekre van szükség ahhoz, hogy heves érzéki benyomások támadjanak bennünk.

A megszokás következtében a benyomás veszít hevességéből. Amit mindig volt alkalmam látni, azt hideg szemmel nézem. Idő múltával ugyanaz a szép megszűnik számomra szép lenni. Oly sokáig szemléltem

[11] A kellemes műfajt jellemzi, hogy minél hevesebb valamely érzéki benyomás, annál szebbnek nevezzük a tárgyat, mely a benyomást kiváltotta. A kellemetlen műfajban ezzel szemben minél erőteljesebb a benyomás, annál csúfabbnak vagy borzalmasabbnak tartjuk a tárgyat, mely azt ugyancsak kiváltja bennünk. Ha érzéki benyomásaink, azaz önmagunk alapján alkotunk ítéletet, ítéletünk mindig szabatos lesz. Ám, ha előítéletek, azaz mások alapján ítélünk, ítéleteink mindig hamisak, s az ilyen jelenség a leggyakoribb.

Kinyitok egy könyvet, melyet mostanában írtak. A benyomás, melyet rám gyakorol, kellemesebb, mint amit egy régi könyv gyakorolhat rám. Ezt az utóbbit ráadásul csak undorral tudom olvasni. Nem számít, mégis a régi művet fogom előszeretettel dicsérni. Miért van ez így? Azért, mert az emberek, valamint a nemzedékek egymás visszhangjai. Mások alapján alkotjuk ítéleteinket még olyan műveket illetően is, melyek untatnak bennünket. Az irigység egyébként tiltja, hogy kortársunkat csodáljuk. És ítéleteinket csaknem mindig az irigység sugallja. Csupa dicshimnusz a halottaknak! Persze hogy megalázzuk az élőket!

ezt a napot, ezt a tengert, ezt a tájat vagy ezt a szép nőt, hogy figyelmem ismételt felkeltéséhez és e tárgyak iránti csodálkozásom létrejöttéhez ugyanannak a napnak a szokottnál élénkebbé kell színeznie az eget, a tengert orkán által felkorbácsoltnak kell látnom, a tájat pedig sajátos fénynek kell megvilágítania. Így tehát magának a szépségnek is új formában kell megjelennie előttem.

Ha ugyanaz az érzéki benyomás hosszú ideig tart, érzéketlenné válunk iránta. Innen az állhatatlanság és az újdonság szeretete, amely minden ember közös vonása. Mindenki arra vágyik, hogy heves és erőteljes érzéseket keltsenek benne.[12] Az ifjút azért indítja meg oly erőteljesen a világnak minden tárgya, mert az ő számára e tárgyak mind újak. Műalkotások tekintetében az ifjúnak kevésbé biztos az ízlése, mint az élemedett korú embernek, mert ez utóbbi életkorban kevésbé vagyunk érzőképesek, s a biztos ízlésnek talán feltétele, hogy nehezebben hatódjunk meg. Az ember azonban keresi a meghatódottságot. Nem elég, ha egy mű vázlata újszerű. Még azt is kívánjuk, hogy újszerű legyen minden részletében. Az olvasó azt szeretné, ha minden egyes verssor, minden egyes sor, sőt minden szó erőteljes érzést keltene benne. Ezért mondja Boileau erről a tárgyról egyik költői levelében: Az én verssoraim nem azért tetszenek, mert egytől egyig pontosak, elegánsak, összhangzóak, *de mert, ha jó, ha rossz, mindig mond valamit.*

Ennek a költőnek a verssorai valóban úgyszólván mindig valamely eszmét vagy egy képet adnak elénk, s ennek következtében úgyszólván mindig érzéki benyomásokat keltenek bennünk. Minél hevesebb ez a benyomás, annál szebb a vers.[13] Magasztossá válik akkor, amidőn a lehető legerőteljesebb benyomást kelti bennünk. A szépet a magasztostól tehát az különbözteti meg, hogy az egyik ereje kisebb, a másiké nagyobb.

TIZENNEGYEDIK FEJEZET

A magasztosról

A *magasztos* szóról csak olyan módon tudunk fogalmat alkotni magunkban, ha a Longinosok, a Despréaux-k és a legtöbb szónok által magasztosként említett részleteket idézzük emlékezetünkbe. A ma-

[12] Nem azt a művet vetjük meg leginkább, mely hibákkal van tele, hanem azt, amely szépségnek van híjával. Az olvasó kiejti kezéből, mert nem ébreszt benne heves érzéseket.

[13] Minél inkább felkorbácsolódik lelkünk, annál boldogabbnak érezzük magunkat, feltéve, ha az élmény nem jár együtt fájdalommal. Milyen állapotban van leg-

gasztos lényege az, ami közös abban a benyomásban, melyet ezek a különböző részletek keltenek bennünk. Hogy ennek természetét jobban megismerhessük, a magasztos két fajtáját fogom megkülönböztetni, melyek egyike képszerű, másika pedig inkább az érzelemre vonatkozik.

A képekben megnyilvánuló magasztosról

Vajon az érzéki benyomás melyik fajtájának adjuk a magasztos nevet? A legerőteljesebb benyomásnak, amidőn – mint mondottam – még nem éri el a fájdalom határát. Milyen érzelem kelti bennünk ezt az érzékelést? A félelem érzése. A félelem a fájdalom leánya. A fájdalom eszméjét kelti fel bennünk. Miért, hogy ez az eszme gyakorolja ránk a legerőteljesebb benyomást? Azért, mert a szélsőséges fájdalom olyan érzelmet ébreszt fel bennünk, mely hevesebb, mint a szélsőséges gyönyör. Azért, mert nincs olyan érzés, melynek hevességét azokhoz a fájdalmakhoz lehetne hasonlítani, melyeket egy Ravaillac vagy egy Damiens élhetett át kínoztatásakor. Valamennyi szenvedély közül a félelem a legerősebb. Innen van, hogy a magasztos mindig egy megkezdett ijedelem érzésének a következménye.

De vajon a tények összhangban állnak-e ezzel a nézettel? Hogy meggyőződjünk efelől, vizsgáljuk meg, vajon a természet különböző tárgyai közt melyek azok, melyeknek a látása magasztosnak tűnik fel előttünk. Ilyenek: az ég mélysége, a tengerek mérhetetlensége, a vulkánok kitörései stb.

Miből ered az a heves benyomás, melyet ezek a nagyszabású tárgyak keltenek bennünk? Az erőnek abból a nagyszerű látványából, mely a természetben jelentkezik, valamint abból az akaratunk ellenére történő összehasonlításból, melyet egyfelől az itt megnyilvánuló erő, másfelől a saját gyengeségünk között teszünk. Ilyen látvánnyal szemben bizonyos tisztelet lesz úrrá rajtunk, amely mindig bizonyos félelem és bizonyos kezdődő rémület érzését tételezi fel.

Mert hát miért neveztem magasztosnak Giulio Romano festményét, mely az óriások harcát ábrázolja, és miért tagadtam meg ezt a jelzőt Albanitól, aki az Ámorok játékát festi le? Könnyebb dolog talán egy gráciát festeni, mint egy óriást? És Vénusz öltözködésének képét könnyebb talán kiszínezni, mint a titánok csatamezejét? Nem erről van szó, hanem arról, hogy amidőn Albani az istennő cicomáját vetíti elém, semmi sem ébreszti fel bennem a tisztelet és borzadály érzését. Csak kecses tárgyakat látok ott, s ezért nevezem kellemesnek a benyomást, melyet bennem kelt.

inkább ilyenfajta élményünk? Talán akkor, ha írók vagy művészek vagyunk. Lehetséges, hogy a művészetek műtermeiben kell a boldog embert keresnünk.

Amidőn ezzel szemben Giulio Romano arra a helyre visz engem, ahol a föld fiai Ossát hajigálnak Pélionra, akkor magával ragad engem e látvány nagysága, és akaratom ellenére hasonlítom a magam erejét az óriásokéhoz. Átérzem ekkor saját gyengeségemet, rejtett borzadályt érzek, és magasztosnak nevezem el a félelemnek azt a benyomását, melyet ez a kép tesz rám.

Vajon az Eumeniszekről szóló tragédiában minek köszönhette Aiszkhülosz és az ő díszletfestője azt a heves benyomást, melyet a görögökre gyakorolt? Annak, hogy ijesztő látványt és díszleteket adott eléjük. Lehetséges, hogy ez a benyomás egyesek számára szörnyűséges volt, mert egészen a fájdalom határáig fokozódott. Ha azonban ugyanezt a benyomást enyhítjük, rögtön magasztosnak nevezhető. A képen tehát a magasztos mindig feltételezi valamely *kezdődő borzadály érzését,*[14] és nem származhat másféle érzelemből.[15]

Isten kijelentette, hogy *legyen világosság, és lőn világosság* – ez a kép magasztos. Micsoda kép, amidőn a világegyetem egyszerre csak kibukkan a semmiből a fény szavára. Ilyen kép szükségképpen félelmet sugall, mert emlékezetünkben a teremtő lény eszméjével társul, azzal, aki ilyen csodát hoz létre, és ezért akaratunk ellenére a fény teremtője iránt félelemmel vegyes tiszteletet érzünk. Olyan borzadály érzését éljük tehát át, amely megkezdődött.

Arra a kérdésre, vajon minden embert egyaránt kerít-e hatalmába ez a nagyszerű kép, nemmel kell válaszolnunk, mert nem mindenkinek tudatában jelenik meg ugyanazzal a hevességgel. Ha igaz, hogy az ember az ismerttől jut el az ismeretlenhez, akkor e kép teljes nagyságának felfogása érdekében egy mélységes éjszaka képét kell felidéznünk, amidőn a tornyosuló vihar még sötétebbé teszi a vakhomályt, s a szelek által lángra lobbantott villám darabokra szaggatja a felhőket, a villámlások fürgén ismétlődő fényénél láthatóvá válik a tenger, a hajóhad, a síkság, az erdő, a hegység, a táj és az egész világegyetem, mely pillanatonként eltűnik, és újra megjelenik.

Ha nincs oly ember, akire ne hatna ez a látvány, micsoda benyomást élt volna át az, akinek még egyáltalán nem lehetett fogalma a

[14] Melyik a mesének az a fajtája, melyre leginkább vágyódik mind a férfi, mind a nő, mind a gyermek? A rablókról és kísértetekről szóló mesék. Ezek a mesék ijedelmet keltenek az emberben. A kezdődő borzadály érzését hozzák létre bennünk, és ez az érzés teszi ránk a leghevesebb benyomást.

[15] A vademberek általában azért mutatnak be több áldozatot a *gonosz Isten*nek, mint a *jóságos Isten*nek, mert az embernek a fájdalomtól való félelme erősebb még gyönyörszereteténél is.

fényről, és első ízben látta volna a mindenség formáját és színeit![16] Micsoda csodálatot érzett volna ama csillagzat iránt, mely e csodákat hozza létre, és milyen félelemmel vegyes tiszteletet az alkotó lény iránt!

Egyedül azok a nagy képek mondhatók magasztosnak, melyeknek feltétele a természetben megnyilvánuló nagyszabású erő, és csak ezek sugallnak tiszteletet bennünk, következésképpen a kezdődő borzadály érzését egyedül ők keltik fel. Ilyenek a Homérosz képei, amidőn az istenek hatalmáról nagyszerű eszmét akarván adni, így szól:

Mint amilyen távolra tekinthet a légi ködökbe
szirten ülő ember, szemlélve a borszínü tengert,
éppen olyan nagyot ugrottak nyihogó paripáik.

Ugyanilyen ez a másik kép, ugyanettől a költőtől:

Mennydörgött iszonyúan az emberek, istenek apja
fönt; s odalent megrázta Poszeidáón a hatalmas
végetlen földet s a magas, meredek hegyek ormát.
Sokforrású Ida egész töve megrázkódott,
csúcsai is, meg a trójai vár, az akháji hajók is.
És megijedt odalent Hádész, holtak fejedelme,
rémülten pattant föl a trónról, félve kiáltott:
föl ne hasítsa fölötte a földet a szörnyű Poszeidón,
isten s ember előtt mert feltárulnak a nyirkos
rettenetes termek, miket isteneink is utálnak.

A merész Milton büszke kompozícióinak azért adjuk hasonlóképpen a *magasztos* nevet, mert az ő képei is mindig nagyszerűek, és ugyanezt az érzést keltik fel bennünk.

A fizikai világban a nagy mindig nagy erőt jelez. A nagy erő pedig tiszteletet parancsol nekünk. Ez az, ami ebben a nemben a magasztost hozza létre.

[16] Bármily szép ez a kép önmagában, mégis egyetértek Despréaux-val, hogy szépségét részben a rövid kifejezéseknek köszönheti. Minél kurtább egy kifejezés, annál nagyobb meglepetést vált ki bennünk a kép. *Mondá Isten, legyen világosság, és lőn világosság.* A mondat egész értelme ebben a szóban csúcsosodik: *lőn.* Ha kimondom ezt a mondatot, éppoly gyorsan fog hatni rám, mint ahogy a fény szokott hatni, s tüstént a lehető legnagyobb szabású képet varázsolja elém.

Ha ugyanezt a képet (mondja e tárgyban Despréaux) hosszabb mondatban oldották volna fel, például ilyenformán: „A minden dolgok felséges ura megparancsolta a világosságnak, hogy jöjjön létre, és ugyanakkor létre is jött az a csodálatos mű, melyet *világosság*nak nevezünk", nyilvánvaló, hogy e nagyszerű kép nem tette volna ránk ugyanazt a benyomást. És azért nem hatott volna reánk ugyanazon a módon, mert a szűkszavú kifejezés gyors és alig sejtett élményt idéz elő bennünk, s e rendkívül hatásos kép okozta benyomást még inkább fokozza.

Amidőn Medea felkiált: *Magam!;* amidőn *Ajax* kiáltásait hallatja, vagy a Corneille-féle *halt volna meg,* és *a hét vezér esküje Thébа előtt:* oly példák, melyeket a rétorok egyöntetűen mint a magasztos példáit idézik. Azt a következtetést vonom le ebből, hogy a fizikai világban a nagyszerű és az erőteljes képeknek adják a *magasztos* nevet, a szellemi világban viszont az erőteljes és nagyszabású jellemet látják el ugyanezzel a névvel. Nem a szeretője lábánál térdelő *Tircis,* hanem a kezét a tűz fölé rakó Scaevola kelti bennem azt a tiszteletet, melyhez bizonyos félelem járul. Nincs oly nagy jellem, aki ne keltené fel mindenkor a kezdődő borzadály érzését.

Amidőn Nerina így szól Medeához:

A férjed hitszegő, s te futhatsz hontalan.
Ily sorscsapás alatt ki áll melléd? – Magam.

Ez a *magam* megdöbbentő. Medea részéről akkora bizalmat tételez fel a saját fortélyának, de főleg jellemének erejében, hogy a nézőt megdöbbenti merészsége, amidőn ezt a *magam* szót hallja, és bizonyos tisztelet és borzadály lesz úrrá rajta. Ugyanilyen hatást kelt Ajax önbizalma, amidőn erejében és bátorságában bízva felkiált:

Nagy ég! Életet adj, és harcolj ellenünk!

Ekkora önbizalom még a legrettenthetetlenebb embernek is imponál.

Az öreg Horatius *halt volna meg* felkiáltása ugyanezt a hatást kelti bennünk. Valóban rettegni lehet olyan férfiútól, kinek rajongása a becsület, valamint Róma iránt akkora hőfokra hág, hogy még szeretett fia életét is semmibe veszi.

Ami a hét vezér Théba előtt tett esküjét illeti:

Hét férfi, hét mindent merő vezér, bikát
döfött le, vérét fekete pajzsba fogva fel,
kezét az állatvérbe mártja mindegyik
hiván Arészt, Enűót, vérszopó Phoboszt,
megesküszik, hogy vagy kiirtja, égeti
erőszakkal kifosztva Kadmosz városát;
vagy ott hal, és a földet vérrel öntözi.

Ily eskü a kétségbeesett bosszú jele a hadvezérek részéről. Csakhogy ez a bosszú semmiképpen sem vonatkozik a nézőközönségre. Honnan támad tehát a nézőközönség félelemérzete? Bizonyos eszmék kapcsolódásából. A borzadály eszméje ugyanis az emlékezetben mindig az erő és a hatalom eszméjével társul. Olyan mértékben egyesül vele, mint az okozat fogalma az ok fogalmával. Ha egy király vagy egy tündér kegyence vagyok, akkor gyengéd és tisztelettudó barátságom mindig bizonyos félelemmel keveredik. Így aztán abban a jóban, amit velem tesznek, mindig megpillantom a rosszat, melyet tehetnek velem.

Előfordul, hogy a fájdalom érzete a leghevesebb, és ha annak a benyomásnak, amely a leghevesebb, de ugyanakkor nem túlzottan kínos, adjuk a *magasztos* nevet, akkor elkerülhetetlen – mint ahogy a tapasztalás bizonyítja –, hogy a magasztos keltette érzés mindig a kezdődő borzadály érzését vonja maga után. Ez az, ami a legvilágosabb módon különbözteti meg a magasztost a széptől.

A spekulatív eszmékben megnyilvánuló magasztosról

Vajon vannak-e olyan filozófiai eszmék, melyeknek a szónokok a *magasztos* nevet adják? Nincsenek. Vajon miért? Mert ebben a nemben a legáltalánosabb és a legtermékenyebb fogalmakat csak ama kisszámú egyének értik meg teljesen, akik ezeknek valamennyi következményét gyorsan át tudják tekinteni. Ilyen gondolatok kétségtelenül számos érzéki benyomást ébreszthetnek bennük, az eszmék hosszú láncolatát hozhatják mozgásba, oly eszméket, amelyek megjelenésük pillanatában már bevésődnek, és heves benyomást gyakorolnak rájuk, ám e benyomások mégsem olyan fajtájúak, melyeket a *magasztos* szóval szokás illetni.

A geometriai tételeket a szónokok azért nem idézik a magasztos példáiként, mert ezzel a névvel nem illethetők olyan eszmék, melyek iránt a tudatlan, következésképpen az emberek többsége érzéketlenül viseltetik. Nyilvánvaló tehát, hogy 1. szépnek azt kell neveznünk, amely a legtöbb emberre erőteljes benyomást gyakorol; 2. hogy a magasztos viszont még erőteljesebb benyomást gyakorol reánk. Oly benyomás ez az utóbbi, mellyel mindig a tisztelet és kezdődő borzadály bizonyos érzése vegyül; 3. hogy egy mű szépségének mértéke az a többé-kevésbé heves benyomás, melyet az emberekre gyakorol; 4. hogy a poétika valamennyi szabálya, melyet a rétorok állítanak fel, nem egyéb, mint különböző módja annak, hogy az emberekben kellemes vagy erőteljes érzéki benyomások keletkezzenek.

A változatosságról és egyszerűségről, mely minden műalkotástól megkövetelendő, legkivált a gyönyörködést szolgáló művektől

Honnan van az, hogy a gyönyörködtető művektől oly nagy mértékben követeljük a változatosságot? Onnan ered ez, Lamotte szavaival élve, hogy

Unalmat szült egykor a rút egyformaság.

Az egyhangú érzéki benyomásoknál a heves és kellemes hatás csakhamar megszűnik. Nincs oly szép tárgy, melynek szemlélete idővel ne fárasztana ki bennünket. Szép a nap is, de a kislány a *Jóslat*ban mégis felkiált: *Már annyiszor láttam a napot!* Egy szép hölgy még a napnál is szebb a fiatal szerelmes szemében. Mégis mily sok szerelmes kiált fel idők múltával, hasonló módon: *Már annyiszor láttam a kedvesemet!*[17]

Gyűlöljük az unalmat, és állandó a szükségérzetünk a kellemes érzéki benyomások iránt. Ezért kívánunk szüntelenül megújuló benyomásokat. Ebből következik, hogy változatosságot kívánunk a részletekben és egyszerűséget a felépítésben. A kifejezett eszmék ezáltal világosabbá és szabatosabbá válnak, s mindez növeli a lehetőségét annak, hogy heves benyomást tegyenek ránk. A nehezen megragadható eszméket sohasem érezzük át kellő hevességgel. Ha egy kép túlságosan tele van rakva alakokkal, vagy ha egy írásmű szerkezete túlzottan bonyolult, akkor mindössze olyan benyomást kelthet bennünk, amely – ha szabad mondanom – tompa és fakó.[18] Ilyen érzéki benyomást élünk át olyan gótikus templomokkal kapcsolatban, melyeket az építész telerakott szobrokkal. A szem, melyet a díszítések nagy száma von magára és fáraszt ki, csak akkor tudja önmagát egy pontra rögzíteni, ha egyben kínos benyomást él át.

[17] Kétségkívül kellemes – mondotta Haynault elnök –, ha szeretőnket ott leljük a találkán. Ám ha szeretőnket megszoktuk már, akkor még kellemesebb odamennünk, feltéve, hogy őt nem találjuk ott.

[18] A Héraclius meséje eleinte túlságosan bonyolultnak tűnt a világfiak szemében. Túlzott figyelmet követelt tőlük. Boileau is céloz erre a tragédiára Ars poeticájának következő verssoraiban:

Nevetnem kell, mert lám, a szerző késleked.
Nem közli szándokát, csak nagynehézkesen,
Kínosan bonyolít, rossz cselszövést csinál.
Szórakozás helyett szóragozást kínál.
Fáraszt ám ez nagyon, s jobb volna tán, ha ő
Stb. ...

A túlságosan sok érzéki benyomás, ha egyszerre hat ránk, zavart teremt. Sokféleségük lerontja hatásukat. Az azonos nagyságú épületek közül az az épület a leghatásosabb, melynek egészét könnyen ragadja meg szemem, s amelynek minden egyes részlete a legvilágosabb és a leginkább kivehető benyomást gyakorolja ránk. Ezért van az, hogy a görögök nemes, egyszerű és méltóságteljes építészetét mindig is elébehelyezzük a gótok könnyed, zavaros és aránytalan építészetének.

Ha mindazt, amit az építészetről mondottam, a szellemi termékekre alkalmazzuk, érezni fogjuk, hogy nagyszabású hatás eléréséhez hasonlóképpen szükséges, hogy világosan bontakozzék ki, s hogy mindig szabatos és jól érthető eszméket tárjon elénk. Innen van, hogy az eszmékben, a képekben és az érzelmekben megnyilvánuló folyamatosságot a szónokok mindig kifejezetten ajánlották az embereknek.

TIZENHATODIK FEJEZET

A folyamatosság törvényéről

Akár eszméről, akár képről, akár érzelemről van szó, mindenképpen elengedhetetlen, hogy egy könyvben mindaz, amit tartalmaz, elő legyen készítve, s a maga helyére kerüljön.

Egy hamis kép, mely önmagában hamis, visszatetszést vált ki bennem. Ha a tenger felszínén egy festő rózsaligetet ábrázol, akkor ez a két összefüggéstelen kép, mely ellentmond a természetnek, kellemetlen hatást vált ki. Képzeletem nem tudja eldönteni, mihez kösse a rózsák gyökerét, és nem tudja kitalálni, vajon a szárát miféle erő tartja fenn.

De még az igazi kép is, ha önmagában nézem, visszatetszést kelt bennem akkor, ha semmiképpen sincs a helyén, ha semmi sem készítette elő, és semmi oka sincs annak, hogy miért van éppen ott, ahol van. Az emberek általában meg szoktak feledkezni róla, hogy minden jó műben úgyszólván minden szép vonás helyi jellegű. Igazi, de különböző képek gyors sorozatát veszem példának. Az ilyen sorozat általában kellemes, mivelhogy heves érzéki benyomásokat kelt bennünk. Ám ahhoz, hogy ezt a hatást keltse, szükség van még arra is, hogy ügyes előkészítés előzze meg. Szívesen megyek át Ízisszel vagy Ió tehénnel a forró égövből azokba a hűvös barlangokba, sőt jéggel borított hegycsúcsokra, ahova csak ferdén esik be a napsugár. E képek ellentétessége azonban nem keltene bennem heves benyomást akkor, ha a költő kijelentené nekem, mily nagy a hatalma és a féltékenysége Junónak, és ha ezáltal nem készített volna elő engem képeinek ezekre a hirtelen változásaira.

Alkalmazzuk csak az érzelmekre mindazt, amit a képekről mondottam. Ahhoz, hogy a színházban erőteljes benyomást keltsenek, művészien kell előhozakodniuk, és művészi előkészítést kell nyerniük. Azoknak az érzelmeknek, melyekkel szereplőmet hevítem, kizárólag az ő állapotához szabad illeniük, csak ahhoz a szenvedélyhez, melyet éltető elemévé tettem.*[4]

Ha ez az állapot nem egyezik pontosan hősöm érzelmeivel, akkor az érzések hamissá válnak. A néző nem fogja önmagában megtalálni a szóban forgó érzés csíráját, és érzéki benyomása annál kevésbé lesz heves, minél zavarosabb ez az érzékelés.

Térjünk most az érzelmekről az eszmék területére. Tegyük fel, hogy új igazságot akarok a közönség elé bocsátani. Ezt az igazságot, amely csaknem mindig túlságosan merész az átlagembernek, első pillanatra csak a kisebbség fogja észrevenni. Ha azt akarom, hogy valamennyiüket általánosan meghassa, akkor jóelőre elő kell készítenem az elméket ezen igazság befogadására. Fokról fokra kell őket hozzá vezetnem, az igazságot pedig pontosan és szabatosan kell körülírnom. Elégséges-e azonban, ha ilyen hatás elérése végett egyszerű tényből vagy elvből vezetem le ezt az igazságot? Nem elég a világos eszme, világos kifejezést is kell csatolnom hozzá. A stílus összes szabályai csaknem mind erre a világosságra vonatkoznak.

TIZENHETEDIK FEJEZET

A világos stílusról

Még az sem elég, ha világos és igaz eszméink vannak. Közölnünk is kell őket, tehát szabatosan kell tudnunk kifejezni valamennyit. A szavak nem egyebek, mint eszméink ábrázoló jelei. Zavarosak az eszméink akkor, ha ezek a jelek is zavarosak, azaz, ha a szavak jelentését nem határoztuk meg kellő szabatossággal. Amit általában szerencsés kifejezésnek és fordulatnak neveznek, nem egyéb, mint oly kifejezés és oly fordulat, mely a leginkább alkalmas arra, hogy gondolatainkat világosan visszaadja. A stílus szabályai tehát úgyszólván mind a világosság fogalmában összegeződnek.

Miért van, hogy minden írásműben a homályos kifejezést tartják a legsúlyosabb fogyatékosságnak? Azért van ez, mert a homályos szó átterjed az eszmére, elhomályosítja azt, és útjába áll a heves benyomásnak, melyet az eszmének kellene keltenie.

Miért oly szükséges, hogy a szerző stílusa, mondatának fordulatai

változatosak legyenek? Azért, mert az egyhangú fordulatok zsibbasztják a figyelmet, s mihelyt elzsibbadt a figyelem, az eszmék és a képek kevésbé tisztán jelennek meg tudatunkban. Ilyenkor már csak gyenge benyomást tesznek ránk.

Miért kívánjuk a stílustól, hogy pontos legyen? Azért, mert mindig a legrövidebb kifejezés a legvilágosabb akkor, ha egyben szabatos is, és mert Despréaux eme verssorai bármely stílusra alkalmazhatók:

Lelked visszaveti tüstént, mert jóllakott.
Minden fölösleges szó szintelen, unott;

Miért kívánjuk, hogy minden írásmű tiszta és hibátlan legyen? Azért, mert mind e két sajátosság a világosságot hozza létre.

És végül, miért olvassuk oly nagy élvezettel azokat az írókat, akik eszméiket ragyogó képekben fejezik ki? Azért, mert eszméik ettől megkapóbbá, szabatosabbá, világosabbá, valamint olyanná válnak, mely heves benyomást tehet ránk. A stílus szabályai tehát mind egyedül a világosságra vonatkoznak.

Kérdés azonban, vajon az emberek ugyanazt az eszmét fűzik-e a *stílus* szóhoz? Ezt a szót ugyanis két különböző értelemben használhatjuk. Vagy olyan értelemben, hogy a stílust csak az eszmék kifejezésének többé-kevésbé szerencsés módjaként tekintjük, és én ilyen szempontból vizsgálom. Adhatunk azonban tágabb jelentést ennek a szónak, és ilyen esetben egy pórázra fűzzük az eszmét az eszme kifejezésével. Ilyen értelemben mondja Beccaria úr egy igen elmés és értelmes értekezésben, hogy ahhoz, hogy valaki jól írjon, meg kell tömnie emlékezetét egy sereg járulékos eszmével, melyek az általa tárgyalt témához tartoznak. Az írásművészet ebben az értelemben oly művészetet jelent, mely az olvasóban nagyszámú érzéki benyomást kelt, és ilyen értelemben csak akkor van híján a stílusnak valaki, ha eszméinek is híján van.

Miért van hát, hogy ugyanaz az ember jól ír az egyik műfajban és rosszul a másikban? Hiszen az illető jól ismeri a szerencsés fordulatokat, és anyanyelve szavainak szabatosságával is tisztában van. Minek kell hát tulajdonítanunk gyenge stílusát? Eszméi szegénységének.

Mit ért azonban a közönség jól megírt művön? Olyan művet, melyet erőteljesen átgondoltak. A közönség csak az összhatás alapján bírálja az írásművet. Ez az ítélet helyes akkor, ha nem szándékunk, mint ahogy én teszem itten, megkülönböztetni az eszméket kifejezésük módjától. Azok az igazi bírálók, akik ilyen módon ítélnek, nemzetünk írói. És ők azok, akik hírnevet szereznek a költőnek, ha legfőbb érdeme kifejezésbeli eleganciájában áll.

A filozófus jó híre, amely néha nagyobb népszerűségnek örvend, kevésbé függ egyetlen nemzet ítéletétől. A filozófiai mű legfőbb érdeme

az eszmék igazságában és mélységében található, és ezeknek a vonásoknak valamennyi nép a bírája. Ne gondolja azonban a filozófus, hogy ő büntetlenül elhanyagolhatja stílusának színezését. Nincs oly írásmű, melyet a szép kifejezés meg ne szépítene.

Ha tetszeni akarunk az olvasóknak, mindig heves benyomásokat kell kiváltanunk belőlük. A megindítás elengedhetetlen kellék, történjen az akár erőteljes kifejezésekkel, akár erőteljes eszmékkel, és a szónokok, valamint az írók mindenkor felhívták erre a figyelmet. Mint ahogy mondottam, a poétika különböző szabályai nem egyebek, mint megannyi eszközök e hatás elérésére.

Ha egy szerző mondanivaló tekintetében gyenge, és ha nagyszerű képekkel vagy gondolatokkal képtelen lekötni figyelmemet, akkor stílusának kell sebesnek, pontosnak, csiszoltnak lennie. A szüntelen elegancia kendőzi néha az ostoba mondanivalót.[19] Ha az író eszmékben szegény, akkor szavak dolgában kell gazdagnak lennie, s a kitűnő gondolatokat ragyogó kifejezésekkel kell pótolnia. Oly tanács ez, melyet néha még a lángelmék is megszívleltek. Példaként idézhetnék néhány részletet Rousseau úr műveiből, melyekben egy sereg ellentmondó elvet és gondolatot találhatunk. Nem nagyon oktatja ő az embert, stílusának színezete azonban mindig eleven, mindig szórakoztat, mindig tetszést kelt.

Az írás művészete az érzéki benyomások keltésének művészetéből áll. Még Montesquieu elnökkel is megtörtént néha, hogy csodálkozást váltott ki, sőt megdöbbentette az elméket oly eszmékkel, melyek inkább ragyogóak voltak, mintsem igazak. Amidőn hamis voltukat belátták az emberek, nem keltették többé ugyanazt a benyomást, hiszen az oktató műfajban egyedül az igaz bizonyul szépnek. Csak az igaz nyeri el a tartós megbecsülést.

Eszmék híján a szavak fura párosítása is elkápráztathatja az olvasót, és tehet rá heves benyomást. Első olvasásra az erőteljes,[20] zavaros és szokatlan kifejezések pótolhatják a hiányzó gondolatokat. Egy furcsa szó, egy elavult kifejezés meglepetést válthat ki, és minden meglepetés többé-kevésbé erős benyomást tehet ránk. A költő Rousseau episztolái bizonyítják ezt.

Minden műfajban, de főleg a tetszést célzó műfajokban, valamely mű szépségének mértéke az a hatás, melyet reánk gyakorol. Minél világ-

[19] Lehetséges, hogy éppoly ritkán bukkannak jó íróra a középszerű emberben, mint rossz íróra a szellemdús emberben.

[20] A hamis gondolat mindig zavaros kifejezést követel. Ha a tévedést világosan fejtjük ki, csakhamar kiderül, hogy tévedés. Aki szabatosan meri kifejezni gondolatait, biztos lehet benne, hogy igazat mond. A kontárok semmilyen műfajban sem írnak világosan. Nincs olyan skolasztikus, aki elmondhatná Boileau-val:

Minden, mit gondolok, a napvilágra lép.

gosabb és szabatosabb ez a hatás, annál hevesebb. Nincs oly poétika, mely ne ezt az egyszerű elvet és ne ennek az ősi szabálynak az alkalmazását magyarázná. Tévednek a szónokok, amidőn egymás után ismételgetik, hogy a műalkotások tökéletes volta attól a pontos hasonlatosságtól függ, mely köztük és a természet között van. A tapasztalás azt bizonyítja, hogy az ilyenfajta művek szépsége nem annyira a pontos utánzásban, mint ugyanezen természet tökéletesített utánzásában rejlik.

TIZENNYOLCADIK FEJEZET

A természet tökéletesített utánzásáról

Aki művészetekkel foglalkozik, annak tudnia kell, hogy vannak művek, melyek minta nélkül jönnek létre, s amelyeknek tökéltessége ennek következtében független attól, vajon hasonlítanak-e bárminemű ismert tárgyhoz. A király palotáját nem a világegyetem palotája után mintázták. A mi muzsikánk összhangja nem az égitestek muzsikáját utánozza. Ezeknek a hangja ugyanis mind a mai napig még senkinek a füléig sem jutott el.

Vannak ugyan műalkotások, melyeknek tökéletessége a természet pontos utánzását feltételezi. Ezek közé csak olyan művek sorolhatók, mint amilyen az ember vagy az állat arcképe, a gyümölcs, a növény stb. rajza. Minden egyéb műfajban ugyanezt a természetet megszépített utánzatban látjuk viszont, és az idevágó művek tökéletessége éppen ebből áll.

Amidőn Racine, Corneille vagy Voltaire színre viszik hősüket, a legrövidebb, a legelegánsabb és a legharmonikusabb módon mondatják el vele pontosan azt, amit mondania kell. Pedig hát soha még hős nem mondott ilyen beszédeket. Lehetetlen ugyanis, hogy Mohamed, Zopire, Pompeius, Sertorius stb. vagy valamiféle szellem, melyet beléjük képzelünk 1. mindig versben beszélt volna, 2. beszélgetései folyamán mindig a legkurtább és egyben a legpontosabb kifejezést használta volna, 3. hogy azonnal ki tudta volna mondani mindazt, amit két olyan nagy ember, amilyen Corneille és Voltaire, néha két héten át vagy egy hónapig fogalmazott.

Miben utánozzák hát a nagy költők a természetet? Abban, hogy szereplőiket mindig annak a szenvedélynek megfelelően beszéltetik,

mely szenvedély hőseiket hevíti.[21] Minden egyéb tekintetben megszépítik a természetet, és helyes is, hogy így teszik. Hogyan kell azonban a természetet megszépíteni? Minden eszménk érzékeink révén jut el hozzánk. Az ember csak annak alapján alkot, amit maga előtt lát. Hogyan lehetséges elképzelnünk valamit a természeten kívül, és ha feltételezzük, hogy elképzeltük ezt, milyen eszközzel juttathatjuk ennek eszméjét az emberekhez? Olyanformán – válaszolom erre a kérdésre –, hogy az, amit például egy leírásban újszerű kompozíciónak nevezünk, voltaképpen nem más, mint már ismert tárgyak újszerű elrendezése. Ez az újszerű csoportosítás elegendő ahhoz, hogy megdöbbentse a képzeletet, s hogy olyan benyomásokat keltsen, melyek annál hevesebbek, minél újszerűbbek.

Vajon a festők és a szobrászok miből alkotják meg a szfinx alakját? A sas szárnyaiból, az oroszlán törzséből és egy női fejből. Vajon miből alkotta meg Apellész az ő Venus-képét? Mindabból a szép vonásból, melyet itt is, amott is meglelt a tíz legszebb görög lányban. Apellész tehát a természetet így megszépítve utánozza. Az ő példájára és ugyanezen módszer szerint vájták ki azóta a festők és a költők a Gorgók barlangjait, mintáztak Tüphónokat, Anteusokat, emeltek palotákat tündéreknek és istennőknek, vagyis a lángelme minden gazdagságát vitték bele azokba a díszítésekbe, melyek e mitológiai alakok boldog lakhelyeit ékesítik.

Tegyük fel, hogy egy költőnek Amor kertjeit kell leírnia. Az északi szél jeges és halálos süvítése sohasem lesz itt hallható. Enyhe tavaszi szellő fog ott lengedezni, rózsák szárnyain, ez fakasztja ki a virágokat, és minden megtelik a virágok illatával. Ilyen tájakon mindig tiszta és derült az égbolt. Vihar sohasem sötétíti be. Nyoma sincs sárnak a mezőkön, rovarok nem röpködnek a levegőben, vipera nem található az erdőkben. A hegyeket narancsfák és virágzó gránátalmafák koszorúzzák, a síkságokon kalász hullámzik, a völgyeket számtalan patak szeli keresztül, vagy méltóságteljes folyó, melynek páráját a nap szívja magába, s az égből, mely ezt a párát visszatartja, sohasem hull alá az eső a földre.

Ambrózia-forrásokat varázsol a költészet ebbe a kertbe, aranyalmákat helyez oda, ligetek fasorait állítja glédába. Amort és Psychét

[21] A hősnek a színpadon mindig jellemének és társadalmi helyzetének megfelelően kell beszélnie. A költő ebben a tekintetben nem lehet eléggé pontos utánzója a természetnek. Meg kell azonban szépítenie a természetet azáltal, hogy gyakran egy félórás társalgásban sűríti össze mindama jellemvonásokat, melyek hősének teljes életén szétszórva találhatók. Lehetséges, hogy Molière az ő fösvényének ábrázolásához évszázadának valamennyi fösvényét felhasználta. Pheidiaszaink is hasonlóképpen cselekszenek, amidőn Héraklészeik megalkotásához minden erős embert mintául vesznek.

vezeti a fák árnyékába, meztelenül, szerelmesen, a gyönyör karjaiban. Sohasem fordul elő azonban, hogy egy kellemetlenkedő méh szúrása megzavarná őket részegségükben. Így szépíti meg a költő a természetet, s miközben a már ismert tárgyakat ízeire szedi szét, olyan lényeket és olyan képeket állít össze, melyeknek újszerűsége meglepetést kelt a nézőben, s gyakran a leghevesebb és a legerőteljesebb benyomásokat teszi ránk.

Melyik azonban az a tündér, melynek hatalma feljogosít bennünket arra, hogy átváltoztassuk és újra megalkothassuk ilyen módon a tárgyakat, és – hogy úgy mondjam – a világegyetemben és az emberben új lényeket és új képzeteket alkossunk? Ez a tündér nem más, mint az absztraháló képesség.

TIZENKILENCEDIK FEJEZET

Az absztraháló képességről

A vademberek nyelvében kevés az absztrakt szó, de igen sokat találunk ebből a civilizált népek nyelvében. Ezeket az utóbbiakat egy sereg tárgy indítja vizsgálódásra, s így pillanatonként érzik szükségét, hogy világosan, sőt gyorsan közöljék egymással gondolataikat. Ezért találnak ki oly sok absztrakt szót. A tudományok tanulmányozása kényszeríti őket erre.

Képzeljük el például, hogy két embernek olyan tulajdonságot kell megvizsgálnia, mely két test közös vonása. Ez a két test összehasonlítható, mégpedig tömegük, nagyságuk, sűrűségük, alakjuk és végül eltérő színük szerint. Hogyan fog ez a két ember hozzálátni? Mindenekelőtt meg akarják majd határozni vizsgálódásuk tárgyát. Ha ez a két test fehér színű, és ha csak a színüket kell összehasonlítaniuk, ki fogják találni ezt a szót: *fehérség*. E szó segítségével teljes figyelmüket erre a tulajdonságra rögzítik, mely közös a két testben, és ilyen módon a fehérségük különböző árnyalatát illetően igen pontos ítéletet fognak alkotni.

Ha a művészeteknek és a filozófiának ugyanezen okból kellett minden egyes nyelvben egy sereg absztrakt szót alkotnia, akkor cseppet sem kell csodálkoznunk, ha az ő példájukra a költészet is absztrakciókat hoz létre. Semmi meglepő nincs tehát abban, hogy a költészet megszemélyesítette, sőt istenítette az erő, az igazságosság, az erény, a láz és a győzelem képzeletbeli lényeit, melyek végelemzésben nem mások, mint maga az ember, az ember mint erős, igazságos, erényes, beteg,

győzedelmes stb. Természetes tehát, hogy minden vallásban megtalálható az Olümposz, absztrakciókkal benépesítve.

Ha a költő arra vállalkozik, hogy mennyei hajlékok építésze legyen, és Plutosz palotáját hajlandó megalkotni, akkor az arany színét és sűrűségét alkalmazza azokra a hegyekre, melyeknek középpontjába helyezi az épületet, s az épület ilyen módon aranyhegyektől lesz körülvéve. Ha ugyanez a költő a vastag épületkőre a rubint vagy a gyémánt színét alkalmazza, akkor ez az absztrakció kezére juttatja mindazokat az anyagokat, melyek Plutosz palotájának vagy az égi kristály-alaknak építéséhez szükségesek. Az absztrakció képessége nélkül Milton sohasem tudott volna az Édenkertbe annyi festői helyet, annyi kellemes barlangot, annyi fát, annyi virágot, azaz oly sok szép vonást összegyűjteni, melyet a természet vagy ezer különböző éghajlat közt osztott szét.

Az absztrakció képessége hozza létre a mesékben és a regényekben a pigmeusokat, a szellemeket, a varázslókat, a lidérceket és végül azt a bizonyos *Fortunatust*, akinek láthatatlansága nem más, mint a testek látszólagos tulajdonságainak absztrakciója. Ha szabad mondanom, afféle kihagyókészség van az emberben, melynek révén mellőz egy tárgyból mindent, ami fogyatékos.[22] Tövis nélküli rózsákat teremt. Minden mesterkélt fájdalmát és gyönyörét ennek a képességnek köszönheti az ember.

Vajon mi az oka annak, hogy valamely tárgy birtoklásától mindig több gyönyört várunk, mint amennyi gyönyört maga a birtoklás szerez aztán nekünk? Miért a nagy apadás a remélt gyönyörtől az átélt gyönyörig? Azért, mert az ember olyannak kapja az időt és a gyönyört, mint amilyen a valóságban, ám amíg reménykedünk, ugyanebbe a gyönyörbe nem vegyül bele a fájdalom, amely csaknem mindig kísérője.

A tökéletes boldogság, amilyennek az ember kívánja, csak a remény és a képzelet alkotta palotákban található. Ezekbe a palotákba varázsolja a költészet örökké az önfeledtség ama sebes pillanatait, melyekhez a szerelem életpályánk folyamán csak igen nagy időközönként juttat bennünket. Ilyen palotákban hisszük, hogy mindig élvezzük az érzelmeknek azt az erejét és azt a melegét, melyet életünk folyamán csak egyszer vagy kétszer élünk át. Ilyen átélést bizonyára az érzéki benyomások újszerű voltának köszönhetünk, melyet csak első ízben kelthet fel bennünk a gyengéd érzelem. Túlozzuk ilyenkor a gyönyör heves voltát, melyet ritkán élvezünk, de gyakran kívánunk, és mértéken felül felnagyítjuk a gazdag ember boldogságát.

[22] Aki valamely tragikus cselekményt úgy próbálna színre vinni, ahogyan az a valóságban lejátszódott, kitenné magát annak, hogy a néző unatkozni fog. Mit kell hát tennie a költőnek? Ki kell vonnia ebből a cselekményből mindazt, ami nem alkalmas arra, hogy heves és erős benyomást keltsen.

Ha valamely véletlen folytán a szegény előtt megnyílik a gazdag ember szalonja, ahol vagy száz gyertya világít, és élénk zeneszó hangzik, akkor a nincstelen ember, akit a csillogó aranyozás és a hangszerek összhangja megragad, így kiált fel: mily boldog a gazdag! Az ő boldogsága jóval nagyobb az én boldogságomnál, mint ahogy e szalon pompája nem hasonlítható az én szegény kunyhómhoz. Pedig téved. Megtéveszti őt a heves benyomás, mely éri, hiszen nincs még tudomása arról, hogy mindez részben az átélt benyomás újszerűségének köszönhető. Nem tudja még, hogy a megszokott benyomás veszít erejéből, s ez a szalon a hangversennyel együtt az ő számára is ízetlenné válnék. Nem tudja azt sem, hogy a gazdag embernek kedvteléseiért egy sereg gonddal, végtelen nyugtalansággal kellett fizetni. A nincstelen ember az absztrakció révén távoltartotta a gazdagságtól mindazt a gondot és unalmat, ami a gazdagság velejárója.[23]

Ha nem volna meg absztraháló készségünk, fogalmaink nem terjednének túl az élvezeteken. Előfordul, hogy a kéj ölén is vágyat és megbánást érzünk; mint ahogy mondottam már, mindez abból a különbségből ered, mely az elképzelt gyönyör és az átélt gyönyör közt van. Megvan a képességünk arra, hogy a tárgyakat szétbontsuk, összerakjuk, újakat alkossunk, és ezt a képességet nemcsak egy sereg mesterséges kín és gyönyör forrásának tekinthetjük, hanem az egyedüli módnak arra, hogy a természetet utánozva szépítsük meg, s hogy a gyönyört szolgáló művészeteket tökéletesítsük.

Nem szándékszom részletesebben kiterjeszkedni ama művek szépségére, melyeket ez a művészet hoz létre. Kimutattam már, hogy legfőbb céljuk abban áll, hogy az unalmat távoztassák tőlünk. Kimutattam azt is, hogy ezt a célt annál jobban elérjük, minél hevesebb és világosabb érzéki benyomásokat keltenek bennünk, és hogy végeredményben mindig ezen benyomások kisebb-nagyobb erején mérhető le e művek szépségének és tökéletességének a foka.

Tiszteljék csak és műveljék az emberek a szépművészeteket. Dicsőségére válnak ezek az emberi szellemnek,*[5] és forrásul szolgálnak egy sereg kéjes benyomásnak. Ám nehogy azt higgye bárki is, hogy a tétlen gazdag oly nagy mértékben felette áll boldogság dolgában a többieknek azáltal, hogy a művészetek remekeit élvezheti.

E szakasz első fejezeteiben láthattuk, hogy az emberek, anélkül hogy gazdagság és hatalom dolgában egyenlőek lennének, valamennyien

[23] Az a képesség, melynek révén a magunkétól elütő társadalmi körülményekből elvonjuk azokat a bajokat, melyeket egyáltalán nem éltünk még át, mindig irigygyé teszi az embert a mások társadalmi helyzete iránt. Mit kell tennünk ahhoz, hogy elfojtsuk magunkban az irigységet, mely gátolja boldogságunkat? Ki kell józanítanunk önmagunkat, s meg kell tanulnunk, hogy a szükségletei fölé emelkedő ember a lehető legboldogabb a világon.

egyaránt boldogok, legalábbis a napnak abban a tíz vagy tizenkét órájában, melyet különböző testi szükségleteik kielégítésére fordítanak.

Ami a nap többi tíz vagy tizenkét óráját illeti, vagyis azokat az órákat, melyek a kielégített szükséglet és az újraéledő szükséglet közé ékelődnek, bebizonyítottam, hogy ezek a lehető legkellemesebb módon telnek el, ha olyan eszközök megszerzésére fordítjuk, melyekkel bőségesen gondoskodhatunk szükségleteinkről és szórakozásainkról. E nézet igazságát csak olyan módon erősíthetem meg, ha még egy pillanatra megállok, és szemügyre veszem, vajon kiknek a boldogsága a legbiztonságosabb, azoké a tétlen dúskálóké-e, akik belefáradnak a semmittevésbe, vagy pedig azoké az embereké, kiket csekély vagyonuk mindennapos munkára kényszerít, s ez a munka leköti, anélkül, hogy kifárasztaná őket?

HUSZADIK FEJEZET

A benyomásról, melyet a gyönyörködtetést szolgáló művészetek tesznek a tétlen gazdagra

Ha a gazdag embert elfoglaltsága olyan munkára kényszeríti, melyet megszokott volta kellemessé tesz, és ha a gazdag ember rendszeres elfoglaltságot biztosít magának, könnyűszerrel megszabadulhat az unalomtól, akárcsak a szerény vagyonnal rendelkező ember. Hol találhatók azonban ilyenfajta gazdagok? Néha Angliában, ahol a pénz tág teret nyújt a becsvágynak. Máshol mindenütt a gazdagság a tétlenség velejárója, és passzívvá teszi az embereket úgyszólván valamennyi szórakozásukban. A gazdagság a szórakozást a környező tárgyaktól várja, és csak kevés tárgy kelt benne heves érzéki benyomásokat. Ilyen érzékelések egyébként nem váltogathatják egymást gyorsan, és nem újíthatók fel minden pillanatban. A gazdag ember élete tehát ízetlen tespedésben telik el.

Hiába gyűjti tehát a gazdag maga köré a gyönyörködtetést szolgáló művészeteket. Ezek a művészetek nem szolgáltathatnak neki szüntelenül új benyomásokat, és nem tudják őt hosszú időre megszabadítani az unalomtól. Kíváncsisága csakhamar ellankad. A tétlen ember oly kevéssé érzékeny. A műremekek nem keltenek benne tartós benyomásokat, hiszen ahhoz, hogy szórakozzék, szüntelenül újabb és újabb tárgyat kellene eléje varázsolni. Egy egész birodalom valamennyi művésze is kevés lenne ahhoz, hogy ilyen vonatkozásban gondoskodhassanak szükségleteiről.

A csodálkozáshoz egy pillanat is elegendő. Csodálatra méltó dolgok létrehozásához egy évszázadra van szükség. Hány tétlen gazdagot látunk, amint nap mint nap elhalad kellemes benyomás átélése nélkül az öreg Louvre nagyszerű kapuzata alatt, melyet az idegenek oly nagy csodálattal bámulnak.

Ha át akarjuk érezni, mily nehéz dolog a tétlen gazdagot szórakoztatni, arra kell gondolnunk, hogy az emberek számára csupán kétféle állapot lehetséges. Az egyik állapotban passzív, a másikban aktív az ember.

HUSZONEGYEDIK FEJEZET

Az ember aktív és passzív állapotáról

Ha az ember aktív állapotban van, akkor unalom nélkül, s méghozzá elég hosszasan képes elviselni ugyanazt az érzéki benyomást. A másikfajta állapotban képtelen erre. Hat órán keresztül muzsikálhatok, de képtelen vagyok – anélkül, hogy undort ne éreznék – három órán át jelen lenni egy hangversenyen.

Mi sem nehezebb, mint a tétlen és passzív ember szórakoztatása. Undort kelt őbenne minden. Ez az egyetemes undor okozza, hogy oly szigorúan bírálja meg a művészetek szép termékeit, és emiatt van, hogy minden műremektől a tökéletességet követeli. Ha érzékenyebb és kevésbé unott lenne, nem volna ilyen kényes.

Vajon a gyönyört célzó művészetek miféle benyomásokat idézhetnének elő a tétlen emberben? A művészetek azért bűvölnek el bennünket, mert szemünk előtt rajzolják és szépítik a már átélt gyönyörök képét. Fellobbantják bennünk a vágyat, hogy ismételten élvezhessük. Miféle vágyat ébresztenek fel azonban abban az emberben, aki elég gazdag ahhoz, hogy minden gyönyört megvásárolhasson, vagyis aki mindig jóllakott ezekkel a gyönyörökkel?

A tánc, a festészet, vagyis a legkéjdúsabb és a leginkább a szerelemnek szentelt művészetek a szerelem részegségét és elragadtatottságát hiába idézik fel. Miféle benyomást gyakorolhatnak arra, aki már belefáradt az élvezetbe, és unja valamennyi forrását? A gazdag azért szaladgál a bálokba meg a színházakba, hogy unalmát újabb unalomra cserélje, s hogy e változtatással enyhítsen rossz hangulatán. Általában ilyen a fejedelmek sorsa. A híres Bonnier sorsa is ilyen volt. Alighogy kimondta kívánságát, a gazdagság tündére máris teljesítette. Bonnier beleunt a nőkbe, a hangversenyekbe, a színházakba. Szerencsétlen volt, és nem volt mit kívánnia. Ha kevésbé lett volna gazdag, a gyönyörök

többféle faját élvezte volna. A vágy a lélek mozgatója. Mihelyt híján van a lélek a vágynak, egyhelyben topog. Vágyódnunk kell ahhoz, hogy cselekedhessünk, és cselekednünk kell, hogy boldogok lehessünk. Bonnier-t a gyönyörök kellős közepén ölte meg az unalom. A heves gyönyört csak reménykedés formájában éljük át. A boldogság nem annyira vágyaink tárgyának birtoklásában, mint inkább megszerzésében rejlik.

Ha boldogok akarunk lenni, valaminek mindig hiányoznia kell boldogságunkból. Akkor vagyunk igazán vagyonosak, amikor megszerezzük a húsz milliót, s nem amikor megszereztük. Akkor vagyunk boldogok, amikor sikert érünk el, és nem amikor már túl vagyunk a sikeren. A lélek ilyenkor mindig tevékeny, mindig kellemes erő hajtja, és nem ismeri az unalmat.

Vajon miből származik a nagyok féktelen vadászszenvedélye? Abból, hogy úgyszólván minden egyéb szórakozás közben passzívak, tehát mindig unatkoznak, s ezért szükségképpen csak vadászat közben fejtenek ki aktivitást. Aktív az ember kártyajáték közben is. Innen van, hogy a játékos kevésbé hozzáférhető az unalom számára.[24]

A játék mindazonáltal vagy nagyban, vagy kicsiben történik. Az előbbi esetben nyugtalanító, sőt néha gyászos kimenetelű. Az utóbbi esetben csaknem mindig ízetlen.

A gazdag és passzív tétlenség, melyet annyira irigyel mindenki, s amely egy kiváló kormányforma keretei közt alig mutatkozhatnék szégyenérzet nélkül, korántsem oly boldog, mint ahogy képzeljük. Bizony, gyakran van kitéve az unalomnak.

HUSZONKETTEDIK FEJEZET

A vagyon szükségérzetét a leghevesebben a gazdagok érzik

A tétlenül dúskáló ember azt hiszi magáról, hogy sohasem eléggé gazdag. A vagyon ugyanis, melyet birtokol, még mindig nem elegendő boldogságához. Ha szerződtetett muzsikusai vannak, hangversenyük egyáltalán nem tölti be az űrt, melyet lelkében érez. Ezenfelül még építészekre is szüksége van, hatalmas palotára, óriási kalitkára, melynek egy szomorú madarat kell fogva tartania. Ezenkívül még vadász-

[24] Nem mindig használják a játékot arra, hogy gyógyítson az unalom ellen. Az egyszerű kártyajáték, a legártatlanabb is, néha csak ostobaságunkat leplezi. Gyakran csak azért játszunk, mert reméljük, hogy nem ismerik fel bennünk azt, ami vagyunk.

felszerelés után vágyódik, bálok, ünnepségek stb. után. Feneketlen örvény az unalom, melyet egy egész birodalom kincsei sem tölthetnek ki, sőt talán a mindenség is elégtelen hozzá. Csak a munka tudja kitölteni. A dolgos polgár boldogságához kevés vagyon is elegendő. Egyhangú és egyszerű élete zökkenők nélkül zajlik le. Nem Krőzus,[25] hanem Baucis sírjára vésték ezt a sírfeliratot:

Meghalt egy szép nap alkonyán.

A mérhetetlen kincs csak látszata a boldogságnak, és nem maga a boldogság. Abban a házban, ahol jólét honol, igazabb az öröm, mint abban, ahol dúskálnak az emberek. Vidámabban vacsorázunk egy kocsmában, mint Hainault elnök palotájában.

Aki megtalálja a maga foglalkozását, megszabadul az unalomtól. Innen van, hogy a munkás a maga boltjában vagy a kereskedő a pultjánál gyakran boldogabb, mint a király. A szerény vagyon mindennapos munkára kényszerít bennünket. Ha ez a munka nem kimerítő, és ha végérvényesen szokásunkká lett, kellemessé válik számunkra.[26] Mindenki, aki az ilyenfajta munka révén kielégítheti fizikai szükségleteit, és szórakozásairól is gondoskodhat, körülbelül olyan boldogságnak örvend, aminél nagyobb nem is kell már.[27] De vajon a szükségletek közé kell-e a szórakozást is számítanunk? A felnőttnek, akárcsak a gyermeknek, szüksége van a felüdülés pillanataira, illetve a változásra elfoglaltsága közben. Micsoda gyönyört él át a munkás vagy az ügyvéd, amidőn otthagyja, előbbi a műhelyét, utóbbi a dolgozószobáját, azért, hogy a színielőadásra siessen. Azért fogékonyabbak ők a színjáték iránt, mint a világfi, mert az általuk átélt benyomások nem vesztettek élességükből, hiszen nem váltak szokásukká, s így mindig az újság ingerével hatnak rájuk.

[25] Ha a boldogság mindig együtt járna a hatalommal, a lehető legboldogabb ember Abdulraman kalifa lenne. Pedig hát sírfelirata, melyet maga vésetett kőbe, így hangzik: „Tisztségek, vagyon, legfőbb hatalom, mindezt élveztem én. Becsültek és féltek tőlem fejedelmi kortársaim, irigyelték boldogságomat, féltékenyek voltak dicsőségemre, keresték barátságomat. Egész életem folyamán pontosan feljegyeztem mindazokat a napokat, amidőn igazi és tiszta gyönyört élveztem, és lám, ötven esztendeig tartó uralkodásom folyamán csak tizennégy ilyen napot számláltam."

[26] Az emberek még mindig nem tudják, mire képes életükben a megszokás. Mint mondják, a Bastille-ban jól táplálnak, jó a fekvőhely, és mégis bánatában hal meg ott az ember. Vajon miért? Azért, mert híjával vagyunk ott szabadságunknak, azaz megszokott foglalkozásainkat egyáltalán nem űzhetjük.

[27] Ama munkás életkörülményei, aki mérsékelt munkával látja el a maga, valamint családja szükségleteit, talán a legboldogabbak az összes életkörülmények között. A szükségérzet, mely szellemét szorgalomra, testét testmozgásra készteti, védőpajzsul szolgál neki az unalom és a betegség ellen. Márpedig az unalom és a betegség egyértelmű azzal, amit rossznak nevezünk, míg az öröm és az egészség a jó osztályába tartozik.

Ha egyébként bizonyos testi vagy szellemi munka vált szokásunkká, mihelyt kielégítettük ezt a szükségletet, olyan szórakozások iránt válunk érzékennyé, melyekben magunk passzívak vagyunk. A tétlen gazdag számára azért unalmasak ezek a szórakozások, mert ő a gyönyört legfőbb ténykedésének tekinti, és nem a pihenést keresi benne. A munka, amelyre – mint mondják – valamikor ítélték az embert, nem az ég büntetése volt, hanem a természet jótéteménye. A munka vágyat feltételez. Ha nincsenek vágyaink, vegetálunk csupán, az aktivitás minden hajtóereje nélkül. Ilyenkor mind a test, mind a lélek, ha szabad mondanom, ugyanabban a helyzetben marad.[28] Az elfoglaltság már maga boldogság az embernek.[29] Ám ahhoz, hogy elfoglaltságunk legyen, és hogy mozgásban tartsuk önmagunkat, mire van szükségünk? Valamiféle indítóokra. Melyik ezek közül a leghatalmasabb és a legáltalánosabb? Az éhség. Az éhség az, amely munkára parancsolja a falusi földművelőt, és amely előírja a halászatot és a vadászatot az erdei vadembernek. Másfajta szükséglet lelkesíti a művészt és az íróembert, mégpedig a dicsőségnek és a társadalom megbecsülésének szükséglete, valamint azok a gyönyörök, melyekben az előbbiek testet öltenek.

Minden szükséglet és minden vágy munkára kényszerít bennünket. Ha idejekorán szokásunkká lett, kellemessé válik. Ha nem vált szokásunkká, a restség gyűlöletessé teszi, és ilyenkor ímmel-ámmal vetünk, aratunk, gondolkodunk.

HUSZONHARMADIK FEJEZET

A lustaság hatalmáról

Ha a népeknek választaniuk kell a tolvaj vagy a földművelő foglalkozása közt, akkor az előbbit teszik magukévá. Az emberek általában lusták. Úgyszólván mindig jobban szeretik a fáradozást, a halált és a veszélyt a földművelő munkánál. Példáimat a malájiak népes nemzeté-

[28] Az afrikaiak tudatlanságának és tunyaságának egyik legfőbb oka e világrész termékenységében rejlik. Földművelésre sincs szükségük, és mégis gondoskodik ez a földrész minden emberi szükségletről. Az afrikainak tehát semmi érdeke sem fűződik ahhoz, hogy gondolkozzék. Ezért van, hogy oly keveset gondolkozik. Ugyanez mondható el a karibiakról. Kevésbé szorgalmas a karibi, mint az észak-amerikai vadember, s ez azért van, mert ez utóbbinak nagyobb szorgalomra van szüksége ahhoz, hogy táplálkozhasson.

[29] Az ember boldogsága érdekében elengedhetetlenül szükséges, hogy a gyönyör a munka, de a mérsékelt munka jutalma legyen. Ha a természet önmaga elégítette volna ki az ember valamennyi szükségletét, akkor a leggyászosabb adományt adta

ből veszem, részben a tatárok és az arabok közül, a Taurus, a Kaukázus és Ázsia magas hegységeinek valamennyi népe köréből.

Bármilyen is az emberek vonzódása a tétlenség iránt, ellenvetésül azt mondhatnák önök nekem, hogy vannak ugyan tolvaj népek, melyektől mindenki fél, s amelyek harcedzettebbek és bátrabbak a többinél, mégis, lám, földművelő nemzetek is vannak. Kétségtelenül igaz ez a megjegyzés. A tolvaj népek létezése ugyanis gazdag és meglopható népek létezését feltételezi. Az előbbiek csekély létszámúak, hiszen sok birka kell ahhoz, hogy kevés farkast táplálhassunk. A tolvaj népek ezenkívül terméketlen és megközelíthetetlen hegységek közt laknak, s csak ilyen védett helyeken képesek egy nagyszámú és földművelő nemzet hatalmának ellenállni. Márpedig, ha igaz, hogy az emberek általában rablók és kalózok, akkor a lopás iránti szeretetük természetes vonás, valahányszor országuk földrajzi fekvése lehetővé teszi, hogy büntetlenül rabolhassanak. Vajon mire alapul ez a különös hajlam? Nyilvánvalóan a lustaságra, azaz arra a törekvésre, hogy a lehető legkisebb erőfeszítéssel jussunk vágyaink tárgyának birtokába.

A tétlenség a legnagyobb okozatok rejtett oka az emberekben. A legtöbb szatrapa még tolvajabb és még tétlenebb, mint a maláji, s ezért még jobban unatkozik, még szerencsétlenebbnek érzi magát, mert nincsenek meg a megfelelő okai arra, hogy kirántsa magát a restségből.

HUSZONNEGYEDIK FEJEZET

A polgárok boldogságát a középszerű vagyon biztosítja

Ha a megszokás könnyűvé teszi a munkát, s ha mindig erőfeszítés nélkül végezzük mindennapos teendőnket, valamint ha a gyönyör megszerzésének minden módját gyönyörnek kell tekintenünk, akkor a középszerű vagyon – feltéve, ha munkára ösztönzi az embert – kellő boldogságot szerez, s ez a boldogság annál nagyobb, minél állandóbban és minél kellemesebben tölti ki azt az időközt, amely a kielégített szükséglet és az újraéledő szükséglet közé ékelődik. Arra az időközre gondolunk ismét, amely a nap ama tíz órájára esik, amidőn az emberek között, úgy látszik, a legnagyobb egyenlőtlenség uralkodik jólét dolgában.

volna az embernek. Ernyedten tespedne, s a gazdag tétlenségének nem lenne segélyforrása az unalom ellen. Mivel enyhíthető ez a baj? Semmivel. Ne legyen egy polgárnak sem szükséglete, akkor majd egyaránt gazdag lesz valamennyi. A tétlen gazdag azonban hol találná meg ilyen körülmények között azokat az embereket, akik hajlandók lennének őt szórakoztatni?

Mihelyt a kormányzat biztosítja alattvalóinak javaik, életük és szabadságuk tulajdonát, és mihelyt ellenszegül a nemzeti vagyon túlságosan egyenlőtlen megoszlásának, miközben minden polgárt bizonyos jólétben igyekszik megtartani, akkor valamennyi polgárát ellátta a lehető legnagyobb boldogság feltételeivel.

Az egyének egyenlőek lehetnek boldogság dolgában, anélkül hogy a vagyon és a méltóságok egyenlőképpen oszlanának meg közöttük. Ezt az igazságot kellőképpen lehet bizonyítani, kérdés azonban, van-e mód arra, hogy el is hitessük az emberekkel. Miként akadályozhatjuk meg őket abban, hogy emlékezetükben a boldogság eszméjét ne társítsák szüntelenül a vagyon eszméjével?

HUSZONÖTÖDIK FEJEZET

A boldogság és a vagyon képzettársulása emlékezetünkben

Minden országban, ahol az ember nincs biztonságban sem javait, sem életét, sem szabadságát illetően, a boldogság és a vagyon eszméje gyakran összekeveredik. Ilyen helyen pártfogókra van szükség, és a vagyon pártfogót szerez. Minden más országban ez a két eszme pontosan megkülönböztethető.

A fakírok vallásos katekizmus segítségével hitetik el az emberekkel a legdurvább képtelenségeket. Hogy is ne lehetne elhitetni velük valamely erkölcsi katekizmus segítségével, hogy boldogok, amidőn boldogságukhoz csak az hiányzik, hogy boldognak higgyék magukat?[30] Ez a hiedelem is hozzátartozik a mi boldogságunkhoz. Aki szerencsétlennek hiszi magát, szerencsétlenné is válik. Lehetséges-e azonban, hogy az ember teljesen szemet hunyjon e fontos tétel felett? Mert hát mik is boldogságunk legnagyobb ellenségei? A tudatlanság és az irigység.

[30] Az emberi boldogtalanságnak két állandó oka van. Egyik: *nem ismerjük azt a keveset, ami a boldogsághoz szükséges.* A másik: *képzeletbeli szükségletek és korlátlan vágyak.* Ha egy kereskedő meggazdagszik, a leggazdagabb akar lenni a városban. Ha király lesz valakiből, a leghatalmasabb király akar lenni. Nem ártana, ha néhanapján emlékezetünkbe idéznénk, amit Montaigne mondott, nevezetesen: *akár trónon, akár zsámolyon ülünk, mindenképpen a fenekünkön ülünk.* Ha a hatalom és a vagyon boldoggá teheti az embert, akkor sem szabad összetévesztenünk magát a boldogságot a megszerzéshez szükséges eszközökkel. Nem szabad túl sok gondoskodás, munka és veszély árán vásárolni meg azt, amihez olcsóbb áron is hozzájuthatunk. A boldogság hajszolása közben pedig sohasem szabad elfelejtenünk, hogy magát a boldogságot keressük.

Az irigység, amely zsenge ifjúságunkban dicsérendő vonás, amíg a versengés nevet hordozza, gyászos szenvedéllyé válik, mihelyt felnőttebb korban ismét az irigység nevet sajátítja ki.

Mi a nemzője ennek a tulajdonságnak? Az a hamis és túlzott nézet, melynek alapján úgy véljük, hogy bizonyos társadalmi állapotokkal boldogság jár együtt. Mi módon lehet megszabadulnunk ettől a nézettől? Az embereket kell felvilágosítanunk. Az igazság ismeretének sajátos kiváltsága, hogy az embereket jobbá teheti. Csak ez képes elfojtani a belső háborút, amely szüntelenül ott lappang a különböző foglalkozású és képességű polgárok között, s ilyen módon megoszlást szül a civilizált társadalmak csaknem valamennyi tagja közt.

A tudatlanság meg az irigység a kölcsönös és igazságtalan gyűlölet epéjét itatta velük, és elrejtett előlük egy fontos igazságot, melyet már bizonyítottam: a csekély vagyon is elég a boldogsághoz.[31] Nehogy ezt az életigazságot katedráról vagy szószékről elhangzó közhelynek tekintsük. Minél jobban elmélyítjük, annál inkább átérezzük majd igaz voltát.

Ha ez az életigazság – feltéve, hogy kellőképpen elmélkedünk rajta – egy sereg emberrel el tudja hitetni, hogy valamennyien boldogok, olyan emberekkel, akiknek boldogságához mindössze az hiányzik, hogy boldognak is higgyék magukat, akkor ki fog derülni, hogy ez az igazság egyáltalán nem spekulatív tétel, mely nem vihető át a gyakorlatba.

HUSZONHATODIK FEJEZET

Arról, hogy elveim csak a jövőben hajthatnak hasznot

Ha elsőként bizonyítottam be annak a lehetőségét, hogy a boldogság egyenlő mértékben juthat a polgárok osztályrészéül, s ha geometriailag is bebizonyítottam ezt az igazságot, akkor boldog ember vagyok. Az emberek jótevőjének tekinthetem magam, és így szólhatok magamhoz: mindaz, amit a moralisták a társadalmi körülmények egyenlőtlenségéről publikáltak, és mindaz, amit a regényírók Orozmán

[31] Bizony szerencsétlenek azok az emberek, akik a bőség állapotából a középszerűség állapotába süllyednek. Az előző állapotban ugyanis olyan kedvteléseik voltak, melyeket az utóbbiban nem képesek már kielégíteni. Éppen ezért csak olyan emberekről beszélek itt, akik vagyon nélkül születtek, és nincsenek legyőzendő szokásaik. Ez utóbbiak csekély vagyonnal is beérik, s mégis boldogok. Legalábbis így áll ez olyan országokban, ahol a gazdagság korántsem jogcím a társadalmi megbecsülésre.

talizmánjáról szavaltak, mindössze csak zavaros megsejtése volt még annak, amit én be is bizonyítottam.

Ha szememre vetnék, hogy túl sokáig bogozgattam ezt a kérdést, azt fogom válaszolni, hogy a társadalom boldogsága az összes egyéni boldogságok eredője. Ahhoz, hogy megtudhassuk, mi alkotja az összesség boldogságát, tudnunk kellett mindenekelőtt, hogy mi alkotja az egyes ember boldogságát. Meg kellett mutatnunk, hogy ha nincs is olyan kormányzat, melynek keretei közt minden ember egyaránt hatalmas és gazdag lehet, még sincs olyan kormányzat, melynek keretében ne lehetnének egyaránt boldogok. Van végül olyan törvényhozás, mely lehetővé teheti, hogy (egyéni szerencsétlenségektől eltekintve) mindenki boldog lehet, s legfeljebb az őrült lenne szerencsétlen.

A boldogság egyenlő megoszlása azonban a polgárok között a nemzeti vagyon olyan megoszlását feltételezi, mely kevésbé egyenlőtlen. Nos, vajon Európának melyik kormányzatában lehetne ezt a megoszlást manapság bevezetni? Kétségtelen, hogy közeli megvalósulását ma még aligha remélhetjük. Mindazonáltal az a változás, mely nap nap után érezhető az összes birodalmak szervezetében, bizonyítja, hogy legalább a lehetősége nem tartozik a platóni agyrémek világába.

Ha igaz, amit a bölcsek mondanak, hogy hosszabb-rövidebb idő folyamán egyszer csak minden lehetőség megvalósul, akkor miért esnénk kétségbe az emberiség eljövendő boldogságát illetően? Ki merné állítani, hogy a fentebb leszögezett igazságok mindig haszontalanok lesznek? Ritka, de adott pillanatban mégis szükséges, hogy egy Penn vagy egy Manco-Capac jöjjön világra, akik születő társadalmak számára adnak törvényeket. Ha feltételezzük tehát (ami talán még ritkább), hogy egy olyan férfiú, aki új dicsőségre éhes, s az emberek barátja címen akarná nevét az utókornak áldozni, s ennek következtében jobban érdekelné őt az utókor törvényeinek megszerkesztése, valamint a népek boldogsága, mint saját hatalmának a növelése, azaz boldog halandókat és nem rabszolgákat szeretne teremteni, akkor – mint ahogy be fogom bizonyítani (IX. szakasz) – kétségtelenül megpillantja majd az általam imént leszögezett elvekben egy újszerű s az emberiség jólétének megfelelőbb törvényhozás csíráit.

*1 Nincs olyan rágalom, melyet a klérus Franciaországban rá ne kent volna a filozófusokra. Vádolta őket azzal, hogy nem ismernek el sem rangbeli, sem születésbeli, sem állásbeli különbséget. Úgy képzelte, hogy ilyen módon felingerelheti ellenük a közhatalmat. Szerencsére ez a vád túlságosan határozatlan és túlságosan nevetséges volt. Mert hát milyen szempontból lehetne egyenrangú a filozófus a nagyúrral? Vagy kereszténvi mivoltában, hiszen ebből a szempontból az emberek valamennyien testvérek, vagy pedig egy zsarnok alattvalójaként, mert a zsarnok szemében minden alattvaló csupán rabszolga, s mert a rabszolgák társadalmi helyzete lényegileg azonos. A filozófus persze nem apostola sem a pápistaságnak, sem a zsarnokságnak. De nem is kell zsarnok Franciaországban. S vajon a címek, melyekkel ebben az országban a nagy urakat díszítik, nem egyebek-e, mint a gyermeteg hiúság csecsebecséi? Szükségképpen hozzájárulnak-e ezek a közügyek intézéséhez? Van-e valóságos hatalmuk? Ebben az értelemben nem nagyok ők, de olyan nevet hordanak, melyet tisztelnek az emberek, s melyet kell is tisztelniük.

*2 Az elfoglalt ember ritkán unatkozik. Ha valaki mérhetetlen vagyont kíván, vagy azért kívánja, hogy az unalomtól meneküljön, vagy pedig azért, hogy gyönyöröket élvezzen. Akinek nincsenek szükségletei, közömbös a vagyon iránt. A pénzszeretettel úgy állunk, mint a fényűzés iránti szeretettel. Ha egy fiatal ember imádja a nőket, és ha a fényűző bútorokat, az ünnepségeket meg a fogatokat a nőcsábítás eszközének tekinti, akkor az ő számára szenvedély a fényűzés. Ha megöregszik, és érzéketlenné válik a szerelem gyönyörei iránt, leszedi az aranyozást hintójáról, öreg lovakat fog be, s a paszományt eltávolítja öltözékeiről. Ez az ember azért szerette a fényűzést, mert eszköznek tekintette bizonyos gyönyörök megszerzésére. Mihelyt közömbössé válik iránta, a fényűzés iránti szeretet is kivész belőle.

*3 Bizonyos életkörülmények között a házasság oly látvány csupán, mely két szerencsétlen embert mutat, akik azért keltek egybe, hogy kölcsönösen tegyék egymást boldogtalanná. A házasságnak kettős célja van. Egyik a fajfenntartás, másik a boldogság és a gyönyör a két nem számára. A gyönvörök hajszolása megengedett dolog. Miért fosztanánk meg magunkat tőlük, amikor a társadalomnak semmiképpen sincsenek ártalmára?

A házasság azonban, legalábbis abban a formájában, ahogyan a katolikus országokban van érvényben, nem felel meg azonos mértékben valamennyi foglalkozási ágnak. Mivel magyarázzuk hát az egyöntetűséget, mely ebben az intézményben meg-

nyilvánul? A hasonlatossággal – felelem én –, amely a házasság formája és az európai lakosság ősállapota, azaz a földművelő állapot között észlelhető. Ebben a foglalkozási ágban a férfi és a nő vágyainak közös a célja. Jobbá akarják tenni a földet, melyet művelnek. A föld javulása munkájuk együttműködéséből adódik. A birtokon a két házastárs szüntelenül foglalatoskodik, mindig hasznosak egymás számára, undor és kellemetlenség nélkül viselik el felbonthatatlan frigyüket. A többi foglalkozási ágakban nem ez a helyzet. A papság nem házasodik. Azért nem, mert a házasság jelenlegi formáját tekintve az egyház úgy képzelte, hogy az asszony, a háztartás és a vele együttjáró gondok elterelnék a papot kötelességeitől. De vajon kevésbé terelik-e el a bírót, az írót, a rangos embert? És vajon ez utóbbiak munkaköre nem ugyanolyan komoly és fontos, mint a pap funkciója? Úgy képzelik talán az európai népek, hogy a házasságnak ez a formája inkább illik a katonai hivatáshoz? E tétel ellen bizonyít az a tény, hogy csaknem minden katonának megtiltják a házasságot. E tilalom pedig nyilván feltételezi, hogy a nemzetek, okulva a tapasztalásból, rájöttek végül, hogy a nő megrontja a harcoló erkölcseit, kioltja belőle a hazaszeretetet, s idővel elpuhulttá, lustává és félénkké teszi. Mivel gyógyítható ez a baj? Ha Poroszországban egy katona, aki az első zászlóaljba tartozik, csinos lányra bukkan, akkor együtt hál vele. A két házastárs egyezsége addig tart, ameddig a szerelmük, valamint a kölcsönös megegyezés. Ha gyermekeik születnek, és nem tudják eltartani őket, a király gondoskodik róluk, külön e célra alapított intézetben nevelteti őket. Innen kerülnek ki az újdonsült katonák. Ha mármost lehetővé tennénk ennek a fejedelemnek, hogy nagyobb mennyiségű egyházi birtok felett rendelkezzék, akkor nagyobb méretekben hajtaná végre azt, amit most csak kicsiben tesz. Katonái – akár mint szeretők, akár mint apák – a szerelem gyönyöreit élvezhetnék ilyen módon, anélkül hogy erkölcsileg elpuhulttá válnának, s hogy bármit is veszítenének bátorságukból.

Fontenelle mondotta, hogy a felbonthatatlan egyezség a házasságban barbár és kegyetlen törvény. Kevés e sikerült házasság Franciaországban, s ez a tény is bizonyítja, hogy itt reformra van szükség.

Vannak nemzetek, ahol a barát és a barátnő csak három évi együttlakás után köt házasságot. Ez idő alatt kipróbálják, vajon jellemük összehangolható-e. Ha nem illenek össze, elválnak egymástól, s a leány más kezekbe kerül. Ezek az afrikai házasságok a leginkább alkalmasak arra, hogy az egybekeltek boldogságát biztosítsák. Ki fog azonban a gyermekek megélhetéséről gondoskodni? Ugyanazok a törvények, melyek ezt azokban az országokban biztosítják, ahol a válás megengedett dolog. Maradjon csak a fiúgyermek az apánál, a leánygyermek az anyánál. Jelöljenek ki a házassági szerződésben bizonyos összeget a válás előtt világra jött gyermekek nevelésére. Fordítsák a dézsmákból és az ispotályokból befolyó jövedelmet ama gyermekek eltartására, kiknek szülei vagyontalanok, és semmiféle foglalkozást sem űznek. A válással együttjáró kellemetlenségek megszűnnek majd, s a házastársak boldogsága biztosítva lesz. Csakhogy – mondják majd – mennyi házasság bomlik majd fel, ha a törvény ennyire kedvez az emberi állhatatlanságnak! A tapasztalat ennek az ellenkezőjét bizonyítja.

Egyébként nem tiltakozom azellen sem, hogy a férfi és a nő változó és áll-

hatatlan érzései ne mindig ugyanarra a tárgyra irányuljanak. Miért fosztanánk meg őket a változásból eredő gyönyörtől, ha egyébként ez az állhatatlanság – bölcs törvények mellett – egyáltalán nincs ártalmára a társadalomnak? Franciaországban a nők túlságosan szeretők, keleten túlságosan rabszolgák. Teljességgel feláldozzák őket a férfiaknak. Miért van szükség erre az áldozatra? Ha két házastárs nem szereti már egymást, sőt a gyűlölet kezd bennük lábra kapni, miért kellene őket arra ítélni, hogy továbbra is együtt éljenek? Ha igaz egyébként, hogy a változás iránti vágy természetes vonása az embernek, akkor a változás lehetőségét díjként lehetne kitűzni érdemek jutalmazására. Meg lehetne próbálni, hátha a harcosok ilyen módon bátrabbá válnak, a bírák igazságosabbá, a kézművesek szorgalmasabbá, a tehetségek tanulékonyabbá! Nincs a gyönyörnek olyan fajtája, mely ügyes törvényhozó kezei közt ne válhatnék a társadalom boldogságának eszközévé.

*4 A tragédiaírók közül kevesen ismerik az embert. Kevesen vannak, akik kellőképpen tanulmányozták a különböző szenvedélyeket, s így nem mindig tudják a szenvedélyt a saját nyelvén megszólaltatni. Pedig mindenkinek megvan a maga nyelve. Ha arról van szó, hogy távoltartsunk egy embert egy veszélyes és meggondolatlan cselekedettől, s ha az emberiesség arra vállalkozik, hogy ebben a tárgyban tanácsot adjon neki, akkor hiúságát legyezgeti, rámutat az igazságra, de a legkevésbé sértő kifejezésekkel. Hanghordozással és taglejtéssel enyhíti tehát mindazt, ami túlságosan keserű ebben az igazságban. A durva ember nyersen mondja meg, a rosszindulatú a lehető legmegalázóbb módon, a gőgös ember ellentmondást nem tűrően parancsol, hiszen süket ő minden formaság iránt. Azt akarja, hogy gondolkodás nélkül engedelmeskedjenek. Az eszes ember viszont megvitatja ezzel az emberrel, vajon bölcs-e, amit tenni óhajt, meghallgatja feleletét, s az érdekelt egyén ítéletének veti alá.

A barát, aki csupa gyengédség a barátja iránt, nem szívesen mond ellent neki. Ha nem sikerül rábeszélnie, a könnyekhez és a kéréshez folyamodik, s arra a szent egyezségre kéri, mely kettejük boldogságát koronázza, hogy ne tegye ki magát ily cselekedettel együttjáró veszélynek. A szerelemnek megint más a hanghordozása. A szerető, ha imádójának elhatározásával szembe akar szállni, csak a maga akaratára és szerelmére hivatkozik. Csupán akkor hajlandó érvekhez folyamodni, ha az őt szerető férfi ellenáll. Az ész azonban mindig csak utolsó segélyforrása a szerelemnek.

A jellemek különböző fajtáit, illetve a tanácsot adó szenvedélyeket azokról a különböző módokról lehet tehát megkülönböztetni, amelyekkel a tanácsot adják. Vajon a csalárdságnak van-e sajátos nyelve? Nincsen, hiszen a galád azonnal a barátság nyelvét használja, és arról a különbségről lehet ráismerni, mely az általa vallott érzelem és a benne lakozó érzelem között vehető észre. Ha a szenvedélyek és a különböző jellemek nyelvét tanulmányozzuk, gyakran észrevehetjük, mennyire fogyatékosak e tekintetben a tragikus költők. Kevesen vannak, akik ilyen vagy olyan szenvedély megszólaltatása közben ne vennék kölcsön néha más szenvedélytől a nyelvet. Ha már tragikus költőkről beszélek, ellenállhatatlanul idéznem kell ebben a tárgyban

Shaftesbury mylordot. Úgy érzem, egyedül neki volt helyes fogalma a tragédiáról: „A vígjáték célja – mint mondja – a magánemberek erkölcseinek megjavítása. A tragédia célja hasonlóképpen az erkölcsök javításában áll, de a miniszterek és az uralkodók erkölcseiében. Miért ne adnánk – fűzi hozzá – a tragédiáknak ilyen címeket: *A zsarnok király, A gyenge* vagy *babonás* vagy *gőgös* vagy *agyontömjénezett monarcha?* Ez az egyetlen módja annak, hogy a tragédiákat még hasznosabbá tehessük."

*5 Az ember őseinek felfedezései révén vált műveltté, és ily módon örökségül kapta gondolataikat. Oly kincs ez, melyet kötelessége továbbadni utódainak, de úgy, hogy saját eszméivel is gazdagítsa. Hány ember hal meg e tekintetben csőd következtében!

IX. szakasz

A helyes törvényhozási terv megalkotásának lehetőségéről.

Az akadályokról, melyeket a tudatlanság állít a törvényhozási terv közzétételének útjába.

Arról, hogy a tudatlanság mily nevetséges módon fogadja az új eszméket és minden elmélyült tanulmányt, mely az erkölcstanra és a politikára vonatkozik.

Az állhatatlanságról, melyet a tudatlanság az emberi szellemnek tulajdonít. Oly állhatatlanság ez, mely nem fér meg a jó törvények tartós voltával.

A képzeletbeli veszélyről, melynek (ha ugyan hiszünk a tudatlanságnak) egy kibontakozó új eszme és főleg a törvények igaz alapelveinek közzététele szükségképpen kiteszi a birodalmakat.

Az emberek nagyon is gyászos közönyéről az erkölcsi vagy politikai igazságok vizsgálatát illetően.

Az igaz vagy hamis jelzőről, mellyel ugyanazokat a nézeteket szokás illetni, aszerint hogy az embereknek milyen pillanatnyi érdekük fűződik ahhoz, hogy ilyennek vagy amolyannak higgyék azokat.

A nehézségről, mellyel a helyes törvényhozás tervének felvázolása jár

Kevés híres ember írt erkölcstanról és törvényhozásról. Mi az oka hallgatásuknak? Talán a téma nagyszerűsége vagy fontossága, az eszmék nagy száma, s végül az a tény, hogy helyes kezelése nagyvonalú szellemet kíván? Nem. Hallgatásuk abból a közönyből ered, mellyel a nagyközönség az ilyenféle művek iránt viseltetik. Ebben a nemben a kiváló írásmű, melyet legfeljebb egy derék ember ábrándozásának tekintenek, megannyi vitatkozás csíráját rejti magában, számtalan vita forrását, melyet emezek tudatlansága, amazok rosszhiszeműsége miatt sohasem lehet befejezni. Mindenki tudja, mily megvetéssel tekintenek arra a műre, melynek hasznossága csak a jövőben fog megmutatkozni, s amelyet ezért platóni agyrémként kezelnek.

Minden civilizált országban, amely már bizonyos törvényeknek, bizonyos erkölcsöknek és bizonyos előítéleteknek engedelmeskedik, a jó törvényhozási terv úgyszólván mindig összcegyeztethetetlen egy csomó egyéni érdekkel, szokássá vált visszaéléssel és elfogadott tervekkel, azaz mindig nevetségesnek fog látszani. Sokáig kétségbe vonják még akkor is, amikor gyakorlatiasságát már bebizonyították.

Mindazonáltal, ha egy tehetséges ember, akit az a vágy fűt, hogy megvilágosítsa a nemzetek elméjét jólétük fontos célját illetően, megpróbálná megoldani a kiváló törvényhozás bonyolult problémáját, első gondja lenne, hogy leegyszerűsítse ezt, és két tételre korlátozza.

Az első tétel célja olyan törvények felfedezése lenne, melyek az cmbereket a lehető legboldogabbá tehetik, következésképpen megszerezhetik mindazokat a szórakozásokat és gyönyöröket, melyek a társadalom jólétével összeegyeztethetők.

A másik tétel célja olyan eszközök felfedezése lenne, melyek segítségével észrevétlenül lendíthető át egy nép a jelenlegi szerencsétlenség állapotából az óhajtott boldogság állapotába.

Az első tétel megoldása végett a geométerekről kellene példát venni. Vajon mit csinálnak ők, amidőn bonyolult mechanikai probléma előtt állnak? Egyszerűsítik. Kiszámítják a mozgásban levő testek sebességét, tekintet nélkül sűrűségükre, a környező fluidumok ellenállására, a többi testek súrlódására stb. A kiváló törvényhozás problémája első részének megoldásához tehát arra lenne szükség, hogy hasonlóképpen ne legyenek tekintettel sem az előítéletek ellenállására, sem az ellentétes és személyes érdekek súrlódására, sem a már bevett erkölcsökre, törvényekre, szokásokra. Az embernek ilyenkor úgy kell magát tekintenie, mintha szerzetesrend alapítója lenne, aki előírja a szerzetesi regulát, és leendő alárendeltjeinek szokásaira és előítéleteire egyáltalán nincs tekintettel.

Ugyanezen probléma második részével már másként állunk. Azokat az eszközöket, melyek révén lépésről lépésre változtathatjuk meg egy nép jelenlegi erkölcseit, törvényeit – s melyek révén észrevétlen fokozatokon keresztül juttathatunk el egy népet a jelenlegi törvényhozás keretei közül a lehető legjobb törvényhozás keretei közé –, nem csupán bizonyos felfogás szerint, hanem az illető nép jelenlegi törvényeinek és erkölcseinek ismerete alapján kell meghatároznunk.

Lényegbevágó és feltűnő különbség észlelhető e két tétel között. Az előbbi megoldása ugyanis, ha már egyszer megoldottuk, általános érvényű, és valamennyi népre vonatkozik, kivéve néhány különbséget, melyet egy ország különleges helyzete idéz elő.

Az utóbbinak a megoldása ezzel szemben eltérő kell hogy legyen, minden egyes állam sajátos formája szerint. Köztudomású, hogy a török, a svájci, a spanyol vagy a portugál kormányzat többé-kevésbé távol áll a tökéletes törvényhozástól.

Ha csupán lángelmére van szükség ahhoz, hogy az első tétel megoldható legyen, a második tétel megoldása végett a lángelméhez hozzá kell csatolni még ama nép erkölcseinek és legfőbb törvényeinek ismeretét, melynek törvényhozását észrevétlenül akarjuk megváltoztatni.

Hasonló kérdés helyes tárgyalásához általában szükséges, hogy előzőleg, legalább nagy vonásaiban, az összes évszázadok és az összes országok népeinek szokásait és előítéleteit tanulmányozzuk. Csak tények útján tudunk elfogadtatni valamit az emberekkel. Oktatni őket csak példák segítségével lehet. Aki nem hajlandó a lehető legésszerűbben eljárni, gyakran a legkétértelműbb tény hálójába esik.

Ám ha a tények már kezünkben vannak, melyek lennének azok a kérdések, melyeknek vizsgálata a legjobb törvényhozás problémájának megoldásához vezethetne? Azokat a kérdéseket fogom előhozni, melyek elsőként jelennek meg tudatomban.

Az önmagunknak felteendő első kérdésekről, amidőn jó törvényeket akarunk alkotni

Tűnődhetünk rajta:

1. Milyen okból gyűltek egybe az emberek, hogy társadalmat alkossanak? Vajon a vadállatoktól való félelem, annak a szükségessége, hogy elűzzék őket lakhelyeiktől, hogy megöljék őket? Életük és élelmezésük érdeke vagy pedig talán valamely hasonló indítóok hozta létre az első törzseket?

2. Vajon a már egyszer összesereglett és fokozatosan vadásszá, pásztorrá, földművelővé lett emberek nem voltak-e arra kényszerítve, hogy egyezményeket kössenek egymással, s hogy törvényeket alkossanak?

3. Vajon e törvényeknek más alapjuk is lehetett-e, mint a közös óhaj, hogy biztosítsák javaik, életük és szabadságuk tulajdonát, melyet a társadalmonkívüliség állapotában – csakúgy, mint a zsarnokság állapotában – az erősebb fél önkénye fenyegetett?

4. Vajon kormányzati formának tekinthető-e az önkényes hatalom, melynek keretében a polgár ki van szolgáltatva az erő és az erőszak bántalmainak, amidőn még természetes védekezési jogát is elrabolhatják tőle?

5. Vajon a zsarnokság nem tépi-e szét a társadalmi egyesülés minden kötelékét, valahányszor berendezkedik egy birodalomban? Vajon ugyanazok az indítóokok és ugyanazok a szükségletek, melyek kezdetben összehozták az embereket, nem követelik-e tőlük ilyenkor olyan társadalom felbomlasztását, amelyben, mint Törökországban, nem birtokolja senki sem a vagyonát, sem az életét, sem a szabadságát, oly társadalomét, melyben a polgárok egymás ellen állandó hadiállapotban vannak, és nem ismernek el más jogot, mint az erő és a fortély jogát?

6. Vajon a tulajdonok hosszú időn át tiszteletben tarthatók-e anélkül, hogy – mint Angliában – ne biztosítanának bizonyos hatalmi egyensúlyt az állampolgárok különböző osztályai közt?

7. Vajon van-e mód arra, hogy ezen egyensúly tartóssá tehető legyen, s vajon fenntartása nem mindenképpen szükséges-e ahhoz, hogy eredményes ellenállást lehessen kifejteni az előkelők szüntelen nyomásával szemben, mely a közrendűek tulajdonának megszerzésére irányul?

8. Vajon azok az eszközök, melyeket e tárgyban Hume úr javasolt kis terjedelmű, de kiváló értekezésében a tökéletes köztársaságról, elegendőek-e ahhoz, hogy ilyen eredményt érhessünk el?

9. Vajon a pénz bevezetése ebbe a köztársaságba[1] nem hozna-e létre idővel olyan egyenlőtlen vagyoni megoszlást, amely a hatalmasok kezére játszaná a bilincseket, melyekkel polgártársaikat leláncolják?

10. Vajon a nincsteleneknek van-e igazában hazája? Vajon a tulajdonnal nem rendelkező ember adós-e valamivel annak az országnak, ahol ő semmit sem birtokol? Vajon a nagy szegénység – tekintve, hogy mindig a gazdagok és a hatalmasok zsoldjában van – nem kedvez-e gyakran ezek becsvágyának? S végül, vajon a nincstelen ember nem túlságosan szűkölködő-e ahhoz, hogy erényes lehessen?

11. Vajon a törvények a birtokok felosztása útján nem kapcsolhatnák-e össze a többség érdekeit a haza érdekeivel?

12. Vajon Spárta példájára – melynek területe harminckilencezer telekre volt felosztva, harminckilencezer család között, melyek a nemzetet alkották – nem lehetne-e fékezni a polgárok túlságosan nagy szaporodását, és kisebb-nagyobb telket juttatni így minden egyes családnak, s ez a telek mindig arányban lenne a családtagok számával?[2]

13. Vajon a földek és vagyonok kevésbé egyenlőtlen megoszlása[3] nem szüntetné-e meg egy sereg ember tényleges nyomorát, amelyet az a túlzott fogalom kelt bennük, melyet a gazdagok boldogságáról alkotnak?[4] Oly sok ellenségeskedést szül ez az eszme az emberek között és oly nagy közönyt a társadalom jóléte iránt.

14. Vajon kis- vagy nagyszámú egészséges és világos törvénnyel kell-e kormányozni a népeket? Vajon a rómaiak erényesebbek és bol-

[1] Az arany, a nemzetek erkölcsének megrontója, oly tündér, mely a tisztességes embereket gyakran gazfickókká változtatja. Lükurgosz jól tudta ezt, s el is űzte ezt a tündért Spártából.

[2] Ha ezt feltételezzük, és ha bizonyos egyenlőséget akarunk megőrizni a javak megoszlásában, kipusztulásának mértékében kellene, hogy ez a család tulajdonának egy részét szomszédos és népesebb családoknak engedje át. Miért ne lehetne ezt megtenni?

[3] Ha valamely birodalomban a tulajdonosok száma túlságosan csekély a lakosság nagy számához viszonyítva, akkor még az adók megszüntetése sem mentené meg az utóbbiakat a nyomortól. Egyetlen módja lenne, hogy sorsukon enyhítsünk: adót fizettetni az állammal vagy a klérussal, s ezt az összeget apró földbirtokok vásárlására fordítani, melyeket évente a legszegényebb családok közt osztanánk szét. A tulajdonosok száma így évente sokszorozódnék.

[4] Kétségtelen, hogy már maga a fényűzés látványa növeli a szegény ember nyomorát. A gazdag jól tudja ezt, mégsem hagy alább fényűzésével. Törődik is ő a nincstelen ember balsorsával. Még a fejedelmeket sem érinti ez túlságosan. Alattvalóikban silány csordát látnak csupán. Csak azért táplálják őket, mert érdekükben áll, hogy a nép szaporodjék. Valamennyi kormányzatnak szavajárása a népesedés. Csakhogy milyen birodalmat kell benépesíteni? Oly birodalmat, melynek boldogok az alattvalói. Ha rossz kormányzat keretei közt szaporítjuk őket, akkor barbár módon nyomorultakat szaporítunk. Annyi ez, mint a zsarnokságnak újabb eszközöket szolgáltatni a nemzetek újabb leigázására, hogy ezáltal ezek is szerencsétlenné váljanak. Annyi ez, mint terjeszteni az emberi nyomort.

dogabbak voltak-e a császárok idejében – amidőn a sokféle törvények arra kényszerítették őket, hogy justinianusi, treboniusi stb. törvénykönyvekben összegezzék ezeket –, mint a „Tizenkét táblás törvény" megalkotásakor?

15. Vajon a törvények sokfélesége nem hozza-e magával a törvények nemismerését és végre nem hajtását?

16. Vajon a törvények ugyanezen sokfélesége, mely miatt a törvények gyakran ellentétesek egymással, nem kényszeríti-e a népeket arra, hogy értelmezésüket bizonyos emberekre és bizonyos testületekre bízzák? Vajon azok az emberek és azok a testületek, melyekre ezt az értelmezést bízzák, nem változtatják-e meg észrevétlenül e törvényeket, és nem tehetik-e azokat saját becsvágyuk eszközévé? S végül, vajon a tapasztalás nem tanít-e arra, hogy mindenütt, ahol sok a törvény, kevés az igazságosság?

17. Vajon hagyni kell-e, hogy a bölcs kormányzatban egymástól függetlenül két főhatalom legyen, amilyen az egyházi és a világi?

18. Vajon korlátozni kell-e a városok kiterjedését?

19. Vajon a városok túlságos kiterjedése lehetővé teszi-e az erkölcsök feletti felügyeletet? Vajon lehetséges-e a nagy városokban a megszégyenítéssel és meggyalázással való kínzás üdvös alkalmazása?[5] S vajon lehetséges-e, hogy olyan városban, amilyen Párizs vagy Konstantinápoly, egy polgár, ha nevet és lakóhelyet változtat, kibújhat e kínzás alól?

20. Vajon egy bizonyos számú kis köztársaság, ha olyan szövetségi ligában egyesül, amely még a görögökénél is tökéletesebb, nem találna-e oltalmat az ellenség támadása, valamint a becsvágyó polgár zsarnoksága ellen?

21. Vajon ha feltételezzük, hogy harminc tartományra vagy köztársaságra osztunk egy akkora országot, mint Franciaország, és mindegyik államnak körülbelül egyenlő nagyságú földterületet juttatunk, melyet megváltoztathatatlan mezsgyékkel veszünk körül és rögzítünk, ami által a másik huszonkilenc köztársaság szavatolja e földterület birtoklását, feltehető-e akkor, hogy az egyik köztársaság szolgaságra vetheti a többit, azaz hogy egyetlen ember sikeresen szállhat-e szembe huszonkilenc emberrel?

22. Vajon, ha feltételezzük, hogy mindezeket a köztársaságokat ugyanazok a törvények kormányozzák, és mindenik kis állam, melyet a belső rendfenntartással, valamint bíráinak megválasztásával bíznak meg, felsőbb tanácsnak tartoznék felelősséggel, mely tanácsot egy-egy köztársaság négy képviselője alkotná, akik elsősorban a hadüggyel és a

[5] Bölcs kormányzatban a szégyen okozta kínszenvedés egymagában is elegendő lenne ahhoz, hogy a polgárt kötelessége teljesítésére bírja.

politikával foglalkoznának, de ugyanakkor feladatuk lenne őrködni afelett, hogy az egyes köztársaságok csak az összes köztársaságok beleegyezésével reformálhassák vagy változtathassák meg törvényhozásukat, és ha egyébként a törvények célja abban állna, hogy a hadseregek lelkületét emelje, bátorságát fokozza, és pontos fegyelmet tartson fenn, tehát: vajon mindezt feltételezve, a köztársaságok egész területe nem lenne-e mindig elég hatalmas ahhoz, hogy szomszédai és polgártársai becsvágyó terveinek hathatósan ellenszegüljön?[6]

23. Vajon feltételezve, hogy e köztársaságok törvényhozása a polgárokat a lehető legboldogabbá tenné, és megszerezné nekik a közjóval összecegyeztethető valamennyi gyönyört, vajon ugyanezek a köztársaságok nem nyernének-e akkor lelki biztosítékot arról, hogy boldogságuk örökké fog tartani?

24. Vajon a jó törvényhozás tervezetének nem kell-e magában foglalnia egy kitűnő nevelés tervezetét is? Vajon adható-e ilyen nevelés a polgároknak anélkül, hogy beléjük ne vésnők az erkölcstan világos fogalmait, és hogy az előírásokat ne vezetnők vissza a közjó iránti szeretet egyetlen elvére? Vajon ha e célból emlékeztetnénk az embereket azokra az indítóokokra, melyek miatt társadalomban egyesülnek, nem lehetne-e azt is bebizonyítani nekik, hogy csaknem mindig az ő jól felfogott érdekükben áll feláldozni egyéni és pillanatnyi hasznukat a nemzet hasznának, és hogy kiérdemelnék egyúttal ezen áldozat révén az erkölcsös ember megtisztelő címét?

25. Vajon az erkölcstan más elveken is alapulhat-e, mint a társadalmi haszon elve? Vajon nem bizonyítják-e még a zsarnokság igazságtalanságai is, melyeket a közjó nevében követnek el, hogy ez az elv valójában az erkölcs egyetlen elve?[7] Vajon felcserélhető-e ez az elv a család és a rokonság egyéni hasznával?[8]

26. Vajon ha feltételezzük, hogy ez az életigazság:

Többet köszönhetünk rokonságunknak, mint hazánknak

[6] Az emberi igazságtalanságnak általában csupán az emberi hatalom a mértéke. A tökéletes törvényhozás tehát abból áll, hogy minden egyes polgár hatalmát olyan mértékben korlátozza, hogy sohase legyen képes büntetlenül támadni másnak az életére, vagyonára és szabadságára. Márpedig ezt a problémát mind a mai napig sehol sem oldották meg jobban, mint Angliában.

[7] Amidőn a szerzetes azt követeli, hogy Istent mindenek felett szeressük, akkor ez a szerzetes, aki mindig egyházával és istenével azonosítja magát, nem állít egyebet, mint azt, hogy őt magát és az ő egyházát kell szeretni és tisztelni mindenek felett. Csupán az az ember igazi barátja nemzetének, aki a filozófusokkal együtt mondja el, hogy az igazságosság szeretete minden szeretetnél előbbrevaló, s hogy a társadalom jóléte érdekében fel kell áldozni mindent.

[8] Ha valaki a hazaszeretetet nem tekinti többé az erkölcstan alapelvének, akkor az illető lehet jó apa, jó férj, jó gyermek, de mindenképpen rossz állampolgár. Hány gaztettnek volt a szülői szeretet az indítóoka!

polgárjogot nyer, az atya, akinek az a szándéka, hogy családja érdekében épségben őrizze magát, nem hagyhatná-e el őrhelyét a csata pillanatában? Vajon ugyanez az atya, ha a közösség pénztárát reá bízták, nem rabolhatná-e ki ezt a pénztárt, hogy a pénzt gyermekei közt oszthassa szét, s így kifoszthatná azt, amit nyilván kevésbé szeret, annak érdekében, amit a legjobban kell szeretnie?

27. Vajon abban a pillanatban, amidőn a közjólét nem a legfőbb törvény többé, és nem az első kötelesség a polgár számára,[9] létezhet-e még tudomány a jóról és a rosszról? Azaz van-e egyáltalán erkölcstan, ha a társadalom haszna nem mértéke többé sem a büntetésnek, sem a jutalmazásnak, sem a megbecsülésnek, sem a megvetésnek, melyek az állampolgárok cselekedeteinek járnak?

28. Vajon kecsegtetheti-e magát az ember azzal, hogy erényes polgárokra lel olyan országban, ahol a kormányzati forma jóvoltából a tisztségek, a megbecsülés és a vagyon a gaztett jutalmazására szolgálnának, vagyis ahol a bűn tisztelettel és jóléttel volna jutalmazandó?

29. Vajon az emberek, akik ilyen esetben arra gondolnak, hogy társulásuk egyetlen indítóoka a boldogság utáni vágy, nincsenek-e felhatalmazva arra, hogy a bűnre adják magukat minden alkalommal, amidőn a bűn tisztséget, vagyont és boldogságot szerez?

30. Vajon ha feltételezzük, hogy a törvények – mint ahogy ezt a jezsuiták alkotmánya bizonyítja – mindenhatók az ember felett, lehetséges volna-e, hogy valamely nép, melyet kormányzati formája magával ránt a bűnbe, megszabadulhasson e bűntől anélkül, hogy holmi változtatást eszközölne ugyanezeken a törvényeken?

31. Vajon elegendő-e a törvényhozás helyes működése érdekében, ha ez a törvényhozás biztosítja a polgároknak javaik, életük és szabadságuk tulajdonát, és ha kevesebb egyenlőtlenséget hoz létre a nemzeti vagyon területén, valamint ha a polgárok mérsékelt munka árán is könnyebben gondoskodhatnak mind a maguk, mind a családjuk szükségleteiről?[10] Vajon nem szükséges-e az is, hogy ez a törvényhozás fel-

[9] Aki érzéketlen a rossz közigazgatás okozta társadalmi bajok iránt, és akit csak kevéssé érint nemzetének megaláztatása, valamint aki nem érzi nemzete szégyenét, ha elbukott vagy rabszolgaságba került, gyáva és aljas polgárnak tekintendő. Ahhoz, hogy erényesek lehessünk, szerencsétlennek kell éreznünk magunkat polgártársaink balsorsa miatt. Ha csak egy ember volna Keleten, akinek lelke valóban tisztességes és emelkedett lenne, egész életét könnyek közt töltené. A legtöbb vezír iránt ugyanazt a borzadályt érezné, amit valaha Franciaországban éreztek Bullion iránt, aki abban a pillanatban, amidőn XIII. Lajos elérzékenyült alattvalói nyomorán, ezt a kegyetlen választ adta az uralkodónak: „Tudja meg, hogy az ön népei még eléggé boldogak, hiszen még mindig nem jutottak odáig, hogy füvet kelljen legelniük."

[10] Egyenesen képtelenség, ha valaki a munka szükségességét az eredendő bűn következményének és Isten büntetésének tartja. Ez a szükségesség az előbbivel szemben az ég különös kegye. Tény, hogy az emberek tápláléka munkájuk bére. Márpedig ezen egyszerű tény magyarázatául semmi szükség sincs természetfölötti okokhoz folyamodni

keltse az emberekben a versengés szellemét, és hogy az állam e célból nagy jutalmakat tűzzön ki a nagy tehetségeknek és a nagy erényeknek? Vajon ezek a jutalmak, melyek mindig bizonyos nélkülözhető dolgok adományozásából állnak, s valamikor oly sok erőteljes és nagylelkű tettnek voltak indítóokai,[11] nem érhetnék-e el még mindig ugyanezt az eredményt? És vajon fényűzésnek és az erkölcsöket megrontó kedvtelésnek tekinthetők-e a társadalom által megszavazott jutalmak (bármily természetűek is ezek)?

HARMADIK FEJEZET

A kedvtelésből űzött luxusról

Nincs oly nap, amikor ne beszélnének az emberek *a nemzet erkölcseinek megromlásáról.* Mit értsünk e szón?

„Az egyéni érdek elszakadását a közérdektől." Miért hogy a pénz, amely a gazdag nép tevékenységének forrása, oly gyakran válik a romlottság forrásává? Azért van ez, mert a nagyközönség – mint ahogy mondottam – nemcsak önmaga osztogatja a pénzt. Azért, mert a pénz ennek következtében gyakran a bűn jutalmazására szolgál. Nem így áll a dolog azonban, ha olyan jutalmakról van szó, melyeket egyedül a nagyközönség osztogat. Ezek mindig a nemzeti hála adományai, tehát jótéteményt feltételeznek, a hazának tett szolgálatot, azaz erényes cselekedetet. Bármily fajtájú is az ilyen adomány, mindig szorosabbra vonja a köteléket a személyi érdek és a társadalom érdeke között.

s az embert mindig úgy állítani be, mintha rejtély lenne. Valaha ilyen színekben tűnt fel, azóta azonban az érdek elve már annyira általánossá vált, és annyira bebizonyított dolog, hogy ez az érdek minden gondolatunk és minden tettünk kútfeje, hogy a rejtély végre megoldódott, s az ember megmagyarázása végett nem szükséges többé – mint ahogy Pascal vélte – az eredendő bűn fogalmához folyamodni.

[11] Tetteink kútfejét általában a fájdalomtól való félelemben vagy egy közeli gyönyör reményében kell keresni. Az emberek csaknem mindig közömbösek a távoli bajok iránt, és mit sem tesznek annak érdekében, hogy megmeneküljenek tőlük. Aki híjával van a szerencsétlenségnek, azt hiszi, hogy ez az ő természetes állapota. Úgy képzeli, hogy mindvégig megmaradhat ebben az állapotban. Ritkán érzünk tehát hasznosnak olyan törvényt, mely jövendő balsorstól óvhat meg bennünket. Hányszor fordult már elő, hogy az emberek bizonyos kiváltságok eltörlésére szavaztak, holott csak ezek védték volna meg őket a rabszolgaságtól. A szabadság, akárcsak az egészség, olyan java az embernek, melynek értékét csak akkor érzi, ha már elvesztette. A népek általában keveset törődnek szabadságuk megőrzésével, és ez a nemtörődömség gyakran játszotta a zsarnokság kezére azokat az eszközöket, melyekkel leigázhatta őket.

A nép erkölcsei nem romlanak meg attól, ha egy szép rabszolganő vagy egy ágyas bizonyos képességek, erény vagy bátorság jutalmazására szolgál. A heroikus évszázadokban történt, hogy a krétaiak ilyen adót róttak az athéniekre, tíz szép leányt, amitől Thészeusz szabadította meg őket. Diadalaik és dicsőségük évszázadaiban az arabok és a törökök is hasonló adókat követeltek az általuk legyőzött népektől.

Olvassuk csak el a kelta költeményeket és regényeket, melyek mindig hű tükörképét adják oly nép erkölcseinek, mely még a vadság állapotában él. Olyan keltákkal találkozunk bennük, akik – akárcsak a görögök – a szépség meghódítására fegyverkeztek. Korántsem váltak ők elpuhulttá a szerelemtől, sőt a szerelem a legmerészebb vállalkozásokra késztette őket.

Minden gyönyör, bármilyen fajtájú is, versengést idézhet elő, sőt a tevékenység és a nemzeti jólét kútfejévé válhat, ha nagy képességek vagy nagy erények jutalmául tűzik ki. Elengedhetetlen azonban ilyenkor, hogy valamennyi polgár egyaránt igényt tarthasson rá, s hogy ezek az igazságosan szétosztott gyönyörök mindig olyasvalakit jutalmazzanak, aki több képességről tesz tanúságot a dolgozószobában vagy több bátorságról a hadseregben, vagy több erényről a közigazgatásban.

Tegyük fel, hogy valahol nagyszabású ünnepeket rendeznek, és a polgárok versengésének felajzása végett csak olyan nézőközönséget engednek oda, amely már kitüntette magát lángelméjével, képességeivel vagy cselekedeteivel. Nincs oly egyén, ki ne óhajtana helyhez jutni ezen az ünnepségen. Ez a vágy heves érzés lesz az illetőkben, mert az ünnep szépségét szükségképpen túlozni fogják, mégpedig túlozni fogja azt az oda befogadottak hiúsága éppúgy, mint azoknak a tudatlansága, akiket kizárnak majd onnan.

Mennyi szerencsétlen embert kell azonban kizárni onnan! – felelik majd erre. De én azt mondom: kevesebbet, mintsem gondolnánk. Ha mindenki irigyli a jutalmat, mely cselszövés és hitel révén elnyerhető, ez azért van, mert mindenkinek joga van igényt tartani rá. Kevesen kívánják azonban azt a jutalmat, mely csak nagy erőfeszítés és nagy veszély árán szerezhető meg.

Akhilleusz vagy Homérosz babérjait nem nagyon irigyli sem a gyáva, sem a lusta, sőt megvetéssel néznek ezekre.[12] Az ő vigasztaló hiúságuk a nagy tehetségű vagy a nagy bátorságú emberben csak bolondot lát, akinek bére, csakúgy mint az ólommunkásé vagy az árkászé, magas kell hogy legyen, hiszen ezek is nagy veszélynek és nagy megerőltetésnek teszik ki magukat. A gyáva és a lusta ember azt mondja

[12] A világfiak általában mit sem irigyelnek kevésbé, mint egy Voltaire vagy egy Turenne tehetségét. Az a csekély erőfeszítés, melyet e tehetség megszerzéséért kifejtenek, bizonyítéka annak, hogy mennyire nem csinálnak nagy ügyet belőle.

erre, hogy helyes és bölcs dolog, ha busásan megfizetik az ilyen embereket, őrültség lenne azonban utánozni őket.

A mindenkiben fellángoló irigység csak azoknak jelent kínszenvedést, akik ugyanazon a pályán működnek. És ha az irigység rossz nekik, akkor bizony szükséges ez a rossz.

Én azonban úgy szeretném – felelik majd nekem –, hogy a kiváló törvényhozás problémáját végül is az emberi szív és az emberi szellem mély ismerete alapján oldanánk meg. Valamennyi polgárban a szorgalmat, valamint a tevékenység ama kútfejét kell működésbe hoznunk, mely nagy tettek véghezvitelére sarkallja őket. A lehető legboldogabbá kell őket tennünk, hiszen az annyira tökéletes törvényhozás sem lenne más, mint homokra épített palota, mert az ember vele született állhatatlansága csakhamar lerombolná azt az épületet, melyet a lángelme, az emberiesség és az erény emelt.

NEGYEDIK FEJEZET

Ama változások igazi okairól, melyek a népek törvényeiben végbementek

Lehet-e azt a sok változást, melyek a különböző kormányformákban végbementek, az emberi állhatatlanság eredményének tekintenünk? Mindössze annyit tudok erről, hogy szokások, törvények és előítéletek dolgában nem az emberi szellem állhatatlansága, hanem makacssága miatt panaszkodhatunk.

Mennyi időre van néha szükség ahhoz, hogy kijózanítsunk egy népet, mely a nemzet boldogságára ártalmas és hamis vallásban hisz! Mennyi időre van szükség ahhoz, hogy megszüntessünk egy törvényt, mely gyakran oly képtelen, és ellenkezik a társadalom jólétével! Nem elég ilyen változáshoz királynak lenni. Bátor, művelt király kell ilyesmihez, akit még a kedvező körülmények is segítenek. Kína törvényeinek, szokásainak – ha szabad mondanom – örökkévalósága a nemzetek állítólagos könnyelműsége ellen tanúskodik.

Tegyük fel, hogy az ember valóban olyan ártatlan, amilyennek mondják. Ha ez így van, akkor állhatatlansága élete folyamán mutatkoznék meg. Márpedig milyen okból válhatnának a törvények hirtelen az emberi állhatatlanság martalékává, mégpedig olyan törvények, melyeket tiszteletben tartottak az ősök, a gyermekek és az unokák, és amelyek tíz nemzedéken keresztül kiállták az állítólagos emberi könnyelműség próbáját?

Ha olyan törvényeket vezetünk be, melyek a közérdekkel megegyeznek, akkor e törvényeket lerombolhatja az erőszak, a zendülés vagy a körülmények különleges összejátszása, de az emberi szellem állhatatlansága sohasem.[13]

Jól tudom, hogy a látszólag jó, de valójában ártalmas törvényeket előbb-utóbb eltörlik. Vajon miért? Azért, mert bizonyos idő leforgása alatt szükségképpen megszületik az a felvilágosult ember, aki észreveszi e törvények összeférhetetlenségét az általános jóléttel, s aztán felfedezését közli kora megbízható szellemeivel. Az igazság csak lassan terjed, s így ez a felfedezés is csak embertől emberig hat, és általában a következő nemzedékek ismerik fel igazát. Márpedig ha a régi törvényeket megszüntetik, akkor ez a hatályon kívül való helyezés nem az emberek állhatatlanságának, hanem szellemük igaz voltának eredménye.

Ha végül felismerik, hogy bizonyos törvények rosszak és elégtelenek, és már csak régi szokás kedvéért ragaszkodnak hozzájuk az emberek, a legapróbb ürügy is elég ahhoz, hogy megszűnjenek, s a legkisebb esemény meghozza ezt az eredményt. Vajon ugyanez áll-e a valóban hasznos törvényekre? Nem. Ezért van, hogy nincs oly népes és civilizált társadalom, melyben hatályon kívül helyezték volna ama törvényeket, melyek a lopást, gyilkolást stb. büntetik.

Ez a törvényhozás azonban, melyet Lükurgosz annyira csodált, és amely részben Minosztól ered,[14] mindössze öt-hatszáz évig volt érvény-

[13] A törvények hatásának – mondják – tartósnak kell lennie. Márpedig miért van az, hogy a szaracénok, akiket valaha azok a heves szenvedélyek tüzeltek, melyek az embert gyakran oly nagyszerűvé teszik, nem olyanok ma, mint amilyenek régente voltak? Azért, mert bátorságuk és tehetségük nem törvényhozásuk következménye volt, nem az egyéni érdek és a közérdek összhangjára épült, és ebből következően nem a világi büntetések és jutalmak bölcs elosztásából eredt. Az ő erényeiknek nem voltak ily szilárd alapjai. Pillanatnyi vallásos lelkesedés hozta létre ezeket az erényeket, s e lelkesedés azonnal elenyészett, mihelyt a körülmények, melyek létrehozták, másként alakultak.

[14] Kevesen vannak, akik Xenophónnal együtt elhiszik, hogy a spártaiak boldogok voltak. Mily szomorú foglalkozás – mondják ők – a katonai gyakorlatozás, a szüntelen fegyverforgatás! Azt mondják, olyan volt Sparta, mint egy kolostor. Harangozással szabályoztak ott mindent. Igen ám – kérdem én –, vajon a szünetet jelző harang nem tetszik-e az iskolás gyerekeknek? Talán a harang teszi szerencsétlenné a szerzetest? Ha az embert jól táplálják, jól öltöztetik, és távol tartják az unalomtól, minden foglalkozás egyaránt jónak tűnik, és nem a legveszélyesebb foglalkozások a legkevésbé kellemesek. A gótok, hunok stb. története e tétel igazságát bizonyítja. Egy római követ lépett be egy napon Attila táborába. Hallja, amint a dalnok a győztes vitézi tetteit dicsőíti. Fiatal embereket lát a költő körül csoportosulni, akinek verseit csodálják, repesnek az örömtől a hősi tettek hallatára, miközben az aggastyánok arcukat ütlegelik, és zokogva kiáltanak fel: *Micsoda állapot ez a mi állapotunk! Nincs már kellő erőnk, hogy harcoljunk, nincs hát többé boldogság a mi számunkra!*

A boldogság megtalálja tehát a maga lakhelyét a háború küzdőterein csakúgy, mint a béke csendes otthonaiban. Vajon miért kellene a spártaiakat szerencsétlennek tartanunk? Volt-e olyan szükségletük, melyet nem tudtak kielégíteni? Vannak, akik

ben.[15] Tényleg csak addig, s talán nem is tarthatott volna tovább. Bármennyire kiválóak voltak Lükurgosz törvényei, s bármily nagy képességeket, hazafias erényeket, bátorságot sugalltak is a spártaiaknak,[16] az ország akkori helyzetében lehetetlen volt e törvényhozásnak hosszabb időn át fennmaradnia anélkül, hogy ne módosuljon.

A spártaiak túlságosan kevesen voltak ahhoz, hogy Perzsiának ellenálljanak. Előbb-utóbb elbuktak volna a nagy perzsa hadseregek áradatában, ha a nagy emberekben akkortájt oly termékeny Görögország nem szedi össze minden erejét, hogy előzze a közös ellenséget. Mi is történt ekkor? Az történt, hogy Athén és Spárta állt a görögök szövetségi ligájának élén.

Alighogy ez a két köztársaság diadalt aratott Perzsia fölött közös magatartásuk és bátorságuk jóvoltából, a világ csodálkozása megoszlott kettejük között. És ez a csodálkozás vált szükségképpen viszálykodásaik és féltékenykedéseik csírájává. Ez a féltékenység a két nép között nemes versengést hozott volna létre, ha mindkettejüket ugyanazokkal a törvényekkel kormányozták volna. Ehhez azonban elengedhetetlen lett volna az is, hogy mind a két állam területét megváltoztathatatlan mezsgyék határolják, s e határok elmozdítása föltétlenül kihívja ellenük a többi köztársaságok fegyveres beavatkozását. És végül, elengedhetetlen

azt mondják, hogy a spártaiak rosszul táplálkoztak. Ezen állítás ellenkezőjét bizonyítja az, hogy a spártaiak erősek és tagbaszakadtak voltak. Igaz, hogy napjaik testedzéssel teltek el, de ez nem fárasztotta őket túlságosan. Olyan boldogok voltak ők, amilyen csak lehet az ember, méghozzá sokkal boldogabbak, mint a sápadt és satnya parasztok vagy a tétlenül unatkozó gazdagok.

[15] Lükurgosz intézményei észrevétlenül módosultak, de végérvényesen csak az erőszak szüntette meg őket. Róma csak akkor vélte leigázhatónak a spártaiakat, amikor eltörölte olyan intézményük maradványát, mely még akkor is félelmetessé tette őket a világ urai szemében.

[16] Erényeik a spártaiakat minden korszakban és minden történetíró szemében nevezetessé tették. Mégis gyakran szemükre vetették kegyetlenségüket rabszolgáikkal szemben. Ezek a republikánusok, akik oly gőgösen tekintettek saját szabadságukra, s oly büszkék voltak bátorságukra, rabszolgáikat valóban ugyanazzal a kegyetlenséggel kezelték, ahogyan a mai európai nemzetek a négereket kezelik. Ebből következik, hogy a spártaiak vagy erényesnek, vagy bűnösnek látszottak, aszerint hogy milyen szempontból nézték őket. Ha igaz, hogy az erény a haza és a polgártárs szeretetében áll, akkor talán a spártaiak a legerényesebb népnek tekintendők. Ám, ha az erény az egyetemes emberszeretetből áll, akkor ugyanezek a spártaiak bűnösnek tekintendők. Miként lehetne őket igazságosan megítélni? Meg kellene vizsgálni, hogy mindaddig, amíg Saint-Pierre apát vágyálma szerint az összes népek csak egyetlen nagy nemzetet fognak alkotni, nem volna-e lehetséges, hogy a hazaszeretet ne legyen ártalmára az egyetemes emberszeretetnek. Meg kellene vizsgálni, vajon egy nép boldogsága tényleg egy másik nép balsorsához van-e kötve. Vajon tökéletesíthető-e például egy nemzet ipara anélkül, hogy ártana a szomszédos nemzetek kereskedelmének, s hogy ezek manufaktúra-tulajdonosait az éhínségnek tenné ki? Márpedig mit számít, amidőn emberek megsemmisítéséről van szó, hogy fegyverrel vagy éheztetéssel végzik-e azt.

lett volna az is, hogy ne ismerjenek másfajta gazdagságot, csak azt a vaspénzt, melynek használatát Lükurgosz engedélyezte.

A görögök szövetsége nem nyugodott azonban ilyen szilárd alapokon. Mindegyik köztársaságnak megvolt a maga sajátos alkotmánya. Az athéniek katonák voltak, de egyben kereskedők is. A vagyon, melyet kalmárkodásban szereztek, ellátta őket mindazokkal az eszközökkel, melyekkel háborút vívhattak a külső ellenség ellen. Nagy előny állt e tekintetben az ő oldalukon a spártaiakkal szemben. Ez utóbbiak gőgösek voltak és szegények, és szomorúan kellett szemlélniük, mily szűk határok közé zárja becsvágyukat a nincstelenség. Ez a szegénység elviselhetetlenné vált a spártaiak szemében, mivel vágyódtak a parancsolásra, s ez a vágyódás hatalmába kerítette a két harcos és vetélytárs köztársaságot. Egyszer csak megunták Lükurgosz törvényeit, s az ázsiai hatalmakkal léptek szövetségre.

Amikor aztán fellángolt a peloponnészoszi háború, még hevesebben érezték, hogy pénzre van szükségük. Perzsia felajánlotta, és Spárta elfogadta. Erre aztán a szegénység, amely Lükurgosz törvényei épületének a záróköve, elvált a boltívtől, és esése az államot is magával rántotta a mélybe. A törvények és az erkölcsök ekkor megváltoztak. A változás pedig – csakúgy, mint a nyomában fellépő bajok – nem az emberi szellem állhatatlanságának volt a következménye,[17] hanem a görögök különböző kormányzati formáinak, szövetségük tökéletlen alapelveinek, valamint annak a szabadságnak, melyből kifolyólag szüntelenül kölcsönös háborút vívtak. Innen az események ama sorozata, melyek végül közös romlásba taszították őket.

A szövetséges ligának szilárdabb elveken kell nyugodnia. Ha harminc köztársaságra osztunk akkora országot, mint Franciaország vagy Paraguay,[18] s ha ezek az államok ugyanazoknak a törvényeknek enge-

[17] A legjobb törvények épületét gyakran nem a nemzetek állhatatlansága, hanem tudatlansága dönti le. Ez teszi a népet a becsvágyó emberek szándékával szemben engedelmessé. Mihelyt felfedjük e népnek az erkölcs igazi elveit, mihelyt kimutatjuk neki, mily kiválóak a törvényei, valamint azt, hogy a törvények betartásából boldogság származik, e törvények tüstént szentté válnak szemében. Tisztelni fogja a törvényeket, részben azért, mert szereti a saját boldogságát, s mert makacsul ragaszkodik – mint az emberek általában – a régi szokásokhoz.

A becsvágyó emberek sohasem javasolnak olyan újításokat, melyeket ne színeznének a közjólét hiú ürügyével. A művelt nép, mely mindig óvakodik az ilyen újításoktól, vissza szokta ezeket utasítani. Ilyen nép körében a kisszámú hatalmasok érdeke mindig a nagyszámú gyengék érdekének rendelődik alá. Az előbbiek becsvágyát féken tartják tehát, s a nép, amely mindig akkor a leghatalmasabb, amikor felvilágosult, mindig hű marad ahhoz a törvényhozáshoz, mely boldoggá teszi.

[18] Paraguay óriási ország. Ez az ország, bizonyos beszámolók alapján ítélve, a jezsuiták idejében harminc megyére oszlott. Mindegyiket ugyanazokkal a törvényekkel, ugyanazok az elöljárók, azaz ugyanazok a szerzetesek kormányozták. Márpedig ha ez a harminc megye egyetlen birodalmat alkotott, melynek erői a jezsuiták paran-

delmeskednek, továbbá ligát kötnek egymás közt a külső ellenség ellen, valamint ha területük határai végérvényesen szilárdak, és kölcsönösen garantálják birtoklásukat csakúgy, mint kölcsönös szabadságukat, akkor – mondom –, még ha a spártaiak törvényeit és erkölcseit tették is magukévá, egyesült erejük és kölcsönösen biztosított szabadságuk egyaránt védi őket nemcsak az ellenséges beözönléstől, hanem honfitársaik zsarnokoskodásától is.

Tegyük fel, hogy ez a törvényhozás a leginkább alkalmas arra, hogy boldoggá tegye a polgárokat. Milyen módon biztosíthatjuk, hogy örökké tartson? A legbiztosabb módja, ha megparancsoljuk a tanítóknak, hogy kiváló voltát bizonyítsák tanításukban csakúgy, mint a világi elöljárók nyilvános beszédeikben.[19] Ha megállapították, hogy mennyire kiváló ez a törvényhozás, akkor kiállhatja az emberi szellem könnyelműségének próbáját. Bármennyire állhatatlanok is – mint mondják – az emberek, a fennálló törvényeket csak akkor képesek megszüntetni, ha közös akarattal lépnek fel. Márpedig ez a közös akarat arra irányuló közös érdeket feltételez, hogy a törvényeket meg kell szüntetni. Feltételezi következésképpen a törvények teljes képtelenségét.

Minden egyéb esetben maga az emberi állhatatlanság, amely megosztja a közvéleményt, gátolja őket abban, hogy egyhangú döntéseket hozzanak, és így biztosítja ugyanezen törvények továbbélését.

Ó, uralkodók, tegyétek boldoggá alattvalóitokat! Őrködjetek, hogy már gyermekkoruk óta a közjó szeretetét sugallják nekik. Bizonyítsátok nekik törvényeitek jóságát minden idők történelméből és minden népek nyomorából vett példákkal. Bizonyítsátok be nekik (hiszen az erkölcs bizonyítható), hogy a ti államigazgatástok a lehető legjobb, és meglátjátok: állítólagos állhatatlanságuk egyszer s mindenkorra megbénul.

csára a közös ellenség ellen együttesen léphettek fel, akkor, ha valamely tény létezéséből annak lehetőségére következtethetünk, hasonló birodalmat feltételezni nem képtelenség.

[19] Időnként szükséges – mondja Machiavelli – a kormányokat törvényes alapelveikre figyelmeztetni. Vajon kinek a feladata ezt a szerepet játszani? A szerencsétlenségé. A rómaiakat egy Appius becsvágya, a cannaei és a trasimennusi csata vezette vissza a hazaszeretethez. A népnek ezen a téren a balsors az egyedüli tanítója. Módjában állna pedig kevésbé kegyetlen tanítómestert választania. Még az elöljárók oktatására is évente kellene nyilvánosan felolvasni minden egyes törvény történetét, és ismertetni a törvények megalkotásának indítóokait. Fel kellene hívni a polgárok figyelmét azokra a törvényekre, melyeknek különösképpen adósaik életük, vagyonuk és szabadságuk tulajdonát illetően. A népek szeretik jólétüket. Ha ilyesmit felolvasnának előttük, őseik lelke szállna beléjük, s a látszólag legkevésbé fontos törvényekben felismernék, hogy ezek azok a törvények, melyek megvédik őket a rabszolgaságtól, a nincstelenségtől, a zsarnoki uralomtól.

Bármily nagyarányú is az emberi szellem állítólagos könnyelműsége, világosan elébe kell tárni a nemzeteknek azt a kölcsönös függőségi viszonyát, mely jólétük és törvényeik megtartása közt van. Állhatatlanságuknak ilyen módon szilárd gátat vethetünk.

Lám, a kínai kormányzat, bármily tökéletlen is, még mindig fennáll, mégpedig ugyanabban a formában. Akadna-e ezek után valaki, aki az emberek lehető legnagyobb boldogságát biztosító törvényeket hajlandó lenne lerombolni? A kormányzat formáját csak a hódítás vagy a nép nyomora változtatja meg.

Romolhatatlan minden bölcs törvényhozás, mely az egyéni érdeket a közérdekhez köti, s az erényt minden egyes egyén hasznára építi. Lehetséges-e azonban az ilyen törvényhozás? Miért ne lenne lehetséges? Eszméink látóhatára napról napra tágul. A törvényhozás, csakúgy mint a többi tudományok, részesedik az emberi szellem haladásában. Miért esnénk hát kétségbe az emberiség leendő jóléte felől? A nemzetek évszázadról évszázadra mind felvilágosultabbá válnak. Miért ne érnék el egy szép napon azt a teljes boldogságot, mely megvalósítható? Ami engem illet, belőlem kioltíthatatlan ez a remény.

Az emberek boldogsága a legkellemesebb látvány az érzékeny léleknek. Ha a jövő távlatában szemléljük, rájövünk, hogy a tökéletes törvényhozásnak kell létrehoznia. Mégis, ha valamely merész szellem ily törvényhozás közzétételére vállalkozna, mily sok előítélettel kellene szembeszállnia, azokat lerombolnia, és – mint mondják – mily sok veszélyes igazságot kellene kinyilatkoztatnia!

ÖTÖDIK FEJEZET

Az igazság kinyilatkoztatása csak annak veszélyes, aki kimondja

Mit értünk új igazságon az erkölcstan területén? *Új eszközt* értünk ezen, *mellyel a népek boldogságát növelhetjük vagy biztosíthatjuk.* Mi következik ebből a meghatározásból? Az, hogy az igazság nem lehet általmas. Ha egy szerző felfedezést tesz ezen a téren, vajon kik az ellenségei? 1. Azok, akiknek ellentmond,*[1] 2. akik irigylik a hírnevét, 3. akiknek érdekei ellentétesek a közérdekkel.

Ha a miniszter szaporítja a csendőrségek számát, akkor az útonállókkal találja magát szemben. Ha az útonállók hatalmasak, a minisztert üldözik. Ugyanez áll a filozófusra. Ha elvei arra irányulnak, hogy a többség jólétét biztosítsák, akkor az állam valamennyi haramiájával fogja szemben találni magát. Márpedig ezektől van mit félni. Ha egy mohó klérus cselszövéseit felfedem, és a szerzetesi kapzsiság meg becsvágy szülte terveket zavarom, engem fognak üldözni abban az esetben, ha a szerzetesnek hatalom van a kezén. Ha egy magas állású ember sikkasztásait bizonyítom be, s ha bizonyítékaim világosak, engem büntetnek meg. Az erősebbik fél bosszúja a gyengébb féllel szemben mindig az

előbbi ellen felhozott vádak igazságával van arányban. Menipposz a hatalmas emberről mondotta:*[2] „Megsértődtél, ó, Jupiter, villámokat szórsz, tehát nincs igazad."

A hatalmas ember általában annál kegyetlenebb, minél ostobább. Ha egy török belép a díványba, és ott előadja, hogy a mohamedánizmus vallási türelmetlensége elnépteleníti az államot, elidegeníti a görögöket, a nagyúr despotizmusa lezülleszti, a pasák kapzsisága és zaklatása megfélemlíti a nemzetet, a fegyelem hiánya zülleszti a hadsereget, akkor ezt a hűséges állampolgárt zendülőnek fogják minősíteni. A némák kezére adják. Konstantinápolyban halállal büntetik azt, aki igazságot nyilvánít ki, oly igazságot, mely ha a szultán jól átgondolná, megmentené birodalmát a fenyegető pusztulástól. Az a szeretet, melyet színlelnek néha ebben az országban az erény iránt, mindig álszeretet. A zsarnoki országokban képmutatásból áll minden. Itt csak álarcok találhatók, egyetlen egy arcot sem látunk.

Mindenütt, ahol nem a nemzet kezén van a hatalom (s vajon melyik országban nincs így?), a közjó védelmezője mindig vértanújává válik az általa kinyilvánított igazságoknak. Vajon mi ennek az oka? Az, hogy a társadalom néhány tagja túl nagy hatalommal rendelkezik. Ha újszerű nézetet tárok a közvélemény elé, a népet meglepi újszerűsége, s bizonyos ideig nem mond ítéletet róla. Már ebben az első pillanatban száműzött vagyok akkor, ha az irigység, a tudatlanság és az érdek hangja szólal meg ellenem, s ha nem véd sem törvény, sem magas állású ember.

A híres ember leendő dicsőségét mindig jelenlegi balsorsával vásárolja meg. Egyébként még a balsorsa is, vagyis az erőszak, mellyel illetik, hozzájárul ahhoz, hogy felfedezései még gyorsabban terjedjenek el. Az igazság mindig oktatja azt, aki hallgat rá, s csupán annak árt, aki kimondta az igazságot.[20]

Az erkölcstan úgy tartja, hogy a társadalom boldogságát az igazság ismeretéhez kell kapcsolni. Ó, igazság! A nemes lelkek istensége vagy te! Az erényes ember még sohasem fogta rád, hogy felforgatod a birodalmakat, s hogy szerencsétlenségbe döntöd az embereket. A bűnök nem azonosak a keserű gyümölcsökkel, melyeket a te ágaidról szednek. Mihelyt az igazság megvilágosítja a fejedelmek elméjét, a boldogság meg az erény uralkodik birodalmukban.

[20] A közmondás úgy tartja, hogy *nem minden igazságot helyes kimondani.* Mit jelent azonban ez a szó: *helyes?* A *biztonságossal* rokon értelmű. Aki kimondja az igazságot, bizonnyal kiteszi magát az üldöztetésnek. Beismerem, hogy meggondolatlan az illető. A meggondolatlan ember eszerint a leghasznosabb emberfajta. A saját költségére szór szét olyan igazságokat, melyek gyümölcseit polgártársai fogják learatni. Őt éri a baj, polgártársaié a haszon. Az emberiség igaz barátai mindig tisztelték az ilyen embert. Nem véletlen, hogy Curtius őértük ugrott le a szakadékba.

Az igazság ismerete mindig hasznos

Az ember mindig érdekei szerint jár el, akár jól, akár rosszul fogja fel érdekeit. *A tapasztalás bizonyítja ezt az igazságot. Az ember magatartása mindig ugyanaz, akár elhallgatja, akár bevallja ezt az igazságot.* Kinyilvánítása tehát nem ártalmas. Mily mértékben lehet azonban hasznos? A lehető legnagyobb mértékben. Mihelyt bizonyossá vált, hogy az ember mindig érdekei szerint cselekszik, a törvényhozó olyan büntetéssel fogja sújtani a bűnt, és olyan jutalmazásban részesíti az erényt, hogy minden egyes embernek érdeke lesz erényesnek lenni. Ha ez a törvényhozó tudja, hogy az ember élete fennmaradásán munkálkodik, és hogy a veszélyhez csak félelemmel tud közeledni, akkor oly nagy szégyent és gyalázatot kapcsol majd a gyávasághoz, oly nagy tiszteséget a bátorsághoz, hogy a katonának a csata napján több érdeke fűződik majd ahhoz, hogy harcoljon, mintsem ahhoz, hogy megfusson.

Ha valakit egyedül a saját szeszélyei érdekelnek, vagyonát életjáradékba fekteti, gyermekeit nincstelenségben hagyja, vajon milyen gyógyszer található erre a betegségre? A megvetés, mellyel illetjük. Ha bemutatjuk az illetőt a többi embernek, és mindazt a bűnt, melyet elkövethet, világosan eléjük tárjuk, tüstént olyan törvényeket fognak alkotni, melyekkel e gaztettek elfojthatók.[21] Végezetül elég szorosra fűzhetik majd a köteléket az egyéni érdek és a közérdek között, ami őket is erényre fogja sarkallni.

Mint mondják, az írónak az igazságot kell keresnie és mondania mindenféle tudományban. Vajon kivétel-e az erkölcstan tudománya? E tudomány célja a többség boldogsága. Ebben a fajtában tehát minden újonnan felfedezett igazság – mint ahogy mondottam már – nem más, mint újabb eszköz a polgárok életkörülményeinek megjavítására. Vajon az a vágy, amely boldogságukra irányul, bűnnek számíthat-e? Ilyen nézetet csak az embertelen, az ostoba és az a gazfickó tehet magáévá, akinek érdeke a társadalom nyomorához fűződik.

Az erkölcstan területén egyedül az igazságot szabad tanítani. De vajon nem kell-e bizonyos esetekben hasznos tévedéseket iktatni a helyébe? Ilyen tévedések nincsenek, mint ahogy alább bizonyítani fogom. Még a vallás sem tesz egy népet erényessé. A jelenlegi rómaiak a bizonyítékai ennek. Egyetlen mozgatóerőnk az érdek. Látszólag fel-

[21] A törvényhozó, aki törvényeket alkot, az embereket gonosznak feltételezi. Azért jár el így, mert azt akarja, hogy mindenki egyaránt alávesse magát a törvénynek

aldozzuk, de valójában sohasem áldozzuk fel boldogságunkat a más boldogságának. A víz sohasem tér vissza forrásához, és az emberek sem úsznak ama sebes ár ellen, mely érdekeikkel azonos. Csak az agyalagyult lenne képes ilyesmit megkísérelni. Az ilyen agyalágyultak egyébként igen kisszámúak ahhoz, hogy a társadalom teljes egészére hatással lehessenek. Ha csupán arról van szó, hogy erényes polgárokat neveljünk, akkor bizony nincs szükség arra, hogy képtelen és természetfeletti eszközökhöz folyamodjunk.

Alkossunk csak jó törvényeket, ezek majd természetszerűleg a közjó felé terelik a polgárokat, mindamellett megengedik nekik, hogy egyéni jólétükhöz vezető ellenállhatatlan hajlamukat kövessék. A kölcsönös és egészséges félelem a kötelesség határai közt tartja majd őket. A tolvajoknak is vannak törvényeik, s lám, mily kevesen szegik meg ezeket, mivelhogy figyelnek és gyanakszanak egymásra. A törvény mindenre képes. A sziámi filozófusok mondják erre vonatkozóan, hogy abban az esetben, ha valamilyen Isten valóban az égből szállt volna le, hogy az embereket az erkölcstan tudományára oktassa, akkor jó törvényhozást is adott volna nekik, olyat, amely az erényre kényszerítené őket. Az istenség mindig nagy vonásokban, de egyszerű eszközökkel dolgozik, az erkölcs területén éppúgy, mint a fizikai világban.

E fejezet eredményeként megállapíthatjuk, hogy az igazság, amely gyakran gyűlöletes az igazságtalan hatalmasság szemében, mindig hasznos a társadalomnak. De vajon vannak-e olyan pillanatok, amidőn az ilyen igazság kinyilvánítása zavarokat okozhat egy birodalomban?

HETEDIK FEJEZET

Arról, hogy az igazság kinyilvánítása sohasem kelt zavart a birodalmakban

Ha rossz az államigazgatás, szenvednek a népek. Panaszkodnak. Ebben a pillanatban megjelenik egy írásmű, amely teljes terjedelmében eléjük tárja szerencsétlenségüket. A népek tűzbe jönnek, és felkelés kezdődik. Vajon ez az írás-e az oka a felkelésnek? Szó sincs róla. Csak az időszerűségét jelzi. Az okot a társadalom nyomorában kell keresni. Ha az írásmű már korábban megjelenik, a kormányzat korábban értesül róla. Enyhíti a népek szenvedését, és elejét veszi a zendülésnek. A zűrzavar az igazság kinyilvánítását csak a teljességgel zsarnoki országokban követi, mert ezekben az országokban az a pillanat, amidőn ki merik mondani az igazságot, azzal a pillanattal azonos, amidőn a nyomor mértéke

betelt, tűrhetetlenné vált, s a nép képtelen már visszafojtani jajveszékelését.

Ha egy kormányzat a végletekbe csap kegyetlenségével, akkor a zűrzavarok egyenesen üdvösek. Olyanok ezek, mint az orvos okozta fájdalom, mely egyenesen gyógyítja a beteget. Egy népnek a szolgaság alól való felszabadítása néha kevesebb emberébe kerül az államnak, mint amennyi egy nyilvános, de rosszul rendezett ünnepségen pusztul el. A bajt, amely a felkelésben megnyilvánul, a felkelés létrehozó okában kell keresni. A beteg válságos helyzetével együtt járó fájdalom már benne van a betegségben, mely előidézte. Ha már beleestünk a zsarnokságba, erőfeszítést kell tennünk, hogy kirántsuk onnan magunkat. És ebben a pillanatban az erőfeszítés a szerencsétlen egyedüli üdvössége. A szerencsétlenség legutolsó fokozata abban áll, amikor már nem tudunk menekülni, és úgy szenvedünk, hogy nem merünk panaszkodni. Van-e oly barbár halandó, és van-e oly ostoba, aki békének merné nevezni a csendet, a rabszolgaság erőszakolt nyugalmát? Valóban béke ez: temetői béke.

Az igazság meghirdetése, ha néha időszerű volt is, sohasem szolgáltatott okot zavargásokra vagy felkelésre. Az igazság ismerete mindig hasznos az elnyomottaknak, de még az elnyomóknak is. Mint ahogy mondottam már, a nép elégedetlenségéről tudósítja őket. Európában a nemzetek felháborodása már távolról jelzi forradalmukat. Panaszaik azzal a mennydörgéssel azonosak, mely már a távolból hallható. Ettől még nem kell félni. Az uralkodó számára van még elég idő arra, hogy helyre üsse igazságtalanságait, és hogy kiegyezzen a néppel. Ám a rabszolgák országában nem így áll a helyzet. Aki követelőzik, az tőrrel a kézben jelenik meg a szultán előtt. A rabszolgák némasága ijesztő némaság. Ez a némaság: vihar előtti csend. A szelek még csendesek, de egy mozdulatlan felhő fekete kebeléből mennykő csap le, s a vihar jeleként már le is sújtott a villámlás pillanatában.

Az erőszakkal teremtett csend a legfőbb oka nemcsak a népek balsorsának, hanem elnyomóik bukásának is. Az igazság kutatása csak szerzőjére ártalmas. Erre már rájöttek a Buffonok, a Quesnay-k, a Montesquieu-k. Az emberek sokáig vitatkoztak arról, vajon az ókoriakat kell-e előnyben részesíteni a modernekkel szemben, a francia muzsikát az olasszal szemben. Az így keletkezett viták felvilágosították a közönséget, de egyetlen polgárnak sem adtak fegyvert a kezébe. Azt felelik majd erre a megállapításra, hogy ezek a viták csak felszínes dolgokra vonatkoztak. Ám legyen. Csakhogy ha nem félnének az emberek a törvénytől, akkor még a felszínes dolgokért is legyilkolnák egymást. Bizonyítékai ennek azok a teológiai viták, melyek végelemzésben mindig csak szavak körül forogtak. Pedig mennyi vér folyt miattuk! Ha a törvény engedelmével a szent buzgalom névvel illetem azt a megszállott-

ságot, mely hiúságomból ered, akkor nincs az a szertelenség, melyre ne ragadtatnám magam. A vallásos kegyetlenség szörnyű dolog. S vajon mi hozza létre? Talán egy újszerű teológiai nézet?*[3] Nem, hanem a világnézeti türelmetlenség szabad és büntetlen gyakorlása.*[4]

Ha egy kérdést olyan módon tárgyalunk, hogy mindenki szabadon nyilváníthatja véleményét, és gondolhatja, amit akar, s ha bárki ellentmondhat, és bárkinek ellentmondhatnak, valamint ha bárki, aki a neki ellentmondó egyént megsérti, a sértés nagysága szerint nyeri el büntetését, akkor a vitatkozók gőgje, melyet ilyenkor a törvénytől való félelem tart féken, megszűnik embertelen lenni.

Micsoda ellentmondás nyilvánul meg azonban abban a tényben, hogy a világi elöljáró megköti a polgárok kezét, és tiltja nekik a tettlegességet, amidőn érdekbe vágó vagy nézetbeli vitáról van szó, szabadkezet enged azonban neki, ha skolasztikus vitáról van szó! Mi az oka e jelenségnek? A babona meg a fanatizmus szelleme, amely sokkal gyakrabban sugallta a törvények megalkotását, mint az igazságosság és az emberiesség szelleme.

Végigolvastam a különböző vallások történetét. Leltárba vettem képtelenségeiket. Szégyenkeztem az emberi értelem miatt, és pirultam, hogy ember vagyok. Döbbenetet okozott bennem mindaz a baj, melyet a babona idéz elő, és az a tény, hogy a vakbuzgóságot, mely a valiásokat mindig végzetessé fogja tenni az egész világ számára, mily könnyűszerrel lehetne elfojtani.*[5] Azt a következtetést vontam le ebből, hogy a népek szerencsétlensége mindig törvényeik tökéletlenségével hozható kapcsolatba, következésképpen azzal a tudatlansággal, mely bizonyos erkölcsi igazságokkal szemben tapasztalható. Ezek az igazságok mindig hasznosak, s így lehetetlen, hogy megzavarják az államok békéjét. Terjedésük lassúsága újabb bizonyítéka ennek.

NYOLCADIK FEJEZET

Arról, hogy mily lassan terjed az igazság

Az igazság léptei lassúak. A tapasztalás kellőképpen bizonyítja ezt. Mikor helyezte a párizsi parlament hatályon kívül a halálbüntetést mindazok ellen, akik az Arisztotelészétől eltérő filozófiát oktattak? Ötven esztendővel azután, hogy e filozófia feledésbe merült. Mikor fogadta el az orvosi fakultás a vérkeringés tantételét? Ötven esztendővel Harvey felfedezése után. Mikor jött rá ugyanez a fakultás arra, hogy a burgonya egészséges eledel? Száz évi kísérletezés után, amikor a parlament már érvénytelenítette a határozatot, mely tiltotta e főzelék árusítását.[22]

Vajon mikor értenek egyet az orvosok majd abban, hogy az oltás hasznos? Talán húsz év múlva. Száz esetet is felsorolhatnánk ebből a fajtából, melyek mind az igazság terjedésének lassú voltát bizonyítanák. De az igazság terjed, mert ez a rendeltetése. Amíg újszerű, mindig zavart kelt valamilyen bevett szokásban vagy általánosan elterjedt nézetben. Eleinte kevés a híve, paradoxonként kezelik,[23] úgy idézik, mintha tévedés lenne, és elvetik, anélkül hogy megértenék. Az emberek általában találomra szoktak helyeselni vagy elítélni. A legtöbben az igazságot is úgy teszik magukévá, mint a tévedést, vizsgálat nélkül, előítéletből.

Milyen módon jut el hát az új nézet oda, hogy mindenki tudomást szerezzen róla? Mihelyt a józan eszmék átlátták az igazságot, közzé is teszik, terjesztik, s így az igazság, amely napról napra általánosabbá válik, végül közkincsévé lesz mindenkinek, de csak nagy sokára felfedezése után, főként ha erkölcsi természetű igazságról van szó. Azért vállalkoznak oly vonakodva ez utóbbi igazságok bizonyítására, mert néha áldozatot kíván, nemcsak előítéleteinktől, hanem személyes érdekeinktől is. Kevesen vannak, akik képesek e kettős áldozatra. Egyébként az ilyenfajta igazság, melyet valamelyik polgártársunk fedez fel, gyorsan terjedhet, és dicsőséget is szerezhet az illetőnek. Irigységünk azonban nem tudja elviselni, és siet elfojtani a felfedezést.

A Franciaországban készült és Franciaországból kitiltott erkölcsi tárgyú könyvek most a külföldet világosítják fel. Hogy ezeket a könyveket kellőképpen megítélhessük, tehetséges emberekre van szükség valamint a felvilágosultságnak és az érdeknélküliségnek olyan fokára, melynek révén meg tudjuk különböztetni az igazat a hamistól. Márpedig a felvilágosult emberek mindenütt ritkák. Az érdek nélküli emberek még ritkábbak, és csak külföldön találhatók.

Az erkölcsi igazságok csak lassú hullámzás révén terjednek. Ha szabad mondanom, úgy állunk ez igazságoknak a földre való leesésével,

[22] A parlament hasonlóan rendeletet hozott a hánytatószer és Brissot, tizenhatodik századi orvos ellen. Ez az orvos az általános gyakorlattal ellentétben eret vágott betegein mellhártyagyulladás esetében is, azon a helyen, melyet a beteg a leginkább fájlalt. Az újfajta gyógymód ellen az öreg orvosok feljelentéssel éltek a parlamentnél. A parlament istentelenségnek nyilvánította és megtiltotta, hogy a jövőben mellhártyagyulladás esetében eret vágjanak. Az ügyet azután V. Károly elé vitték, aki éppen jóvá akarta hagyni a parlament ítéletét, ha ugyanabban a pillanatban nem halt volna meg mellhártyagyulladásban III. Károly szavojai herceg, minekutána a régi módszer szerint vágtak rajta eret. Vajon a világi elöljárókra és a teológusokra tartozik-e olyan könyvek és olyan tudományok felett ítélkezni, melyekhez mit sem értenek? Mi származik ebből őreájuk? Az, hogy nevetségessé válnak.

[23] Mihelyt egy kiváló filozófiai mű megjelenik, az első ítélet, melyet az irigység hirdet ki róla, azt állítja, hogy elvei hibásak és veszélyesek. A második azt tartja, hogy eszméik közismertek. Jaj annak a műnek, amelyről az első alkalommal túl sok jót mondanak. A némaság, mely az irigykedés és az ostobaság jóvoltából körülveszi, a mű középszerűségét árulja el.

mint egy kődarabnak egy tó közepébe való leesésével. Abban a pontban, ahová esett, a víz szétnyílik, kört formál, melyet rövidesen még nagyobb kör kerít be, aztán újabb, tágasabb körök keletkeznek, pillanatról pillanatra nagyobbodnak, majd megtörnek a part mentén. Az erkölcsi igazság is körökről körökre terjed a polgárok különböző osztályaiban, s végül tudomására jut mindazoknak, akiknek egyáltalán nem erdekük, hogy elvessék.

Ha polgárjogot akarunk adni ennek az igazságnak, elegendő, ha a hatalmon levő ember nem akadályozza terjesztését, és íme, az igazság ebben különbözik a tévedéstől. A tévedés ugyanis az erőszak jóvoltából terjed. Úgyszólván valamennyi vallás tételeit fegyverrel a kézben bizonyították, és ez tette a vallásokat az erkölcsi világ ostoraivá.

Kétségtelen, hogy erőszak nélkül az igazság lassan ver gyökeret. Ám így legalább zavarkeltés nélkül ver gyökeret. Nagy kínnal csak a tudatlan népek közé hatol be az igazság. Az ostobaság sokkal kevésbé tanulékony, mintsem gondolnánk.

Javasoljunk egy tudatlan népnek hasznos,*[6] de új törvényt. Ez a törvény, melyet gondolkodás nélkül elvetnek, még zendülést is szíthat*[7] e nép körében, hiszen e nép ostoba. mivelhogy rabszolga, és annál ingerlékenyebb, minél gyakrabban ingerelte őt a zsarnokság.

Javasoljuk ezzel szemben ugyanezt a törvényt felvilágosult népnek, amely sajtószabadságot élvez, s ahol előre érzik, mily hasznos ez a törvény, sőt vágyódnak kihirdetésére. A nemzet művelt része hálával fogadja, és ez a rész féken tudja tartani a másikat.

De vajon nincs-e oly kormányzati forma, melynek keretei közt az igazság ismerete esetleg veszélyes lehet?

KILENCEDIK FEJEZET

A kormányzatokról

Ha igaz, hogy minden erkölcsi igazság nem egyéb, mint *eszköz, mellyel a többség jóléte növelhető vagy biztosítható, és ha igaz, hogy minden kormányzat célja a társadalom boldogsága,* akkor nincs oly erkölcsi igazság, melynek közzététele ne volna kívánatos.*[8] A nézetekben megnyilvánuló minden eltérés ebben a tárgyban onnan van, hogy a *kormányzat* szónak bizonytalan jelentést tulajdonítunk. Mit is jelent az, hogy kormányzat? *Olyan törvények vagy egyezmények gyűjteményét, melyek ugyanazon nemzet polgárai között jöttek létre.* Nos, ezek a törvények és egyezmények vagy ellenkeznek, vagy megegyeznek a közér-

dekkel. Így tehát csak kétfajta kormányzati forma van, az egyik jó, a másik rossz. Én valamennyit erre a két fajtára korlátozom. Ha azt mondaná valaki, hogy azon egyezmények összességének keretében, melyek a kormányzatokat alkotják, lehetetlen a nemzetre nézve ártalmas törvénycket megváltoztatni, mivelhogy az ilyen törvények szentek, s így törvényesen nem reformálhatók, annyi ez, mint kijelenteni, hogy nem lehet megváltoztatni az étrendet, mely ártalmas az egészségre. Eszerint tehát gonosztettnek számít, ha a sebet kitisztítjuk. Meg kell várni, hogy elmérgesedjék.*[9]

Egyébként ha a kormányzat, bármily természetű is, nem tűzhet ki maga elé más célt, mint a polgárok többségének boldogságát, akkor mindaz, ami boldogságuk érdekében munkálkodik, nem lehet ellentétes a kormányzat természetével.*[10] Az államra nézve hasznos reformnak csak az szegülhet ellen, aki az állam nagyságát honfitársai elzüllesztésére, embertársai nyomorára alapozza, hogy önkényes hatalmat bitotoljon felettük. A tisztességes polgárnak, az igazságot és hazáját kedvelő embernek nem állhat érdekében az, ami ellentétes a nemzet érdekével. Ha valakit egy birodalom boldogsága boldogít, dicsősége dicsőít, akkor nem vágyhat másra, mint az összes hibák kijavítására. Köztudomású, hogy a tudományt nem semmisítjük meg azzal, hogy tökéletesítjük, valamint a kormányzatot sem tesszük tönkre, ha megreformáljuk.

Tegyük fel, hogy Portugáliában az alattvalók vagyonának, életének és szabadságának tulajdonát nagyobb tiszteletben tartanák. Vajon a kormányzat ettől kevésbé lenne-e monarchikus? Tegyük fel, hogy ebben az országban megszüntetik az inkvizíciót és az elfogatási parancsokat. Tegyük fel, hogy a bizonyos állásokkal együtt járó túl nagy hatalmat korlátok közé szorítják. Vajon megváltozik-e ettől a kormányzat formája? Nem változik meg, hiszen ezzel csupán a visszaéléseket szüntetnék meg. Van-e oly erényes király, aki ne állna rá az ilyen reformra? Szabad-e Európa királyait azokhoz az ostoba ázsiai szultánokhoz, azokhoz a vámpírokhoz hasonlítani, akik alattvalóik vérét szürcsölik, és akiket dühbe hoz minden ellentmondás? A mi fejedelmeinket a legdurvább módon sértjük meg akkor, ha feltételezzük róluk, hogy egy ázsiai zsarnokság elveit hajlandók lennének magukévá tenni. A felvilágosult uralkodó az önkényuralmat sohasem tekintette valamely állam valóságos alkotmányának, akár olyan önkényuralomról volt szó, melyet egyetlen ember gyakorolt, mint amilyen Törökországban látható, akár többen gyakorolták, mint Lengyelországban. Ha ezzel a címmel tisztelik meg a kegyetlen zsarnokságot, akkor a kormányzat nevét olyan rablóbandának juttatjuk,*[11] mely egyetlen vagy több ember zászlaja alatt a saját tartományait fosztogatja.

Az önkényuralom minden cselekedete igazságtalan. Az erőszakkal szerzett és fenntartott hatalom*[12] olyan hatalom, melyet az erőnek jo-

gában áll visszautasítani. A nemzet mindig is szembeszállhat vele, és tönkreteheti őt, bármi nevet visel is ez az ellenfél. Ha igaz tehát az, hogy az erkölcstan és a politika tudománya olyan eszközök kutatásában merül ki, melyekkel az emberek boldoggá tehetők, akkor nincs e téren oly igazság, melynek ismerete veszedelmes volna.

De vajon a népek boldogsága megszerzi-e a fejedelmeknek is a boldogságot?

TIZEDIK FEJEZET

Nincs oly kormányzati forma, melyben a fejedelem jóléte a népek balsorsából adódnék

Az önkényuralom, melyre néhány uralkodó, úgy látszik, oly igen féltékeny, nem más, mint fényűző hatalom, mely mit sem ad hozzá boldogságukhoz. Alattvalóikat azonban szerencsétlenségbe taszítja. A fejedelem boldogsága független zsarnokságától. Az uralkodó gyakran csak kegyenceinek akar kedvezni, öt-hat személy kedvteléséről és kényelméről akar gondoskodni, s ezért teszi rabszolgává népeit, sodorja önmagát abba a veszélybe, melyet az összeesküvés jelent.

Portugáliától megtudhatjuk, melyek azok a veszélyek, melyeknek a királyok még a mi évszázadunkban is kiteszik magukat. Az önkényuralom tehát bajt jelent a nemzetekre, s így sem az uralkodók boldogságát, sem életüket nem biztosítja. Az ő boldogságuk nem függ össze szükségképpen alattvalóik szerencsétlenségével. Miért kelljen hát elhallgatni ezt az igazságot a fejedelmek előtt, és titkolni előttük, hogy a mérsékelt monarchia a legkívánatosabb monarchia?*[13] Miért kell titkolni előttük, hogy a fejedelem nagyságát egyedül népei nagysága biztosítja? Ereje népei erejében van, gazdagsága a népek gazdagsága. Jól felfogott érdeke az ő érdekükhöz kapcsolódik, kötelessége tehát boldoggá tenni őket. „A hadi szerencse – mondotta egy hindu Tamerlannak – alattvalóiddá tett bennünket. Kereskedő vagy? Adj el bennünket. Hentes vagy? Ölj meg bennünket. Király vagy? Tégy minket boldoggá!"

Elképzelhető-e olyan uralkodó, aki borzalom nélkül hallhatná, ha egy arabnak itt következő híres mondását mormolnák szüntelenül körülötte? Az ember, akiről szó van, valósággal görnyed az adó súlya alatt, mert önmagát és családját nem tudja ellátni. A kalifához megy panaszra. A kalifa dühbe gurul. Az arabot halálra ítélik. Amidőn a vesztőhely felé megy, útközben az udvari konyha egyik élelmezőjével találko-

zik. Kinek viszed ezeket a húsokat? – kérdi az elítélt. – A kalifa kutyáinak – válaszol a tiszt. – Mennyire kívánatosabb – kiált fel az arab – *a zsarnok kutyáinak sorsa, mint az alattvalójáé!* – Melyik felvilágosult fejedelem viselne el ilyen szemrehányást, és a népeitől bitorolt önkényuralom birtokában melyik lenne képes úgy élni, hogy csak rabszolgák legyenek körülötte?

A zsarnok jelenlétében az embernek nincsen se nézete, se jelleme. Thamas Kuli-Kán együtt étkezett kegyencével. Újfajta főzeléket szolgáltak fel neki. „Nincs jobb és nincs egészségesebb, mint ezek az ételek – szólt az udvaronc. Az étkezés végeztével Kuli-Kán zavart érez, képtelen elaludni. – Nincs undorítóbb – mondja, mikor felébred –, és nincs egészségtelenebb, mint ez a főzelék. – Nincs egészségtelenebb – feleli az udvaronc. – De tegnap te nem így gondoltad – folytatja a fejedelem. – Ki kényszerít arra, hogy megváltoztasd véleményed? – A tisztelet és a félelem. Ezeket az ételeket – folytatja a kegyenc – büntetlenül szidhatom, hiszen a te nagyságod rabszolgája vagyok, de nem a főzelék rabszolgája."

A zsarnok olyan, mint a medúzafő: kővé dermeszti az emberben még a gondolatot is.[24] Borzadályt kelt az egész világban, akárcsak a medúza feje. Oly kívánatos hát a sorsa? Hiszen a zsarnokság olyan iga, mely egyaránt terhes annak is, aki hordja, és annak is, aki másokra parancsolja. Mihelyt a hadsereg faképnél hagyja a zsarnokot, a legsilá-

[24] Vajon akad-e még a keresztény fejedelmek közt is olyan, aki Hakkam kalifa példájára megengedné a kádiknak, hogy igazságtalanságait leleplezzék. „Történt egykor, hogy egy szegény asszony Jehránban csöpp kis földet birtokolt, mely Hakkam kertjeinek szomszédságában feküdt. A fejedelem ki akarta bővíteni palotáját. Ajánlatot tett az asszonynak: adja át neki földjét. Az asszony megtagadja a kérést, mert szeretné megőrizni atyai örökségét. A kertek gondnoka erre aztán rátette kezét a földre, melyet az asszony nem akart áruba bocsátani."

„A kétségbeesett asszony Cordobába ment, hogy a bírósághoz folyamodjék. Ibu-Bechir volt ott a kádi. A törvény szövege félreérthetetlen volt, s az asszony érdekeit támogatta. Mit használ azonban a törvény olyasvalakivel szemben, aki törvényen felülinek hiszi magát? Ibu-Bechir azonban nem esett kétségbe. Felült szamarára, hatalmas zsákot vitt magával, és ilyen módon lépett Hakkam elé, aki akkor éppen egy kerti lakban ült, melyet az asszony földjére építettek."

„A kádi megjelenése, valamint a zsák, melyet vállára vetett, csodálkozásba ejtette a fejedelmet. Ibu-Bechir földre veti magát, és engedélyt kér Hakkamtól, hogy megrakhassa zsákját abból a földből, melyen a fejedelem éppen tartózkodott. A kalifa beleegyezik. Mihelyt a zsák megtelt, a kádi arra kérte a fejedelmet, segítse felrakni a zsákot a szamárra. Ez a kérés megdöbbenti Hakkamot. – Túl nehéz ez a zsák – válaszolja. – Fejedelem – folytatja erre Ibu-Bechir nemes bátorsággal –, ha ez a zsák, melyet te oly súlyosnak tartasz, csak egy kis darabot tartalmaz abból a földből, melyet jogtalanul ragadtál el egyik alattvalódtól, hogyan viszed majd az utolsó ítélet napján ezt az egész földet, melyet teljes egészében eltulajdonítottál? Hakkamtól távol állt, hogy megbüntesse a kádit, nagylelkűen belátta hibáját, visszaadta az asszonynak a földet, melyet eltulajdonított, mindazokkal az épületekkel együtt, melyeket rajta építtetett."

nyabb rabszolga is egyenrangúvá válik övele, arcul üti, és ezt mondja neki:

„Erőd volt igazad, most gyenge vagy s bűnös."

Tegyük fel azonban, hogy a fejedelem, aki e tekintetben tévesen gondolkodik, boldogságát az önkényuralom megszerzéséhez köti, s hogy ugyanakkor valamely írásmű, amely a fejedelem szándékait szellőzteti, felvilágosítja a népeket az őket fenyegető szerencsétlenséget illetően. Vajon ez az írásmű elég-e ahhoz, hogy zavart keltsen, és felkelést robbantson ki? Nem. Hiszen mindenütt leírták már a zsarnokság végzetes következményeit. A legijesztőbb képeket találjuk róla vagy száz helyen is a római történelemben, a szentírásban, és lám, az ilyen olvasmányok sohasem váltottak ki forradalmat. A zsarnokság okozta éppen fennálló bajok – melyek megsokszorozódnak és tartósak – teszik néha képessé a népet arra, hogy meglegyen a kellő bátorsága lerázni magáról az igát. A zendüléseket mindig a szultánok kegyetlensége váltja ki. A keleti trónok mind gazdájuk vérétől pirosak. És ki ontotta ki vérüket? A rabszolgák keze.

Az igazság puszta közzététele sohasem okoz heves megrázkódtatásokat. A békével együttjáró haszon egyébként attól az ártól függ, amelyen vásárolják. Kétségtelen, hogy baj a háború. Szükséges-e azonban, hogy elkerülése végett a polgárok harc nélkül engedjék elraboltatni javaikat, életüket, szabadságukat? Képzeljük el, hogy egy ellenséges fejedelem fegyverrel a kézben kényszerít egy népet rabszolgaságra. Vajon ez a nép önként fogja-e a szolgaság igájába hajtani fejét? Aki ilyet tanácsol, csak gyáva lehet. Bárhogy hívják is szabadságom elrablóját, nekem védenem kell ezt vele szemben.

Nincs állam, melyben ne lehetne reformot végrehajtani, még akkor is, ha ez a reform nemcsak szükséges, hanem kellemetlen is egyeseknek. Szabad-e fosztogatók kezére kerülnie a birodalomnak azért, mert az államigazgatás távol tartja magát attól, hogy végrehajtsa a reformot, mert egy állítólagos nyugalom reményében fel akarja áldozni a közjólétet az előkelők érdekében, s a béke megőrzését haszontalan ürüggyel támogatja?

Mint ahogy mondottam, szükséges bajok is vannak. Fájdalom nélkül nincs gyógyulás. Kezelés közben az ember nem annyira a gyógyszertől, mint inkább a betegségtől szenved. A félénk magatartás és a kislelkű kímélet gyakran végzetesebb volt a társadalmakra, mint maga a zendülés. Az erényes fejedelem hatalmának korlátait rögzíteni lehet anélkül, hogy megsértenénk őt. Elébe tárhatjuk, hogy az a törvény, amely a közjólétet tartja a legfőbb törvénynek, szent és sérthetetlen, s ezt neki is tisztelnie kell. A többi törvények mind különböző eszközök csupán a legfőbb törvény végrehajtásának biztosítására, s végül, ha az

alattvalók szerencsétlenek, akkor ő maga is szerencsétlen, s így kölcsönös függési viszony van a népek boldogsága és az uralkodó boldogsága között. Azt következtetem én ebből, hogy a hazugság az igazán ártalmas dolog a fejedelemre, az a hazudozás, mely az állam betegségét rejtegeti előtte. Az igazán hasznos dolog viszont az igazság felfedésében áll, mely a gyógykezelés és a gyógyszer felől felvilágosítja.

Az igazság felfedése tehát hasznos dolog. De vajon tartozunk-e az igazság felfedésével embertársainknak akkor is, ha ez veszélyt jelent ránk nézve?

TIZENEGYEDIK FEJEZET

Tartozunk-e az igazsággal embertársainknak?

Ha e tárgyban szent Ágostontól és szent Ambrustól kérnék tanácsot, akkor az előbbivel együtt ezt mondanám: „Ha az igazság botrányra ad okot, ám jöjjön a botrány, mert az igazságot ki kell mondani."[25] Az utóbbival együtt a következő kijelentést tenném: „Nem védelmezője az igazságnak az, aki abban a pillanatban, amidőn észreveszi, nem hajlandó azt szégyenérzet és félelem nélkül kimondani."[26] Hozzátehetném még, hogy „ha a tévedés egy ideig el is homályosítja az igazságot, ez utóbbi csakhamar keresztültör a felhőkön".[27]

Itt azonban szó sem lehet tekintélyről. A híres emberek nézeteinek mindössze tisztelettel tartozunk, de sohasem elvakult hiszékenységgel. Az ő véleményeiket is aggályosan kell tehát megvizsgálni, s mihelyt megtörtént ez a vizsgálat, nem az ő eszük, hanem a magunké alapján kell ítélni. Azért hiszem el, hogy a háromszög három szöge két derékszöggel egyenlő, mert e tétel igazságát bizonyítani tudom, és nem azért, mert Eukleidész így mondja.

Ha meg akarok győződni arról, vajon valóban tartozunk-e az igazság felfedésével, akkor magukat a magas állású embereket kell kérdőre fognom. Valamennyien egyetértenek abban, hogy az igazság ismerete fontos nekik, és hogy csupán ez juttatja őket azokhoz az eszközökhöz, melyekkel a társadalom boldogsága növelhető és biztosítható. Márpedig ha állampolgári minőségében minden ember köteles teljes erejével hozzájárulni honfitársai boldogságához, akkor annak, aki tudja az igazsá-

[25] *Si de veritate scandalum, utilius permittitur nasci scandalum, quam veritas relinquatur.*

[26] *Ille veritatis defensor esse debet, qui cum recte sentit, loqui non metuit, nec erubescit.*

[27] *Occultari potest ad tempus veritas, vinci non potest.* (Szent Ágoston.)

got, ki kell mondania. Kérdezni, vajon az embereknek köszönjük-e az igazságot, annyi, mint zavaros és félrevezető módon kérdezni, vajon szabad-e erényesnek lenni és jót tenni embertársainkkal.

Az a kötelességünk azonban, hogy meg kell mondanunk az igazságot, az igazság felfedezésének lehetőségét feltételezi. A kormányzatoknak meg kell könnyíteniük tehát mindazt, ami oda vezet, s az igazsághoz vezető eszközök közül a legbiztosabb a sajtószabadság.

TIZENKETTEDIK FEJEZET

A sajtószabadságról

A természettudományok az ellentmondásnak, következésképpen a sajtószabadságnak köszönhetik fejlődésüket. Semmisítsd meg ezt a szabadságot, tüstént látni fogod a tévedések garmadát, melyet az idő szentesített, s melyet az emberek kétségbevonhatatlan alaptételként fognak idézni. Mindaz, amit itt fizikai dolgokról mondottam, a szellemi és politikai dolgokra is alkalmazható. Ha ezen a téren meg akarunk győződni, vajon igazak-e nézeteink, nem kell mást tennünk, csak terjesztenünk őket. Az ellentmondás próbakövén kell kipróbálni valamennyit. A sajtónak tehát szabadnak kell lennie. Az a világi elöljáró, aki gátolja a sajtót, az erkölcs és a politika tökéletesedésének állja útját. Saját nemzete ellen követ el bűnt.[28] Csírájában fojtja el azokat a szerencsés eszméket, melyeket ez a szabadság hozott volna létre. S vajon ki ismeri kellő értékét ennek a veszteségnek? Annyi mindenesetre elmondható, hogy a szabad nép, vagyis az a nép, amely gondolkodik, mindig parancsolója annak a népnek, mely nem gondolkodik.[29]

A fejedelem tehát tartozik a nemzeteknek az igazsággal mint hasznos dologgal, és tartozik nekik a sajtószabadsággal mint az igazság felfedésének eszközével. Mindenütt, ahol tilos ez a szabadság, tudatlanság üli meg az elméket, mint egy sötét éjszaka. Ilyenkor fordul elő, hogy az igazság hívei, miközben keresik az igazságot, félnek, nehogy felfedezzék. Érzik, hogy mihelyt felfedezték, vagy el kell hallgatniuk,

[28] Aki eszméit polgártársai ítéletére és vizsgálatára bízza, kell hogy mindazon eszméit közzétegye, melyeket igaznak és hasznosnak hisz. Ezeket elhallgatni bűnös közöny jele lenne.

[29] Vajon mit tud meg az idegen abból a tilalomból, mellyel a beszéd és az írás szabadságát sújtják? Azt, hogy a kormányzat, mely ezt a tilalmat elrendelte, rossz és igazságtalan. Az angliai kormányzat, melyet általában a legjobbnak tartanak, polgárainak ebből a szempontból a legnagyobb szabadságot biztosítja.

vagy gyáván leplezniük, vagy pedig kitenni magukat az üldözésnek. Nincs oly ember, aki ne tartana az igazságtól. A társadalomnak mindig érdekében áll az igazság megismerése, az egyénnek azonban nem mindig áll érdekében, hogy kimondja.

A legtöbb kormányzat mégis arra buzdítja a polgárt, hogy kutassa az igazságot. Felfedezéséért azonban mindenik megbünteti. Kevesen vannak, akik hosszasan mernek dacolni a hatalmon levő ember gyűlöletével az emberiség és az igazság iránti tiszta szeretetből.

Ám mily sokféle fura nézetet hoz létre ez a szabadság! Ne törődjünk vele! Ezeket a nézeteket az ész azonnal megsemmisíti, mihelyt létrejönnek, s az államok békéje nem forog veszélyben.[30] Az igazság felfedése csak azoknak a csalóknak lehet gyűlöletes, kiknek szavára oly gyakran hallgatnak a fejedelmek, s akik a felvilágosult népet zendülőnek, az elbutított népet viszont engedelmesnek festik előtte.

Mire tanít ezzel szemben a tapasztalás? Arra, hogy a művelt nemzetnél a fanatizmus hiú szavalatai mindig süket fülekre találnak, mert ezt a nemzetet felháborítja az igazságtalanság. Akkor lázongok, ha kifosztanak tulajdon javaimból, elveszik életemet, szabadságomat. A rabszolga ilyenkor fegyverkezik gazdája ellen. Az igazság egyetlen ellensége a közjó ellensége. Csak a gonosz ember szegül ellene az igazság terjesztésének.

Nem sokra megyünk vele, ha csak arra mutatunk rá, hogy az igazság hasznos, hogy az ember igazsággal tartozik embertársainak, és hogy a sajtónak szabadnak kell lennie. Rá kell mutatnunk azokra a bajokra is, melyeket az igazság iránti közöny hoz létre a birodalmakban.

TIZENHARMADIK FEJEZET

A bajokról, melyeket az igazság iránti közöny hoz létre

A politikai testületben éppúgy, mint az emberi testben, bizonyos fokú erjedésre van szükség, hogy a mozgást és az életet ébren tarthassuk. A dicsőség és az igazság iránti közöny pangást idéz elő a lelkekben és az elmékben. A népek, melyek kormányzati formájuk következtében vagy az államigazgatás ostobasága miatt a közönynek

[30] Vajon ha vallásról van szó, milyen okból kell megtiltani szabad vizsgálatát? Ha igaz a vallás, akkor el tudja viselni a vita próbáját. Ha hamis a vallás, akkor micsoda képtelenség olyan vallást támogatni, melynek erkölcse gyáva és kegyetlen, szertartása terhet jelent az államra ama féktelen kiadások miatt, melyeket a papok eltartása jelent.

ebbe az állapotába jutnak, mind terméketlenek nagy tehetségek és nagy erények dolgában.[31] Vegyük példának India lakóit. Micsoda emberek ezek, ha azokhoz a tevékeny és szorgalmas lakókhoz hasonlítjuk őket, akik a Szajna, a Rajna vagy a Themse partjait népesítik be!

A hindu ember elmerül a tudatlanságban, közömbös az igazsággal szemben, befelé szerencsétlen, kifelé gyenge, és olyan zsarnok rabszolgája, aki egyaránt képtelen arra, hogy béke idején a jólét, háború idején az ellenség felé vezesse őt.[32]

Micsoda különbség a jelenlegi India és a hajdani India között, mely valaha oly híres-neves volt, s amelyet a művészetek és a tudományok bölcsőjeként emlegettek. Ez utóbbit dicsőségre és igazságra szomjas emberek népesítették be. A megvetés, melyet e nemzet iránt éreznek, azt a megvetést jelzi, amelyre mindazok a népek számíthatnak, melyek az indiaiak példájára restségben és a dicsőség iránti közönyben tespednek.

Aki a tudatlanságot a kormányzat számára kedvezőnek, a tévedést viszont hasznosnak tartja, nincs tisztában a kettő horderejével. Az illető nyilván nem fordult tanácsért a történelemhez. Nincs tudomása róla, hogy egy pillanatnyilag hasznos tévedés igen gyakran a legnagyobb bajok csírájává válhat. Ha a hegyek fölé fehér felhő emelkedik, csak a gyakorlott utazó fedi fel benne az orkán előjelét. Az illető tüstént megiramodik, hogy éjjeli szállására érjen. Jól tudja, hogy mihelyt ez a felhő a hegycsúcsokról leereszkedik a síkságra, a vihar szörnyű éjszakájába fogja burkolni azt a tiszta és derűs eget, mely íme ott ragyog még a feje felett.

A tévedés ezzel a fehér felhővel azonos, melyben kevés ember pillantja meg a szerencsétlenség előjelét. Az ostoba ember előtt rejtve maradnak e szerencsétlenségek, a bölcs azonban előre látja valamennyit. Ő tudja, hogy egyetlen tévedés is elegendő valamely nép elbutításához, mert eszméinek egész látóhatárát besötétítheti. Jól tudja ő, hogy egy

[31] Az erények menekülnek arról a helyről, ahonnan száműzték az igazságot. Nem lakoznak olyan birodalmakban, ahol a rabszolgarendszer az *Igazságosság napja* névvel illeti a legigazságtalanabb és legkegyetlenebb zsarnokokat. Nincs maradásuk ott, ahol a terror dicshimnuszokat zengedez. Vajon a szerencsétlen udvaroncok miféle eszméket alkothatnak maguknak az erényről olyan országokban, ahol a leginkább rettegett fejedelmeket magasztalják a legnagyobb mértékben?

[32] Ha Keleten fellángol a háború, a szofi visszahúzódik háremébe és megparancsolja rabszolgáinak, menjenek, és mészároltassák le magukat az országhatáron. Még arra sem hajlandó, hogy odavezesse őket. Szabad-e – mondja e tárgyban Machiavelli –, hogy egy király kegyenceinek adja át legnemesebb hivatalát, a tábornoki hivatalt? Szemet hunyhat-e afölött, hogy kegyenceinek érdekében áll minél tovább viselni a parancsnoki tisztet, következésképpen a háború meghosszabbítása is érdekükben áll. Pedig hát mekkora emberveszteséget és mekkora pénzveszteséget idéz elő az elhúzódó háború. Micsoda sorscsapásoknak teszi ki magát az a győztes nemzet, mely elszalasztja a pillanatot, midőn ellenfelét leverhetné!

tökéletlen isten-eszme gyakran ért el ilyen hatást. A tévedés önmagában is veszélyes, de legkivált termékeiben. A tévedés ugyanis mindig egyéb tévedéseket hord méhében.

Minden ember többé-kevésbé összehasonlítja egymással a maga eszméit. Ha ezek közül hamis eszmét tesz magáévá, és ez az eszme egyéb eszmékkel társul, akkor új és szükségképpen hamis eszmék jönnek létre, amelyek ismételten kombinálódnak mindazokkal az eszmékkel, melyekkel emlékezetét telerakta, s végül valamennyi eszméjét többé-kevésbé hamis színezettel látják el. Példa erre a sok teológiai tévedés. Elegendő egy is közülük ahhoz, hogy az ember teljes eszmekörét megfertőzze. Elegendő egy is ahhoz, hogy egy sereg furcsa, szörnyű, de mindig váratlan nézetet hozzon létre. Lehetetlen ugyanis szülés előtt megjósolni a szörnyszülöttek születését.

Sok ezer fajtája van a tévedésnek. Az igazság ezzel szemben egy és egyszerű. Menete mindig egyöntetű, következetes. A józan szellem előre ismeri az utat, melyet be kell járnia.[33] A tévedéssel nem így állunk. Léptei mindig következetlenek, mindig szabálytalanok. Szem elől téveszthető minden pillanatban. Minden alkalommal váratlanul jelenik meg. Következményei tehát kiszámíthatatlanok. A törvényhozónak mindent meg kell tennie, hogy a tévedés magvait kiirtsa, azaz hogy[34] az embereket az igazság kutatására buzdítsa.

A filozófusok szerint minden bűn a szellem egy-egy tévedése. A gonosztettek és az előítéletek: fivérek. Az igazságok és az erények: nővérek. Melyek azonban az anyaméhek, melyek az igazságot létrehozzák? Az ellentmondás és a vitatkozás. A gondolatszabadság az igazság gyümölcseit érleli. Ez a szabadság magasba emeli a lelket, magasztos gondolatokat hoz létre, míg a félelem gúzsbakötí a lelket, s csak alantas eszméket képes teremteni.

Bármily hasznos is azonban az igazság, tegyük fel mégis, hogy valamely nép, melyet bűnös kormányzata ránt magával a romlásba, csak törvényei, erkölcsei és szokásai nagyszabású megváltoztatása árán tudja elkerülni a pusztulást. Vajon rászánja-e magát a törvényhozó a döntő lépésre? Vajon szabad-e szerencsétlenné tenni kortársait, hogy az utó-

[33] Mihelyt egy felvilágosult miniszter elvei nyilvánosságra kerülnek, ettől fogva csaknem valamennyi helyzetben előre meg lehet mondani, milyen magatartást fog tanúsítani. Az ostoba ember magatartása előrelathatatlan. Ot egy látogatás, egy tréfa vagy egy türelmetlen hangulat indítja cselekvésre. Innen a közmondás: *Az ostoba emberen csak az Isten lát keresztül.*

[34] Vajon el kell-e hallgattatni a tévedést, ha meg akarjuk semmisíteni? Nem. Mi a teendő tehát? Beszéljen csak tovább. A tévedés önmagában zagyva, és minden józan szellem elveti őt. Ha az idő jóvoltából polgárjogot nyert, vagy ha a kormányzat kegyeiben részesíti, akkor sem bírja ki a vizsgáló tekintetet. Az ész, ahol szabadon használható, mindenütt hangadóvá válik, méghozzá hosszú időre.

kor megbecsülését kiérdemelje? Szabad-e hallgatni arra az igazságra, mely a jelenlegi nemzedék balsorsa árán óhajtja a leendő nemzedékek boldogságát biztosítani?

TIZENNEGYEDIK FEJEZET

A jövő nemzedék boldogsága soha sincs a jelenlegi nemzedék szerencsétlenségéhez kötve

Ki kell mutatnunk, mily képtelen ez a feltevés, s ezért meg kell vizsgálnunk, miből áll az, amit jelenlegi nemzedéknek nevezünk. 1. Nagyszámú gyermekből, akik még nem vettek fel szokásokat. 2. Ifjakból, akik könnyűszerrel változtathatják szokásaikat. 3. Meglett emberekből, akik közül többen megérezték már, sőt helyeselték is a javasolt reformokat. 4. Aggastyánokból, kiknek szemében minden nézetbeli és szokásbeli változás a szó szoros értelmében elviselhetetlen.

Mi következik ebből a felsorolásból? Az, hogy a bölcs reform az erkölcsök, a törvények és a kormányzás terén visszatetszést kelthet az aggastyánban és a gyenge emberben, aki szokásainak rabja. Ez a reform azonban hasznos a jövendő nemzedékeknek, s még hasznosabb azok többségének, kikből a jelenlegi nemzedék összetevődik. Ebből következik, hogy sohasem ellentétes egy nemzet éppen fennálló és általános érdekeivel.

Mindenki tudja egyébként, hogy az örökös visszaélések a birodalmakban nem az aggastyánok iránti részvétünk következményei, hanem a hatalmon levő ember rosszul felfogott érdekéből erednek. Ez utóbbi egyaránt közömbös a jelenlegi és a leendő nemzedék jóléte iránt,[35] és megkívánja, hogy feláldozzuk magunkat minden apró szeszélyének. Ő parancsol, mi engedelmeskedünk.

Bármily emelkedett szellemű azonban egy ember, a legfőbb tisztelettel nem neki, hanem a nemzetnek kell adóznunk. Isten – mint mondják – mindnyájunk üdvösségéért halt meg. Nem szabad tehát az összesség jólétét egyetlen ember szeszélyeinek feláldozni. A közérdeknek kell feláldozni minden egyéni érdeket. Igen ám, mondják majd, de ezek az áldozatok néha kegyetlenek. Valóban kegyetlenek, de csak akkor,

[35] A bölcs kormányzat mindig a jelenlegi nemzedék jóléte útján egyengeti az eljövendő nemzedék boldogságának útját. Megmondták már az öregkorról csakúgy, mint a fiatalságról, „hogy az egyik túlságosan előrelátó, a másik túl kevéssé. A fiatal ember szeretője a ma, az aggastyáné a holnap". Az államoknak az aggastyánok módján kellene viselkedniük.

ha embertelen vagy ostoba egyének hajtják végre. Ha a társadalom jóléte olyasmit rendel el, ami bajt jelent az egyénre nézve, akkor az illető nyomorúságos helyzete megérdemli minden részvétünket. Minden eszközt fel kell használni ahhoz, hogy enyhítsünk nyomorúságán. Ez az a pillanat, amidőn a fejedelemnek találékonynak kell lennie az igazságosság és az emberiesség gyakorlásában. Minden szerencsétlen embernek joga van az ő jótéteményeire. Neki pedig enyhíteni kell az emberek szenvedésén. Átkozott az a durva és barbár ember, aki a polgártól még a vigasztaló panaszt is meg akarja tagadni. A sajnálkozás mindazok iránt, akik szenvednek és akik lélegzenek, mindig jogosult.

Én sem úgy gondolom, hogy a kesergő szerencsétlenségnek késleltetnie kell a fejedelem lépteit a társadalom jóléte felé. Csupán annyit szeretnék, hogy útközben letörölje a fájdalom könnyeit, s hogy átérezvén a szánalom érzését, csak a haza szeretete kerekedjék felül benne az egyes egyén iránti szeretet felett. Az ilyen fejedelem, aki mindig barátja a szerencsétleneknek, és akit mindig alattvalói boldogsága foglalkoztat, sohasem fogja az igazság kinyilvánítását veszélyesnek tartani.

Milyen következtetést kell levonnunk abból, amit e kérdésben elmondottam?

Azt, hogy az igazság felfedése mindig hasznos a társadalomnak, és sohasem volt gyászos másra nézve, mint szerzőjére.

Azt, hogy az igazság kinyilvánítása mit sem változtat az államok békéjén, hiszen erről az igazság lassú terjedése maga kezeskedik.

Azt, hogy a kormányzás minden fajtájában fontos az igazság megismerése.

Azt, hogy végelemzésben csak kétfajta kormányzat van, az egyik jó, a másik rossz.

Azt, hogy a fejedelem boldogsága egyetlen kormányzatban sincs alattvalói boldogtalanságához kötve.

Azt, hogy ha az igazság hasznos, akkor tartoznak vele az embereknek.

Azt, hogy ebből következőleg minden kormányzatnak meg kell könnyítenie a módokat, melyek révén az igazság felfedhető.

Azt, hogy valamennyi eszköz közül a sajtószabadság a legbiztosabb.

Azt, hogy a tudományok ennek a szabadságnak köszönhetik tökéletesedésüket.

Azt, hogy az igazság iránti közöny tévedések forrása, a tévedés pedig társadalmi bajokat idéz elő.

Azt, hogy az igazság egyetlen barátjának sem volt szándékában a jelenlegi nemzedék boldogságát feláldozni a leendő nemzedék boldogságáért.

Azt, hogy az ilyen feltevés lehetetlen.

S végül azt, hogy egyedül az igazság kinyilatkoztatásától várható az emberiség leendő boldogulása.

E különböző tételekből következik, hogy mivel senkinek sincs joga bajt okozni a társadalomnak, azért senkinek sincs joga ellenszegülni az igazság kinyilvánításának, s főleg az erkölcstan alapelveinek.

Egyébként a tévedés nem az igazság csapásai, hanem a hatalmon levő ember ütései alatt fog megsemmisülni. Ez a pillanat akkor áll be, amidőn a fejedelem nem lát már különbséget a saját érdeke és a társadalom érdekei között. Eddig a pillanatig hiába lobogtatjuk az igazságot az embereknek. Félreismerik ők minduntalan. Ha magatartásunkban és meggyőződésünkben csak a pillanatnyi érdek vezet, ezen érdek bizonytalan és változó fényénél lehetetlenné válik a hazugságot az igaztól megkülönböztetni.

TIZENÖTÖDIK FEJEZET

Ugyanazok a nézetek igaznak, illetve hamisnak tűnhetnek fel, aszerint, hogy érdekünknek megfelelően ilyennek vagy olyannak hisszük őket

A geometriai tételek igazságában minden ember egyetért. Azért talán, mert ezek bizonyított igazságok? Nem, hanem azért, mert az emberek közömbösek e tételek hamis volta avagy igazsága iránt, és semmi érdekük sem fűződik ahhoz, hogy a hamisat tartsák igaznak Ha feltételezzük, hogy ilyesmi érdekükben áll, akkor a legnyilvánvalóbban bebizonyított tételek is problematikusnak fognak látszani előttük. Szükség esetén bebizonyítom, hogy valaminek a tartalma nagyobb terjedelmű, mint az, ami tartalmazza. Oly tény ez, melyre néhány vallás példát szolgáltat.

Ha egy katolikus teológus be akarja bizonyítani, hogy nem minden pálcának van két vége, akkor mi sem könnyebb neki. Mindenekelőtt kétfajta pálcát fog megkülönböztetni, melyek közül az egyik szellemi, a másik anyagi természetű. Zavaros fejtegetésbe kezd a szellemi pálcák természetéről. Azt a következtetést vonja le belőle, hogy e pálcák létezése olyan hittitok, mely nem ellenkezik ugyan az ésszel, de ész feletti. Erre aztán az a nyilvánvaló tétel,[36] „hogy nincs pálca két vég nélkül", problematikussá válik.

[36] Mindenki evidenciáról beszél. Itt az alkalom, hogy világos fogalmat fűzzek e szóhoz.

Az evidencia szó a latin *videre* szóból ered, melynek jelentése: *látni*. Egy ró' nagyobb, mint egy láb. Ezt látom. Minden tény tehát, melynek létezését érzékeimmel

Ugyanígy vagyunk az erkölcstan legvilágosabb igazságaival. A legnyilvánvalóbb ezek közül abból áll, hogy gonosztettek esetében a büntetésnek személyinek kell lennie, azaz a szomszédom elkövette lopásért nem engem kell felakasztani. Pedig hány teológus állítja még ma is, hogy Isten a mai emberekben bünteti az őseik elkövette bűnöket![37]

Ezen okoskodás képtelen voltát úgy próbálják leplezni, hogy hozzáfűzik: az égi igazságszolgáltatás nem azonos az emberi igazságszolgáltatással. Ám ha az égi igazságszolgáltatás az igazi,*[14] s ha ez az igazságszolgáltatás nem azonos a földivel, akkor az ember teljes tudatlanságban él az igazságszolgáltatást illetően. Sohasem tudhatja meg, vajon az a cselekedet, melyet méltányosnak vél, nem jogtalan cselekedet-e. Nem tudhatja azt sem, vajon a lopás és a gyilkosság nem veendők-e erényszámba.*[15] Mivé lesz hát a természeti törvény és az erkölcs alapelve ilyen körülmények között? Miként győződhetünk meg igazságunkról, és miként különböztethetjük meg a tisztességes embert a bűnözőtől?

TIZENHATODIK FEJEZET

Az érdek megbecsülendővé teszi önmagunkban még a kegyetlenséget is, melyet másokban megvetünk

Nincs oly európai nemzet, mely ne tekintene borzalommal azokra a karthágói papokra, kiket a barbárság odáig vitt, hogy élő gyermekeket zártak be Saturnus vagy Moloh tűzzel telt szobrába. Pedig nincs oly

tudom ellenőrizni, evidens számomra. Vajon hasonlóképpen evidens-e azoknak is, kik nem képesek hasonló tanúbizonyságot szerezni róla? Kétségkívül nem. Ebből következtetem, hogy valamely általában evidens tétel nem egyéb, mint olyan tény, melynek létezése felől minden ember azonos mértékben és minden pillanatban meggyőződhet.

Két testhez hozzáadva másik két testet, négy testet kapok eredményül. Ez az állítás minden ember számára evidens. Igazságáról bárki minden pillanatban meggyőződhet. Ámde az az állítás, hogy a sziámi király istállójában van egy huszonnégy láb magas elefánt, ez a tény, mely evidens mindazoknak, akik láthatták, nem lehet evidens sem nekem, sem mindazoknak, kiknek nem volt alkalmuk megmérni. Ezt az állítást tehát nem nyilváníthatom evidensnek, sőt még valószínűnek sem. Sokkal ésszerűbb tehát azt gondolni, hogy e tény tíz tanúja vagy tévedett, vagy túlzott, vagy pedig hazudott. Nem ésszerű tehát olyan elefánt létezésében hinni, mely kétszer akkora, mint a többi elefánt.

[37] Egy művelt kínaitól kérdezte egy misszionárius, hogy miért csak a vak sorsot fogadja el. Azért – felelte az illető –, mert mi nem tudjuk elgondolni, hogy értelmes lény igazságtalan lehet, s hogy egy újszülött gyermekben képes lenne azt a bűnt büntetni, melyet hatezer évvel ezelőtt az őse, Ádám követett el. A ti ostoba kegyességtek Istenből értelmes és igazságtalan lényt formál. A mi kegyességünk felvilágosultabb, s ezért vak sorssá alakítja őt.

spanyol, aki ne tisztelné ugyanezt a kegyetlenséget önmagában és inkvizítoraiban. Miféle oknak tulajdonítsuk ezt az ellentmondást? Annak a tiszteletnek, melyet a spanyol ember már gyermekkora óta táplál a szerzetesek iránt. Ettől a szokássá vált tisztelettől csak úgy szabadulhatna meg, ha gondolkodnék, ha eszéhez folyamodnék tanácsért, s ha kitenné magát nemcsak a fárasztó figyelemnek, hanem a szerzetes gyűlöletének is. A spanyol embert tehát a félelem és a restség kettős érdeke kényszeríti arra, hogy a dominikánus szerzetesben tisztelje azt a barbárságot, melyet megvet a mexikói papokban.

Bizonyára vannak, akik felhozzák majd ellenem, hogy a dolgok lényege is változik aszerint, hogy a vallások ilyenek vagy amolyanok, és hogy a kegyetlenség, amely undorító az egyik vallásban, tiszteletre méltó lehet a másikban. Nem szándékszom válaszolni erre a képtelenségre. Csupán annyit jegyzek meg, hogy ugyanaz az érdek, amely például szeretetet és tiszteletet ébreszt bennem valamelyik országban a kegyetlenség iránt, melyet gyűlölök és megvetek a többi országokban, egyéb tekintetben még elmémet is elkápráztatja. Innen van az, hogy gyakran felnagyítja bennem a megvetést, mely bizonyos bűnöknek jár. Példa erre a fösvény ember. Ha a fösvény nem tesz egyebet, mint hogy nem ad semmit, mert takarékoskodik, de egyébként semmiféle igazságtalanságot sem követ el, akkor az összes rossz hajlamú közül talán éppen ő az, aki legkevésbé van ártalmára a társadalomnak. A rossz, melyet elkövet, tulajdonképpen nem egyéb, mint mellőzése annak a jónak, melyet megtehetne.

Valamennyi bűn közül a fösvénységnek van része a legáltalánosabb megvetésben. Abból a mindnyájunkban meglevő mohóságból ered ez, mely alig ismer kivételt. Gyűlöljük ugyanis azt, akitől semmit sem várhatunk. A mohó fösvények kiáltanak kígyót-békát a kuporgató fösvényekre.

TIZENHETEDIK FEJEZET

Az érdek a bűn tiszteletére késztet

Bármily tökéletlenek az emberek fogalmai az erényről, mégis mily kevesen vannak, akik tiszteletben tartják a lopást, a gyilkolást, a mérgezést, az apagyilkosságot. Pedig hát az egyház mindig is tisztelte ezeket a gaztetteket a saját támogatóiban. Példának idézhetném Constantinust és Klodvigot. Az előbbi az eskü szentsége ellenére meggyilkoltatta sógorát, Liciniust. Lemészároltatta Licinius nevű unokaöccsét is, aki akkor tizenkét esztendős volt. Eltétette láb alól fiát, Crispust is, akit győzel-

mei tettek híressé. Megfojtatta apósát, Maximianust Marseille-ban. Megfojtatta végül feleségét, Faustát egy fürdőben. E gonosztettek hitelessége arra kényszeríti a pogányokat, hogy ne adjanak helyet e császárnak ünnepeikben és szertartásaikban. De az erényes keresztények, lám, befogadják őt egyházukba.

Ami a szilaj Klodvigot illeti, ő buzogánnyal ütötte agyon Regnakárt és Rikomirt, két fivért, akik mindketten rokonai voltak. Az egyházzal szemben azonban bőkezű volt, és Savaron bizonyítja egyik könyvében, hogy Klodvig szentéletű volt. Igaz, hogy az egyház nem avatta szentté sem őt, sem Constantinust. Mégis, bizonyos tisztelettel adózik ennek a két férfiúnak, akiket a legnagyobb bűnök szennyeztek be.

Az egyház szemében mindig ártatlan az, aki növeli az egyházi birtokot. Pipin a bizonyíték erre. A pápa az ő kérésére Itáliából átment Franciaországba. Mihelyt megérkezett ebbe az országba, felkente Pipint, és ennek személyében megkoronázott egy bitorlót, aki törvényes királyát a Szent Márton-kolostorba záratta, gazdája fiát pedig a fontenelle-i kolostorba, Normandiában.

Ez a koronázás azonban, mondják majd, a pápa gaztette volt, és nem az egyházé. A főpapok azonban hallgattak, s ez a hallgatás titkos jóváhagyása volt a pápa magatartásának. E hallgatólagos beleegyezés nélkül a pápa sohasem merte volna Pipin trónbitorlását törvényesíteni a nemzet nagyjainak gyülekezetében. Sohasem tiltotta volna meg, hogy kiátkozás terhe alatt más családból válasszanak királyt.

De vajon a főpapok valamennyien jóhiszeműen tisztelték-e ezeket a Pipineket, ezeket a Klodvigokat, ezeket a Constantinusokat? Néhányan bizonyára pirultak belsejükben e gyűlöletes boldoggá avatások miatt. A legtöbben azonban nem vették észre a gonosztettet a gonosztevőben, hiszen gazdaggá tette őket. Lám, mire nem képes az érdek hatalma!

TIZENNYOLCADIK FEJEZET

Az érdek szentté avat

Nagy Károlyt veszem példának. Nagy ember volt ő. Nagy erényekkel áldotta meg a természet, de egyetlen olyan erénye sem volt, mely a szentekre jellemző. Keze véres volt a szászok kiontott vérétől, kiket jogtalanul mészároltatott le. Unokaöccseit kiforgatta atyai birtokukból. Négy nőt vett feleségül. Vérfertőzéssel vádolták. Magatartása korántsem volt olyan, mint a szenteké, az egyház birtokát azonban növelte, s az egyház ezért szentet csinált belőle. Ugyanígy járt el az

egyház Hermenegildával, aki Leurigilda vizigót király fia volt. Ez a fiatal fejedelem egy szvév fejedelemmel kötött szövetséget saját apja ellen, akit harcban megtámadott, de csatát vesztett, Corboda közelében fogságba esett, ahol Leurigilda egyik tisztje megölte. Hitt azonban az egylényegűségben, és az egyház ezért szentté avatta. Vagy ezer gonosztevőnek jutott ez a jószerencse osztályrészül. Szent Cirill, Alexandria püspöke gyilkolta meg a szép és fennkölt Hypathiát, s az egyház őt hasonlóképpen szentté avatta.

Philippe de Commynes említi egy helyütt, hogy amint Páviában a karmeliták kolostorába lépett, Yvertu grófjának holttestét mutatták neki, azét a grófét, aki nagybátyja, Bernabo meggyilkolása árán jutott a milánói fejedelemség birtokába, s aki elsőként viselte a hercegi címet. No nézze csak! – szólt Commynes a szerzeteshez, aki kísérte őt – önök szentté avattak egy ilyen szörnyeteget! – Jótevőkre van szükségünk – válaszolta a karmelita. – Márpedig ahhoz, hogy számukat megsokszorozhassuk, szokásunkká vált, hogy a szentség megtisztelő címét juttassuk nekik. Az ostobák és a gazfickók miáltalunk válnak szentté. Mi pedig őáltaluk válunk gazdaggá. Mennyi örökölt vagyont loptak el a szerzetesek! Csakhogy ők az egyháznak loptak, s az egyház szentet csinált belőlük.

A pápistaság története hatalmas gyűjtemény hasonló esetekből. Nyissuk csak ki legendái könyvét. Vagy ezer gonosztevő nevével találkozunk ott, akiket lám, szentté avattak. Hiába keressük egy Nagy Alfréd nevét, aki hosszú időn át biztosította Anglia jólétét, vagy egy IV. Henrik nevét, aki Franciaországot akarta boldoggá tenni, s végül ama lángelmék neveit, kik a művészetek és a tudományok területén tett felfedezéseikkel korukat és országukat egyaránt tiszteletre méltóvá tették.

Az egyház mindig mohón tekintett a vagyonra, és mindig bőkezűen osztogatta a paradicsomi méltóságokat mindazoknak, akik már a földön nagy vagyonokhoz juttatták őt. Az érdek benépesítette az eget. Miféle gátat lehetne vetni hatalmának? Ha Isten, mint ahogy mondják, mindent önmaga érdekében tett: *Omnia, propter semetipsum, operatus est Dominus*, akkor természetes, hogy az ember, akit a maga képére és hasonlatosságára alkotott, hasonlóképpen cselekszik. Ő is mindig a maga érdekei szerint ítél.[38] Ha gyakran megesik vele, hogy szerencsétlen, akkor ez onnan van, hogy nem eléggé felvilágosult.

[38] Néhány filozófus szerint a mi hitünk független érdekeinktől. Ezeknek a filozófusoknak vagy igazuk van, vagy tévednek, aszerint, hogy milyen eszmét kapcsolnak a *hinni* szóhoz. Ha azt értik e szón, hogy a dologról, melyben hisznek, világos fogalmuk van, s hogy csakúgy, mint a geométerek, igazolhatják annak igazságát, akkor biztosan állítható, hogy egyetlen tévedésben sem hisznek, s hogy egyetlen tévedés sem állja ki a vizsgáló tekintetet. A tévedésről világos eszme így egyáltalán nem alkot-

A restség, a pillanatnyi előny és főként a szégyenletes megalázkodás a bevett nézetekkel szemben: megannyi zátony, melyek a boldogsághoz vezető úton veszélyeztethetnek. Hogy kikerülhessük, gondolkodásra van szükség, márpedig az ember nem veszi ehhez magának a fáradságot. Jobban szeretünk hinni, mint vizsgálódni. Hányszor előfordult már, hogy hiszékenységünk igazi érdekeinket illetően vakított el bennünket. Az embert eszes állatnak szokták definiálni, én azonban hiszékeny állatnak definiálom őt.[39] Mi minden elhitethető vele!

Ha az álszent erényesnek tünteti fel magát, erényes hírében fog állni. Nagyobb tiszteletnek örvend, mint a tisztességes ember.

Ha a klérus azt mondja magáról, hogy becsvágy nem fűti őt, az emberek elismerik, hogy valóban így van, pedig hát az egyház ugyanakkor az állam első rendjének nyilvánítja magát.[40]

Ha a püspökök és a bíborosok alázatosnak mondják magukat, az emberek készpénznek veszik ezeket a szavakat, miközben az egyháziak Eminenciás Úrnak, Nagyméltóságú meg Főméltóságú Úrnak nevezetik magukat, s még a legutolsó is egyenrangú akar lenni a királlyal *(Cardinales Regibus aequiparantur).*

ható, s ilyen értelemben kevés a *hivők* száma. Ám ha ezt a szót általánosan elfogadott értelmében vesszük, s ha ezen a szón: *hivő*, Apisz bika imádóját értjük, vagyis azt az embert, aki utánozva hisz, mivelhogy nincsenek világos eszméi hitének tárgyáról. vagyis aki – ha úgy tetszik – *hiszi, hogy hisz*, s aki hitének igazságát élete kockáztatásával is hajlandó fenntartani, akkor ebben az értelemben igen nagy a *hivők* száma. A katolikus egyház szüntelenül büszkélkedik az ő vértanúival. Sejtelmem sincs, miért. Minden vallásnak megvannak a maga vértanúi. „Aki azt állítja magáról, hogy kinyilatkoztatás birtokosa, annak meg kell halnia, hogy állítását igazolhassa. Ez az egyetlen bizonyíték, melyet állításáról adhat." . . . A filozófiában nem így áll a dolog. A filozófia tételeit tényekre és érvekre kell építeni. Mit sem számít, hogy a filozófus belehal vagy nem, amidőn a maga igazát hirdeti. Halála semmi egyebet nem bizonyítana, legfeljebb azt, hogy makacsul ragaszkodik a saját nézetéhez, és nem azt, hogy ez a nézet igaz. Egyébként a vakbuzgó emberek hite, mely mindig a mennyei jutalomhoz fűződő hiú, de hatalmas érdekre épül, mindig imponál a tömegnek. Ezekkel a fanatikusokkal kell kapcsolatba hozni úgyszólván minden általános nézet befogadását.

[39] Az állatok szokásai és cselekedetei bizonyítják, hogy ők is összehasonlítanak, ítéleteket alkotnak. E tekintetben többé-kevésbé értelmesek, többé-kevésbé hasonlítanak az emberhez. Nincs azonban semmiféle kapcsolat az állatok hiszékenysége és az ember hiszékenysége között. Legkivált e hiszékenység dolgában különböznek egymástól, és lehetséges, hogy közelebbről ez különbözteti meg az embert az állattól.

[40] Az apostolok sohasem jelentették ki, hogy ők alkotják az állam legelső testületét, és sohasem tartottak igényt arra, hogy a császárok és a prokonzulok oldalán meneteljenek. Úgy látszik, a klérusnak igen határozott a véleménye az emberi ostobaságról, különben nem mondaná magáról, hogy alázatos, amikor ilyen fényűző igényei vannak.

Ha a szerzetes szegénynek nevezi magát, akkor nincstelen hírében áll, ám ugyanakkor az állam birtokainak legjavát özönli el, s íme, egy sereg rászedett ember nyújt neki alamizsnát.

Egyébként korántse csodálkozzunk az emberi agyalágyultságon. Az emberek általában rosszul neveltek, és szükségképpen olyanok, amilyenek. Végletes hiszékenységük ritkán engedi meg nekik, hogy szabadon használhassák eszüket, minek következtében helytelenek az ítéleteik, ők maguk szerencsétlenek. Mit lehet itt tenni? Vagy közömbös az ember ama dolgok iránt, melyekről ítél,[41] s ezért figyelmetlen, esze máshol jár, és képtelen helyes ítéletet alkotni. Vagy pedig ugyanez a dolog közelről érint bennünket, s ilyenkor úgyszólván mindig a pillanatnyi érdek szerint alkotjuk ítéleteinket.

A helyes döntés mindig közömbös magatartást feltételez a megítélendő dolog iránt[42] és vágyat, hogy helyes ítéletet alkossunk. Márpedig a társadalmak jelenlegi állapotában kevesen élik át a vágy és a közöny eme kettős érzését, és kevesen vannak abban a szerencsés helyzetben, mely ezt az érzést létrehozza. Túl szolgailag kapcsolódnak a pillanatnyi érdekhez, s úgyszólván mindig feláldozzák neki a jövendő érdeket. Innen van, hogy ítéleteiket egyenesen a nyilvánvaló igazság ellenére alkotják.

[41] Ha valamely nézet számomra közömbös, akkor az ész mérlegelésére bízom, hogy milyen előny származik rám belőle. Ám ha ez a nézet gyűlöletet, szeretetet vagy félelmet kelt bennem, akkor nem az eszem, hanem szenvedélyeim ítélik e nézetet igaznak vagy hamisnak. Márpedig minél hevesebbek szenvedélyeim, értelmemnek annál kevésbé lesz része ítéletemben. Hogy a legdurvább előítéletet legyőzhessem, nem elég, ha csak képtelen voltát érzem át. Reggel bebizonyítom magamnak, hogy kísértetek nem léteznek, este azonban, amidőn egyedül vagyok, akár egy szobában, akár egy erdőben, a fantómok és a kísértetek ismét előbújnak a földből vagy a padlóból. Borzadály lesz úrrá rajtam. Félelmemmel szemben a legszilárdabb okoskodások is tehetetlenek. Ahhoz, hogy elfojtsam magamban a kísértetektől való félelmet, nem elég, ha bebizonyítom magamnak, hogy nem léteznek. Szükséges ezenfelül, hogy az okoskodás, mellyel legyőztem ezt az előítéletet, oly megszokottá váljék, s oly gyakran jelenjen meg emlékezetemben, mint maga az előítélet. Ez bizony idő kérdése, s néha bizony hosszú időre van szükség. Amíg eljutok eddig, már a kísértet és a boszorkány nevének puszta említésére reszketni kezdek az éjszaka folyamán. Oly tény ez, melyet a tapasztalás bizonyít.

[42] Honnan van, hogy az idegen jobban tudja megítélni egy új mű szépségét, mint az itthoniak? Onnan, hogy az előbbi ítéletét a közöny diktálja, az utóbbiakét pedig, legalábbis az első pillanatban, az irigység és az előítélet. Nem jelenti ez azt, hogy az utóbbiak közt nincs olyan, aki ne tartaná szívügyének a helyes ítéletet. Ezek azonban oly kisszámúak, hogy ítéletüknek eleinte semmi hatása sem lehet a közönség ítéletére.

Az érdek elhiteti az előkelőkkel, hogy más fajtából valók, mint a többi emberek

Ha feltételezzük, hogy létezett egy első ember, akkor mindenki ugyanabból a családból származik, azaz mindenki igen régi családból. Így hát mindenki nemes. Ki tagadná meg a nemesi címet attól, aki circumcisio- és keresztlevél-kivonatokkal bizonyítaná, hogy Ábrahámtól származik, méghozzá egyenes ágon? A nemest tehát a közrendűtől csupán az különbözteti meg, hogy a kivonatai fennmaradtak-e vagy elvesztek.

De vajon az előkelő ember tényleg azt hiszi-e, hogy felsőbbrendű fajból származik, mint a polgár; s az uralkodó valóban úgy hiszi-e, hogy más fajból való, mint a gróf, a herceg stb.? Miért ne hinné? Láttam embereket, akik nem voltak nagyobb mértékben varázslók, mint jómagam, de varázslónak mondták és hitték magukat még a vérpadon is. Vagy ezer bírósági eljárás igazolja ezt a tényt. Vannak, akik boldognak hiszik magukat, és méltatlankodnak, amidőn a sors egy pillanatra cserbenhagyja őket. Óbennük ez az érzés első vállalkozásaik állandó sikerének következménye. E sikerek nyomán okozatnak vették a maguk boldogságát, szerencse-csillagzatukat pedig ezen okozat okának.[43] Ha ilyen az emberiség, cseppet sem kell csodálkoznunk azon, ha az előkelők, akiket elront az a mindennapos magasztalás, mellyel vagyonuknak és méltóságuknak adóznak, azt hiszik, hogy ők külön fajból származnak.[44]

Ugyanakkor elismerik, hogy az emberek közös atyja Ádám. Valóban elismerik ezt, bár meggyőződésük mégsem teljes. Mozdulataik, beszédük, tekintetük, minden meghazudtolja bennük ezt a vallomást. És meggyőződése ezenkívül valamennyinek, hogy ők, valamint a fejedelem jogosan gyakorolják a nép és a polgárság felett azt a jogot, melyet a majoros gyakorol az állatai felett.

Nem szándékom most szatírát írni az előkelőkről.[45] Az ember szatíráját írom. A burzsoá átszármaztatja inasára mindazt a megvetést, melyet a tekintélyes ember őiránta érez.

[43] Ha két dolog – mondja Hume úr – mindig együtt történik, a kettő között szükségképpen függési viszonyt szokás feltételezni. Az egyiket oknak, a másikat okozatnak nevezik.

[44] Akik nem a saját érdemeik gyermekei akarnak lenni, azok számára különösen kedves családjuk ősisége.

[45] Vajon abból a tényből, hogy minden ember Ádámtól származik, az következik-e, hogy ebben a minőségben mindegyiknek ugyanaz a tekintély dukál? Nem. Minden társadalomban vannak magasabbrendűek, akiknek tisztelet jár. Kérdés azon-

Ne csodálkozzunk, ha azt látjuk, hogy az ember ennyi káprázat rabja.[46] A meglepő az lenne, ha elutasítaná magától a téveszméket, melyek hiúságát legyezgetik. Hiszi, és mindig is hinni fogja mindazt, ami érdekében áll, hogy higgye. Ha néhanapján rászánja magát, hogy kutassa az igazságot, s ha az igazság felfedezésének szenteli idejét, mindezt azért teszi, mert néha úgy képzeli, hogy érdekében áll az igazságot megismerni.

HUSZADIK FEJEZET

Az érdek arra késztet, hogy tiszteljük a bűnt pártfogónkban

Ha az ember vagyonát és tekintélyét egy érdemek híjával levő előkelőtől reméli, tüstént magasztalójává válik. Ha eddig tisztességes volt az illető, most aztán megszűnik tisztességes lenni. Változtat erkölcsein, sőt – hogy úgy mondjam – társadalmi helyzetén. A szabad polgár társadalmi helyzetéből a rabszolga helyzetébe züllik le. Érdeke ebben a pillanatban válik el a köz érdekétől. Őt most már csak gazdája érdekli, valamint e pártfogó vagyona, s így törvényes eszköznek lát mindent, mellyel növelheti azt. Ha ez a gazda jogtalanságokat követ el, és elnyomja polgártársait, és ha a polgártársak panaszkodnak emiatt, nem nekik van igazuk. Juppiter papjai azt parancsolták a népnek, hogy imádják ezt meg ezt az apagyilkost, hiszen ők, a papok, belőle élnek.

Vajon mit követel a pártfogolt pártfogójától? Hatalmat és nem érdemet. És vajon a pártfogó mit követel a maga részéről pártfogoltjától? Meghunyászkodást, alázatot, de nem erényt. A pártfogolt az ő ragaszkodása révén kerül a legmagasabb állásokba. Vannak ugyan néha olyan pillanatok, amidőn csak az érdem juttat oda valakit, de ilyesmi csak viharos időkben lehetséges, ha a szükség előírja. Polgárháborúk idején szokásos fontos tisztségeket tehetségekre bízni. Azért történik így, mert a tekintélyes embert minden egyes pártban érdeke fűzi az ellenfél-párt megsemmisítéséhez, s így biztonsága érdekében kénytelen áldozatot hozni irigysége és egyéb szenvedélyei rovására. Ez a sürgető érdek felvilágosítja őt ilyenkor azoknak az érdemei felől, akiket felhasznál. Ám ha elmúlt a veszély, és ha a béke meg a nyugalom

ban, vajon a legfőbb tiszteletet a magas állásoknak vagy pedig a nemes születésnek kell megadni. Én a magas állások mellett szavazok. Ezek legalább feltételezik, hogy némi érdemük van azoknak, akik betöltik. A társadalom igazi érdeke is elsősorban ahhoz fűződik, hogy tisztelje az érdemes embert.

[46] Ha az előítélet parancsol, hallgat az ész. Bizonyos országokban az előítélet tiszteli a nemesi származású katonatisztet, és lenézi a saját érdeméből magas rangot elért tisztet, elébe helyezi tehát a születést az érdemnek.

visszatért, ugyanez a tekintélyes ember ismét közömbössé válik a bűn vagy az erény iránt, a tehetség vagy az ostobaság iránt. Nem tud többé különbséget tenni köztük. Az érdem lealjasodik, az igazság pedig megvetés tárgya lesz. Mit tehet hát ilyenkor az igazság az emberiség érdekében?

HUSZONEGYEDIK FEJEZET

A közkeletű nézeteket a tekintélyes ember érdeke nagyobb mértékben irányítja, mint maga az igazság

Szüntelenül magasztalják az igazság hatalmát, pedig ez az annyit magasztalt hatalom terméketlen akkor, ha nem támogatja a fejedelmi érdek. Mennyi igazság lappang a Gordonok, Sidney-k, a Machiavellik műveiben, de csak akkor kerülnek onnan napvilágra, ha valamely felvilágosult és erényes uralkodó határozott akarata teszi ezt lehetővé! Ez a fejedelem, mondják, előbb-utóbb meg fog születni. Tegyük fel, hogy így van. Tekintsük hát eddig a pillanatig ezeket az igazságokat, ha tetszik, alapköveknek, előregyűjtött anyagnak. Mindenképpen biztos ugyanis, hogy az uralkodó ezt az anyagot csak olyan helyzetekben és olyan körülmények közt fogja felhasználni, amidőn dicsőségéhez fűződő érdekei felhasználásukra kényszerítik.

Mint mondják, a közvélemény a világ uralkodója. Vannak ugyan pillanatok, amidőn a közvélemény még a királyoknak is parancsol. Miféle közös vonás van azonban e tény és az igazság hatalma között? Talán azt bizonyítja, hogy az igazságot a közvélemény hozza létre? Szó sincs róla. A tapasztalás ezzel szemben azt bizonyítja nekünk, hogy az erkölcs és a politika kérdéseit csaknem mindig az erő és nem az ész oldja meg. És ha a közvélemény igazgatja a világot, akkor tekintélyes ember az, aki hosszú időn át irányítja a közvéleményt.

Aki tisztségeket, pénzt és büntetést osztogat, mindig nagyszámú embert láncol magához. Ez az osztogatás szolgaságba taszítja a szellemet, és hatalmat ad kezébe a lelkek felett. Íme az eszköz, mellyel a szultánok a legképtelenebb igényeiket tudják törvényessé tenni, s hozzászoktatják alattvalóikat, hogy megtiszteltetésnek érezzék a rabszolga nevet, és megvetéssel tekintsenek a szabad ember névre.

Vajon melyek a legáltalánosabban elterjedt nézetek? Kétségtelen, hogy a vallási nézetek tartoznak ide. Márpedig ezeket nem az ész, nem is az igazság, hanem az erőszak alapozza meg.*[16] Mohamed el akarja fogadtatni Koránját. Fegyverkezik, hízeleg, ijesztgeti az emberek képzeletét. A népeket pedig a félelem és a remény arra az érdekre

vezeti, hogy elfogadják ezt a törvénykönyvet. És lám, a próféta látomásai csakhamar a világegyetem felének nézeteivé válnak.

Kérdés azonban, vajon az igazság nem terjed-e gyorsabban, mint a tévedés? Valóban gyorsabban terjed, de csak akkor, ha mindkettőt a hatalom terjeszti. Az igazság önmagában véve világos, minden elmét hatalmába kerít. A tévedés ezzel szemben mindig homályos, szüntelenül az érthetetlenség ködébe burkolózik, a józan ész megvetésébe ütközik. De mit ér a józan ész, ha nincs ereje? Mindig az erőszak, a fortély és a véletlen tette lehetővé az ésszel és az igazsággal szemben az általános nézetek kialakulását.

HUSZONKETTEDIK FEJEZET

Mindig volt valami titkos érdek, amely elrejtette a parlamentek szeme elől a jezsuiták és a pápistaság erkölcse közti hasonlatosságot

A parlamentek elítélték a jezsuita erkölcsöt, de ugyanakkor tiszteletben tartották a pápaság erkölcsét.[47] Pedig hát e két erkölcs hasonlatossága szemmel látható. Meglepővé válik ez a hasonlatosság, mihelyt számba vesszük azt a tényt, hogy a jezsuitákat nemcsak a pápa vette pártfogásába, hanem a legtöbb katolikus püspök is.*[17] Köztudomású, hogy a pápista egyház szerzeteseinek műveiben mindig jóváhagyott olyan elveket, melyek épp annyira kedveztek Róma igényeinek, mint amennyire kedvezőtlenek voltak mindenféle kormányzat igényeire. Tudjuk, hogy e tekintetben a klérus cinkostársuk volt. Mindazonáltal a jezsuiták erkölcstana az egyetlen, melyet a parlamentek elítéltek. Az egyház erkölcstanát illetően viszont hallgatnak a parlamentek. Vajon miért? Azért, mert túlságosan hatalmas bűnözővel nem mernek bajba keveredni.

Zavarosan ugyan, de érzik, hogy az ő hitelük nem áll arányban ilyen vállalkozással. Hiszen még ahhoz is alig volt elegendő, hogy a jezsuiták hitelét ellensúlyozza. Érdekük ebből következően visszatartja őket attól, hogy merészebb tettet kíséreljenek meg, s azt parancsolja nekik, tiszteljék a gaztettet az olyan bűnösben, akit nem tudnak büntetni.

[47] A testi vérbaj – mondotta egy nagy politikus – nagy pusztítást végzett az európai nemzetek körében. A szellemi vérbaj azonban (a pápistaság) még nagyobb pusztításokat végzett.

Az érdek nap mint nap arra indít, hogy tagadjuk ezt az életigazságot: Amit nem akarsz magadnak, ne tedd másnak!

A katolikus pap, akit a kálvinista vagy a muzulmán üldöz, tiltakozik az üldözés ellen, melyet a természeti törvény megsértésének tart. Ám ha ugyanez a pap maga válik üldözővé, jogosnak, szent buzgalom megnyilvánulásának tartja az üldözést, mely embertársai iránti szeretetéből származik. Így hát ugyanaz a cselekedet jogossá vagy jogtalanná válhat, aszerint hogy a pap a hóhér vagy az áldozat szerepét játssza.

Ha a különböző vallási és keresztény szekták történetét olvassuk, megtudhatjuk belőle, hogy amíg gyengék, az a kívánságuk, hogy a teológiai vitákban ne használjanak mást, csak az érvelés*[18] meg a rábeszélés fegyvereit.

Mihelyt hatalomra tesznek szert ezek a szekták, üldözöttből – mint ahogy mondottam – üldözővé válnak. Kálvin megégeti Servetet. A jezsuita üldözi a janzenistát, a janzenista viszont a deistát szeretné megégetni. A tévedések és az ellentmondások micsoda útvesztőjébe kényszerít bennünket az érdek, amely még azt is elhomályosítja bennünk, ami nyilvánvaló.

Vajon miféle látványt tár elénk a világ színpada? Semmi egyebet, mindig csak az érdek különféle és szüntelen játékait.*[19] Minél többet elmélkedünk ezen elv felett, annál tágabbnak és annál termékenyebbnek érezzük. Oly bánya ez, mely finom és nagyszerű eszmékben kimeríthetetlen.

HUSZONNEGYEDIK FEJEZET

A pápistaság fogyatékosságait az érdek még a tisztességes pap elől is elrejti

A legvallásosabb vidékek a legműveletlenebb vidékek. A legnagyobb szabású elnéptelenedés az egyházi birtokokon tapasztalható. Ezek a vidékek tehát a legrosszabb kormányzásban részesülnek. Svájc katolikus megyéiben éhínség és ostobaság uralkodik. Protestáns megyéiben bőség és szorgalom látható. A pápistaság tehát rombolólag hat a birodalmakban. Különösen végzetes azokra a nemzetekre, melyeket keres-

kedelmük tesz hatalmassá, s amelyeknek ebből következően érdekükben áll gyarmataik, iparuk, művészetük tökéletesítése.[48]

De vajon mi teszi a pápai bálványt oly tiszteletre méltóvá a különböző népek körében? A szokás. Vajon mi tiltja a gondolkodást ugyanezen népek körében? A lustaság. Ez irányítja az embereket, bármily társadalmi réteghez tartozzanak is. Restség az oka annak, hogy a fejedelem mindent a mások szemével lát. Restségből történik az is, hogy a nemzetek és a miniszterek bizonyos esetekben a pápára bízzák, hogy helyettük gondolkodjék. És mi a következménye? Az, hogy a pápa él az alkalommal, megszilárdítja tekintélyét, és kiterjeszti hatalmát. Vajon a fejedelmeknek módjukban áll-e korlátozni ezt a hatalmat? Módjukban áll, de csak akkor, ha valóban akarják. Ha hiányzik ez az akarat, nehogy valaki azt gondolja, hogy az intoleráns egyház magától lesz hajlandó szétzúzni a bilincseket, melyeket a népekre rakott.

A világnézeti türelmetlenség olyan akna, mely mindig telítve van a trónus alatt, s amelyet az egyházi elégedetlenség mindig kész lángralobbantani. Vajon mi lenne képes ezt az aknát kitisztogatni? A filozófia és az erény. És lám, az egyház máris kígyót-békát kiáltott a felvilágosító filozófiára és az emberséges erényre. Mindig is úgy festette le ezt a kettőt, hogy a vonások nem feleltek meg a valóságnak.[49] A klérus célja arra irányult, hogy megfossza őket hitelüktől. Eszköznek a rágalmazás kínálkozott. Az emberek általában jobban szeretnek hinni, mint vizsgálódni. Innen van, hogy a klérus a pápai hatalom legszilárdabb támaszát a szellemi tunyaságban pillantotta meg. Elképzelhető-e, hogy valamely más ok ennyire elvakíthatta volna a francia világi elöljárók szemét a pápista veszélyt illetően?

A jezsuiták ügyében, igaz, éber szeretetről tettek tanúbizonyságot fejedelmük iránt. Előre látták, micsoda túlzásokra kapathatja magát a fanatizmus. Mégsem vették észre, hogy valamennyi vallás közül a pápista a legalkalmasabb arra, hogy lángra lobbantsa a fanatizmust.

A világi elöljárók szeretete a fejedelem iránt nem kétséges. Kétséges azonban, vajon ez a szeretet felvilágosult szeretet volt-e őbennük. Szemük hosszú időn át csukva maradt az ész világossága előtt. Ha egy szép napon kinyílik, rájönnek majd, hogy egyedül a világnézeti türelem

[48] Az újonnan keletkezett gyarmatokat a világnézeti türelem népesíti be. Itt tehát a vallást vissza kell vezetni e célból azokra az elvekre, melyekre Jézus alapította.

[49] Ha igaz, hogy a gyűlölet, amely határozatlan vádakban tombolja ki magát, a vádlott ártatlanságát bizonyítja, akkor a filozófusok legnagyobb érdeme a papság iránti gyűlöletükben keresendő. Őellenük a klérus sohasem sorakoztatott fel tényeket. Sohasem vádolta őket IV. Henrik meggyilkolásával, a madridi zendüléssel, a san-domingói összeesküvéssel. Az elmúlt évben nem filozófus, hanem szerzetes volt az, aki a feketéket a fehérek lemészárlására uszította.

biztosíthatja az általuk dédelgetett királyok életét. Tanúi voltak már, amint a fanatizmus lesújtott olyan fejedelemre, aki nap mint nap bizonyítja emberiességét apró jótéteményekkel, melyekkel elhalmozza mindazokat, akik közelednek hozzá.

Legfőbb ideje most már éberré tenni a világi elöljárók figyelmét, és felvilágosítani őket ama veszélyeket illetően, melyeknek az intoleráns pápistaság mindig ki fogja tenni az uralkodókat!

HUSZONÖTÖDIK FEJEZET

Minden türelmetlen vallás lényegénél fogva királygyilkos

Csaknem valamennyi vallás türelmetlen. És valamennyi vallásban ürügyet szolgáltat a világnézeti türelmetlenség a gyilkolásra és az üldözésre. Még a trón sem nyújt menedéket a kegyetlen papsággal szemben. Mihelyt a világnézeti türelmetlenség polgárjogot nyert, a papnak egyaránt hatalmában áll Isten ellenségét a trónon[50] és a kunyhóban üldözni.

A királygyilkosságot a világnézeti türelmetlenség hozza létre. Az egyház a világnézeti türelmetlenségre építette hatalma épületét. Minden tagja hozzájárult az építéshez. Valamennyien azt hitték, hogy annál tiszteltebbé és annál boldogabbá válnak,*[20] minél hatalmasabb lesz az a testület, melyhez tartozni fognak. Nem volt oly évszázad, melyben a papok ne foglalkoztak volna kizárólag az egyházi hatalom növelésével.*[21] A klérus mindenütt becsvágyó volt, és nem is lehetett más.

Kérdés azonban, vajon a becsvágyó testületek szükségképpen bajt okoznak-e a társadalomnak? Igen, bajt okoznak, feltéve, hogy ezek a testületek csak a közjóval ellentétes cselekedetekkel tudják becsvágyukat kielégíteni. Mit sem számított, hogy Görögországban a Lükurgoszok,

[50] Ha hihetünk a jezsuita Santarelnek, akkor a pápának jogában áll megbüntetni a királyokat. Valóban ezt állítja e jezsuita egy értekezésében, amely az eretnekségről, az egyházszakadásról, a hitehagyásról és a pápai hatalomról szól, s amelyet Rómában nyomtattak ki elöljárói engedélyével Barthélemy Lanoty örökösnél 1626-ban: „A pápának a fejedelmek felett nemcsak irányító hatalma, hanem büntető hatalma is van. A pápa tehát világi büntetéseket róhat az eretnek fejedelmekre. Kiátkozhatja őket, sőt megfoszthatja birodalmuktól is, feloldhatja alattvalóikat a hűségeskü alól, gondnokokat adhat a kormányzásra képtelen fejedelmek mellé, s mindezt a zsinat megkérdezése nélkül teheti, mert a pápa törvényszéke és Jézus Krisztus törvényszéke egy és ugyanaz a törvényszék." A pápa – fűzi hozzá ugyanezen munkája egy másik részletében – leteheti a királyokat vagy azért, mert kormányzásra képtelenek, vagy pedig azért, mert az egyháznak túlságosan gyenge védelmezői. A fent említett okokból, valamint dorgálás szándékával és példaadásként a királyok számára, halállal büntetheti a pápa a haszontalanokat.

a Leonidaszok, a Timoleónok, Rómában a Brutusok, az Aemiliusok, a Regulusok becsvágyók voltak. Ez a szenvedély őbennük csak a hazának tett szolgálatok formájában nyilatkozhatott meg. A klérust illetően azonban más a helyzet. A klérus a legfőbb hatalmat akarja, és ennek birtokába csak úgy juthat, ha törvényes birtokosait kiforgatja a hatalomból. Szüntelen és lappangó háborút kell tehát viselnie a világi hatalom ellen, be kell mocskolnia e célból a fejedelmek és a világi elöljárók tekintélyét, szabad kezet adni a világnézeti türelmetlenségnek, melynek révén megingathatják a trónokat, butíthatják a polgárokat,[51] és nemcsak szegénnyé,[52] hanem lustává és ostobává tehetik őket. Megannyi társadalmi szerencsétlenség mindaz a fokozat, melyen keresztül a klérus a legfőbb hatalom csúcsára ér.

Egy szép napon majd a pápistaság fogja lerombolni Franciaországban a törvényeket és a parlamenteket. Ily rombolás mindig a nemzet erkölcseinek züllését s a birodalom pusztulását jelzi.

Hiába is próbálnánk tagadni azt a tényt, hogy a klérus becsvágyó. Ha behatóan tanulmányozzuk az embert, ez a tény nyilvánvalóvá válik. Ugyanezt bizonyítja az egyház története is. Mihelyt világi főt helyezett magu fölé az egyház, ez rögtön tervbe vette a királyok megalázását. Kényére-kedvére akart rendelkezni életükkel, koronájukkal. Előre megfontolt szándéka volt ez. E terv végrehajtása érdekében elengedhetetlen volt, hogy a fejedelmek maguk is a saját lezüllesztésükön munkálkodjanak. Bizalmukba kellett férkőznie a papnak, tanácsadójukká válnia, részesednie hatalmukban. Sikerült is neki. De ez még nem minden. Észrevétlenül kellett elfogadtatni a közvéleménnyel, hogy az egyházi hatalom fölötte áll a világinak. A pápák ebből a célból egyházi tisztségekkel halmozták el mindazokat, akik a Bellarminok példájára alávetették az uralkodókat a pápáknak, és akik ezen a téren eretnekségnek nyilvánították a kételyt.

Mihelyt általánosan elfogadottá vált ez a nézet, az egyház szórhatta átkait, kereszteshadjáratokat hirdethetett a parancsainak nem

[51] A népek tudatlansága gyakran jár gyászos következménnyel a fejedelmekre. Az ostoba nép körében minden fejedelem, akit a klérus megátkoz, jogosan elátkozottnak számít. Nem ok nélkül nyilvánította az egyház a *lelki szegénységet* egyik első keresztény erénynek. Melyek azok a részletek Rousseau úr munkáiban, melyeket leginkább dicsérnek az ájtatoskodók? Azok a részletek, melyekben a tudatlanságot magasztalja.

[52] Miért van, hogy az egyházi szokások soha sincsenek tekintettel a közjóra? Miért tartják meg az ünnepeket és a vasárnapokat az aratás néha esős évszakában? Talán nincs tudomása az egyháznak arról, hogy néha két-három napi munka elegendő a termés egyharmadának vagy egynegyedének a betakarítására, és hogy ugyanennyi nappal csökkenthetjük a nélkülözést és az éhínséget? A klérus jól tudja ezt. A társadalom java vagy nyomora mit sem számít azonban az ő becsvágyaival szemben. Az egyházi érdek és a nemzeti érdek közt semmi kapcsolat sincsen.

engedelmeskedő királyok ellen,[53] viszályt szíthatott mindenütt, és hatalmában állt Isten békéjének nevében mészárolni le a világegyetem egy részét.[54] Ami hatalmában állt, azt meg is tette. Hatalma csakhamar felért a régi kelta papok hatalmával, akik druida néven irányították a bretonokat, a gallokat, a skandinávokat, kiátkozták fejedelmeiket, és feláldozták őket saját szeszélyeiknek, saját érdekeiknek. A királyok életéről azonban csak úgy lehetett rendelkezni, ha előzőleg a népek lelkületét is rabszolgájukká tették. Vajon miféle fortély révén érte el ezt az egyház?

HUSZONHATODIK FEJEZET

Azokról az eszközökről, melyeket az egyház használt a nemzetek leigázására

Egyszerűek ezek az eszközök. A klérusnak ahhoz, hogy függetlenítse magát a fejedelemtől, hatalmát Istentől kellett kapnia. Ki is jelentette ezt, és el is hitték neki.

Ahhoz, hogy még a királyok is engedelmeskedjenek, arra volt szükség, hogy a klérust az istenség által ihletettnek tartsák. Ki is jelentette ezt, és el is hitték neki.

Ahhoz, hogy az emberi értelmet is leigázhassa, arra volt szükség, hogy szaván keresztül az Isten beszéljen. Ki is jelentette ezt, és el is hitték neki.

Tehát – fűzte hozzá – ha csalatkozhatatlannak nyilvánítom magam, az is vagyok. Ha tehát az istenség megbosszulójának nyilvánítom magam, azzá is válok. Márpedig ebben a magasztos hivatásban az én ellenségem a Magasságbéli ellenségével azonos, azzal, akit a csalatkozhatatlan egyház eretneknek nyilvánít. Akár fejedelem vagy akárki más ez az eretnek, vagyis bármiféle címet visel a bűnös, az egyháznak joga van bebörtönözni, megkínozni,[55] megégetni. Mert hát mi is a király az örökkévalóval szemben? Az ő szemében minden ember egyenlő, s az egyház szemében is egyenlő mindenki.

[53] Az *In coena Domini*-bulla elárulja ebben a tekintetben az egyház valamennyi igényét. E bulla elfogadása pedig bizonyos népek ostobaságára vet fényt.

[54] Malveaux úr mondja egy munkában, mely a világnézeti turelmetlenségről szól, hogy a pápista vallás csakúgy, mint a muzulmán, csak a gyilkolás és a kínzás által képes fenntartani magát. Micsoda irtózatot kelt ez a megállapítás a pápistaság iránt.

[55] A papok általában kegyetlenek. Valamikor áldozatbemutatók, azaz hentesek voltak, s eredeti foglalkozásuk szellemét továbbra is megőrizték

Ezen elvek értelmében s a maga csalatkozhatatlanságánál fogva az egyház magának tulajdonította az üldözés jogát, és élt is ezzel a joggal. Félelmetessé vált ekkor minden polgár szemében. Mindenkinek meg kellett alázkodnia előtte. Térdre kellett esnie mindenkinek a pap előtt. Minden embernek, bármilyen volt is a rangja, a klérus ítélkezése alá kellett tartoznia, és olyan hatalmat kellett elismernie benne, mely felette áll a királyoknak és a világi elöljáróknak. A pap ilyen eszközökkel kerítette hatalmába a népeket, késztette rettegésre a királyokat. Valóban: mindenütt, ahol az egyház az inkvizíció törvényszékét bevezette, trónusa fölébe kerekedett az uralkodók trónusának.

Vajon azokban az országokban, ahol az egyház nem élhetett az inkvizíció fegyverével, hogyan diadalmaskodott ravaszsága a fejedelmi ravaszságon? Olyan módon, hogy elhitette vele, mint Bécsben vagy Franciaországban, hogy ő, a fejedelem a vallás jóvoltából uralkodik. Elhitette vele, hogy az egyház papjai, akik oly gyakori veszélyt jelentenek a királyokra, tulajdonképpen támaszaik nekik, vagyis az oltár támogatja a trónt.

Köztudomású, hogy Kínában, Indiában és az egész Keleten a trónokat saját tömegük teszi erőssé. Köztudomású az is, hogy Nyugaton a papok döntötték le a trónokat, és hogy a vallás gyakrabban hozott létre királygyilkosokat, mint az előkelő emberek becsvágya. A jelenlegi Európában, tudjuk, a királyoknak csak a fanatikus ember ellen kell védekezniük. Vajon ezek a királyok még mindig kételkednek olyan testület elszántságában, mely oly gyakran nyilvánította magát legfőbb bírónak?

Ez a gőgös igény idővel kétségkívül felvilágosította volna a fejedelmeket, ha az egyház nem változtatta volna szüntelenül nézetét ebben a tárgyban, az időpont és a körülmények szerint.

HUSZONHETEDIK FEJEZET

Azokról az időszakokról, amidőn a katolikus egyház nem hozakodik elő igényeivel

Ha a század szelleme kevéssé kedvez a papság vállalkozásainak, ha a filozófiai felvilágosultság a honpolgárok valamennyi rendjét áthatotta, és ha a katona is, műveltebbé válván, jobban ragaszkodik a fejedelemhez, mint a klérushoz, valamint ha az uralkodó maga is felvilágosultabb, s az egyháznak is nagyobb tiszteletet tud parancsolni, akkor az egyház alábbhagy dühével, mérsékli buzgalmát, és fennen

hirdeti, hogy a fejedelem független. De vajon őszinte-e ez a nyilatkozat? Vajon a szükség, az óvatosság és a klérus meggyőződése sugallta-e? Ha hallgat is az egyház, akkor sem hagy fel igényeivel, hiszen Rómában mindig ezt a tantételt hirdeti. Kétségtelen, hogy a klérus a legnagyobb tiszteletet színleli a királyság iránt. Úgy kívánja, hogy még a zsarnokot is tiszteljék.*[24] Elvei azonban e tekintetben nem annyira a fejedelmek iránti ragaszkodását bizonyítják, mint inkább közönyét és megvetését az emberek és a nemzetek jóléte iránt.

Mit törődik az egyház a rossz királyok zsarnokoskodásával. Neki csak az fontos, hogy hatalmukban részesedhessék.

Amidőn a sötétség angyala magával vitte az ember fiát a hegytetőre, ezt mondta neki: Láthatod innen a föld minden birodalmát. Ha engem imádsz, uralkodójukká teszlek. Az egyház hasonlóképpen szól a fejedelemhez: Légy rabszolgám, légy barbár tetteim végrehajtója, engem imádj, kelts a népekben félelmet a pap iránt, hogy tudatlanságban és ostobaságban tespedjenek. Ezen az áron korlátlan hatalmat adok neked alattvalóid felett: zsarnok lehetsz.

Azt mondják, hogy az egyház a fejedelmek és a világi elöljárók tiszteletére oktat. Csakhogy valóban tiszteli-e őket, amidőn Spanyolországban az inkvizíció hóhéraivá nevezi ki őket? Franciaországban börtönőrnek használja fel őket,[56] s megparancsolja nekik, börtönözzenek be mindenkit, aki nem úgy gondolkodik, mint az egyház.

Aki a fejedelmeket hasonló tényked éssel bízza meg, lealjasítja őket. Gyűlöli a népeket az, aki azt parancsolja nekik, hogy a legembertelenebb zsarnoknak vessék alá magukat. Egyébként az egyház maga adja-e a példát erre az embereknek? Vajon megalázza-e magát ama fejedelmekkel szemben, akiket eretnekeknek nevez?

A papság titkos ellensége a világi hatalomnak. Kíméli vagy bántalmazza a királyokat aszerint, hogy milyen idő járja, és hogy milyen a királyok jelleme. Mihelyt az uralkodó megszűnik rabszolgája lenni, már ott függ az átok a feje felett. Ha pedig gyenge a fejedelem, a kiátkozás megtörténik. Valóságos játékszere ő a klérusnak. Ám ha a fejedelem felvilágosult és szilárd jellemű, akkor a klérus tiszteletben tartja.

A pápa megtagadta Valdemár dán király kérését. A király ezt a választ adta neki:[57] „Istentől van az életem, a dánoktól a királyságom, atyáimtól a gazdagságom, hitem a te elődeidtől. Ezt visszaadhatom neked jelen levelemmel, ha nem teljesíted kérésemet." Ilyen diplo-

[56] Vannak katolikus országok, melyekben gondosan vizsgálják, vajon ez vagy az a paraszt kálvinista-e, jár-e vasárnap misére, de azt sohasem kérdik, van-e szalonna a fazekában.

[57] *Vitam habemus a Deo, regnum ab incolis, divitias a parentibus, fidem a tuis praedecessoribus, quam, si nobis non faves, remittimus per presentes.*

máciai levelezést folytat minden felvilágosult fejedelem a római udvarral. Csak dacolni kell vele, s akkor nincs mit félni tőle.

A papokat neveltetésük elpuhulttá tette, minek következtében nyúlszívűek lettek. A férfiú szakállát hordják, jellemük azonban a nő jelleme. Parancsolnak annak, aki fél tőlük, de gyávák azzal szemben, aki ellenáll. VIII. Henrik a bizonyítéka ennek.

Ilyen király uralkodása alatt valamely elhibázott merénylet jeladás a papok teljes megsemmisítésére. Jól tudják ezt ők, és a rettegés ilyenkor fékezi kezüket. Kire emelik ezt a kezet? Olyan fejedelmekre, akik félénkek vagy szelídek. Ha IV. Henrik kevésbé kímélte volna a papságot, nem esett volna áldozatul neki. Aki fél a klérustól, félelmetessé teszi.

Lehet, hogy a nemzetek szelleme manapság kevéssé kedvező a klérusra nézve. Halhatatlan testület azonban sohasem eshet kétségbe a maga hitelét illetően. Amíg fennáll, nincs veszve semmi. Ahhoz, hogy eredeti hatalmát visszaszerezze, csak az alkalmat kell kivárnia, megragadnia és szüntelenül a cél felé haladnia. A többi már az idő dolga.

Aki mérhetetlen vagyonnal rendelkezik, mint a klérus, türelmesen kivárhatja ezt az időt. Ha már nem áll módjában keresztes hadjáratokat prédikálni az uralkodók ellen és nyílt csatában szállni szembe velük, még mindig rendelkezésére áll a fanatizmus mindazon fejedelmekkel szemben, akik félénkségükben nem merik törvényerőre emelni a világnézeti türelmet.[58]

HUSZONNYOLCADIK FEJEZET

Amikor az egyház megújítja igényeit

Képzeljük el a következő helyzetet. Egy nagy birodalom trónját gyenge és babonás fejedelem tölti be. Az egyház ugyanebben a birodalomban inkvizíciós törvényszéket létesített. Meggazdagodott abból, amit elvett az eretnekektől, napról napra jobban gazdagodik, hatalma is növekedőben van. Megsokszorozott szörnyű kínzásokkal tartja rémületben a lelkeket. Kioltja a tudomány napvilágát. Az ostobaság vakhomályát ismét széthinti az emberek között. Az egyház ilyenkor valóságos királyként parancsol, és megújítja igényeit. A királyi uralom ekkor a papi hatalom évszázadává válik. Mármost ha igaz, hogy ugyan-

[58] Mindenütt, ahol több vallást és több szektát tűrnek meg, czek észrevétlenül összeszoknak. Buzgalmuk napról napra szelídül. Ahol a teljes világnézeti türelem ver gyökeret, ott kevés vakbuzgó található.

azok az okok szükségképpen ugyanazokat az okozatokat hozzák létre, akkor a népek, melyek az egyház rabszolgáivá váltak, elismerik, hogy az egyház hatalma az uralkodói hatalom felett áll. A megalázott, népei segítségétől megfosztott fejedelem ekkor csak elszigetelt polgár lehet a klérussal szemben, ugyanazon megvetés tárgya, ugyanazon méltatlanságok és büntetések szenvedő alanya, mint legutolsó alattvalója. Akár bűnös ez a magatartás, akár nem, a babona igazolja. Egy testület elismert csalatkozhatatlansága minden gaztettet igazol.

HUSZONKILENCEDIK FEJEZET

Az egyház igényeiről, melyeket a jog igazol

A német és a francia kormányzat megszabadította alattvalóit az inkvizíció máglyáitól. Ám az egyház ezt kérdi: micsoda jogon korlátozták ezek a kormányzatok az én hatalmamat? Talán beleegyezésemmel űzték ki inkvizítoraimat? Hiszen szüntelenül visszaküldtem őket ezekbe a birodalmakba.[59] Lám, a spanyol és a portugál klérus üdvösnek tartja az inkvizíciót. A franciaországi és a németországi főpapok istentelennek és károsnak ítélték ezt a törvényszéket. Talán azért váltak ki e kegyetlennek mondott papok közösségéből,[60] amiért megégetik embertársaikat? Van-e egyáltalán olyan katolikus ország, ahol a püspökök legalább hallgatólagosan ne helyeselték volna az inkvizíciót? Ha az egyház önmagát Isten bosszulójának nyilvánítja, akkor a bosszúnak ez a joga az

[59] Az aix-i parlament főügyésze a jezsuiták lefoglalt iratai között talált egy inkvizíciós tervezetet Lelkiismereti Tanács néven. Amit a jezsuiták XIV. Lajos uralkodása végén sem bírtak megtenni Franciaországban, azt – úgy látszik – kedvezőbb uralom alatt remélték végrehajtani.

[60] A püspököknek szent Mártonról kellett volna példát venniük. Amidőn e főpap megtudta, hogy a zsarnok Maximus eltétette láb alól Priscillianus eretneket, s hogy Ithacius spanyol püspök, ez a züllött életű, kegyetlen, cselszövő és kérlelhetetlen ember jóváhagyta a halálos ítéletet, szent Márton felkereste Maximust, elébe tárva, hogy a vallásnak kötelessége takarékoskodni az embervérrel, majd hevesen szemére vetette a gonosztettet.

Amidőn szent Márton Trierben tartózkodott, az eretnekek csendben voltak. Elutazása után a püspökök, akiket Ithacius támogatott, ismét zaklatni kezdik Maximust, és ráveszik, vonja vissza szent Mártonnak adott szavát. Sőt még szent Mártont is eretnekséggel vádolják. Kijárják a szektáriusok száműzetését. Szent Mártonnak tudomására jut a dolog. Nem hajlandó többé ilyen üldözőkkel kapcsolatban állni. Bizonyos idő múltán megenyhül, s abban a reményben, hogy a priscillianisták maradékát megmentheti, s hogy véget vethet a vallásüldözéseknek, hajlandónak mutatkozik a püspökökkel együtt részt venni a trieri püspök beiktatásán. Csakhamar megbánja. Ennek a gyengeségnek tulajdonítja, hogy elvesztette csodatevő képességét. Engedékenységét bűnnek nyilvánítja, vezekel is miatta hosszú időn át.

emberüldözés jogával azonos. Márpedig ugyanaz a csalatkozhatatlanság, mely ezt a jogot ruházza rá, arra is felhatalmazza, hogy a királyokon is gyakorolja ezt a jogot csakúgy, mint a legutolsó alattvalón.*[23]

De vajon a fejedelmi fenségnek meg kell-e alázkodnia a papi gőg előtt? Vajon miben áll ez az állítólagos fenség? Semmi az az örökkévaló és az ő papjai előtt. Ha a fejedelem és az alattvaló az eretnekség gaztettét követi el, ugyanaz a gaztett ugyanazt a büntetést követeli. Ha a fejedelem magatartása törvénnyé válik a nép szemében, és ha az ő példája jogosulttá teszi az istentelenséget, akkor a pap és az Isten érdekei elsősorban a király vérét követelik. Az egyház bőven ontotta ezt III. Henrik és IV. Henrik idejében, és lám, az egyház még mindig ugyanaz. Bellarmin tanítása Róma és a szemináriumok tanítása. „Az első keresztényeknek – mondja ez a doktor – jogukban állt megölni Nérót és minden fejedelmet, aki üldözte őket. Azért szenvedtek jajszó nélkül, mert a bátorságnak voltak híjával, de nem a jognak." Sámuelnek semmi olyan joga nem volt, melyet a katolikus egyház, Istennek ez a hitvese*[24] még ma is ne birtokolna.

HARMINCADIK FEJEZET

Az egyház igényeiről, melyeket tények bizonyítanak

Ugyanazokat a jogokat – mondja az egyház –, melyeket csalatkozhatatlanságom biztosít a királyok felett, emberemlékezet óta fennálló birtoklás erősíti meg. A fejedelmek mindig rabszolgáim voltak, és én minden időkben ontottam az emberi vért. Az istentelen ember hiába idézi nekem ezt a mondást: „Add meg a császárnak, ami a császáré." Vajon ha a császár eretnek, mivel tartozik neki az egyház? Halállal.[61]

Persze, hiszen nem a katolikusokra tartozik a szentírás olvasása, idézése. Ők bizony nem tartanak igényt arra, hogy az írás értelmébe mélyedjenek, s hogy tolmácsolják azt, úgy mint a protestánsok vagy a kvékerek. Hiszen a betű öl, a szellem pedig éltet.

A katolikus, aki az egyház döntéseinek alázatos imádója, ismerje csak el a szentek példájára az egyház hatalmát a királyok világi hatalma felett. Canterbury Tamás, ez az izgága, hálátlan és vakmerő pap, maga volt a papság jogainak leghevesebb védelmezője, és buzgalma jóvoltából a szentek sorába iktatták őt. Alázzák csak meg eszüket a silány világiak, a sötétség eme férgei, az érthetetlen írások előtt. Várják csak csendben

[61] III. Henrik, IV. Henrik, valamint a Clement-ok és a Ravaillac-ok évszázadában a sorbonisták ilyen módon értelmezték ezt a részletet.

a megfejtést. Elegendő, ha annyit tudnak, hogy minden hatalom Istentől ered, helytartójától függ, azaz nincs hatalom, mely független volna a pápától. Hiszen a katolikus fejedelmeknek mindmáig nem sikerült pontos határt vonniuk[62] a két hatalom között.

Európa ma már tagadja az egyház csalatkozhatatlanságát. De korántsem kételkedett benne akkor, amidőn a klérus a spanyolokra ruházta Montezuma koronáját. Nem kételkedett benne akkor sem, midőn Nyugatot a Kelet ellen fegyverezte. Amidőn szentjeinek azt parancsolta, hogy kereszteshadjáratokat prédikáljanak, és kényére-kedvére rendelkezett Ázsia országaival. Amit az egyház el tudott érni Ázsiában, elérheti ugyanazt Európában. Melyek egyébként az egyház által követelt jogok? Ugyanazok, melyeket valamennyi vallás papjai élveznek.

A pogányság korában a legnagyszerűbb ajándékokat odahordták Svédországban a híres upsalai templomba. Ha a társadalom vagy bizonyos magánosok bajban voltak – mondja Mallet úr –, a legdrágább ajándéktárgyakat a druidákra pazarolták. Márpedig mihelyt a katolikus pap örökölte a druidák vagyonát és hatalmát, éppúgy része volt, mint ez utóbbiaknak, mindenféle svédországi felfordulásban. Hányféle zendülés jött létre az upsalai érsekek jóvoltából! Hány változás történt őmiattuk a kormányformában. A trón akkortájt korántsem volt menedék e félelmetes főpapok hatalmával szemben. Ha az uralkodók vérét követelték, a nép tüstént kész volt kiontani. Ilyenek voltak az egyház jogai Svédországban.

Németországban az egyház azt kívánta, hogy a császárok mezítláb és fedetlen fővel járuljanak a pápa elé, és ismerjék el benne ugyanezt a hatalmat.

Franciaországban elrendelte az egyház, hogy a királyokat a vallás szolgái vetkőztessék le, kötözzék az oltárokhoz, vesszőzzék meg, mert így vezekelhetik le mindazt a gaztettet, melynek bűnét az egyház rájuk fogta.

Portugália tanúja lehetett, amint az inkvizíció kiásatta IV. Don Juan király holttestét,[63] hogy feloldozza olyan kiátkozás alól, mely nem is érte őt.

[62] Vajon tényleg lehetetlen-e leszögezni ezeket a határokat? Nem. Ha a papok, mint ahogy mondják, csak a szellemi hatalomra tartanak igényt, továbbá ugyanilyen jellegű javakra, akkor a hatalmat csak a lelkek és a szellemek birodalmában szabad nekik gyakorlásra átengedni.

Ami a javakat illeti, csak a leglégiesebbeket és a legszellemiebbeket szabad a kezükbe adni. Legyen hát minden az övék a Kordillerák csúcsától egészen a csillagövezetig. Ami ezenfelül megmarad, annak a királyok és a köztársaság tulajdonába kell jutnia.

[63] Ez a Don Juan azt a gonosztettet követte el, hogy megtiltotta az inkvizítoroknak áldozataik javainak kisajátítását. Ez a tilalom mégcsak nem is ellenkezett azzal az új bullával, melyet a dominikánusok a fejedelem tudtán kívül nyertek el a pápától.

V. Pál viszálya idejében a velencei köztársaságban az egyház átok alá helyezte azt a tudóst, aki tollával bosszulta meg a köztársaságot. Sőt még tovább ment. Meggyilkolta Fra Paolót, s erre vonatkozó jogát senki sem vonta kétségbe.[64] Európa tudomást szerzett e tettről, de tiszteletteljes hallgatásba burkolózott.

Amidőn Róma hasonlóképpen átokkal sújtotta Milánó urát,[65] akit eretneknek nyilvánított, majd kereszteshadjáratokat hirdetett a Malatesták, az Ordelaffik és a Manfrédok ellen,[66] az európai hatalmak hallgattak. Hallgatásuk elismerése volt annak a jognak, melyet ma az egyház magának követel, de amelyet minden időben gyakorolt, s amely jog csalhatatlanságának megingathatatlan alapján nyugszik.*[25]

Mit is válaszoljunk erre a sok példára és okoskodásra, melyekre igényeit építi a klérus? Ha csalhatatlannak ismerünk el holmi intoleráns testületet, elveszítjük a jogot ahhoz, hogy megítélhessük. Ha kétségbe vonjuk igazságosságát, akkor egy elfogadott elv közvetlen és világos következményét tagadjuk. Nem szándékom részletesen foglalkozni ezzel a témával. Csupán annyit óhajtok megjegyezni: ha igaz, hogy minden ember vagy – mint ahogy fentebb mondottam – legalábbis minden testület becsvágyó,

és ha a becsvágy benne erény vagy bűn aszerint, hogy milyen módon elégíti ki;

és ha az egyház által használt eszközök mindig kárára vannak a nemzet jólétének;

és ha az ő hatalmának, mely a világnézeti türelmetlenségre épül, szegénnyé kell tennie a népeket, lezüllesztenie a világi elöljárókat, veszélybe sodorni az uralkodók életét, egyszóval, ha a papság érdeke sohasem azonosulhat a társadalom érdekeivel,

akkor arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a vallás (nem az a szelíd és toleráns vallás, melyet Jézus Krisztus alapított, hanem a pap vallása) az, amelynek nevében a papság az istenség megbosszulójának nyilvánítja magát, és az emberek megégetésének és üldözésének jogára

[64] Fra Paolo, amidőn misemondás közben tőrrel döfték át, összeesett, s ezeket a híres szavakat mondta: *Agnosco stilum Romanum.*

[65] Az egyetlen gonosztett, mellyel a pápa Viscontit vádolta, abban állt, hogy birodalmi hűbéres létére túl nagy buzgalommal karolta fel Bajor Lajos császár ügyét. Ezt a buzgalmat eretnekségnek nyilvánították.

[66] Malatesta bűne abból állt, hogy rajtaütött Riminin. Az Ordelaffik és a Manfrédok bűne: elfoglalták Faenzát, azt a várost, melyre a pápa is igényt formált. A pápák akkortájt valamennyien bitorlók voltak, ellenségeiket pedig egytől egyig eretneknek nyilvánították. Pedig hát ezek a pápák is gyóntak, de nem adtak vissza semmit. Utódaik aztán gátlástalanul élvezték gonosz módon szerzett vagyonukat. Lehetséges, hogy ez a haszonélvezés titokzatos igazságtalanságnak veendő. Én inkább úgy hiszem, hogy hittitok.

tart igényt; a vallás az, mely viszályt szít,[67] vért ont, királyt gyilkol, s amelyre a becsvágyó klérus mindig ráépítheti azokat a szörnyű jogokat, melyeket oly gyakran vett igénybe. Mit tehetnek azonban a királyok a becsvágyó egyházzal szemben?

HARMINCEGYEDIK FEJEZET

Az eszközökről, melyekkel az egyházi becsvágy féken tartható

Abban az esetben, ha Istenre hagyjuk saját maga megbosszulásának gondját, s ha rábízzuk az eretnekek büntetését, és ha a föld nem igényli többé magának az ég ellen elkövetett sértések megbüntetését,*[26] vagyis ha a tolerancia elve köznevelési elvvé válik, akkor a papnak nincs többé ürügye az emberek üldözésére, a népek fellázítására, a világi hatalom megtámadására, s így a papi becsvágy elenyészik. Saját vakságától is megszabadul. Nem átkozza el többé uralkodóit, nem ad többé tőrt a Ravaillacok kezébe, nem nyitja meg az ég kapuját a királygyilkosoknak. Ha igaz, hogy a hit az ég adománya, akkor a hitetlen embert sajnálni kell és nem büntetni. A legkegyetlenebb embertelenség a szerencsétlen ember üldözésében nyilvánul meg. A sorsnak micsoda rendeléséből hatalmazzuk fel erre magunkat, amidőn vallásról van szó. Mihelyt magunkévá tesszük a világnézeti türelmességet, a paradicsom megszűnik a gyilkosság jutalma és a nagy merényletek bére lenni.

Tigris az egyház. Ha a tolerancia törvénye láncolja le,[68] megszelídül. Ám ha elszakad a lánc, ismét vérszomjas lesz, mint annak előtte. Vajon mit cselekednék az egyház akkor, ha visszakapná eredeti hatalmát? A fejedelmek megállapíthatják ezt mindabból, amit az egyház a múltban cselekedett. A múlt fényt vet a jövőre.

Tévedne az a világi elöljáró, aki abban a hiú hitben ringatná magát, hogy az egyházi és a világi hatalom ugyanazért a célért, vagyis a társadalom jólétéért munkálkodik. Úgy fest ez a két hatalom, amidőn néha ugyanazon nép kifosztására szövetkezik, mint az a két szomszédos és féltékeny nemzet, melyek egy harmadik felfalására szövetkeznek, megtámadják, és a zsákmány osztozkodásakor összevesznek.

[67] A vallás néha ürügy zavarokra és polgárháborúra. Igazi oka azonban a vezetők becsvágya és kapzsisága. Intoleráns vallás segítsége nélkül becsvágyuk képtelen lenne elérni százezer kar felfegyverzését.

[68] Ha sokféle vallás van egy birodalomban, a trón megszilárdul. A szektákat csak másfajta szektákkal lehet kordában tartani. Az ellentétes erők egyensúlya hozza létre a nyugalmat, szellemi téren csakúgy, mint fizikai téren.

Nincs oly birodalom, melyet kétfajta legfőbb és független hatalom bölcsen kormányozhatna. Minden törvénynek egyetlen hatalomtól kell származnia. Vagy olyan hatalomtól, mely több személy közt oszlik meg, vagy pedig egyetlen király kezén összpontosul.

A világnézeti türelem alárendeli a papot a fejedelemnek. A türelmetlenség a fejedelmet rendeli alá a papnak. Ez utóbbi annak a jele, hogy két hatalom vetélkedik ugyanabban a birodalomban.

Lehetséges, hogy az ókorban, amidőn azt állították, hogy a világegyetem felett Oromaz és Ariman osztozkodik, s amidőn ezek örök harcairól regéket írtak, talán csak a papság és a világi elöljáró testület közötti örökös háborút értették. Oromaz uralma a fény és az erény uralma volt. Ilyennek kell lennie a törvények uralmának. Ariman uralkodása a sötétség és a gonosztett uralma volt. Nyilvánvalóan ilyen a pap meg a babona uralma.

Vajon kik értendők Oromaz tanítványain? Azok a filozófusok, akiket ma Franciaországban a szerzetesek és Ariman szolgáinak cselszövése üldöz. Miféle gaztettet vetnek a szemükre? Semmifélét. Amennyire tőlük tellett, a nemzeteket világosították fel. Felszabadították őket a babona megszégyenítő igája alól, s részben talán az ő írásaiknak köszönhetik a fejedelmek és a világi elöljárók azt a tényt, hogy hatalmuk fennmaradt.

A népek tudatlansága ostoba vakbuzgóságot idéz elő.*[27] Oly méreg ez, melyet a vallás vegyészei finomítottak, s amely a trón körül a babona halálos kigőzölgését hozza létre. A filozófusok tudománya ezzel szemben azzal a tiszta és szent lánggal azonos, amely a fanatizmus pestises gőzeit tartja távol a királyoktól.

Az a fejedelem, aki önmagát és népét a papság hatalmának veti alá, eltávolítja magától erényes alattvalóit. Továbbra is uralkodik, de olyan népek felett, kiknek lelke elaljasodott, azaz a pap rabszolgái felett. Olyan ország, melyben inkvizíció működik, a tisztességes honpolgárnak nem hazája többé.*[28] Jaj azoknak a nemzeteknek, melyekben a szerzetes büntetlenül üldözheti mindazokat, akik megvetik a szerzetes meséit, és nem hisznek sem a boszorkányokban, sem a sárga törpében. Jaj annak a nemzetnek, ahol a szerzetes kínpadra vonszolhatja az erényes embert, aki *jót cselekszik, nem árt senkinek, igazat mond.* A toleráns országban néha egyetlen nagy ember elegendő ahhoz, hogy megváltoztassa a dolgok menetét, bármily válságos a nép helyzete. Amidőn fellángolt a háború Franciaország és Anglia között, Franciaország eleinte kedvezőbb helyzetben volt. Pitt urat megválasztották miniszternek. Az angol nemzet erre magához tért, s tengerész-tisztjei ismét rettenthetetlenné váltak. Egy tengernagy kivégzése okozta ezt a változást. A miniszter a maga tevékeny lángelméjét átsugározta mindazokra, akik a vállalkozásokat vezették. Bátorságuk ismét fellángolt, amidőn a haszon és a rablás

csalétke felébresztette a katonában és a matrózban a mohóságot. Misem hasonlít kevésbé egymáshoz, mint az angol ember a háború kezdetén, illetve végén. Mit láthattunk ugyanebben az időben Franciaországban?

Ez idő tájt az ájtatoskodás irányította az előkelőket.*[29] Oly nagy volt hatalma felettük, hogy abban a pillanatban, midőn Franciaországot mindenütt megverték, gyarmataiból kiforgatták, Párizsban csak a jezsuita üggyel foglalkoztak,[69] és mindenkit csak ez az eset izgatott.

Ugyanilyen hangulat uralkodott Konstantinápolyban, amidőn II. Mohamed a várost ostromolta. Az udvar zsinatokat tartott, mialatt a szultán már a külvárosokat foglalta el.

Lehet egy nemzet akármilyen babonás, akármilyen vakbuzgó, jellemének mindig meg fog felelni az a sokféle forma, melyet törvényei, kormányzata és főleg köznevelése ír elő. A nevelés mindenható. Az előbbi szakaszokban azért részleteztem oly gondosan mindazokat a bajokat, melyeket a jelenleg oly sok ember által előnyben részesített tudatlanság okoz, hogy jobban éreztessem a nevelés fontosságát. Miképpen tökéletesíthetjük ezt? E kérdés vizsgálatával fogom tehát befejezni művemet.

[69] Amidőn a jezsuita-ügy idején Párizsban egy csatavesztés hírét hallották meg, alig törődtek vele tovább, mint egy napig. Másnap már az áldott atyák kiűzéséről beszéltek. Ezek az atyák azzal akarták elterelni a közönség figyelmét alkotmányukról, hogy szüntelenül az enciklopédisták ellen ágáltak. A hadjáratok balsikerét a filozófia terjedésének tulajdonították. Azt mondották, hogy a filozófia rontja meg a katonák és a hadvezérek szellemét. Nőnemű híveik meg is voltak győződve efelől. Vagy ezer rózsaszínű liba ismételgette ugyanezt a frázist, és lám, az angolok igen filozófus népe, valamint a poroszok még filozófusabb királya verte meg a francia tábornokokat, akiket senki sem vádolt filozófiával.

Másrészt a régi muzsika hívei azt hirdették, hogy Franciaország szerencsétlensége a buffók és az olasz muzsika divatának következménye. Ez a muzsika szerintük teljesen megrontotta az erkölcsöket. El sem képzelhető, hogy az ilyen nyilatkozatok, melyeket a franciák jótársasági beszédnek neveznek, mekkora mértékben tették őket nevetségessé az idegenek szemében. A józan észt csaknem minden nagy dáma istentelenségnek tekintette. Ezek a hölgyek csak Berthier tisztelendő atyáról beszéltek. Az ember érdemeit miséskönyvének vastagságán mérték le. Nem volt oly gyászbeszéd, melyben egyébről is esett volna szó, mint az elhunyt vallásosságáról, s az idevágó dicshimnusz erre korlátozódott: *Az agyondicsért előkelő ember agyalágyult volt, akit a szerzetesek mindig az orránál fogva vezettek.*

Nincs olyan pásztorlevél vagy prédikáció, melynek befejezése ne csúcsosodnék szatírikus nyílvesszőben a filozófusok és az enciklopédisták ellen. A prédikátorok, midőn beszédeik végére értek, a szószék széléhez közeledtek, mint a heréltek a színpad szélére, az előbbiek, hogy csípős megjegyzésüket süthessék el, az utóbbiak pedig az orgonapont eléneklése végett. Ha a prédikátorok megfeledkeztek volna róla, éppúgy követelték volna tőlük a csípős megjegyzést, mint ahogy a bohócoktól a bakugrást követelik.

*1 Az ellentmondás méltatlankodásra készteti a tudatlant. A felvilágosult ember azért tudja elviselni, mert aggályos vizsgálója önmagának, és gyakran előfordul vele, hogy rajtakapja magát tévedésén. A tudatlan egyáltalán nem érzi szükségét a művelődésnek. Azt hiszi, hogy mindent tud. Aki nem vizsgálja önmagát, csalatkozhatatlannak hiszi személyét. Az emberek legtöbbje így vélekedik magáról, főleg a francia piperkőc. Hányszor láttam, amint csodálkozott, mily kevés sikert ér el az idegennél. Úgy látszik, nincs tudomása róla, hogy frank nyelven kell beszélni ahhoz, hogy a levantei kikötőkben megértsenek, valamint a józan ész nyelvén ahhoz, hogy az idegen megértsen, márpedig ilyen körülmények közt a piperkőc mindig nevetségesnek fog feltűnni mindaddig, amíg az ész nyelve helyett a hazájában divatos tolvajnyelvet fogja használni.

*2 Az általános igazságok felvilágosítják a közönséget anélkül, hogy személyében sértenék meg a rangos embert. Miért, hogy a rangos ember sohasem buzdítja az írókat az ilyenfajta igazságok kutatására? Azért, mert néha ellentmondanak terveinek.

*3 A teológia területén nem a nézetek újszerűsége késztet ellenállásra, hanem az erőszakos mód, mellyel egy nézetet el akarnak fogadtatni. A birodalmakban ez az erőszak néha heves megrázkódtatásokat okozott. A nemes és emelkedett lélek türelemmel viseli el a pap megalázó igáját, hiszen az üldözött ember mindig megbosszulja az üldöztetést. Az embernek – mondja Machiavelli – joga van bármit gondolni, bármit mondani, bármit írni, de arra nincs joga, hogy nézeteit másra kényszerítse. Győzzön meg engem a teológus, ám hitét ne akarja rám erőltetni.

*4 Az egyedül tűrhetetlen vallás a türelmetlen vallás. Ha az ilyen vallás a leghatalmasabb felekezetté válik egy birodalomban, a háború fáklyáit lobbantja lángra, s a birodalmat a teljes zűrzavarba, véget nem érő bajokba rántja.

*5 Ha a fejedelmek közömbösek a teológiai viták iránt, akkor a gőgös doktorok először kígyót-békát hánynak rájuk, s aztán már nincs is kedvük írni, hiszen senki sem olvassa el őket. Az általános megvetés csendre inti valamennyit.

*6 Az óvatos törvényhozó mindig híres írót használ fel, s a tervbevett törvényeket általa javasoltatja. Ha ezek a törvények a szerző neve alatt bizonyos ideig a társadalmi kritika ítélete alá kerülnek, s ha jónak tartják őket, mindenki elismeri jóságukat, és el is fogadják zúgolódás nélkül.

*7 Ha a miniszter törvényt alkot, vagy ha a filozófus igazságot fedez fel, akkor egészen addig, amíg e törvény és ez igazság hasznos volta nyilvánvalóvá nem válik, a minisztert is, a filozófust is az irigység meg az ostobaság támadja minduntalan. Sorsuk mégis lényegesen különbözik. A miniszter ugyanis, mivelhogy hatalom van kezében, csak gúnyolódásnak van kitéve, ám a filozófus, akinek semmi hatalma sincs, ki van téve még az üldöztetésnek is.

*8 Nincs oly nap, mikor ne hallanánk magasztalni bizonyos külföldi intézmények kiválóságát. Ezek az intézmények azonban – fűzik hozzá az emberek – nem egyeztethetők össze bármilyen kormányformával. Lehetséges, hogy ez az eset bizonyos körülmények közt igaz. A legtöbbször azonban nem így áll a dolog. Ha az angol büntetőjogi eljárás a leginkább alkalmas arra, hogy az ártatlan embert megvédje, akkor miért nem veszik ezt át a franciák, a németek és az olaszok?

*9 A fejedelmek naponta változtatják azokat a kereskedelmi törvényeket, melyek az adók és a vámok behajtását szabályozzák. Jogukban áll tehát ugyanígy megváltoztatni minden törvényt, mely ellenkezik a társadalom jólétével. Trajanus kívánatosabbnak tartotta a köztársasági kormányzatot a monarchikusnál. Felajánlotta: változtassák meg a kormányzat formáját. Felajánlotta a szabadságot a rómaiaknak, és vissza is adta volna nekik, de nem fogadták el. Ilyen cselekedet kétségkívül nagy dicséretet érdemel. Az egész világ bámulattal adózott neki. De vajon csakugyan oly természetfölötti dolog ez, mint ahogy képzeljük? Hát nem vesszük észre, hogy Trajanus, amidőn szét akarta törni a rómaiak bilincseit, a legnagyobb hatalmat tartotta volna meg magának a nagylelkűsége által felszabadított nép felett? Ha ajánlatát elfogadták volna, a szeretettől és a hálától megkapta volna csaknem mindazt a hatalmat, melyet seregei erejének köszönhetett. Elképzelhető-e hízelgőbb dolog, mint az imént említett hatalom? Alig akad fejedelem, aki Trajanust utánozta volna. Kevés ember áldozta fel a társadalom érdekeinek a saját egyéni érdekét, holott ez az áldozat csak látszólagos lett volna. Ilyesmi valóban ritkán fordul elő. Őbennük azonban a zsarnokság túlzott szeretete nem annyira az erény, mint inkább a bölcsesség hiányával magyarázható.

*10 Valójában csak egyetlen dolog van, mely teljességgel ellenkezik mindenfajta alkotmánnyal, s ez nem más, mint a népek nyomora. Ha parancsolunk a népeknek, nincs jogunk ártani nekik. Ha a fejedelem tudatosan köt oly szerződést, mely nemzetére kedvezőtlen, akkor visszaél hatalmával. Bűnt követ el nemzete ellen.

A király mindig csak őseitől örökli jogait. A törvényes főhatalom a nép szabad választásából és szavazásából ered. Nyilvánvaló tehát, hogy a legfőbb elöljáró csupán első ügynöke nemzetének, bármilyen nevet adunk is neki. Márpedig egyetlen ügynöknek sincs joga megbízói kárára kötni szerződéseket. Még a társadalom is kifogást emelhet saját kötelezettségei ellen, ha túlságosan terhesek neki.

Ha két nép szerződést köt egymással, akkor, mint a magánosoknak, nincs más céljuk, mint kölcsönös jólétük és hasznuk. Ha a haszon eme kölcsönössége nem áll fenn többé, a szerződésnek nincs értelme. Bármelyikük felbonthatja. Vajon helyes-e felbontani? Nem, mert csak jelentéktelen kára származhat belőle. Sokkal előnyösebb neki, ha elviseli ezt a csekély kárt, mintsem hogy kötelezettségei könnyelmű meg-

szegőjének tekintsék. Lám, megpillantható még az indítóokokban is, melyek miatt tiszteletben tartjuk a szerződést, az a jog, melynek folyamán minden nemzet megsemmisítheti a szerződést, ha az mindenképpen veszélyezteti jólétét.

*11 A zsarnoki országokban azért nézik le és vetik meg a katonát, mert a nép a bégekben és a pasákban csak börtönőröket és hóhérokat lát. Ezzel ellentétben a görög és a római köztársaságokban azért szerették és tisztelték a katonát, mert a fegyvert a közös ellenség ellen használta, és sohasem menetelt volna honfitársai ellen.

*12 Vajon elegendő-e a szultánnak valamely törvény értelmében parancsolnia ahhoz, hogy hatalma törvényessé váljék? Nem elegendő. Képtelen az a nézet, mely szerint a bitorlónak jogában áll külön törvénnyel tenni meg magát uralkodónak, ha húsz éves jogbitorlása már polgárjogot nyert. Egyetlen társadalom sem ruházhatta rá megalakulásakor egyetlen ember kezére azt a hatalmat, melynek révén az illető kényére-kedvére rendelkezhet az állampolgárok javaival, életével és szabadságával. Minden önkényuralom: jogbitorlás, amellyel a nép bármikor szembeszállhat.

Vajon mit tettek a rómaiak, amidőn egy népben le akarták lohasztani a bátorságot, kioltani a felvilágosultságot, elsilányítani a lelket, s magát a népet szolgaságra juttatni? Zsarnokot adtak neki. Ilyen módon igázták le a spártaiakat és a bretonokat. Szó sem lehet arról, hogy jogosnak és törvényesnek nevezzünk olyan alkotmányt, melynek célja a nép erkölcseinek lezüllesztése, vagy olyan kormányzati formát, melyet a győztes ezzel a szándékkal kényszerít rá a legyőzöttre. Vajon kormányzat-e az olyan, ahol minden arra irányul, hogy a szultán tetszését nyerje el, ahol mindenki csak a szultánnak akar engedelmeskedni, és ahol itt-ott néhány lakó található, de állampolgárnak se híre, se hamva?

Minden népnek, mely az önkényuralom igájában görnyedez, joga van lerázni magáról a jármot. A törvény akkor válik szent törvénnyé, ha megegyezik a közösség érdekeivel. Ha ellenkezik vele, nem törvény, hanem törvényes visszaélés.

*13 A zsarnok nem a természettől kapta azt az erőt, mellyel egyedül igázhat le egy nemzetet. Csak janicsárjai, katonái és seregei segítségével igázhatja le. Ha ez nem tetszik a hadseregnek, és ha a hadsereg fellázad, a zsarnoknak nincs többé támasza, nincs ereje. A jogar kihullik kezéből, és cinkosai mondanak felette ítéletet. Azaz hogy nem is ítélkeznek felette. Egyszerűen megölik. Másként állunk a fejedelemmel, aki a bírák és a törvények hatalmából uralkodik. Tegyük fel, hogy olyan bűnt követ el, mely ugyanezen törvények értelmében büntetendő. Őt legalább meghallgatják, amidőn védekezik, és a lassú bírósági eljárás elegendő időt ad neki arra, hogy jogtalanságait helyrehozza, és elkerülje az ítéletet.

Ha a fejedelem mérsékelt monarchia trónján ül, mindig szilárdabbnak érzi magát, mint ha a zsarnokság trónján ülne.

*14 Az égi igazságszolgáltatás titok volt minden időben. Az egyház valamikor úgy gondolta, hogy a párbajokban és a csatákban Isten mindig a sértett fél pártjára áll. A tapasztalat megcáfolta az egyház nézetét. Köztudomású, hogy az ég a párviadalokban mindig az erősebbnek és az ügyesebbnek áll pártjára, a tömegcsatákban pedig a jobb minőségű csapatoknak és az ügyesebb hadvezéreknek.

*15 Alig volt oly filozófus, aki tagadta volna Isten fizikai létezését. *Oka van*

annak, ami létezik, s ez az ok ismeretlen. Adhatjuk neki az Isten nevet vagy bármi mást, egyre megy. A viták, melyeket ebben a tárgyban folytatnak, csupán szavakon lovagolnak. Az erkölcsi természetű Istennel másként állunk. Mindig volt ellentét a földi és az égi igazságszolgáltatás között, s ez az ellentét gyakran kétségbe vonta az erkölcsi természetű Isten létezését. Egyébként – mint mondották – miből áll az erkölcs? Közös megegyezések gyűjteményéből, melyek megkötésére kölcsönös szükségleteik késztették az embereket. Márpedig hogyan válhatnék Istenné az emberi mű?

[16] Kevés a hitünk, s ezt az a megvetés bizonyítja, melyet mindenki iránt érzünk, aki vallást változtat. Kétségtelen, hogy semmi sem dicsérendőbb, mint az, ha valaki félredobja a tévedést, s az igazságot teszi magáévá. Mégis honnan ered megvetésünk az újonnan áttértek iránt? Abból a határozatlan meggyőződésből, mely szerint a vallások egyaránt hamisak, és aki leköteleži magát valamely vallás mellett, piszkos érdekből, következésképpen megvetendő módon szánja rá magát.

[17] Ha a jezsuita erkölcs világi ember műve lett volna, azonnal elítélték volna, mihelyt nyomtatásban megjelent. Nincs az az üldöztetés, melyben szerzőjének része ne lett volna.

Pedig ha nem lettek volna parlamentek, akkor Franciaországban csak ezt az erkölcsöt oktatták volna. A püspökök jóváhagyták. A Sorbonne félt a jezsuitáktól. Ez a félelem tiszteletet szerzett elveiknek. Ilyen esetben a klérus nem a tényt, hanem a szerzőt ítéli el. Mindig is kétfajta mértékkel mért. Példa rá szent Tamás. Machiavelli *A fejedelem* című munkájában sohasem hirdetett olyan tételeket, amilyeneket ez a szent tanít a politika ötödik könyvéről szóló kommentárjában, a 11. textusban. Íme saját szavai:

Ad salvationem tyrannidis, excellentes potentiâ vel divitiis interficere, quia tales per potentiam quam habent, possunt insurgere contra tyrannum. Iterum expedit interficere sapientes. Tales enim per sapientiam eorum, possunt invenire vias ad expellendam tyrannidem. Nec scholas, nec alias congregationes per quas contingit vacare circa sapientiam, permittendum est. Sapientes enim ad magna inclinantur, et ideo magnanimi sunt, et tales de facili insurgunt. Ad salvandam tyrannidem oportet quod tyrannus procuret ut subditi imponant sibi invicem crimina, et turbent se ipsos, ut amicus amicum, et populus contra divites, et divites inter se dissentiant. Sic enim minus poterunt insurgere propter eorum divisionem. Oportet etiam subditos facere pauperes; sic enim minus poterunt insurgere contra tyrannum. Procreanda sunt vectigalia, hoc est, exactiones multae, magnae; sic enim cito poterunt depauperari subditi. Tyrannus debet procurare bella inter subditos vel etiam extraneos, ita ut non possint vacare ad aliquid tractandum contra tyrannum. Regnum salvatur per amicos. Tyrannus autem, ad salvandam tyrannidem, non debet confidere amicis.

A 12. textusban hozzáfűzi:

Expedit tyranno ad salvandam tyrannidem quod non appareat subditis soevus, seu crudelis. Nam si appareat soevus, reddit se odiosum. Ex hoc autem facilius insurgunt in eum, sed debet se reddere reverendum propter excellentiam alicujus boni excellentis. Reverentia enim debetur bono excellenti; et si non habeat bonum illud excellens, debet simulare se habere illud. Tyrannus debet se reddere talem ut videatur

subditis ipsum excellere in aliquo bono excellenti in quo ipsi deficiunt, ex quo eum reverentur. Si non habeat virtutes secundum veritatem, faciat ut opinentur habere eas.

Íme e szöveg fordítása, Naudé szerint:

„A zsarnokság fenntartása érdekében meg kell ölni a leghatalmasabbakat és a leggazdagabbakat, mert az ilyenfajta emberek fellázadhatnak a zsarnok ellen ama hatalom segítségével, melyet birtokolnak. Éppily szükséges megszabadulni a nagy szellemektől, valamint a tudós emberektől, mert ők tudományuk révén megtalálhatják az eszközöket, melyekkel rombadönthetik a zsarnokságot. A tudományok tanítása érdekében még iskolákra sincs szükség, sem egyéb gyülekezetekre. A tudósoknak ugyanis hajlamuk van a nagy dolgok iránt, minek következtében bátrak ők és nagylelkűek. Márpedig az ilyen emberek könnyen fellázadhatnak a zsarnokság ellen. Ahhoz, hogy fenntarthassuk a zsarnokságot, a zsarnokoknak olyan módon kell eljárniuk, hogy alattvalóik egymást vádolják, és zavart szítsanak egymás ellen. Szükséges, hogy a barát üldözze a barátot, valamint hogy nézeteltérések támadjanak a nép és a gazdagok között, viszály keletkezzék a dúsgazdagok rendjében. Ha ilyesmire adják magukat, kevésbé fog módjukban állni, hogy fellázadjanak, erejük ugyanis megoszlik. Szükséges ezenkívül az is, hogy az alattvalókat szegénnyé tegyük, mert a szegénység ugyancsak megnehezíti a zsarnok elleni lázadást. Rendkívüli adókat kell bevezetni, minduntalan szipolyozni, mert ez a módja annak, hogy az alattvalókat gyors ütemben tehessük szegénnyé. A zsarnoknak ezenkívül háborúkat kell szítania alattvalói között, sőt külországbeliek között is, nehogy szövetség jöhessen létre az ő személye ellen. A királyságoknak a barátok a fenntartói. Ám a zsarnoknak ahhoz, hogy fenntarthassa zsarnoki uralmát, senkiben sem szabad bíznia."

„A zsarnoknak, abból a célból, hogy zsarnoki uralmát fenntarthassa, nem szabad alattvalói szemében kegyetlennek látszania. Ha kegyetlennek látszik, meggyűlöltheti magát. Ez is elősegíti a személye elleni lázadást. Tiszteletet kell szereznie önmaga iránt, egynémely kiváló erénye révén. Az erényt ugyanis mindenféle tisztelettel illetik. Ha nem rendelkezik ilyen kiváló tulajdonságokkal, úgy kell tennie, mintha birtokolná azokat. A zsarnoknak tehát olyan színben kell feltűnnie, hogy alattvalói szemében olyan kimagasló erény letéteményese legyen, amely erény hiányzik az alattvalókból, és amely iránt tisztelettel viseltetnek. Ha egyáltalán nincsenek erényei, akkor is úgy kell viselkednie, hogy erényesnek higgyék."

Íme, ezek szent Tamás eszméi erről a tárgyról. Akár istentelennek tartotta a zsarnokságot, akár nem, csupán annyit akarok Naudéval megjegyezni, hogy lám, furcsa előírások ezek egy szentnek a szájából. Megjegyzem még ezenkívül, hogy Machiavelli a Fejedelemről szóló munkájában kommentátora csupán szent Tamásnak. Mindketten ugyanazokat az eszméket tárják elénk. Az egyiket e két író közül azonban szentté avatták, művei jóváhagyásban részesültek, és közkézen forognak. A másikat ellenben kiátkozták, könyvét elítélték. Látjuk, nyilvánvaló, hogy az egyház kétféle mértékkel mér, és ítéleteit egyedül érdekei szabják meg.

*18 A szerzetesek még mindig vitatkoznak, de nem gondolkoznak többé. Ha nézeteikkel szembeszállnak az emberek, és ha ellenvetéseket hoznak fel ellenük, s ha a szerzetesek nem képesek ezekre válaszolni, akkor azt állítják, hogy ezeket az

ellenvetéseket már régóta feloldották. Ebben az esetben valóban ez a felelet a legügyesebb. A népek ma már valóban felvilágosultabbak, és tudják, hogy a tiltott könyv azzal a könyvvel azonos, melynek elvei általában a leginkább megegyeznek a társadalom érdekeivel.

*[19] Csak a jutalom reménye képes az embert az igazság kutatására ösztönözni. Az igazság iránti közöny tehát nagy aránytalanságot feltételez az igazság felfedezéséhez fűzött jutalmak és az igazság kutatása által megkövetelt fáradalmak között. Miért hogy az igazság felfedezése után a szerző oly gyakran van kitéve üldöztetésnek? Azért, mert az irigynek és a gonosz embernek érdekében áll, hogy üldözze az igazságot. Miért hogy a közönség eleinte a filozófus ellen foglal állást? Azért, mert a közönség tudatlan, s a vakbuzgók jajkiáltásai eleinte megszédítik, dühük átragad rá. A közönségre azonban ugyanaz áll, ami macedóniai Fülöpre. Az éhgyomrú közönséghez mindig is hívhatunk ittas közönséget. Miért hogy a rangosak ritkán érvényesítik a filozófus által felfedezett igazságokat? Azért, mert a társadalom jóléte ritkán érdekli őket. Ha feltételezzük azonban, hogy törődnek vele, s hogy támogatják az igazságot, mi történnék akkor? Csupán annyi, hogy az igazság hihetetlen gyorsasággal terjedne A tévedéssel már másként állunk. Ha a tévedést a hatalmas ember pártfogolja, akkor általában elfogadják, de nem egyetemlegesen. Az igazságnak mindig maradnak titkos hívei. Ezek – hogy úgy mondjam – valóságos összeesküvők, akik alkalomadtán mindig készek arra, hogy mellette nyilatkozzanak. Egy tévedés lerombolása érdekében a fejedelemnek egy szava is elég. Ami viszont az igazságot illeti, ennek a csírája kipusztíthatatlan. Bizony terméketlen ez a csíra, ha a tekintélyes ember nem termékenyíti meg. A csíra mégis fennmarad, s ha kifejlődését a hatalomnak, akkor létezését a filozófiának köszönheti.

*[20] Az egyházi emberek között kétségkívül vannak tisztességes, boldog és becsvágy nélküli emberek. Ezeket azonban nem hívják meg e hatalmas testület kormányzására. A klérus, melyet mindig cselszövők irányítanak, szükségképpen becsvágyó.

*[21] Az egyház, mely mindig a saját nagyságával van elfoglalva, az összes keresztény erényeket az önmegtartóztatásra, az alázatosságra és a vak engedelmességre korlátozta. A hazaszeretetet vagy az emberiességet sohasem prédikálta.

*[22] Az egyház a világiaknak megtiltotta néha, hogy fejedelmeket gyilkoljanak. Önmagának azonban mindig megengedte. Története bizonyítja ezt. Igaz – mondják a teológusok –, hogy a pápák uralkodókat tettek le a trónról, kereszteshadjáratokat prédikáltak ellenük, Clément-okat avattak boldoggá. Ezek a könnyelműségek azonban a szentatya és nem az egyház hibái. Ami pedig azt a bűnös hallgatást illeti, melybe a püspökök ilyenkor burkolóztak, ez a hallgatás – fűzik hozzá – a szentszék iránti udvariasságuk következménye volt, és nem nevezhető a szentszék magatartása elismerésének. Szabad-e azonban hallgatniuk, amikor ilyen gaztettekről van szó, és oly dühösen szállniuk szembe azzal az állítólag furcsa értelmezéssel, melyet Luther és Kálvin adtak a szentírás bizonyos részleteiről? Szabad-e üldözni a tévedést, ha ugyanakkor megtűrjük a legnagyobb gaztetteket? Az egyház magatartásában, amely mindig kétértelmű volt, minden józaneszű ember észreveszi, hogy az egyháznak valójában

csak egy célja volt. Ez a cél abban állt, hogy mindig pillanatnyi érdekei szerint helyeselhesse, vagy elvethesse ugyanazokat a cselekedeteket.

Becsvágyát illetően nincs nyilvánvalóbb bizonyíték, mint az a terv, mely a jezsuitákban fogant meg arról, hogy az előkelőket, a fejedelmeket, sőt még az uralkodókat is rendjükhöz láncolják. Ennek a társulásnak köszönhető, hogy oly sok előkelő adta be a derekát, s hogy a királyok is a jezsuiták és a jezsuita generális alattvalói lettek, azaz silány végrehajtói a szerzetesek által elrendelt üldöztetéseknek. Könnyen lehet, hogy ez a merész terv sikerült volna, ha nem lettek volna parlamentek.

*[23] Az inkvizíciót nem engedték be Franciaországba. Mégis – mondhatja az egyház – az én unszolásomra Franciaországban bebörtönzik a janzenistát, a kálvinistát és a deistát. Hallgatólagosan itt is elismerik tehát az én jogomat az üldöztetésre. A fejedelem jogot ad nekem alattvalói felett, én pedig csak az alkalomra várok, hogy követeljem ezt a jogot, mely által őfelette és világi elöljárói felett is rendelkezhetem.

*[24] Az egyház Isten hitvesének tartja magát, de nem tudom, miért. Az egyház hívek gyülekezete. Ezek a hívek szakállasak vagy szakálltalanok, cipőben járnak vagy mezítláb, csuklyában vagy csuklyátlanul. Ostoba és felettébb nevetséges igény azt állítani, hogy egy ilyen gyülekezet az istenség hitvese. Ha az *egyház* szó hímnemű lett volna, hogyan ütötték volna nyélbe ezt a házasságot?

*[25] A franciaországi egyház mostanában megtagadja a pápától azt a jogot, hogy a királyi koronák felett rendelkezzék. Vajon ez a megtagadás őszinte-e, és valóban meggyőződéséből ered? Múltbeli magatartásához kell folyamodnunk felvilágosításért. Miféle tiszteletet érezhet a klérus az emberi törvény iránt, az a klérus, mely az isteni törvény értelmezőjeként azt hiszi, hogy megváltoztathatja és kényére-kedvére módosíthatja e törvényt? Aki megszerezte magának a jogot, hogy törvényt értelmezhessen, végül önmaga is törvényt fog gyártani. Az lett a következménye ennek, hogy az egyház Istennek nyilvánította magát. Innen van, hogy Jézus vallása és a pápisták jelenlegi vallása közt semmi hasonlatosság sincsen.

Mekkora meglepetésben lenne részük az apostoloknak, ha visszajönnének erre a világra, és olvasnák a katekizmust, melyet nem ők írtak. Hogy meglepődnének, ha tudomásukra jutna, hogy nemrégiben az egyház a szentírásnak még az olvasását is megtiltotta a világiaknak, azzal az alaptalan ürüggyel, hogy a gyenge embert megbotránkoztatja!

Különös esetet kell idéznem ebben a tárgyban: az angol parlament egyik aktáját, melyet 1414-ben adtak ki. Ez az akta halálbüntetés terhe alatt tiltja meg a szentírás olvasását népi nyelven, azaz olyan nyelven, amely érthető. No lám, mondják a reformátusok, Isten összegyűjti egy könyvben azokat a kötelességeket, melyeket az embernek ír elő, és ez az oly bölcs és oly felvilágosult Isten olyan zavarosan adná értésünkre akaratát, hogy tolmács nélkül nem is lehetne kibetűzni? No lám, a hatalmas lény, aki az embert teremtette, ne ismerte volna az emberi szellem befogadóképességét? Ó, ti papok, micsoda eszméitek vannak az isteni bölcsességről és értelemről!

Az abbeville-i ifjú, akit állítólagos káromlásai miatt üldöztek, sem ejtett ki ehhez hasonló szörnyűségeket. Mégis halálra ítélték, titeket pedig tiszteletben tartanak.

Szó ami szó, forgandó a szerencse, és az egyeduli igazságos ember a hatalmas ember ezen a világon.

*[26] A kormányzatok a cselekedetek bírái, de nem a nézeteké. Ha durva tévedést mondok, nevetéssel és megvető magatartással büntetnek meg. Ám ha téves nézetből eredően embertársaim szabadságára török, akkor már gonosztettet követek el.

Ha Venus ájtatos híve vagyok, és Szerápisz templomát felgyújtom, a bírónak nem mint eretneket kell megbüntetnie, hanem mint társadalmi rendháborítót, mint igazságtalan embert, aki szabadon gyakorolhatja a maga vallását, polgártársait azonban ugyanettől a szabadságtól meg akarja fosztani.

*[27] A jezsuiták kiűzése bizonyítja, hogy Spanyolországban és Portugáliában szilárd és bátor jellemű miniszterek voltak. Franciaországban a felvilágosodás annyira elterjedt már a nemzet körében, hogy megkönnyítette a kiűzést. A pápa nem panaszkodott túl keserűen, mert ez időszerűtlennek tűnt volna.

Egy erényes bíboros figyelmeztette a szentatyát egy levélben, melyet Soissons úr pásztorlevelének a Szent Hivatal által való elítéléséről írt, „hogy vannak bizonyos igények, melyekről a római udvarnak hallgatnia kellene, el kellene azokat felejtenie mindörökre, legkivált – fűzi hozzá – ezekben a szerencsétlen és szánalmas időkben, amidőn a hitetlenek és az istentelenek gyanús szemmel nézik a vallás hűséges szolgáit".

Vajon mit jelent az egyházi nyelvben e két szó: *hitetlen, istentelen?* Azokra vonatkozik, akik a klérus hatalmának ellenállnak. A királyok tehát a hitetleneknek köszönhetik biztonságukat, a népek pedig nyugalmukat, a parlamentek létezésüket, a papi becsvágy pedig óvatos magatartását. Ezek az állítólagos istentelenek a francia nemzet kedveltjei kellene hogy legyenek, hiszen mit sem kell tartania tőlük. A filozófusok nem alkotnak testületet. Semmiféle hitelük sincsen. Lehetetlen tehát, hogy egyszerű polgári minőségükben ne lenne érdekük mindig a közérdekhez, azaz a felvilágosult kormányzat érdekeihez fűzve.

*[28] Milyen módon lehet erényes polgárokat nevelni a katolikus országokban? Tudjuk, hogy az ifjúság nevelését ezekben az országokban a papokra bízták. Márpedig a papok érdekei úgyszólván mindig ellentétesek az állam érdekeivel. „A pap sohasem fogja magáévá tenni azt az elvet, mely az összes erények alapját alkotja. Nevezetesen, hogy cselekedeteink igazságos volta attól függ, vajon megegyezik-e a társadalom érdekeivel." Ilyen elv árt az ő becsvágyó szándékainak.

Egyébként az erkölcstant, csakúgy mint a többi tudományokat, egyedül az idő és a tapasztalás tökéletesíti. Nyilvánvaló tehát, hogy a vallás, amely kinyilatkoztatott minőségben arra tart igényt, hogy az embert valamennyi kötelességére oktassa, igen hathatós módon szegül ellen ugyanezen tudomány tökéletesedésének, mert semmi teret sem hagy a tehetségnek és a tapasztalatnak.

*[29] Amidőn Franciaország háborúban állt az angolokkal, a parlamentek a jezsuitákkal háborúskodtak, az ájtatos udvar pedig ez utóbbiaknak fogta pártját. Ebből következik, hogy az udvar kizárólag egyházi cselszövések színhelyévé vált. Az ember azt hihette volna, hogy XIV. Lajos uralkodásának utolsó éveiben vagyunk. Versaillesban akkor kevés volt a tisztességes ember, de sok a szemforgató.

Bizonyára megkérdezik most tőlem, miért tartom az ájtatoskodást oly végze-

tesnek az államokra nézve. Hiszen – fűzhetik hozzá – Spanyolország is fennáll, pedig hát Spanyolország még mindig nem rázta le az inkvizíció igáját. Valóban így is van

Csakhogy ez a birodalom gyenge már. Egyetlen országot sem tesz féltékennyé. Nem hódít, és nem kereskedik. Spanyolország elszigetelődött Európa egyik sarkában. Jelenlegi helyzetében nem képes sem arra, hogy támadjon, sem arra, hogy őt megtámadják. Nincs ma mindenik ország ebben az állapotban. Franciaországot például irigylik, és félnek tőle. Nyitva áll minden irányban. Hatalmát kereskedelme, kereskedelmét lángelméje támogatja. Egyetlen mód van, hogy az ipar itt virágzó lehessen: szelíd kormányzat létesítése, amelyben a szellem megőrzi rugalmasságát, a polgár pedig gondolatszabadságát. Ha a vakbuzgóság homálya tovább terjed Franciaországban, ipara csökkenni fog, hatalma pedig napról napra gyengülhet.

A babonás nemzet úgy jár, mint az önkényuralomnak kiszolgáltatott ember. csakhamar erkölcstelenné, szellemtelenné, következésképpen erőtlenné válik. Róma. Konstantinápoly és Lisszabon példája bizonyítja ezt. Ne csodálkozzunk, ha ezekben a városokban a lakosság teljes egészében a gyönyörökre és az elpuhultságra adja magát. Hiszen egyedül érzékei érdeklik, márpedig az ember akkor használja az érzékeit, ha már tiltják neki, hogy eszét használja.

X. szakasz

A nevelés hatalmáról, tökéletesítésének módjairól,
valamint azokról az akadályokról, melyek e tudomány haladását gátolják
Arról, hogy ezen akadályok eltávolítása után
mily könnyűszerrel lehetne egy kitűnő nevelési tervezetet felvázolni

A nevelés mindenható

A nevelés hatalma mellett a leghathatósabb érv az a kapcsolat, melyet állandóan észlelünk a különböző nevelések, valamint a különböző nevelési eredmények között. A vadember fáradhatatlan a vadászaton. Könnyebben fut, mint a civilizált ember,[1] mert a vadembernek nagyobb ebben a gyakorlata.

A civilizált ember műveltebb. Több fogalma van, mint a vadembernek, mert nagyobb számban fogadja be a különböző érzéki benyomásokat, és társadalmi helyzeténél fogva nagyobb érdeke fűződik ahhoz, hogy egymással összehasonlítsa ezeket. Az előbbinek magasabb rendű fürgesége, az utóbbinak nagyszámú ismeretei – különböző nevelésük eredményei.

Ha az emberek, akik szabad kormányzat keretei közt őszinték, jóindulatúak, szorgalmasak és emberségesek, aljas lelkűvé, hazuggá, silánnyá, tehetségtelenné és gyávává lesznek valamely zsarnoki kormányzatban, akkor a jellemükben megnyilvánuló eltérés abból a különböző nevelésből származik, melyet az egyik, illetve a másik kormányzat keretében kaptak.

Ha a különböző államszervezetek területéről a különböző emberi szervezetek területére lépünk át, és megkérdezzük, mi az oka annak, hogy a teológus gondolkozás annyira hibás, akkor meg kell állapítanunk, hogy ebben a tekintetben a teológusok gondosabb nevelésben részesültek. Ifjúkoruktól fogva szokásukká vált azonban, hogy beérjék a skolasztika tolvajnyelvével. Dolognak veszik a szót, minek következtében lehetetlenné válik, hogy megkülönböztessék a hazugságot az igaztól, a szofizmát a bizonyítástól.*[1]

[1] A vademberek hihetetlen éleselméjűségről tesznek tanúbizonyságot, amidőn felismerik az erdőben az emberláb nyomait. Erről a lábnyomról meg tudják állapítani, milyen nemzethez tartozik, és milyen a külseje. Mivel magyarázzák tehát e tekintetben a vademberek felsőbbrendűségét a civilizált emberrel szemben? Nagyszámú tapasztalatukkal.

A szellem minden téren a megfigyelés terméke.

Ifjúkorban a katona általában tudatlan és kicsapongó. Azért van ez, mert semmi sem kényszeríti a művelődésre. Öregkorában aztán gyakran válik ostobává és vakbuzgóvá. A kicsapongás kora ugyanis elmúlik, tudatlansága pedig babonássá teszi.

A világfiak között kevés a nagy tehetség, s ez neveltetésüknek köszönhető. Gyermekkori neveltetésük elhanyagolt. Emlékezetükbe ilyenkor csak hamis és gyermeteg fogalmakat vésnek. Ahhoz, hogy később helyes és magasröptű eszmékkel helyettesíthessék az előbbieket, el kellene azokat tüntetni. Márpedig ez mindig hosszú idő műve, s megöregszenek, mielőtt emberré válnának.

A művelődés ideje valamennyi foglalkozási ágban rövid tartamú. Egyetlen módja van, hogy meghosszabbíthassuk: az ember ítélőképességét idejekorán kell kialakítani. Emlékezetét csak tiszta és világos fogalmakkal szabad megterhelni. Ifjúkora azután felvilágosultabbá válik majd, mint amennyire felvilágosult manapság az öregkor.

A nevelés tesz bennünket azzá, amik vagyunk. A szavojai ember már hat-hét éves korában takarékos, tevékeny, dolgos és hűséges, mégpedig azért, mert szegény, mert éhezik, s mint ahogy mondottam, olyan honfitársak körében él, akik a tőle megkövetelt tulajdonságokkal rendelkeznek. Tanítói egyébként a példa és a szükségérzet, két mester, kinek parancsszavára minden engedelmeskedik.[2]

A szavojaiak egyöntetű magatartása társadalmi helyzetük hasonlóságából, azaz egyöntetű nevelésükből ered. Ugyanez mondható el a fejedelmekről. Miért vetik hát szemükre, hogy körülbelül azonos a neveltetésük? Azért, mert nem fűződik érdekük a felvilágosodáshoz, csak akarniuk kell, és máris kielégíthetik szükségleteiket, szeszélyeiket. Márpedig aki tehetség és munka nélkül képes kielégíteni az egyiket is, a másikat is, abban nyoma sincs a felvilágosultság és a tevékenység iránti hajlamnak.

A szellem és a tehetség az emberben mindig vágyainak és sajátos társadalmi helyzetének terméke.[3] Lehetséges, hogy a neveléstudomány

[2] Ha már gyermekkorunk óta megszoktuk a munkát, a takarékoskodást, a szavahihetőséget, akkor nehezen szabadulunk e bevett szokásunktól. Csak úgy bírjuk legyűrni, ha hosszasan érintkezünk csirkefogókkal, vagy pedig ha rendkívül heves szenvedélyek kerítenek hatalmukba. Az ilyenfajta szenvedélyek ritkák.

[3] Európa a szerencsétlenségnek és a szigorú nevelésnek köszönheti a IV. Henrikeket, az Erzsébeteket, a Henrik, a Brunschwig hercegeket és a Frigyeseket. Ezek a nagy fejedelmek a szerencsétlenség bölcsőjében szívták az anyatejet. Bölcsességük általában veszélyes helyzetükkel van arányban. A bitorlónak csaknem mindig nagyok a képességei, mert helyzete kényszeríti ki belőle. Utódairól már nem mondhatjuk el ugyanezt. Ők már a trónon születtek, általában tehetségtelenek, keveset gondolkodnak, mert kevés érdekük fűződik a gondolkodáshoz. A szultán ragaszkodása az önkényes hatalomhoz restségéből adódik. Nem akar részt venni a törvények tanulmányozásában, menekülni kíván a fárasztó figyelem elől, és ez a vágy éppúgy hatalmába keríti az uralkodót, mint a vezírt.

feladata mindössze annyi, hogy az embereket olyan helyzetbe juttassa, mely a tőlük megkívánt képességek és erények megszerzésére kényszeríti őket.

Az uralkodók e tekintetben nincsenek mindig a legjobb helyzetben. A nagy királyok rendkívüli jelenségek a természetben. Ezek a régóta remélt jelenségek csak ritkán tűnnek fel. A visszaélések reformját mindig a fejedelmi utódtól várják az emberek. Azt hiszik, csodákra képes. És lám, trónra lép a fejedelem. Semmi sem változik, a közigazgatás is ugyanaz marad. Hogyan is lehetne felvilágosultabb egy király az őseinél, amikor gyakran előfordul, hogy még rosszabb nevelésben részesült? Ugyanazok az okok minden időben ugyanazokat az okozatokat fogják létrehozni.

MÁSODIK FEJEZET

A fejedelmek neveltetéséről

„A király, aki trónon született, ritkán méltó a trónra" – mondja egy francia költő. A fejedelmek tehetségüket általában zord neveltetésüknek, a gyermekkorukban átélt veszélyeknek s végül azoknak a szerencsétlenségeknek köszönhetik, melyeken átestek. A legszigorúbb nevelés a legegészségesebb azoknak, akik egy napon parancsolni fognak a többieknek.

Ilyenfajta nevelést az uralkodók zavaros időkben, viszályok közepette kapnak. Minden más időben csak etikettszerű nevelésben részesül-

Az emberek nincsenek tisztában azzal a befolyással, melyet az emberi lustaság gyakorol a különböző kormányzatokra. Talán én vagyok az első, aki észrevette az állandó arányt, amely az állampolgárok bölcsessége, szenvedélyeik ereje, kormányzatuk formája és következésképpen felvilágosodásra irányuló érdekeik között tapasztalható. A természet embere vagy a vadember csak azzal foglalkozik, hogy testi szükségleteit kielégítse, s ezért nem oly felvilágosult, mint a civilizált ember. Ám e vademberek közül azok a legszellemesebbek, akik a legnehezebben elégítik ki e szükségleteket.

Vajon melyek Afrikában a legostobább népek? Ama pálmaerdők lakói, akiknél a pálma törzse, lombozata és gyümölcse földmívelés nélkül ellátja az ember valamennyi szükségletét. Néha még a jólét is zsibbadtságba juttathatja egy nemzet szellemét. Anglia manapság kevés kiváló erkölcsi és politikai művet hoz létre. Ínsége e tekintetben talán a társadalmi jólétből adódik. Lehetséges, hogy a híres írók bizonyos országokban azt a szomorú előnyt, hogy felvilágosultak lehetnek, csak annak a bajnak és balsorsnak köszönhetik, mely honfitársaikat tartja rabságban. A szenvedés, ha egy bizonyos szintet elért, felvilágosulttá tesz, ám ha magasabbra hág, elbutítja az embereket. Vajon Franciaország sokáig lesz-e felvilágosult?

nek, mely éppoly rossz, és csaknem éppoly nehezen változtatható meg, mint a kormányzati forma, mely következménye.[4]

Milyen nevelést kap Törökországban a trónus örököse? Az ifjú fejedelem a hárem egyik szögletébe húzódik vissza, ahol egy nő meg egy hímzőráma szórakoztatja. Ha kilép rejtekéből, csak azért teszi, hogy erős felügyelet alatt egy-egy látogatást tegyen a szultánnál. A látogatás végeztével az őr visszavezeti lakosztályába. Itt újra viszontlátja ugyanazt a nőt, és ugyanazt a hímzőrámát. Miféle fogalmat szerezhet ő ezen a rejtekhelyen a kormányzás tudományáról? Képzeljük el ezt a fejedelmet, amint trónralép. Az első tárgy, melyet eléje raknak, nem egyéb, mint hatalmas birodalmának térképe, miközben figyelmébe ajánlják, hogy alattvalóinak szeretniük kell őt, ellenségeinek pedig rettegniük kell tőle. Ám hogy mit kell tennie ahhoz, hogy mindkettőt megvalósíthassa, arról semmi tudomása sincs. Nem szokta meg a tevékenykedést, s így képtelen erre a feladatra. A kormányzás tudománya gyűlöletessé válik szemében. Megutálja. Bezárkózik háremébe, váltogatja a nőket és a vezírcket, egyeseket karóba húzat, másokat megbotoztat, s azt hiszi magáról, hogy kormányoz. A fejedelmek is emberek, és ilyen minőségükben nem teremhetnek más gyümölcsöket, mint amelyek nevelésük fáján fakadnak. Törökországban nem gondolkodik sem a szultán, sem az alattvaló. Ugyanez a helyzet Európa különböző udvaraiban, abban a mértékben, ahogyan a fejedelmek neveltetése a keleti neveléshez hasonlít. Az emberek bűnei és erényei tehát különböző helyzetük és különböző neveltetésük következményei.

Tegyük fel, hogy ezen elv birtokában minden egyes társadalmi helyzet számára meg akarnánk oldani a kitűnő nevelés problémáját. Mi a teendőnk? 1. Meghatározni, melyek azok a képességek és azok az erények, amelyek ilyen vagy amolyan foglalkozású emberek számára lényegesek. 2. Megjelölni azokat az eszközöket, melyekkel az emberek eme képességek és erények megszerzésére kényszerülnek.*[2]

Az ember általában csak azoknak az eszméit tükrözi vissza, akik a környezetében vannak. Az egyedüli erények, melyek felől biztosak lehetünk, hogy el fogja sajátítani, a szükségességből eredő erények. Ha ezt az igazságot magamévá tettem, és fiamat szociális érzésűvé akarom nevelni, olyan pajtásokat adok mellé, akik vele egyenlő erejűek és egykorúak. Rájuk bízom e tekintetben a kölcsönös nevelés gondját, és a tanító útján csupán annyi felügyeletet fogok gyakorolni felettük, amennyivel kölcsönös testi fenyítéseik szigorúságán enyhíthetek. Ilyen nevelési tervre támaszkodva biztos vagyok, hogy abban az esetben, ha

[4] Minden zsarnoki birodalomban, ahol romlottak az erkölcsök, vagyis, ahol az egyéni érdek elvált a közérdektől, a fejedelem rossz neveltetése a rossz kormányzati forma szükségképpeni következménye. Az egész Napkelet bizonyítja ezt.

fiam kényeskedik, arcátlan, öntelt vagy fölényes, nem tarthat sokáig ez a szokása.

A gyermek nem tűri hosszú időn át pajtásai megvetését, sértéseit, gúnyolódását. Nincs oly szociális fogyatékosság, melyet az ilyen bánásmód meg ne javítana. Ha még nagyobb sikert akarunk biztosítani, akkor a szülői háztól jóformán mindig távol levő gyermeknek nem szabad vakációja és szabadnapjai folyamán a világfiak társalgásából és magatartásából ismét elsajátítani azokat a fogyatékos hajlamokat, melyeket tanulótársai már lenyesegettek róla.

A legjobb nevelésnek általában azt a nevelést mondhatjuk, amidőn a gyerek igen távol van szüleitől, és minél kevesebb összefüggő fogalmat kever azokba a fogalmakba, melyeknek tanulmányai folyamán kell lekötniük őt.*[3] Ezért van, hogy a nyilvános nevelés mindig értékesebb lesz az otthoni nevelésnél.

Azonban nagyon is sokan vannak, akiknek más a véleményük erről a tárgyról, s így szükséges, hogy kifejtsem nézetem indítóokait.

HARMADIK FEJEZET

A nyilvános nevelés előnyei az otthoni neveléssel szemben

Az első ezen előnyök közül abban áll, hogy *az ifjú egészséges környezetben kaphatja az oktatást.* Az a gyermek, aki otthon kapja nevelését, a szülői házban lakik. E ház azonban a nagyvárosokban gyakran kicsi és egészségtelen. A nyilvános nevelés gondoskodott ezzel szemben arról, hogy falun építse ezt a házat, jó levegőjű helyen. A körülötte levő térség lehetővé teszi az ifjaknak mindazt az edzést, mellyel testüket és egészségüket erősíthetik.

A másik előny a *merev szabályzatban* nyilvánul meg. A szabályt a szülői házban sohasem tartják be oly pontosan, mint a nyilvános oktatásra rendelt intézményben. A kollégiumokban órabeosztás szerint működik minden. A toronyóra parancsol itt a tanítóknak és a cselédségnek egyaránt. Az szabja meg az étkezések, a tanulás és a pihenés időtartamát. A toronyóra tartja fenn a rendet. Rend nélkül pedig nincsen folyamatos tanulás, a rend ugyanis meghosszabbítja a napot, míg a rendetlenség megrövidíti.

A harmadik előny abban a *versengésben* található, *melyet a nyilvános nevelés idéz elő.* Az ifjúkor kezdeti szakaszában a félelem és a

versengés hajtja előre a tanulót. A versengést az az összehasonlítás hozza létre, melyet önmagunk és sok más diák közt teszünk. Valamennyi eszköz közül, mellyel a tehetség és az erény szeretete felkelthető, ez utóbbi eszköz a legbiztosabb. Márpedig a szülői házban a gyermek képtelen arra, hogy ilyen összehasonlítást tegyen, és neveltetése minőségéből ez is levon.

A negyedik előny az *értelmes tanitókban* található. Az emberek között, következésképpen az atyák között is vannak ostobák, és vannak felvilágosultak. Az előbbieknek fogalmuk sincs róla, hogy milyen oktatásban részesítsék fiúgyermeküket. Az utóbbiak tudják ezt, de arról már nincs fogalmuk, hogy milyen módon közöljék velük eszméiket az eszmék felfogásának megkönnyítése végett. Gyakorlati ismeret ez, mely a kollégiumokban csakhamar elsajátítható, akár saját tapasztalásunk, akár a hagyományos tapasztalás révén, a legképzettebb apákból azonban gyakran hiányzik.

A nyilvános nevelés ötödik előnye a *határozottság*. Az otthoni nevelés ritkán férfias, és ritkán zajlik le a bátorság jegyében. A szülőket egyedül az foglalkoztatja, hogy gyermekük testileg épségben maradjon, s féltik minden kellemetlenségtől. Engednek mindenfajta szeszélynek, és ennek a gyáva leereszkedésnek az atyai szeretet nevet adják.[5]

Íme a különböző eszközök, melyek következtében a nyilvános nevelés mindig elébe helyezendő a magánnevelésnek. Csak az előbbi neveléstől lehet hazafiakat várni. Egyedül ez tudja a polgárok emlékezetében az egyéni jólét eszméjét a nemzeti jólét eszméjével erőteljesen egybekapcsolni. Erre a tárgyra nem óhajtok hosszasabban kitérni.

Mielőtt azonban tovább mennék, úgy gondolom, meg kell ismertetnem olvasóimmal, melyek az oktatás különböző részletkérdései, melyek iránt a törvényhozónak elsősorban kell figyelemmel viseltetnie. E célból kétfajta nevelést fogok megkülönböztetni: a testit és az erkölcsit.

[5] Nincs oly anya, aki ne állítaná, hogy végtelenül szereti fiát. De ha e szón: *szeretni* a fiú jólétén való munkálkodást, következésképpen neveltetését értjük, akkor alig találunk olyan anyát, akit ne lehetne közönnyel vádolni. Vajon melyik anya őrködik gyermekei neveltetésén, olvas jó munkákat e tárgyról, s igyekszik az ilyen műveket legalább megérteni? Bezzeg más a helyzet, ha egy fontos perről van szó! Ilyen esetben nincs az a nő, aki ne keresné fel ügyvédjét, ne kérne tőle tanácsot, és ne olvasná végig a periratokat. Az a nő, aki sem ezt, sem azt nem tenné meg, közömbös számba menne a per elvesztését illetően. Az ilyen vagy amolyan dologhoz fűződő érdek fokát mindig az erőfeszítés fokán kell lemérni, melyet arra fordítottunk hogy az illető tárgyban ismeretekre tegyünk szert. Alkalmazzuk csak ezt a szabályt arra a gondoskodásra, melyben általában a gyermeknevelést részesítjük, s akkor rájövünk, hogy mi sem ritkább az anyai szeretetnél.

Általános eszme a testi nevelésről

Az effajta nevelésnek az a célja, hogy az embert erősebbé, tagbaszakadtabbá, egészségesebbé, azaz boldogabbá, a haza számára nagyobb mértékben hasznossá, vagyis olyanná tegye, hogy minél jobban betölthesse hivatását, melyre a nemzeti érdek szólíthatja.

A görögök jól ismerték a testi nevelés fontosságát. Ezért tartották tiszteletben a testedzést.*[4] Részét alkotta ez a görög ifjúság nevelésének. Orvostudományukban is felhasználták nemcsak mint megelőző, hanem mint specifikus gyógyszert is, mellyel betegség vagy baleset következtében legyengült végtagokat erősítettek.

Talán azt kívánná most olvasóm, hogy bemutassam itt az ókori görögök játékainak és testedzéseinek képét. Mondhatnék-e azonban olyasmit erről a tárgyról, ami ne lenne megtalálható a Felirati Akadémia emlékirataiban, ahol még azt a módot is leírták, ahogyan a spártai dajkák gondozták a gyermekeket, és kezdték neveltetésüket.

Nincs tudomásom róla, vajon a testnevelés tudománya elérte-e legmagasabb fokát a görögöknél. Csak ezen testgyakorlás visszaállítása után válnék lehetővé, hogy egy ügyes sebész és egy felvilágosult orvos mindennapos tapasztalással meghatározza, vajon milyen mértékben tökéletesíthető még ez a tudomány.

Csaknem minden európai nép elhanyagolja a testi nevelést, de nem azért, mert a kormányzatok egyenesen ellenállnak a nevelés ezen része tökéletesítésének. Azért hanyagolják el, mert divatjamúlt ez a testgyakorlás, s így nincs, aki támogassa.

Nincs törvény, mely megtiltaná a kollégiumoknak, hogy porondot építsenek, ahol bizonyos életkorban a tanulók gyakorolhatnák a birkózást, a futást, az ugrást, elsajátítanák a műlovaglást, az úszást, az ökölvívást, a súlyemelést stb. Márpedig ha ilyen porondot építenének a görögök mintájára, és ha díjakat tűznének ki a győzteseknek, semmi kétség, ezek a díjak csakhamar lángra lobbantanák az ifjúságban az ilyen játékok iránti természetes hajlamot. Lehetséges-e azonban egyidőben edzeni a fiatalok testét is, szellemét is? Miért ne volna lehetséges? Szüntessék meg a kollégiumokban a szabad napokat, melyek folyamán a gyermek szüleihez tér vissza, hogy unatkozzék, vagy hogy elterelje figyelmét tanulmányairól, és hosszabbítsák meg a mindennapos szórakozások időtartamát. Ha ez megtörténik, a gyermek naponta hét-nyolc órát szentelhet majd komoly tanulmányainak, négyet-ötöt pedig többékevésbé erőteljes testgyakorlásnak. Egyenlő mértékben erősítheti majd testét is, szellemét is.

Ez a nevelési terv egyáltalán nem remekmű, már ami a találékonyságot illeti. Végrehajtásához csupán a szülők figyelmét kellene felkelteni. Egy jó törvény megtenné ezt a hatást.[6] Ám elegendő ennyi a nevelés testi részéről. Áttérek most az erkölcsi nevelésre, amely kétségkívül a legkevésbé ismeretes.

ÖTÖDIK FEJEZET

Mikor és milyen állapotban képes az ember az erkölcsi nevelés befogadására?

Az ember állati minőségében különböző testi szükségleteket érez. Ezek a különböző szükségletek megannyi oltalmazó szellemek, melyeket a természet azért hozott létre, hogy testét óvja, szellemét világosítsa. A melegtől, a hidegtől, a szomjúságtól és az éhségtől tanulja meg, hogyan kell íjat görbíteni, nyilat kilőni, hálót kivetni, testét bőrökkel borítani, kunyhókat építeni stb. Amíg a szétszórt egyének az erdők mélyén lakoznak, erkölcsi nevelés nem létezhet számukra. A civilizált ember erényei az igazságszeretet és a hazaszeretet. A vadember erényei az erő és az ügyesség. Őt csak szükségletei oktatják, csak ezek tartják fenn fajtáját, és úgy látszik, a fajfenntartás a természet egyedüli kívánsága.

Amidőn a megszaporodott emberek társadalomban egyesülnek, és az élelmiszerhiány földművelésre kényszeríti őket, egyezményeket kötnek egymással. Az egyezmények tanulmányozása létrehozza a nevelésről

[6] Az ifjúságot férfias nevelésben kell részesíteni. Lehetséges-e azonban még csak a terv javaslata is egy fényűző évszázadban, ahol az emberek habzsolják a gyönyöröket, s a kormányzó réteg elpuhult?

Az elpuhultság lezülleszti a nemzetet. Mit törődik azonban az előkelők nagy része nemzete züllésével! Egyedül attól félnek ők, hogy kedvelt fiacskájukat egy ütés vagy egy nátha veszélyének teszik ki. Vannak apák, kiknek felvilágosult és erényes gyengédsége talán azt kívánja, hogy egészséges, tagbaszakadt és életerős gyermekeik legyenek, s ezt erőteljes testgyakorlással akarják elérni. Ám, ha a testgyakorlás kimegy a divatból, akad-e olyan apa, aki hajlandó lesz nevetségessé tenni magát merész újításával? És ha túlteszi magát mások gúnyolódásán, miként tud majd ellenállni a gyenge és kishitű anya kellemetlen jajveszékelésének? Mindenki békét akar otthonában, bármilyen áron is. Ha egy nép erkölcseit meg akarjuk e tekintetben változtatni, szükséges, hogy a törvényhozó üdvös megszégyenítéssel büntesse a szülőket, amiért a neveléssel elpuhulttá tették gyermekeiket. Mint ahogy mondottam, csak olyanoknak szabad katonai állást adni, akiknek testi erejét és vérmérsékletét próbára tették.

Az apáknak ekkor érdekük fűződik majd ahhoz, hogy erős és tagbaszakadt gyermekeket formáljanak. A testi nevelés terén azonban csak ilyen törvénytől várható egynémely szerencsés változás.

szóló tudományt. Ennek a célja abban áll, hogy az embereknek a törvények és a társadalmi erények szeretetét sugallja. Minél tökéletesebb a nevelés, annál boldogabbak a népek. Meg kell itt jegyeznem, hogy e tudomány haladása, akárcsak a törvényhozásé, mindig arányban van a tapasztalat által tökéletesített emberi ész haladásával. Oly tapasztalást értek itt, melynek mindenkori feltétele az embereknek társadalomban való egyesülése. Ilyenkor két szempontból kell tekintenünk őket: 1. mint polgárokat, 2. mint ilyen vagy amolyan foglalkozású polgárokat. Kétfajta oktatásban részesülnek e kétfajta minőségüknek megfelelően. A második fajta oktatás a tökéletesebbik. Erről kevés a mondanivalóm. Ezért tárgyalom elsőként az oktatásnak ezt a fajtáját.

HATODIK FEJEZET

A különböző foglalkozási ágakra vonatkozó nevelésről

Ha a fiatalembert erre vagy amarra a tudományra kívánjuk oktatni, akkor mindenki számára nyilvánvaló, hogy milyen módon kell eljárnunk. Tegyük fel, hogy fiamból Tartinit akarok nevelni.[7] Zenére taníttatom. Igyekszem érzékennyé tenni a zene iránt. Zsenge ifjúságától fogva illesztgetem kezét a hegedű nyelére. Így szokás eljárni, és körülbelül ilyen módon kell cselekednünk. A gyermek többé-kevésbé gyors haladása ezután már a mester ügyességétől függ, valamint helyes vagy kevésbé jó oktatási módszerétől s végül a kisebb-nagyobb kedvtől, melyet a tanuló a hangszere iránt táplál.

Ha egy kötéltáncos a saját mesterségét szánja fiának, s ha már zsenge gyermekkorától fogva igyekszik testét hajlékonnyá tenni, akkor a lehető legjobb nevelést adja neki.

Ha nehezebb művészetről van szó, így például ha festőt akarunk oktatni, akkor, mihelyt kézbe tudja venni a plajbászt, kezébe is kell adnunk. Először a legpontosabb metszetek után kell rajzolnia, azután gipszöntvény s végül a legszebb modellek után. Emlékezetét ezenkívül azokkal a nagy és magasztos képekkel tömjük meg, melyek mindenütt találhatók a Vergiliusok, a Homéroszok, a Miltonok stb. költeményeiben. A Raphaelek, a Guidók, a Correggiók képeit tesszük szeme elé, s felhívjuk figyelmét e képek különféle szépségeire. Egymás után tanulmányozhatja e képeken a rajz, a kompozíció, a színezés stb. varázsát. Ezek után a versengés szellemét keltjük fel benne: elmeséljük neki

[7] Híres olasz hegedűművész.

mindazt a megtiszteltetést, melyben a híres festőknek volt részük. Enynyiből áll az, amivel a kiváló nevelés hozzájárulhat egy fiatal festő fejlődéséhez. Haladását később annak a többé-kevésbé heves vágynak köszönheti, mely arra sarkallja, hogy kitüntesse magát. A véletlen is nagymértékben növelheti a vágy erejét. Néha elegendő egy dicsérő szó abban a pillanatban, amidőn a növendék egy merész vonalat húz, s máris felébred benne a dicsőségvágy, ezenkívül az a makacs figyelem hatalmasodik el benne, mely a nagy tehetségek létrehozója.

Nincs ember, aki ne lenne érzékeny a testi gyönyörök iránt. Mindenkinek megvan tehát a képessége, hogy szeresse a dicsőséget, legalábbis azokban az országokban, ahol ez a dicsőség valamilyen kézzelfogható gyönyört képvisel. Egyetértek ezzel a felfogással. Ez a többékevésbé erőteljes szenvedély azonban mindig bizonyos körülményektől függ, bizonyos helyzetektől, azaz ugyanattól a véletlentől, mely – mint ahogy a Második Szakaszban bizonyított – döntően befolyásolja valamennyi felfedezésünket. A véletlennek tehát mindig van része a híres emberek kialakításában.

Amire a kiváló nevelés képes, nem más, mint a tehetséges emberek számának megsokszorozása valamely nemzeten belül és a józan észnek a beoltása a többi polgárokba. Ennyi, amire képes, és ez elegendő. Ez a beoltás bizony felér a másikkal.

A fentebb mondottakból következik, hogy az államokra és a különböző foglalkozási ágakra sajátságosan alkalmazható nevelési ágazat általában jónak mondható. Ahhoz, hogy tökéletesíthessük, nem kell mást tennünk, mint hogy egyrészt egyszerűsítjük az oktatási módszereket (ez pedig a tanítók dolga), másrészt pedig erősítenünk kell a versengési szellemet (ez már a kormányzat dolga).

A nevelés erkölcsi részéről kétségkívül megállapítható, hogy ez a legfontosabb és a leginkább elhanyagolt ágazat. Nincs olyan nyilvános iskola, ahol az erkölcstan tudományát tanítanák. Mert hát mit is tanul az ember a kollégiumban, a harmadik osztálytól kezdve egészen a retorikai osztályig? Megtanulja, hogyan kell latin verseket írni. Mennyi időt szentelnek itt annak a tanulmánynak, melyet etikának vagy erkölcstannak neveznek? Alig egy hónapot. Lehet-e ezek után csodálkozni, hogy oly kevés erkölcsös emberrel találkozunk, oly kevés emberrel, aki tisztában van a társadalom iránti kötelességével?[8]

Feltételezem egyébként, hogy valamely nyilvános nevelési intézményben erkölcstani tanfolyamot szándékozunk adni a tanulóknak. Mi a teendő ilyenkor? E tudomány irányelveinek mindig szilárdaknak,

[8] Amidőn új formába öltöztetjük Locke úr polgári kormányzatát, miért ne magyaráznánk meg a fiataloknak e könyvet, melyben a helyes erkölcstani elvek egy része megtalálható.

pontosan meghatározottaknak kell lenniük, egyszerű elvre kell vonatkozniuk, amelyből levonható, akár a geometriában, egy sereg másodlagos elv. Ez az elv egyelőre még ismeretlen. Az erkölcstan tehát ma még nem tudomány. Ilyen névvel ugyanis nem lehet megtisztelnünk egy rakás összefüggéstelen és egymásnak ellentmondó előírást.[9] Ha aztán végül felfedeztük az alapvető elvet, belátjuk majd, hogy a pap érdekei mindig gátolni fogják ezen elv közzétételét, s hogy nincs olyan ország, ahol ne lehetne mindig ezt mondani: „Ahol nincsenek doktorok, nincs igazi erkölcstan." Nem a vallásnak és nem is a babonának vagyunk híjával Itáliában meg Portugáliában.

HETEDIK FEJEZET

Az ember erkölcsi neveléséről

Kevés a jó hazafi, kevés az olyan polgár, aki mindig a méltányosság erényét gyakorolja. Vajon miért? Azért, mert az embereket nem arra nevelik, hogy igazságosak legyenek. Azért, mert a jelenlegi erkölcstan – mint ahogy az imént mondottam – durva tévedések és ellentmondások szövevénye csupán. Azért, mert ahhoz, hogy igazságosak legyünk, felvilágosultnak kell lennünk, a gyermekben pedig még a természeti törvény legvilágosabb fogalmait is elhomályosítják.

Lehetséges-e azonban, hogy az ember már zsenge ifjúságában tiszta fogalmakat alkosson az igazságosságról? Annyit mindenesetre tudok, hogy ha a vallásos katekizmus segítségével a gyermek emlékezetébe véshetők olyan hitnek az elvei, mely gyakran a lehető legnevetségesebb, akkor az erkölcsi katekizmus segítségével ugyanoda véshetők az igazságosság elvének azok az előírásai, melyek igazságát és hasznosságát a mindennapi tapasztalás egyaránt bebizonyíthatja neki.

Mihelyt megkülönböztetjük a gyönyört a fájdalomtól, mihelyt fáj-

[9] A Sorbonne, akárcsak az egyház, csalatkozhatatlannak és megingathatatlannak tartja magát. Miről ismeri fel megingathatatlanságát? Arról a állhatatosságról, mellyel ellentmond minden új gondolatnak. Egyébként ez a Sorbonne, mely minden döntésben önmagának mondott ellent, először Arisztotelészt támogatta Descartes-tal szemben, aztán kiátkozta a karteziánusokat, majd oktatta rendszerüket. Egyházatya rangjára emelte ugyanezt a Descartes-ot, sőt magáévá tette tévedéseit, hogy azokkal támadja meg a leginkább bebizonyított igazságokat. Nos, miféle oknak kell tulajdonítanunk ezt a sok állhatatlanságot a Sorbonne nézeteiben? Tudatlanságának minden tudomány igaz elveit illetően. Mi sem lenne érdekesebb, mint egy kötet a Sorbonne ellentmondásairól, melyek a Prades abbé tételében a Rousseau-k, a Marmontelek stb. művei ellen hozott ítéletekben nyilvánulnak meg.

dalmat okoztak nekünk, és mi másoknak, már némi fogalmunk van az igazságosságról. Mit kell tennünk azonban ahhoz, hogy erről a legvilágosabb és a legpontosabb eszmék alakuljanak ki bennünk?

Fel kell tennünk a kérdést:

Mi az ember?

Felelet: Mint mondják, eszes állat. Biztos azonban, hogy érzőképes, gyenge, és alkalmas a szaporodásra.

Kérdés: Mit kell tennie az embernek érzőképes mivoltában?

F.: Menekülni a fájdalomtól, keresni a gyönyört. Az önszeretet nevet ennek a keresésnek, ennek az állandó menekülésnek szoktuk adni.[10]

K.: És mit kell tennie gyenge állati minőségében?

F.: Társulnia kell más emberekkel, akár azért, hogy a nálánál erősebb állatok ellen védje magát, akár hogy biztosítsa ama létfeltételeket, melyektől az állatok meg akarják fosztani, vagy akár azért, hogy rajtaüssön azokon az állatokon, melyek táplálékául szolgálnak. Innen van az összes egyezmény, mely a vadászatra és a halászatra vonatkozik.

K.: Mi történik az emberrel mint szaporodásra képes állattal?

F.: Létfeltételének eszközei csökkennek, abban a mértékben, ahogyan fajtája szaporodik.

K.: Mit kell hát ennek következtében tennie?

F.: Ha a tavak és az erdők kimerülnek, hal és vad nem található már bennük, újabb eszközöket kell felkutatnia, hogy táplálékáról gondoskodhasson.

K.: Melyek ezek az eszközök?

F.: Kettőre csökkenthetők. Amidőn a polgárok száma még nem nagy, állatokat nevelnek. A népeket ilyenkor pásztornépeknek nevezik. Amidőn a polgárok kissé megszaporodtak már, és szűkebb földterületen kénytelenek megtalálni mindazt, amivel táplálkozhatnak, földművelésbe kezdenek. A népek ilyenkor földművelők.

K.: Mi szükséges a föld fejlett műveléséhez?

F.: Emberekre van szükség, akik már társadalmakban vagy szétszórt falvakban egyesültek, valamint egyezményekre, melyeket egymás közt kötöttek.

K.: Mi a tárgya ezeknek az egyezményeknek?

F.: Biztosítani, hogy a szarvasmarha azé legyen, aki eteti, a mező termése pedig azé, aki feltöri a földet.

[10] Aki az erkölcstan igazi elveit akarja megismerni, annak, mint ahogy én tettem, a testi érzékelőképesség elvére kell rájönnie, s az éhség, a szomjúság stb. szükségérzetében kell keresnie az okot, mely a már elszaporodott embereket arra kényszeríti, hogy földet műveljenek, társadalomban egyesüljenek, és olyan egyezményeket kössenek egymással, melyek betartása vagy megszegése teszi igazzá vagy igazságtalanná az embereket.

K.: Mi bírja rá az embert ezekre az egyezményekre?

F.: Érdeke és előrelátása. Ha csak egy polgár is akadna, aki elvehetné a termést attól, aki veti és aratja, akkor senki sem művelné a földet, senki sem vetne. A következő évben a település ki lenne téve a szükség és az éhínség borzalmainak.

K.: Mi következik a földművelés szükségességéből?

F.: A tulajdon szükségessége.

K.: Meddig terjednek ki azok az egyezmények, melyek a tulajdont szabályozzák?

F.: Kiterjednek ezek személyemre, gondolataimra, életemre, szabadságomra, javaimra.

K.: Vajon mi következik a tulajdonra vonatkozó egyezményekből, amidőn ezeket már leszögezték?

F.: Büntetések azokra, akik megsértik, azaz a tolvajokra, a gyilkosokra, a vakbuzgókra és a zsarnokokra. Ha eltöröljük e büntetéseket, semmissé válik minden egyezmény az emberek között. Mihelyt csak egyikük büntetlenül ronthat rá a többiek tulajdonára, az emberek tüstént hadiállapotba lépnek. Felbomlik közöttük minden társadalmi kötöttség. Menekülni kénytelenek, mint ahogy menekülnek az oroszlánoktól és a tigrisektől.

K.: Vajon vannak-e a civilizált országokban a tulajdonjog ellen vétőket sújtó büntetések?

F.: Igen. Legalábbis mindazon országokban, ahol nincs vagyonközösség,*[5] azaz úgyszólván valamennyi nemzetben.

K.: Vajon mi teszi a tulajdonjogot oly szentté, és mi okból van úgyszólván mindenütt istene a tulajdonnak *Terminus* néven?

F.: Azért, mert a tulajdon megőrzése a birodalmak erkölcsi istene. Ez tartja fenn a házibékét, és biztosítja a jog uralmát. Az emberek csak azért tömörültek, hogy tulajdonukat biztosítsák. Az igazságosság, mely úgyszólván valamennyi erényt önmagában egyesít, abban áll, hogy megadja mindenkinek a magáét, következésképpen a tulajdonjog fenntartására korlátozódik. A különböző törvények mindig csak eszközök voltak a polgárok eme jogának biztosítására.

K.: S vajon a gondolatot is a tulajdonok sorába lehet-e iktatni, és ilyenkor mit értünk e szón?

F.: Például azt a jogot, hogy Istent olyan módon tisztelhetem, mely hitem szerint neki a legkellemesebb lehet. Aki megfoszt e jogomtól, tulajdonomba gázol, és bármi legyen is rangja, büntetést érdemel.

K.: Vannak-e oly esetek, amidőn a fejedelem szembehelyezkedhet új vallás létesítésével?

F.: Igen, ha ez a vallás a világnézeti türelmetlenség alapján áll.

K.: Mi hatalmazza fel őt ilyenkor erre?

F.: A társadalom biztonsága. Ebből a vallásból ugyanis, ha ural-

kodóvá válik, üldöző vallás lesz. Márpedig a fejedelemnek feladata alattvalói boldogságán munkálkodni, s ilyen vallás terjedésével szembe kell szegülnie.

K.: De miért nevezzük az igazságosságot az összes erények csírájának?

F.: Azért, mert attól fogva, hogy az emberek jólétük biztosítása végett társadalomban tömörülnek, az igazságosság megkívánja, hogy minden egyes ember szelídségével, emberiességével és erényeivel, amennyire csak teheti, e társadalom boldogságához járuljon hozzá.

K.: Feltételezem, hogy a nemzetek törvényeit az igazságosság diktálja. Milyen módon bírhatom rá a nemzeteket, hogy tiszteletben tartsák a törvényeket, és milyen módon kelthetem fel a lelkekben a hazaszeretetet?

F.: Ezek az eszközök a következők: büntetések, melyeket a gonosztettekre rónak, valamint jutalmak az erények számára.

K.: Melyek az erény jutalmai?

F.: Címek, tisztségek, a társadalmi megbecsülés, valamint mindazok a gyönyörök, melyeket ez a megbecsülés képvisel.

K.: Milyen büntetés jár a gaztettnek?

F.: Bizonyos esetekben a halál, gyakran a szégyen, mely együtt jár a megvetéssel.

K.: Vajon büntetés-e a megvetés?

F.: Igen, legalábbis a szabad és jól kormányzott országokban. A társadalmi megvetés okozta kínzás ilyen országban kegyetlen és rettegett dolog. Elegendő ahhoz, hogy az előkelőket kötelességükre bírja. A megvetéstől való félelem teszi őket igazságossá, tevékennyé, dolgossá.

K.: Kétségtelen, hogy az igazságosságnak kell igazgatnia a birodalmakat. Neki kell uralkodnia a törvények által. De vajon a törvények mind azonos természetűek-e?

F.: Nem. Vannak, hogy úgy mondjam, változatlan törvények, melyek nélkül a társadalom nem képes fennmaradni vagy legalábbis jólétben fennmaradni. A tulajdonra vonatkozó alapvető törvények tartoznak ide.

K.: Szabad-e néha áthágni ezeket?

F.: Nem szabad, kivéve ama ritka eseteket, amidőn a haza üdvéről van szó.

K.: Ki jogosít fel ilyenkor a törvények megszegésére?

F.: A társadalom érdeke, amely csak egyetlen és sérthetetlen törvényt ismer el: *Salus populi suprema lex esto.*

K.: Vajon az összes törvényeknek hallgatniuk kell-e, ha ez a törvény megszólal?

F.: Igen. Ha fegyveres törökök menetelnek Bécs felé, a törvényhozó, hogy a törököket kiéheztesse, egy pillanatra megszegheti a tulaj-

donjogot, lekaszálhatja honfitársai termését, felgyújthatja magtáraikat, ha azok az ellenség közelében vannak.

K.: Vajon oly szentek-e a törvények, hogy sohasem szabad őket reformálni?

F.: Sőt, reformálni kell őket, amidőn ellenkeznek a többség jólétével.

K.: De vajon a polgárt nem tekintik-e gyakran vakmerőnek, aki büntetést érdemel, valahányszor reformjavaslattal áll elő?

F.: Elismerem, hogy így van. Mindazonáltal az ember tartozik az igazsággal embertársainak. Az igazság ismerete mindig hasznos, minden érdekelt félnek jogában áll javasolni azt, amit előnyösnek tart társai számára, azaz ugyanezen oknál fogva minden polgárnak jogában áll, hogy azt javasolja nemzetének, ami hite szerint hozzájárulhat az általános boldogsághoz.

K.: Pedig hát vannak országok, ahonnan száműzik a sajtószabadságot, sőt még a gondolatszabadságot is.

F.: Igen. Úgy képzelik ugyanis, hogy könnyebb meglopni a vakot, mint a látót, és könnyebb rászedni az ostoba népet, mint a felvilágosultat. Nagy nemzetekben mindig találhatók olyanok, akiknek érdeke a társadalmi nyomor. Csak ezek tagadják azt, hogy a polgárnak joga lenne felhívni honfitársai figyelmét azokra a szerencsétlenségekre, melyek oly gyakran sújtanak le rá holmi rossz törvények következtében.

K.: Miért hogy nincsenek effajta gonosz emberek a még kisméretű és születőfélben levő társadalmakban? Miért hogy ezekben csaknem mindig igazságosak és bölcsek a törvények?

F.: Azért, mert a kis nemzetek törvényei az egész nép egyetértésével jönnek létre, következésképpen az egész nép hasznát szolgálják. Azért, mert a kisszámú polgárság képtelen külön társulásokat alakítani az általános társulás ellen, és nem képes a maga érdekeit a közérdektől elválasztani.

K.: Akkor hát miért tisztelik oly áhítattal a törvényeket?

F.: Azért, mert egyetlen polgár sincs, aki erősebb lenne a törvényeknél. Azért, mert a polgár jóléte a törvény betartásához fűződik, nyomora pedig a törvény áthágásához.

K.: Vajon nincsenek-e a különböző törvények közt olyanok, melyeket természeti törvény névvel illetnek?

F.: Mint ahogy mondottam, ezek ama törvények, melyek a tulajdonra vonatkoznak, s amelyek ismeretesek csaknem valamennyi nemzet körében, valamennyi civilizált társadalomban, hiszen a társadalmak csak eme törvények segítségével alakulhatnak ki.

K.: Vannak-e egyéb törvények is?

F.: Igen. Vannak változó törvények is, és ezeknek két fajtájuk van. Vannak, amelyek természetüknél fogva változók, ilyenek azok, amelyek

a kereskedelemre, a katonai fegyelemre, az adókra stb. vonatkoznak. Ezek változhatnak, sőt változniuk is kell időnként, a körülményeknek megfelelően. A többi törvények, melyek természetüknél fogva változatlanok, szintén változhatnak, mert még nem érték el tökéletességük fokát. Ezek közül említhetném a polgári és büntető törvényeket, azokat, melyek a pénzügyigazgatásra, a javak elosztására, a végrendeletekre,*[6] a házasságokra*[7] stb. vonatkoznak.

K.: Vajon e törvények tökéletlensége egyedül a törvényhozók restségének és közönyének tulajdonítható?

F.: Egyéb okok is hozzájárulnak. Így például a vakbuzgóság, a babona és a hódítás.

K.: Ha ama törvények, melyeket ezen okok egyike hozott létre, kedveznek a csalóknak, vajon mi következik ebből?

F.: Az, hogy a törvényeket ugyanezek a csalók támogatják.

K.: Vajon az erkölcsös embereknek nem kell-e az ellenkező okból e törvények hatályon kívül helyezését kívánniuk?

F.: Kell, hogy kívánják, csakhogy az erényes emberek száma csekély, és nem mindig ők a leghatalmasabbak. Ebből következik, hogy a rossz törvényeket nem törlik el, és ritkán fordul elő, hogy ez megtehető.

K.: Miért?

F.: Azért, mert lángelmére van szükség ahhoz, hogy jó törvények kerüljenek a rosszak helyére, és bátorságra is, hogy a jó törvényeket elfogadtassák. Márpedig csaknem valamennyi országról elmondható, hogy az előkelőknek nincs meg sem a szükséges tehetségük ahhoz, hogy jó törvényeket alkossanak, sem az elégséges bátorságuk, hogy bevezessék e törvényeket, s hogy szembeszálljanak a rosszindulatú emberek méltatlankodásával. Az ember szívesen igazgatja embertársait, de ezt mindig a lehető legkevesebb gonddal és fáradozással teszi.

K.: Mit kell tennie a fejedelemnek, ha – mint ahogy feltételezzük róla – tökéletesíteni kívánja a törvényekkel foglalkozó tudományt?

F.: Biztatni kell a tehetségeket e tudomány tanulmányozására, és feladatukká kell tenni különböző problémáinak megoldását.

K.: Vajon mi történhet ilyenkor?

F.: A változó törvények, melyek még tökéletlenek, megszűnnek változók lenni, azaz változatlan és szent törvényekké válnak.

K.: Miért nevezzük szentnek az ilyen törvényeket?

F.: Azért, mert a kiváló törvények, melyek szükségképpen a tapasztalatnak és a felvilágosult észnek köszönik létezésüket, a köztudatban úgy élnek, mintha maga az ég nyilatkoztatta volna ki őket. Azért, mert az ilyen törvények betartása úgy tekinthető, mintha az istenségnek legtetszőbb vallás lenne, vagyis az egyedül igaz vallás. Oly vallás, melyet

semmiféle hatalom, még az Isten sem törölhet el, hiszen az ő természetétől távol áll a rossz.

K.: Vajon a királyok nem voltak-e néha e tekintetben hatalmasabbak az isteneknél?

F.: A fejedelmek között kétségkívül vannak olyanok, akik a tulajdon legszentebb jogait megsértették, alattvalóik javaiba, életébe, szabadságába gázoltak. Az égtől ők csak hatalmat kaptak, de nem jogot arra, hogy ártsanak. Ezt a jogot nem ruházták át senkire. Hihető-e, hogy a pokoli szellemek példájára a fejedelmeket is arra ítélték, hogy alattvalóikat kínozzák? Mily szörnyű elképzelés volna ez az uralkodóról! Szabad-e hozzászoktatni a népeket ahhoz, hogy királyukban csak ellenséget lássanak, a jogarban pedig oly hatalmat, mely ártalmukra van?

Ebből a vázlatból kiérződik, hogy effajta katekizmus milyen tökéletességi fokra emelhetné a polgár nevelését, s hogy mily mértékben tenné felvilágosulttá az alattvalókat és a királyt a maguk feladatait illetően. Kiviláglik belőle az is, hogy az erkölcstanról milyen egészséges eszméket alakítana ki.

Ha az erkölcsökről szóló tudomány alapelvét a testi érzékelőképesség egyszerű tényére korlátozzuk, akkor ez a tudomány hozzáférhetővé válik mindenki számára, bármily életkorú és bármily szellemű legyen is az illető. Megvan a lehetősége annak, hogy mindenkinek azonos fogalmai legyenek róla.

Attól a pillanattól fogva, hogy ezt a testi érzékelőképességet az erkölcstan alapelvének tekintjük, életelvei megszűnnek ellentmondók lenni. Egymásba kapcsolódó alapelvei kibírják a legszigorúbb bizonyítást. Elvei, melyeket a spekulatív filozófia vakhomályából kiszabadítunk, világossá válnak, és annál nagyobb körben terjednek el, minél érzékelhetőbben tárják az állampolgárok elé az érdeket, melynél fogva erényesnek kell lenniük.*[8]

Aki képes megragadni ezt az alapelvet, ha szabad mondanom, első pillanatra észreveszi egy törvényhozás valamennyi fogyatékosságát. Tudni fogja, vajon az a gát, melyet a törvény a közjóval ellentétes szenvedélyek útjába helyez, elég erős-e ahhoz, hogy felfogja a szenvedélyek áradatát. Tudni fogja azt is, hogy a törvény oly igazságos arányban büntet és jutalmaz-e, hogy az emberek szükségképpen az erény felé terelődnek. S végül a jelenlegi erkölcstan által annyira magasztalt életelvben, mely szerint *„Ne tedd másnak, amit nem akarsz, hogy neked tegyenek"* – csak mellékes és házi használatra való előírást fog megpillantani, olyasmit, ami sohasem lesz elegendő ahhoz, hogy felvilágosítsa az állampolgárokat hazájuk iránti kötelességükről. Ennek az életszabálynak a helyébe csakhamar ezt a másik életelvet fogja iktatni, mely szerint: *A közjó a legfőbb törvény.* Ez az életigazság általánosabb és szabatosabb módon foglalja magában mindazt, ami az előbbiben

hasznos volt. Minden helyzetre alkalmazható, bármely polgár esetében. Éppúgy illik ez a burzsoára, mint a bíróra vagy a miniszterre stb. Ha szabad mondanom, mindenki ilyen elv magaslatáról szállhatna le a helyi szokások közé, melyek minden egyes nép szokásjogát alkotják, és mindenki a maga fejével tisztázhatná kötelezettségeit, hazája szokásainak és törvényeinek bölcs vagy esztelen voltát, s aztán igen egészséges ítéletet alkothatna ezekről, hiszen szüntelenül elméjében forognának azok a nagyszabású elvek, melyeknek serpenyőiben mérjük le a törvények bölcsességét, sőt méltányosságát is.

Az ifjúságnak tehát világos és egészséges fogalmakat adhatunk az erkölcstanról, azaz a becsületességi katekizmus segítségével a nevelésnek ezt az ágát a legmagasabb tökélyre fejleszthetjük. De mennyi akadályt kell legyőznünk?

NYOLCADIK FEJEZET

A pap érdekei, melyek legfőbb gátként merednek az ember erkölcsi nevelésének tökéletesítése elé

Láttuk, hogy a klérus érdekei csakúgy, mint minden testület érdekei, változnak a hely, az idő és a körülmények szerint. A papság tehát sohasem fog magáévá tenni olyan erkölcstant, melynek szilárdak az elvei. Olyan erkölcstanra van szüksége, melynek előírásai homályosak, ellentmondók, tehát változandók, és mindama helyzetekre alkalmazhatók, melyek előtt a papság állhat.

A papnak önkényes erkölcstanra van szüksége,[11] mely felhatalmazza arra, hogy ma oly cselekedetet törvényesítsen, melyet holnap szörnyűnek fog nyilvánítani.

Hasznos tanulságot csak az ember, a nemzetek és a törvények történetéből meríthetünk, valamint azokból az indítóokokból, melyek e törvények létrejöttéhez hozzájárultak. Az igazságosság alapelveit a klérus nem ilyen forrásokból meríti. Jól tudja ő, hogy a népek, ha ilyes-

[11] Nincs oly nyilvánvaló tétel, melyet a teológusok ne tennének problematikussá. Volt alkalmunk látni, hogy az időpont és a körülmények szerint vagy azt állították, hogy a fejedelemnek, vagy azt, hogy a törvénynek kell engedelmeskedni. Pedig hát sem az ész, sem maga a királyi érdek nem hagy kétséget e tárgyban. Kövessétek a törvényt, mondotta XII. Lajos, még akkor is, ha az uralkodót a zaklatás arra kényszeríti, hogy a törvénnyel ellentétes parancsokat adjon.

A törvényről úgy hírlik, hogy a fejedelem megfontolt akaratával azonos. Parancsai viszont olyan hírben állnak, mintha miniszterei és kegyencei akaratát fejeznék ki.

minek a tanulmányozása felvilágosítaná őket, a különböző cselekedeteknek járó megbecsülést vagy megvetést a társadalmi haszon mértékével mérnék. S miféle tiszteletben részesítenék ők ilyenkor a boncokat, a brahminokat, valamint ezek állítólagos szentségét? Mivé válna ezek önsanyargatása, szőrcsuhája, vak engedelmessége, valamint mindaz a szerzetesi erény, mely semmivel sem járul hozzá a nemzet jólétéhez? Az állampolgár erényeivel, a bőkezűséggel, az igazsággal, az igazságossággal, a baráti hűséggel, az adott szóval, valamint a környező társadalom iránti elkötelezettségünkkel nem így állunk. Az ilyen erények valóban hasznosak. Innen van, hogy semmi hasonlatosság sincs a szent[12] és az erényes honpolgár között.

Lám, a klérus azt akarja, hogy őt hasznosnak higgyék, s ezért azt állítja, hogy az emberek becsületességüket az ő imáinak, valamint a kegyelem hatásának köszönhetik.[13] A tapasztalat viszont azt bizonyítja, hogy az ember becsületessége nevelésének a műve. Minden nép azzá válik, amivé bölcs törvényei teszik. A jelenlegi Itáliának több a hite, de kevesebb az erénye, mint ókori elődjének. Bizonyítja a tapasztalás azt is, hogy az egyes emberek fogyatékosságát mindig a fogyatékos közigazgatásra kell visszavezetni.

Világos eszméket az igazságosságról erkölcsi katekizmus segítségével adhatunk. Ez fogja az emberek emlékezetébe idézni mindazokat az okokat, melyek révén társadalomba tömörültek, egyszerű és alapvető egyezményeket kötöttek. Csakhogy minél világosabb lenne ez a katekizmus, annál inkább tiltanák közzétételét. Ennek a katekizmusnak feltétele lenne, hogy az ifjúságot olyan férfiak oktassák, akik járatosak a természetjogban, a nemzetközi jogban, valamint minden birodalom főbb törvényeiben. Ilyen emberek csakhamar a világi hatalomra ruháznák a tiszteletet, melyet az egyházi hatalom iránt szokás tanúsítani. A papok mindig ellenszegülnek majd ilyen mű kiadásának. S bűnös ellenkezésük ráadásul még helyeslésre is találna.

Cselszövéseiken csak a szükségesség képes diadalmaskodni, csak ez képes meghozni a kívánt változást, mely azonban a kormányzatok jóindulata, támogatása és együttműködése nélkül kivihetetlen.

[12] Az önkényuralmi kormányzat keretei közt az ember lehet vallásos, de nem lehet erényes. A kormányzat ugyanis az egyes egyének érdekeit különválasztja a közérdektől, s az emberekből kioltja a hazaszeretetet. Ebből következik, hogy semmi kapcsolat nincs a vallás és az erény között.

[13] Sokszorozzuk meg a papok számát valamely tartományban, a csendőrőrszemek számát egy másik tartományban, akkor meg fogjuk látni, hogy a tolvajok száma abban a tartományban fog megsokszorozódni, amelybe a papokat raktuk. Ha tízmilliót költünk évente lovasokra, ez az összeg több gonosztevőt és gazfickót fog kordában tartani, mintha százötven milliót költenénk évente papokra. Mekkora összegeket takaríthat meg ilyen módon egy nemzet! És van-e rablóbanda, mely nagyobb terhet jelent az államnak, mint a klérus?

A legtöbb kormányzat tökéletlen, s ez a második akadálya annak, hogy az ember erkölcsi nevelése tökéletesíthető legyen

Rossz kormányzati formának olyan kormányzatot nevezünk, melynek keretei közt a polgárok érdekei megoszlanak és ellentétesek. A törvény ilyenkor nem egyenlő mértékben kényszeríti őket arra, hogy a közjóra törekedjenek. Kevés tehát a jó kormányzat. S vajon a rossz kormányzatokban melyek azok a cselekedetek, melyeket erényesnek szokás nevezni? Vajon ama cselekedeteknek jár ez a név, melyek a többség érdekeivel megegyeznek? Az ilyen cselekedeteket gyakran bűnösnek nyilvánítják a hatalmasok rendeletei, valamint a század erkölcsei. Milyen tisztességes előírásokat kell tehát ilyen országban adnunk az állampolgároknak, és milyen mód szükséges ahhoz, hogy mélyen bevéshessük emlékezetükbe?

Miként mondottam már, az ember két nevelést kap. Először a gyermekkori nevelést tanítóitól, azután az ifjúkori nevelést attól a kormányzati formától, melynek keretei közt él, valamint nemzete erkölcseitől. Ha a nevelés e kettős szakaszának előírásai ellentmondóak, akkor az első fajta nevelés előírásai semmit sem érnek.

Ha fiamat gyermekkora óta hazaszeretetre neveltem, s ha arra kényszerítettem, hogy boldogságát erényes cselekedetek gyakorlásában pillantsa meg, vagyis oly tettek gyakorlásában, melyek a többségnek hasznosak, akkor ez a fiú, mihelyt megismerkedik a világgal, és azt látja, hogy a hazafiak csüggedten élnek, megvetésben, nyomorban és elnyomásban, s ha megtudja, hogy az előkelők és a gazdagok gyűlölik az erényes embereket, akiket bemocskol a polgárság, kiközösít az udvar, azaz száműzi őket a kegyek, a tisztségek és a vagyon tárházából (amik kétségkívül kézzelfogható javak), akkor száz ellenében fogadhatom, hogy fiam csak üres szószátyárt fog bennem látni, zord vakbuzgót, megveti személyemet, ellenem irányuló megvetése áthat majd elveimre is, ő pedig elmerül mindama bűnökben, melyeket a kormányzati forma, valamint honfitársainak erkölcse támogat.

Ám ha ezzel szemben a gyermekkorában kapott előírásokat felidézzük neki ifjúkorában is, és ha a világgal megismerkedve azt látja, hogy a tanítóitól kapott életelveket mindenki tiszteli, ő is tiszteletet fog érezni ezen elvek iránt, melyek magatartását szabályozni fogják. Erényes ember lesz belőle.

Törökországban, ahol az emberek mindig félelemben élnek, mert szüntelenül ki vannak téve az erőszaknak, nem szeretheti az állampolgár sem az erényt, sem a hazáját. Ha boldogsága biztosítása érdekében

mindig kénytelen erőszakkal utasítani vissza az erőszakot, mit sem fog törődni azzal, hogy igazságos legyen. Beéri majd erejével. Márpedig kiről mondjuk, hogy erős az önkényes kormányzatban? Arról, aki a zsarnokok és az alzsarnokok kegyeit élvezi. Ez a kegy már maga hatalom. Elnyerése érdekében semmi sem költséges. Ha aljassággal, hazudozással és jogtalansággal meg lehet szerezni, akkor az emberek aljasak, hazugok és igazságtalanok. Az őszinte és nyíltszívű embernek nincs mit keresnie ilyen kormányzatban. Karóba is húzzák az első adandó alkalommal. Amenyire bizonyos, hogy nincs, aki ne félne a fájdalomtól és a haláltól, éppoly bizonyos az is, hogy a gonosztevő az ilyen országban bármikor jogosnak találhatja a legbecstelenebb magatartást.

Az embereket a kölcsönös szükségletek kényszerítették arra, hogy társadalomba tömörüljenek. Azért alapítottak városokat, mert előnyösebbnek találták a gyülekezést, mint az elszigetelődést. A jólét iránti vágy volt tehát egyetlen mozgató oka egyesülésüknek. Márpedig ugyanez az ok szükségképpen arra kényszeríti őket, hogy a bűn mellett kössenek ki, amidőn a kormányzati forma jóvoltából a bűnt vagyonnal, tisztséggel és boldogsággal jutalmazzák.

Bármennyire érzéketlenek vagyunk is a vagyon és a rang szeretete iránt, minden országban, ahol a tehetetlen törvény nem képes hathatósan támogatni a gyengét az erőssel szemben, s ahol csak elnyomók és elnyomottak, hóhérok és akasztottak láthatók, elkerülhetetlen, hogy ne a vagyont és a jó állásokat keresse mindenki, ha nem is azért, hogy jogtalanságot kövessen el, de legalább azért, hogy megmeneküljön az elnyomástól.

Vannak ám olyan önkényuralmi kormányzatok, ahol még mindig dicsérettel halmozzák el a régi bölcsek és hősök mérsékletét, érdektelenségüket magasztalják csakúgy, mint lelkük emelkedett és nemes voltát. Ám legyen, csakhogy az erények itt már divatjamúlt erények. A nagylelkű embereket minden száj magasztalja, de ez a magasztalás egyetlen szívben sem található. Magatartásukban az emberek sohasem részedettjei az efféle dicshimnuszoknak.

Miben foglalhatók össze olyan apa tanácsai fiához, aki zsarnoki kormányzatban él? Ebben az ijesztő mondatban: „Fiam, légy aljas, csúszómászó, erénytelen, tehetségtelen, jellemtelen. Légy olyan, amilyennek az udvar akarja, hogy légy. Élted minden pillanatában emlékezz rá, hogy rabszolga vagy."

Képzeljük el, hogy Xerxész idejében egy spártai embert egy perzsa nagyúr tanítójául neveztek volna ki. Mi történt volna? Az ifjú, akit a hazaszeretet és a zord önmegtartóztatás előírásai szerint neveltek, gyűlöletessé tette volna magát honfitársai szemében, és férfias, bátor becsületességével saját szerencséjét akadályozta volna. „Ó görög, te kegyetlenül erényes – kiáltott volna az atya –, mit csináltál fiamból?

Vesztét okoztad. Én középszerű szellemnek szántam őt, lágy, hajlékony erényeket kívántam neki, melyeket Perzsiában bölcsességnek, szellemnek, magatartásnak, emberismeretnek stb. neveznek. Szép nevek ezek, mondod majd te erre, melyekkel Perzsia a kormányzatában polgárjogot nyert bűnösöket leplezi. Ám legyen. Én fiam jólétét és szerencséjét kívántam. Nincstelensége vagy gazdagsága, élete vagy halála a fejedelem kezében van. Jól tudod te ezt. Ügyes udvaroncot kellett volna tehát csinálni belőle, te azonban csak hőssé és erényes emberré faragtad." Így beszélt volna az apa. Mit lehet erre válaszolni? Az óvatos perzsák ezt fűzték volna hozzá: Van-e nagyobb ostobaság, mint tisztességes és fennkölt nevelést adni olyan embernek, akit a kormányzati forma csak arra szánt, hogy silány udvaronc és sötét gonosztevő legyen!

Ebből következik tehát, hogy mindazon országokban, ahol az erény gyűlöletes a hatalmon levő szemében, haszontalan, de egyben esztelen dolog is arra törekedni, hogy tisztességes állampolgárokat formáljunk.

TIZEDIK FEJEZET

A nevelés erkölcsi részét érintő minden fontos reform ugyancsak fontos reformot feltételez a törvények és a kormányzati forma területén

Ha bűnös kormányzatban helyes nevelési tervet javasolunk, és ha ennek az új nevelésnek az előírásai ellentmondásban vannak az erkölcsökkel és a kormányzattal, akkor ezeket az előírásokat mindig rossznak fogják tartani. Melyik pillanatban fogadják majd el ezeket? Akkor, ha a nép nagy szerencsétlenségeket és nagy bajokat él át, és ha a körülmények szerencsés és sajátos összejátszása reform szükségességét érezteti a fejedelemmel.

Néhány kiváló férfiú kellőképpen megvilágította már ezt a témát, a nevelés azonban még mindig ugyanaz. Vajon miért? Azért, mert ahhoz, hogy jó nevelési tervet rajzolhassunk meg, elegendő felvilágosultnak lenni. Bevezetéséhez azonban már hatalom is kell. Ne csodálkozzunk tehát, hogy ebben a műfajban a legjobb munkák sem idéztek elő észrevehető változást. De vajon ezeket a munkákat ennek következtében haszontalannak kell-e tekintenünk? Szó se róla! Hiszen kézzelfoghatóan előrelendítették a nevelés tudományát. Ha a gépész új gépet talál fel, és kiszámítja hatását, bebizonyítja hasznosságát, akkor a tudomány tökéletesedik. Ha a gépet még nem alkották meg, azaz semmi hasznot sem hajt még a társadalomnak, a felfedezés akkor is megtörtént.

Most már csak a gazdag embert kell megtalálni, aki megépítteti. Ez a gazdag pedig előbb-utóbb előkerül.

Ily hízelgő eszmének feltétlenül ösztönöznie kell a filozófusokat a neveléstudomány tanulmányozására. Ha egyáltalán van olyan kutatási ág, mely méltó az erényes polgárhoz, akkor az kétségtelenül oly igazságok kutatásában pillantható meg, melyeknek ismerete egy napon valóban hasznos lehet az emberiségre. Mily vigasztaló reménység ébred olyan munka nyomán, mely az utókor jólétét egyengeti! A felfedezések ezen a területen megannyi csírák, melyek ha megfelelő elmékbe jutnak, csak a kellő pillanatot várják, hogy megtermékenyülhessenek. Ez az esemény pedig előbb-utóbb bekövetkezik.

Az ostoba ember szemében az erkölcsi világrend szüntelenül nyugalomban és mozdulatlanságban van. Azt hiszi ő, hogy minden úgy volt, úgy van, és úgy lesz, ahogy most van. A múltban és a jövőben mindig csak a jelent látja. A felvilágosult ember nem így gondolkodik. Az erkölcsi világrend úgy jelenik meg tudatában, mint szüntelen változás, véget nem érő forrongás. Úgy véli, hogy a világegyetem állandó mozgásban van, s szüntelenül újrateremti magát, mindig új és új formákban, míg végül teljesen kimeríti az összes kapcsolatokat, s míg mindaz megtörténik, ami megtörténhetett, és az elképzelhető már a múlté lesz.

A filozófus megpillantja tehát a közelebbi vagy a távolabbi jövőben azt a napot, amidőn a hatalom is magáévá teszi majd a bölcsesség által eléje tárt oktatási tervet. Ez a remény élteti őt, s már jó előre igyekszik aláásni az előítételeket, melyek e terv végrehajtása elé tornyosulnak.

Ha hatalmas műemléket akarunk emelni, először az alapjait kell leraknunk, de még ennek előtte a helyet kell kiválasztanunk, lebontanunk a viskókat, melyek útjába állnak, és elhordanunk a törmeléket. Ilyen feladat vár a filozófiára. Most már ne vádolják azzal, hogy semmit sem épít.[14] Hiszen napjainkban a filozófia pótolja világos, egészséges és egyenesen az emberi szükségletekből merített erkölcstannal azt a sötét szerzetesi és vakbuzgó erkölcstant, mely valóságos csapás volt

[14] Sokáig azt hirdették a filozófusokról, hogy mindent lerombolnak, de semmit sem építenek. Mit jelent e szemrehányás? Ha ezek a modern Herkulesek csak szörnyszülött tévedéseket irtottak volna ki, már ezért is megérdemelnék az emberiség háláját.

A vád, mellyel e tekintetben illetik őket, abból a *szükségérzetből* ered, *hogy az emberek általában szeretnek hinni*, mégpedig vagy igazságokban, vagy hazugságokban. Már fiatalságukban beléjük nevelik ezt a szükségérzetet, mely idők múltán mohóvá teszi őket, hiszen mindig éhesek a táplálékra. Ha a filozófus megsemmisít egy téves eszmét, az emberek mindig hajlandók rá, hogy ezt mondják neki: milyen másik tévedéssel fogja helyettesíteni? Mintha csak a beteget hallanám, amint ezt kérdi orvosától: Uram, ha kigyógyít majd betegségemből, milyen kellemetlenséget fog a helyére iktatni?

az egész világra, mind a jelenben, mind a múltban. Csak neki köszönhető az erkölcstan ezen egyetlen és alapvető életigazsága: *A társadalom jóléte legyen a legfőbb törvény.*

Kétségtelen, hogy kevés kormányzat alkalmazkodik ehhez az életigazsághoz. De vajon a filozófusok hibájából van-e így? Helytelen lenne, ha tehetetlenségüket bűnnek rónánk fel. Amidőn az építész megszerkesztette a tervet meg a palota keresztmetszetét, felfektette költségvetését, feladatának ezzel eleget tett. Az állam feladata ezek után megvásárolni a telket és előteremteni a szükséges összeget az építkezéshez. Az erkölcsi épületnek a filozófus az építésze. A terv készen áll. Csak az akadályokat kell elhárítani, melyeket a vallási vagy a zsarnoki ostobaság az erkölcstan terjedésének állít útjába. Ha ez megtörtént, büszkén mondhatjuk, hogy a neveléstudományt a lehető legmagasabb fejlődési fokra visszük.

TIZENEGYEDIK FEJEZET

A nevelésről, minekutána elhárítottuk az akadályokat, melyek terjedésének útját állják

Ha valamely országban a tisztségek és a jutalmak mindig az érdemes embernek jutnak, s ha az egyéni érdek mindig a közösség érdekeihez kapcsolódik, akkor az erkölcsi nevelés szükségképpen kiváló, az állampolgárok pedig szükségképpen erényesek.

Az ember (és ezt a tapasztalás is bizonyítja) természeténél fogva utánzó, mint a majom. Ha tisztességes állampolgárok körében él, ő is tisztességes polgárrá válik, feltéve, hogy a tanítómesterek előírásai nem ellenkeznek a nemzet erkölcseivel. Feltéve továbbá azt is, hogy a példák és az előírások egyaránt arra irányulnak, hogy az emberben a képességek és az erények iránti vágyat lobbantsák lángra, valamint azt, hogy polgártársaink irtóznak a bűntől, megvetik a tudatlanságot, azaz nem ostobák és nem gonoszak. Emlékezetünkben az érdem eszméje a jólét eszméjével társul. Boldogság iránti vágyunk az erény iránti vágyra sarkall bennünket.

Ha látom, hogy a tisztségek olyanok kezén halmozódnak fel, akik hasznára voltak a hazának, ha mindenütt csak józan eszű polgárokat találok, mindenütt csak tisztességes beszédet hallok, akkor az erényt úgyszólván úgy fogom elsajátítani, ahogyan anyanyelvemet sajátítottam el, azaz észrevétlenül.

A gonosz ember, az erőteljest nem számítva, minden országban azzal azonos, akit a törvények és a nevelés tesznek gonosszá.*[9]

Kimutattam már, hogy a kiváló erkölcsi nevelés a kiváló kormányzattól függ. Ugyanezt mondhatom el a testi nevelésről. Minden bölcs alkotmánynak célja, hogy ne csak erényes polgárokat formáljon, hanem egyben erős és tagbaszakadt polgárokat. Az ilyen emberek boldogabbak, és alkalmasabbak mindazon állások betöltésére, melyekre a köztársaság érdeke szólítja őket. A felvilágosult kormányzatnak tehát a testnevelést ismét jogaiba kell iktatnia.

Ami pedig a művészetekben és a tudományokban kiváló férfiak formálására vonatkozó nevelést illeti, nyilvánvaló, hogy ennek tökéletesítése szintén a törvényhozó bölcsességétől függ. Fel kell szabadítania a tanítókat a babonás tisztelet alól, melyet a régi szokások iránt éreznek. Szabad kibontakozást kell engednie tehetségüknek. Kilátásba helyezett jutalmakkal kell arra kényszerítenie őket, hogy tökéletesítsék az oktatás módszereit,*[10] valamint a versengés szellemét. Ha a művelt és diákjaik szellemi vezetésében járatos tanítókat ilyen remény ösztönzi, akkor a lehető legmagasabb fokra fogják vinni, méghozzá igen hamar, a nevelés tudományának ezt a máris leghaladottabb részét.

A jó vagy rossz nevelés csaknem teljes egészében a törvényeknek köszönhető. Csakhogy – felelik majd nekem – mennyi bölcsességre van szükség ahhoz, hogy jó törvényeket alkothassunk! Kevesebbre, mintsem gondolnánk. Elegendő, ha a minisztériumnak érdeke fűződik a jó törvények megalkotásához, és ha kívánja is ezt. Tegyük fel egyébként, hogy nem rendelkezik kellő ismeretekkel. Minden felvilágosult és erényes polgár az ő segítségére fog sietni. Elkészülnek majd így a jó törvények, az akadályok pedig majd elhárulnak a nevelés előrehaladásának útjából.

Lehetséges-e azonban, hogy mindaz, ami könnyűszerrel megoldható a gyenge, kezdetleges és érdekeit illetően még alig bonyolult társadalmakban, megvalósulhasson a gazdag, hatalmas és népes társadalmakban is? Hogyan lehet ily társadalmakban az emberek féktelen hatalomvágyát gátak közé szorítani? Hogyan lehet megelőzni a becsvágyó emberek terveit, akik arra szövetkeznek, hogy leigázzák honfitársaikat? Hogyan lehet végül hathatósan ellenállni ama irtózatos zsarnok hatalom létrejöttének, mely a tehetség és az erény megvetésére épült, a népeket tétlenségre kárhoztatja, félelmet és nyomort ajándékoz nekik?

A túlságosan nagy kiterjedésű birodalmakban talán csak egy mód van arra, hogy tartósan oldhassuk meg a kiváló törvényhozás és a tökéletes nevelés kettős problémáját. Abból áll ez, mint ahogy már mondottam, hogy ugyanezeket a birodalmakat bizonyos számú szövetségi köztársaságra osztjuk fel, melyeknek kis kiterjedése védelmet nyújt polgártársaik becsvágyával, szövetségük pedig a szomszédos népek becsvágyával szemben.

Nem szándékszom bővebben tárgyalni e kérdést. E szakaszban az

volt a célom, hogy világos és egyszerű fogalmakat adjak a testi és az erkölcsi nevelésről. Körül akartam írni a különböző oktatási formákat, melyek az emberhez, a polgárhoz és az ilyen vagy amolyan foglalkozású polgárhoz illenek. Meg akartam jelölni a reformokat, melyeket a kormányzatoknak kell végrehajtaniuk. Fel akartam hívni a figyelmet az akadályokra, melyek napjainkban az erkölcs tudományának terjedését gátolják, és megmutatni végül, hogy mihelyt elhárítják ezeket az akadályokat, a kiváló nevelés problémája csaknem teljes egészében megoldódik.

Ezt a fejezetet egy megjegyzéssel zárom: ily fontos téma kellő megvilágításához előbb az embert kellett megismerni. Elméjének képességeit és annak horderejét kellett meghatározni. Megmutatni a rugókat, melyek mozgásba hozzák, a módját, ahogyan ezek a rugók működésbe kezdenek, és megértetni végül a törvényhozóval mindazokat az új módszereket, melyekkel a törvények nagy művét tökéletesítheti. Ha e különböző témákról néhány új és hasznos igazságot fedtem fel az embereknek, akkor teljesítettem feladatomat. Jogom van megbecsülésükre és hálájukra.

A rengeteg kérdés közül, melyeket ebben a műben tárgyaltam, egyik legfontosabb volt megtudni, vajon a tehetség, az erények és a képességek, melyeknek hatalmukat és boldogságukat köszönhetik a nemzetek, a táplálkozásban, a vérmérsékletben és az öt érzékszervben megnyilvánuló különbségből erednek-e, melyekre a kiváló törvényeknek és a kiváló közigazgatásnak semmi hatásuk sincsen? Vagy pedig: vajon ugyanez a tehetség, ugyanezek az erények és ugyanezek a képességek a nevelés következményei-e, melyek teljességgel a törvényektől és a kormányzati formától függenek?

Ha ez utóbbi állítás igazságát sikerült bebizonyítanom, akkor el kell ismerni, hogy a nemzetek jóléte önnön kezükben van. És a jólét teljességgel annak a többé-kevésbé eleven érdeklődésnek függvénye, mellyel nekilátnak majd, hogy a nevelés tudományát tökéletesítsék.

Általános tanulságok

Az emberi elme nem egyéb, mint eszméink szövedéke. Eszméink – mondja Locke – érzékeinken keresztül jutnak hozzánk. Ebből az elvből – csakúgy, mint az én elveimből – azt a tanulságot lehet levonni, hogy az elme csupán szerzett birtokunk. Aki a természet puszta ajándékának tekinti, mintha sajátos alkat következménye lenne, anélkül, hogy meg tudná nevezni azt a szervet, amely létrehozza, rejtett tulajdonságokat akar ismét becsempészni a filozófiába. Annyi ez, mint hinni bizonyíték nélkül. Felelőtlen ítélet az ilyen.

A tapasztalás és a történelem egyaránt értésünkre adja, hogy az elme független a többé-kevésbé kifinomult érzékektől. A különböző alkatú emberek ugyanazokra a szenvedélyekre és ugyanazokra a gondolatokra képesek. Locke elvei korántsem mondanak ellent ennek a nézetnek, sőt egyenesen támogatják. Azt bizonyítják, hogy a nevelés tesz bennünket azzá, amik vagyunk, s hogy az emberek annál inkább hasonlítanak egymáshoz, minél hasonlatosabbak nevelési módszereik. Következik ebből, hogy a német jobban hasonlít a franciához, mint az ázsiaihoz, és jobban a némethez, mint a franciához. Az emberek elméje azért oly igen különböző, mert a nevelés egyikük számára sem ugyanaz.

Íme a tények, melyek szerint művemet alkottam. Nagy bizalommal adom át a közönségnek, hiszen elveimnek Locke elveivel való hasonlatossága biztosít igazságuk felől. Ha a teológusok támogatását meg akarnám nyerni, hozzáfűzném, hogy ugyanezek az elvek felelnek meg leginkább azoknak az eszméknek, melyeket a kereszténynek az isteni igazságosságról kell alkotnia.

Valóban, ha az emberek szelleme, karaktere és szenvedélyei szerveik egyenlőtlen tökéletességétől függnének, és ha minden egyén egymástól különböző gépezet lenne, akkor hogyan követelhetné az égi igazságosság, sőt a földi is ugyanazokat a megnyilvánulásokat egymáshoz nem hasonlító gépektől? Vajon adhatja-e Isten mindenkinek ugyanazt a törvényt anélkül, hogy ellátná valamennyit a törvény betartásának ugyanazon eszközeivel? Ha kötelező az emberre nézve, hogy becsületes legyen, és ha becsületességének ez a fajtája gyakran nagy bölcsességet tételez fel, akkor az átlagosan jó alkatú embereknek az istenség jóvoltából azonos szellemi készséggel kell rendelkezniük.

Nehogy azt képzelje valaki, hogy elveim igazságát teológiai érvekkel akarom alátámasztani. Nem akarom leleplezni a vakbuzgók előtt azokat, kiknek nézetei erről a tárgyról különböznek az én nézeteimtől. Más fegyverekkel venni fel a harcot és nem az ész fegyvereivel, annyi lenne, mint hátulról sebezni meg az ellenfelet, kinek nem merünk a szemébe nézni. Elveim egyedüli bírája az ész és a tapasztalat. Ha ezek igazságát kimutatjuk, nem fogom ebből azt a következtetést levonni, hogy elveimet azonnal és egyetemlegesen kell elfogadni. Az igazság mindig lassan terjed. A magyar ember hisz a vámpírokban, jóval azután is, hogy ezek nemlétezését bebizonyították neki. Ha a tévedés nagy múltra tekint vissza, akkor sokáig tiszteletet kelt. Nem ringatom magam abban az ábrándban, hogy a közönséges emberek az én nézeteim javára lemondanak ama nézeteikről, melyekben felnövekedtek.

Hány embert találunk, aki lelkében meg van győződve valamely elv hamis voltáról, és mégis hirdeti, mert mindenki hisz benne, s mert senki sem akar a közvéleménnyel szembeszállni. Kevés őszinte barátja van az igazságnak, kevesen foglalkoznak lelkesen az igazság kutatásá-

val, s kevesen teszik magukévá az eléjük tárt igazságot. Ahhoz, hogy valaki az igazság apostolának merje magát nyilvánítani, minden boldogságát az igazság birtoklásában kell megpillantania.

Egyébként kik azok az emberek, akiknek mindenekelőtt kell rájönniük új nézetek igazságára? A fiatal emberek kis száma ez, akik midőn a világba lépnek, nem rendelkeznek még megrögzött nézetekkel, s így a legésszerűbbet választják. Önekik ír a filozófus, valamint az utókornak. Egyedül a filozófus pillantja meg a jövő távlatában azt a napot, amidőn az igaz, de különleges és kevéssé ismert nézet válik szükségképpen közvéleménnyé. Aki nem tudja előre élvezni az utókor dicséretét, és türelmetlenül kívánja a pillanatnyi dicsőséget, annak tartózkodnia kell az igazság kutatásától. Az igazság úgysem fog őelé toppanni.

A fizikai érzékelőképesség elvének fontossága, hatóköre

Mit nevezünk tudománynak? Olyan tételek kapcsolatát, melyek egytől egyig általános és alapvető elvre vonatkoznak. Vajon tudomány-e az erkölcstan? Igen, feltéve, ha a testi érzékelőképességben sikerült felfedeznem azt az egyetlen elvet, melynek az erkölcstan valamennyi előírása szükségképpen következménye. Nyilvánvaló bizonyítéka ezen elv igazságának, hogy ez az elv az emberek összes létezési módját megmagyarázza, elénk tárja szellemük, ostobaságuk, gyűlöletük, szeretetük, tévedéseik és ellentmondásaik okait. Ezt az elvet mindenkinek azonnal el kell fogadnia, hiszen mindenki magáévá teszi, hogy a testi érzékelőképesség létezik, az erről való eszme világos, fogalma tiszta, kifejezése szabatos. Ily egyszerű tételhez még árnyéka sem férhet a tévedésnek.

A testi érzékelőképesség, úgy látszik, őrzőangyalként adatott az embereknek, azzal a feladattal, hogy testi épségükön őrködjék. A cél, hogy boldogok legyenek, s talán ez a természet egyetlen kívánsága, az erkölcs egyedüli igaz elve. Ha jók a törvények, akkor az egyéni érdek sohasem teszi tönkre a közösség érdekeit, mert mindenki a maga boldogságán munkálkodik. Boldog és igazságos lesz mindenki, mert érezni fogja, hogy jóléte embertársa jólététől függ.

Ha a népes társadalmakban, melyeknek törvényei még tökéletlenek, a gonosztevő, a vakbuzgó és a zsarnok megfeledkezik erről, bűnhődjék halállal a gonosztevő, a vakbuzgó és a zsarnok, valamint a közjó minden ellensége.

A fájdalom és a gyönyör azok a kapcsok, amelyekkel az egyéni érdek mindig a nemzet érdekéhez fűzhető. Mindkettőnek forrása a testi érzékelőképességben rejlik. Az erkölcstan, valamint a törvényhozás tudománya csak ennek az egyszerű elvnek lehet folyománya. Hozzá-

fűzhetem még azt is, hogy kiterjed ez az elv a szórakoztató művészetek különböző szabályaira is, melyeknek célja – mint ahogy mondottam – abban áll, hogy érzéki benyomásokat keltsenek bennünk. Minél hevesebbek ezek a benyomások,*[11] annál szebbnek, annál magasztosabbnak tűnik a mű, mely létrehozta őket.

A testi érzékelőképesség maga az ember, s egyben kútfője mindannak, ami az ember. Innen van, hogy az ember ismeretei sohasem terjednek túl érzékein. Mindaz, ami nem alárendeltje érzékeinek, elméje számára is elérhetetlen.

A skolasztikusok mégis azon vannak, hogy e segítség nélkül hatoljanak be az értelem birodalmaiba. De lám, ezek a gőgös Szüsziphoszok olyan követ görgetnek, mely szüntelenül visszahull a fejükre. Mert hát mit is eredményez az a sok hiú szavalás, örökös vita? Mi vehető ki az ő vaskos köteteikből? Valóságos özönvize a szavaknak, amely az eszmék sivatagán ömlik szét.

Miben összegeződik az emberre vonatkozó tudomány? Kétfajta ismeretben.

Egyik azokat a kapcsolatokat foglalja össze, melyek az ember és a tárgyak közt vannak.

A másik azokat a kapcsolatokat tartalmazza, melyek a tárgyak közt észlelhetők.

Lám, ez a kétfajta ismeret nem egyéb, mint a testi érzékelőképesség két különböző kibontakozása.[15]

E munka alapján polgártársaimnak módjában áll majd nálam jobban és messzebbre látni. Megmutattam nekik azt az elvet, melyből levezethetik mindazokat a törvényeket, melyekkel jólétük megalapozható. Ha művem újszerűsége megdöbbenti őket, s ha kételkednének igazságában, próbáljanak meg olyan elvet iktatni helyébe, melynek létezését éppily egyetemlegesen elismerik, melyről éppily tiszta fogalmuk van, és amelyből ugyanilyen nagyszámú következtetést vonhatnak le. Ha egyáltalán nem létezik ilyen elv, akkor tekintsék a fizikai érzékelőképességet ama egyetlen próbakőnek, melyen minden új erkölcstani és politikai tétel igazsága vagy hamis volta ellenőrizhető. Hamisnak kell tartani minden tételt, mely nem vezethető le ebből az alaptételből. Egyedül a tévedés az, ami nem olvasztható bele az igazságba. Én egyébként nem vagyok törvényhozó, és igen kis helyet foglalok el a világegyetemben. Polgártársaim érdekében mindössze annyit tehettem, hogy írásműben fektettem le ismereteik egyedüli alapelvét. Bizonyára semmi olyat nem hirdettem ebben a könyvben, ami ellenkeznék az igaz vallás-

[15] Tévedunk, ha a testi érzékelőképesség elvét úgy tekintjük, mint amely a lélekről szóló általánosan hirdetett tanítást lerombolja. Azért vagyok érzőképes, mert lelkem van, vagyis az életnek és az érzelemnek oly kútfeje van bennem, melynek végeredményben olyan nevet adhatnunk, amilyet akarunk.

sal. Hangoztattam azonban a világnézeti türelem szükségességét. Éreztettem, mekkora veszélynek teszi ki a túlságos papi hatalom a fejedelmeket csakúgy, mint a nemzeteket. Megmutattam, miféle gátakat lehet állítani a klérus becsvágya elé. Nem csoda hát, hogy a klérus szemében istentelen vagyok. Vajon istentelen leszek-e a közönség szemében is?

A vádakról, hogy materialista és istentelen vagyok, valamint e vádak képtelenségéről

Párizsban és Lisszabonban van mit félni a teológusok gyűlöletétől. Ám vannak országok, ahol ez a gyűlölet tehetetlen, mert nem divat többé istentelenséget vetni az emberek szemére. Minden effajta vád nevetségessé vált, mert az ostoba szerzetesi őrjöngés homályos kifejezésének tartják.

Egyébként miféle istentelenséget lehet szememre vetni? Művemnek nincs oly részlete, melyben tagadnám a Szentháromságot, Jézus istenségét, a lélek halhatatlanságát, a holtak feltámadását vagy a *pápista Credo* bármely hitcikkelyét. A vallást tehát egyáltalán nem támadtam.

A jezsuiták azonban a janzenistákat is materializmussal vádolták. Megvádolhatnak engemet is, hogy materialista vagyok. Ám legyen. Mindössze annyit akarok válaszolni nekik, hogy nincsenek alapos fogalmaik az anyagról. Ők csak testeket ismernek. A *materialista* szó éppoly homályos előttük, mint énelőttem, azaz ebben a tekintetben egyaránt tudatlanok vagyunk, ők ráadásul még fanatikusabbak is.

Minden következetes könyv szörnyűlködésre készteti a teológusokat. *„Az ész az ő szemükben sosem katolikus."*

Minden ésszerű munkának esküdt ellenségei ők, s bizonyára ezt a művet is el fogják átkozni. Pedig csak annyi rosszat mondtam róluk, amennyire feltétlenül szükség volt. Felkiálthattam volna én is szent Jeromossal, hogy az egyház a *babiloni prostituált*. Mégsem tettem meg. A papok ellen azért foglaltam állást, mert a népeknek és az uralkodóknak akartam pártját fogni. Azért keltem védelmére a világnézeti türelemnek, hogy megkíméljem őket újabb gaztettektől.

A papság szemében minden eszköz, mellyel hatalomhoz juthat, indokoltnak látszik, s innen van, hogy istentelenségnek lát minden akadályt, melyet hatalma növelésének útjába állítunk. Az ő szemében tehát istentelen vagyok. Márpedig bizonyos országokban a pap hatalma a fejedelmek felett oly arányú, hogy kényére-kedvére uszíthatja őket még olyan írók ellen is, akik a korona jogait védelmezik. Mennyi ájtatos nőt képes egy író ellen fellázítani!

Olvastam Crébillon rózsaszínű libameséit, és volt alkalmam bőven látni a társaságban ezt a szeretetre méltó és ájtatos nyájat, melyet egy

ostoba, piszkos és gonosz szerzetes irányít. A libák mindig az ő fejével gondolkodnak. Istentelenséget látnak mindenütt, ahol a szerzetes úgy akarja, hogy azt lássák.

Egyébként nemcsak ezzel a szemrehányással fognak illetni. A rabszolga és az udvaronc azzal is vádol majd, hogy csúf dolgokat mondtam az önkényuralomról. Kétségtelen, hogy valódi színeiben festettem le, de a népek, sőt maguk a fejedelmek iránti szeretetből. Mint ahogy a történelem bizonyítja, a fejedelmek vagy a hadsereg függvényei abban az esetben, ha az önkényuralom jogarát hordják,[16] vagy a törvény függvényei, ha mérsékelt monarchiában kormányoznak. Nos, vajon melyik a legkívánatosabb a fejedelem számára e kétfajta függőség közül? Melyik teszi személyét leginkább védetté? Kétségkívül az utóbbi.

A törvények szabad népet kormányoznak.

A besúgás, az erőszak és a durvaság rabszolganépeket kormányoz. Ilyen népek körében gyakran családi intrika és a hadsereg szeszélye dönt a király élete felett.

Nem akarom ezt a témát részletesebben tárgyalni. Politikai dolgok terén egyetlen szó elegendő ahhoz, hogy felvilágosítsa az embereket. A vallás dolgaival másként állunk. Az ész napvilága ritkán jut el az ájtatos emberekhez.[17] Most, hogy már műveltebbek az emberek, elvárhatjuk, hogy végre beismerik: nincs oly írásmű, mely elrejtőzhetne az istentelenség vádja elől!

[16] Kétféle zsarnokságot különböztethetünk meg, melyek közül az egyik a lehetőség állapotában van, a másik viszont már működést fejt ki.

Ez az újfajta megkülönböztetés termékeny tanulsággal szolgálhat.

Lehetőségi állapotában gyakorolja a fejedelem a zsarnokságot akkor, ha nagyszámú csapatai, valamint a szellemek és a lelkek lealjasítása révén megszerezte a szükséges hatalmat ahhoz, hogy kényére-kedvére rendelkezhessék alattvalói vagyonával, életével, szabadságával.

Mindaddig, amíg a fejedelem nem él ezzel a hatalommal, és amíg a népek nem szenvednek tőle, a népek jónak hiszik a kormányzatot. Veszteg maradnak.

Midőn azonban a fejedelem megszerezte az ártás hatalmát, és ha a gyakorlatban átultette már ezt a hatalmat, azaz, ha megfosztja a polgárokat minden tulajdonuktól, akkor a polgárok indulatba jönnek. Szeretnék lerázni az igát, mely elnyomja őket, de már késő. A bajokat, melyeket átélnek, akkor kellett volan elfojtani, amidőn a korlátlan hatalom még csírájában volt.

[17] Abulola, a leghíresebb arab költő elítélő nézetet táplált az ájtatos emberek bölcsességéről. Íme egynémely versszakának fordítása:

Issza eljött, és eltörölte Musszai törvényét.

Mahomet követte példáját, és öt imádságot írt elő minden napra.

Hívei azt tartják, hogy más próféta nem fog már eljönni.

Minden foglalatosságuk reggeltől estig tartó haszontalan imában merül ki.

Mondd meg most már nekem, hogy amióta e törvények egyike szerint élsz, jobban vagy kevésbé élvezed-e a napot meg a holdat?

Ha arcátlan módon felelsz, felemelem szavamat ellened. Ám, ha jóhiszeműen beszélsz velem, továbbra is halkan fogok beszélni.

Arról, hogy nincs oly felvilágosult moralista, aki elkerülhetné az egyházi ítéletet

Ha valaki a nép érdekeinek kel védelmére, akkor árt az egyház érdekeinek. Az egyház keresi ilyenkor az ürügyet, hogy megvádolhassa, s ezt az ürügyet mindig könnyen megtalálja.

A szentírás az Isten könyve. Különböző értelmezései alkotják a kereszténység különböző szektáit. Az eretnekségek tehát a szentíráson alapulnak.

Jézus az ariánusok ügyét segítette elő, amidőn így szólt: „Atyám nagyobb, mint én vagyok." Jézus az istenségről való összes eszméinket megváltoztatta, amidőn a rossz alkotójának tekintette őt a Miatyánk eme szavaival: *Et ne nos inducas in tentationem,* és ne vigy minket a kísértésbe. Márpedig, ha a Miatyánkban is ilyen furcsa kijelentést találunk, elképzelhető-e akkor olyan emberi mű, melyben a szerzetesi gyűlölet és agyafúrtság ne találna eretnekséget? Ha az emberiség érdekében irunk, a papi érdek mindjárt kijön a sodrából, és ilyenkor így kiált fel a próféta szavaival: *Libera opus meum a labiis iniquis et a lingua dolosa.*[18] Nem fog nekem meglepetést okozni, ha művemből néhány rosszul hangzó tanulságot fognak majd levonni. Persze én sem tettem olyasmit ebben a könyvben, amit Isten nem tett a szentírásban. Ilyenfajta ostoba és káromló gőg nincsen bennem. Van-e azonban olyan tétel, akár a geometriában is, melyből, ha kell, ne lehetne holmi képtelen, sőt istentelen következtetést levonni?

A matematikai pontnak például a geométerek szerint nincs sem hosszúsága, sem szélessége, sem mélysége. Márpedig a vonal bizonyos számú pont eredője. A sík bizonyos számú vonalból tevődik össze. A kocka bizonyos számú síkból. Márpedig ha a matematikai pontnak nincs kiterjedése, akkor nincsenek vonalak, sem felületek, sem kockák. Sem a testek, sem az érzékelhető tárgyak nem létezhetnek. Nincsenek

A keresztények erre meg arra bolyonganak útjaikon, ám a muzulmánok teljességgel kívül esnek az úton.

A zsidók most már csak múmiák, a perzsa mágusok pedig csak ábrándozók.

A világ az emberek két osztályára oszlik:

Egyeseknek van szellemük, de nincs vallásuk.

A többieknek van vallásuk, de nincs szellemük.

[18] Hány teológiai könyvecske látott napvilágot, hogy *Az elméről* című könyvet megtámadja. Miben állott a szerző bűne? Abban, hogy leleplezte az egyház titkát, mely abban rejlik, hogy butítja az embereket, hogy ebből a lehető legtöbb pénzt és tiszteletet sajtolja ki. Néhány tisztességes pap védelmébe vette ezt az írásművet, de számuk túlságosan kicsi volt. A klérusban nem nyerték el a szótöbbséget. Legkivált a párizsi érsek unszolta a Sorbonne-t, hogy emelje fel szavát *Az elméről* című könyv ellen, melyből egy szót sem értett. Olyan volt, mint Bálám próféta, aki nőstény szamarán ülve nógatja az állatot, s nem veszi észre, hogy egy szellem vagy angyal feltartóztatja.

kastélyok, a kastélyokban nincsenek könyvtárak, a könyvtárakban könyvek, és a könyvek közt nincsenek szentírások, sem kinyilatkoztatások.

Ha a matematikai pont meghatározásának így fest a közvetlen következménye, elképzelhető-e akkor olyan könyv, mely megmeneked-hetne az istentelenség vádjától? Még a kegyelem tantétele sem kivétel ez alól. A teológusok azt tartják, hogy Isten, mivel igazságos, mindenkinek megadja az elégséges kegyelmet, de ugyanakkor hirdetik, hogy ez az elégséges kegyelem nem elégséges. Mily képtelen és istentelen ellentmondás!

Ha vallásról van szó, sohasem szabad, hogy az elveknek következményeik legyenek. Nem lehet hitetlen az, aki nem tagad határozottan és világosan bizonyos hitcikkelyt.

Kívánatos lenne, ha a szerzetesek és a papok igaz keresztény módjára méltóztatnának kegyesen értelmezni minden gyanús dolgot, ami becsúszhat valamely filozófiai műbe. Eretnek tanokat ritkán fognak benne megpillantani.

Ebben a munkában én a világnézeti türelem, következésképpen az emberiesség ügyét védelmeztem. Vajon istentagadó-e az, aki emberséges? Az egyházi gőgöt legfeljebb azért sebeztem meg, mert úgy, mint Lukianosz, „inkább akartam nem tetszeni és igazat mondani, mint tetszeni és meséket mondani".

Akkor is, ha e munkában bizonyos tévedéseket fognak felfedezni, mindig hirdetni fogom, hogy szándékomat illetően nem tévedtem. Azt mondtam, amit igaznak és az egyes ember, valamint a nemzetek számára hasznosnak hittem. Ki lesz hát az ellenségem, és ki emeli fel szavát ellenem? Csak az, aki gyűlöli az igazságot, és rosszat kíván hazájának. Rágalmazzanak csak a pápisták, én a prófétával együtt kiáltom majd: *Maledicent illi, tu Domine benedices.*

Ha valaki könyvet ír, ez a könyv vagy igazságokkal, vagy tévedésekkel van tele. Ha az első eset áll fenn, akkor a szerző neve alatt miért üldözik magát az igazságot? Ha az utóbbi eset forog fenn, akkor miért kell megbüntetni az írót nyilvánvalóan akaratlanul elkövetett tévedéseiért? Aki nem áll másnak a zsoldjában, vagy nem pártember, az munkája jutalmául csak a dicsőséget igényli. Márpedig a dicsőség mindig az igazsággal jár együtt. Ha az igazság keresése közben tévedésbe esem, akkor a feledés, mely nevemre és művemre borul, lesz az én büntetésem, az egyetlen, melyet megérdemeltem.

Aki azt akarja, hogy egy merész vagy hibás okoskodás büntetése a halál legyen, annak emlékezetébe kell idéznünk: melyik író érzi biztonságban életét, s ki veti majd rá az első követ? Vajon mi a papok szándéka, amidőn fenyítést kérnek egy szerző számára? Vajon tényleg üldözik-e a tévedést, amidőn vasat és máglyát alkalmaznak? Ellenkező-

leg: polgárjogot szereznek neki. Ha igazságot üldöznek ugyanezzel a vérszomjjal, az igazság ettől még gyorsabban fog terjedni. Mit bizonyít mind a mai napig a pápista klérus viselkedése? Semmi mást, mint legfeljebb azt, hogy üldözi és mindig üldözni fogja az igazságot. Több mértéklet kétségkívül jobban illenék hozzá. A mértékletesség mindenkor kívánatos, olyan évszázadban pedig, amidőn a kegyetlenség felingerli a lelkeket, de igájába hajtani nem tudja, egyenesen szükséges.

Virtus non territa monstris.

*[1] Miért, hogy az oltárok szolgái a legfélelmetesebbek az emberek szemében? Miért kell, mint ahogy a spanyol közmondás mondja, „óvakodni az asszony elejétől, az öszvér hátuljától, a bika fejétől és a szerzetes valamennyi oldalától"? A közmondások általában a tapasztalat termékei, s ezért általában mindig igazak. Minek tulajdonítható a szerzetes gonoszsága? Neveltetésének.

Az egyiptomiak mondása szerint a szfinx a pap jelképe. A pap arca ugyanis szelíd, szerény, behízelgő. A szfinx egy leány arcát hordja. A szfinx szárnyai azt hirdetik, hogy ő az egek lakója. Karmai a hatalmat jelzik, melyet a babona ad neki a földiek felett. Kígyófarka simulékonyságot jelez. Akár a szfinx, a pap is talányokat tesz fel, és börtönre veti mindazokat, akik nem úgy értelmezik, ahogy ő szeretné. A szerzetes kora ifjúságától fogva megszokta az álszenteskedést magatartásában és nézeteiben. Annál veszélyesebb tehát, minél inkább szokásává vált a színlelés.

A Föld fiai közül a szerzetes a legarcátlanabb, mert szüntelenül gőgre csábítja őt a babonás emberek nagy tömegének hódolata.

A püspök azért barbár, mert nincs kitéve a szükségnek és a veszélynek, mint az emberiség zöme. Elpuhult és nőies nevelése csorbát ejtett jellemén. Gyáva és tisztességtelen, márpedig – mondja Montaigne – a *gyengeség* és a *gyávaság* a legkegyetlenebb tulajdonságok.

*[2] Mire korlátozódik a nevelés tudománya? Azon eszközök tudományára, melylyel az emberek a tőlük megkívánt erények és képességek megszerzésére ösztönözhetők. A nevelés számára semmi sem lehetetlen. Ha a városi gyermek fél a kísértetektől, és ha ki akarjuk irtani belőle ezt a félelmet, magára kell hagynunk egy erdőben, melynek útjait ismeri. Eredjünk nyomába anélkül, hogy észrevenné, és engedjük egyedül hazatérni. A harmadik vagy negyedik séta után nem lát már kísérteteket az erdőben. A szokás és a szükségesség jóvoltából elsajátítja mindazt a bátorságot, melyet ugyancsak a szokás és a szükségesség sugall a parasztgyermekeknek.

*[3] Tegyük fel, hogy a szülők gyermekük neveltetése iránt valóban olyan gonddal viseltetnek, mint ahogy állítják, azaz komolyan foglalkoznak vele. Vajon kit fogadnak fel dajkának? Olyan nőt, akit a művelt emberek már kiábrándítottak a mesékből és a nevetséges életelvekből. Az ilyen dajka alkalmas arra, hogy a zsenge gyermekkori fogyatékosságokat helyreüsse. Ilyen szülőknek gondjuk lenne arra, hogy

a fiúgyermekek, akiket hatéves korukig nők gondoznak, e nők kezéből nyilvános nevelési intézményekbe kerüljenek, ahol távol lehetnek a züllött világtól egészen tizenhéttizennyolc éves korukig, vagyis addig a pillanatig, amidőn társasági életet kezdenek élni, s a társaságtól megkapják a felnőttnek járó nevelést. Ez a nevelés kétségkívül a legfontosabb, de teljes egészében azoktól a társaságoktól függ, melyek körében az illetők forgolódnak, valamint a társadalmi helyzettől, melyben élnek, s végül a rajtuk uralkodó kormányzati formától.

*4 Az erőteljes testedzés talán azért erősíti nemcsak a testet, hanem a vérmérsékletet is, mert bizonyos gyönyörök túlságosan korai szükségérzetét késleltetik az emberben. Az ifjú ember heves vágyait egyedül a fáradtság tompítja, de nem az anya szemrehányásai, és nem a plébános prédikációi. Minél többet izzad, és minél több fluidumot használ el testének és szellemének edzése közben az ifjú, annál kevésbé lobban lángra képzelete, s annál kevésbé érzi a szerelem szükségletét.

Lehetséges, hogy a szertelen szerelem a nők iránt Ázsiában a test és a szellem tétlenségének következménye. Annyi mindenesetre biztos, hogy a kanadai vadember naponta kimerül a vadászat és a halászat fáradalmaitól, és általában kevéssé érzékeny az ilyen gyönyör iránt. Kétségtelen, hogy a germánok körében a szerelem későn nyiladozott, s ez ugyancsak az előbbi okra vezethető vissza. Rousseau úr az *Emil* III. könyvének 144. lapján nagymértékben magasztalja e népek önmegtartóztatását. Bátorságuk okát pillantja meg benne. Rousseau úrral együtt én is a lehető legnagyobb fontosságot tulajdonítom az önmegtartóztatásnak. Nem ismerem el azonban, hogy a bátorságnak ez lenne a létrehozója. A mitológia és a történelem arról tudósítanak bennünket, hogy a Héraklészek, a Thészeuszok, az Akhilleuszok, a Nagy Sándorok, a Mohamedek, a IV. Henrikek, a Szász tábornagyok stb. bátor emberek voltak, de kevéssé önmegtartóztatók. A szerzetesek közt sokan vannak, akik igen szűzies életet élnek, s mégis kevés köztük a bátor ember. Amidőn a bölcs Plutarkhosz a nők iránti szerelem és a szókratikus szerelem tárgyalása alkalmával vizsgálja, hogy a kétfajta szerelem közül melyik ösztönzi a férfiakat nagy tettekre, és amidőn ebből az alkalomból a régi hősöket is felidézi, nyilvánvaló, hogy nem osztja Rousseau úr nézetét Plutarkhosz, valamint a történelem tanúsága szerint bizton állítható, hogy a bátorság nem szükségképpeni terméke a szüzességnek. Egyébként azért jómagam is kellő tisztelettel viseltetem ezen erény iránt, melyről a különböző népeknek, akárcsak a szemérmességről, a lehető legkülönbözőbb eszméik vannak. A lefátyolozott muzulmán nő szemében mi sem szemérmetlenebb, mint az istenfélő német, olasz vagy francia nő fátyoltalan arca.

*5 Mondják, voltak olyan népek, kiknek javai közös tulajdonban voltak. Vannak, akik magasztalják ezt a vagyonközösséget. Csak azok a népek boldogok, mondják az illetők, akiknek semmi tulajdonuk sincsen. Példaként idézik a szkítákat, a tatárokat, a spártaiakat. Ami a szkítákat és a tatárokat illeti, meg kell mondanunk, hogy állataik mindig saját tulajdonukban voltak. Egész gazdagságuk ebből a tulajdonból állt.

A spártaiakat illetően pedig tudjuk, hogy voltak rabszolgáik, és hogy minden egyes család ama harminckilencezer telekből, melyek Lakedaimon vagy Lakónia földterületét alkották, egy-egy telket birtokolt. Lám, a spártaiaknak is voltak tulajdonaik. Bármily erényesek voltak is ők, a történelemből mégis arról értesülünk, hogy a többi emberek mintájára vetés nélkül akartak aratni, minek következtében rabszolgákra bízták földjeik művelését. Ezek a rabszolgák voltak a köztársaság négerei. Ők hasznosították a talajt. Így történt, hogy a rabszolgatartás szükségletté vált, s talán innen van az is, hogy a háború is szükségletté lett.

Mint látjuk, maga a spártai kormányzati forma mutatja, hogy a lakosság szabad része csak a másik rész kárára volt képes boldog lenni, s hogy a spártaiak állítólagos vagyonközössége sem volt alkalmas arra, hogy – miként egyesek feltételezik – egyetemes jólét csodáját varázsolja közéjük.

Paraguay lakói a jezsuiták kormányzása idején közösen művelték a földet, saját kezükkel. Kétlem, hogy ettől boldogabbak lettek. Ezt a kételyt igazolja az a közöny, amellyel a jezsuiták megdöntését fogadták. Ezek a tulajdon nélküli népek híjával voltak az energiának és a versengési szellemnek. Kérdéses, vajon a dicsőség és a tekintély reménye nem bírta volna-e feltüzelni lelküket? Nem. A dicsőség és a tekintély ugyanis olyan pénzdarab, mely csupán eszköz kézzelfogható gyönyörök megszerzésére. Márpedig milyen gyönyört lehet ebben az országban előnyben részesíteni a többivel szemben?

Aki számbaveszi ama társadalmak fajtáját és kis számát, melyben ez a vagyonközösség létrejött, mindig azt gyaníthatja, hogy rejtett akadályok állják útját hasonló társadalmak létrejöttének és sikerének. Ha egészséges vélcményt akarunk alkotni ebben a kérdésben, mélyen át kell gondolnunk. Meg kell mindenekelőtt vizsgálni, vajon ilyen társadalom létezése egyaránt lehetséges-e az összes körülmények közt, és e célból számba kell vennünk:

1. Egy szigeten.

2. Olyan országban, melyet hatalmas sivatagok szelnek át, óriási erdőségek védenek, s melynek meghódítása ugyanezen oknál fogva közömbös is, nehéz is.

3. Olyan vidékeken, melynek kóbor lakói, akik, mint például a tatárok, nyájaikkal együtt vándorolnak, és bármikor elmenekülhetnek az üldöző ellenség elől.

4. Városokkal megrakott országban, melyet hatalmas nemzetek vesznek körül. Meg kell végül vizsgálni, vajon ebben az utóbbi helyzetben (amely kétségkívül a legismertebb) meg tudná-e őrizni ez a társadalom a versengésnek, az ötletességnek és a bátorságnak azt a fokát, mely elengedhetetlen ahhoz, hogy tulajdonnal rendelkező, tudós és felvilágosult népeknek ellenálljon.

Nem akarok bővebben kitérni olyan kérdésre, melynek igaz vagy hamis volta kevéssé érinti témámat, hiszen mindenütt, ahol nincs vagyonközösség, a tulajdon szükségképpen szent.

*6 Vajon a végrendelkezési jog ártalmas-e vagy hasznos a társadalomra? Ezt a kérdést még nem oldották meg. Egyesek szerint a végrendelkezési jog tulajdonjog, melytől a törvény értelmében nem szabad a polgárt megfosztani.

Mások azt állítják, hogy életében minden embernek kétségtelen joga van arra, hogy tetszése szerint rendelkezzék tulajdonával. Mihelyt azonban meghalt, megszűnik tulajdonos lenni. A halott semmise többé. A jog, hogy vagyonát átruházhassa erre vagy arra a személyre, csak a törvény értelmében illetheti meg. Tételezzük fel hát, hogy ez a jog egy sereg perre és vitára ad alkalmat, és hogy mindent mérlegelve inkább terhére, mintsem hasznára lenne a társadalomnak. Ki vonhatja tehát kétségbe, hogy ennek a társadalomnak joga van megváltoztatni olyan törvényt, mely reá nézve ártalmassá válik?

*7 Az ember akarata változékony, mondják a törvények, márpedig a törvények rendelik el a felbonthatatlan házasságot. Mekkora ellentmondás! Mi következik ebből? Szerencsétlenség egy sereg házastársra nézve. Márpedig a szerencsétlenség gyűlöletet támaszt közöttük, a gyűlölet pedig gyakran a legszörnyűbb bűnöket idézi elő. Mi hozta létre azonban a felbonthatatlan házasságot? A földművelői foglalkozás, melyet elsőként űztek az első emberek.

Ebben a társadalmi helyzetben a házastársak egymáshoz fűződő kölcsönös és mindennapos szükségletei enyhítik a házasság igáját. A férj termékennyé teszi a talajt, megműveli a földet, mialatt az asszony táplálja a szárnyasokat, itatja az állatokat, birkát nyír, ellátja a háztartást meg a baromfi-udvart, elkészíti a férj, a gyermekek, a cselédség ebédjét. A házastársak, akiket ugyanaz a munka köt le, vagyis földjük minőségének javítása, ritkán látják egymást, mentesülnek az unalomtól, közvetkezésképpen az undortól. Csöppet se csodálkozzunk, ha a férj és a feleség, akik szüntelenül tevékenyek, és mindig elengedhetetlenek egymás számára, néha külön becsben tartják azt a tényt, hogy házasságuk felbonthatatlan.

A papi, a katonai és a bírói foglalkozások esetében nem ez a helyzet, mert ezekben a különböző foglalkozási ágakban a házastársak kevésbé szükségesek egymás számára. Mert hát mennyiben használhat az asszony az ő férjének, aki a mufti, a vezír vagy a kádi stb. hivatását gyakorolja? Ilyen esetben az asszony neki csak fényűzési cikk, a gyönyör eszköze. Íme az okok, melyek a különböző népek körében a lehető legváltozatosabb módon alakították át a két nem közötti egyesülést. Vannak országok, ahol a férfiaknak több feleségük és több ágyasuk van. Más országokban csak két vagy három évi próbaelvezetek után szokás egybekelni. S végül vannak olyan vidékek, ahol a nők köztulajdont alkotnak, s ahol a két házastárs együttélése csak szerelmük időtartamára korlátozódik. Nos, képzeljük el, hogy egy szép napon a házasság újszerű formáját vezetik be, mikor is a törvényhozó, aki felszabadult már az előítéletek és a szokás zsarnoksága alól, egyedül a társadalom jólétét és a házastársak lehető leg-

nagyobb boldogságát tűzi ki célul. Ez a törvényhozó nem elégszik meg azzal, hogy engedélyezze a válást, hanem kutatni fogja, és fel is fedezi a megoldást, mellyel a házastársi együttélés a lehető legkellemesebbé válik. Mihelyt megtalálta ezt a megoldást, a házassági forma változatlanná válik, hiszen senkinek sem lesz joga kevésbé jobb törvényeket iktatni a legjobb törvények helyébe, valamint ahhoz sem lesz joga, hogy a nemzet kollektív boldogságát csökkentse, s ezáltal az egyes egyének gyönyörei elé vessen gátat akkor, ha e gyönyörök nincsenek ellentmondásban a többség jólétével.

Miért hogy mind a mai napig nem oldották még meg ezt a fontos problémát? Azért nem jutottak még el idáig, mert a nemzetek makacsul ragaszkodnak szokásaikhoz, s csupán akkor változtatnak rajtuk, ha elkerülhetetlen szükség kényszeríti őket. Márpedig bármily rossz is a házasság jelenlegi formája, mégis megtörténik, hogy a társadalmak, melyek emiatt kisebb boldogságban élnek, mégiscsak élnek, fennmaradnak, s a lusta törvényhozók ebbe belé is nyugszanak.

*[8] Lehetséges, hogy a társadalmi erények szükségérzete már a gyermeket is áthatja. Ha mélységesen belé akarnám vésni emlékezetébe az igazságosság elveit, akkor legjobb lenne, ha minden kollégiumban törvényszéket vezetnének be ebből a célból, s a gyermekek így maguk ítélkezhetnének viszálykodásaikban. Ennek a kis törvényszéknek az ítéleteit fellebbezés útján az iskolamesterek elé kellene bocsátani, akik jóváhagynák, vagy helyesbítenék aszerint, hogy az ítéletek igazságosak vagy jogtalanok. Ugyanezekben a kollégiumokban férfiakat kellene lesbe állítani, akik olyan sértésekkel és szidalmakkal illetnék a diákokat, melyek igazságtalanságának nehezen bizonyítható volta arra kényerítené a panaszos félt, hogy a pereskedést megelőzően alaposan átgondolja ügyét, a gyermektörvényszéket pedig, hogy ítélethozatal előtt ugyancsak alaposan gondolkodjék.

Ha a tanulók ilyen módon arra kényszerülnek, hogy rendszeresen vegyék tekintetbe az igazságszolgáltatás előírásait, csakhamar tiszta fogalmaik lesznek róla. Rousseau úr körülbelül hasonló módszerrel alakítja ki Emiljében a tulajdon alapvető fogalmait. Nincs elmésebb dolog ennél a módszernél. Az emberek mégis elhanyagolják. Ha Rousseau úrnak ez lenne az egyetlen felfedezése, akkor én máris az emberiség jótevői közé számítanám, és szívesen emelném neki azt a szobrot, melyet kíván.

Az emberek nem sokat törődnek azzal, hogy a gyermek ítélőképességét fejlesszék. Megelégednek annyival, hogy egy sereg apró ténnyel terhelik meg emlékezetét. Mi következik ebből? Az, hogy az ember gyermekkorában csodagyereknek számít fecsegésével, értelmetlensége viszont érett korában megy csodaszámba.

Mi a teendőnk akkor, ha a tanuló ítélőképességét akarjuk kialakítani? Mindenekelőtt olyasmin kell elmélkednie, ami személy szerint érdekli őt. Mihelyt elméje tágult, már nagyobb dolgokra kell alkalmaznia. E célból szeme elé kell tárni a különböző népek törvényeinek és szokásainak képét. Olyan helyzet elé kell állítani,

hogy maga ítélhesse meg, vajon e szokások és törvények bölcsek-e, avagy ostobák. Mérlegelje végül maga, hogy a köztársaság legnagyobb jóléte és legfőbb érdekei szempontjából melyek a tökéletes és melyek a fogyatékos törvények és szokások. Amidőn a gyermek a nemzet számára hasznos dolgok alapelve felett elmélkedik, egészséges és általános eszméket szerez az erkölcsről. Ha egyébként ily nagyszabású tárgyakon iskolázzuk elméjét, sokkal alkalmasabb lesz arra, hogy bármiféle tanulmányt sikeresen végezzen el.

Minél könnyedébbé válik az ismertetett elvek alkalmazása, az elme annál nagyobb erőre tett szert. A gyermeket nem lehet elég korán rászoktatni a fárasztó figyelésre, s hogy ez a szokás sajátja lehessen, elengedhetetlen – bármit is mond Rousseau úr –, hogy néha a megfélemlítés fegyveréhez nyúljunk. Általában az igazságos és szigorú tanítók formálják a legjobb diákokat. A gyermeket, akár a felnőttet, csak a gyönyör reménye és a fájdalomtól való félelem indítja meg. Ha a gyermek nem érzékeny még a gyönyör iránt, és nem hatja még át a dicsőségvágy, sem a versengés szelleme, akkor egyedül a büntetéstől való félelem képes figyelmét rögzíteni. A nyilvános nevelésben a félelem olyan segélyforrás, melyhez a tanítónak elengedhetetlenül folyamodnia kell, de csínján kell vele bánnia.

*9 Ha valamely kormányzat kerete közt csak mások nyomora árán lehetek boldog, akkor gonosz emberré válok. Erre a bajra nincs más gyógyszer, mint a kormányzat reformja. Mi a módja azonban annak, hogy a népek hozzájárulását nyerhessük e reformhoz, hogy megismertethessük velük törvényeik fogyatékosságát? Hogyan adhatjuk vissza a látást a vakoknak? Jól tudom, hogy az embereket könyvekkel is lehet oktatni. Ám a legtöbb ember semmit sem olvas. Prédikációkkal is lehet felvilágosítani őket. A hatalmon levő emberek azonban megtiltják, hogy olyan fogyatékosságok ellen prédikáljanak, melyek érzésük szerint előnyösek nekik. A nehézség, melylyel a népek felvilágosítása jár igazi érdekeiket illetően, minden bölcs kormányzati reformmal szembehelyezkedik, s ezért örökéletűvé teszi a tévedéseket.

*10 Tegyük fel, hogy a latin nyelv tanulmányozása éppoly hasznos, mint amennyire alighanem kevéssé az, s mi mégis a lehető legrövidebb idő alatt akarjuk a teljes latin szókincset bevésni a gyermek emlékezetébe. Mi a teendőnk? Olyan emberekkel kell őt körülvenni, akik csak latinul beszélnek. Az utazó, akit a vihar szigetre vetett, melynek nyelvét nem ismeri, csakhamar beszélni kezdi ezt a nyelvet. Persze, hogy így tesz, hiszen a szükség a tanítómestere. Helyezzük csak a gyermeket a lehető legközelebb ehhez az állapothoz, meglátjuk, hogy két esztendő alatt jobban fogja beszélni a latint, mint ahogyan a kollégiumban tíz év alatt elsajátítaná.

*11 Miért hogy a költészetben megnyilvánuló érzelmi és képszerű szépség nagyobb hatással van az emberekre, mint a gondolatok szépsége? Azért van ez, mert az emberek előbb válnak érzőképessé, mint szellemessé. Eleinte érzéki benyomások hatnak rájuk, s csak azután fogják ezeket összevetni.

Csakhogy erre majd azt felelik, hogy abban az esetben, ha bevezetik a világnézeti türelmet. s ha magatartását az egyház Jézus magatartásának mintájára szabja, akkor milyen ürüggyel börtönözheti majd be az állampolgárokat, hogyan égetheti meg őket, hogyan gyilkolhatja le a fejedelmeket stb.? A egyház, amelytől kevésbé rettegnek, kevesebb tiszteletnek fog örvendeni. Törődik is ő Jézus példájával. Egyedül arra vágyik, hogy hatalmas legyen. Bizonyítéka ennek az a jóváhagyás, mellyel a jezsuita erkölcsöt fogadta. Ezt bizonyítja az istenhelyettes cím is, melyet vezetőjének adott. S végül ezt bizonyítja hite csalatkozhatatlanságában, mely Itáliában hitcikkellyé vált a szentírás e határozott kijelentése ellenére: *Minden ember hazug.*

Vajon a pap, ha nem a becsvágy sarkallja, kijelenti-e, hogy a pápa a közbülső helyet foglalja el az ember és Isten között: *Nec deus, nec homo, quia neuter est, sed inter utrumque.* Hasonló ok nélkül a pápa sem tűrte volna, hogy félistenként kezeljék. Nem engedte volna meg, hogy Patracene azt írja, hogy őbenne, a pápában összpontosul minden hatalom az ég és a föld hatalmasságai felett. *In Papa est omnis potestas supra omnes potestates tam coeli quam terrae.* Vajon VIII. Bonifác egy gyűlésen, melyet Rómában a jubileum alkalmával tartottak, merte volna-e ezt mondani: Császár vagyok én, minden hatalom az enyém az égben és a földön. *Ego sum pontifex et imperator, terrestre ac celeste imperium habeo.* Vajon ez a pápa jóváhagyta volna-e a kánonjog ama mondatát, mely őt *dominus deus noster*nek, mi Istenünk Urunknak nevezi? Vajon dicsekedett volna-e Miklós, hogy Constantinus istennek nevezi őt (Canon *satis evidenter,* 96. distinctio). Vajon kijelentették volna-e a teológusok egyéb kánonjaikban, „hogy a pápa ugyanannyival áll felette a császárnak, mint amennyire a tiszta arany felette áll a silány ólomnak. A császárok a pápától kapják hatalmukat, miként a hold a naptól nyeri fényét, minek következtében a császárok mindig is csak holdak lehetnek".

Egy még merészebb kánonjogi doktor mondotta: *Papa est supra me, extra me, papa est omnis et supra omnia, papa est dominus dominantium; papa potest mutare quadrata rotundis;* azaz a pápa bennem van, rajtam kívül van, a pápa minden, minden felett, ő az urak ura, s a négyszöget körré alakíthatja át. Elképzelhető-e ennél istentelenebb kijelentés, amikor az istenség még a teológusok véleménye szerint sem teremthet olyan pálcát, melynek ne lenne két vége!

Vajon a papok intoleranciájuk igazolása érdekében tették volna-e meg az istenséget igazságtalan, bosszúálló és haragos zsarnoknak, s rárakták volna-e Istenre az emberek valamennyi vétkét?

Kevés nemzet van, mondják az utazók, mely az ördögöt igazi nevén tiszteli. Sok a nemzet azonban, mely Isten nevén tiszteli. Ha egy nép olyan lényt imád, melynek törvényei érthetetlenek, s ha e lény azt követeli, hogy higgyünk a hihetetlenben, s ha megvalósíthatatlant parancsol, és a gyengeséget örök kínnal bünteti, s ha végül kárhozatra veti az erényes embert, amiért nem tette meg a lehetetlent, akkor nyilvánvaló, hogy az ilyen nép Isten neve alatt az ördögöt imádja. Lásd az *On false religion* című könyvet, melyből e részletet vettem.

CLAUDE-ADRIEN HELVETIUS[1]

(1715–1771)

I.

A magyar könyvkiadás a felszabadulás óta sorra-rendre pótolja csaknem egy század vétkeit és mulasztásait. Helvetius művének magyar nyelvű kiadása hosszú idő óta esedékes adósságot ró le, midőn a francia materializmus egyik legnevesebb képviselőjének gondolatrendszerét hozzáférhetővé teszi a magyar olvasó számára. Ez korántsem pusztán a filozófiai elmélkedés beavatottjainak szűkebb körét érintő esemény. Nem is egyedül az egyre növekvő filozófiatörténeti és pedagógiai érdeklődés elé tár szélesebb területet. A filozófiatörténet harcos materialista hagyománya – a munkásosztály öröksége. A munkásosztály pedig nem a történelmi eszmék múzeumában őrzi, s nem ott szemléli csendes tisztelettel magáénak vallott hagyományait, hanem korunk harcaiban is nem avuló fegyverként forgatja azokat. Különös jogosultsággal mondható ez el a polgári gondolkodás csúcsainak, nagy forradalmi korszakának eszméiről, a XVIII. századi francia materializmus hagyatékáról. Joggal írta Lenin: „A régi, XVIII. századi ateisták friss, eleven, tehetséges, az uralkodó vallásos világnézetet szellemesen és nyíltan támadó publicisztikája nagyon gyakran ezerszer alkalmasabb arra, hogy az embere-

[1] Az érdeklődő olvasó figyelmét elsősorban a marxista Helvetius-kutatás legújabb eredményeit tartalmazó művekre hívjuk fel:

H. N. Momdzsjan: Filoszofija Gelvecija (Helvetius filozófiája). A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának kiadása, Moszkva, 1955. 408 l.

M. A. Szilin: C. A. Gelvecij – vidajuscsijszja francuzszkij filoszof-materialiszt XVIII. veka (C. A. Helvetius – a XVIII. század kiváló francia materialista filozófusa). IMO kiadása, Moszkva, 1958. 147 l.

V. P. Volgin: Razvityije obscsesztvennoj miszli vo Franciji v XVIII. veke (A társadalmi gondolkodás fejlődése Franciaországban a XVIII. században). A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának kiadása, Moszkva, 1958. 413 l.

A tanulmány elkészítésekor főként a felsorolt művekre támaszkodtunk, mellettük azonban felhasználtuk *Saint-Lambert* biográfiai esszéjének (Essai sur la vie et les ouvrages de M. Helvétius) és *Albert Keim* polgári szemléletű összefoglaló munkájának adatait (A. Keim: Helvétius, sa vie et son oeuvre. Paris, 1907).

ket felébressze vallásos álmukból, mint a marxizmusnak az az unalmas, száraz, úgyszólván egyetlen ügyesen megválasztott ténnyel sem illusztrált örökös ismételgetése, ami túlteng irodalmunkban . . .[2]

Helvetius különleges helyét és szerepét elsősorban az szabja meg a francia materialisták között, hogy elsőként fogott hozzá a *társadalmi-politikai, szociológiai és etikai* problémák materialista szempontú és igényű feldolgozásához. Míg Diderot-t főként ismeretelméleti, esztétikai kérdések s a szerves és szervetlen világ egyetemes fejlődéstörvényei, La Mettrie-t pedig a természettudományos mechanikus materializmus kérdései foglalkoztatták, Helvetius arra törekedett, hogy maximális következetességgel érvényesített szenzualizmusát *a társadalmi jelenségek* – s főként az etika – vizsgálatára alkalmazza. Holbach sok tekintetben Helvetius szociológiai és etikai nézeteinek szerves folytatója és továbbépítője. S bár Helvetius vállalkozása – hogy ti. a materialista szenzualizmus álláspontjáról vizsgálja a társadalmi jelenségeket – végső soron kudarccal járt, s nem vezethetett a *materialisztikus történelemszemlélet* megalkotásához, munkássága – hatásában és történelmi funkciójában – mégis a francia materializmus legjelentősebb vívmányai közé illeszthető.

A forradalomra s mindenfajta feudális limlom eltakarítására gyürkőző francia polgárság egy egész történelmi korszakban *jogosultan s nemcsak illúzióként* tekinthette a maga eszméit valamennyi antifeudális erő, az egész harmadik rend érdekeit kifejező eszméknek s a társadalmi haladás irányjelzőinek, bár azok mindig *a forradalmi polgárság* sajátos osztályérdekeinek kifejezői voltak. Így s ezért válhatott a „filozófusok pártja" az idealizmus és a vallás, a feudális tulajdon és a feudális kizsákmányolás mindenre kiterjedő szenvedélyes bírálójává s – miként Engels megjegyzi – az 1789-es *politikai* fordulat *filozófiai* bevezetőjévé és előjátékává. A forradalomra készülő polgárság világnézetében, a francia materializmusban ennek következtében *szükségképpen* azok a mozzanatok dominálnak, amelyek az antifeudális harc s a széles néptömegekkel teremtett átmeneti szövetség céljait és érdekeit szolgálták. Az eleve benne rejlő filozófiai történelemszemléleti és politikai korlátok még nem a népmozgalmak és a történelmi haladás elleni tiltakozás és ideológiai védekezés gesztusából eredtek, hanem a *polgárság osztályhelyzetének* szükségképpeni velejárói voltak. *Emellett* elkerülhetetlenül együtt jártak a kor természettudományának és filozófiai vívmányainak állapotával.

Mélységesen jellemző, hogy midőn a burzsoá gondolkodás a tőkés osztályviszonyok fejlődésének dialektikája következtében egyértelműen

[2] *Lenin:* A harcos materializmus jelentőségéről. Művei, Szikra, 1953, 33. k., 222. l.

retrográddá válik, és szembefordul a történelmi haladással, radikálisan szakít mindazzal, ami a polgári materializmus legjobb erényeit alkotja. Mindenekelőtt agresszíven szembefordul a materializmussal, elutasítja a harcos és szenvedélyes antiklerikalizmust, megbélyegzi az ateizmust, és messzire kanyarodik a felvilágosodás korának lelkesült – még ha olykor naivul lelkesült – történelmi optimizmusától is. A hatalom sáncaiba került *kizsákmányoló* osztály ideológiájának sajátos belső mozgása *most már* kivívott pozícióinak védelmezésére, hatalmának megszilárdítására s e hatalom örök és megingathatatlan volta illúziójának ideológiai alátámasztására szolgál.

A modern burzsoá filozófiatörténet ebből az aspektusból vizsgálja önmaga múltját is, és hol nyílt színvallással, hol szemérmes mellébeszéléssel és torzítással fordul el forradalmi korszakának terhessé és kényelmetlenné vált hagyományaitól. Minthogy Diderot, Helvetius, Holbach és La Mettrie elutasították a meddő és skolasztikus spekulációkat, a francia materializmus történetével foglalkozó polgári szerzők egyik iránya (Lange, Mauthner, Robertson, főként tehát a neokantiánusok) ennek örvén megvonja tőlük a filozófus rangját, s materializmusukat terméketlen, konstruktív eszmék nélküli „naiv realizmusnak" nyilvánítja. A burzsoá kutatók másik csoportja – így a Helvetiusról tekintélyes műveket író Albert Keim is[3] – arra törekszik, hogy a francia materialistákat „rehabilitálja" a reakcióssá vált burzsoázia szemében. Drága ára és sajátos eszközei vannak e vállalkozásnak. Egyfelől a filozófusok személyes vonásai, humánus tartása iránti rokonszenvet óhajtják felgerjeszteni, másfelől pedig agnosztikusokká, deistákká, pozitivistákká és fenomenalistákká szelídítik őket, hogy így „szalonképessé" váljanak. Legyenek bármik – úgymond –, csak a materializmus és ateizmus „vádjaitól" felmentést adhassanak nekik!

Sajátos és felettébb különös helyzettel állunk tehát szemben: az imperialista burzsoázia ideológusai révén menekül önmaga forradalmi múltjától. Ennek a forradalmi örökségnek igaz őrzője, tisztelője és méltányolója napjainkban csak a forradalmi proletariátus és marxista–leninista világnézete lehet. Csak a marxizmus–leninizmus volt képes és alkalmas arra, hogy igaz és történelmileg híven árnyalt képet rajzoljon a francia materializmusról, s azt a történelem más progresszív és forradalmi hagyományaival együtt önmagának perelje el. A marxizmus klasszikusai nyomatékkal hangsúlyozzák, hogy a tudományos szocializmus elmélete és filozófiája az emberi gondolkodás fejlődésének széles országútján jött létre. Márpedig ennek az útnak egyik rendkívül fontos mérföldköve éppen a francia materializmus. Marx és Engels nagyra becsülték a XVIII. század materialistáit, s számos alkalommal védelmükre keltek

[3] *A. Keim:* Helvétius, sa vie et son oeuvre, Paris, 1907.

az idealisták és fideisták támadásaival szemben. „Marx tanítása a filozófia, a politikai gazdaságtan és a szocializmus legnagyobb képviselői tanításának egyenes és közvetlen *folytatásaként* jött létre" – írja Lenin.[4]

A polgári gondolkodásnak a humanizmussal és a reneszánsszal kezdődő újkori fejlődési útja a francia materializmusban éri el egyik tetőpontját. Mint Marx és Engels megjegyzik, éppen a *materializmus* az, amely – „mint az igazi humanizmus tanítása és a kommunizmus logikai alapja" – közvetlenül az utópista szocializmusba torkolltatja a francia materializmus egyik – s a kettő közül jelentősebb – irányzatát.[5] A materialista elmélet a társadalmi viszonyok vizsgálatára alkalmazva s azokkal kapcsolatban megragadva, a Helvetius által következetesen végigvitt szenzualizmus potenciálisan eleve és szükségszerűen magában hordta *a kommunista és szocialista következtetések lehetőségét.* A francia materializmus tehát – metafizikus és mechanikus volta ellenére is – olyan elméleti-ideológiai *lehetőségeket és előfeltételeket* rejtett magában, melyeknek egyenesen és logikusan levonható következtetései túllépték a polgári ideológia korlátait. „Nem kell nagy éleselméjűség ahhoz – írja Marx és Engels –, hogy az emberek eredeti jóságáról és egyenlő intelligenciabeli adottságáról, a tapasztalat, szokás, nevelés mindenhatóságáról, a külső körülményeknek az emberre gyakorolt befolyásáról, az ipar nagy jelentőségéről, az élvezet jogosultságáról stb. szóló tanításaiból meglássuk a materializmusnak a kommunizmussal és szocializmussal való szükségszerű összefüggését."[6] A francia materialisták polgári *osztálykorlátai* elsősorban abban mutatkoznak meg, hogy adott elméleti lehetőségeiket nem voltak képesek realizálni, s így eljutni a kommunisztikus következtetésekig. Az utópista szocializmus és kommunizmus azonban a francia materializmus logikai alapján nyugszik, még akkor is, ha kivált Saint-Simon és Fourier határozott ellenérzésekkel viseltettek iránta. A materializmusból eredő *logikai kapcsolat* viszont – mint látjuk – éppenséggel nem a polgári gondolkodás elkövetkező fejlődésével köti össze a XVIII. század materializmusát, hanem az utópista szocializmus és kommunizmus révén a tudományos szocializmussal. Ez az az alapvetően fontos mozzanat, amelynek nézőpontjából felmérhető a francia materializmus valóságos jelentősége és történelmi funkciója.

A XVIII. századi francia materializmus sajátos arculatát elsősorban és mindenekelőtt a francia polgári fejlődés jellegzetes vonásai, a feudalizmus átfogó és heves válságának konkrét osztályviszonyai alakították ki. Emellett azonban – mind pozitív, mind negatív értelemben

[4] *Lenin:* A marxizmus három forrása és három alkotórésze. Művei, Szikra, 1955, 19. k., 3. l.

[5] *Marx–Engels:* A szent család. Művei, Budapest 1958 2 k 123–131. l

[6] I. m., 129. l

– elszakíthatatlan az öröklött és készen kapott ideológiai anyagtól. Más szóval, csak akkor alkothatunk hű képet fejlődéséről, ha figyelembe vesszük az ideológiai szféra viszonylagos önállóságát, önmozgását is.

A XVIII. századi francia fejlődés alapvonása: a tőkés viszonyok egyre kiterjedtebb térhódítása, a feudális rend s az abszolút monarchia mindinkább akut válsága.

Franciaország egyike azon kevés európai országnak, ahol a reformáció nem volt képes megtörni a feudalizmus egyik legfőbb bástyáját, a katolikus egyház szinte korlátlan hatalmát és befolyását. Ennélfogva a „mennyország kritikája" – inkább, mint máshol – előfeltétele volt az antifeudális erők gyülekeztetésének s a feudalizmus támaszai meggyöngítésének. A katolikus egyház Franciaországban a feudális erők hatalmas, jól centralizált szervezete: több mint másfélezer kolostor, 130 000 pap évi 300 millió livre jövedelemmel – íme hatalmának pillérei! Adót ennek ellenére nem fizet, csak önkéntes adományokkal támogatja az államkincstárt. Elviselhetetlen, nyomasztó teherként nehezedik a szellemi, ideológiai életre, vad hajszával csap le minden új, friss eszmére, amely veszélyeztetni látszik az egyház és a vallás mindenhatóságát. A korlátolt vakbuzgóság még a század második felében is emberéletet követel. A klérus 1766-ban vérpadra küldi La Barre-t, mert egy körmeneten nem veszi le a fövegét. Egy párizsi fiatalembert nyilvános megkorbácsolásra és 9 évi kényszermunkára ítélnek, mert két példányban megveszi Holbach *Leleplezett kereszténység* című művét. Alább pedig még módunk lesz majd arra, hogy éppen Helvetius példáján érzékeltessük a katolikus egyház szellemi hatalmának módszeres terrorhadjáratait a felvilágosodás s kiváltképpen a materializmus eszmei ellen.

Az egyház a feudális viszonyok adekvát ideológiai kifejezőjeként a vallási villongások felszításával súlyosan gátolja az egységes burzsoá nemzet s a belső nemzeti piac kialakulását. Korántsem arról van tehát szó, hogy az egyház pusztán közvetve, ideológiai eszközökkel akadályozza a tőkés viszonyok fejlődését. Határozott *ökonómiai* tényezőként a francia polgári fejlődés egyik legfontosabb dezorganizálója. Elegendő a jórészt polgári osztályképletű hugenották üldözésére s ennek nyomán nagyarányú, tömeges kivándorlására utalnunk. Érthető hát, hogy a szenvedélyes antiklerikalizmus s az ateizmus *ekkor még* a hatalomra törő polgárság objektív gazdasági érdekeiből is sarjad. Ezen az összképen belül azonban nem téveszthetjük szem elől, hogy a mind hevesebben kirobbanó osztályellentétek az egyházat sem hagyják érintetlenül. A feudális arisztokráciával összefonódott s a retrográd erők legagresszívabb csoportját alkotó főpapságot mélyreható különbségek választják el a nép életével többé-kevésbé érintkező alsópapságtól. A válság kiéleződésével a katolikus egyház belső egységének és cent-

ralizáltságának falán is mindinkább repedések húzódnak, amelyek kétségtelenül csökkentik erejét. Elegendő arra utalni, hogy az utópisztikus kommunizmus e századi nagy alakjai – Morelly, Mably, Meslier – egyaránt papok.

Franciaországban az egész XVIII. század folyamán zajlik az áru- és pénzviszonyok heves térhódítása s a naturális gazdálkodás formáinak szétszaggatása; a tőkés fejlődés meghatározott, jelentékeny színvonalat ér el. Nő a nagyipar, elsősorban a szén- és vasbányák száma és termelése; a Lille melletti szénbányákban már közel 2000 munkás dolgozik. A tőkés manufaktúra-ipar fejlődése egyre határozottabban formálja a nagyobb városok – Párizs, Lyon, Marseille, Bordeaux, Nantes – arculatát, s mindinkább ipari központokká alakítja őket. Így pl. 1788-ban Lyon lakóinak egyharmadát már a város textil- és selyemipara foglalkoztatja. A század derekán a jelentősebb manufaktúrák száma 582. Ezek főként királyi porcelán- és gobelinműhelyek, s posztó, szappan, cukor, bőr, selyem, textil, csipke és üveg gyártásával foglalkozó manufaktúrák. 1789-re Rouen környékén mintegy 190 000 paraszt fonómunkás válik a város textil-manufaktúráinak bedolgozójává. A manufaktúrákban egyre több gép jelenik meg: a forradalom évében már 1350 Jennyfonógépet tartanak nyilván, amelyek 40 500 munkás munkáját végzik.[7] Jellemző mutatója az árutermelés kiterjedésének, hogy a XVIII. század folyamán Franciaország külkereskedelmi forgalma csaknem megtízszereződik. A pénzviszonyok gyors fejlődése szükségképpen együtt jár a bankok szerepének növekedésével.

A francia burzsoázia *gazdasági ereje* és súlya tehát gyors ütemben gyarapszik; viszont a hűbéri viszonyok megannyi nyűge áthághatatlan falat emel *politikai* szerepének valóságos gazdasági helyzetét kifejező növekedése elé.

A feudális rend egyébként is legfőbb fékező ereje a kapitalista viszonyok további terjedésének. Az elévült céhrendszer és a belső vámok áttekinthetetlen szövevénye, a feudális arisztokrácia korlátlan politikai hatalma, tehát a feudális termelési viszonyok bilincse robbanásig feszíti az új termelőerők és az idejétmúlt termelési viszonyok ellentmondását.

A feudális állam alkalmatlan és képtelen arra, hogy óvja és védelmezze a burzsoázia gazdasági érdekeit. Egymás után veszíti el tengerentúli gyarmatait; Anglia megkaparintja Franciaország kanadai és indiai területeit. Franciaország számára előnytelenül végződik az aacheni békével (1748) az osztrák örökösödési háború (1740–48). Tetézi a bajokat az is, hogy 1786-ban a francia burzsoázia szempontjából rendkívül előnytelen kereskedelmi szerződés jön létre Angliával. A feudális állam

[7] Vszemirnaja isztorija (Világtörténet), V. k., Moszkva, Szocekgiz, 547. l.

kül- és belpolitikája egyaránt kibékíthetetlenül áll szemben a tőkés fejlődés s a burzsoázia érdekeivel.

A burzsoá viszonyok fejlődése egyre gyarapítja az „előproletariátus" sorait: a manufaktúrák munkásai, a mesterlegények, inasok, falusi kontárok és idénymunkások rohamosan gyarapodó serege már a tőkés kizsákmányolás korai, barbár formáinak terhét viseli. A tőkés–munkás ellentét azonban még szükségképpen elemi, kezdetleges, alá van rendelve a feudális és antifeudális erők alapvető ellentétének. A burzsoázia mint a fejlettebb termelési mód hordozója ezért – az antifeudális harc vezető erejeként – *átmenetileg* az *egész népet* képes maga köré tömöríteni az alapvető és meghatározó szociális ellentmondás megoldására.

Franciaország a kapitalista fejlődés jelentékeny színvonala ellenére is változatlanul *agrárország*. Az ország 25 millió lakosából 23 millió falusi lakos. S bár a tiszta naturális gazdálkodás mindinkább átadta helyét az áru- és pénzgazdálkodásnak, s a jobbágyság személyes függése megszűnt, a feudális terhek megszámlálhatatlan maradványa (adók, személyes szolgáltatások, tized stb.) nehezedett a parasztságra. A parasztság alapvető tömegeinek nyomora – miként arról a kor minden dokumentuma és híradása tanúskodik – elképesztő méreteket ölt. Elegendő arra utalni, hogy a lakosság 1%-át tevő világi és egyházi arisztokrácia a föld egyharmadát tartja kezében. A földesúri terhek, az egyházi tized és az állami adók szövevénye az *egész parasztságot* sújtja elviselhetetlen nyűgként.

Kiélezettebbé teszi a feudális termelési mód válságát az a körülmény, hogy a tőkés viszonyok széleskörűen behatolnak a mezőgazdaságba is, és a hűbéri maradványokkal összefonódva – főként az ország északi részén – pauperizálják a parasztság jelentős tömegeit. A parasztság rétegeződése meggyorsul, az ország egyes körzeteiben az 50%-ot is eléri a földnélküli parasztság részaránya. A század végére a parasztság 17%-a él zsellérsorban. A forradalom küszöbén kiváltképpen kiélezi a helyzetet az, hogy a gabona és bor árának esése és a piaci konjunktúra hiánya következtében 1770–80 táján heves feudális reakció söpör végig az országon. A feudális nagybirtokos rétegek a hűbéri kizsákmányolási formák kiterjesztésével és súlyosbításával óhajtják ellensúlyozni a kedvezőtlen piaci viszonyok következményeit. A feudális arisztokrácia mind görcsösebben és mind konokabbul ragaszkodik kiváltságaihoz és előjogaihoz. Az érlelődő forradalom fő kérdése ilyenformán – *az agrárkérdés*.

Hozzávetőleges pontossággal mutatja az ipar és a mezőgazdaság szerepét a nemzeti jövedelem forrásairól 1789-ben készített jelentés: a

mezőgazdaság 1826 millió livre-rel, a feldolgozóipar pedig 595 millió livre-rel részesedett a nemzeti jövedelemben.[8]

A vázolt folyamatok szabják meg az osztályerőviszonyok mozgását a század folyamán. A nevezetes harmadik rend – a burzsoázia, a parasztság és az előproletariátus sajátos antifeudális osztályszövetsége mindinkább kiszélesíti a hűbéri renddel szembeforduló erők táborának határait. A nemesség elburzsoásodott, és szegényebb rétegei mindinkább leszakadnak a feudális arisztokrácia járszalagjáról, s átmennek a harmadik rend oldalára. Az ország 70 000 főnyi nemességén belül kifejezettebbé válik egyfelől az udvari, másfelől a vidéki gazdálkodó s a hivatali nemesség ellentéte. Egyes csoportjainak *gazdasági* érdekeit sértik azok a törvények, amelyek megtiltják azt, hogy ipari-kereskedelmi tevékenységgel foglalkozzék, ezenfelül pedig legalább négy nemzedékre visszamenő nemességet követelnek a katonatiszti hivatáshoz.

Ily módon a francia abszolút monarchia, amely egykor pozitív szerepet játszott, mindinkább a bomlás jegyeit hordja magán, s a feudális reakció centrumává válik. Az államadósság 1787-ben eléri az 1 milliárd 200 millió livre-t. A feudális uralkodó osztályon belüli másodlagos ellentétek háttérbe szorulnak, s kialakul a királyi udvar, a katolikus egyház és az arisztokrácia rohamosan elszigetelődő „szentszövetsége" a burzsoázia vezette antifeudális táborral szemben. A feudális erők kizárólagos támasza az egyház, a hadsereg és a hivatali-bírói bürokrácia felső rétege marad. Turgot reformkísérleteinek kudarca után (1774–76) nyilvánvalóvá válik: a robbanás elkerülhetetlen.

A század derekától kezdődően fellobbanó népmozgalmak markáns vonásokkal rajzolják meg a 40-es években fellépő francia materialisták tevékenységének hátterét. Párizsban és számos nagyobb városban egymást követik az éhségtüntetések, a plebejus tömegek forrongó elégedetlenségének kirobbanásai, hiszen az élelmiszerárak az egész század folyamán szakadatlanul emelkednek. Franciaországnak szinte minden részében lokális parasztfelkelések követik egymást. Normandiában egyedül 1752–68 között hat parasztfelkelést jegyeznek fel. Lyonban a textilmunkások sorozatos sztrájkai már a proletariátus osztályharcának fegyvereivel élnek. Az országot elárasztja az antifeudális és antiklerikális pamfletirodalom. A feudális és antifeudális erők mind hevesebbé váló osztályharca a politikai, gazdasági és ideológiai szférát egyaránt átfogja.

Az *ideológiai harc* élén a francia materialisták nemzedéke állt. A forradalom előtt kialakult osztályviszonyok futólagos vizsgálata és a társadalmi fejlődés objektív szükségleteinek számbavétele tökéletesen nyilvánvalóvá teszi, hogy a polgárság aktuális osztályérdekei lehetővé

[8] I. m., 545. l.

tették, sőt egyenesen megkövetelték, hogy a kor leghaladottabb ideológiai-világnézeti fegyverzetére támaszkodva szálljon szembe a bomló feudalizmus totális ésszerűtlenségével. Ennek az ideológiának *konkrét* arculatát és jellegzetes vonásait azonban nem olvashatjuk ki *közvetlenül* az osztályviszonyok mozgásának logikájából. Az *újkori materializmus* történetének néhány mozzanatára kell fényt vetnünk ahhoz, hogy a francia materializmus valóságos helyét és funkcióját megjelölhessük. Legalábbis két meghatározóan fontos körülményről kell itt szót ejtenünk: egyfelől az újkori francia filozófiai fejlődés alapvonásairól; másfelől az angol és francia polgári gondolkodásnak arról a sokoldalú és termékeny kölcsönhatásáról, amelynek jelentőségét Marx és Engels olyan nyomatékkal hangsúlyozták.

Miként Marx és Engels a *Szent család*ban az *újkori* materializmus sajátos fejlődését elemezve rámutattak, ez a materializmus „Nagybritannia legsajátabb szülötte". A materializmus elemei már a skolasztikus Duns Scotus nominalizmusában is megtalálhatók, de az angol materializmus „igazi ősapja" Bacon. Mint ismeretes, Engels az angol materializmust nemesi, arisztokratikus ideológiának nevezte. E sajátos helyzet megítéléséhez az adja kezünkbe a kulcsot, ha figyelembe vesszük, hogy az angol arisztokrácia egy részének, a tőkés fejlődésben helyét meglelő ún. új nemességnek érdekei közeledtek a burzsoázia érdekeihez. Így ez az új nemesség ökonómiában s ideológiai életben egyaránt haladó polgári eszmék hordozójává és kifejezőjévé válhatott.

Bacon filozófiájának középpontjában nem az ember, hanem az anyagi természet, az anyagi világ megismerése s e megismerés vívmányainak – tehát a természet erőinek – felhasználása áll. A megismerés célja: az ember hatalma a természet felett. S bár Bacon metafizikus módon úgy véli, hogy az anyag az emberi megismerés révén maradéktalanul kimeríthető, mivel egyszer és mindenkorra adott, mennyiségileg és minőségileg korlátozott számú sajátossággal rendelkezik, nála „a materializmus naiv módon még mindenoldalú fejlődés csíráit rejti magában. Az anyag költőien érzéki ragyogásában ránevet az egész emberre".[9]

Ha Bacon az angol materializmus ősapja, akkor Hobbes – Bacon művének folytatójaként – a materialista filozófia rendszerbe foglalója. A XVII. század a mechanika százada. Hobbes oly módon fejleszti tovább Bacon materializmusát, hogy – bár megszabadítja teológiai következetlenségeitől – lezárt mechanisztikus formákba merevíti, egyoldalúvá teszi, s konkrét formájában megfosztja a mindenoldalú fejlődés belső lehetőségeitől. Figyelemre méltó azonban, hogy rendszerében szembetűnően előtérbe nyomulnak a társadalmi, politikai mozzanatok.

A természet materialista értelmezése nyomán az angol materialista

[9] *Marx-Engels:* A szent család. Idézett kiadás 127. l.

filozófia egész fejlődése logikusan és szükségképpen vezet az *ismeretelméleti* kérdésfeltevéshez: honnan erednek, s miként jönnek létre az ember eszméi, ismeretei? Locke történeti érdeme éppen az, hogy a materialista lételméletet szenzualista ismeretelmélettel alapozta meg. Bár az ismeretek eredetének materialista magyarázatát a reflexiók bevezetésével és főként azok *értelmezésével* következetlenül érvényesíti, fő műve a materialista filozófia fejlődésének csomópontját ragadja meg. Munkássága előfeltétele volt annak, hogy a társadalmi, politikai és etikai problémák szenzualista ismeretelméleti alapról tárgyalhatók legyenek. Az eszmék és ismeretek érzéki eredetét tételezve, Locke alapot teremtett a velünk született eszmék – köztük morális eszmék – idealista tanának következetes bírálatához. Locke bírálatának rendkívül jelentős szerepe volt a materializmus és az idealizmus harcában, s a feudális ideológia elleni küzdelemben. Lényegében véve az egész XVIII. századi materializmus erre a locke-i kritikára támaszkodott.

Kiváltképpen lényeges annak hangsúlyozása, hogy Locke a morális eszméket is a tapasztalatból származtatta, s így szenzualista etikai koncepciót alkotott. E koncepcióban a *jó* és a *rossz* nem abszolút és velünk született elvek; jó az, ami növeli az ember gyönyöreit, örömét, s lehetővé teszi a rossz elkerülését. Rossznak pedig azt kell tekintenünk, ami szenvedést okoz, elapasztja az ember gyönyöreit, s megfosztja valamely javától. A szenvedés és gyönyör elve tehát a jó és rossz kritériumává válik; megismerésük egyetlen forrása pedig *a tapasztalat*. Locke rendszerének következetlenségei, agnosztikus és deista korlátai idealista konzekvenciák alapját *is* megvetették. A francia materializmus számára Locke azonban éppenséggel ellenkező funkciót teljesített.

Történetileg a XVII. és XVIII. század folyamán a francia materializmusnak két irányzata alakult ki.[10] Az egyik Descartes-tól ered, aki *fizikáját* következetesen leválasztja metafizikájáról, s az előbbi határai között az anyagot önálló teremtő erővel ruházza fel, egyetlen szubsztanciaként interpretálja. A francia mechanikus materializmus Descartes fizikájához kapcsolódik, s az angol és francia természettudomány – főként a mechanika – sikereinek erőteljes hatása alatt fejlődik. Tetőpontját La Mettrie-vel éri el, s a tulajdonképpeni természettudományba torkollik. Világos azonban, hogy ez a természettudományos materializmus akkor, amikor Franciaországban a *társadalmi* praxis kérdései nyomultak előtérbe, s a forradalmi polgárság ideológiai szükségletei az antifeudális harc és az idealista metafizika elleni bajvívás fegyverévé tették a filozófiát, nem volt maradéktalanul alkalmas alap e harc megvívásához.

Locke filozófiája ezért alkalmas időpontban illeszkedik a francia

[10] I. m., 124–127. l.

filozófiai fejlődés menetébe. A francia materializmus egy másik irányzatának alapját veti meg, amely – főként éppen Helvetius tevékenysége révén – egyenes irányban mutat az utópista szocializmus és kommunizmus felé. „Szükség volt egy könyvre – írja Marx és Engels –, amely az akkori életgyakorlatot rendszerbe foglalja, és elméletileg megalapozza. *Locke* írása „Az emberi értelem eredetéről" éppen kapóra jött a csatornán túlról. Lelkesen fogadták mint várva várt vendéget."[11]

Locke filozófiájának első franciaországi tolmácsolója, Condillac (1714–1780), mesterének tanait – bár következetlenül, hisz vallja a lélek szubsztancialitását – az egyértelműbb szenzualizmus felé fejleszti, s a XVII. századi metafizika ellen fordítja. „... valamennyi ismeretünk az érzékekből származik ... – írja. – ... eleinte nem volt egyebünk, csak érzeteink, és ... ismereteink és szenvedélyeink azoknak a gyönyöröknek és fájdalmaknak következményei, amelyek az érzékek benyomásait kísérik."[12] Mint látjuk, Locke-nak nemcsak ismeretelméleti, hanem szenzualista etikai nézeteit is egyenesen származtatja tovább. Fő műve négy évvel előzi meg Helvetiusét. Ilyen módon Helvetius fellépteKor Locke, s általában az angol materializmus eszméi már gyökeret eresztettek a francia talajban, hozzásimultak a francia valósághoz. Azt az ismeretelméleti alapot kínálták, amelynek révén a materializmust „a társadalmi élettel kapcsolatban" lehetett megragadni, hogy az filozófiai fegyverré váljék a feudális rend és a feudális ideológia mindenoldalú bírálatára és támadására.

A francia materializmus mindvégig szerves kapcsolatban fejlődött a természettudománnyal s annak vívmányaival. A vallás és az idealista metafizika elleni harca a polgári fejlődéshez olyannyira nélkülözhetetlen természettudományos fejlődés objektív szükségleteit tükrözte. A metafizikus spekulációk burkából kilépő és önálló tudománnyá váló természettudomány főként a mechanika, matematika és az asztronómia terén ér el nagy sikereket. A szilárd testek Newton által megalkotott mechanikája a kor szinte minden természettudományos elképzelésének mintája és alapja. A *mechanisztikus szemléletmód* valamennyi ismeretágba behatol, nyomasztó boltozatát a materialista filozófia sem képes áttörni, s ezért a francia materializmus is magán viseli határozott bélyegét.

Az említett tudományágak mellett a kémia is megteszi első önálló lépteit, a fizikában felfedezik az elektromosságot, s a fiziológia, biológia és az orvostudomány is gyorsan fejlődik. Elegendő anyag halmozódik fel ahhoz, hogy megjelenjenek az első szisztematizáló művek (Linné).

[11] I. m., 126. l.

[12] *Condillac:* Értekezés az érzetekről. Filozófiai Írók Tára, Budapest, 1913. 187–188. l.

Ebben a tekintetben különösen kezére játszott a francia materialistáknak Buffon, a nagy természettudós, aki munkatársaival összehordta műveiben mindazt, amit a kor természettudománya a magáénak mondhatott. A metafizikus vizsgálati mód azonban – miként Engels finoman és sokoldalúan elemzi – szükségképpeni fonákja volt a kor természettudományos haladásának; hatásától a francia materializmus sem tud szabadulni.

A francia materialisták a század 40–50-es éveitől kezdődően lépnek fel, tehát az ideológiai osztályharc fejlettebb és érettebb szakaszában, mint a felvilágosítók első nemzedéke, Fontenelle, Voltaire és Montesquieu. Az előttük járó idősebb felvilágosító nemzedék eszméinek nyomasztó súlya, tekintélye és olykor – mint Helvetius esetében is – az egyes képviselőihez fűződő személyes barátsága mind pozitív, mind negatív értelemben sokoldalú indíttatásokkal szolgál számunkra. Előkészíti az elméket a polgári eszmék befogadására, s gúnyos, indulatos, szenvedélyes hangjuk kialakítja a polgári gondolkodás forradalmi korszakának hangvételét. Montesquieu és Voltaire munkásságának alapvető tendenciái azonban azt tükrözik, hogy a burzsoáziának a feudális arisztokráciával szoros kapcsolatban álló felső rétege még hajlik a kompromisszum felé, s az angol alkotmányos monarchiát vallja eszményének. Ennek következtében kiélezettebbek arisztokratikus vonásaik, hangsúlyosabb a népmozgalmakkal való szembenállásuk. Éppen Helvetius lesz majd az, aki – bár politikai elképzeléseiben a fokozatos, szinte alig észrevehetően végrehajtott reformok híve – indokoltnak, sőt jótékonynak vallja a különösképpen zsarnokivá züllött despotikus rend elleni népfelkelést. Ilyen esetekben erőszakra, vulkanikus megrázkódtatásra van szükség az önkény temetői csöndje helyett.[13] Az önkényuralom forradalmi megdöntésének indokolásában Helvetiust áthághatatlan, elvi természetű különbség választja el Montesquieu-től és Voltaire-től. E kérdésben Rousseau álláspontja felé közeledik. Felettébb jellemző: Keim mindent elkövet azért, hogy elmossa ezt a különbséget,[14] s Helvetius felfogását „megtisztítsa" a néptömegekkel teremtett forradalmi szövetség kifejeződéseitől, a materialista gondolkodók forradalmi tartásának jegyeitől. A francia materialistáknak emellett szembe kellett fordulniuk elődeik deista szemléletével, mert Voltaire – bár tesz ugyan lépést a materializmus felé, midőn a gondolkodás képességét hajlandó az anyag tulajdonságának tartani – Montesquieu-vel egyetemben mindvégig heves ellenfele az ateizmusnak és a materializmusnak.

Ilyenformán a francia felvilágosodás mozgalmán belül a *polgári*

[13] Az emberről, 408. l.
[14] *Keim:* I. m., 159. l.

ideológia egységének és folytonosságának tételezése mellett szakadatlanul szem előtt kell tartanunk annak belső változásait, az osztályviszonyok mozgása által determinált fejlődését is.

2.

Claude-Adrien Helvetius 1715 januárjában született Párizsban. Apja Jean-Adrien Helvetius orvos, anyja Gabrielle d'Armancourt. A család a Palatinátusból származik, s a reformációt követő üldözések nyomán Hollandiában telepszik le, ahol tagjai jelentős közéleti tisztségeket viselnek. Helvetius dédapja a köztársaság hadseregének első orvosa, s e minőségében nagy szolgálatokat tesz a fiatal polgári államnak. Az orvosi mesterség tradicionálisan hagyományozódik tovább a családban. A Hollandiában hírnevet és polgári jómódot szerzett dédapa egyik fia Párizsban telepszik le, s itt „a holland orvos" néven jelentős gyógyászati felfedezésekkel és sikeres orvosi tevékenységgel vív ki magának jó nevet. XIV. Lajos bőkezűen nemesi oklevéllel jutalmazza, és a kórházak főfelügyelőjévé nevezi ki. A különben *polgári értelmiségi család* ettől kezdve meglehetősen szoros és állandó jellegű kapcsolatba kerül a királyi udvarral.

A „holland orvos" fia – filozófusunk apja, Jean-Adrien – még szorosabbá teszi e kapcsolatot. Maga is neves orvos. Még fiatal ember, amikor a 7 éves trónörököst kigyógyítja veszedelmes betegségéből. Ettől kezdve a királyné első orvosa lesz, s ugyanakkor az udvari arisztokrata családok gyógykezelője. A kortársak a fényes orvosi karrier ellenére is úgy emlékeznek az apára és fiára, mint humánus emberekre, akik mindvégig nagyszámú szegény beteget fogadnak és gyógyítanak ingyen házukban.

A kis Helvetius az arisztokrata körökben idegen; meleg és meghitt családi közegben nőtt fel. Szülei rendkívüli gonddal és körültekintéssel foglalkoztak nevelésével. Annyi más kortársához hasonlóan ő is jezsuita kollégiumban tanul, ahol kiváltképp a klasszikus kultúra és retorika kiváló ismerője, P. Porée abbé van rá igen nagy hatással. Bár Helvetius nem tartozik a kollégium jelesei közé, az abbé elismerésre méltó hozzáértéssel hámozgatja ki növendéke tehetségének sajátos vonásait.

Még a kollégiumban tanul, amikor megismeri Locke fő művét, s – miként Saint-Lambert megjegyzi – a könyv valósággal forradalmat idéz elő gondolkodásában. Saint-Lambert jó szemére vall, hogy tüstént hozzáteszi: „Locke buzgó tanítványává válik, de oly módon, ahogyan Arisztotelész Platón tanítványa: mestere tanaihoz hozzáteszi a maga

felfedezéseit."[15] Helvetius érdeklődését kezdettől fogva szociális, jogi és etikai problémák kötik le, s itt Locke valóban revelációként hatott rá: termékeny metodológiai, ismeretelméleti pozíciót kínált számára. S hogy a közvetlen és egyenes vonalú eszmei rokonság ellenére is mennyire nem egyszerűen Locke propagálója, sőt vulgarizálója – miként azt a polgári filozófiatörténet gyakran állítja –, arra később még visszatérünk.

Helvetiust szülei pénzügyi pályára szánják, jellegzetesen polgári karrier körvonalai rajzolódnak ki előtte. Anyai nagybátyjához, d'Armancourt-hoz küldik tapasztalatszerzésre, aki Caen-ben egész sor majorság igazgatója. Itt azonban – mint Saint-Lambert szellemesen írja – többet foglalkozik irodalommal és filozófiával, mint pénzügyekkel, s még többet a nőkkel, mint irodalommal és filozófiával. Mindössze 23 éves, amikor szülei közbenjárására s az általuk kölcsönzött letét révén főadóbérlői tisztet kap. Páratlan vagyonszerzési lehetőségeket, s évi 100 000 tallér jövedelmet jelent ez. Aligha akad az ő korában francia fiatalember, aki hasonló útravalóval indulhatna az életnek. Tisztsége azonban mély konfliktusok forrását is megnyitja előtte. Hivatala és utazásai módot adnak arra, hogy a mélységesen humánus fiatalember áttekintse a feudális Franciaország bonyolult gazdasági viszonyainak szövevényét, a nyomasztó adóterhek nyűgeit, s bepillantson a nép életének mélységeibe is. Az évek múlásával, filozófiai nézeteinek rendszerbe illeszkedésével mind nyugtalanítóbb lesz eszményeinek és hivatalának konfliktusa.

Ha hihetünk Saint-Lambert-nek, egy alkalommal még az is előfordul, hogy az új boradó által felingerelt bordeaux-i polgárokat fegyveres felkelésre buzdítja jogaik védelmében. Azok szerencséjére nem követik tanácsát, de Párizsba visszatérve oly hévvel támogatja a bordeaux-iak kérését, hogy sikerül elérnie az említett adó megszüntetését. Mindenképpen megjegyzendő, hogy az adóbérlői tevékenység a feudális állam és az erősödő burzsoázia gazdasági érdekellentétének egyik ütközőpontjához kötődött, s itt Helvetius felettébb tanulságos iskolát járhatott végig. Ennek nyomán gyakorlatban mind kevesebbet foglalkozik hivatalos kötelezettségeivel, tisztéről azonban – nyilván anyagi okokból – még nem mond le.

A tökéletes anyagi gondtalanság és függetlenség módot és alkalmat teremt arra, hogy irodalmi és filozófiai munkássága mindinkább centrális helyet foglaljon el életében, másfelől pedig, hogy félig-meddig mecénásként is egyre jelentősebb szerepet játsszék a felvilágosodás

[15] *Saint-Lambert:* Essai sur la vie et les ouvrages de M. Helvétius, p. 297. E forrást Helvetius műveinek Keim által szerkesztett, 1909. évi népszerű kiadása alapján idézzük

mozgalmában. A körülötte alakuló kör tagjai a felvilágosodás első nemzedékének legjelentősebb alakjai, akikkel meghitt és szoros kapcsolat fűzi össze. Itt látjuk az öreg Fontenelle-t, aki még a XVII. századi francia szabadgondolkodás legjobb képviselője, a felvilágosodás mozgalmának egyik első – még óvatos és bátortalan – kezdeményezője, Helvetius fellépése idején az irodalmi élet elismert feje. Fontenelle kitűnő ismerője Hobbes és Locke filozófiájának, eszmecseréik fontos szerepet játszottak Helvetius filozófiai nézeteinek csiszolódásában.

A barátok közt találjuk a regényíró Marivaux-t, a nagy természettudóst, Buffont, az irodalmár Grimmet, mindenekelőtt azonban Montesquieu-t és Voltaire-t. Kettőjük közül Voltaire az, aki hosszú ideig szinte szellemi atyja, pártfogója, műveinek első bírálója, ő lesz majd az is, akinek nyomasztó hatásával és tekintélyével legnehezebb lesz megküzdenie. Helvetius mindössze 21 éves, amikor a már nagyhírű mestert felkeresi. Természetes, hogy az a maga írói, filozófiai és szociológiai elveinek útján szeretné látni fiatal tanítványát. Helvetius egyik levelére (1738) válaszolva, melyben az készülő verséről számol be, Voltaire így ír: „Ó, ha Ön tudná, mennyire sóvárogva és izgatottan várom, hogy versei jók legyenek. Virágoztassa ki tehetségét, drága fiam. Bátran szólítom erre, mert tudom, hogy hajlamai sohasem engedik majd meg, hogy kötelességeiről elfeledkezzék, s mert tudom, hogy az embert, a költőt és a filozófust egyaránt tisztelni fogják Önben. Én Önt jobban szeretem annál, semhogy félrevezessem".[16] Hasonló elismeréssel és barátsággal nyilatkozik róla Montesquieu is. Egyik, 1749-ből származó levelében így ír: „Nem tudom, vajon Helvetius ismeri-e a maga fölényét; én mindenesetre úgy érzem, olyan ember ő, aki a többiek fölött áll."

Helvetius pályája ilyenformán minden mozzanatában a felvilágosodás mozgalmán belül alakul ki és indul el. Csak jelentős evolúciós időszak után lép a maga önálló útjára, s fordul szembe a felvilágosítók első nemzedékének – mestereinek – világnézeti következetlenségeivel és korlátaival. Első művein nyomon követhetők Voltaire deista és agnosztikus tanácsainak hatásai és feltétlenül mérsékelt, kompromisszumra hajló politikai nézetei. Helvetius polgári interpretálói főként e munkáira támaszkodnak, hogy ennek a korai fejlődési szakasznak a szintjén rögzítsék pályaképét, s kétségessé tegyék későbbi materializmusát is. Rendkívül figyelemre méltó azonban – mint arra a kiváló szovjet Helvetius-kutató, H. Momdzsjan rámutat –, hogy az első műveivel egy időben (1738–48) írt kéziratfüzetében – ahol teljesen őszintén írhat, hiszen sem Voltaire véleményével, sem az esetleges kiadással nem kell számolnia – már jelentősen messzebb megy gondolatainak fejtegetésében. Itt már világosan kirajzolódik alaptörekvése: objektív tör-

[16] *Voltaire*, Oeuvres, XI, p. 282

vényeken nyugvó s csak fizikai okok hatásával számoló társadalomtudomány megteremtése.

Első művei a korban divatos epistolaként írt *tanköltemények*. Témájuk szertecágazó. Ír a tudás szeretetéről, a gyönyörről, az értelem fennhéjázásáról és lustaságáról, a mesterségekről. Sok töredéket is hátrahagy. E műveinek sorát az 1741–51 között írt, a boldogságról szóló poéma zárja, amely mintegy összegezi belső evolúciójának mérlegét, és sok tekintetben már az érett filozófus kézjegyét viseli magán.

A tanköltemények közül elsőként a gyönyörről írott mű (1738) érdemel alaposabb figyelmet. A költemény az érzéki gyönyörök epikureusi színezetű apológiája. A gyönyör – mondja – „isteni adomány", amely az ember aktivitásának, tevékenységének forrása s alkotásra ösztönzője. Tengelyében az *önszeretet*, az egoizmus áll mint a társadalom életének és fejlődésének egyetemes és *egyetlen elve*. Itt látszólag La Rochefoucauld eszméinek egyszerű továbbszármaztatója és propagálója. Valójában azonban *elvi természetű* mezsgye húzódik köztük. Amíg ugyanis Rochefoucauld – aki szintén az önszeretetet vallja az emberi indítékok végső rugójának – pesszimisztikus következtetésekre jut az emberi természet felől, addig Helvetius szerint az önszeretet egyaránt lehet az erény és a rossz forrása, az értelem megvilágosítója és elhomályosítója. Önmagában tehát nem jó s nem rossz, de ez is, az is lehet. S itt már Helvetius koncepciójának fő vonalán mozgunk. Emellett már e munkájában is éles szavakkal kel ki a despotizmus és a klérus ellen, s szociológiai fejtegetéseiben nem folyamodik társadalmon kívüli tényezőkhöz.

Ezek a motívumok erősödnek fel a boldogságról írott művében, amelyen hosszú ideig dolgozott kisebb-nagyobb megszakításokkal. Utolsó, IV. énekét csak fő művei után, élete végén írja meg. Maga a boldogságeszmény nem új, lényegében Lucretius mérsékelt epikureizmusával azonos: a boldogság a tudás és az ember hatalma érzéki gyönyörei felett. Lényegesen fontosabbak a poéma átfogóbb filozófiai vonatkozásai. Kezdeti deizmusa – Voltaire nyilvánvaló hatása – itt már eltűnik; a természet és a társadalom saját, belső immanens törvényei alapján fejlődik. Elveti a lélek halhatatlanságának eszméjét, s fejtegetései során egyetlen alkalommal sem hivatkozik istenre. Platón-kritikája pedig már ezúttal is arról tanúskodik, hogy történetileg is érzékeli az idealista és materialista áramlatok harcát a filozófiában. Az itt megnyilatkozó materializmus és ateizmus azonban filozófiailag még nem kellően megalapozott, főként azért, mert számos alapvető filozófiai-ismeretelméleti kérdést még elhárít magától, nem ad rájuk választ. Ez szolgáltat ürügyet legnevesebb polgári kutatójának, Keimnek arra, hogy megkísérelje pozitivistaként tárgyalni, holott alapkoncepciója

– jóllehet még elégtelen alapvetéssel – már itt is vitathatatlanul materialista és ateista.

Rendkívül figyelemre méltó, hogy ugyancsak a 40-es évek végén – amikor Voltaire meghaladásának világos jegyeit rögzíthetjük – a Helvetiust Montesquieu-től elválasztó elvi természetű különbségek is határozott formát öltenek. „A törvények szellemé"-nek elkészülte után Montesquieu még kéziratban átadja azt bírálatra fiatal barátjának. Messzemenő elismerésének kifejezése után Helvetius válaszlevelében nem fukarkodik kritikai megjegyzéseivel. Ezek egy része természetesen Helvetius ugyancsak idealista történetfelfogásából ered, s így lényegét tekintve súlytalanná válik. Olykor egyenesen naivnak tűnik Montesquieu történeti érzékével szemben. Más részük azonban határozott politikai irányulást mutat: a feudális arisztokrácia iránti megbékélő, s azzal kompromisszumot előkészítő felfogás éles és heves bírálatát adja, nem feszélyezvén magát a nagytekintélyű Montesquieu személyes barátsága által. Még nyíltabban és határozottabban kifogásolja Montesquieu művének gyengéit barátjához és eszmetársához, Saurinhoz írott soraiban: a nemesi és papi előítéletek konzerválásának vádját veti Montesquieu szemére, ami bírálat híján valamennyiüket hibás útra térítheti.[17] Aligha kell hangsúlyoznunk, hogy itt a polgári gondolkodás két olyan koncepcója ütközik meg, amely radikalizmusát és a társadalmi gyakorlatot illető elképzeléseit tekintve elvi természetű különbségeket mutat. Csak a materializmus lehet a forradalmi cselekvés adekvát filozófiája, a társadalmi radikalizmus alapja, minthogy a valóságot misztifikáció és a valóságtól idegen elvek nélkül szemléli, éppen mert alakítani és megváltoztatni akarja azt. Helvetius munkásságában a 40-es és 50-es évek fordulójára éleződik ki az ellentét a maga egyre határozottabb formát öltő materialista koncepciója és korábbi eszmetársainak, a felvilágosítók első nemzedékének nézetei között.

Hajlamosak vagyunk arra, hogy életének ekkor bekövetkező külső körülményváltozásait is szorosan összekapcsoljuk belső evolúciójának konzekvenciáival. 1751 elején megválik főadóbérlői tisztétől; növekvő ellentétei egyre súlyosabb belső konfliktusokba sodorják. A 13 évi adóbérlet jelentékeny vagyont szerez számára. Ekkor azután Voré-ban birtokot és kastélyt vásárol, megnősül, s hogy apjának is kedvében járjon, megvásárolja „a királynő udvarmestere" címet. Élete ettől kezdve Voré-ban és párizsi lakásukon zajlik. Helvetiusék szalonja kedvelt helye az enciklopédista íróknak és filozófusoknak. Ebben a pezsgő, eleven szellemi kavargásban azonban elmélyülten és módszeresen dolgozik, s 1758 augusztusában Durand-nál névtelenül megjelenik fő műve, a *De*

[17] Lasd: *R. Garaudy:* Les sources françaises du socialisme scientifique, Paris, 1948. p. 19.

l'Esprit (Az elméről), amely Helvetius szenzualista materializmusának legátfogóbb és legteljesebb összegezése.

A mű a feudális erők szellemi hatalmasságainak konok dühét és vad hajszáját váltja ki. Az udvart és az egyházat egyre nagyobb aggodalommal és nyugtalansággal tölti el a francia szellemi élet alakulásának képe. Az 50-es évekre az Enciklopédia körül kialakul a burzsoá értelmiségnek az a csoportja, amelyet joggal neveznek a filozófusok pártjának. Egyre-másra jelennek meg Diderot és La Mettrie művei, felhangzik Rousseau szava, fejlődik a burzsoá érdekeket képviselő fiziokrata ökonómiai iskola. A népmozgalmak már vázolt hulláma mellett különleges ingerültséget kelt a feudális reakció táborában a XV. Lajos ellen 1757 januárjában elkövetett merénylet. Érthető hát, hogy e tábor Helvetius művében alkalmat vél találni arra, hogy csapást mérjen a haladás erőire, és megbénítsa a felvilágosodás mozgalmának egyre aggasztóbb befolyását. A hajsza élén a jezsuiták és a janzenisták járnak, akik szinte a könyv megjelenésének másnapján dühödt cikkek sorával támadnak neki. A feudális rend minden hatalmassága – az egyház, a Sorbonne, a parlament – fogdmeget kiált. A Sorbonne már 1758 szeptemberében elítéli a művet; több mint 100 vádpontot sorakoztatnak fel ellene. Christophe de Beaumont, párizsi hercegérsek, aki néhány év múltán Rousseau *Emil*-jét is tűzbe vetteti, külön pásztorlevélben kárhoztatja Helvetius gondolatait, mondván, hogy azok a materializmus eszméit képviselik, lerombolják az ember szabadságát, a keresztény vallás, a jog és az erény alapjait, az állam békéje ellen lázítanak stb. XIII. Kelemen pápa is gyorsan csatlakozik a hajszához: betiltja Helvetius művét. Végül 1759. II. 6-án a parlament a *De l'Esprit*-t – egy sor más művel együtt – a hóhérral nyilvánosan elégetteti. Helvetiust megfosztják udvari tisztségétől, s a Bastille-t bizonyára csak a család korábbi udvari kapcsolataira és érdemeire való tekintettel kerüli el.

Helvetius maga is megretten a könyve által felkavart vihar láttán. Még a Franciaországból való menekülés gondolata is megfordul fejében. Rokonai – kivált anyja – kérlelik, hogy tegyen eleget a jezsuiták zsarolásának: utasítsa el művének inkriminált tételeit. Cenzorának, s egyben barátjának, Tercier-nek a sorsa és várható üldözése is nyomasztja. A jezsuiták kitűnően kiaknázzák Helvetius pszichikai állapotát, s végül is sikerül vele aláíratniuk a saját könyvét elítélő nyilatkozatot. Ez azonban mit sem változtat a hajsza további menetén. Helvetius tehát kétségtelenül meghátrál – taktikai és önvédelmi motívumokból – a reá nehezedő iszonyatos nyomás alatt. Ez a formális és rákényszerített meghátrálás azonban jottányit sem térítette el meggyőződésétől. Második nagy műve, a *De l'Homme* (Az emberről) lényegében véve a *De l'Esprit* gondolatainak tágabb érvelésű, polemikusabb védelmezése, konkrétabb és sokoldalúbb fejtegetése.

Az első mondatok egyike, melyeket a *De l'Homme* előszavában papírra vet, világos tanúságtétel: „Jottányit sem engedek azokból az elvekből – írja –, melyeket *Az elméről* szóló könyvben leszögeztem. Csak ezeket tartom ésszerűeknek, és könyvem megjelenése óta a felvilágosult emberek csak ezeket tették nagy általánosságban magukévá."[18] Hasonlóan meggyőző, sajátos „érvelés" igaza és meggyőződése mellett az is, hogy életében egyetlen sort sem tesz többé közzé, és – okulva első műve sorsából – csak halála után tartja lehetségesnek a *De l'Homme* megjelenését.

Illendő, hogy arról is szó essék, miként fogadta Helvetius művét a párizsi szalonok világa s a felvilágosodás tábora. A kettő természetesen korántsem azonos. A szalonok polgári olvasóit lebilincselte Helvetius szellemes és kristálytiszta stílusa, világos okfejtése. Saint-Lambert nyilvánvaló baráti elfogultsággal ad számot a műnek e körökben való fogadtatásáról. Nagy sikere azonban – már csak a körötte kavargó vihar miatt is – aligha vonható kétségbe. „Descartes megteremtette az embert, Helvetius pedig megismerte" – mondták róla. Saint-Lambert idézi a párizsi szalonok egyik neves hölgyének szavait: „Ez az ember mindannyiunk titkát mondta ki." Párizs utcáin kuplékat dalolnak a *De l'Esprit* szerzőjéről. A könyv üldözése csak népszerűbbé tette azt.

Lényegesen fontosabb azonban az eszmetársak, a felvilágosodás táborának megítélése és vélekedése. S itt különös – bár tökéletesen érthető és természetes – kép rajzolódik ki. Grimm és Buffon hidegen és visszautasítóan fogadják Helvetius művét; az előbbi tüstént és nyíltan elhibázottnak nyilvánítja etikáját. Lényegében hasonló álláspontra helyezkedik Voltaire is, bár elvi természetű ellenvetéseit gyakran a taktikai meggondolások elhanyagolása, a cenzúra figyelmen kívül hagyása miatt elhangzó szemrehányásaiba burkolja.

Különösen heves és indulatos támadásra készült Rousseau, de midőn látta a szerző ellen kibontakozó hajszát, nem óhajtott ahhoz csatlakozni, és cáfolatát tűzbe vetette. Csak később, az *Emil*ben és a *Vallomások*ban tért vissza Helvetius bírálatára, s a maga deista álláspontjáról igyekezett cáfolni szenzualizmusát és materializmusát, etikai és pedagógiai elveit s az emberek értelmi képességeinek egyenlőségéről szóló tanítását. Kettőjük vitájára tér azután vissza Helvetius a *De l'Homme*-ban, hogy bírálattal illesse Rousseau deista és idealista nézeteit a velünk született eszmékről alkotott elképzeléseit. Mint látjuk, a felvilágosodás táborán belül a közös nyomás és üldöztetés némileg letompítja a belső ellentétek nyílt kirobbanását, hiszen még Helvetius

[18] Az emberről, 5. l.

eszmei ellenfelei sem szándékoznak a reakció hadjáratához csatlakozni s azzal egy követ fújni.

Különösképpen figyelemre méltó azonban a materialista Diderot vélekedése Helvetius művéről. Diderot külön művet szentel a munkának, s már ebben kialakítja azt a kritikai módszert, amellyel újólag él majd a *De l'Homme* bírálata alkalmával. Diderot határozottan védelmébe veszi Helvetius könyvét a feudális reakció támadásaival szemben, természetesnek tartja, hogy az ostobák, szemforgatók és irigyek dühét váltotta ki. A kor rangos filozófiai munkájának vallja: „A szerző művében kitűnő stílusban értekezik a metafizikáról és az erkölcsről, s minden olyan, önmagát tisztelő írónak, aki ugyanezekről a témákról óhajt majd elmélkedni, számolnia kell e művel"[19] – írja. Diderot – mint később is – nem a materialista Helvetius alaptételeit és filozófiai elveit bírálja, hanem *következtetéseinek* szélsőségeit és túlzásait, s a materializmus és ateizmus nem kellően megalapozott, nem eléggé meggyőző alátámasztását kéri számon. Ezért bírálata legtöbb esetben indokolt, és pontosan kitapintja Helvetius érvelésének gyengéit.

Helvetius nem harcos lélek, s bár Voltaire a reakció támadásával szemben visszavágásra sarkallja, nem kapható erre. Élete csendben s változatlan mederben folyik tovább. Meleg családi és baráti környezet veszi körül, évei a voré-i birtok és a párizsi szalon között megosztva telnek. Belső indulatai és meggyőződésének heve azonban már a 60-as évek elején arra késztetik, hogy újólag összegezze nézeteit, s készülő munkájában az elhangzott bírálatokkal is számot vessen – a *De l'Homme* című munkáját írja. A könyv 1769-re el is készül, s egy pillanatra a kiadás gondolata is megfordul fejében, hiszen előtte sorakoznak Holbach, Voltaire és Rousseau művei. A reakció és az üldözések új hulláma azonban keserves tapasztalatai nyomán óvatosságra készteti. Így aztán a könyv csak 1772-ben, halála után jelenik meg Hollandiában az orosz követ, D. A. Golicin herceg közreműködésével.

Életének utolsó éveiben módja nyílik arra, hogy végrehajtsa régi vágyát: több külföldi utazást tesz. 1764 márciusában Angliába utazik. Itt megbecsüléssel fogadják, bemutatják a királyi családnak s a vezető államférfiaknak. Mohó kíváncsisága érthető: Anglia sok tekintetben az óhajtott társadalmi modell a francia felvilágosodás hívei számára, s így Helvetius is fürkészően vizsgálja, vajon indokoltak-e reményei. Helvetius kritikai szellemére és világos tájékozódó készségére vall, hogy végső soron rendkívül kritikusan szemléli az angol valóságot. Bonyolultnak, áttekinthetetlennek tartja az angol kormányzati rendszert, felfedezi a rendi különbségek és az arisztokratikus előjogok nyomait, idegenül nézi a fejlettebb tőkés viszonyok szülte pénzimádatot. A gyarmatosító

[19] Diderot, Művei, II. k., 117–118. l., oroszul.

Angliát olyan verebhez hasonlítja, amely sasszárnyakon szeretne repülni. A tőkés Anglia bírálata azonban még korántsem olyan alapos és kiterjedt, hogy alkalmas lehetne az ész remélt birodalmához fűződő s *Franciaországban még indokolt* illúziók szertefoszlatásához.

A következő évben – 1765-ben – a felvilágosult uralkodó szerepében tetszelgő II. Frigyes meghívására Poroszországba utazik. Nagy emberként fogadják, Frigyes hosszú eszmecseréket folytat vele. Erre az útra különben önként vállalt diplomáciai szándék is ösztönzi: Poroszország és Franciaország közeledését szeretné elősegíteni Anglia ellenében. Utazása természetesen kudarccal jár. Külföldi útjai után új hévvel folytatja voré-i magányában készülő művét. Életrajzírói feljegyzik, mennyi gonddal törődött emellett is a birtokán élő parasztok életével, s milyen nemesen nagylelkű volt mindazokkal – még ha korábban ellenfelei voltak is –, akik rászorultak. 1769-ben érthető megelégedéssel fogadja a jezsuiták kiűzéséről szóló rendeletet.

Az egyre vigasztalanabb belső helyzet azonban mind nagyobb elkeseredéssel és reformelképzeléseit illető reménytelenséggel tölti el. 1771 elejétől egészségi állapota rohamosan romlani kezd, mígnem 1771. december 26-án Párizsban meghal.

Aligha férhet hozzá kétség, hogy a francia materialistákra nehezedő feudális nyomás és szorongattatás nélkül Helvetius munkássága kiterjedtebb és sokrétűbb lett volna. Filozófiai koncepciójának alapvető vázát és legfontosabb részleteit azonban így is egybeilleszthette, s azok még életében, de kivált halála után a maguk logikája és belső nehézkedési ereje szerint hatottak a forradalmasodó francia közéletben.

3.

Helvetius filozófiai nézeteinek megítélése kapcsán végső soron arra az alapkérdésre kell választ adnunk, milyen mértékben tekinthető *tudatos és kialakult* materialista filozófusnak s *önálló és eredeti* gondolkodónak. A burzsoá filozófiatörténet – mint korábban már utaltunk rá – ezt is, azt is kétségbe vonja, s eklektikus vulgarizátornak, minden eredetiség híján levő sekélyes gondolkodónak óhajtja feltüntetni.

Ismeretes Lenin nagy jelentőségű útmutatása arra vonatkozóan, hogy a szenzualizmus *önmagában* még nem materializmus; a szenzualizmustól az idealizmus (Berkeley) és a materializmus (Diderot) felé is vezethet út. A dolog azon fordul meg, miként ítéljük meg az érzékeléseket, vajon az objektíve létező anyagi világ sajátos tükrözésének, produktumainak tartjuk-e azokat avagy sem. Tehát érzeteink tartalma és az objektív valóság közti viszony eltérő felfogása fordítja egymással szembe a szenzualista kiindulású idealizmust és materializmust.

Helvetius meggyőződésének megítélése szempontjából nagy jelentősége van ama kérdés eldöntésének, hogy miként foglal állást a reá felmérhetetlenül jelentős hatást gyakorolt Locke filozófiájához. Mint ismeretes, Locke alapjában materialista szenzualizmusát néhány kérdésben következetlenül érvényesítette. Az anyagi világra irányuló külső tapasztalás mellett azzal *egyenrangú* ismeretforrásnak vélte a belső tapasztalást, a *reflexiót*.

Természetesen korántsem a reflexió bevezetése *önmagában* jelenti Locke-nál a materialista szenzualizmus álláspontjáról való letérést, hanem mindenekelőtt annak interpretálása. Kétségtelen ugyanis, hogy nemcsak az objektív külvilág tárgyai alkotják a tapasztalat és a megismerés tárgyát, hanem az ember belső világa, pszichikus tevékenysége is. Locke-nak ez a megkülönböztetése nyilvánvalóan igaz, s a materialista ismeretelmélet árnyaltabbá és pontosabbá tételét jelenthetné.

Locke azonban az ember szubjektív világát, pszichikus tevékenységét a reflexió (a mai pszichológia nyelvén szólva – az introspekció) révén véli megismerhetőnek. Így elvi természetű határt von az objektív tárgyi világ és az ember szubjektív, belső világa megismerésének módja között. A belső tapasztalást szerinte csakis a reflexió útján ismerhetjük meg, belső világunk így önmagában tükröződik vissza. Ezzel szemben ismeretes a dialektikus materializmus felfogása: az ember szubjektív világát, pszichikus tevékenységét nem elvileg sajátos módon, hanem elsősorban objektív módszerekkel ismerhetjük meg, s ebben az introspekció alárendelt, másodlagos jelentőségű. (Lásd Pavlov munkásságának filozófiai vonatkozásait.)

Locke ezeken túlmenően az anyagi világ tárgyainak tulajdonságait is felosztotta elsődleges és másodlagos tulajdonságokra. Az előbbiek közé sorolta a kiterjedést, alakot, súlyt, sűrűséget, nagyságot, mozgást, s azt tartotta, hogy ezek objektíve, magukban a tárgyakban létező tulajdonságok. Ezért a róluk alakított képzetek is objektív tartalommal rendelkeznek. A másodlagos tulajdonságokat viszont (szín, hang, íz, szag) szubjektivizálta, megfosztotta objektív tartalmuktól.

Locke filozófiája ilyenformán nemcsak idealista bírálatnak válhatott tárgyává, hanem a következetesen érvényesített materialista szenzualizmusnak is szükségképpen fenntartásokkal kellett élnie Lockekal szemben. Helvetiust a Locke iránti elragadtatott lelkesültsége és nagyrabecsülése korántsem gátolta meg abban, hogy kritikai álláspontra helyezkedjék vele szemben. Ez a kritikai álláspont egyértelműen a locke-i elképzelések következetlenségei ellen irányul, s a következetes materializmus *igényének* nézőpontjából hangzik el. Így ír Locke-ról: „Ez a filozófus korántsem vezette vissza a szellem valamennyi képességét az érzékelőképességre, vagyis arra a forrásra, ahol a kérdés meg-

oldásának egyedüli lehetősége kerescndő."[20] Helvetius tehát azon a ponton bírálja a locke-i ismeretelméletet, ahol az valóban bírálatra szorul, de korántsem pontosan azért, amiért azt a dialektikus materializmus bírálattal illeti. Amikor ugyanis egyszerűen elveti a reflexiót, némileg le is egyszerűsíti Locke kérdésfeltevését, s magának a kérdésfeltevésnek pozitív magvát is elutasítja. A kérdés lényegét illetően azonban Helvetius kritikai álláspontja feltétlenül jogosult volt, minthogy a következetes szenzualizmust kérte számon mesterétől.

A kérdés most már az, hogy milyen filozófiai előfeltételek és lehetőségek állottak a kor mechanikus és metafizikus materializmusának birtokában Locke meghaladására, következetlenségeinek elhárítására. Minthogy a dialektikus gondolkodásmódnak pusztán egyes mozzanatait, csíráit látjuk még a legnagyobbnál, Diderot-nál is, s minthogy ennélfogva mind az érzéki és racionális megismerés helyes viszonyának megoldása, mind az anyag filozófiai és természettudományos fogalmának elkülönítése, mind pedig a megismerés és a gyakorlat összefüggésének felfedése meghaladta a kor materialista filozófiájának belső lehetőségeit – Helvetius is pusztán egy *szélsőségesen végigvitt szenzualista koncepciót* volt képes szembeszegezni Locke filozófiájával. A locke-i ismeretelmélet ingadozásait csak a dialektikus materialista gondolkodásmód küzdhette le. Ennek híján Helvetius csak látszólagos megoldást nyújthatott, midőn empirikus módon feloldotta a racionális megismerést, a gondolkodást az érzékelésben. A kor konkrét ideológiai feltételei között a következetesebb materializmus igényét Helvetius a maga eszközeivel csak a mechanikus és metafizikus elemek kiélezése és a szenzualizmus maximálisan következetes érvényesítése révén tudta megoldani. Korántsem arról van tehát szó, hogy Helvetius pusztán Locke és Condillac nézeteinek eltorzítója és vulgarizátora, aki önkényesen csak emezek szenzualizmusát ragadja meg, s azt aknázza ki a társadalmi élet jelenségeire alkalmazva. Az idealizmusnak tett engedmények pontos érzékelése és a materializmus következetes érvényesítésének *igénye* nem gyengéje, hanem erénye Helvetiusnak, még akkor is, ha az általa elérhető megoldás tarthatatlan a modern materializmus szempontjából. Ezt a meghatározóan fontos mozzanatot egy pillanatra sem téveszthetjük szem elől, amikor Helvetiusról szólunk.

Rendkívül figyelemre méltó az a körülmény is, hogy Helvetius egyike azon gondolkodóknak a materializmus történetében, akik *történetileg* is nagyfokú tudatossággal érzékelik a démokritoszi és a platóni vonal, tehát a materializmus és az idealizmus harcát. Műveiben újra és újra visszatér Platón idealizmusának, mindenfajta idealizmus ősképének bírálatára. Összeveti a platóni metafizika „zagyva beszédét" s a baconi

[20] Az emberről, 65. l.

metafizikát mint „az alapelvek tudományát". „Ezt a kétfajta metafizikát a két különböző filozófiai rendszerhez hasonlítom, a Démokritoszéhoz és a Platónéhoz – írja. – Az előbbi a földről emelkedik fel fokozatosan, egészen az égig, az utóbbi viszont az égből ereszkedik le fokonként, egészen a földig. Platón rendszere a fellegekre épül, de lám, az ész fuvallata kissé eloszlatta már a fellegeket és velük együtt a rendszert is."[21] Az elmondottak nyomán aligha lehet kétséges, hogy Helvetius melyik irányzat híve, s minő vélekedéssel van az idealista spekulációkról. Amint azonban a két irányzat történeti szembenállásának okairól szól, tüstént elbizonytalanodik, és idealista vágányokra siklik. Hajlamos ugyanis arra, hogy a metafizikában használatos szavak helytelen kezelésével, valódi tartalmuk ismeretének hiányával és önkényes magyarázatával indokolja a helyesen konstatált filozófiatörténeti tényt.

A *materialista filozófia alapvető kategóriáinak* kidolgozásával Helvetius viszonylag keveset foglalkozott. Számos esetben pusztán *empirikus meghatározásokkal* él. Ebben némi szerepet játszott az is, hogy a meddő idealista és metafizikus spekulációk iránti ellenszenve olykor átcsapott általában az absztrakt filozófiai okfejtések elutasításába. Szükségképpen, egész szemléletmódjából eredően idegen számára az a gondolat, hogy az absztrakt kategóriák a megismerés érzéki mozzanatánál mélyebben ragadhatják meg a valóság lényegét, hiszen nem ismerheti fel ezek ismeretelméleti szerepét.

Helvetius következetesen és tökéletes tudatossággal mindvégig önmagából magyarázza az anyagi világot és a társadalmi valóságot, s szigorú mechanikus determinizmussal a valóság minden jelenségét konkrét fizikai okokra vezeti vissza. Hevesen elhárít minden olyan kísérletet, amely a valóságtól idegen elvek bevezetésével operál. Különösképpen elmondható ez a teológiai érvelésről. „Nehogy azt képzelje valaki – írja –, hogy elveim igazságát teológiai érvekkel akarom alátámasztani... Elveim egyedüli bírája az ész és a tapasztalat."[22]

Futólag említettük már, hogy a francia materializmus nem volt képes arra, hogy az anyag filozófiai és természettudományos fogalmát definiálja, s az anyagot mint filozófiai kategóriát meghatározza. Azt a nézetet, amely szerint az anyag pusztán *mennyiségileg* meghatározható, míg *minőségileg* kezdettől fogva azonos, Engels a francia materializmus nézőpontjának nevezi. Bár a kérdés tárgyalásának színvonalában van ugyan némi különbség, egyfelől Holbach és főként Diderot, másfelől Helvetius között az előbbiek javára, a fenti általános jellemzés – lényegét tekintve – valamennyiükre nézve helytálló. Diderot-tól eltérően

[21] Uo., 143. l.
[22] Uo., 487. l.

Helvetius nem is tesz kísérletet az *anyagnak mint filozófiai szubsztanciának* a meghatározására. Számára a természet pusztán a konkrét, érzékelhető testek összessége. „Az anyag nem valamiféle lény – írja – ... az *anyag* szón csak azon sajátosságok összességét kell értenünk, amelyek valamennyi testre egyaránt jellemzők."[23] Így tulajdonképpen maga az *anyag mint olyan* Helvetius számára megfoghatatlan, filozófiailag definiálhatatlan, pusztán érzékelhető, mennyiségileg mérhető sajátosságai írhatók le. Valójában nem az anyag meghatározását kapjuk itt meg, hanem utalást arra, hogy az anyag csak érzékelhető sajátosságai révén ismerhető meg. De hogy mi a hordozója ezeknek a sajátosságoknak – tehát maga a szubsztancia –, homályban marad.

Melyek tehát az anyag jellemző tulajdonságai? Helvetius a kiterjedést, sűrűséget, vonzást, áthatolhatatlanságot, a *mozgást* és *érzékelést* sorolja közéjük. Az adott összefüggésben főként a két utóbbi szemügyrevétele fontos számunkra. Anyag és mozgás – mondja – elválaszthatatlanok; *a mozgás az anyag lényeges tulajdonsága,* attributuma, amely annak valamennyi részét áthatja. A mozgás és anyag objektíve adott kapcsolatát – a legelvontabb formájában – lényegében helyesen ragadja meg. „A mozgás ugyanis nem lény, hanem létezési mód"[24] – írja; más szóval – a mozgás az anyag létezési módja. Helvetiusnak ezért azután nincs is szüksége olyan külső hatóerőre, a deisták első mozgatójára, amely mozgást kölcsönözne az anyagnak. Bár felfogásának egyenes és világos ateista konzekvenciáit olykor – nyilván a szükséges taktikai meggondolásokból – elleplezi, mondván, hogy nem istentagadók azok, akik a mozgást az anyag lényeges tulajdonságának vallják, koncepciója logikailag *csak* az ateizmussal fér össze.

Éppen az imént tárgyalt kérdés kapcsán mutathatunk azonban rá materializmusának kirívóan mechanikus vonásaira is. Helvetius számára – híven a mechanika szemléletmódjához – a mozgás főként *térbeli* helyváltoztatásként létezik. A jelenségek belső ellentétek által determinált *önmozgását* s a fejlődés minőségi ugrásait képtelen megközelíteni; a mozgás mindig folytonos és egyenesvonalú. „A természetben nincs ugrás" – vallja ő is. Természetesen dőreség volna, ha a kor filozófiai gondolkodásának és természettudományának színvonalán a dialektikus gondolkodásmódot kérnénk számon Helvetiustól. Ez a meggondolás azonban korántsem indokolhatja azt, hogy ne mutassunk rá pontosan filozófiájának szükségszerű korlátaira.

Helvetius következetes materializmusának egyik perdöntő bizonysága, hogy az ugyancsak locke-i szenzualista Condillactól eltérően elutasítja a lélek szubsztancialitásának eszméjét, s a pszichikai jelensége-

[23] *L. Szilin:* I. m., 22–23. l. – „Az elméről", Moszkva, 1938. 23. l., oroszul.
[24] Az emberről, 143. l.

ket az anyag tulajdonságának tartja. A lélek ugyanis Helvetius szerint nem más, mint az érzékelőképesség. Ennélfogva az elme is a lélek, vagyis az érzékelőképesség produktuma. Márpedig az érzékelőképesség egyértelműen az anyag tulajdonsága.

E kérdés megoldásában Diderot és Helvetius álláspontja némiképpen eltér egymástól. Diderot ugyanis úgy véli, hogy még az anyag legkisebb része, a molekula is rendelkezik érzékelőképességgel, míg Helvetius inkább afelé hajlik, hogy azt csak meghatározott, konkrét módon szervezett anyag tulajdonságának tartsa.

Helvetius a maga materializmusát elsősorban *ismeretelméletében* dolgozta ki. Maximálisan és egyetlen elvként érvényesített szenzualizmusához híven ismereteink *kizárólagos és egyedüli* forrásának az érzékelést tartotta, s az ember intellektuális életének *teljességét* erre vezette vissza.

A gondolkodás – Helvetius felfogása szerint – nem más, mint a tárgyak, valamint a tárgyak és az ember közötti viszonylatok *érzékelése*. A gondolkodás egész folyamata pusztán az érzetek modifikációja. Erre az alapkoncepcióra támaszkodva alkotja meg az elme struktúráját is. Az elmének két képessége, két funkciója van: az *érzékelőképesség* és az *emlékezet*.

„Két képességünk van . . . – írja.

Az egyik az a képességünk, hogy különböző benyomásokat kapjunk, melyeket a külső tárgyak gyakorolnak ránk: ezt *fizikai érzékelőképességnek* nevezzük.

A másik az a képességünk, hogy megőrizzük azokat a benyomásokat, amelyeket a tárgyak gyakorolnak ránk: ezt *emlékezetnek* nevezzük, s maga az emlékezet nem más, mint tovább folytatódó, de meggyengült érzet."[25]

Mint látjuk, Helvetius ezúttal sem hagy kétséget szenzualizmusának következetesen materialista volta felől: az érzéki benyomások a külvilág tárgyainak érzékszerveinkre gyakorolt hatása következtében, azok tükrözéseként jönnek létre. Érzeteinknek tehát objektív tartalmuk van: az anyagi világ tárgyai és jelenségei. Nem kevésbé figyelemre méltó az sem, hogy Helvetius olyannyira idegenkedik sajátos szenzualista monizmusának bárminő megszegésétől, hogy végső soron még az emlékezetet is az érzékelés módosulásának tartja. Ilyenformán a gondolkodás maradéktalanul *azonosul* az érzékeléssel.

Ennek következtében az *ítélet* sem más, mint beszámoló a pillanatnyi avagy emlékezetemben elraktározott érzékelésről. Ítélni annyi, mint érzékelni; az ítéletek pedig kimerítik az intellektuális tevékenység egészét. Az ember eszméi sem tekinthetők másnak, mint érzékelés-

[25] *Helvétius:* De l'Esprit . . . etc, avec une notice A. Keim. Paris, 1909 p. 19.

kötegeknek; érzékelés és eszme, érzékelés és gondolat között nincs elvi természetű eltérés, pusztán *mennyiségi* különbség. Ezért azután az ember értelmi képessége, rációja a tárgyak közötti hasonlóság és eltérés érzékelésének képességére korlátozódik.

Helvetius tehát *szándékaiban* nem tagadja a teoretikus gondolkodás szerepét. Minthogy azonban képtelen megoldani az érzéki megismerésről a racionális megismerésre, az elvont gondolkodásra való dialektikus átmenet problémáját, s a megismerési folyamatot az *érzéki megismerés* szintjén rögzíti, szükségképpen elmossa köztük a határt, s így bagatellizálja a racionális megismerés szerepét is. A pszichikai tevékenységnek és a megismerésnek ez a végletesen leegyszerűsített felfogása joggal váltotta ki már a korabeli materialisták, elsősorban Diderot bírálatát is. Főként az ítélni = érzékelni elv vált a bírálat célpontjává. Diderot szellemesen veti ellen, hogy az ostoba is érzékel, ítélni mégsem képes. Az érzékelések – mondja ismert hasonlatával – csak a „tanúk" szerepét játsszák, az ítéletet kimondó „bíró" az elvont gondolkodás. Fölösleges bizonygatni, hogy e bírálat mennyire jogos és indokolt.

Saját módon, kétfajta funkcióval vezeti be ismeretelméletébe Helvetius az emberi *szenvedélyeket* is. A szenvedélyek egyfelől pozitív szerepet játszanak, midőn figyelmünket tartósan rögzítik azokra a tárgyakra, amelyeknek megismeréséhez *érdekünk,* hasznunk fűződik. Az igazság megismerése *hasznos* az embereknek – mondja –, s ezért az ebből fakadó érdek döntő szerepet játszik ítéleteinkben. Az *utilitarizmus* elve tehát ismeretelméletét is áthatja. A szenvedélyek azonban másfelől gátolhatják is az igazság megismerését, mert illúziókat szülhetnek: az emberek szenvedélyeik hatására hajlamosak arra, hogy csak azt lássák meg a dolgokban, amit szeretnének. „Az illúzió – írja – a szenvedélyek szükségképpeni következménye . . ."[26]

S itt tulajdonképpen már át is tértünk arra, miként vélekedik a világ megismerhetőségéről. Ismeretes, hogy a francia materialistákat – köztük Helvetiust is – ismételten megkísérelték agnosztikusoknak nyilvánítani, méghozzá nemcsak burzsoá filozófusok. Deborin 1909-ben hasonló gondolatot fejtegetett „A dialektikus materializmus" című cikkében. Lenin a cikk lapszélére írt megjegyzéseiben határozottan és kategorikusan visszautasította e próbálkozást.[27]

Joggal merül fel viszont a kérdés, mi szolgáltatott ürügyet a francia materialisták agnoszticizmusát tételező nézetek híveinek álláspontjuk vélt alátámasztására. Helvetius ismeretelméletének egyik fő gyengéje szemlélődő jellege. Bár újra és újra hangsúlyozza, hogy csak a *tények* és a *tapasztalat* jelentheti az igazság kritériumát – a tapasztalaton az

[26] Uo., p. 21.
[27] *Lenin:* Filozófiai füzetek. Szikra, Budapest, 1954. 352. l.

egyes ember elszigetelt, érzéki tapasztalatát érti. Ismeretelmélete nélkülözi a *gyakorlat* fogalmát, s így a megismerés valódi kritériumát sem veheti birtokába. Ebből következően gyakorta találunk nála olyan megnyilatkozásokat, amelyek bizonyos ingadozását tükrözik. Újra és újra visszatér a jelenségek *lényege* megismerésének nehézségeire, olykor a mozgás lényegének megismerhetőségére vonatkozóan is tesz pesszimisztikus kijelentéseket.

Ezen túlmenően – nélkülözvén ismeretelméletében a *társadalmi gyakorlat kritériumát* – nincs módjában, hogy reálisan megragadja a külvilágban levő tárgyak létének *bizonyíthatóságát*. E nehézségből egyfajta sajátos valószínűségelmélettel jut ki. Természetesen korántsem tagadja a tárgyak létezését. Ezt azonban csak a tárgyak létére vonatkozó állítás nyilvánvaló *evidenciája* alapján tartja a bizonyossággal egyenértékű valószínűségnek. Más szóval – bár a külvilág tárgyainak objektív léte kétségtelenül evidens – létezésük konkrétan mégsem bizonyítható, ezért az csak maximális valószínűség. A helvetiusi ismeretelmélet egyik legsebezhetőbb pontja éppen itt mutatható fel.

Helvetius azonban *sohasem* állított *elvileg* áthághatatlan határt az emberi megismerés elé. Éppen ellenkezőleg! Műveinek minden lapját áthatja a felvilágosodás naiv optimizmusa az abszolút igazság megismerhetőségét illetően. Éppen ennek az igazságnak szenvedélyes óhaja és felfedhetőségének reménye vezérli tollát. Az igazság és tévedés azonban a felvilágosodás filozófiájára jellemzően csak merev, metafizikus szembeállításban szerepel gondolatrendszerében. Az igazság feltárásának az abszolút és relatív igazság dialektikájában mozgó útja tökéletesen idegen számára. Ezért azután az emberiség történeti múltja is a tévelygések, hibák és ellentmondások véletlenszerű kavargása. *A történetiség* mozzanata teljességgel hiányzik ismeretelméletéből. S ez nemcsak az emberiség *múltjára*, hanem *jövőjére* is vonatkozik.

Helvetius – metafizikus szemléletéhez híven – oly módon képzeli el a világ megismerhetőségét, hogy az objektív világ az emberi megismerés révén majdan *maradéktalanul* kimeríthető lesz. Az emberi történelem során – úgymond – létre fog jönni egy olyan állapot, amikor az emberiség már minden megismerésre méltót feltárt, s így a megismerés menete és története egyszer s mindenkorra lezárul, a további új ismeretek megszerzésének értelmében megszűnik létezni.

Az alapjaiban és szándékaiban materialista ismeretelmélet belső gyengeségei és ingadozásai tehát kétségtelenül szolgáltattak bizonyos *ürügyet* Helvetius agnosztikussá nyilvánításához, elegendő *alapot* azonban sohasem.

Ismeretelméleti fejtegetéseinek egyik legjelentősebb s messze korán túlmutató vonását alkotja az a körülmény, hogy az elme tévelygéseinek okát külső, *társadalmi okokban* s nem az emberi *megismerés* lehe-

tőségeinek *elvi korlátaiban* keresi. Elméjének egy zseniális felvillanásával még az ismeretek osztályjellegét is megsejti, midőn arról ír, hogy minden társadalmi csoportnak megvan a maga ítéletalkotási módja. Az érdekfogalom már említett hangsúlyos bevezetése az ismeretelméletbe ugyancsak hasonló tendenciákat mutat. A feudális osztály csoportérdekeit s az ebből fakadó tévelygéseket ostorozva hangoztatja, hogy az igazság csak azok számára hozzáférhető, akik felül állnak a szűk, kiváltságos csoportok érdekein, és az egész társadalom *egyetemes érdekeiért* szállnak harcba. Helvetius vázolt fejtegetéseiben kétségtelenül jelentős lépéseket tesz a történelem materialista szemlélete felé. Ennek jeleit – mint látni fogjuk – etikai koncepciójában is felfedezhetjük.

Helvetius olvasója – kivált *Az emberről* c. munka lapozgatása közben – nyilván felfigyel szenvedélyes *antiklerikalizmusára, harcos ateizmusára.* A feudalizmus erőivel nyílt, végletekig élezett forradalmi harcban megmérkőző francia burzsoázia materialista filozófiájának egyik legjellegzetesebb és legaktuálisabban csendülő vonása ez. A francia materializmus – elterően a holland és az angol materializmustól – nyílt és egyenes ateista és antiklerikális következtetésekre jutott. Tüstént jegyezzük meg: Helvetius olykor formálisan elutasította magától az ateista jelzőt. Ezek a formai deklarációk azonban olyannyira nyilvánvalóan taktikai meggondolásokból születtek, olyannyira külsőlegesek és illogikusak a helvetiusi eszmerendszerben, hogy valóságos funkciójukhoz nem férhet kétség. Hasonlóképpen elöljáróban meg kell jegyeznünk, hogy a francia materialisták fő erénye elsősorban a vallás társadalmi szerepének s a klérus funkciójának felfedésében rejlik, s emellett a hol szellemes, ironikus, hol maróan ostorozó, de mindenképpen agitatív hangvételben, a nagy bizonyítóerejű, széles történelmi anyag felvonultatásában. A vallás eredetének és történelmi sorsának valóban tudományos magyarázata azonban meghaladta az idealista történelemszemlélet belső lehetőségeit.

Helvetius igen sokat foglalkozik a vallás eredetével. Érvelésének nagyszerű erénye, hogy állhatatosan törekszik annak földi eredetét végigkövetni s konkrét e világi viszonyokba gyökereztetni. Kiindulópontja azonban ezúttal is – csakúgy, mint egész társadalomszemléletében – az individuális, érzéki ember, az ember metafizikus és idealista módon értelmezett „örök természete". Rendkívül érdekes, miként vezeti le a túlvilág és a halhatatlan lélek eszméjét az ember természetes halhatatlanságvágyából, e – végső soron – szubjektív mozzanatból.[28] A magyarázat tehát kétségtelenül idealista jellegű, hiszen *eszmei-pszichológiai* s nem társadalmi-ökonómiai indítékokkal operál, azonban ennek

[28] Az emberről, 124–127. l.

ellenére egész sor figyelemre méltó következtetést vonhat le belőle. Miután áttekinti a különböző népek túlvilágról alkotott elképzeléseit, arra a megállapításra jut, hogy valamennyi nép *földi* vágyainak tárgyait helyezte a lelkek országába. Innen már csak egy lépés a marxizmus felfogása, amely – mint ismeretes – a vallást a reális lét fantasztikus visszatükrözésének tartja.

A vallás létrejöttének s a természetfölötti lények megalkotásának okát Helvetius végső soron az ember egoizmusból fakadó boldogságvágyával magyarázza: az ember természetfölötti lényeket alkot magának, hogy segítségükkel kicsikarja boldogsága reményét, szenvedései elkerülését. „Az emberek mindig türelmetlenül igyekeznek kielégíteni vágyaikat, és szüntelenül építgetik légváraikat – írja. – Szeretnék, ha az egész természet az ő boldogságukkal foglalkozna. Ha nem elég hatalmas a természet ahhoz, hogy ezt megteremtse, akkor képzeletbeli lényekhez fordulnak... A boldogság szeretete hozza létre a mohó kíváncsiságot meg a csodák iránti rajongást. A különböző népeknél ez teremtette meg a természetfölötti lényeket..."[29]

Az istenfogalom létrejöttének is ezek a legáltalánosabb előfeltételei. Mellettük azonban az emberi tudás történeti korlátait, elégtelen terjedelmét s a természet – korában még meg nem fejtett – titkait is felhasználja indoklásként. Isten az emberi ismeretek fehér foltjait kitöltő fikció, az eleddig ismeretlen okok helyére lépő elv, amelyről ennek következtében semmit sem mondhatunk: „Mit is jelöl valójában az Isten szó? *A rend és a mozgás mindeddig ismeretlen okát.* Márpedig mit állítsunk egy ismeretlen okról?"[30] – írja. (A kiemelés tőlem – *P. F.*)

Ha mármost a vallás eredete főként eszmei tényezőkben keresendő, s – mint azt hosszan és gyakran fejtegeti – fennmaradása a népek hiszékenységével és tudatlanságával fonódik össze, akkor eltávolítása is főként és elsősorban *eszmei tényezőkön* múlik. A polgári felvilágosodás jellegzetes kérdésfeltevése ez! Ennek az alapállásnak a lényegén nem változtat, pusztán módosít az a körülmény, hogy reális összefüggést is felmutat, midőn a vallás megszüntetését az „ésszerűtlen törvények" megsemmisítésével kapcsolja egybe. E kérdésben azonban a vallás eredetének idealisztikus magyarázata szükségképpen bizonyos felemássághoz és belső ellentmondáshoz vezeti Helvetiust. A vallás eredetének döntően antropológiai magyarázata ugyanis mindig magában hordja azt a lehetőséget, hogy megszüntetésének indoklása ellentmondásossá válik, s nem lesz kellően alátámasztható. Ennek nyomai Helvetiusnál is felfedezhetők. Olykor hajlamos arra, hogy Krisztus történetinek hitt alakját állítsa szembe az egyházzal, s Krisztus vallását a papokéval. Ezt

[29] I. m., 123. l.
[30] I. m., 67. l.

a különbségtételt már Diderot is élesen bírálta, és – joggal – zagyvának nevezte. Emellett fejtegetéseiben időnként a vallás megszüntetésének eszméje és lehetősége helyett a vallás valamiféle „kezessé tétele" s az államnak való alárendelése, tehát negatív társadalmi hatásának korlátozása dominál. A történelmi idealizmus itt nem nyújt kellő fegyvereket a kérdés megnyugtató megoldásához, s ezért az elméleti érvelés helyére a burzsoázia társadalmi-politikai érdekeit megtestesítő követelések lépnek.

Az olvasó az első pillanatban talán némi megütközéssel olvassa e könyv lapjain Helvetius hosszas fejtegetéseit az *„egyetemes vallás"*-ról. A figyelmes olvasás azonban hamarosan meggyőz arról, hogy itt nincs egyébről szó, mint a tradicionális ideológiai formák külső burkának az antifeudális harc céljaira való felhasználásáról. Helvetius eszmefuttatásaiban ugyanis egyetlen misztikus és természetfeletti mozzanat sincs, az „egyetemes vallás" elvei az „ember és a dolgok természetéből" fakadnak, s – akárcsak a mértan tételei – a „legszigorúbb bizonyítást is kibírják". Még pontosabban fogalmazza a dolog lényegét, midőn kijelenti: az igazi vallás az igaz alapelveken nyugvó *erkölcs*. S éppen ez az erkölcs és ennek kultusza alkotja az „egyetemes vallás" lényegét. A vallás szó tehát csupán külső burok. Az utópista szocializmus és kommunizmus képviselőinél is sok esetben tanúi vagyunk annak, hogy eszméiket a történetileg alakult leghatásosabb ideológiai formába öltöztetik (Saint-Simon, Cabet). Helvetiusnál is ezzel van dolgunk.

Helvetius művének legerőteljesebb lapjai a klérus és a katolikus egyház leleplezését szolgálják. Ez maradéktalanul érthető, hiszen a legközelebbi és legszemélyesebb, a francia burzsoázia érdekeit leginkább fenyegető ellenfélről, a feudális erők legtekintélyesebb pilléréről beszél. Fejtegetései – minden bennük feszülő indulat ellenére – nem a felületet horzsoló szitok-átok módszerével élnek. Imponáló társadalmi és történeti anyag, bőséges tényismeret birtokában, de a francia szellem minden hevével és stílusfegyverzetével hadakozik. A katolikus egyház korlátlan hatalma – állapítja meg a francia valóságról – a művelődés és szabadság legveszedelmesebb ellensége, a valódi honpolgári és szabad emberi erkölcs gúzsbakötője, mert összeforrt a despotizmus gyűlölt rendjével. Lengyelország sorsának történeti példáján bizonyítja, hogy az egyház társadalmi befolyásának beteges megnövekedése az államok pusztulását okozhatja. Újra és újra hangsúlyozza, hogy a papság hatalma összefügg a babonával és a népek ostoba hiszékenységével, hiszen minél kevesebb a világosság az elmékben, annál könnyebb megtartani az egyház előírásait, s annál könnyebb megteremteni a megfélemlítettség és demoralizáltság légkörét. Helvetius nem fukarkodik sem a tényekkel, sem az ítéletalkotással, midőn a pápaság történetéről szól.

A klérus egyik legsúlyosabb vétkének s egyben hatalma alapjának

a világnézeti türelmetlenség felgerjesztését tartja. Ellenségeskedést támaszt a népben, felkavarja a szenvedélyeket, s így létrehozza a boszorkányüldözés légkörét, és lángra lobbantja az inkvizíciós máglyák tüzét. Mióta pedig a *mágia* kiment a divatból – mondja –, ateizmussal és materializmussal vádolják azokat, akiket egykor boszorkányként égettek volna meg. A *lelkiismereti szabadság* jelszava a hatalomra törő polgárság egyik leghangosabb harci kiáltása, amely egyszerre fordul az egyház mindenhatósága ellen, s száll síkra az emberi gondolkodás és tevékenység szabadságáért, beleértve a gazdasági tevékenységet is.

A francia materializmus fő erénye – a társadalmi gyakorlat forradalmi befolyásolásának igénye – Helvetius filozófiájának is meghatározóan fontos vonása.

4.

Alighanem a *materialista alapvetésű etika* kidolgozása volt a francia materialistáknak egyik legjelentősebb s történelmi funkciójában a legmesszebbre ható vívmánya. Köztük is Helvetius az, akinek etikai nézetei a leginkább illeszkednek harmonikus egésszé, s ilyenformán filozófiájának legalaposabban kidolgozott részét – mondhatnók –, teoretikus magvát alkotják. Holbach egyenesen azt írja: valójában csak egyetlen tudomány letezik, amely számot tarthat az emberek érdeklődésére, s ez az etika. Az etikai kérdések vizsgálata tulajdonképpen már sok tekintetben átvezet a pedagógiai kérdésfeltevéshez is, hiszen az azokra adott válasz érinti az ember lényegéről s a nevelés célkategóriáiról alkotott felfogást is.

Joggal merül fel azonban a kérdés: vajon mivel magyarázható az etikai problematika középponti helye a francia materialisták – kivált Helvetius – gondolatrendszerében? Legalábbis a két legnyomósabb okot kell e helyütt megemlítenünk. Közismert, hogy a francia materialisták történelmi idealizmusának szükségképpeni velejárója volt a történeti fejlődés *ideológiai* tényezőinek túlbecsülése és az ökonómiai tényezők helyére léptetése. Vég nélkül idézhetnők Helvetius műveinek lapjairól azokat az eszmefuttatásokat, amelyeknek summája ez: a történelem az emberi ész haladásának és a nyomában létrejött törvényhozásnak a függvénye; a társadalmi zavarok kútfeje a tudatlanság; a felvilágosultság a népek hatalmának, boldogságának és erényességének a forrása stb. Mindez azonban még nem ad elfogadható és kielégítő választ arra, hogy az *eszmei* tényezők közül miért éppen az *etikai érvelés* és indoklás lépett az első helyre.

Helvetius rendkívül kitágítja az etika szférájának határait: a politika, az állam és jog s a törvényhozás kérdései – hite szerint – az etikára

tartoznak. Az etika üres és haszontalan tudomány marad – vallja –, ha nem fonódik össze a törvényhozással, más szóval felfogásában az erkölcsről szóló tudomány azonosul a törvényhozásról szóló tudománnyal. Márpedig – mint arról Helvetius bármely művének olvasója könnyűszerrel meggyőződhet – az ökonómiai tényezők szerepe felismerésének híján az *államot* (a kormányzás formáját, a törvényhozást), vagyis a felépítmény egyik elemét hiszi a történelmi fejlődés döntő tényezőjének. (Nem térhetünk itt ki annak taglalására, hogy bár a *politikai* tényező nyomatékos kiemelése idealista alapról történt, mennyire jelentős lépés volt ez a *reális társadalmi összefüggések* megragadásában, kivált egy mélyreható politikai forradalom küszöbén. A politikai viszonyok és az ideológiai szféra összefüggésének felfedése – mondhatnók – csak az elsőfokú lényeg feltárását jelentette. A mögöttük meghúzódó mélyebb összefüggések feltárására nem futotta a francia materializmus lehetőségeiből. Ez – ti. a történelmi materializmus megalkotása – csak a forradalmi munkásosztály világnézetének álláspontjáról volt elvégezhető.)

Mármost ha az etika a vázolt módon magába olvasztja a politikai szférát is, a francia materialisták számára – ha koruk feladataival szembenéztek – valóban aligha létezhetett fontosabb tudomány. Az etika vizsgálata s az ésszerű etika kidolgozása ugyanis számukra a remélt ésszerű társadalmi rend előmunkálatait és közvetlen előkészítését jelentette.

Az elmondottakból eredően az új, az idealizált polgári társadalom elkerülhetetlen szükségességének indoklása végett sem folyamodhattak a társadalmi-gazdasági szükségszerűség követelményeinek érveihez. Ehelyett – miként később az utópista szocialisták is tették – az *új társadalom szükségességének etikai indoklását* kellett felvonultatniuk, s ez ismét csak az etikai kérdések előtérbe nyomulásához vezetett. Úgy hisszük, az elmondottak kellőképpen megvilágítják, miért tartotta oly nagyra Helvetius is az etika szerepét.

A kor rohamosan tért hódító természettudományos gondolkodásának nyilvánvaló kezenyoma érződik azon a reményén és meggyőződésén, hogy az etika is egzakt, természettudományos pontosságú tapasztalati tudománnyá tehető. „Az a meggyőződésem – írja –, hogy az erkölcstant is ugyanúgy kell kidolgoznunk, mint az összes többi tudományokat, s az erkölcstant is úgy kell művelnünk, akár az experimentális fizikát".[31] Aligha kell különlegesen hangsúlyoznunk e szemlélet erényeit és gyengéit. Fő éle természetesen mindenfajta etikai spiritualizmus és teológiai érvelés ellen szegeződik. Hisz a társadalmi kérdések természettudományos pontosságú vizsgálatának lehetőségében, ugyan-

[31] *Helvétius:* D l'Esprit, idézett kiadás, p. 14.

akkor azonban elkerülhetetlenül magában rejti a mechanikus gondolkodásmód és a mechanikus analógiák metodológiai gyengéit is.

Helvetius etikája kezdettől fogva előszeretettel választott tárgya az idealista filozófia hadakozásainak. Kapcsolata olyannyira nyilvánvaló volt a francia forradalom gyakorlatával, hogy a német idealista filozófiának és a modern polgári gondolkodásnak az utilitarista etika ellen vívott hadjáratában különlegesen jelentős „szenvedő" szerep jutott osztályrészül Helvetiusnak. Megrótták az „örök erkölcsi normák" s általában az erkölcs normatív jellegének tagadásáért. A magyar Finánczy abszolút relativizmust tulajdonít neki, s kijelenti, hogy etikájának „semmiféle szabályozó elve nincsen".[32] Kant nyomán szemére veti az erkölcsi cselekedetek külső determináltságának elvét, mondván, hogy a heteronóm erkölcstan nem tekinthető igazi erkölcstannak. Gyakorta nyilvánítják felületes, minden önállóságot nélkülöző gondolkodónak, s utilitarizmusát alantas egoizmussal azonosítják. Az idealista filozófia leggyakoribb kritikai eljárása Helvetius megítélése kapcsán az etikának mint normatív tudománynak és mint tapasztalati „ténytudománynak" idealista szembeállítására támaszkodik.

Korántsem arról van természetesen szó, mintha a marxista–leninista gondolkodás maradéktalanul vagy akár csak döntő mozzanataiban is a magáénak vallaná Helvetius etikai koncepcióját. Éppenséggel a burzsoá filozófia törekszik arra, hogy a kettő között elmossa a határt, s ennek révén a marxista etikát is kompromittálja. Bár Helvetius s általában a francia materialisták az egyetemes emberi erkölcs megalkotásának illúziójával léptek fel, etikájuk valójában a burzsoá gyakorlat elméleti általánosítása volt. *Történetileg* haladó vonásait azonban a marxista gondolkodás korábban és ma is védelmébe vette és veszi az idealizmus torzításaival és félremagyarázásaival szemben. Régtől fogva ismeretes ugyanis, hogy a marxizmus szemléletmódjától idegen a történetietlen számonkérés. A marxizmus nemcsak azt vizsgálja, hogy egy-egy gondolkodónak mit *nem* állott módjában kivívnia kora színvonalán, hanem elsősorban azt tekinti, hogy mi volt az az *új*, amellyel a tudomány és filozófia haladását előmozdította.

Végső soron mindenfajta erkölcstan kiindulása és alapkérdése az, hogy *mit tekint az emberi cselekvés hajtóerejének.* Helvetius – *szenzualista* etikai szemléletéhez híven – egyetlen alapelvből, az *egyes ember* érzékelőképességéből vezeti le a választ. Az ember erkölcsi tudata, erkölcsi ítéletei és szokásai egyaránt tapasztalati eredetűek, az érzéklésből származnak. Etikájának szubjektuma ennek következtében az érzékelőképességgel felruházott egyes ember. Ez a kiindulás szorosan

[32] *Finánczy Ernő:* Helvetius pedagógiája. Különlenyomat a Magyar Filozófiai Társaság Közleményei 1911. évi évfolyamából, Budapest, 1911.

összefonódik tágabb szociológiai szemléletének logikájával. Minthogy a társadalmat egyszerűen az egyes egyének mechanikus összegeződésének véli, azt vallja, hogy az ember örök és változatlan „természetének" megismerése az etikai elvek megállapításának legfontosabb feltétele, sőt a társadalmi mozgás kulcsa.

Mármost az embert fizikai szükségletei által determinált *érdekei* sarkallják cselekvésre és tevékenységre. „Egyetlen mozgató erőnk – írja – az érdek."[33] Az emberi természetnek ez a törvényszerűsége áthághatatlan kényszerűséggel érvényesül. Az ember mindig önmaga érdekei szerint, egoizmusa, önszeretete által vezéreltetve jár el, akár jól, akár rosszul fogja fel saját érdekeit. Az önzés az ember antropológiai tulajdonsága. „Az egyetlen érzés, amelyet (a természet – P. F.) gyermekkorunk óta a szívünkbe vésett: önmagunk szeretete – mondja az emberekről. – Ez a szeretet a fizikai érzékelőképességen alapul, és közös minden emberben."[34] Önmagunk szeretetének alapvető, érzékelőképességünkből eredő parancsa pedig az, hogy a gyönyört keressük, s a fájdalmat kerüljük. A gyönyör–fájdalom elv eltúlzott módon olykor szinte kozmikus méretűvé válik Helvetius szemléletében; a világegyetem mozgatójának vallja ezt az elvet. Minden ember a maga boldogságán munkál, azt hajszolja, s ennek a *természettörvénynek* éppoly hasztalan volna ellenszegülni, mint amennyire veszedelmes is. A politikai életben a hatalom óhaja tulajdonképpen abból a vágyból születik, hogy az ember a hatalom birtokában eszközöket leljen gyönyöreinek gyarapítására s a fájdalmak elkerülésére.

Helvetius gazdag történelmi anyagot sorakoztat fel annak érdekében, hogy – ha kell, szofisztikus érveléssel – minden emberi cselekedetet visszavezessen az önérdekre. A történelem példáival véli bizonyítani, hogy az emberek – még ha az önfeláldozás hőseiként tartjuk is számon őket – mindig a maguk számára kellemesebbet választották. Még Lucrétia cselekedete is ebből a gyökérzetből táplálkozik! A mások iránt táplált szeretet mindig csak önmagunk szeretete. Ha barátunk sírjánál könnyet ejtünk, önmagunkat sajnáljuk, hisz meg kell válnunk a fizikai kínnal járó unalmunkat előző társtól, s nem a részvét csal könnyeket szemünkbe.

A helvetiusi etikában – látjuk – a fájdalom–gyönyör elv s a belőle származó érdek alkotja mintegy az erkölcs anyagát. S ha ez így van, akkor a *szenvedélyek* játsszák ugyanazt a szerepet, amit a fizikában a mozgás. Helvetius maga él ezzel a hasonlattal: „A szenvedélyek – írja – ugyanazt a szerepet játsszák az erkölcstanban, amit a fizikában a mozgás; a mozgás teremt és megsemmisít, megőriz és éltet, nélküle min-

[33] Az emberről, 407. l.
[34] I. m., 166. l.

den halott: ugyanígy éltetik a szenvedélyek az erkölcsi világot".[35] Az emberi szenvedélyek pozitív felmagasítása s általában a szenvedélyek vizsgálata Spinozától kezdve végigkíséri az újkori polgári gondolkodást, s onnan áthúzódik az utópista szocializmusba is, kivált Fourier műveibe. A középkor aszkétikus szemlélete elleni harc fegyvere ez. Ugyanakkor azt is tükrözi, hogy az etika az emberről szóló tudományok differenciálatlansága következtében sajátos pszichológiai anyagot is hordoz magában.

Helvetius a szenvedélyeket – s ez figyelemre méltó előrelépés a kérdés vizsgálatában – két csoportra osztja: *természetadta*, ún. *természetes* szenvedélyekre (egoizmus, a fájdalom–gyönyör elv) és *mesterkélt* szenvedélyekre (pl. irigység, fösvénység, gőg, becsvágy stb.). Az utóbbiak kizárólag *társadalmi* eredetűek, s a társadalmi rend jellegétől függenek. Ezt a jelentős gondolatot azonban nem tudja maradéktalanul kiaknázni, mert etikájának belső logikáját érvényesítvén, végső soron az utóbbiakat is az érzékelőképességből fakadó természetes szenvedélyekre vezeti vissza.

Mint látjuk, a helvetiusi etika kiindulópontjai szoros kapcsolatban állanak a szenzualista filozófiai előfeltételekkel. Másfelől pedig tökéletesen nyilvánvalóan folytatják a polgári *utilitarizmusnak* azt az etikai vonalát, amely Spinozára nyúlik vissza, s amelyet Angliában Hobbes, Locke és Mandeville alapoztak meg, Franciaországban pedig Montaigne, Gassendi és La Rochefoucauld fejtegettek. Alaptétele – mint ismeretes – az, hogy az embernek *önhasznára törekvése,* egoizmusa az emberi természetből hajt ki, tehát nem lehet amorális. Éppen itt mutathatjuk fel legpregnánsabban, hogy az egoista kiindulás és a haszon-elv bevezetése mennyire *polgári osztálytermészetűvé* és a *burzsoá gyakorlat teoretikus kifejeződésévé* teszi az utilitarista etikát, s így Helvetiusét is. Helvetius tehát korántsem elindítója és megalapítója ennek az etikai irányzatnak, viszont ő igazította legkonzekvensebben az új helyzethez.

Ha Helvetius megállapodnék etikájának eddig vázolt kiindulópontjain, s csak azokat variálná, akkor az valóban sivár képet nyújtana. Még akkor is így volna, ha mindehhez hozzátennők, hogy szenzualista álláspontja kitűnő lehetőségeket nyújtott a velünk született erkölcsi eszmékről és érzésekről mint az emberi cselekvések indítékairól szóló idealista felfogás határozott bírálatára (Shaftesbury, Rousseau), tehát egy következetesen materialista nézőpont érvényesítésére. Ha ugyanis Helvetius erkölcsösnek tartaná mindazt, ami az *egyes* ember számára előnyös, hasznos, tulajdonképpen megszüntetné az etikát, hiszen így annyiféle erény volna, ahány ember. Emellett ez a kapitalista viszonyok haszon-elvének egyszerű apológiája lenne. Márpedig ő egyetemes érvé-

[35] *Helvétius:* De l'Esprit, idézett kiadás, p. 90.

nyű, tudományos pontosságú etika megalkotására törekszik. Kapcsolatot kell tehát találnia az egyén és a társadalom között, mert e feladat másként nem oldható meg. S éppen ez az a pont, ahol Helvetius etikája felülemelkedik a lapos és vulgáris egoizmuson, s a Marx előtti etikai gondolkodás egyik legjelentékenyebb magaslatára emelkedik.

Helvetius ugyanis – mint korábban már említettük – az egoizmusból nem von le pesszimisztikus következtetést. Etikája annak révén válhat forradalmi jelentőségűvé, hogy felteszi a kérdést: mi kell ahhoz, hogy az emberek önhasznukat követve erényesek legyenek? Mi késztetheti az eredendően egoista lényt altruizmusra? Nyilvánvalóan csak saját érdeke. Miről van ugyanis szó? Ha az embereket életük külső feltételei, körülményeik, a zsarnoki rend arra kényszerítik, hogy saját érdekeiket szolgálván irigyek, zsugorik, becsvágyók legyenek, s alantas, amoriális eszközökkel verekedjenek céljaikért, akkor ezt teszik. S Helvetius nem fukarkodik a harsogó színekkel, amikor azt ecseteli, hogy az erkölcsök romlása és felbomlása miként függ össze a társadalom „ésszerűtlen" állapotával, mindenekelőtt természetesen az *ésszerűtlen törvényhozással,* s ennek okával, a szellemi sötétséggel. Végső soron az erkölcsök megromlása két okra vezethető vissza: a *vallási* és *politikai* romlottságra. Ilyenformán a jóság és gonoszság esetleges, szerzett tulajdonság bennünk, hiszen a jó, ésszerű, illetve a rossz, despotikus törvények hozzák azokat létre. Az ember erkölcsi tudata és szokásrendszere tehát *teljes egészében* a társadalmi tapasztalásból ered. Miben áll hát az erkölcsök megromlásának *lényege?* „Ez a kifejezés: *erkölcsök megromlása,* nem jelent mást – írja –, mint a közérdek különválását az egyéni érdektől."[36]

Az ember azonban rációval megáldott lény, aki le tud mondani pillanatnyi öröméről, sőt fájdalmat is képes elviselni, ha utána nagyobb öröm következik, s le tud mondani az örömről, ha fájdalom követi azt. Helvetius ezzel a – lényegében Epikurosztól származó – gondolattal támasztja alá tételét: az *ember szabad* abban, hogy a maga örömeit megválassza, s így azok mellett döntsön, amelyek a leginkább tartósak, állandók és hasznosak. Mármost az ember csak akkor képes a maga számára tartós és állandó örömöket biztosítani, ha cselekedeteiben úgy követheti helyesen értelmezett egoizmusa indítékait, hogy egyben a közérdeket is szolgálja, s megfordítva: csak a közérdeket szolgálva érheti el a maga örömét is. Ezért az erényes honpolgárok formálásának az az *egyetlen* útja, ha az egyéni érdeket a közérdekkel fűzzük egybe, ha olyan politikai rendszert teremtünk, hogy az embert önérdeke sarkallja altruizmusra. Az erkölcsök reformjának ezért a törvények, tehát a politikai rendszer reformjával kell kezdődnie. Helvetius kristálytisztán foglalja össze mondanivalójának magvát: „Romolhatatlan minden bölcs törvény-

[36] Az emberről, 279 l.

hozás, mely az egyéni érdeket a közérdekhez köti, s az erényt minden egyes egyén hasznára építi."[37]

Aligha kell hosszan fejtegetnünk a helvetiusi koncepció forradalmi lényegét, s azt, hogy milyen messzire van mindez a sekélyes és vulgáris egoizmustól, a forradalmak utáni burzsoázia apologetikus hasznossági elvétől. Sőt, éppenséggel ezen a ponton jelöli Marx a francia materializmus és az utópista szocializmus logikai kapcsolatának egyik láncszemét: az empirikus világot oly módon kell berendezni, hogy az ember valóban emberit tapasztaljon benne, s emberként tapasztalja önmagát. Helvetius a közérdeken a lehető legnagyobb számú polgár üdvének biztosítását érti, még olyan áron is, ha ez az *egyes* ember érdekeinek sérelmével jár: az egész érdekei dominálnak egyes tagjainak érdekei felett.

A helvetiusi etika alapvető kategóriája – az egyéni és a közérdek harmonizálása – igen messzemenő következményekkel jár. Egyfelől ez alkotja a helvetiusi etika fő, s lényegében egyetlen, tapasztalati eredetű *normáját*. Másfelől ez adja kezünkbe az erkölcsi cselekedetek megítélésének, az erénynek és bűnnek, a jónak és rossznak a *kritériumát*. Ez a kritérium ugyanis – a *társadalom üdve*. Mindaz, ami a társadalomra nézve hasznos, annak javát szolgálja – *erényes*, az ellenkezője – *bűnös*. Nyilvánvaló hát, mennyire tarthatatlanok a burzsoá filozófiának és etikának azok a szemrehányásai, amelyek a tökéletes etikai relativizmusnak s mindenfajta szabályozó elv hiányának vádjával illetik Helvetiust.

Etikai felfogásának egyik legértékesebb vonása az *erkölcs történetiségének* következetes végigvitelére irányuló szándéka. Az erkölcs eredetét a legnagyobb határozottsággal leválasztja minden teológiai vonatkozásról, s heves harcot folytat az etika és teológia tökéletes elkülönítéséért. Leleplezi a teológiai eredetű erkölcs antiszociális tendenciáit, antihumanista aszketizmusát, s indulatos szavakkal bélyegzi meg szemforgató természetét, az emberi aktivitásra szoruló bilincseit.

Az erkölcs eredetét a társadalom kialakulásával kapcsolja össze, s a társadalmi szerződés eszméjéből származtatja. „Istent az erkölcstannal azonosítani nem egyéb, mint bálványimádás, hiszen annyi ez, mint az ember művének istenítése – írja. – Az emberek megállapodásokat kötöttek. Az erkölcstan pedig nem más, mint e megállapodások gyűjteménye. E tudomány igazi célja a többség boldogsága: salus populi suprema lex esto."[38] Az erkölcstan tárgyát tehát a társadalmi együttélést szabályozó megállapodások alkotják. Jelentős gondolat ez, még akkor is, ha ezúttal is elmossa az etika és a jog határait. Pontosan megfogalmazza, hogy a történelmi fejlődés az erkölcsi fejlődés oka.

[37] I. m., 405. l.
[38] I. m., 235. l.

Az idealista és metafizikus történelemszemlélet azonban erőtlen arra, hogy az etikai fejlődés valóságos dialektikáját megfejtse. Helvetius kiterjedtebb történelmi anyaggal dolgozik annál, semhogy ne látná az erkölcsi fogalmak történelmi tartalomváltozását, sőt azt is, hogy egyazon korban is másként ítélik meg a különböző társadalmi csoporthoz tartozó emberek ugyanazokat a cselekedeteket. Eljut tehát az erkölcsi fogalmak és ítéletek osztálytermészete *konstatálásának* küszöbére. Ugyanakkor azonban az erkölcs történeti fejlődésének sokszínűségébe csak úgy tud rendező elvet vinni, ha feltételezi, hogy „az igazi erény azonos minden évszázadban és minden országban". Ez a mindig azonos *igazi erény* az emberek *igazi érdekén* nyugszik, amit azonban a koronként változó s a politikai struktúrától függő erkölcsi nézetek és szokások ellepleznek, nem teszik lehetővé felismerését. Ebben az „igazi erényben" – a közérdek követésében – azután természetesen maga a helvetiusi erkölcs abszolutizálódik.

A jó, az erény, az érdek stb. fogalmak történeti tartalomváltozását és egy-egy koron belül konstatált eltérését csak ellentmondásos elemeket rejtő magyarázattal képes indokolni. Egyfelől ugyanis azt állítja, hogy e tény oka a fogalmak helytelen és pontatlan használata, a fogalom és a szó eltérése. Tüstént hozzáteszi azonban, hogy az embereket *érdekeik* gátolják az erkölcsi fogalmak szabatos használatában. Ezért el kell érni – mondja –, hogy mindenkinek azonos eszméje legyen az erkölcsi fogalmakról. E célból még szó- és fogalommagyarázó szótár kibocsátását is ajánlatosnak véli.

A szó és fogalom eltérésének vizsgálata eleve abból az idealista feltételezésből indul ki, hogy léteznek abszolút, minden koron át érvényes erkölcsi fogalmak, amelyekhez hozzá kell igazítani a szavak használatát. Ez különben logikusan ered a mindig azonos „igazi erény" hitéből. Amikor azonban Helvetius arról ír, hogy az embereket *érdekeik* gátolják az erkölcsi fogalmak szabatos – tehát a közérdeknek megfelelő – használatában, a materialista történelemszemlélet irányában indul el, mivel az eltérő erkölcsi fogalom- és ítéletalkotást az egyes társadalmi csoportok reális érdekeivel indokolja. Csak erről az alapról nőhetett ki a feudális zsarnokság szenvedélyes bírálata. Fejtegetéseiben olykor arról is szól, hogy *minden korban* az tekinthető erénynek, ami a köz érdekét szolgálja. A konkrét közérdek azonban maga is *történeti változásokon* megy keresztül. Ezért ugyanazokat a cselekedeteket egyszer hasznosnak, máskor ártalmasnak tekintik; egyszer vételnek, máskor erénynek minősítik. Mindebből értelemszerűen az is következik, hogy a „szó- és fogalommagyarázó szótár" csak akkor vezethetne egységes erkölcsi ítéletalkotáshoz, ha a társadalomban a csoportérdekek helyett a közérdek válna dominálóvá.

Helvetius etikájának ezek a mozzanatai a materialista történelem-

szemlélet felerősödésének irányába mutatnak, de nem illeszkednek összefüggő rendszerré, s mindvégig szemben állanak egészében és lényegében idealista felfogásával.

Az idealista történelemszemlélet által vont korlátok mellett pontosan rámutathatunk azokra a pontokra is, ahol – túl a már említetteken – a *polgári* gondolkodás természetes *osztály*jegyeit ragadhatjuk meg. Helvetius elképzelésében az egyéni és a közérdek összekapcsolása tökéletesen mechanikus egybeillesztést jelent, amely sohasem érintheti az egyén érdekeinek teljességét, nem követelheti meg az egyéni érdekek *alárendelését*. Ez a felfogás a burzsoázia érdekeinek integritását védi a feudális viszonyok korlátaival és önkényével szemben. Így ír: „Egyáltalán nem az az erényes ember, aki gyönyöreit, szokásait és legerősebb szenvedélyeit feláldozza a közérdeknek, minthogy az ilyen ember lehetetlen; hanem az, akinek legerősebb szenvedélye olyannyira összhangban van a közérdekkel, hogy csaknem mindig kényszerítve van az erényre."[39]

Íme, a polgári egoizmus következményei milyen messzemenően áthatják a helvetiusi etikát! Nyilvánvaló, hogy ez a közérdek – mint arra Marx és Engels rámutattak – pusztán a „kollektivitás szurrogátumát", a burzsoázia abszolutizált érdekét jelentheti. Még kirívóbban érvényesül ez az osztálytartalom az igazságosság fogalmának értelmezésében. „Az igazságosság – írja –, mely úgyszólván valamennyi erényt önmagában egyesít, abban áll, hogy megadja mindenkinek a magáét, következésképp a tulajdonjog fenntartására korlátozódik."[40] A marxista vizsgálódás tehát viszonylag könnyűszerrel fel tudja fedni Helvetius etikájának belső gyengéit és osztálykorlátait, s ezért határozottan elválasztja azt a marxista etikától. Ez a kritikai álláspont azonban homlokegyenest más természetű, mint a burzsoá etika és filozófia „kritikai" hadjárata. Az utóbbi Helvetius és eszmetársai *valóságos erényeit*, forradalmi következtetéseit kendőzi el, hogy így általában diszkreditálja a materialista etikát. A marxista bírálat viszont „történelmileg jogosult filozófiai illúziónak" vallja *valóságos gyengéit* és korlátait, de a maga hagyományai között tartja számon mindazt, ami a valóban tudományos etika előmunkálatai s a materialista etika történelmi vívmányai közé sorolható.

5.

Helvetius pedagógiai nézeteinek történeti súlyát és jelentőségét nem ítélhetjük meg *absztrakt módon, elszigetelten,* ahogyan azt a polgári neveléstörténetírás teszi. Ilyenformán ugyanis csak arra a következte-

[39] *Helvétius:* De l'Esprit, idézett kiadás, p. 115.
[40] Az emberről, 473. l.

tésre juthat a kutató, amelyre a tiszteletre méltó polgári tudós, Finánczy Ernő jutott, aki Helvetius nézeteinek mindössze „némi kis helyet" szán a nevelés történetében. Helvetius pedagógiai eszméi persze valóban nem állhatnak helyt a modern pedagógiai gondolkodás vallatásával szemben. Történeti súlyukat azonban jelentékenyen megnöveli az *újkori nevelés történetében* betöltött *funkciójuk*. Az utópista szocializmus és kommunizmus pedagógiai gondolkodása ugyanis lényegében véve a helvetiusi eszmék logikai alapján nyugszik. Elegendő itt pusztán Fourier-ra, Owenra és Dézamyra utalni. Valamennyiük – de különösen szembeszökően Owen – a helvetiusi pedagógia alaptételéből indul ki, s arra alapozza a maga pedagógiai eszmevilágát. Helvetius pedagógiai eszméinek bagatellizálása a polgári neveléstörténetírásban együtt jár az újkori pedagógiai fejlődés egyik fontos áramlatának, az utópista szocialista pedagógiának a tökéletes ignorálásával. Helvetius pedagógiai eszméit csak úgy tudjuk valóságosan megítélni, ha ezt a kitekintést előrebocsátjuk.

Helvetius pedagógiai eszméi – csakúgy, mint egész szociológiai szemlélete – az absztrakt ember, az „ember általában" fikciójából indulnak ki. Az ember lényege így csak a *természet,* a biológiai alkat felől közelíthető meg, s ez a lényeg azután örök és változatlan, egyszer és mindenkorra adott. Az ember szükségletei és sajátosságai minden koron át azonosak. Ebből az „örök lényegből" vezeti le Helvetius deduktív úton szociológiájának, etikájának és pedagógiájának ugyancsak örök elveit, az abszolutizált polgári gyakorlat principiumait. Ennek a XVIII. században uralkodó metodológiai eljárásnak belső ellentmondásosságát már láttuk korábban. Ugyanis felettébb alkalmas alap a spiritualizmus és a teológia kritikájához, viszont tökéletesen elégtelen a pozitív társadalmi tudomány megalkotásához.

Marx zsenális formulája szerint az *ember lényege* csak mint a társadalmi viszonyok összessége ragadható meg. Ellenkező esetben éppen a *specifikusan emberi* lényeg vész el, s így az emberről szóló tudomány is nélkülözi a valóban tudományos alapot. Ez a felvilágosodás egész szemléletmódjára jellemző s *a maga korában* egyértelműen haladó felfogás Helvetius pedagógiai eszméit már kiindulópontjaiban hibás vágányra tereli. S ez annál is inkább lényegbevágó, mert pedagógiájának legfontosabb újszerű kérdésfeltevését – a társadalom és nevelés kapcsolatát – eleve megfosztja a helyes és valóban *tudományos* válaszadás lehetőségétől. Ez azonban semmiképpen sem szünteti meg annak *haladó* jellegét!

A helvetiusi pedagógia középponti kérdése a *nevelés társadalmi funkciója,* a *nevelés és társadalom kapcsolata.* Minthogy következetesen tagadja a velünk született eszmék és morális érzések tanát, az ember minden eszméjét és érzését a tapasztalásból kell származtatnia. Az em-

ber pszichikuma születésekor abszolút értelemben *tabula rasa,* pusztán biológiai *szükségletei* vele születettek. S ha ez így van, az emberek sohasem *születnek,* hanem mindig csak *lesznek* azzá, amik. Az ember *teljes pszichikai* tartalma következésképpen szerzett tulajdonságok rendszere. A biológiai alkat ilyen vagy olyan diszpozíciói – egyébként normális fejlődést, érzékelőképességet feltételezve – tökéletesen elhanyagolható nagyságot jelentenek, akárcsak az algebra hasonló nagyságai, hiszen egyáltalán nem játszanak szerepet az ember alakulásában.

Nos, ha ez így van, akkor természetesen az ember tudata, morális alkata és jelleme *teljes egészében* egyetlen forrásból származhat: a társadalmi körülményekből, a *környezetből.* A környezet totális és mechanikus determináló szerepe Helvetius egész pedagógiájának átfogó metodológiai elve. Az ember sohasem lehet más, mint amire társadalmi környezetének hatásrendszere – beleértve a *véletlenek* kiszámíthatatlan játékát is – eleve elrendeli. Ez a felfogás azután – ha hű akar maradni önmaga elveihez (s Helvetius Plehanov szavaival szólván a XVIII. század legkövetkezetesebb és leglogikusabb materialistája!) – csak hosszas eszmefuttatásokkal képes megindokolni az emberek között oly nyilvánvalóan tapasztalható *egyéni különbségeket.* Két ember ugyanis – mondja – csak abban az esetben lehetne tökéletesen egyforma, ha hajszálpontosan ugyanazt a hatásrendszert és ugyanazokat a véletlen szülte benyomásokat tapasztalná, mégpedig úgy, hogy az érzékelés pillanatában a lélek és a figyelem állapota is azonos volna. Márpedig ennek logikai valószínűsége egyenlő a nullával, következésképpen két egyén sohasem részesülhet „ugyanabban az oktatásban".

Helvetius pedagógiájában a *környezet* alkotja a középponti kategóriát. Itt lelhetünk rá a helvetiusi gondolkodás legjelentősebb vívmányára, *racionális magvára* is: felismeri a társadalmi környezet determináló szerepét az ember fejlődésében. Ezt az újszerű és jelentős megállapítását azonban képtelen tudományosan általánosítani, okfejtésének szinte minden eleme nélkülözi a valóban tudományos magyarázatot.

Az „ember természetének" idealista fikciója s a biológiai alkat diszpozícióinak tökéletes ignorálása mellett itt elsősorban a *környezet értelmezéséről* kell szólanunk. Helvetiusnak – mint már láttuk – nem állott módjában, hogy a társadalmi környezet lényegét: a termelési viszonyok struktúráját s annak szerepét felismerje. Ezért környezetmeghatározása szükségképpen felületi, képtelen a lényeget megragadni. Társadalmi környezeten mindazoknak a *tárgyaknak és jelenségeknek összességét* érti, amelyek képesek hatást gyakorolni az emberre, s kellemes avagy kellemetlen érzeteket felidézni benne. S bár a környezet fogalmában mindvégig kiemeli a kormányzás formáját és a törvényeket, tehát a *politikai* rendszert, konkrét fejtegetései során gyakran azonos

értékrendű tényezőkként mossa egybe a környezet legkülönfélébb elemeit. Az ökonómiai tényező meghatározó szerepének felismerése nélkül a környezet fogalma szükségképpen nélkülözi a végső okig lehatoló, valóban tudományos magyarázatot.

Helvetius végső soron eltünteti az egyén – mondhatnók – mikrokörnyezete, vagyis konkrét és esetleges életviszonyainak rendszere, és makrokörnyezete, más szóval termelési viszonyainak jellege közötti elvi természetű különbséget. Ezért az általa adott környezetfogalomban is véletlenszerű, esetleges és lényeges tényezők fonódnak össze. Így azután ragyogó gondolata is csak a legelvontabb formájában tekinthető igaznak, egyébként konkrét értelmezésében tarthatatlan.

Fejtegetéseink során eleddig még – úgy tűnik – nem érintettük Helvetius *nevelésfelfogását*. Valójában mindvégig arról szólottunk. Helvetius ugyanis az emberre irányuló társadalmi hatásrendszerből nem tudja kiemelni magát a nevelést mint sajátos folyamatot, képtelen megragadni annak *specifikumát*. Felfogásában a tudatos és célszerű nevelőtevékenység csupán egyik eleme a környezetnek. A céltudatos nevelés és oktatás beleolvad a társadalmi viszonylatok és életkörülmények szélesebb és átfogóbb rendszerébe. De ha az embert környező tárgyak és jelenségek véletlenszerű és spontán hatása *is* a nevelés kategóriájába sorolható, akkor annak határai olyannyira kitágulnak, hogy valójában éppen magának a *nevelésnek* mint sajátos, aktív, formáló társadalmi jelenségnek a lényege vész el. Pontosabban szólva: a nevelés ilyenformán nem más, mint mindazoknak a társadalomból és természetből eredő hatásoknak az összessége, melyek az embert érik.

Pontosan ezt látjuk Helvetiusnál is. „Életem folyása tehát nem más, mint hosszú nevelés"[41] – írja. Ez a nevelés=élet felfogás a személyiség spontán társadalmi formálódását teszi a nevelés kategóriájának tartalmává. Így azonban elsikkad a nevelés sajátos természete, eltűnik a *célszerűségnek és szervezettségnek* a nevelésben nélkülözhetetlen ismérve. Ennek következtében a neveléstudomány is minduntalan átcsap hol a politika és a jog, hol meg az etika szférájába.

Lényegében a pedagógiának egyik alapproblémája: a személyiség társadalmi formálódása objektív folyamatának és a céltudatosan szervezett nevelési folyamatnak a viszonya, e viszony természete. Ennek megoldása viszont az érett marxizmus erőihez és lehetőségeihez mért feladat. A dialektikus szemlélettől távol álló Helvetius mechanikus módon úgy oldja meg ezt a problémát, hogy a viszonylat egyik felét eltünteti, maradéktalanul feloldja a másikban. S ez persze csak a megoldás illúziója.

[41] I. m. 17. l.

Helvetius olvasója olykor kissé meghökkenve olvassa fejtegetéseit arról, hogy a nevelés mindenható, s hogy minél tökéletesebb a nevelés, annál boldogabbak a népek. Újra és újra bizonygatja: ahhoz, hogy a nemzetek boldogok és hatalmasak legyenek, nem kell egyebet tenniük, mint tökéletesíteni a neveléstudományt. Az elmondottak alapján bizonyára nyilvánvaló: a nevelésnek ez a progresszív és optimista felmagasítása abból a helvetiusi felfogásból táplálkozik, amely szerint a társadalomnak az emberre gyakorolt hatása (vagyis tulajdonképpen *a* nevelés) a társadalom átalakítása után olyanná tehető, hogy minden ember a közüdv és a boldogság jegyében éljen. „Az emberek alakításának művészete valamennyi országban oly szorosan összefonódott a kormányzás formájával – írja –, hogy talán semmiféle jelentős változást sem eszközölhetünk a nyilvános nevelésben mindaddig, amíg nem hajtunk végre ugyanilyen változásokat az államok alkotmányában."[42] Végső soron a társadalom átalakításának és a nevelés átalakíthatóságának ez a szoros összekapcsolása s az ebből logikusan levont antifeudális *következtetések* alkotják Helvetius pedagógiájának legértékesebb mozzanatát.

Ha mármost kissé alaposabban s több oldalról is vizsgáljuk Helvetius nevelésfelfogását, tarthatatlan gyengéire sorra-rendre fényt vethetünk. Már Diderot ismert bírálata is joggal tesz szemrehányást azért, hogy a helyes kiindulópontokból levont következtetéseit mértéktelenül eltúlozza. Bírálata ezért főként arra irányul, hogy megvonja a szükséges korlátokat. Teljes joggal hárítja el a velünk született diszpozíciók tökéletes figyelmen kívül hagyását, mondván, hogy „a jó vagy rossz szervezet olyan oka az emberek közti különbségeknek, amit semmi sem ellensúlyozhat". A nevelés nem mindenható, de igen sokra képes – mondja. A dialektikusabb elme erényei ütköznek itt ki Helvetius tisztán mechanikus materializmusával szemben.

Helvetius nevelésszemlélete a szubjektumot tökéletes passzivitásra kárhoztatja, a nevelést elmerevített, *passzív befogadásra* szűkíti. Az ember pusztán tárgya a társadalomból származó nevelőhatásoknak, fejlődése a mechanikus determinizmus szemléletéhez híven egyirányú hatásrendszer eredménye. Mivel a társadalmi gyakorlatot kiiktatja filozófiájából, a pedagógiában is szükségképpen elmellőzi az egyén és környezet *kölcsönhatásának* eszméjét. Az ember sohasem válhat a nevelés szubjektumává, tudata és tudatos viszonyulása környezetéhez nem játszik aktív szerepet nevelődésében. A valóság forradalmi átalakításának eszméje, amely szerint *miközben* az emberek átalakítják a valóságot, egyúttal önmagukat is megváltoztatják, az egész Marx előtti materializmusból hiányzik. Ez a körülmény Helvetius pedagógiai koncepciójára is rányomja bélyegét.

[42] *Helvétius:* De l'Esprit, idézett kiadás, p. 170

Az *egyenlőség* gondolata a forradalmi burzsoázia univerzális jelszava volt a feudalizmus ellen vívott harcában. Ennek a jelszónak sajátos filozófiai, pszichológiai alátámasztását adta Helvetius az elmék, az *értelmi képességek egyenlőségéről* szóló tanításában. Pedagógiai gondolatainak ezt az elemét az egyenlőség jelszavának egyetemes alkalmazási igénye, a politikai harc szükségletei diktálták. A forradalmi polgárság öntudatának szüksége volt annak filozófiai alátámasztására, hogy értelmi képességei nem maradnak el az arisztokráciáé mögött, s hogy annak kiváltságos helyzetét semmiféle „vele született" előny nem indokolja. S hogy ez az eszme mennyire a politikai és az aktuális ideológiai harc szükségleteit szolgálta, éspedig *történelmileg* haladó módon, arról legékesebben az a dühödt fogadtatás tanúskodik, amelylyel a feudális reakció tábora reagált rá. A dolog lényege itt ismét csak az, hogy a tételből igen messzemenő konzekvenciákat lehetett levonni.

Helvetius tanítása különben logikusan következik szenzualizmusából. Bár léteznek bizonyos különbségek az érzékszervek biológiai alkatában, az emberek között megfigyelhető értelmi különbségek nem ebből az elhanyagolható nagyságból erednek. Az emberek ugyanis *valamennyien* egyaránt képesek érzékelni bármely igazságot és a legbonyolultabb eszméket is, hisz – mint már tudjuk – a gondolkodás lényegében véve nem más, mint érzékelés. Így tehát: „Az elmék közti egyenlőtlenség ismert oknak a következménye, ez az ok pedig nem egyéb, mint a nevelés."[43] S ha az emberek közt meglevő értelmi különbségek nem velük születettek, hanem az élet során szerzett vonások, akkor azok meg is szüntethetők. Mivel – elképzelése szerint – az érzékeléskor tanúsított *figyelem* különbözőségén múlik a benyomások ereje, s mivel ez az *érdektől* függ, hite szerint minden ember érdekeltté tehető bárminek a megismerésében. Így tehát szükségképpen el kell vetnie a velünk született biológiai alkatban gyökerező, elháríthatatlan értelmi különbségek mindenfajta racionális és tényszerű alapját.

Olykor ennek alapján olyan álláspontot írnak Helvetius számlájára, mintha szerinte a nevelés *minden* embert zsenivé formálhatna. Valóban szól arról, hogy a nevelés még zseniket is képes létrehozni. Azonban önmaga polgári szemléletével kerülne ellentmondásba, ha ennek lehetőségét minden emberre kiterjesztené. Ezt a következtetését azonban – amely különben logikailag nem mondana ellent feltevéseinek – ezúttal önmaga korlátozza. A nevelés – mondja – kedvező körülmények esetén legfeljebb csak emelheti a lángelmék számát, s az ország valamennyi polgárát eszes és józan ítéletű lénnyé teheti. Többre nem terjed a hatalma.[44]

[43] Az emberről, 64. l.
[44] I. m. 158. l.

Ha tudományosan mérlegeljük Helvetius e tanítását, akkor a maga korában teljesített haladó történelmi funkciója ellenére sem lelünk benne objektív tudományos magot. A marxista pedagógia természetesen nem tagadja a velünk született diszpozíciók különbségeit, s elveti a polgári egyenlőségfogalmat. Azt követeli, hogy *minden* ember maximálisan és mindenoldalúan kifejleszthesse a *maga* adottságait, s ehhez mindegyikük egyaránt megkapja az összes szükséges feltételeket. Másfelől pedig nem von le semmiféle olyan következtetést, amely az emberek értelmi képességeinek *reális* különbségeiből társadalmi konzekvenciákat vezetne le, s azokat pl. az osztálytagozódás alapjává tenné. Ezzel pusztán a marxista kérdésfeltevés irányát óhajtottuk körvonalazni, hogy így pontosan érzékelhessük a Helvetius kínálta megoldás valóságos helyét.

Figyelemre méltó pozitív vonása pedagógiai fejtegetéseinek az, hogy a *nevelés célját* vallja a nevelési eljárások és előírások meghatározó és rendszerbe foglaló elvének. Sikertelen lesz minden nevelési kísérlet – mondja –, ha nem irányul pontosan meghatározott célra. A nevelési cél természetesen azonosul a helvetiusi etika normájával, pedagógia és etika itt közvetlenül érintkezik. „A nevelési előírások mindaddig bizonytalanok és határozatlanok maradnak – mondja –, amíg nem vonatkoztatják őket egyetlen célra. És lehet-e más ez a cél, mint a legnagyobb közjó, azaz az állampolgárok többségének legnagyobb megelégedettsége és legnagyobb boldogsága."[45] Ha az egész társadalom mozgásának a helvetiusi etikát kell megvalósítania, akkor természetes, hogy a pedagógiai elmélkedés és gyakorlat is ennek szolgálatában áll! Ebből ered különben az is, hogy oly nagy fontosságot tulajdonít az erkölcsi nevelésnek, s jelentőségét aláhúzandó, maga adja meg egy „erkölcsi katekizmus" vázát.

Helvetius olvasója bizonyára felfigyel arra a szenvedélyes harcra, amelyet az egységes *világi* és *állami* közoktatásért folytat. Kárhoztatja az egyház befolyását a nevelésre, s hangsúlyozza, hogy jaj azoknak a nemzeteknek, amelyek papokra bízzák honpolgáraik nevelését. Ha két olyan hatalom birtokolja a polgárok nevelését, melyeknek érdekei ellentétesek, csak kudarc kísérheti a nevelői próbálkozásokat, hisz két egymásnak ellentmondó erkölcsöt fognak tanítani. Márpedig volt módunk látni Helvetius vélekedését az egyházi erkölcsről! A világi iskola követelése a forradalmi polgárság egyik leghaladóbb jelszava volt. Helvetius nagy érdeme, hogy az elsők között s a legkiterjedtebb érveléssel alátámasztva kiáltotta világgá.

Pedagógiai fejtegetései között a már elmondottakon túl is számos maradandó és jelentős részletmegjegyzést lelhetünk. Közöttük a leg-

[45] I. m., 33. l.

aktuálisabban csendülnek azok a megjegyzései, amelyekkel a nyilvános intézményes nevelés előnyeit bizonygatja a magánneveléssel szemben. Etikájának sajátos és természetes vetülete ez pedagógiájában. Ha ugyanis az etikai szemlélet s a nevelési cél középpontjában a közérdek, a honpolgári, közéleti erények állanak, akkor a nevelési kereteknek is ehhez kell igazodniuk. Finom érzékkel rögzíti azt a tényt, hogy ha a tanítók által a gyermekkorban adott nevelés ellentmond az ifjúkorinak, amely már kizárólag a környezetből, a kormányzat formájából s a véletlen hatásaiból származik, akkor az előbbi előírásai és erőfeszítései is hatástalanokká válnak. Márpedig a szűk magánnevelés alkalmatlan arra, hogy a közüdv gondolatát *tapasztalati úton* plántálja a gyermekekbe. Ezért hosszan fejtegeti, hogy a nyilvános nevelés kedvező külső feltételeivel, pontos szabályzatával és életrendjével, a versengés itt felgerjeszthető szellemével, a jobb tanítókkal s a határozott bánásmóddal a magánnevelés nem mérkőzhet. Ezért határozottan az előbbi mellett tör lándzsát.

Figyelemre méltó megállapításokat találhatunk a tanítás tartalmára és elveire, tehát a didaktikai kérdésekre vonatkozó fejtegetéseiben is. Javaslatait, elképzeléseit főként a meddő skolaszticizmus ellen hegyezi ki; követeli a gyakorlatiasság, a polgári fejlődés által megkövetelt hasznosság szempontjainak érvényesítését. Mivel a *figyelem* ismeretelméletének egyik legfontosabb kategóriája, olyan pedagógiai helyzetet szorgalmaz, amelyben a gyerekeknek érdekük fűződik a figyeléshez. Hasonló egyenesvonalúsággal vetíti át ismeretelméletének szinte minden alapvető mozzanatát az oktatásra. Követeli, hogy a tapasztalás legyen az első tanító; hogy az egyedi fogalmaktól jussanak el az általános fogalmakig, s ennek révén a gyerekek világos, szabatos fogalmakat kapcsoljanak a szavakhoz. Mindezek azonban pusztán elszórt és epizodikus megjegyzések.

Egy pedagógiai koncepciót olykor legalább olyan fontos azzal *is* jellemezni, ami hiányzik belőle, mint pozitív tartalmának megítélésével. A helvetiusi pedagógia polgári osztálytermészetét rendkívül pontosan jelzi az a körülmény, hogy a *fizikai munkának* mint a nevelés szerves és nélkülözhetetlen elemének eszméje teljességgel hiányzik belőle. Kivált akkor lesz e megállapítás sokatmondóan jellemző, ha hozzátesszük, hogy az utópista szocializmus pedagógiai gondolkodása már Morus és Campanella óta magába ötvözte és történeti folytonossággal hagyományozta tovább ezt a gondolatot. Ez a nézőpont, amikor Helvetiusról szólunk, lényegbevágóan fontos.

Természetesen mi sem volna hibásabb eljárás, mint ha Helvetiust pedagógiai rendszer alkotására törekvő, módszeres *szaktudósnak* tüntetnénk fel. Pedagógiai fejtegetéseit nem a pedagógiai szaktudomány kereteibe illesztette, azok részben szociológiájának, részben pedig

filozófiájának részét alkotják. Nem mérhetjük hát a magunk tudományos pedagógiájának mércéjével és struktúrájával. De még, ha így járunk is el, s emellett tekintetbe vesszük pedagógiájának *történelmi funkcióját* és további sorsát, elegendő alapunk lesz annak megállapítására: Helvetius jelentős alakja a nevelés történetének. Hatásának mérlegelése nélkül nem rajzolhatjuk meg az újkori pedagógia híven ábrázolt történetét.

3. lap. A címlapon levő mottóhoz: Voltaire Discours sur l'homme (1734–1737) című tanítóköltemenyéből vett idézet. A költeményre Voltaire-t Pope hasonló jellegű műve ihlette. A józan észt és a természet szerinti életet, az önmérsékletet és az optimista derűt dicsőíti benne Voltaire, az önismeret szükségességét hangoztatja.

5. lap. *„... új méltóságokat sem halmoztam volna"*. Helvetius 1771-ben halt meg, s *Az emberről* c. műve csak halála után, 1773-ban jelent meg.

5. lap. *„... a felvilágosult emberek csak ezeket..."* Az elméről (De l'Esprit) 1758-ban jelent meg. Ebben lefektetett elvei: a vallási fanatizmus és a politikai zsarnokság elítélése, kísérlet egy utilitárius etika felépítésére (erkölcsös az, ami a társadalomnak hasznos), továbbá és legkivált *Az emberről* című műben bővebben kifejtett elvek: az ember tudatának kialakulási folyamatát a környezettel és a neveléssel magyarázza. Mindezt a vallásellenesség és a materializmus szelleme hatja át. A királyi ügyészség eljárást indított a veszélyes könyv ellen. A művet egyszerre tiltották be a Diderot szerkesztette Enciklopédiával. A könyv egyik fejezete az erkölcsi nevelésről Martinovicsék forradalmi kátéjára is hatással volt. Helvetius túloz, amidőn azt állítja, hogy *Az elméről* című mű elveit a felvilágosodás magáévá tette. Éppen a felvilágosodás legeredetibb és legforradalmibb gondolkodója, Diderot száll leginkább perbe vele. Diderot helyteleníti az érzőképességnek a lélekkel való azonosítását, a nevelés mindenhatóságát, valamint az utilitarisztikus erkölcstant. D'Alembert és Voltaire sem értenek egyet következetes materializmusával, s helytelenítik, amiért Helvetius ily nyíltan kihívta a filozófusok ellen az egyház és bizonyos világi elemek nagyarányú támadó hadjáratát.

6. lap. *„... a halálom utáni időre halasztom."* Helvetius utolsó éveiben XV. Lajos reakciós rendszere semmi reményt nem nyújtott arra, hogy reformmal lehessen javítani a franciaországi viszonyokon. Helvetius – mint Voltaire is ez idő tájt – érzi, hogy a forradalom elkerülhetetlen.

7. lap. *„Megbecsülést csak a hozzánk hasonlók iránt érzünk"*. Helvetius, mint látjuk, túlbecsüli az orosz, a porosz és az osztrák, úgynevezett „felvilágosult" uralkodókat, akik éber szemmel figyeltek a francia felvilágosodás eredményeire, de azokat nagyrészt saját uralmuk biztosítására használták fel: tájékozódtak az új eszmékben, hogy megelőzhessenek minden polgári-felvilágosult törekvést a maguk országában. Ezért próbálták magukhoz édesgetni a francia tudósokat is: titkokat akartak megtudni tőlük. Helvetiust ezen uralkodókról alkotott kedvező véleményében a francia filozófusok iránt tanúsított porosz királyi és orosz cári vendégszeretet vezeti félre.

12. lap. *„... ártalmára van mindenkinek."* Helvetius az egyházi nevelőket érti it: „skolasztikus" alatt. Rabelais *Gargantua* című regényének negyvenedik fejezetéből idéz. Pontos fordításban e rész így hangzik: „Ámde ha megérted, hogy a családban a majmot miért gúnyolják és ingerlik örökösen: megérted azt is, miért kerülik mindenek, öregek és fiatalok a szerzeteseket. A majom nem őrzi a házat, mint a kutya; nem vonja az ekét mint az ökör; nem ád tejet, sem gyapjat, mint a birka; nem hord terhet, mint a ló. Csak bészennyez és béundokít mindent; ezért vagyon része mindenektől csúfolkodásban és botozásban. Hasonlóképpen a szerzetes (a dologtalanokat értem)

nem szánt, mint a paraszt, nem őrzi az országot, mint a katona, nem gyógyítja a betegeket, mint az orvos, nem prédikál és tanít, mint a jó prédikátor és tanító, nem hozza el a kellemetes és szükséges dolgokat a közösségnek, mint a kereskedő. Ez az oka annak, hogy mindenki lehurrogja és utálja." François Rabelais: Gargantua és Pantagruel (Szemelvények). Fordította: Benedek Marcell. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1954, 63–64. lap.

13. lap. „... *Luther és Kálvin előtt*..." A protestáns Helvetius, noha minden alkalommal hevesen kikel a katolicizmus és a felekezeti türelmetlenség ellen, a protestanizmussal szemben rendkívül elnéző, sőt forradalmi jelentőséget tulajdonít neki.

18. lap. Georges-Louis *Leclerc de Buffon* (1707–1778), a francia felvilágosodás nagy természettudósa, irodalmi szempontból is kiváló természetrajz szerzője.

19. lap. „... *mások viszont ellenállnak neki.*" Helvetius – ugyanúgy, mint Rousseau az *Emil vagy a nevelésről* című művében – mélységes és őszinte demokratizmusa ellenére sem tud szabadulni az ilyenfajta környezetrajztól, mely kizárólag arisztokrata vagy gazdag nagypolgár gyermekének neveltetésére lehet jellemző.

21. lap. „... *mint ahogy Diderot úr megjegyzi*..." Helvetius itt Diderot *Levél a vakokról, azok használatára, akik látnak* című, 1749-ben megjelent filozófiai és lélektani művére céloz, melyben Diderot nyíltan ateista gondolatokat hangoztat. Gyermekkora óta vak professzort szerepeltet ebben a műben, hogy kellőképpen ábrázolhassa: lám, a vak ember nem rendelkezik isteneszmével, ez az eszme tehát csak kívülről, mesterséges úton juthatott az emberek tudatába. A matematikus Saunderson, a cambridgei egyetem tanára, Diderot kortársa arról volt híres, hogy vaksága ellenére a gömbháromszögtan, sőt az optika kiváló művelője volt. Diderot az ő szájába adja ateista nézeteit, az értelem, a tapasztalás és a tudomány dicsőítését, melyeknek ki kell szorítaniuk a vallási kinyilatkoztatásról táplált hiedelmeket. Magyar nyelven Győry János fordításában: Denis Diderot Válogatott Filozófiai Művei. Magyar Tudományos Akadémia, Filozófiai Írók Tára, Budapest, 1951, 13–58. lap.

22. lap. *Plutarkhosz* (kb. 50–125) híres görög történetíró, platónista filozófus. Filozófiája tehát szélsőségesen antimaterialista, s így a kitétel, melyre itt Helvetius hivatkozik, egyáltalán nem jellemző rá.

26. lap. Jacques *de Vaucanson* (1709–1782), francia mechanikus, több önműködő gép feltalálója. Az általa szerkesztett automatákban a rugós óraszerkezet gondolatát alkalmazta bonyolult mozgások végzésére. Automatáit igyekezett a termelésben felhasználni. Marx említi Engelshez írt egyik levelében: „Történelmileg bebizonyítható, hogy Vaucanson kísérletei ebben a vonatkozásban nagy hatással voltak az angol feltalálókra." Vaucanson legfontosabb alkotása a selyemszövőgép. Nevezetesek automatajátékai, melyek közül különös hírnévre tett szert a röpködő kacsa, valamint a fuvolás (embernagyságú alak, mely rugók és fújtatók ötletes kombinálásával mozgott, és különböző dallamokat játszott).

26. lap. A *Cromwell*re és a *Milton*ra vonatkozó adatok nem felelnek meg a tényeknek.

26. lap. *Shakespeare* ellen orvvadászási per folyt. A lopás ténye téves. Komédiáspályájának kezdetéről mit sem tudunk.

27. lap. Az anekdotikus hagyomány ellenére, amely mindössze egyetlen határozatlan tartalmú megjegyzésre épül arról, hogy *Molière* egy darabig atyja mesterségét űzte, Molière-nek aligha lehetett ideje a kárpitos szakma gyakorlására. Molière ugyanis egyetemi tanulmányai után, már huszonegy éves korában felcsapott színésznek.

27. lap. A drámaíró Pierre *Cornielle (1606–1684)* eredetileg ügyvéd volt, s jó ideig gyakorolta is ügyvédi mesterségét. A *Mélite* című vígjáték – első színpadi műve (1629); a Cinna (1639) és a Rodogune (1646) pedig leghíresebb tragédiái közé tartoznak.

27. lap. „... *öt híres embert adott Európának.*" A felvilágosodás korában különösen hódított ez az elmélet, melyet Helvetius rendkívül naiv módon eltúloz, s melyet

történelmi katasztrófa-elméletnek hív a tudomány. Eszerint véletlen, esetleges vagy mellékkörülményszerű dolgok döntően szólnak bele a történelem alakulásába. A filozófus Blaise Pascal egy évszázaddal korábban így fogalmazta meg ezt az elméletet: Ha Kleopátra orra egy centiméterrel rövidebb lett volna, akkor a világtörténelem sorsa is másként alakul. E szerint az elmélet szerint az európai humanizmus és renaissance például nem belső gazdasági és szellemi szükségletnek köszöni létét, hanem annak a ténynek, hogy Konstantinápolyt a törökök 1453-ban elfoglalták, minek következtében a görög tudósok Nyugatra menekültek, s megismertették a Nyugatot a görög nyelvvel, az antik kultúrával.

27. lap. Charles *Bonnet* (1720–1793) svájci filozófus és természettudós.

27. lap. Eredeti címe: *Essai analytique des facultés de l'âme*, 1759.

28. lap. „*... Franciaország Platónjából... Franciaország Orpheuszát.*" Azaz: filozófusból muzsikust.

28. lap. „*... vajon a tudományok ártottak-e vagy használtak-e a társadalomnak.*" Itt Rousseau *Értekezés a tudományokról és a művészetekről* (1750) című pályamunkájáról van szó, mely valóban károsnak tartja a civilizációt, mint amely eltereli az embert természetes énjétől, eredendően jó és erkölcsös természetétől. Naiv módon túloz azonban Helvetius, amidőn Rousseau következetesen tagadó álláspontját a civilizációval szemben nem mély és őszinte meggyőződésből, hanem egy első véletlen sikerből magyarázza.

29. lap. „*Cruciatur ubi est, laudatur ubi non est*": „kínozzák, ahol jelen van, de ahol nincs, ott dícsérik".

29. lap. „*... híres levelet a párizsi érsekhez*". Az *Emil* megjelenése után (1762) Rousseau-nak szüntelen támadásban, sőt üldöztetésben van része, főleg egyházi oldalról. Christophe de Beaumont párisi érsek külön pásztorlevelet adott ki, melyben elítélte az *Emil* vallástalan nevelési elveit, melyek szerinte az emberiséget lázadásra szítják, és megtiltja híveinek a könyv olvasását. Erre a pásztorlevélre válaszolt Rousseau terjedelmes vitairatában, melyben a haladás nevében visszautasítja az érsek vádjait.

31. lap. A *Braganza*-dinasztia 1640-től 1910-ig uralkodott Portugáliában.

32. lap. *Minosz*, Kréta legendás királya és bölcs törvényhozója, aki a mitológiai hagyomány szerint az alvilág bírájává lett. – *Lükurgosz* a hagyomány szerint Spárta törvényhozója volt. – *Kodrosz* a hagyomány szerint Athén utolsó királya volt, aki feláldozta magát, hogy népének a dórok feletti győzelmét biztosítsa. – *Arisztejdész* (kb i. e. 540–468) athéni államférfi és hadvezér, az államférfiúi megbízhatóság és tisztakezűség, a hazafiúi hűség mintaképe. – *Timoleón* (i. e. IV. század) korinthoszi hadvezér, híres törvény- és szabadságtisztelő, aki zsarnokságra törő fivérét is képes volt megöletni.

32. lap. Lucius Junius *Brutus*ról van szó (i. e. VI. század), kinek forradalma elűzte Rómából a Tarquiniusokat, s köztársaságot létesített. Fiait, akik a királyság visszaállítására szőttek összeesküvést, kivégeztette. A heroizmus példájaként szokás őt idézni, mint aki elébe helyezte hazája és népe érdekeit családi kapcsolatainak.

34. lap. „*... egy vakbuzgó és tétlen dervist.*" Köztudomású, hogy a dervis szó muzulmán szerzetest jelent. A XVIII. században, főleg Montesquieu *Perzsa levelek* (1721) című műve óta divattá vált az európai viszonyokat a keleti despotizmusok jellemezében mutatni be. Helvetius is ezért használja oly gyakran az ázsiai dervis, bonc, vezír stb. szavakat európai intézmények és foglalkozási ágak jellemzésére.

34. lap. „*... a nantes-i ediktumot*". A nantes-i ediktum, melyet IV. Henrik francia király adott ki 1598-ban, a protestáns vallás gyakorlását engedélyezte Franciaország területén – az udvar és Párizs kivételével. Négy egyetemet juttatott a protestánsoknak, bizonyos számú állást a legfelsőbb bíróságokon, valamint néhány katonai erődöt. A XVII. század folyamán fokozatosan fosztotta meg őket a francia királyság e jogaiktól, majd 1685-ben XIV. Lajos hatályon kívül helyezte a rendeletet, s állama

megkezdte a rendszeres protestánsüldözést, ami a francia iparos és kereskedő rétegek színe-javának kivándorlását eredményezte.

35. lap. *„... annál több fluidumot veszítünk"*. Fluidum (franciául esprits vitaux) a régi fiziológia felfogása szerint igen finom anyag, amely az életet a szívből és az agyból a végtagoknak továbbítja.

36. lap. *„... nem osztom Rousseau úr nézetét sem."* D'Alembert az Enciklopédia „Genf" címszava alatt hiányolta, hogy Genf városának nincsen színháza. Rousseau *Levél D'Alembert úrhoz a színházakról* (1758) című tanulmányában válaszolt neki: a színházat a fényűzés, azaz a civilizáció termékének tartja, s a színpad káros szerepét abban pillantja meg, hogy eltereli az embert legbensőbb énjétől, idegen érzelmeket és indulatokat erőszakol rá, kiforgatja saját mivoltából.

37. lap. Thomas *Hobbes* (1588–1679) angol állambölcselő. *Leviathan* című művében a politikai önzés és a zsarnokság elméletét adja.

37. lap. *Visnu*, a brahmanista Szentháromság második személye, a világ őrzője, aki néha emberi külsőt vesz fel.

37. lap. *Numa Pompilius*, Róma mondabeli második királya, aki Rómát vallási alapon szervezte. A monda szerint i. e. 672-ben halt meg.

38. lap. *„... önkényesen osztogassanak koronákat"*. Célzás a dél-amerikai birtokok felosztására spanyolok és portugálok között, amibe a pápaság a saját érdekei érvényesítéséért döntően beleszólt.

38. lap. *„... a mennyországban voltak leszámítolhatók."* Az úgynevezett „indulgenciák"-ra, azaz bűnbocsánati vagy búcsúlevelekre történik itt célzás, melyeket a katolikus egyház áruba bocsátott. A XVI. század elején nagyszabású méltatlankodásra adott okot a közvéleményben, s a reformáció egyik kiváltó mozzanatának tekinthető.

40. lap. *Szolón* athéni törvényhozó (i. e. VII–VI. század). – Philip *Sidney* angol államférfi és költő (1554–1586).

43. lap. Bonc: buddhista pap.

45. lap. *Oreiaszok:* hegyi istenségek; *faunok:* mezei istenségek; *nimfák:* folyók, források, erdők és hegyek női istenségei; *hamadrüászok:* fákban lakozó nimfák, akik együtt születtek és haltak hajlékukkal; *tritónok:* tengeri istenségek; *néréiszek:* a Földközi-tenger nimfái az antik mitológiában.

45. lap. A *hurik:* paradicsomi nők a mohamedán vallásban.

46. lap. *„A bárdokhan ..."* A hősi erényeket magasztaló népi költőt és énekest nevezik bárdnak. Eredetileg csak a kelta népek (gall, velszi, ír, skót) költői, akik lanton kísérték hősi dalaikat. Vö. Arany János: A walesi bárdok.

47. lap. *„... a deizmust iktatná a helyébe"*. A deizmus a felvilágosodás filozófusai körében elterjedt világnézet, a mechanikus materializmus érzelmi kiegészítője, melynek Voltaire és Rousseau is elszánt híve volt. A deizmus szerint egy legfőbb lény teremtette ugyan a világot, de aztán magára hagyta, hogy a beléoltott természeti törvények szerint önállóan működjék tovább. Nincs tehát többé kapcsolat Isten és a világ között, s így a kettő közötti közvetítők – egyház, papság, szentségek – ugyancsak szükségtelenek. Ehhez a gondolathoz az akkor legfejlettebb természettudomány, a mechanika révén jutottak el, s a mechanika mintájára alkották meg a deista istenképzetet. A deista igen gyakran órás mesterhez vagy építészhez hasonlítja a legfőbb lényt, aki valamikor elindította a szerkezetet, megépítette az épületet, s aztán nem volt többé szükség rá.

47. lap. Charles-Irénée *de Saint-Pierre* apát (1658–1743), francia író és moralista, egy híres világbéke-javaslat szerzője.

49. lap. *„... magáévá is tette okos gondolataikat"*. A XVIII. század derekán fellángolt fiziokrata mozgalomra történik itt utalás, a földbirtok tőkésítését célzó közgazdasági irodalomra, társadalmi törekvésekre, melyek feje François Quesnay (1694–1774) közgazdász volt, kinek elveit XV. Lajos udvara is magáévá tette.

49. lap. Jean-François *Marmontel* (1723–1799) az Enciklopédia esztéta munka-

társa, erkölcsi meséi a XVIII. század igen kedvelt olvasmányai, regényeiben mérsékelten zsarnokellenes és antiklerikális eszméknek ad hangot. Nagy hatása volt a magyar felvilágosodásra.

50. lap. „... *Merkurra illesztett kis szárnyak*". Merkur (görögül Hermész) istent, Jupiter fiát, az istenek kuldöncét bokáira és sisakjára illesztett apró szárnyakkal ábrázolták.

50. lap. Nicolas *Malebranche* (1638–1715) francia filozófus, a szélsőséges idealizmus képviselője. Az ekkor egymástól már végleg elvált hit és tudomány összeegyeztetésén fáradozott. Szerinte a tárgyi világ és az érzékelő-gondolkodó én között csak Isten létesíthet kapcsolatot. A mozgásnak, a dolgok közötti kapcsolatoknak oka: Isten.

50. lap. „... *a szénégető ember hitét*". A francia közmondás a szénégetőt tartja a legszegényebb és legprimitívebb embernek: „A szénégető is úr a maga portáján." Ezért mondják a franciák a naív, őszinte, gondolkodásnélküli hitről, hogy „szénégető hit".

51. lap. George *Saville* angol államférfi és író (XVIII. század második fele).

51. lap. „... *a kazuisták*...". A kazuista szót itt még nem átvitt értelemben („szőrszálhasogató") használja Helvetius, hanem régi, teológiai értelmében, azaz „lelkiismereti kérdések (kázusok) szakembere". A kazuisztika külön fejezete a katolikus, főleg a jezsuita teológiának.

52. lap. „*Shakespeare mindössze*..." Hogy Shakespeare mit játszott jól, és mit rosszul: nincs róla tudomásunk.

52. lap. Louis *Moreri* (1643–1680) tudós francia biográfus volt, híres történelmi lexikon szerkesztője. – William *Hogarth* (1697–1764) angol festő és grafikus, az angol társadalmi élet ábrázolója, az erkölcsi karikatúra megteremtője.

52. lap. Bernard *Le Bovier de Fontenelle* (1657–1757) francia író, és természettudomány-népszerűsítő. Híressé vált a csillagászatról és a világrendszerekről, valamint a csodák és jóslatok ellen írt könyve.

54. lap. *Decius Mus* (i. e. IV–III. század) három római férfiú neve, akik (apa, fiú és unoka) az alvilági isteneknek áldozták fel magukat, hogy a római hadsereg győzelmét ilyen módon biztosítsák. – *Pelopidasz* (i. e. IV. század) thébai hadvezér segítségével űzték ki a spártaiakat Thébából.

56. lap. Jacques Davy *Duperron* francia bíboros (1556–1618), híres hitvitázó. Igen nagy szerepe volt IV. Henrik megtérésében.

56. lap. Niccolo *Machiavelli* (1469–1527) olasz publicista és történetíró, az abszolutizmus és a nemzeti egység nagy teoretikusa, melyek érdekében a modern fejedelem cselekvési normáit – a középkori erkölcsi felfogással ellentétben – a gátlástalanságban, a politikai kulisszafondorlatokban, az államérdek elsőbbségében jelöli meg.

56. lap. Étienne *Baluze* (1630–1718) francia történetíró, aki többek közt a karolingi uralkodók kapituláréknak nevezett rendeleteit is kiadta. Fejezetekre (latinul *capita*) tagolódnak, innen a nevük.

57. lap. Hugo *Grotius* (1583–1645) holland jogtudós és diplomata, a híres *De jure pacis et belli* szerzője.

58. lap. Anton A. C. *Shaftesbury* (1671–1713) angol filozófus, Locke ellenlábasa, az erkölcsi jóban és szépben való közvetlen gyönyörködést hirdeti.

59. lap. *Numa Pompilius*, Róma mondabeli királya, aki a hagyomány szerint i. e. a VIII–VII. században uralkodott.

59. lap. Francesco *Albani* (1578–1660) olasz festő. Erőtlen, de kecses képeiért kapta a „gráciák festője" és a „festészet Anakreónja" nevet. – Jacques *Callot* (1592–1635) francia festőművész és grafikus. Merész fantáziájú, rendkívüli megelevenítő erejű, magasrendű rajztechnikájú művész, aki a nyomort, a háború borzalmait s a hétköznap groteszk emberi típusait ritka látnoki szuggesztivitással rajzolta meg.

63. lap. John *Locke* (1632–1704) angol szenzualista bölcselő, a XVIII. századi francia filozófia egyik mintaképe. Főműve, az *Értekezés az emberi értelemről* (1690), elveti a velünk született eszmék idealista tételét, s az emberi eszmék forrását az érzéki tapasztalásban jelöli meg.

63. lap. John *Toland* ír filozófus es író (1670–1722).

64. lap. *Quintilianus* (I. század) római rétor, a szónoklattannak elméletileg is kiváló művelője.

66. lap. *„... egyedül a parszik ..."*, azaz: Zarathustra vallásának hívei.

67. lap. Jean-Baptiste-René *Robinet* (1735–1820) francia filozófiai író.

67. lap. *„Caeli enarrant gloriam Dei"*: „az egek az Isten dicsőségét magyarázzák".

68. lap. *Mnémoszüné* (latinul Memoria) az emlékezet istenasszonya. A múzsák a mitológia szerint Zeusz és Mnémoszüné leányai.

69. lap. *„... mint ahogy Descartes állítja ..."* Célzás Descartes *Cogito ergo sum* („Gondolkodom, tehát vagyok") tételére, amely Descartes szerint az egyedül abszolút bizonyosságot tartalmazza, s minden másnak a bizonyítása csak ebből vezethető le.

70. lap. David *Hume* (1711–1776) angol bölcselő és történetíró, az agnoszticizmus és a szubjektív idealizmus híve, a fenomenista filozófiai iskola megalapítója, egy híres, *Értekezés az emberi értelemről* című mű szerzője. – A többi felsorolt neveket mint kevésbé jelentékeny emberekét idézi Helvetius.

71. lap. *„... a flogiszton ..."* Az égés tüneteinek magyarázatára a XVIII. század természettudósai az úgynevezett flogiszton-elméletet állították fel. Az éghető testek közös tulajdonságának hordozóját nevezték flogisztonnak. Elméletüket Antoine-Laurent *Lavoisier* (1743–1794) francia vegyész döntötte meg végérvényesen.

78. lap. Gaétan *Vestris* (1729–1808) a párizsi opera híres táncművésze.

84. lap. A Trója elleni hadműveletre készülő görögök egy város elfoglalásakor ejtették rabul *Briszeiszt*, az ifjú papnőt, aki Akhilleusz rabnője lett. Agamemnón, a hadjárat fővezére elvette tőle, s a duzzogó Akhilleusz hosszú időre félreállt. Nélküle azonban a Trója elleni háborút nem nyerhették meg. Ezzel a nézeteltéréssel kezdődik az *Iliász* cselekménye.

85. lap. *Abderam* az arabok által meghódított Spanyolország emirje volt a VIII. században. Őt verte meg Martel Károly Poitiers mellett 732-ben, s vetette végérvényesen vissza az arab sereget a Pyreneusokon túlra.

85. lap. *Brennus* itáliai betörése i. e. 390-ben történt, *Bellovesusé* az i. e. VI. vagy V. században.

86. lap. *„Qui peut tout ce qu'il veut ..."* Szűkszavúsága miatt nem tudtuk eredeti versmértékben visszaadni. Pontos fordítása: „Aki mindazt el tudja érni, amit akar, az többet akar, mint amennyi megilleti."

87. lap. *Dapper* és *Labbat:* Helvetius korában népszerű útleírások szerzői.

91. lap. Az *Edda-dalok* a germánság, közelebbről a skandináv népek legrégibb hagyományait tükröző mondai és mitológiai tárgyú költemények. Óizlandi nyelven szólalnak meg. A XI. század óta jegyezték fel őket. Témáik, motívumaik a törzsi társadalom, sőt helyenként az ősközösség korába nyúlnak vissza. – *Észak-skót költeményeken* Helvetius az ossziáni dalokat érti, melyeket – mint az Osszián nevű, állítólag a III. században élt bárdnak költményeit – James Macpherson skót író gyűjtött össze és adott ki (1760), saját átköltésében úgy, ahogy ezt nálunk helyenként Thaly Kálmán tette a kuruc balladákkal. A hűbériség előtti időkből származó motívumok Európa-szerte nagy hatást gyakoroltak a XVIII–XIX. századforduló költői képzeletvilágára.

91. lap. *„... egy szatrapa vagy egy nábob ..."* Szatrapa: korlátlan hatalommal rendelkező tartományi kormányzó a régi perzsáknál, átvitt értelemben gazdag, kéjenc és zsarnoki nagyurat jelent. – Nábob: Indiában nevezték így az udvar első tisztjeit

és a tartományok kormányzóit, tágabb értelemben gazdag és fényűző életmódot folytató nagyurat jelent.

94. lap. Jean *Hardouin* (1646–1729) francia jezsuita író. – Julius-Caesar *Scaliger* (1484–1558) olasz filológus és orvos, a renaissance egyik legműveltebb humanistája, főleg költészetelméleti tanulmánya vált híressé.

98. lap. *„Emiljének 300. és 323. lapján..."* Vö. J.-J. Rousseau: Emil vagy a nevelésről. Ford.: Győry János. Budapest, 1957. 114. és 123. lap.

98. lap. William *Robertson* (1721–1793) angol történetíró, egy Amerika-történet szerzője.

98. lap. Alexander *Pope* (1688–1743) angol költő, a kényelmes polgári optimizmus képviselője, mely Leibniz maradi tételére épül: „ez a világ a lehetséges világok legjobbika". Ezt a tételt teszi groteszk gúny tárgyává Voltaire *Candide* című regényében. – Nicolas *Boileau-Despréaux* (1636–1711) francia költő és kritikus szatíráiban és verses költészettanában a túlzott mesterkéltséget s egyben a laza népiességet támadja. – Paul *Scarron* (1610–1660) francia burleszk- és paródiaköltő, a realista regény egyik előfutára.

99. lap. Thomas *Shaw* (XVIII. század első fele) angol utazó, orvos és teológus. – *Berberia* Észak-Afrika berberek lakta vidéke. A berberek nem tévesztendők össze az arabokkal. A kabilok, a tuarégek és Marokkó néhány törzse tartozik e népnév alá. Az ókori numidák leszármazottai. Amidőn a karthágóiak Észak-Afrikában letelepedtek, a bennszülött berbereket móroknak nevezték el, s ezt az elnevezést Európa a középkorban kiterjesztette az arab hódítók egy részére.

100. lap. *Kadmosz* a monda szerint föníciai volt, aki Thébát alapította. Neki tulajdonítják az írás feltalálását s a föníciai ábécének a görögökkel való megismertetését. A monda szerint Boiotiába érkeztekor megölte a sárkányt, amely az ő társait falta fel, s Pallasz Athéné parancsára elültette a sárkány fogait. Fegyveres férfiak keltek ki ebből, akik ötük kivételével egymást lemészárolták.

101. lap. Jean *Chardin* (1643–1713) francia utazó, egy rendkívül megbízható, Perzsiáról és Kelet-Indiáról szóló útleírás szerzője.

102. lap. *Egmont:* hollandiai falu; *Forcalquier:* dél-franciaországi város.

103. lap. Pierre *Poivre* (1719–1786) francia utazó, természettudós.

106. lap. Jean Le Rond *d'Alembert* (1717–1783) francia író, filozófus és matematikus. A felvilágosodás egyik vezéralakja, Diderot társa az Enciklopédia szerkesztésében, az Enciklopédia nagyszabású bevezető értekezésének szerzője. – Alexis-Claude *Clairaut* (1713–1765) francia matematikus, számos geometriai és matematikai felfedezés szerzője.

106. lap. *Armida:* Tasso *Megszabadított Jeruzsálem* című eposzának (1575) elbűvölő hősnője. Neve jelképévé lett a varázslónőnek, aki személyi varázsával, kertjeivel és palotájával tartja távol a férfit kötelességétől, Tasso költeményében Rinaldo lovagot a keresztes hadaktól.

110. lap. *„... amit úgy hívnak: bonbon"*. A *bon* szó a francia nyelvben ezt jelenti: jó.

112. lap. Jacques-Bénigne *Bossuet* (1627–1704) francia katolikus püspök, hitvédő, történész, a franciák Pázmány Pétere, aki a protestánsok térítésével buzgólkodott. Szerepe volt a nantes-i ediktum hatálytalanításában, azaz a protestánsoknak Franciaországból való tömeges kiűzésében. Egyházi beszédei a francia szónoklat legjelentősebb műalkotásai. A királyok istenadta jogának, azaz az abszolutizmusnak és a francia egyház Rómától való függetlenülésének, az úgynevezett gallikanizmusnak elszánt harcosa. – François *de Salignac* de La Mothe *Fénelon* (1651–1715) francia író és érsek, a *Télémaque* című allegorikus regény szerzője, mely burkolt formában az abszolutizmust is bírálja. A quietizmusnak nevezett misztikus filozófiai irányzat híve, mely elítélte a külső vallási ténykedést.

112. lap. Jean *de Canaye* (1594–1670) francia jezsuita író. – Charles *d'Hocquincourt* (1599–1658) francia tábornagy.

113. lap. „... *amit a pürrhónisták mondtak*..." Pürrhón az i. e. IV. század görög szkeptikus bölcselője. A szkepticizmust, azaz a kétely bölcseletét hirdette, mely szerint az ember képtelen eljutni az igazsághoz, csak a látszat ismerhető meg, a dolgok valódi lényege nélkül.

113 lap. „... *szelíd volt az esszeniánusokkal*..." Esszeniánus: szigorú erkölcsű zsidó szekta.

113. lap. *Szent Justinus,* egy keresztény hitvédelmi munka szerzője, 165-ben szenvedett vértanúhalált. – „*Et quicumque secundum rationem*...": „Mindazok, akik az ész és az ige szerint éltek, még akkor is keresztények, ha istentagadók."

114. lap. Jacques *Clément,* dominikánus szerzetes, III. Henrik francia király gyilkosa 1589-ben.

114. lap. *Szent Bernát* (1091–1153) francia misztikus filozófus, ciszterci szerzetes, a második keresztes hadjárat propagálója, a racionalizmus és az eretnekmozgalom ellenfele.

114. lap. *Montezuma,* Mexikó bennszülött királya, akit a hódító spanyolok levertek, és 1520-ban halálra éheztettek.

115. lap. A *janzenizmus* Cornelius Jansenius holland teológus (1585–1638) rendszere, melynek a szabadakaratot korlátozó predestináció-tétele a kálvinizmussal rokonítja ezt a világnézetet. Külsőleg a janzenisták nem szakítottak a katolikus egyházzal. Franciaországban a XVIII. század közepéig nagy méretekben elterjedt. Racine is janzenista nevelést kapott. Legjelentősebb gondolkodójuk Pascal volt. Száműzetésében Rákóczi Ferenc is janzenista elveket vallott.

118. lap. *Az idősb Catóról,* a cenzorról (i. e. 232–147) van szó, Karthágó nagy ellenfeléről, aki puritán életet élt, s szigorú, következetes elveket érvényesített a római politikában. – II. Eumenész, Pergamon királya ez idő tájt volt a rómaiak szövetségese.

119. lap. A monda szerint *Aricia* erényes athéni királylány volt, a Thészeuszról, Phaidráról és Hippolütoszról szóló monda egyik hősnője. – Porcia a Caesar ellen összeesküvő Brutus erényes és bátor hitvese volt.

119. lap. Robert *Miron,* a párisi kereskedők elöljárója, az 1614. évi rendi gyűlésen a harmadik rend elnöke, a fiatal polgárság elszánt harcosa volt; Achille *de Harlay* (1536–1619) a párizsi parlament, azaz a legfelső bíróság elnöke: Guy *du Faur,* seigneur *de Pibrac* (1529–1586) francia biró; Paul *Barillon* (1630–1691) francia diplomata volt. – Retz bíboros (Paul *de Gondi,* 1613–1679) francia író és politikus, emlékirataiban eleven képét adja kora politikai eseményeinek, kitűnő emberábrázoló.

120. lap. „... *a különböző kifejezésekhez.*" Az itt következő fejtegetés tipikus példája a felvilágosodás gondolkodásmódjának. A felvilágosodás a természetet materialista módon magyarázta, sőt lélektana is tele van materialista elképzelésekkel, így például a Locke-tól kölcsönzött szenzualizmussal, melynek értelmében eszméink és képzeteink az anyagi világból érzékeinken keresztül jutnak lelkünkbe, azaz: nincsenek velünk született eszmék. A társadalom magyarázatában azonban a felvilágosodás nem jutott még el a tudatot meghatározó anyagi tényezőkig. Úgy képzelte, hogy az emberi tudat megváltoztatásához elegendő az intézmények, a törvények, az oktatásügy átalakítása. Ezért hangoztatja Helvetius oly elsőrendűen fontosnak egy szótár elkészítését, mint amelynek segítségével az ember fogalmi világa is tisztázódni fog. Nem a dolgok rendezésén, hanem a szavak rendezésén keresztül gondolja tehát a fogalmi tisztázódást megvalósíthatónak.

123. lap. „... *tündérnek... vagy ondinnak stb. nevezték*". *Diva:* istennő; *péri:* jótékony szellem vagy tündér a keleti mesékben; *szilf:* levegőben lakozó szellem a középkori kelta és germán mondákban; *ondin:* a német és skandináv mitológia vízben lakozó szelleme.

123. lap. *„Az erkölcsi szép csak a bolondok paradicsomában . . .”* Utalás az *Elveszett paradicsom* költői képeire.

124. lap. *Thalész, Hérakleitosz, Anaximenész* a *Szókratész* előtti görög természetfilozófia nagy alakjai.

125. lap. William *Warburton* (1698–1779) angol író és főpap.

125. lap. *Aiszón* a görög mitológia-beli Iaszón atyja volt, akit a varázsló Médeia megfiatalított.

126. lap. A *Hesperidák:* Atlasz három leánya a görög mitológiában. Egy kert volt a tulajdonuk, melynek fái aranyalmát termettek. Az almát százfejű sárkány őrizte. Héraklész behatolt a kertbe, megölte a sárkányt, s hatalmába kerítette az aranyalmákat.

126. lap. Charles *de Brosses* (1709–1777) francia tudós és irodalmár.

126. lap. Helvetius itt a perzsa mitológiai személyeket germán és nem kelta megfelelőikkel veti egybe. – *Ygdrasil:* skandináv mitológia-beli kőrisfa, melynek lombja alatt húzódik meg a világegyetem.

127. lap. *„. . . melyekhez egy imám magyarázatai . . .”* Imám: mohamedán főpap.

130. lap. *Camillus,* római tribun és diktátor (i. e. IV. század), a hagyomány szerint Róma megmentője a gall betöréskor. – Lucius *Papirius Cursor,* római hadvezér és diktátor, a szamnitok elleni háború hőse (i. e. IV. század).

131. lap. *Pandóra* a görög mitológia szerint az első teremtett nő volt. Pallas Athéné, a bölcsesség istennője adott lelket neki, s ellátta minden tulajdonsággal és képességgel. Zeus szelencével ajándékozta meg, mely az összes elképzelhető bajokat tartalmazta, s aztán leküldte őt a földre. Az első teremtett férfiú felesége lett, férje azonban kinyitotta a vészes szelencét, a bajok kitódultak, és rázúdultak a világra. Csak a Remény maradt a szelence mélyén.

137. lap. A *baniánok:* indiai kereskedő kaszt.

139. lap. *Diogenész* (i. e. 413–323) az úgynevezett cinikus görög bölcselő egy hordóban lakott, igénytelenül élt, megvetette a társadalmi szokásokat, lenézte az embereket.

139. lap. *„. . . a házeli zsinaton . . .”:* 1431–1449-ig tartott.

141. lap. *Kalmük:* mongóliai nép, buddhista vallású.

141. lap. Armand-Jean *du Plessis,* Richelieu bíboros (1585–1642) egyike Franciaország legnagyobb államférfiainak. A francia abszolút monarchia megszilárdulásának és franciaország nagyhatalmi állásának egyik legfőbb és legerélyesebb egyengetője. A feudális nemesség hatalmát megtörte, a polgárságot féken tartotta, de egyben egyenes utat nyitott a kapitalizmus kibontakozása elé. Rendkívüli államszervező, a törvényhozás, a pénzügy, a hadsereg és a kultúra területén egyaránt. A szellemi élet lelkes ösztönzője, a francia Akadémia alapítója.

142. lap. Robert *Bellarmin* (1542–1621) jezsuita hittudós. – *„Nisi vellet . . .”:* „Ha csak nem akar lelkiismerete ellenére bűnt követni el.”

142. lap. *„Ön tisztességet szerez . . .”:* La Fontaine *Pestis az állatok között* című meséjéből vett idézet, Kálnoky László fordításában.

142. lap. Francis *Bacon* (1561–1626) angol kancellár, az angol materialista filozófia megalapítója, az Erzsébet-kori angol renaissancenak, tehát Shakespeare korának egyik legértékesebb szelleme. *Novum Organum* (1620) című műve az újkori filozófia egyik alapvető terméke. Bacon a tapasztalati módszer hirdetője.

143. lap. *Démokritosz* i. e. V. századi görög atomista bölcselő.

144. lap. A *Philadelphosz*nak, azaz „testvérszerető”-nek nevezett II. Ptolemaiosz i. e. 285-től 247-ig volt Egyiptom királya. Az irodalmat pártfogolta, kiváló államszervező volt, ő építtette a híres alexandriai világítótornyot.

144. lap. *„. . . a régi druidákat . . .”.* A druidák az ókorban a mai Francia-

ország, Nagybritannia és Írország területén élő kelta népek papjai s egyben politikai vezetői voltak.

146. lap. A *kvékerek* (quaker: „remegő") XVII. században alapított szekta tagjai, amely főleg Angliában és az Egyesült Államokban működik. Egyszerű termekben tartják szertartásaikat, áhitatba merülnek, s akin a misztikus ihlet remegés formájában jelentkezik, beszédet intéz a többiekhez, akik csendben hallgatják. Szentséget nem ismernek el, a katonai szolgálatot és a bírósági esküt megtagadják, mindenkit tegeznek, s a király előtt sem emelnek kalapot. Tiszta erkölcsű emberbarátok.

148. lap. *Baronius* bíboros (1538–1607), az oratoriánus kongregáció generálisa, az egyházat illető jelentős forrásértékű feljegyzések szerzője.

148. lap. *I. Alarik* a nyugati gótok királya, 410-ben foglalta el Rómát, *II. Mohamed* Konstantinápolyt 1453-ban.

149. lap. *Tinagogo:* Egy utazó által kitalált hindu istenség.

150. lap. Mendes *Pinto* (1509–1583) portugál utazó, bejárta Kelet-Indiát, s megírta utazása történetét.

167. lap. *Szimonidész* (i. e. kb. 556–467) görög lírai költő, epigrammák, hazafias és erkölcsi tartalmú elégiák és diadal-ódák szerzője.

167. lap. *Juvenalis* (kb. 42–kb. 125) római szatirikus költő, a római társadalom züllöttségének erélyesen méltatlankodó hangú ostorozója.

172. lap. *„Magna vis et magnum nomen . . .":* „A nagy erő és a nagy név egy és ugyanaz."

173. lap. Nicolas *de Catinat* (1637–1712) francia tábornagy, XIV. Lajos korának egyik legkiválóbb hadvezére, emlékiratai is fennmaradtak.

174. lap. *Diderot* „Gondolatok a természet értelmezéséről" című műve 1754-ben jelent meg. Magyar fordítása Csatlós Jánostól: Denis Diderot Válogatott Filozófiai Művei. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1951, 70–121. lap. – Charles *Dumoulin* (1500–1566) francia jogtudós a közjog kiváló szakembere volt.

175. lap. *Longinosz* görög rétor volt (213–273), akinek a Boileau által lefordított *Értekezés a fennköltről* című művet tulajdonították.

175. lap. Pierre-François *Desfontaines* abbé (1685–1745) francia kritikus, Voltaire tehetségtelen ellenfele.

175. lap. Nicolas *Pradon* (1632–1698) francia tragédiaíró, a nagy Racine-nal kívánt versenyre kelni, s szolgaian leutánozta ennek *Phaedra* című tragédiáját, melynek előadása alkalmával a maradi közvélemény botrányt rendezett. Ezt a botrányt akarta Pradon a saját darabja érdekében kihasználni és megmutatni: ő erkölcsösebb drámát ír, mint Racine.

176. lap. A Nîmes-ben levő *Maison Carrée*-nak nevezett négyszögű római templomról van szó, amely jelenleg múzeum.

177. lap. *J. Bessarion* XV. századi görög eredetű bíboros, író és diplomata, Itáliában élt, ahol a renaissance-mozgalom jelentős munkása volt.

178. lap. *„Si non esset lex . . .":* „Ha nem lett volna törvény, bűn sem lett volna."

181. lap. Ókori itáliai városokról és népekről van szó: *Clusium* etruriai város, ma: Chiusi. – Az *albaiak* Alba Longa lakói. Alba Longa Latium legrégibb városa volt, melyet a monda szerint Aeneas alapított. Róma politikai vetélytársa volt, a szomszédos városállamok rombolták le, lakossága a rómaiakba olvadt. – A *Fidenaebeliek* a sabin Fidenae városának lakói voltak. A monda szerint már az ősidőkben, Romulus korában behódoltak a rómaiaknak. – *Ardeabeliek:* a Róma közelében levő Ardea népe. – A *vejibeliek:* etruriai törzs. – A *capenabeliek:* a Rómától északra fekvő Capena lakói. – A *faliscusok:* Falerii etruriai város lakói. – A *volscusok:* Latium déli részén lakó nép.

182. lap. Fernando *Cortez* (1485–1547), spanyol katonatiszt, Mexiko meghódítója,

kitűnt kegyetlenségével a legyőzött aztékokkal szemben. – *Cartouche,* igazi nevén Louis-Dominique Bourguignon (1693–1721) hírhedt rablóvezér.

182. lap. A Corneille-idézet már fenntebb szerepelt (86. lap).

183. lap. A *Díván,* a perzsa Hafiz verskötete (XIV. század).

184. lap. *Timoleón,* korinthoszi hadvezér, zsarnokságra törő fivérét kivégeztette (i. e. IV. század). – *Leonidasz,* Spárta királya (i. e. V. század), Thermopülai hőse, melynek védelmében esett el háromszáz spártai harcosa élén. – *Regulus,* római konzul i. e. a III. században, a szegény és önzetlen hazafi típusa. A karthágóiak, akiknek fogságába esett, őt küldték következőként Rómába, s Regulus, noha ekkor már karthágói szolgálatban állt, hősiesen lebeszélte Rómát a rómaiakra nézve kedvezőtlen karthágói ajánlat elfogadásáról. Bátran visszatért Karthágóba, ahol a halál várt rá.

188. lap. *Thamas-Kuli-Kán* perzsa sah (1688–1747).

188. lap. *Léontine:* Corneille Héraclius (1647) című, bizánci tárgyú tragédiájának egyik hősnője, aki a trónbitorló zsarnok Phocas terveit meghiúsítja, s a jogos örököst, Héraclius, trónra segíti. Elszántságból, politikai éleslátásból és fortélyból tevődik össze jelleme.

190. lap. *Enkeladosz* a Zeusz ellen fellázadt titánok egyike. Zeusz az Etna tűzhányóba temette, ahonnan tovább hányja tüzes lehelletét.

194. lap. A *passio:* Krisztus kínzatásának története, a középkori drámairodalom állandó témája. – *Heracliusról* Pierre Corneille, *Phaedrától* Jean Racine, *Mohamedről* pedig Voltaire írt tragédiát.

195. lap. *I. Jakab,* Stuart Mária fia, 1603-tól 1625-ig Nagy-Britannia királya, vakbuzgó és kérlelhetetlen katolikus.

195. lap. *Velleius Paterculus,* I. századbeli római történész.

195. lap. *Konfucius,* Kína híres bölcselője és vallásalapítója (i. e. VI–V. század).

197. lap. *Côme,* azaz Kozma fráter: Jean Baseilhac (1703–1781) francia sebész.

197. lap. *V. Károly* (1500–1558) Habsburg, spanyol király, német császár. Az ő birodalmáról mondták, hogy sohasem nyugszik le a nap felette. Utolsó éveit kiábrándultan, egy spanyolországi kolostorban élte le.

199. lap. *Mufti:* az arab törvényszék tagja. – *„Lúd anyó meséi"* címen adta ki Charles Perrault (1628–1703) híres tündérmeséit: Csipkerózsika, Hamupipőke, Csizmás kandúr, Kékszakáll stb.

199. lap. *„. . . a Cévennes-beli vérengzéseket".* A Cévennes-ek dél-franciaországi hegyvidék, melynek protestáns lakói a nantes-i rendelet hatálytalanítása (1685) után fegyvert ragadtak a vallásüldöző állam ellen. A népnyelvi *camiso* („ing") szó után, mivel ruhájuk felett inget hordtak, Camisard-oknak nevezték el őket. A katolikus monarchia szörnyű vérengzést vitt véghez soraikban. – Az *albigensek* eretnek szektája a X–XII. században behálózta egész Dél-Franciaországot. Nevüket Albi városáról, egyik központjukról nyerték. Dualista világnézetet hirdettek, melyet keleten manicheizmusnak (Mani perzsa hithirdetőről), nyugaton katharizmusnak (a görög katharosz „tiszta" szóból), a Balkánon bogomilizmusnak neveztek. Dualista elképzelésük szerint a világot Isten és a Sátán együttesen alkotta, egyik a lelket, másik az anyagot, s a kettő állandó harcban áll egymással. Önmegtartóztató életet éltek, minden anyagitól igyekeztek távoltartani magukat. A francia királyság a pápa unszolására a XIII. század elején fegyveresen irtotta ki őket, szörnyű vérengzések árán, s tanításuk és hirdetőik végleges felszámolására jött létre az inkvizíció. – *Szent Domonkos,* az inkvizícióval megbízott dominikánus rend alapítója spanyol pap volt (1170–1221). – *IX. Károly* (1550–1574) francia király, a katolikus–hugenotta vallásháborúk és a protestáns-mészárlás, az úgynevezett Bertalan-éj szítója.

201. lap. Jean *Gerson* (1362–1428) filozófus, a párizsi egyetem kancellárja.

202. lap. Pierre *Bayle* (1647–1706) francia református hittudós, a felvilágosodás legjelentősebb előharcosa. Erélyesen küzdött a vallási fanatizmus ellen.

203. lap. Egy hagyomány szerint *Virgilius* salzburgi érsek hirdette először a VIII.

században, hogy a Föld gömb alakú, és *antipódusai* vannak. – Christoph *Scheiner* (1573–1650) német jezsuita csillagász.

203. lap. *Ahriman* a gonosz, *Ormazd* vagy *Ormuzd* (zend nyelven Ahuramazda) a jó szelleme a Zarathustra-vallásban. – *Moloh:* Kanáanita istenség, akinek tiszteletére embert áldoztak.

205. lap. *Midasz,* Phrygia mondabeli királya, aki Bakkhosz-tól azt a képességet nyerte, hogy minden, amit megérint, arannyá változik. – *Medúza,* eredetileg szép nő, aki azonban megsértette a bölcsesség istennőjét, amiért hajzata kígyókká változott, s kővé dermesztett mindenkit, akire rátekintett.

221. lap. „. . . *Arnolfokat* . . ." Célzás Molière *A nők iskolája* (1662) című vígjátékának meséjére és főszereplőire. *Arnolf,* idős és gazdag ember, féltékenyen őrzi házában Ágnest, a szép és fiatal leánykát, hogy majd ha felnő, feleségül vegye. Ágnest nem utolsósorban ez a gyámkodás kergeti fiatal, hozzáillő kedvese karjaiba.

213. lap. *III. Darius* (uralk. 336–330) perzsa királyról van szó, akit Nagy Sándor legyőzött, s akinek bukása véget vetett a perzsa birodalomnak. – *Tigranes* (89–36) Örményország királya, akit a rómaiak győztek le. – XIII. *Antiochus* Asiaticusról van szó (i. e. I. század).

214. lap. A monda szerint *Servius Tullius* (i. e. 578–534) Rómának nem hetedik, hanem hatodik királya volt. Utána hetedikként Tarquinius Superbus uralkodott.

215. lap. *Descartes* Hollandiában, majd Svédországban élt, hogy szabadon dolgozhasson, műveit kiadhassa; Pierre *Bayle* Svájcban és Hollandiában tartózkodott; Pierre-Louis *Moreau de Maupertuis* (1698–1759) francia matematikus és természettudós II. Frigyes hívására Berlinbe költözött, s a berlini akadémia elnöke lett. Egyike az első francia newtonistáknak, a mechanikában ő mondja ki először a legkisebb erőkifejtés elvét.

215. lap. *Kimón* (megh. i. e. 449) athéni hadvezér, sikeresen harcolt a perzsák ellen, és megalapozta Athén uralmát a szigetvilág felett. – *Themisztoklész* (i. e. kb. 525–kb. 460) athéni hadvezér és államférfi, az athéni flotta parancsnoka Xerxész támadásakor. Később az állami pénzek hűtlen kezelésével vádolták és száműzték.

216. lap. *„Ej hát, Mathan!" Racine:* Athalie (1690) című, bibliai tárgyú tragédiájában Mathan, a hitehagyott pap kifejti nézeteit arról, hogy a politikai felfordulásnak erőszakkal, gyilkolással kell elejét venni, mire Abner, a hadvezér inti őt le az idézett szavakkal.

217. lap. *„Primo occupanti":* „Az első foglalónak" (tudniillik: járó jog).

218. lap. *II. Fülöp* (1527–1598) spanyol király, fanatikus terjesztője a katolikus vallásnak, Franciaországra is ki akarta terjeszteni hatalmát, flottája, a „győzhetetlen armada", melyet Anglia ellen küldött, elpusztult, Hollandia ellenállásával nem tudott megküzdeni halálakor kimerult, és megkisebbedett birodalmat hagyott hátra.

218. lap. *Gelón* (i. e. V. század), Gela és Szürakuszai türannosza, a karthagóiak legyőzője. – *II. Katalin* (1729–1796) orosz cárnő.

220. lap. *Kleitosz* Nagy Sándor hadvezére volt, akit ez megölt egy lakomán (i. e. 328).

220. lap. Louis-René *de La Chalotais* (1701–1785) a bretagnei legfelsőbb bíróság főügyésze, a jezsuiták kiűzésének előmozdítója.

220. lap. *Danaidák:* Danaosz király ötven leánya a görög mitológiában. Nászéjszakájukon megölték férjeiket, s alvilági büntetésként feneketlen hordót kell vízzel megtölteniük.

221. lap. Charles *Pratt,* angol bíró és államférfiú (1713–1794).

221. lap. *„A nemrégiben elhúnyt porosz király":* I. Frigyes Vilmos (meghalt: 1740).

222. lap. *Valdensek:* Pierre Valdo (XII. század) dél-francia kereskedő szegénymozgalmának tagjai, erkölcsös életű hithirdetők, akiket az egyház szörnyű mészárlások közepette irtott ki.

223. lap. A *gastaldo:* olasz grófi cím.

223. lap. *„... párbeszédét a bölcselkedő és az ihletett között":* Rousseau *Emil*jének egyik megkapó részlete, mellyel saját természetvallását támasztja alá. (J. J. Rousseau: Emil vagy a nevelésről. Fordította: Győry János. Budapest, 1957, 349–351. lap.)

224. lap. Pierre *Abélard* (1079–1142) a középkor nagy gondolkodója, a racionalizmus és a dialektika úttörője. Tragikus szerelme tanítványa, Heloïse iránt, korából rendkívüli visszhangot váltott ki. – A Párizs melletti saint-denis-i apátság nevét szent Dénesről, Párizs első püspökéről kapta, és nem a szent Pál által megtérített Dionüsziosz Areiopagitészről, aki Athén püspöke volt az I. század végén.

224. lap. Magnus Aurelius *Cassiodorus* (468–562) latin író, államférfi Theodorik gót király alatt. – *„Religio imperari...":* „a vallást nem lehet elrendelni, mert senki sem a hite szerint gondolkozik". – *Lactantius* keresztény hittudós (megh. 325). – *Tertullianus* (160–240) észak-afrikai keresztény hittudós. – *„Non est religionis...":* „Nem vallás az, amit kényszeríteni akarunk, mivelhogy önként kell befogadnunk és nem erőszakkal."

224. lap. Jean-Henri *Lambert,* a Lambert de Prusse-nek is nevezett francia tudós *Novum Organum* című műve 1761-ben jelent meg.

225. lap. Gabriel *Naudé* (1600–1653) francia életrajzíró.

225. lap. *„Az elmúlt háború...":* Célzás a hétéves háborúra (1756–1763), melyet az osztrák–orosz szövetségben álló Franciaország Anglia és Poroszország ellen viselt, s melynek eredményeként Franciaország többek közt elvesztette indiai birtokát, Kanadát, s mint nagyhatalom Anglia mögé szorult.

226. lap. *„A filozófia volt a mesebeli szamár...":* célzás La Fontaine *Pestis az állatok között* című meséjére, melyben a nagy ragadozók valamennyien ártatlanságukat bizonyítják a soraikat tizedelő pestisért, s az egyedül ártatlan szamárra kenik a felelősséget.

226. lap. Claude *Fleury* (1640–1723) XV. Lajos gyóntatója, a maga korában népszerű egyháztörténet szerzője.

226. lap. *„S a szobrász gyöngeségének..."* kezdetű versidézet La Fontaine A szobrász, a szobor és Jupiter című meséjéből való, Jékely Zoltán fordításában.

230–268. lap. *„Az Emil harmadik kötetének..."* Rousseau *Emil* című művét Helvetius az 1762. évi első kiadás alapján idézi. Ez a kiadás 4. kötetben jelent meg. (Az I. kötet tartalmazza az 1. és 2. könyvet, a II. kötet a 3. és 4. könyvet, a III. kötet A szavojai káplán hitvallása c. részt, a IV. kötet az 5. könyvet). A későbbi kiadások szövege – amelynek alapján az *Emil* magyar fordításai készültek – több helyen eltér az első kiadás szövegétől. A Helvetius által idézett, alább felsorolt szövegrészleteknek Győry János fordításában (Tankönyvkiadó, 1957) a következő részletek felelnek meg:

Emil	I.	kötet	179.	lap	.....	Győry	ford.	73. lap
Emil	I.	„	203.	„	.....	„	„	82. „
Emil	I.	„	216.	„	.....	„	„	86. „
Emil	I.	„	259.	„	.....	„	„	100. „
Emil	I.	„	300.	„	.....	„	„	114. „
Emil	I.	„	323.	„	.....	„	„	123. „
Emil	II.	„	220.	„	.....	„	„	249. „
Emil	II.	„	302.	„	.....	„	„	277. „
Emil	III.	„	11.	„	.....	„	„	300. „
Emil	III.	„	30.	„	.....	„	„	306. „
Emil	III.	„	63.	„	.....	„	„	320. „
Emil	III.	„	107.	„	.....	„	„	333. „

235. lap. *„Omnis homo mendax":* „Minden ember hazug."

236. lap. A három *Horatius*-fivér az i. e. VI. században a római sereg nevében hármas párviadalt vívott az Alba városát képviselő három Curiatius-fivérrel. Két Horatius-fivér elesett, a három Curiatius megsebesült. Az érintetlen Horatius erre futást színlelt, s a három Curiatius-fivér, mivel sebük különböző súlyosságú volt, más-más távolságról tudta csak üldözni. A római bajnok így egyenként végezhetett velük. Róma így kerítette hatalmába Alba Longa városát, s hősének az emberölést helytelenítő nővére megölését is megbocsátotta. – *Mucius Scaevola,* ifjú római, aki az etruszkok által ostromlott Rómából behatolt az ellenség táborába, s ott tévedésből a király helyett annak titkárát döfte le. Amidőn a király elé vezették, jobb karját a tűzbe helyezte, hogy megbüntesse tévedéséért. Innen Scaevola, azaz „balkezes" neve.

238. lap. Antoine *Lamotte-Houdar* (1672–1731) francia költő.

239. lap. *Tyburn:* London egyik városrésze a Themse partján, valamikor kivégzőhely. – A *Grève*-piac Páris egyik tere, ahol a kivégzéseket hajtották végre.

240. lap. *Szadi* a perzsák nagy költője (1184–1291).

240. lap. *Arkadiosz* kelet-római császár (383–408).

248. lap. Homérosz Odüsszeiája szerint Alkinoosz a phaiákok királya volt, Nauszikaa atyja, akinél a hajótörött Odüsszeusz megpihent. Kertjének leírása: Odüsszeia VII., 112–131.

250. lap. Alexis-Claude *Clairaut* (1713–1765) francia matematikus. – Herman *Boerhaave* (1668–1738) holland orvos és vegyész. – Antoine *de Feuquières* (1648–1711) francia tábornok, *Emlékiratok a háborúról* című, híressé vált mű szerzője. – Raymund *Montecuccoli,* osztrák tábornok (1608–1681) a magyar történelemben is szerepel. – Jean *Domat* (1625–1696) francia jogász, kinek elmélete szerint a törvények és a szokások a politikai események tükröződései. – *Polübiosz* (i. e. II. század) görög történetíró.

252. lap. *„. . . . a huron és az irokéz . . .":* a huronok az irokézekkel rokon észak-amerikai bennszülött nép.

257. lap. A *„kegyes"*-nek nevezett, mérsékelt uralmú Antoninusra (uralk.: 138–161) gondol itt Helvetius, a hét Antoninus római császár közül.

258. lap. Élie *Saurin* (1639–1703) francia protestáns hittudós.

260. lap. *Lükurgosz* a hagyomány szerint Spárta állam- és nevelésrendjének megalkotója volt.

260. lap. *Epameinondasz* (i. e. V–VI. század) thébai hadvezér, a thébai demokrácia egyik vezetője, Spárta legyőzője.

235. lap. *„Salus populi . . .":* „a nép jóléte legyen a legfőbb törvény." – *„Salus gubernantium . . .":* „a kormányzók jóléte legyen a legfőbb törvény."

246 lap. César *de Saint-Réal* (1639–1692) francia író és történész.

261. lap. Jean *Calas* (1698–1762) toulouse-i kálvinista kereskedő, a XVIII. század egyik joggyilkosságának áldozata. A hatóságok öngyilkos fia halálával vádolták, s hogy a kálvinisták ellen szítsák a közhangulatot, halálra ítélték. Családjának néhány tagja külföldre menekült, Voltaire pártfogásába vette őket, s többéves küzdelem és közbenjárás után kivívta, hogy emlékét rehabilitálják. Ennek érdekében írta számos röpiratát és híres értekezését a világnézeti türelemről.

261. lap. *„. . . szent Pál . . . kétheti tartózkodásra . . ."* Utalás a *Szent Pál Látomása* című, XIII. századi francia költeményre.

262. lap. *Fingal* az ossziáni költemények szerint Osszián atyja volt. – *„Osszián fennköltfordítója":* James Macpherson, lásd a 91. lap jegyzetét.

263. lap. *Poivre*-ról lásd a 103. laphoz írt jegyzetet.

264. lap. Philippe *de Commynes* (1445–1509) francia krónikaíró, eleinte a burgundi herceg, majd XI. Lajos francia király szolgálatában. A hűbériség és a lovagi erkölcsök hanyatlásának hű képét adja emlékirataiban.

265. lap. Henri de La Tour *d'Auvergne,* vicomte de *Turenne* (1611–1675) és

Louis, prince de Condé (1621–1686) koruk nagy francia hadvezérei voltak.

267. lap. *„A becsvágyó és a nép . . .":* Célzás La Fontaine *A szerelmes oroszlán* című meséjére.

267. lap. Joseph *Gautier* francia fizikus (megh. 1776). – Melchior *Grimm* (1723–1807) német születésű, francia nyelvű író, a felvilágosodás francia filozófusainak barátja; rendszeres irodalmi levelezésben tájékoztatta Európa fejedelmeit a francia szellemi életről.

271. lap. Edmond *Burke* (1730–1797) angol szónok és publicista, az *Értekezés a magasztosról és a szépről* című tanulmány szerzője (1757), a francia forradalom heves ellenfele.

272. lap. Az *Astrée*, a XVII. század elejéről, Honoré *d' Urfé* sokat olvasott, allegórikus regénye, mely pásztori környezetben szerepelteti kora nemességét, annak mesterkélt szokásait és lélekrajzát.

273. lap. *Héraklésznek*, a görög mitológia leghíresebb héroszának számtalan hőstette közé tartozik: megvívása *Akhelóosz* folyamistennel *Déianeira* kezéért. *Omphalé* lüdiai királyné volt, kinek rabságában Héraklésznek asszonyruhát kellett öltenie és női munkákat végeznie.

273. lap. Az *Ommajádok* dinasztiája Damaszkuszban 661-től 744-ig uralkodott. Az Abbaszidák űzték el őket, akik Spanyolországban, Cordobában második dinasztiát alapítottak (756–1031).

273. lap. *Hésziodosz* (i. e. 700 körül) görög költő, vallásos, oktató, erkölcsi tartalmú művek szerzője, melyek közül kiválik a *Munkák és napok.*

275. lap. *I. Károly* zsarnoki uralma indokolttá tette az angol forradalom kitörését, és maga után vonta a király kivégeztetését (1649). Túloz azonban Helvetius, amidőn azt állítja, hogy a kulturális szempontból ragyogó Erzsébet-kor után, azaz Shakespeare után az angolok „nem ismerték még a művészetet". Igaz viszont, hogy III. György (uralk. 1760–1820) alatt a polgári szabadságjogok, így a személyi, a gondolat- és a szólásszabadság terén Anglia már mintaállamnak nevezhető.

276. lap. *„. . . a karibi ember . . .":* a kis Antillák és a szomszédos partvidékek bennszülöttei.

227. lap. Samuel *Bernard* (1651–1739) gazdag francia bankár, akihez XIV. és XV. Lajos gyakran folyamodott kölcsönért.

285. lap. Antoine-Yves *Goguet* (1716–1758) francia legfelsőbb bírósági tanácsnok.

291. lap. *„. . . a luccaiak példájára . . .".* Lucca, itáliai tartomány, azonos nevű fővárossal a középkorban. Igen virágzó köztársaság, mely híres volt többek közt a Helvetius említette progresszív adózási rendszeréről.

293. lap. *Xenophón* (i. e. 430–354) görög történetíró, bölcselő és hadvezér, Szókratész egyik kedvenc tanítványa.

297. lap. *Türosz* és *Szidón* ókori kereskedő városok, fényűző kereskedői cikkeikről és fényűzésükről híresek, előbbi a mai Sour, utóbbi Saïda városával azonos Szíriában.

297. lap. *„. . . az amerikai arany beözönlése Európába . . ."* Az arany és az ezüst beözönlése nyomán előálló drágulás okait Jean *Bodin* (1520–1596) francia filozófus és közgazdász veszi észre, és fejti ki első ízben a század hetvenes éveiben. Az európai államok pénzügyi szakemberei egyéb tényekben keresték a drágulás okait, s nem jöttek rá, mint Bodin, a dialektikus jelenségre, melynek értelmében a pénzhőség elszegényedéssel járhat együtt. Bodin felfedezése közgazdász-lángelmére vall.

298. lap. *„. . . az autoritas* szóval". Jelentése: „tekintély, hatalom".

301. lap. *„Az utóbbiak tudománya . . .".* Az udvaronc nemesség a spanyol etikett szabályai szerint jelen volt a király felkelésekor és lefekvésekor. Elfoglaltságuk egyik jelentős tényezője volt ez.

302. lap. *„. . . pillanatnyi ügyeikre alkalmazhatók."* Az angol és a francia felvilágosodás közti különbségre világít rá itt Helvetius. Az angol felvilágosodás egy polgári

forradalom után s egy arisztokrácia–polgárság közötti osztálykompromisszum után jött létre, s mintegy utólag igazolja a forradalom eredményeit. Ezért konzervatív jellegű, s nagymértékben az angliai helyi viszonyokat tükrözi. A francia felvilágosodás forradalom előtti, a francia polgári forradalom világnézeti előkészítése forradalmibb tehát, mint az angol, s nagyobb mértékben képviseli az egész szenvedő emberiség érdekeit. Egyetemesebb az angolnál.

302. lap. *Manlius Capitolinus* római konzul mentette meg a gallok által ostrom alá vett Capitoliumot (i. e. 390), néhány év múlva azonban letaszították a Tarpeius-sziklárol. – *Horatius Cocles* római harcos, aki a monda szerint egyedül védett egy hídfőt az etruszk sereggel szemben, s amidőn a római sereg sikeresen végrehajtotta a híd on való visszavonulást, s a hidat elpusztította, Horatius Cocles a szakadékba vetette magát.

303. lap. *„... külföldi háborúkban fogyassza el..."* Célzás a svájci zsoldos csapatokra, melyek idegen hadseregekben, így kiváltképpen a franciában szolgáltak.

305. lap. *Vegecius* (IV. század) római hadtudományi író.

309. lap. Jean *Hérault de Gourville* (1625–1703) francia állami főtisztviselő, aki kegyvesztett lett azzal a Fouquet-val együtt, akit monarchiaellenes tevékenysége és féktelen pazarlása miatt XIV. Lajos eltávolított a pénzügyek éléről. – Sir William *Temple* (1628–1699) angol államférfi. – *II. Károly* angol király (1630–1685).

313. lap. *Fabricius* (i. e. III. század) római konzul, híres volt egyszerűségéről, megvesztegethetetlenségéről.

314. lap. *I. Jakab* (uralk. 1603–1625) angol királyról van szó.

314. lap. *„... a sztoikusok dogmája..."* Zénón (i. e. IV. század) görög bölcselőtől eredő filozófiai rendszer, melynek főleg erkölcstana vált elterjedtté. A legfőbb jót abban a törekvésben pillantja meg, mellyel az erőslelkű ember csak értelmének engedelmeskedik, s közönnyel szemlél minden külső körülményt, bajt, fájdalmat, halált. Legkiválóbb ókori képviselői Seneca és Marcus Aurelius császár voltak.

314. lap. *„... atyjával, Saturnusszal szemben...":* Juppiter a mitológia szerint atyját, Saturnust letaszította trónjáról.

316. lap. A *Korán* a muzulmánok szent könyve, melyet maga Mohamed szerkesztett: dogmák és erkölcsi előírások gyűjteménye, mely a mohamedán kultúra, jog és közigazgatás alapja.

317. lap. *„... a Törvények Szellemét":* Montesquieu híres jogbölcseleti műve (1748), mely a polgári liberalizmus jog- és alkotmányelméleti alapvetése. – Michel *de Montaigne* (1533–1592) francia filozófus és moralista, az újkor legeredetibb gondolkodója. Essais (Kísérletek) című kötetével ő teremtette meg az esszé műfaját. Az élet és a világ valamennyi kérdését vizsgálja, de csak amennyiben az embert érinti. A dogmatikus és a fogalmi gondolkodás bírálója, a hagyományos eszmékkel szakítani igyekszik, s elfogulatlan megfigyelésből és önmagából építi fel a maga világát. A tárgyi tudásnál többre tartja a lélek kimüvelését, a mennyiségi ismerethalmaznál a minőségi kultúrát, a humanista lelki egyensúlyát, értelmi derűjét. A magatartás-filozófia megteremtője. Kétoldalú, romboló és építő szkepticizmus vezérli gondolatait: mindennek örök érvényében kételkedni, de mindent megérteni s a maga helyén méltányolni.

323. lap. *„... ama hegybéli öreg..."* A keresztes hadjáratok krónikásai adták e nevet egy kisázsiai gyilkos szekta fejének.

324. lap. Hermann *Busembaum* (1600–1668) német jezsuita. Az ő könyvére hivatkoznak a jezsuita királygyilkossági tant illetően.

325. lap. *Dión* szirakuzai kényúr (i. e. V–IV. század). – Sziküóni *Aratosz* (i. e. III. század) görög hadvezér, a makedón befolyás ellen küzdő tizenkét görög város szövetségének, az úgynevezett akhaiai ligának megalapítója.

325. lap. François *Ravaillac* (1578–1610) IV. Henrik francia király gyilkosa.

331. lap. *Tamerlan* vagy Timurlenk (1336–1405) tatár uralkodó, nagyszabású ázsiai hódítások fűződnek nevéhez.

331. lap. *Szolón* (i. e. 640–558) athéni törvényhozó, városállamát demokratikus reformokkal fejlesztette.

332. lap. *Ignác:* Loyola Ignác (1491–1556) a jezsuita rend spanyol alapítója, eredetileg katona volt, ami megérződik a jezsuita rend fegyelmi szabályzatán.

332. lap. *Novícius:* próbaidős szerzetes.

332. lap. *„... a doktriníriusok és az oratoriánusok".* A Keresztény Doktrina Kongregációját Itáliában 1560-ban, Franciaországban 1592-ben alapították a gyermekek és a kézművesek vallásoktatása céljából. A francia kongregáció a forradalomban szűnt meg. – A római oratoriánus kongregációt 1611-ben honosították meg Franciaországban. Aránylag liberális szellemű oktató rend volt. Jelentős érdemei voltak Franciaországban a klasszikus műveltség terjesztése terén.

333. lap. *„... Oresztészek és Püladészek...":* A görög mondabeli Agamemnón fiának, Oresztésznek barátsága Püladésszel közmondásossá vált.

334. lap. *„... egy fiatalember halálát Abbeville-ben":* Jean-François La Barre lovagról van szó, akit az észak-franciaországi Abbeville városában szentséggyalázással vádoltak s kivégeztek (1766). A XVIII. század egyik legképtelenebb joggyilkossága volt, amely ellen Voltaire már csak az ítélet végrehajtása után tiltakozhatott. La Barre lovag emlékét a francia forradalom rehabilitálta.

334. lap. Guillaume-François *Bertier* (1704–1782) jezsuita, a filozófusok ellenfele.

334. lap. A *Habeas corpus akta:* angol törvény a személyi szabadság biztosításáról (1679).

335. lap. Ninon *de Lenclos* (1620–1705) szellemességéről és szépségéről híres párizsi dáma, kinek szalonját a kor legtekintélyesebb személyiségei látogatták.

337. lap. A *„tizenkét-táblás törvény"* az ókori Róma első írásbafoglalt törvénykezése volt, i. e. 450-ben, melyet tizenkét érctáblára vésték.

338. lap. *„... ha a gvardián helyesnek tartja..."* Bizonyos kolostorok főnökét gvárdiánnak nevezik.

338. lap. François *Garasse* (1585–1631) heves irodalmi és filozófiai vitáiról hírhedt jezsuita.

339. lap. Pontus *de Tyard* (1521–1605) klasszikus műveltségű költő, természettudós, igen világi szellemű francia püspök.

339. lap. *„... leírja a liga borzalmait..."* A francia történelem egyszerűen „ligának"-nak nevezi azt a szélsőséges katolikus szövetséget, mely a XVI. századi franciaországi vallásháború folyamán spanyol támogatással akarta a protestantizmust kiirtani, s egy arisztokrata családot ültetni a francia trónra.

356. lap. *Céladon:* Honoré d'Urfé *Astrés* című, XVII. század eleji pásztorregényének hőse, az állhatatos, epedő, félénk és titoktartó szerelmes példaképe.

357. lap. François *de La Rochefoucauld* (1613–1680) francia író, a mély és ironikus emberismeretről tanúskodó *Maximák* szerzője.

361. lap. *„Despréaux".* Boileau teljes neve: Nicolas Boileau-Despréaux.

361. lap. Robert-François *Damiens* (1714–1757) XV. Lajos ellen követett el merényletet. Kivégezték.

361. lap. Giulio *Romano* (1482–1546) olasz festő és építész, Raphaël tanítványa. – Francesco *Albani* (1587–1660) olasz festő.

362. lap. *„... Ossza hajigálnak Pélionra":* Thesszalia két hegysége. Amidőn a Zeusz ellen fellázadt gigászok meg akarták mászni az eget, egymásra rakták e két hegységet. Mint közmondás: halmozni a nehézségeket, s nem érni el a kívánt eredményt.

362. lap. *Aiszkhülosz* (i. e. 525–456) a görög tragédia atyja. – *Eumeniszek:* a fúriák görög neve, Aiszkhülosz *Oreszteia* című trilógiájának harmadik darabja.

363. lap. *„Mint a milyen távolra...":* Iliász, V., 770–72. (*Devecseri* G. ford.)

363. lap. *„Mennydörgött...":* Iliász, XX. 56–65. (*Devecseri* G. ford.)

364. lap. *„Amidőn Medea felkiált . . .”* Corneille híres verssorait *Medea* című tragédiájából lentebb idézi Helvetius. E szót: „Magam” – az elszánt Medea válaszolja Nerina kérdésére. – *Aiasz (Ajax):* Szophoklész tragédiája. – A *„halt volna meg”* Corneille *Horatius* (1639) című tragédiájából való. Amidőn Horatius futást színlel, a jelenlevők gyáva futásnak érzik a cselszerű menekülést. Mentegetni próbálják: mit is tehetne egymaga a három Curiatius-szal szemben? Erre a kérdésre válaszolja a Horatius fivérek atyja: „Halt volna meg!”

364. lap. *Tircis (Thyrsis):* Vergilius VII. eklogájának pásztoralakja, aki típussá lett a francia irodalomban.

364. lap. *„Hét férfi . . .”* Aiszkhülosz: Heten Théba ellen, 42–48. (Jánosy I. ford.)

366. lap. Antoine *Lamotte-Houdar* (1672–1731) francia író, esztéta.

366. lap. *„A Héraclius meséje . . .”* Corneille Héraclius című tragédiájának cselekménye rendkívül bonyolult, s a szerző maga figyelmezteti nézőjét–olvasóját, hogy első hallásra érthetetlen.

367. lap. *„Izisszel vagy Ió tehénnel”:* Ízisz, egyiptomi istennő, Ozirisz nővére és hitvese, az orvostudomány, a házasság, a földművelés stb. istennője. – Ió – argoszi királyleány, akit Zeusz szerelme tehénné változtatott, s akit Héra (Juno) féltékenysége üldöz mindenütt a földkerekségen.

369. lap. Cesare *de Beccaria* (1738–1794) olasz bölcselő, a büntetőjog szakembere, munkássága hozzájárult a büntetőjog enyhítéséhez.

370. lap. Nem a filozófus, hanem az egyébként közepes tehetségű *Jean-Baptiste Rousseau* (1671–1741) nevű lírai költőről van szó.

371. lap. *„. . . . Mohamed, Zopire . . .”:* Voltaire- és Corneille-tragédiák hősei.

372. lap. *Apellész* (i. e. IV. század) volt a leghíresebb görög festő. Az ő nevéhez fűződik a „varga, ne tovább a kaptafánál” anekdota.

372. lap. *„. . . . A Gorgók barlangjait . . .”.* A Gorgók: három mitológiai szörnynővér, akik kővé változtattak mindenkit, akire ránéztek. – *Tüphón:* százfejű, tűzokádó óriás a görög mitológiában, aki fellázadt az Olümposz ellen. – *Anteus* (Antaiosz) Libya királya a görög mitológiában, minden idegent birokra szólított és megölt. Őt nem lehetett kifárasztani, amíg anyjával, a Földdel érintkezett, amitől megújult az ereje. Héraklész úgy végzett vele, hogy magasba emelte s megfojtotta.

374. lap. *Plutosz* a gazdagság királya a görög mitológiában.

374. lap. *Pigmeusok:* törpeszerű nép az antik világképben. – Fortunatus: mesehős.

379. lap. *„Nem Krőzus, hanem Baucis sírjára . . .”*, azaz nem a dúsgazdag férfi, hanem az igénytelen, jólelkű asszony sírjára. Baucis a mondabeli Philemón hitvese. Önzetlen vendégszeretetüket az istenek jutalmazni akarták, s ők csak annyit kértek, hogy egyikük se haljon meg a másik nélkül. A hitvesi ragaszkodás jelképei.

379. lap. *Abdulraman kalifa:* Abd ur Rahman, Cordoba első kalifája a VIII. század második felében.

379. lap. *„. . . a Bastille-ban jól táplálnak . . .”:* a Bastille francia királyi börtön volt, melyet a forradalom első napján, 1789. július 14-én leromboltak.

384. lap. William *Penn* (1644–1718) angol kvéker, Pensylvánia törvényalkotója. – *Manco-Capac* inka vezér, Peru állam alapítója, a hagyomány szerint 1100 táján.

395. lap. *„. . . justinianusi, treboniusi stb. törvénykönyvekben . . .”* I. Justinianus (uralk. 527–565) a kelet-római birodalom császára, utasítására szerkesztették a híres törvénykönyveket. – Gaius Trebonius római lovag, konzul; Caesar megvesztegette, hogy Caesarra kedvező törvényjavaslatot hozzon. Részt vett a Caesar elleni összeesküvésben.

397. lap. Claude de *Bullion* (megh. 1640) XIII. Lajos pénzügyminisztere, majd főpecsétőr (igazságügyminiszter).

403. lap. A *peloponnészoszi háború* i. e. 431-től 404-ig zajlott le Spárta és Athén

között, s Athén vereségével végződött. A spártaiak számára juttatott perzsa pénzsegítségnek, mely lehetővé tette Spárta győzelmét, szokás tulajdonítani Spárta erkölcsi züllését, politikai tirannizálódását.

403. lap. *„Paraguay óriási ország".* A dél-amerikai Paraguayt a jezsuiták gyarmatosították. Óriási tőkét sajtoltak ki belőle, rendkívül termékeny ültetvényeiken a végletekig kizsákmányolták rabszolgáikat, teljes rendőrállami és katonai szervezettel. Voltaire is gyakran támadta ezt a polgári fejlődést bénító egyházi kereskedelmet, s a paraguayi jezsuiták elleni spanyol fegyveres akciót pénzével is támogatta. *Candide* című regényéből megismerhető a jezsuita gyarmatosítás.

404. lap. *Appius Claudius* római konzul (i. e. V. század). – *„... a cannaei és a trasimennusi csata":* Cannae apuliai város mellett verte meg Hannibál i. e. 216-ban a rómaiakat, 217-ben pedig a Trasimennus nevű etruriai tó partján.

406. lap. *Menipposz* (i. e. III. század) görög bölcselő a cinikusok iskolájából.

406. lap. *„Ha egy török belép a Divánba ..."* Díván: államtanács.

406. lap. *Curtius* mondabeli római hős. A Fórum helyén a monda szerint szakadék támadt, s az augurok nézete szerint Róma legbecsesebb kincsével lehetett csak betemetni. A patrícius Curtius úgy vélte, hogy Róma legfőbb kincse bátorságában, erejében és fegyvereiben van, s ezért lóháton, teljes fegyverzetben a szakadékba vetette magát, mely bezárult.

409. lap. *„... Az emberek sokáig vitatkoztak ..."* A XVII. század végétől fogva az ókoriak vagy a kortársak, a XVIII. században pedig az olasz vagy a francia muzsika felsőbbrendűségéről folytak viták a francia szellemi életben. Mindkét pártharcban részt vettek a francia irodalom és művészet legjelesebb képviselői.

410. lap. William *Harvey* (1578–1658) angol orvos, a vérkeringés felfedezője.

420. lap. *Szofi:* perzsa sah.

427. lap. *I. Klodvig* (kb. 466–511) a frank királyság megalapítója. – Jean *Savaron* (1567–1622) francia történetíró.

427. lap. *Kis Pipin* (uralk. 751–768) frank uralkodó, a karoling dinasztia első királya, Nagy Károly atyja. A pápaság támogatásával került trónra, s viszonzásul itáliai tartományokat juttatott a pápának. A törvényes király, akit félreállított: III. Hilderik, az utolsó meroving uralkodó.

428. lap. *Hermenegild* spanyol vizigót király, uralk. 580–585. – *Leovogold* (Leurigild) az előbbinek atyja, uralk. 567–580.

428. lap. *„Hitt azonban az egylényegűségben ..."* A katolikus egyház hivatalos álláspontja szerint a Szentháromság három személye egységet alkot, és azonos lényegű. A IV. század elején egy Arius nevű alexandriai pap tagadta ezt az egységet, s egyben Krisztus istenségét is. Az arianizmus, melyet a niceai zsinaton (325) ítéltek el, hosszú időn át vetélytársa volt a hivatalos katolicizmusnak.

428. lap. *Cirill alexandriai pátriárka* (376–444). – *Hüpatheia* (370–415) híres női szépség és kiváló gondolkodó volt. A pogány filozófiát oktatta Alexandriában, ahol fanatikus keresztények megölték. Az antik szépség és bölcsesség vértanúja, a keresztény vakbuzgóság áldozata.

428. lap. *Nagy Alfréd* (849–901) a leghíresebb angolszász király. Ő hódította el Angliát a dánoktól. Ügyes törvényhozó, államszervező, az irodalom pártfogója, az oxfordi egyetem alapítója.

429. lap. *„Cardinales Regibus aequiparantur":* „a bíborosok egyenlők a királyokkal."

429. lap. *„... Apisz bika imádóját ..."* Az ókori egyiptomiak a szent Apisz bikát tartották az istenség állati alakban való legtökéletesebb kifejezésének: fehér folttal a homlokán, hátán keselyű vagy sas formája stb.

435. lap. *M. Servet,* spanyol orvos és hittudós, akit felvilágosult eszméiért Kálvin utasítására Genfben letartóztattak, és élve megégettek (1553).

437. lap. Antonio *Santarelli* (1569–1649) olasz jezsuita.

438. lap. *Aemilius Paullus* és fia, *Lucius Macedonicus,* római hadvezérek (i. e. III–II. század).

443. lap. *Szent Márton,* Tours püspöke (IV. század végén). – *Priscillianus* spanyol eretneket Maximus császár 385-ben fejeztette le.

444. lap. T. *Becket* (1117–1170), Canterbury érseke, Anglia főkancellára, az egyházi teljhatalom kérlelhetetlen harcosa az angol királysággal szemben. Az oltár lábánál ölték meg II. Henrik angol király udvaroncai.

445. lap. *IV. Juan,* azaz János, Portugália királya (uralk. 1640–1656).

446. lap. *V. Pál* pápa (1605–1621).

446. lap. *„Ordelaffik..."* Utalások a középkori Itália történeti eseményeire.

446. lap. *„Agnosco stilum Romanum"* – kétértelmű kijelentés: „Ráismerek a római törre (és: stílusra)".

446. lap. A *Viscontiak* híres itáliai család, amely Milánó hűbérura volt 1277-től 1447-ig. – *IV. Lajos,* a „Bajor", 1314-től 1347-ig volt német császár.

448. lap. *„Amidőn fellángolt a háború...":* a hétéves háború (1756–1763). – William *Pitt* (1708–1778) angol államférfi irányította az angol politikát a hétéves háború folyamán.

449. lap. *„...a buffók és az olasz muzsika...":* célzás a francia és az olasz zene elsőbbségét illető kritikai harcra, melyet az olasz „buffók", azaz vígopera-énekesek 1752–1754-es párizsi vendégszereplése robbantott ki.

456. lap. *„...hogyan ütötték volna nyélbe ezt a házasságot?"* Az egyház (Église) szó ugyanis a francia nyelvben nőnemű.

457. lap. *Szerápisz* ókori egyiptomi istenség.

457. lap. *„...XIV. Lajos uralkodásának utolsó éveiben..."* Élete vége felé XIV. Lajos visszaesett a legszélsőségesebb vallási fanatizmusba.

467. lap. *„...a Felirati Akadémia..."* A francia Akadémia egyik osztálya, mely régészeti és történelmi kutatással foglalkozik, Colbert alapította 1663-ban.

469. lap. Giuseppe *Tartini* (1692–1770) olasz hegedűművész és zene-teoretikus.

470. lap. *„...egészen a retorikai osztályig".* A humán tagozat utolsó osztálya a korabeli francia középiskolában.

471. lap. *Prades* abbé (1720–1782) francia író, a felvilágosodás híve, akit a pápával s a párizsi legfelsőbb bírósággal folytatott vitái tettek híressé, így többek közt Jézus gyógyításait a híres ókori orvos, Aszklépiosz gyógyításaihoz hasonlította, amiért elítélték. Kénytelen volt Hollandiába, majd Poroszországba menekülni. Diderot az ő neve alatt írta *Prades abbé apológiája* című művét, melyben az abbé egyházi bírálóit támadja.

473. lap. *Terminus:* a római mitológia egyik istene, a határok védője. A mezők mezsgyéjén határkő-talapzatra helyezett mellszobor formájában ábrázolták.

474. lap. *„Salus populi suprema lex esto":* „a nép jóléte legyen a legfőbb törvény".

490. lap. Claude *Crébillon* (1707–1777) regényei egyáltalán nem rózsaszínűek, sőt: rendkívül szabados szelleműek.

492. lap. *„Libera opus meum...":* „mentsd meg művemet az igazságtalan ajkaktól és a ravasz nyelvtől".

493. lap. *Lukianosz* II. századi görög író, szellemes kétely jellemzi.

493. lap. *„Maledicent illi...":* „Ők csak átkozzanak, te, Uram, áldj meg engem!"

494. lap. *„Virtus non territa monstris":* „Erény, mely nem ijed meg a szörnyektől".

496. lap. *Szász tábornagy:* Maurice de Saxe vagy egyszerűen „le Maréchal de Saxe" (1696–1750) nagy hadvezér.

501. lap. *„Nec deus, nec homo...":* „Sem Isten, sem ember, mivelhogy egyik sem, de mindkettő között."

TARTALOM

	Oldal
A szerző előszava	5
Bevezetés	9
I. szakasz	15
Jegyzetek az I. szakaszhoz	49
II. szakasz	61
Jegyzetek a II. szakaszhoz	137
III. szakasz	153
Jegyzetek a III. szakaszhoz	162
IV. szakasz	163
Jegyzetek a IV. szakaszhoz	213
V. szakasz	227
Jegyzetek az V. szakaszhoz	261
VI. szakasz	269
Jegyzetek a VI. szakaszhoz	301
VII. szakasz	311
Jegyzetek a VII. szakaszhoz	333
VIII. szakasz	341
Jegyzetek a VIII. szakaszhoz	385
IX. szakasz	389
Jegyzetek a IX. szakaszhoz	450
X. szakasz	459
Jegyzetek a X. szakaszhoz	495
Claude-Adrien Helvetius *(Pataki Ferenc)*	503
A fordító jegyzetei	551

62.2152. Állami Nyomda, Budapest
Tankönyvkiadó Vállalat
A kiadásért felelős: Vágvölgyi Tibor igazgató. Felelős szerkesztő: Orosz Lajos
Kiadásra előkészítette: Varga Mihály. Műszaki vezető: Gortvai Tivadar
Műszaki szerkesztő: Hentz Iván
A kézirat nyomdába érkezett: 1962. június. Megjelent: 1962. december
Példányszám: 1500. Terjedelem: 35,5 (A/5) ív, 1 melléklet
Készült: linószedéssel, íves magasnyomással, az MSZ 5601—59 és az
MSZ 5602—55 szabvány szerint